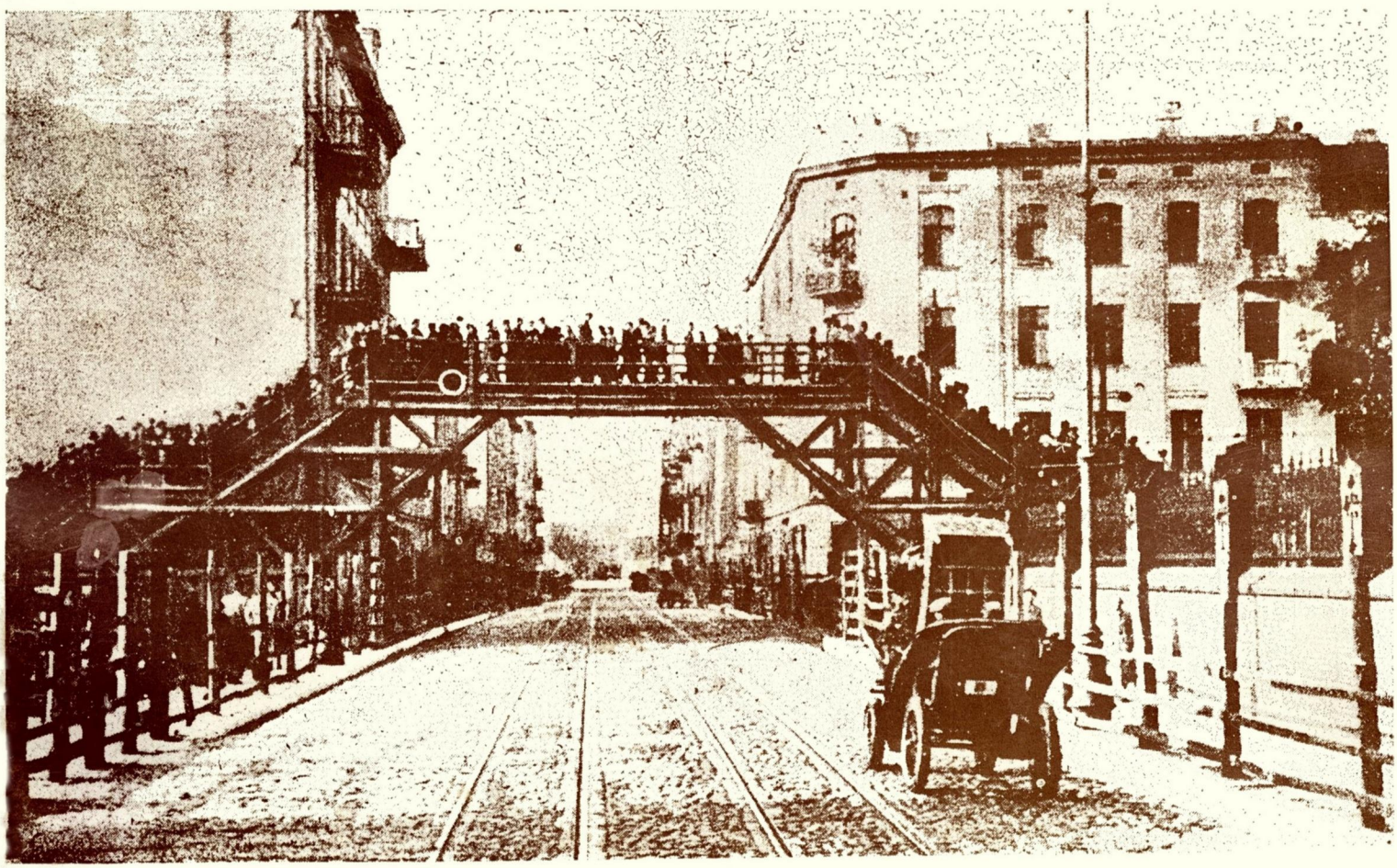
יידיש לאדזש

(א יזכור־בוך)

JEWISH LODZ

(A YISKOR BOOK)

ייִדיש לאָדזש

(יזכור־בוך)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

אַרויסגעגעבן פון לאָדזשער צענטער אין מעלבורן

מעלבורן 1974 אויסטראַליע

ייִדיש לאדזש

געווידמעט דעם אָנדענק
פון די
אומגעקומענע
לאָדזשער יידן

פאַרוואַרט

דער גרעאַנק, אַרויסצוגעבן אַן אַלמאַנאַך געווידמעט דער שטאַט לאַדזש איז אויפגעקומען אויף דער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון דער לאַדזשער לאַנדסמאַנשאַפט נאַך אין יאָר 1966. עס האָט אָבער גרעדויערט 7 יאָר, ביז דער וווּנטש האָט אָנגענומען רעאַלע פאַרמען.

די דיסקוסיעס וועגן כאַראַקטער פון אַלמאַנאַך האָבן זיך פאַרצויגן. א סך צייט האָט פארשלונגען די קאַרעספּאַנדענץ מיט אויסלאַנד, וועלכע האָט געהאָט פאַר אַ ציל צו ווערבירן מיטאַרבעטער מחוץ אויסטראַליע. די קאַרעספּאַנדענץ האָט נאָר טיילווייז געבראַכט פרוכטן. אזוי ארום, איז „יידיש לאַדזש" די שאַפונג פון לאַדזשער יידן אין מעלבורן.

אין 1973 האָט די לאַדזשער לאַנדסמאַנשאַפט אָפּגעצייכנט איר 20־יאָריקע עקזיסטענץ. אין משך פון דער צייט האָט דער קאָמיטעט פון דער לאַנדסמאַנשאַפט זיך פאַרנומען מיט פאַרשידענע ענינים, ווי: אַראָפּבערענגען אימיגראַנטן און חילוּף פאַר זיי; קולטור־טעטיקייט; געלט־זאַמלונגען פאַר ישראל און לאָקאַלע אינסטיטוציעס. פאַר אייגע פון זיינע וויכטיקסטע אויפגאַבן האָט דער קאָמיטעט באַטראַכט דאָס אויפהאַלטן דעם קאָנטאַקט צווישן לאַדזשער; אויפהיטן דעם אָנדענק פון יידישן לאַדזש, און באַערן אירע אומגעקומענע איינווינער.

דער אַלמאַנאַך „יידיש לאַדזש" שטעלט מיט זיך פאַר אייגע פון די פאַרמען, דורכצופירן די דאָזיקע אויפגאבע.

דאָס פוילישע יידנטום איז געווען און איז אויך איצט שטאַלץ מיט זיין געשיכטע. לאַדזשער יידן זענען נישט וויניקער שטאַלץ מיט זייער שטאָט, וועלכע איז, קענן דעם ווילן פון גורל, אויסגעוואַקסן צו דער צוויט גרעסטער שטאָט אין פוילן.

אין שווערע באַדינגונגען איז לאַדזשער יידנטום געוואַקסן און זיך אָנטוויקלט, שאַפנדיק א טייל פון דעם רייכן פאַליטישן, געזעלשאַפטלעכן און קולטורעלן לעבן פון די פוילישע יידן.

אין „יידיש לאַדזש" קומען אריין אָריגינעלע אַרבעטן און זכרונות, וועלכע האָבן א שייכות צום יידישן לעבן פאַרן קריג; לאַדזשער געטאָ; און דאָס יידישע לעבן אין די נאָך מלחמה'דיקע פוילישע באַדינגונגען.

אין אַ באַזונדערן טייל פון בוך: „יזכור" זענען פאַרשריבן די נעמען פון די אומגעקומענע קרובים אין פריינד — וואָס לאַדזשער יידן, וועלכע וווינען אין מעלבורן — ווילן אזוי ארום באַערן און פאַראייביקן.

„יידיש לאַדזש" פרעטענדירט נישט צו זיין דאָס יזכור־בוך פון לאַדזשער יידנטום.

„יידיש לאַדזש" איז אַ באַשיידענער צושטייער פון די לאַדזשער, וועלכע וווינען אין מעלבורן. מיר פאַרגעדענקען אונדזער שטאָט, און באַערן אונדזערע נאַענטע, אומגעקומענע אין געטאָס און לאַגערן.

אויב דער דאָזיקער ציל איז כאַטש טיילווייז רעאַליזירט, וועט די רעדאַקציע פון „יידיש לאַדזש" באַטראַכטן אַז איר אַנשטרענגונג, און די אַרבעט פון די מיט־אַרבעטער, וועלכע באַטיליקן זיך אין בוך — איז נישט געגאַנגען לאיבוד.

די רעדאַקציע

אינהאלט

זייט

פאר וואר ט 7

א. ציקערט — בארעכטיקונג 9
י. קערש — יידיש לאדוש 11

לאדוש — צווישן ביידע וועלט־מלחמות

י. אקרוטני — מיין היימשטאט לאדוש 21
י. אקרוטני — ליטעראריש פראפילן 32
ד"ר ה. רוזשאנער — יידישע דאקטוירים 47
ש. ראגאזשינסקי — לאדוש — ווי איך געדענק עס 50
הרב ד"ר י. ראפאפארט — א נשמה־ליכט פארן צווייטן גימנאזיום אין לאדוש . 65
מ. שלעזינגער — די לאדושער טעאטער־סטודיע ביים „הזמיר" . 73
מ. זילבערצווייג — אויסצוגן פון טעאטער־לעקסיקאן 76
י. לאנדסבערג — יידישע דרוקערי־ארבעטער 78
א. צימערמאן — לאדושער יידנטום 81
א. צימערמאן — פרעג נישט — — — (ליד) 82
יידישע פרעסע אין לאדוש (לויט ח. ל. פוקס) 83
יידישע זשורנאליסטן אין דער פוילישער פרעסע (סטעפאן קאלום) 86

חורבן לאדוש

מ. אייזענבוד — כראניק פון לאדושער געטא 89
א. ציקערט — אזוי האבן מיר געלעבט 106
שבע גלאס־ווינער — קינדער אין געטא 124
מ. ביאלקאווער — דאס קולטור־לעבן אין לאדושער געטא . . . 132
מ. ביאלקאווער — ראדיא־הערער אין געטא 136
א. בידערמאן — מען מוז נישט פארלירן די מענטשלעכקייט . . 139
א. ווינבערג — דער קאמף פארן לעבן 140
פ. ראזענבלום־פערעלמאן — 68 מיידלעך פון לאדושער געטא 143
ה. בערמיץ — א ייד אין לאדושער געטא 146
געניע בארנשטיין — פארצייכענונגען 148
י. איינהארן — צוליב כבוד אב ואם 154
א. ווישניעווסקא — מיינע זכרונות 157
י. ראזענבערג — און אויך די חורבה איז אין פלאמען אוועק . . 159
י. ראזענבערג — צוויי לידער 162
וו. ה. אבן — באלוט מיין חרובע היים (ליד) 163
י. שפיגל — גורלות פון צוויי לאדושער געטא־שרייבער . . 164
י. שפיגל — צוויי לידער 167
אויסצוגן פון טאג־ביכער — ב. ווינער; י. פאזנאנסקי 168
ח. ראזענפארב — רעגן... רעגן... רעגן... (ליד); מוזיק: ב. קאלושינער . 172
ב. ראכעסאן — דוד כאלאדענקא (נטע איסעראוו) 176
מרדכי יאליס — נר־תמיד (ליד); מוזיק: ב. קאלושינער 177
לזכר הנוער בלודז — (אויסצוג פון העברעישן זאמלבוך) 180

לאדוש — נאך דער מלחמה

ש. ראגאזשינסקי — נאכן קריג... 187
בן־ישראל — די נעשיכטע פון דענקמאל אין לאדוש 198
דענקמאל צום אנדענק פון די זעקס מיליאן קדושים (מעלבורן) 201

לזכר די אומגעקומענע

מתתיהו (מאקס) האבער ע"ה 203
ר' שלמה (ברוך) הירש ע"ה 204
יזכור 207
א. ציקערט — אל מלא רחמים 209

רשימה פון פאראיביקטע ענגלישער טייל

א. ציקערט

באַרעכטיקונג

מיר זענען דער גאָר לעצטער דור פון פוילישן יידנטום

און דורך דער אויסטערלישקייט וואָס האָט באַצייכנט דעם גאַנצן גאַנג פון אונדזער דור, זענען מיר גלייכצייטיק די לעצטע יורשים וואָס זענען געבליבן אין דעם צעריבענעם הויזגעזינד פון דעם אזוי גרויסן פוילישן יידנטום. א יחיד וואָס קומט פנים לפּנים מיט אזא קאַטאַסטראָפע ווי די וואָס ס'איז אונדז באַפאַלן ערשט נעכטן, מעג פאַרלייקענען דעם אמת. אין איינצלנע פּערזאָן מעג אפילו אַנטלויפן פון אזא טראַגעדיע ווי אונדזערע דורך פאַרלירן דעם גייסטיקן גלייכגעוויכט. א יחיד איז פאַראַנטוואָרטלעך צו זיין אייגן געוויסן און צו דער באַגרענעצטער צייט פון דעם פערזענלעכן לעבן.

א כלל קען נישט אַנטלויפן פון געשיכטלעכן מאָרגן. א פאַלקס־קיבוץ, אזא ווי דאָס איז געווען דאָס פוילישע יידנטום קען נישט אָפּגעמעקט ווערן פון היסטאָרישן המשך אפילו ווען פיזיש האָט עס אויפגעהערט צו עקזיסטירן. מאָרגן וועט פויליש יידנטום זיין בלויז געשיכטע פונקט ווי נעכטן איז עס געווען דינאַמישער, לעבעדיקער אמת. צווישן דעם דינאַמישן נעכטן און דעם געשיכטלעכן מאָרגן שטייען מיר, דער לעצטער טראַגישער היינט פון דער פארגאַנגענער תקופה, דער דור וואָס קען זיין, אויב ער וויל, דער לעצטער — דער לעצטער עדות פון חורבן אייראָפּע בכלל, אָבער גאָר באַזונדערס דער ירמיהו און גלייכצייטיק דער יוסיפון פון חורבן פוילן. דער אויסוואָל איז אזוי שארף ווי ר'איז גורלדיק. מיר קענען לאָזן אַלץ פאר דער אָפּשאַצונג פון מאָרגן, וועלן דער צוקונפטיקער היסטאָריקער וועט מוזן געפינען פאר זיך די ענטפערס אין דעם לאַבירינט פון געשיכטלעכן פאַרוואָס און ווי אזוי, מיר קענען אָבער כל־זמן ס'האָט נאָך נישט געוועצט די לעצטע זון פון אונדזער דור, אויף גיך, אין גרויס אייגעניש פאַרנאַטירן מיט היראַקליפן און סטענאַגראָפיע די אַלגעמיינקייט, וואָס זאָל שפּעטער דינען ווי א שליסל פאר די וואָס וועלן פרוון צעבינדן דאָס גרויסע רעטעניש; וואָס וועט פרעגן ווי אזוי איז עס מעגלעך געווען אזא טאַטאַלע אויסראָטונג פון מיליאָנען און פון טויזנט יאָר אַנטוויקלונג אין אזא קורצער צייט — קוים אין דריי מיט א האַלבן יאָר.

דער אויסוואָל געהערט אונדז.

צוגלייך מיט א סך אַנדערע ביכער פון אן ענלעכן אינהאַלט, איז אונדזער בוך דער ענטפער, אז מיר האָבן אויסגעלייבן צו זיין אונדזערע אייגענע ירמיהו'ס און יוסיפון'ס. דאָס איז דער דיקטאַט פון אונדזער גורל און דאָס איז אויך דער דיקטאַט פון אונדזער אחריות. מיר האָבן נישט נעקענט אויסווייכן די צייט פון אונדזער דור, אָבער מיר ווילן אויך נישט אַנטלויפן פון דער צוגעהעריקייט צו אונדזער צייט. שטייען מיר דעריבער ביים ראַנד פון לעצטן טאָג פון אונדזערע טויזנט יאָר געשיכטע און שיקן אונדזערע סיגנאַלן ווי דאָס ליכט פון די שטערן וואָס דערגייט מאַנכעם מאָל טויזנט יאָר נאָכדעם, ווי דער שטערן אַליין איז פאַרלאָשן געוואָרן.

ס'איז אפשר מעגלעך, אז מיר רעדן צו אן אומבאַקאַנטן מאָרגן דערפאַר ווייל מיר האָבן נישט געפונען קיין דירעקטן נאָכפאָלג אין דעם היינטיקן דור. פאַרן יונגן זעלנער פון דער יידישער ארמיי וואָס שטייט ביים סועץ־קאַנאַל, פאַר דעם יידישן וויסנשאַפטלער פון ניו־יאָרק אָדער אינזשיניער פון לענינגראַד, איז דער אונטערגאַנג פון פוילישן יידנטום בלויז פאַרגאַנגענהייט. אומבאַוווּסטזיניק איז פאַר דעם יונגן דור דער שארית החורבן וואָס וויל אויסלעבן זיין נעכטן אויך היינט, עפעס אומנאַטירלעכעס, ווי להבדיל, א גייסט וואָס האָט נאָך נישט געפונען זיין רו. ס'איז נאַטירלעך צו פאַרשטיין דעם טויט, ס'איז אָבער נישט נאַטירלעך צו פאַרשטיין רוחות פון אן עולם התוהו, און אָט דאָס זענען מיר פאַר זיי. מאָרגן, וועלן מיר וועלן שוין מער נישט זיין, וועט פאַר זיי מאַקע זיין לייכטער אויפצונעמען וואָס מיר זענען אדורכגענאַנגען און וויפל ביישטייער מיר האָבן געגעבן פאַר זייער מער גליקלעכן קיום און המשך. מאָרגן וועט געמאַסטן ווערן די גרויסקייט פון אונדזערע מעשים, היינט אָבער איז דער יונגער דור פאַרנומען מיט צוריקאויפבויען א יידיש הויז פון א נייעם שטייגער און היינט זענען מיר דער גייסט וואָס האָט נאָך נישט געפונען זיין רו.

ס'איז קענן דער טבע פון מענטש צו באַציען זיך נאַטירלעך צום אומנאַטירלעכן. דערפון — דער אומבאַוווּסטזיניקער אָפּשטוים ביים יונגן דור פאַר וועלן קאַנטינואירן היינט דעם שטייגער לעבן וואָס מיר האָבן געפירט נעכטן.

און דאָך איז אמת דאָס אַלטע יידישע וועדטל: גליקלעך זענען די עלטערן וואָס האָבן מיט וואָס מקנא צו זיין זייערע קינדער. יאָ, מיר האָבן אַ סך מיט וואָס מקנא צו זיין דעם יונגן דור. אָבער מיר ווייסן אויך וואָס עס הייסט צאָלן אַ בלוט־פרייז און דער יונגער יידישער דור צאָלט אַ גרויסן בלוט־פרייז — פיזיש און גייסטיק. דער יונגער דור ראַנגלט זיך מיט דער געשטאַלטונג פון דעם נייעם יידן; דער יונגער דור וואָס איז אינטעלעקטועל אַ סך בעסער צוגעגרייט ווי די פריערדיקע דורות, פֿרוווט דורך וויסן זוכן אַ קפיצת הדרך וואָס זאָל אים אין משך פון אַ דור און אפשר נאָך גיכער דערפֿירן צו דער געשטאַלט וואָס זאָל זיין אַזוי פאַרפולט מיט יידישע אידעאַלן, ווי ס׳איז געווען אונדזער פּויליש יידנטום נאָך אויפֿבּורעמעווען זיך אין משך פון טויזנט יאָר.

חלואי זאָלן זיי זיין גערעכט אין זייער צוגאַנג, ווייל אין זייער נאַנצקייט וועלן מיר אויך געפינען אַ תיקון.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

ווי מצבות שטייען די שטאַטיש פּנקסים אין די פאַלי־צעס. יעדעס בוך — אַן אַנדער פּנים פון זעלבן קאַפּיטל: אויפקום — אַנטוויקלונג און — אונטערגאַנג. אין עדשטן אויגנבליק קען מען מסכים זיין, אז דער אויפקום און די אַנטוויקלונג האָבן אַ בּאַרעכטיקונג פּאַר יעדער שטאָט באַזונדער. זיי זענען פאַרגעקומען אין פאַרשידענע צייטן, אונטער פאַרשידענע באַדינגונגען און ס׳האָבן זיך דעריבער אַנדערש אַנטוויקלט איין קהילה פון דער אַנדערער. אָבער דאָס איז דער עיקר פון די אַלע פּנקסים איז דאָך דאָס פאַרנאָטירן דעם חורבן, שטעלט זיך נישט ווילנדיק די פראַגע: צו וואָס די אַלע ביכער? דער אונטערגאַנג איז דאָך געקומען היסטאָריש אין אַן איינציקע שעה.

דער אמת אָבער איז נאָר אַן אַנדערער. געגנג צו אילוסטרירן דער היפֿך פון אונטערגאַנג פון די צוויי גרעסטע יידישע ישובים אין פּוילן: וואַרשע און אונדזער היימשטאָט — לאָדזש. אין וואַרשע האָט דער אַריינפיר צום אויסראָט געהאָט אַן אויסזען פון צעשפּליטערטקייט. דאָס געטאָ האָט אָחוץ דעם יידנראָט געהאַט אַנדערע כוחות וואָס האָבן געפֿראַווט זייער אייגענעם שטייגער לעבן. דער יחיד אין וואַרשעווער געטאָ, אויב ער האָט געווּסט ווי אַזוי און געהאַט דעם כוח דערצו, האָט ער געקענט אַנהאַלטן דעם קאָנטאַקט מיט דער דרויסנדיקער וועלט. די גרויסע אויסזידלונג פון 1942 און די לאַנג אויפֿן אומשלאַג־פּלאַץ, דאָס וואַלגערן זיך פון מתים אין די גאַסן און די הוליאַנקעס אין די נאַכט־לאָקאַלן אין דער זעלבער צייט — אָט דאָס אַלץ מאַכט דעם אייגדרוק פון אַ פולשטענדיקע אומאָרדענונג. אָבער פון אָט דער צעשפּלי־טערטקייט האָט אַרויסגעפלאַמט מיט אמאָל אַן אייניקייט וואָס האָט נישט געהאַט קיין גלייכן צו זיך. וועלן דער אויפֿשטאַנד האָט זיך צעפלאַקערט אין וואַרשעווער געטאָ, האָבן די קעמפֿער זיך געשלאָגן אין נאָמען פון די גאַנצע דרייסיק טויזנט געבליבענע יידן. אַזוי אַרום האָט דער אונטערגאַנג פון וואַרשע אָנגעהויבן זיך מיטן יחיד און אויסגעלאָזט מיטן גאַנצן יידישן קיבוץ.

אין לאָדזש איז דער זעלבער חורבן פאַרגעקומען פונקט להיפֿך. כמעט פון עדשטן טאָג, וועלן די דייטשן זענען אַריין אין אונדזער היימשטאָט, האָבן מיר געהאַט אַ פאַרשטייערשאַפט, וואָס איז געווען אומצוויידייטיק. מרדכי חיים רומקאָווסקי צוזאַמען מיט זיין בייראַט זענען געווען די אָנפירער. נישט געווען קיין אַנדערע דעה־זאָגערס. מיטן אויסטוישן דעם דייטשן מאַרק אויף געטאָ־געלט איז איבערגעריסן געוואָרן פולשטענדיק דער קאָנטאַקט צווישן דעם געטאָ־יחיד און דער אויסערלעכער וועלט. דאָס אויסזידלען פון געטאָ איז פאַרגעקומען לויט ליסטעס און רעגיסטראַציעס. פון הונגער איז מען טאַקע געשטאַרבן אויך אין לאָדזשער געטאָ, אָבער וועגן הונגיקאָם האָט אונדזער אזוי־גערופענער „געטאָ־אָנער" נישט געקענט אָפּילו חלומען. אַלץ האָט אין לאָדזשער געטאָ געהאַט אַ טרר — אָחוץ דער סוף. ביים סוף זענען יידן אַוועק ווי יחידים, ווי זיי וואָלטן אָפּגעדאַונט זייער לעבן יעדער באַזונדער. טאָג נאָך טאָג זענען די טראַנספֿאַרטן געקומען קיין בירקענאָו בעת דער לעצטער אויסזידלונג און זיי האָבן מיט זיך געבראַכט דאָס זעלבע בילד.

אין געטאָ האָבן מענטשן זיך געטראָגן פון איין גאַס אין דער אַנדערער, פון איין דירה אין דער צווייטער און די גרעסטע פון געטאָ זענען געווארן ענגער און ענגער. יעדן טאָג האָבן אַנדערע משפּחות און פערזאָנען באַשלאָסן, אַז ס׳איז נישטאָ אויף וואָס צו וואַרטן — האָט מען זיך אַנגעשלאָסן אין דער אויסזידלונג. די גרעסטע טייל האָט נאָך אָפּילו נישט געוווּסט, וואָס אויסזידלונג מיינט, איז מען געגאַנגען — ווי יחידים וואָס האָבן אויסגעפילט די וואָגאָנען.

אָט די אַנדערשקייט פאַרלאַנגט פאַרצייכנט און באַהאַנדלט ווערן, כדי דער צוקונפטיקער היסטאָריקער זאָל נישט פאַרפירט ווערן און מיינען, אַז ווען מען וואָלט „אפשר אַנדערש געהאַנדלט", וואָלט דער רעזולטאַט געווען אַן אַנדערער. מער נאָך: אויב די אַלגעמיינע שטריכן פון יעדער קהילה אין דער שעה פון אומקום זענען געווען אַנדערש — זענען די אייגנצלהייטן אינעם קהילה־לעבן אין דער צייט פון חורבן געווען נאָך מער פאַרשידנאַרטיק און פאַרשידנפאַרביק. אָט די אייגנצלהייטן זענען עס די ציגל פאַר דעם צוקונפטיקן בויער פונעם קאַפּיטל: פּויליש יידנטום אין דער צייט פון אונטערגאַנג. צו דעם קאַפּיטל טראָגן מיר צו אויך אונדזער ביישטייער וויי אַ קאַלעקטיוו. מערערע יחידים האָבן שוין געשריבן וועגן אונדזער היימשטאָט און וועגן אונדזער געטאָ. מיר ווילן איבערלאָזן דעם אָפּקלאַנג פון אַ מאַסע וואָס האָט צוריקגעקוקט אויף לאָדזש, נאָך אַ שפּאַן פון עטלעכע צוואַנציק יאָר — נאָכן אונטערגאַנג פון יידישן שטייגער־לעבן אין פּוילן און האָט אין דאָזיקן צוריקבליק אַ לעצט מאָל געזאָגט צו דער געשיכטע: יהי זכרם ברוך...

י. קערש

יידיש לאָדזש

אויף וויסטע זאַמדיקע פליינען צווישן די טייכלעך לודקאַ און יאשענקא

איז אויפגעבויט געוואָרן א נייע שטאָט: לאָדזש. אין יאָר 1820, דעם 18טן סעפטעמבער, איז לאָדזש דערקלערט געוואָרן, ווי א פאבריק־שטאָט, דורכן וואַרשעווער נאַמיעסטניק. שנעל זיך פאַרנאַנדערגעבויט און איינגעשלונגען די קלייניגקע ישובים ארום. בלויז אין דער אומנאַנג־שפּראַך איז נאָך פאַרבליבן ווילקי, זשובאַרדז און אנדערע נעמען. פארוואָס די דאָזיקע פוסטע געגנט מיט די זומפיקע ערטער האָבן זוכה געווען צו אזא שנעלן וווקס וועט וואַרשיינלעך בלייבן א רעטעניש. די גרויסע פאבריקן האָבן שנעל פארשמוצט די קלייניגקע טייכלעך. די יינגסטע שטאָט אין פוילן האָט זיך אנטוויקלט אָן א קאָמוניקאציע־טייך, אָן א זייט פון די אלטע גרויסע האַנדלס־שלייאכן. קען זיין, אז דווקא די ווייסטקייט און במילא די ביליקייט פון דער ערד האָט געשפּילט דאָ א גרויסע ראָל. אין 1861 האָט שוין לאָדזש פאַרמאָגט מעכאַנישע מאַשינען און עס איז פאַרגעקומען א בונט פון די מאשינען־צעשטערער. די האַנט־וועבער האָבן אין דער מאַשין געזען א געפערלעכן קאָנקורענט.

בחפֿזון איז אויסגעוואָקסן לאָדזש. אָן א פלאָן, אָן גערט־נער, אָן שיינע הייזער און פּאַלאַצן. די גאַסן זענען געווען ענג, שמאָל, נישט צוגעפּאַסט צו א גרויסן פארקער. דער גרויער רויך פון די פאבריק־קוימענס האָט פארצוינן דעם הימל. די סירענעס פון די פאבריקן און דאָס קלינגען פון די פייער־לעשער זענען געווען די מוזיק פון דער שטאָט.

און דאָך האָט לאָדזש ארויסגענעבן מוזיקער, מאָלער (און דווקא גרויסע) און שרייבער, וואָס האָבן באַוונגען, באַמאָלט און באשריבן, אויסגעכישופט א וועלט פון קלאַנגען, פּאַרבן, קאָ־לירפולע טרוימען און חלומות.

אויף דער דאָזיקער וויסטער ערד זענען אין יאָר 1823 געקומען דייטשן פון שכנותדיקן בייערן און זאקסן, וועלכע האָבן באקומען גרויסע פּריווילעגיעס און ערד. זיי האָבן אויפ־געבויט די ערשטע טעקסטיל־פאבריקן. אי עס איז געווען נאָענט צום „היימלאַנד", אי עס איז געווען א מענלעכקייט צו נוצן אָן שווערקייטן דעם גרויסן רוסישן מארק.

מיט דער צייט האָבן אויך יידן זיך אריינגעטאָן אין דער טעקסטיל־אינדוסטרי. די יידן פון די ארומיקע שטעטלעך האָבן געזוכט חיונה־מענלעכקייטן און זיי געפונען אין דער נייער שטאָט.

רייך און פארשידנארטיק האָט זיך אנטוויקלט דאָס יידישע לעבן אין לאָדזש. עס איז געווען א כסדרדיקער צופלוס פון יונגע ענערגישע מענטשן פון דער פראָווינץ. אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות (1918 — 1939) האָט זיך בריט און פארשיידנפארביק צעצווייגט א יידיש־געזעלשאפטלעך, פּאָליטיש, עקאָנאָמיש און קולטור־לעבן.

די יידישע מאַסע איז באשטאַנען פון א מיטלקלאַס (חוץ אייניציקע גרעסערע גבירים) און א גרויסן אַרעמען פּראָלעטאַריאַט. די יידישע באַפעלקערונג, קאָנצענטרירט אין באַלוט און אומ־געגנט, האָט זיך פארנומען אין דער ערשטער ריי מיט אלערלייי טעקסטיל־אַרבעט (וועבעריי, זאָקן, טריקאָטאַזש א. א.) און אויפן צווייטן אָרט איז געגאַנגען שניידעריי. סיי דער יידישער מיטל־קלאַס, סיי די ארבעטער האָבן געזוכט צו שאפן אינסטיטוציעס פון קעגנזייטיקער הילף און אונטערשטיצונג. אזוי אומזיכער און נישט סטאַביל איז געווען די עקאָנאָמישע באַזע. עס האָבן עקזיסטירט א ריי אינסטיטוציעס, חברות, פאריינען, קאַסעס, פון וועלכע עס האָבן געגאַסן נישט בלויז דער האַנטווערקער און כאַלופניק, דער קליינער סוחר און הענדלער, נאָר אויך דער מיטלקלאַס האָט געמוזט אָנקומען צו זיי.

די ארבעטער האָבן זיך אָרגאַניזירט אין פּראָפעסיאָנעלע פאריינען. שטרייקן זענען פארגעקומען שווערע און ביטערע.

פּאָליטיש האָט זיך דער בירגערלעכער לאגער געטיילט צווישן „אגודה" און ציוניסטן. אין דער קהילה האָבן דאָמינירט די אגודה־לייט, אָבער ביי וואַלן צום סיים האָבן די ציוניסטן שטאַרק אָפּגעלירט צו דער יידישער באַפעלקערונג, און לאָדזש האָט אויך געוויילט אלעמאָל א ציוני.

אויף דער ארבעטער־גאַס איז פארגעקומען א שווערער קאָנקורענץ־קאַמף צווישן „בונד" און די קאָמוניסטן. אויך די לינקע פועלי ציון האָבן געהאָט אין לאָדזש א גוט אויסגעבויטע אָרגאַניזאציע. די רעכטע פועלי ציון זענען געווען שוואַך. געווען אויך א גרופע אומאָפּהענגיקע און א קליינע גרופע אנארכיסטן.

צווישן די ביידע לאָגערן האָבן זיך געפונען די פאָל־קיסטן. וועלכע האָבן געהאָט א געוויסן איינפלוס אין די האַנט־ווערקער־קרייזן.

אלע פּאָליטישע באַוועגונגען האָבן געהאָט זייערע יונגט־און קינדער־אָרגאַניזאציעס. וועו עס פלעגט קומען א זומ,־־דיקער שבת אלעמען מען זען מאַסן יוגנטלעכע, אין אוניפאָרם

און אָן אונ׳פאָרם ארויסגיין אויסער דער שטאָט אָפּצוהאָלטן צוזאמענטרעפן.

אין לאָדזש זענען דערשינען צוויי טעגלעכע יידישע צייטונגען „לאָדזשער (שפּעטער נייער) פאָלקסבלאַט" און „לאָדזשער טאָגעבלאַט". די לעצטע יאָרן פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט די ווארשעווער בונדישע „פאָלקסצייטונג" געהאַט א ספּעציעלע לאָדזשער זייט. חוץ דעם זענען דערשינען וואָכנבלעטער פון „בונד" און לינקע פועלי ציון. אויך אנדערע ריכטונגען האָבן ארויסגעגעבן פעריאָדישע אויסגאבן.

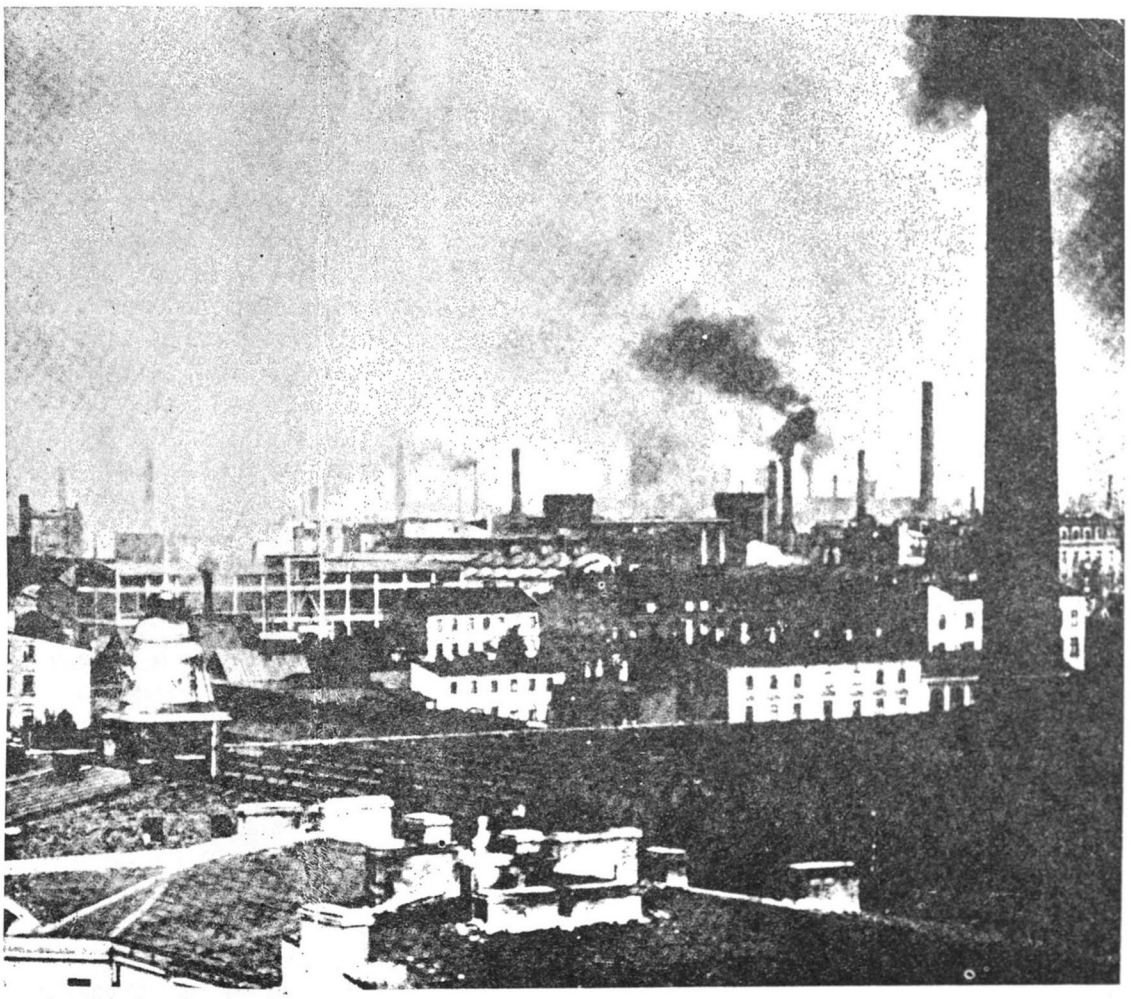
די יידישע שרייבער־גרופּע איז געווען א צאָלרייכע. צווישן די לאָדזשער שרייבער האָבן מיר באַקאַנטע נעמען אין דער יידישער ליטעראטור ווי משה בראָדערזאָן, יצחק קאצענעלסאָן, ישראל ראבאָן, ישעיהו שפּיגעל א. א.

די לאָדזשער מאָלער, צווישן וועלכע עס צייכענען זיך אויס די וועלט באריטע יאנקל אדלער און ארטור שיק, זענען נישט געווען אין קיין קלענערער צאָל. אויך אקטיאָרן און סתם באהעמע־מענטשן האָט לאָדזש פארמאָגט. די שרייבער און אקטיאָרן האָבן זיך אין די אָוונטן געזאמלט אין „אסטאריא" און די יינגערע מאָלער און שרייבער, אלעמאָל הונגעריקע, אין „פאָד שקלאנקאָן", א נעבעכדיקע קאפּע אויף פּאָלודניאָווא גאס.

טעאטער האָט אין לאָדזש כסדר געשפּילט. אמאָל א בעסערס און שוין צו אָפּט אן ערגערס. לרוב פלעגן שפּילן עטלעכע טעאטערן גלייכצייטיק. אין די זומער־חדשים, וועו דאָס פּוילישע שטאָטישע טעאטער איז געווען אויף אורלויב (צוויי חדשים), פלעגט די „ווילנער טרופּע" אָדער אידא קאמינסקא פארנעמען דעם זאל. נישט געווען קיין איין וויכטיקע אויפּפירונג פון יידישן טעאטער, אז לאָדזש זאָל נישט פיגורירן אין דער ערשטער רייַ פון די גאסטראָלן־שטעט. צום סוף פון דער דייטשער אָקופּאַציע, בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה און אין די ערשטע יאָרן פון אומאָפּהענגיקן פוילן האָט לאָדזש געהאַט דאָס גרויסע יידיש טעאטער, וואָס איז באמת געווען גרויס סיי לויט זיין פארנעם, לויט זיין רעפּערטואָר און סיי לויט זיינע טאָלאַנטירטע אקטיאָרן.

אָבער לאָדזש איז אריין אין דער געשיכטע פון יידישן טעאטער אדאנק דעם „ארט", וועמענס קינסטלערישער לייטער עס איז געווען משה בראָדערזאָן, מוזיקאָלישער לייטער — הענעך קאָן און דעקאָראַטאָר — ווינצענטי בראונער. פון דעם טעאטער זענען ארויס די באָרימטע ארטיסטן: דזשינאָן און שומאכער. זיי האָבן לאָדזש ארויפגעשטעלט אויף א בכבודיק אָרט אויף דער יידישער טעאטער־מאַפּע.

אלע אָרגאַניזאציעס האָבן פארמאָגט זייערע דראמקרייזן

א בליק אויף א לאָדזשער אינדוסטריע־געגנט

(„הזמיר" מיט מאָשקאָוויטשן אלם רעזשיסער, „באָגינען" א.א.), כאָרן, מאַנדאָלין־אָרקעסטערס. די בונדישע קולטור־ליגע און די לינקע פועלי ציון האָבן אויך געהאַט בלאָז־אָרקעסטערס.

ספּאָרט האָט פארנומען א שיין אָרט אין לעבן פון דער יוגנט. עס האָבן עקזיסטירט גימנאַסטישע ספּאָרט־פאַריינען ווי „מאַרגנשטערן", „שטערן", „בר־כוכבא" א.א. שוין נישט רעדנדיק וועגן א סך פוטבאָל־קלובן.

קאָכיק, ברויזנדיק, אין גרויסשטאָטישן פארמעסט, איז געווען דאָס יידישע לעבן אין לאָדזש צווישן ביידע וועלט־מלחמות.

ווי לאנג פוילן האָט געהערט צום צארישן רוסלאנד האָט נעבליט און געוואקסן די טעקסטיל־אינדוסטרי. אין אומאָפהענגיקן פוילן איז זי אביסל איינגעשרומפן צוליבן פארלירן דעם רוסישן מארק. לאָדזש האָט געמומען לעבן ווי אין פיבער. אמאָל בעסערע צייטן און אמאָל ערגערע, אמאָל א קריזיס, אָפהענגיק פון דער סיטואַציע אויפן וועלט־מאָרק. אָט די פּי־בערנדיקע, כסדרדיקע ענדערונגען האָבן געווירקט אויפן לעבן פון פּשוטן מענטש, אויף די באציאונגען צווישן מענטשן.

אמאָל, אין די צייטן פון פארנאנדערווופקס, זענען די באציאונגען צווישן מענטשן פון פארשיידענע נאציאָנאליטעטן, פון די יידן, דייטשן און פּאָליאקן געווען מער ווייניק גוטע, הגם פון צייט צו צייט זענען אויך דעמאָלט פאָרגעקומען צוזאמענשטויסן. אָבער מיטן אָנקום פון קריזיסן האָבן זיך די באציאונגען צווישן די דריי פעלקער שטאַרק פארערגערט. ביי פּאָזנאנסקין און אין ווידזעוו, ביי די ווייניקע יידישע גרויסע פאבריקן, איז די סיטואַציע געווען אזא: יידישע באָלע־באטים, יידישע ביוראָ־אָנגעשטעלטע, דייטשע מייסטער, דייטשע וועכטער (פייערלעשער) און פוילישע ארבעטער.

די יידיש־פוילישע באציאונגען זענען אין לאָדזש קיינמאָל נישט געווען קיין נאָענטע. די יידישע אינטעליגענץ איז דאָ געווען ווייניקער אסימילירט פויליש ווי אין ווארשע, ווייל זי האָט אזא טראַדיציע נישט געהאַט. א גרויסע טייל פון אָט דער אינטעליגענץ איז געקומען פון רוסלאנד (נירוש מאָסקווע) אָדער פון די דייטשע מייסטער־שולן, און דער פּאָליטיזאַציע־פראָצעס איז געווען א שעפּטערדיקער און א שוואכערער.

דאָקגן די יידיש־דייטשע באציאונגען זענען געווען פיל בעסערע. עס האָבן געווירקט דערויף א ריי פאקטאָרן: צווויי מינדערהייטן, וועלכע האָבן זיך באמיט אויפהאַלטן זייער נאציאָנאלן אייגנארט קעגן שטראָם פון פּאָליאָניזאציע, ווי אויך די מעגלעכקייט לייכטער צו פארשטענדיקן זיך. געווען דייטשן, וואָס האָבן גערעדט א פליסיקן יידיש. אין באָלוט איז געווען באָאָנט דער פעלדשער לינקע און דער ווירט קראמער, וואָס פלעגט א יידישן שכן אויסבאָרגן א קערבל אויף שבת. די דייטשן ווי א בעסער סיטואירטע גרופע האָבן זיך נערנער געהאלטן מיטן יידישן מיטלקלאַס ווי מיט די פוילישע ארבעטער, ס'רוב געקומענע פון דאָרף.

לאנגע יאָרן איז אין לאָדזש געווען א בלאָק צו די וואלן פון די בירגערלעכע יידישע און דייטשע פארטייען.

אויך די דייטשע ארבעטער־באַוועגונג האָט נעהאַט נאָענטע קאָנטאַקטן מיט דער יידישער. יערנפאַלס זענען זיי געווען געגאנגען מיט יידן אויפער די פוילישע סאָציאליסטן. דער פּראָצעס פון פּאָלאָניזאציע איז ביי די דייטשן געווען שנעלער ווי ביי יידן, הגם יערן זונטיק פלעגן זיי זיך צונויפ־קומען זינגען זייערע „היימאַטסלידער", דאָך צוליב דער קריסט־לעכער רעליגיע, (ווייל א טייל איז געווען קאַטוליש), זענען זיי שנעלער ארונטערגעפאלן דעם אסימילאציע־פּראָצעס.

נישט קיין וווּנדער וואָס אין דער היטלער־צייט האָבן א סך עכטע פּאָליאקן געקאָנט זיך דעקלאַרירן אלס פּאָלקס־דייטשן אָדער „דויטש קאטוליש". מיטן אויפשטייג פון היט־לעריזם איז דער דאָזיקער סם שנעל אריינגעדרונגען אין דער דייטשער געזעלשאפט, אדאנק די כסדרדיקע עקאָנאָמישע קרי־זיסן ווי אויך צוליב דער אנטיסעמיטישער פּאָליטיק פון דער פוילישער רעגירונג, וועלכע האָבן דערמיט צוגעגרייט די קאפּי־טולאציע לגבי די דייטשן און די אויסראָטונג פון יידישן פּאָלק.

ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה איז כמעט די גאנצע דייטשע געזעלשאפט געווען היטלעריסטיש. בלויז אייניקע פאר־דייטשטע יידן זענען געבליבן ביי די דעמאָקראַטיש־דייטשע אויסנאָבן. אגב איז כדאי צו באמערקן דעם גרויסן חלק, וואָס יידן האָבן געהאַט אין דער דייטשער פּרעסע אמאָל.

ווען די דייטשן האָבן אין סעפּטעמבער 1939 אריינמאַר־שירט קיין לאָדזש איז קיין זכר נישט געבליבן פון די געצייטלטע דייטשע אנטי־פאשיסטן. די לאָדזשער דייטשן האָבן צוזאמען מיט די פּאָליאָקן, וואָס האָבן זיך גערופן פּראָצענטיקע פּאָלקס־דויטשן, האָבן איזאָלירט די יידן פון דעם ארום. נאָך פארן שליסן דעם געטא זענען די לאָדזשער יידן שוין געווען ארום־גערינגלט מיט א וואָנט פון שנאה און האַס.

דאָס איינגלידערן לאָדזש אין דריטן רייך און אפשניידן די יידן פון דער איבעריקער יידישער באפעלקערונג פון פוילן האָט שוין פולשטענדיק איזאָלירט דאָס לאָדזשער געטא. די פוילישע היסטאריקער מיידן אויס דעם פאקט וועגן מאַסן־וויזן אפּזאָגן זיך פון פוילישקייט מצד די לאָדזשער פּאָליאקן.

אין אזא אטמאָספער ארום דעם געטא איז במילא די לופט אין געטא געווארן אלץ מער שווער און שטיקנדיק.

ווען די דייטשן האָבן געשאפן דעם יידן־קוואַרטאָל, האָבן זיי אלס עלטערסטן באשטימט מרדכי חיים רומקאָווסקי. די לאָ־דזשער דייטשן, וואָס זענען געווען די ראָטנעבער פון דער אקופאציע־מאכט, האָבן גוט געקענט די אינערלעכע פאר־העלטנישן אין דער יידישער געזעלשאפט. זיי האָבן דעריבער קודם כל ארעסטירט א ריי פּראָמינענטע יידישע געזעלשאפטלעכע טוער (חיים לייב פּאָזנאנסקי, ד"ר אלעקסאנ־דער מארגאָלים, א. האָלענדערסקי, בערקאָוויטש, יוסף מארגענ־טאָלער א.א.) און פארשפּארט אין ראָדאָגאשטש. מיט דער הילף פון רומקאָווסקין האָבן די דייטשן אָנטוואָפנט דעם ווידער־שטאַנד אין געטא, אייידער ער איז אָנטשטאַנען.

עס איז געווען א נסיסה אָן א שיין פון האָפענונג אויף ענדערוננען צום בעסערן, א פּאָמעלעכער טויט. לאָדזשער געטא איז געווען א מלוכה פון שאָטנס. אין אזא לאָגע האָט יעדער ווידערשטאַנד, איז יעדער בונטאַרער ארויסטריט געווען ממש א נס. א שטרייק אין געטא, הערן ראַדיא־ידיעות און זיי פאר־שפּרייטן — זענען נעווען העלדנטאָטן, אויב מיר נעמען אין באטראכט די באדינגונגען און אומשטענדן.

אין וואָס איז באשטאַנען דער ווידערשטאַנד אין לאָדזשער געטאָ? דאָס איז אפשר אויך חלק אויף אנדערע אזוי שטאַרק אירגאַניזירטע און פּארפירטע געטאָס.

דער ווידערשטאַנד איז באשטאַנען אין קעגנשטעלן זיך דאָס, וואָס די דייטשן האָבן געוואָלט דערגרייכן. עס איז קלאָר, אז דער ציל פון דער נאַציישער פּאָליטיק איז געווען אומברענגען דעם יידישע פּאָלק אין גאַנצן. צוערשט אויסראָטן די באַזע פון יידנטום, די יידישע ישובים אין מזרח־אייראָפּע און שפּעטער אלע איבעריקע. די מלחמה - באַדינגונגען האָבן זיי געגעבן אלע פּארמעלע מעגלעכקייטן אינצופירן אויסנאָמגעוועזן און ספּעציעלע פּארָדנונגען, נישט אויסרופּנדיק קיין רעאַקציע אין מערב. פון דער צווייטער זייט האָבן די זעלבע קריגס־באַדינגונגען פּארלאַנגט נישט קיין געוואַלטזאַמע אקציעס, נישט אויסצורופן קיין באַוואָפנטן ווידערשטאַנד, ווייל דאָס פּארלאַנגט אפּציען כוחות פון די פּראָנטן.

די דייטשן האָבן געהאָפט זייער ציל צו דערגרייכן דורך פּוליטישטענדיק איזאָלירן די יידישע באַפעלקערונג פון דעם אָרום. געטאָס און לאַגערן, פּארשיידענע באַגרענעצונגען זענען געווען די מיטלען דאָס צו דערגרייכן. וואָס שייך לאָדזש איז זיי דאָס פּוליטענדיק געלונגען דורך איינגלידערן די שטאָט אין דרייטן רייך און ביי דער מיטהילף פון דער אָרטיקער באַפעלקערונג, דייטשער און האַלב־דייטשער. די איזאָלאַציע און דער הונגער, דער סיטעמאַטישער הונגער אין לויף פון יאָרן, האָט געדאַרפט ברענגן דעם מוט, גלויבן און אוועקנעמען יעדע האָפענונג.

דער ווייטערדיקער עטאַפּ האָט באַדאַרפן זיין דאָס אָפּנעמען די מענטשלעכקייט, דעם צלם אלקים, ביי די ענג־צוזאַמענגעפּרעסטע, הונגעריקע, מוטלאָזע יידן, זיי דערפירן צו א מצב פון האַלב־חיות. דאָס האָט געזאָלט, לויט זייער אויסרעכענונג, ברענגען צו א קעגנזייטיק אומברענגען זיך.

אזא איז געווען דער ציל פון די נאַצים. געגנט פּלאַנירט, ווייסנשאַפטלעך באַארבעט, מעטאָדיש פּאַנאַנדערגעטיילט די עטאַפּן פון דער דאָזיקער „רייניקונגס"־אקציע.

אומרעלער אָפּטימיזם איז געווען א געוואָר קעגן פּארלירן דעם מוט און די האָפענונג. אויך אלע פּארמען פון ארגאַניזאַציע אין געטאָ האָבן געהאט איין ציל: ברענגן די איזאָלאַציע און ארגאַניזירן אין די מענלעכע ראַמען, אין די שוידערלעכע באַדינגונגען — א קאַנטינואיטעט, א המשך פון אמאָליקן קאָכיקן לעבן. יעדע גרופּע, באַזונדערס די פּארטייאישע, האָבן געארבעט און געפירט די טעטיקייט לויטן ריטואל פון אמאָל, אָפּט קעגן יעטוועדער לאָגיק אין אָנבליק פון די צייט־פּראָבלעמען, אָבער דאָך איז געווען אין דעם א זין, צו שפּינען דעם המשך.

א גרויסע ראָל האָט געשפּילט די זעלבסטבילדונג און קולטור־ארבעט. ביי די מוראדיקסטע באדינגונגען האָט די יוגנט דאָך געלערנט און געקומען אויף זעלבסטבילדונג־קרייזן. דער חלום פון די אויסגעהונגערטע איז געווען נישט בלויז א קאַרטאָפל, נאָר אויך א קולטור־אונטערנעמונג. די ארגאַניזאַציעס, און אפילו דער יודענראַט, האָבן ארגאַניזירט קולטור־פּראָגראַמען. יידישע שרייבער האָבן וויטער געשאַפן. באַזונדערס האָט זיך אויסגעציכנט די א. ג. קופּלעטן־ליטעראטור, וואָס האָט אין א שארף סאַטיריש פּאָרם באַהאַנדלט די טאָג־טעגלעכע פּראָגן.

דער יודענראַט האָט ארויסגענעבן די „ליצמאַנשטאַטער געטא צייטונג", וווּ דער רוב פּלאַץ האָבן פּארנומען די דייטשע און רומקאַווסקים פּאַראַדנונגען, די שפּיזן צוטיילונגען אדגל. אויך א ביסל כראָניק וועגן רומקאַווסקין און זיינע גדולים. אָבער אפילו דאָס מינדערוויכטיקע איז געווען א צייכן פון לעבן, פון טעטיקייט. די קולטור־טעטיקייט האָט געוויזן, אז דעם גייסט פון די יידן האָט מען נישט געבראָכן.

א גרויסע ראָל האָבן געשפּילט די ראדיא־אָפּענעמער. געהיים, באַהאַלטן, אין דער שטענדיקער שרעק פּאר דייטשן און יידישער פּאָליציי, האָט מען געהערט די אוידיציעס און אויף א קאַנספּיראַטיוון וועג זיי פּארשפּרייט. אמת, זיי זענען אויפן וועג אביסל אויסגעוואקסן, אָבער זיי האָבן געשפּילט א קאָלאָסאַלע ראָל ביים אויפהויבן דעם מוט און געווען די אייניציקע — און צום באַדויערן — אייניזייטיקע, פּארבינדונג מיט דער דרויסנדיקער וועלט.

*

לאָדזש האָט נישט אויפגעהערט צו עקזיסטירן אין די הערצער און מוחות פון אירע יידן אויך אין די לאַגערן און אין די פּארשיקונגס־ערטער, ווי אויך אין די צייטווייליקע ווויין־ערטער פון די פּליטים־בעזשענצעס אין רוסלאנד. סיי אין די דייטשע קאַצעטן, סיי אין די רוסישע לאַגערן, סיי אין די פּאר־שיקונגס־ערטער, די „פּאשאָלקעס", ווי אויך אין די „סטראָי־קעס", וווּ די פּליטים האָבן געשמאַכט אין הונגער און אין קעלט, — אומעטום האָט לאָדזש, דער זכרון פון זייער אמאָליקער היים געטליעט אין זייערע הערצער. פּריינדשאַפט האָט מען געשלאָסן לויטן לאַנדסמאַנשאַפט־שלישל. מען איז זיך היימיש געוואָרן, געהאָלפן, אויב מען האָט זיך דערקענט אלס בני עיר.

אין שוועריע מינוטן, אין צייט פון ספּיקות און ראַנגלע־נישן אין זיך, האָט א דערמאָנונג פון דער היים־שטאָט צוגע־געבן מוט, אויפגעבליצט מיט א שטראָל פון האָפענונג. לאָדזש, דאָס יידישע לאָדזש, איז נישט געווען ביי אירע לאַנדסלייט, ביי די קאַצעטניקעס, לאַגער־מענטשן, פּארשיקטע און פּליטים קיין אַבסטראַקציע, נאָר א קאָנקרעטע זאך, וועלכע מען האָט צייטווייליק פּארלוירן און צו וועלכער מען וועט זיך אומ־קערן — זאָל נאָר די מלחמה זיך ענדיקן. סיי ביי דער שווערער אַרבעט אין די לאַגערן, סיי אונטער באַמבּארדירונגען, ווי אויך אויף די שלאַכט־פעלדער, אָדער פּליינען פון אַזיע און סיביר — האָט לאָדזש געלעבט אין די הערצער, אין געמיט, און געווען דער אָנשפּאָר אויף וועלכן אלע האָפענונגען און טרוימען האָבן זיך קאָנצענטרירט.

לאָדזש האָט באדייט משפחה, היים, לעבן. אלץ אויסער דעם איז געווען איין גרויסער מלחמה־קאַשמאַר. זאָל נאָר די מלחמה אריבער און דאן וועט מען צוריק קאָנטינואירן דאָס לאָדזשער לעבן, וואָס האָט עקזיסטירט ביז 1939. לאָדזש איז געווען א ציל, א קאָנקרעטע זאך ביז...

ביז 1945, וועו לאָדזש איז באפרייט געוואָרן און די קא־צעטניקעס, די ערשטע, און נאָך זיי די זעלנער און שפּעטער נאָך די צוריקגעקומענע פּליטים — אלע האָבן זיי לאָדזש, די שטאָט פון זייער באַגער מער נישט געפונען. אמת, א טייל הייזער זענען נאָך געשטאַנען. אין טייל שטובן האָט מען נאָך

געפילט דעם אָטעם פון די אוועקגענאַנגענע מענטשן — אָבער די מענטשן זענען שוין נישט געווען.

איינצלנע האָבן זיך אָפּגעפונען. דער רוב איצטיקע לאָדזשער איינוווינער, א קליינע אין צאָל, איז געווען פון אנדערע שטעט. גאָסן, הייזער זענען נאָך נישט קיין היים. א היים — דאָס זענען מענטשן — און זיי זענען אוועק אין די קרעמאַטאָריעס פון אָשוויענטשים, אָדער האָבן זיך געפונען אין די קאַלטע גריבער פון כעלמנאָ און פון גרויסן יידישן בית־עולם אויף מאַרישין, ווי אויך אויף אלע פוילישע און דייטשע וועגן.

*

צווישן 1945 און 1948 איז לאָדזש געווען דער צענטער פון יידישן לעבן אין פוילן. ווארשע איז געלעגן אין חורבות. די נייע באַזעץ־פונקטן אין דייטשן נידערשלעזיע האָבן געבלאָזן מיט שנאה און פּרעמדקייט. האַלב פוילן איז צוגענומען געוואָרן דורך רוסלאנד. אין די קליינע שטעטלעך איז געווען א סכנה, א לעבנס־געפאָר צו ווינען. האָבן זיך אלע געטוליעט צו לאָדזש, ווו נאָר א טייל הייזער זענען חרוב געווען, ווו עס איז געווען לייכטער צו באקומען א ווינונג, לייכטער צו געפינען שוץ קעגן די א. ק. באַנדעס, וואָס האָבן געמאָרדעט יידן אויף וועגן, אין אלע שטעטלעך. אמת, אויך אין לאָדזש האָבן זיי גראָסירט, אָבער אין דעם ענג־צענויפגעפּרעסטן קוואַדראַט, וואָס האָט ארומגענומען איניקע גאָסן אין צענטער, האָט מען זיך געפילט זיכערער.

אין צווי ריכטונגען איז געגאַנגען די אַנטוויקלונג פון יידישן קיבוץ אין לאָדזש נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה. קודם כל איז עס געווען א דורכגאַנג־פונקט פאר די טויזנטער יידן, געקומענע צוריק סיי פון די דייטשע לאָגערן, סיי פאר די פּליטים פון רוסלאנד. מען איז געקומען זוכן קרובים, געפינען א זכר פון דער אמאָליקער היים, ווי אויך זוכן דעם וועג ווייטער.

פאר די אלע מענטשן איז לאָדזש, ווי דאָס יידישע לעבן אין פוילן בכלל, געווען א בית עולם מיט הייליקע קברים. טייל זענען געבליבן צו זאָגן קדיש, אָבער דער רוב האָט נישט געוואָלט לעבן אויפן בית עלמין. דאָס איז נישט געווען בלויז א בית הקברות פון די טייערסטע און נאָענטסטע, נאָר אויך א בית־עולם פון די אייגענע טרוימען און האָפענונגען.

די ארגאניזירטע יידישע געזעלשאפטלעכקייט האָט געשטעלט אין דינסט פאר די דאָזיקע מענטשן א רייַ אינסטיטוציעס. די ציוניסטישע באוועגונג האָט אלעמען אריינגענומען אין די קיבוצים, פון וואָנען די אומגעלאָזע „בריחה" האָט אדויסגעפירט א טייל יידן פון פוילן. סיי די ציוניסטן, סיי דער „בונד" האָבן באַזארגט זייערע סימפאַטיקער מיט צייטווייליקע ווינונגען, געעפנט קיכן, נאָכטלעגער־היימען, די ציוניסטישע ארגאניזאציעס, דורך דער „בריחה" האָבן געהאָלפן די מענטשן, אויב זיי זענען שוין גרייט געווען, צו מאַכן וויטער זייער רייזע.

עס זענען נישט פאַראן קיין געניע ציפערן וויפל מענטשן זענען אדורך דורך די אינסטיטוציעס, אָבער פאר יעדן, וואָס האָט געהאט א לעבעדיקן קאָנטאַקט מיט זיי איז דאָס געווען קלאָר און אפן. ביי יעדן באזוך האָט מען געטראָפן נייע פּנימער. דער אומרו האָט געטריבן און דער פּחד פאַרן אומקלאָרן מאָרגן האָט צוגעזאָגט א מאָסן אָנטלויפן פון די יידן פון פוילן.

לאָדזש איז געווען דער גרויסער גאָסטפריינדלעכער האָטעל אין דעם דורכגאַנג־פונקט צווישן רוסלאנד און דער פרייער וועלט. דאָס האָט זיך באַזונדערס פארשטאַרקט וועגן די ציוניסטישע באוועגונג האָט אויסגעארבעט די קאַנאַלן צו שיקן, לענגאל און מער נאָך אומלענגאל, עולים קיין ארץ ישראל. די קינדער־אַנשטאַלטן זענען לענגאל ארוים פון פוילן, אַנדערע האָבן געמוזט שמוגלען גרענעצן, אָבער א ציל האָבן די דאָזיקע מענטשן, אַנטוישטע און צעמישטע, געפונען. באַזונדערס שטאַרק איז דאָס מאסן־אַנטלויפן געווען אין 1947, נאָכן קעלצער פּאָגראָם. דער באשיינפּערלעכער פאקט, אז אויך דער נייער רעזשים איז נישט בכוח צו באשיצן, האָט צוגעאיילט די עמיגראציע, דער־ווייל קיין דייטשלאַנד, סיט דער האָפענונג אַנצוקומען קיין ישראל און אין דער פרייער וועלט.

ווי געווינלעך איז א טייל פון דורכרייזנדיקן עולם געבליבן אין לאָדזש. קודם כל האָבן זיך פארהאַלטן לאָדזשער געבוירענע, וועלכע האָבן געפילט א צוגעבונדנקייט צו זייער היימשטאָט; דאָן מענטשן, וועלכע פארשיידענע סיבות פון געזונט און פאמיליע־אַנגעלעגנהייטן האָבן זיי פארהאַלטן. אַנדערע האָבן נישט געוואָלט פאָרן אין די דייטשע לאָגערן, וועלכע זענען געווען צו יענער צייט דאָס איינציקע אָרט, ווו מען האָט געמוזט א געווויסע צייט בלייבן. עס זענען, פארשטייט זיך, געבליבן די אידעאישע אָנהענגער פון נייעם קאָמוניסטישן רעזשים.

עס זענען אויך געבליבן די אלע, וועלכע האָבן געקלערט, אז מען וועט דאָך אויפבויען א יידיש לעבן אין פוילן בכלל און אין לאָדזש בפרט. עס זענען געבליבן א געוונדיקע צאָל מענטשן, וועמען מען האָט אָפּגעזאָגט דאָס לענגאלע ארויס־פאָרן און אומלענגאל זענען זיי שוין אין יענער שפּעטער צייט נישט בכוח געווען דאָס צו טאָן.

דער יידישער קאָמיטעט, וועלכער האָט באַזארגט די נויטן און באַדערפענישן פון יידישן קיבוץ, האָט געגעבן שטיצע, באַזארגט מיט א רעפּאַטריאַנטן־הויז די פּריש־אָנגעקומענע, געגעבן קליידונג, שפּייז. פאר די אלע, וועלכע האָבן געוואָלט זיך איינארדנען, איז געגעבן געוואָרן גאָר גרויסע הילף.

די מיטלען פאַרן דאָזיקן צוועק זענען געקומען פון די יידישע אמעריקאַנער הילפס־ארגאניזאציעס, באַזונדערס פון „דזשאָינט" און פון יידישן ארבעטער־קאָמיטעט.

עס מוז דערביי דערמאָנט ווערן, אז פון דער דאָזיקער יידישער שטיצע האָט געגאָסן אויך פוילן. די צוגעשיקטע דאָלאָרן זענען געוואָרן אויסגעטוישט אויף א ספּעציעלן פרייז, וואָס איז געשטאַנען צווישן נישטיקן אָפּיציעלן פרייז און דעם פאקטישן ווערט פון דאָלאָר. סיי די פוילישע מלוכה, סיי פארשיידענע פּאָליאקן האָבן געגאָסן פון דער יידישער הילפס־ארבעט. דאָס האָט זיי נישט געשטערט שפּעטער צו פארמאָכן דעם „דזשאָינט" אלס שפּיאָנאַזש־ארגאניזאציע און קאָנפּיס־קירן די גרויסע סקלאַדן פון „דזשאָינט" און אָפּנעמען עס ביי דער יידישער באָפעלקערונג, פאר וועמען די הילף איז געווען באשטימט.

די ערשטע הילף איז געווען דאָס באַזארגן א סטאָבילע, שטענדיקע דירה. עס זענען דערביי באשפעטיקט געווען ספּעציעלע יידישע באָמטע ביים ווינונגס־אָמט. פאר בעלי מלאכות זענען ארויסגענעבן געוואָרן הלוואות צו קויפן מא־

שינען און אייניכטונגען. דאָס האָט נעטאָן א ספּעציעלע פּראָדוקטיוויזאציע־אָפּטיילונג ביים יידישן קאָמיטעט.

אָבער די וויכטיקסטע ווירטשאפטלעכע פּאָזיציע זענען געווען די קאָאָפּעראטיוון. זיי האָבן געגאָסן פון געזעלשאפט־לעכער הילף סיי ביים באקומען מאשינען, סיי ביים באקומען רוי־שטאָפן. וועגן אן אָפּזאץ־מארק האָט מען צו יענער צייט נישט געדארפט זארגן.

צוגלייך מיט דער ווירטשאפטלעכער טעטיקייט איז אויך געפירט געווארן א בריייטע קולטור־טעטיקייט. אין דער ארבעט האָבן אָנטייל־גענומען אלע, אפילו די, וועלכע האָבן נישט געטראָכט צו בלייבן, נאָר האָבן געזען אין דער קולטור־ארבעט א מיטל צו הויבן דעם נאציאָנאלן באוווסטזיין און צו אקטי־ווירן געזעלשאפטלעך די יידן, וועלכע זענען דעם גאנצן מלחמה־פּעריאָד געווען געצוווינגען צו זיין געזעלשאפטלעך אומטעטיק. מיט א באהאלטענער ענערגיע פון יארן האָט מען אין לאָדזש פארנאָנדערגעבויט א גרויסע קולטור־ארבעט.

די קולטור־אָפּטיילונג ביים יידישן קאָמיטעט האָט אַרגא־ניזירט כסדר אונטערנעמונגען, ארגאניזירט דראָמאטישע קרייזן, א כאָר, נעפירט א גרויסע, רייכע יידישע ביבליאָטעק און אונטערגעשטיצט, אפט איננאנצן אויסגעהאלטן די יידישע שרייבער און אקטיאָרן.

לאָדזש איז פאר די יידישע שרייבער און אקטיאָרן געווען אן עיר ואם בישראל. דאָ האָט מען געקענט פאר זיי אייג־אָרדנען אן אָוונט, דאָ האָט זיך געפונען דער ליטעראטן־פא־ריין, דאָ איז ארויסגעגאנגען „דאָס נייע לעבן", דאָ זענען דערשינען די פארשיידענע פּארטייאישע אויסגאבן, דאָ זענען געווען די קלובן פון אלע ארגאניזאציעס, ווו מען האָט געקענט אנווארעמען די נשמה.

לאָדזש האָט ארויסגעגעבן די ערשטע ביכלעך נאָך דער מלחמה. דאָ איז דערשינען דער ערשטער אלמא־נאך פון יידישן ליטעראטן־פּאריין. דאָ איז געווען די אייג־ציקע יידישע דרוקערייי (שפּעטער האָט אין וואַרשע דער „בונד" געעפנט א דרוקערייי). דאָ האָט זיך געפונען די יידישע היסטאָרישע קאָמיסיע, ווו מען האָט געקענט זיך אראָפּרעדן פון הארץ.

די יידישע היסטאָרישע קאָמיסיע, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער נאָרוטאָוויטשע גאס 25, האָט אריינגעשריבן א פּרעכטיק קאָפּיטל ביים זאמלען די דאָקומענטן וועגן אונ־דזער חורבן. מיט אן אומדערמידלעכער ענערגיע האָבן די מיטארבעטער אונטער דער פירונג פון ד"ר פיליפּ פרידמאן, ד"ר קערמיש און מאָג. בלומענטאל, פארשריבן די גבית ערות פון די געליטענע. דער שפּעטערדיקער יידישער היסטאָרישער אינסטיטוט, וואָס האָט איבערגענומען די פונקציע פון דער קאָמיסיע, אונטער דער לייטונג פון בער מארק, האָט אויסגע־נוצט — ווער וויים פארוואָס — נאָר א קליינעם טייל פון די דערקלערונגען פון די געליטענע. אָבער די פארלאָנ־טעטי־קייט פון דער קאָמיסיע, סיי פון אינסטיטוט האָבן פיל בייגע־טראָגן צו דער פארשונג פון חורבן. די ארכיוון פון יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט זענען היינט צו טאָג די רייכסטע, וואָס שייך דאָקומענטאציע פון חורבן, גבורה, קדושה און אומקום פון די יידן אין פוילן.

אין לאָדזש איז צוריק אויפגעלעבט געווארן דאָס יידישע טעאטער. אייניקע אקטיאָרן האָבן נאָך אין 1945 נעגעבן א ריי אויפטריטן. מיטן קומען פון משה ליפמאן און זיין משפּחה, און שפּעטער פון אידא קאָמינסקא, האָט דאָס טעאטער אָנגע־הויבן רענולער צו שפּילן.

די בונדישע ארגאניזאציע האָט דיספּאָנירט מיטן געווענעם קינאָ־טעאטער „טשארי" אויף יאראטשא 2, אין הארץ פון יידישן צענטער. דער לאקאל איז נישט געווען צוגעפּאסט פאר שפּילן טעאטער, אָבער מען האָט עפּעס צוגעבויט און ווי נישט איז זיך אייננעאָרדנט. דער „בונד" האָט געשטעלט דעם דאָזיקן זאל צו דער דיספּאָזיציע פון די יידישע ארטיסטן.

אין „טשארי" זענען געשטעלט געווארן א ריי פּיעסן פון יידישן טעאטער־רעפּערטואר מיט זייער א גרויסן דערפאלג. הערן א יידיש וואָרט איז געווען א נויטווענדיקייט פארן צוריקגעקומענעם. מען האָט געוואלט גלייכצייטיק מיטן פיזישן הונגער אויך שטילן דעם גייסטיקן.

אין לאָדזש האָט מען אויך געדרייט די ערשטע יידישע פילמען נאָכן חורבן. איינער איז געווען מיט דזשיגאן און שומאכער און די יידישע קינדער פון „העלענווועק". דער „בונד" האָט פון פּארדן באקומען דעם פילם „מיר קומען אן" וועגן דער מעדעם־סאנאטאריע און אים אייניקע מאל געוויזן עפּנטלעך.

דער יידישער קאָמיטעט האָט אויך ארויסגעגעבן אן אלבום וועגן חורבן און צוריקאויפלעבן לאָדזש. דער אלבום, פילמירט, איז געווען א פּראָפּאָגאנדע־מאטעריאל פאר די שלי־חים פון צענטראלן יידישן קאָמיטעט בעת זייער קאמפּיין אין אמעריקע.

עס איז אויך געלונגען דעם יידישן קאָמיטעט צענויפ־זאמלען אלע צעווארפענע יידישע ביכער. נישט איינמאל פּלענט מען אויף די טאָוולען פון די ביכער געפינען משפּחה־קראָניקעס. אט האָט דער שרייבער מענדל מאן באקומען פון פארוואלטער א בוך, אויף וועמענס טאָוולען עס זענען געווען פארשריבן די דאָטעס פון זיינע אומגעקומענע קרובים אין לאָדזש. די דאָזיקע ריזיקע ביבליאָטעק, באַרייכערט מיט מתנות פון אמעריקע, עקזיסטירט ביזן היינטיקן טאָג מיט קוים א מנין לייענער.

אין לאָדזש איז אויך געווען די ערשטע יידישע שול, אויסגעהאלטן פון יידישן קאָמיטעט. אין לאָדזש איז אויך אָנטשטאָנען די ערשטע און אייניקע העברעישע שול אויף פּאָלודניאָווע גאס. זי איז פון קאָמיטעט נישט געשטיצט געווארן.

אין א קוואדראט פון געציילטע גאסן אין צענטער פון שטאָט האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס יידישע לעבן אין זיין פיל־פארביקייט ווי אמאל.

ווי אמאל, זענען אויך געווען די קריגערייען און רייסע־רייען צווישן די פּארטייען און ארגאניזאציעס, אָבער שוין דעמאָלט האָט א טרויער און אן אומעט ארומגענומען די וויכ־טיקע און ערנסטע טוער. זיי האָבן געזען דאָס אומנויטיקע ארומרייסן זיך אויף די קברים פון אונדזער נעכטן. דאָס האָט נעבראכט אין געוויסע מאָמענטן צו א דערנענטערונג, וואָס האָט נגענבן פאָזיטיווע רעזולטאטן. אזוי איז געווען בעת עס איז נעקומען די ענגליש־אמעריקאנער קאָמיסיע אויסצופארשן די מיינונג פון די יידן בנוגע ישראל. עס איז נענאנגען א דע־

לענאציע פון אלע פּארטייען, ציוניסטן און נישט ציוניסטן. פּאַרן „נראנד האָטעל" האָבן זיך פּארזאמלט טויזנטער יידן מיט פּאָדערונגען. אזוי איז געווען נאָכן קעלצער פּאָגראָם, אזוי איז געווען בעת דעם באשלוס פון דער יו־ען צו עטאבלירן א יידישע מלוכה.

דער רעש אין דער נעזעלשאפטלעכער און קולטור־ארבעט האָט אָנגעהאלטן ביז עס איז נעקומען די גלייכשאלטונג פון יידישן לעבן. פון איין זייט האָט די מאסן־עמיגראציע (אין אייניקע עטאפּן: קעלץ, אומאפּהענגיקייט־מלחמה) ארויסגעצוינן פון לאנד דעם אקטיוו פון די נאציאנאל־קעמפערישע ריכטונגען (ציוניסטן און „בונד") און פון דער צווייטער האָבן די קאמוניסטן ליקווידירט יערע זעלבשטענדיקע יידישע טעטיקייט פון די אנדערע ריכטונגען. זיי האָבן פארמאכט די ציוניסטישע און בונדישע אינסטיטוציעס, קאמוניזירט און גלייכגעשאלטעט די איבערגעבליבענע. די נייע רענולאציעס האָבן געשטעלט אונטער א מאנאפּאל־אויפזיכט פון די קאמוניסטן דאָס גאנצע יידישע לעבן. ביסלעכווייז איז עס געוואָרן איינגעשרומפּן און קאנאניזירט.

אָבער עס איז שווער געווען צו דערשטיקן דאָס יידישע נעזעלשאפטלעכע לעבן. כאָטש עס האָט געליטן א גרויסן בלוט־אפּפּלום צוליבן ארויספאָר פון די נאציאנאל־אקטיוע עלעמענטן, דאָך האָבן די איבערגעבליבענע געפרוווט מיט אלע מיטלען אָנצוהאלטן א יידישע טעטיקייט. מען האָט זיך נעטוליעט אויפער צום צווייטן צוליב דער קעלט און דער פּרעמדקייט ארום. צופיל פיינטלעכע אויגן האָבן קרום געקוקט אויף דער „יידישער ארבעט" און אונטער זייערע שנאה־בליקן איז דאָס יידישע לעבן איינגעשרומפּן.

לאָדזש, דאָס יידישע לאָדזש איז אונטערגענאנגען.

מען האָט די יידישע צייטונג אריבערגעפירט קיין ווארשע. אזוי אויך די דרוקעריי, דעם שרייבער פאריין, דאָס טעאטער.

אלץ וואָס פון לאָדזש איז געבליבן איז דאָס בילד אין זכרון פון דער פּארגאנגענהייט.

לאדזש –
צווישן ביידע
וועלט־מלחמות

י. אקרוטני

מיין היימשטאָט לאָדזש

שרייבן וועגן לאָדזש ווי א יידישן שטעדעריש צענטער מיינט אָנשרייבן די פולע, פארביקע „ביאָגראפיע" פון אן אומרואיקן, אינטענסיוו געלעבטן גרויסן גרוים. ווייל דער היינט שטייט א נאקטער, א פארסמאליעטער ביז זיינע וואָרצלען, אן אונטערגעשניטענער פון א גרויליקן שטורעם. איז ווער קען עס טאָן? סיידן אויסווייטיקן אן אומגעהערטן קדיש, אָדער דאָס וועט זיך פאָרנעמען נאָר דער בעלעטריסט מיט דער תשוקה פאר געשיכטלעכן שטאָף, וואָס איז אין דעם פאל בשום אופן נישט סטאטיש אז ר'זאָל זיך לאָזן קנעטן פון א שילדערער־דערציילער; דאָס לאָדזש, וועלכע מיר געדענקען, איז כולה דינאמיק. עס איז ווי א געשיכטלעכער אביעקט זוכה געווען נאָר צו כראָניקעס, צו ליים פאר א שפעטערדיקן בנין, צו א סינטעטיש בילד. אזוי אויך דאָס יידישע לאָדזש וואָס איז געווען א יונגער ישוב און איז פארשניטן געוואָרן אין איר אייגנטלעכן אויפגיין. צום אומגליק — געפאלן אויף דער עקדה פון רשעות וואָס האָט זיך צעפלאָקערט אויף די שיי־טערס פון דער נייסטער ציוויליזאציע אונטערן צייכן פון האקנקרויץ און סערפ און האמער. אצינד שטייט לאָדזש פון אונדזער יוגנט אן אויסגעהוילטע אן יידן און אן יידישן אינספיריריקן כוח.

לאָדזש איז א קאָמפליצירטער מאָטיוו. דער ארכיטעקט זוכט אומזיסט דעם דעפינירנדיקן געדאַנק פאר זיין אידייע, וועלכע האָט אין א גליקלעכן מאָמענט באפליגלט זיין צע־פיבערטן דמיון; אים האָט זיך אפילו אויסגעווייזן אז ער „זעט" שוין דאָס נעביי, די מיסטעריישע רעאליזירונג פון זיין אידייע אין אירע מענלעכע פארמען. אין דער ווירקלעכקייט אָבער הויערן צו מאָל אין נעפל די ווינקלשטיינער פונעם פונדאמענט.

ניין, ס'איז דורכאויסיקע כימערע. דער פיינלעכער מאָטיוו לאָדזש — איז ערשט פארזונקען אין חושך פון נישט־זיין — פארן יידישן נעמיט, דעם יידישן באווּסטזיין. אמת, אין זכרון פון אירע נעוואָרענע זין און טעכטער איז די שטאָט נאָך א טיף פארנאָנדערגעצויגענע פערספעקטיוו. מיט הייזער שטעטלשע, הילצערנע מיט שטרוי־דעכער, מיט שינדל־דעכער, א סך דיאלעקטן יידישע, לעבנס־שטייגערס באזירטע אויף נעשיכטלעכע דערפארונגען, געדענקלעכע איבערלעבונגען און אָנגעלעבטע טראָדיציעס, וואָס האָבן ענדלעך זיך איבער־געקאָכט אין אייגנארטיקן סטיל, א סטיל וואָס האָט זיך אויסגעשטאלטיקט אין ריזיקן טיגל פון דער יונג־קאפיטא־ליסטישער גרויסשטאָט. לאָמיר נישט פארגעסן: אונדזער לאָדזש איז אויפגעשטיגן אויף די הייוון פון אינדוסטריאלי־זאציע, פון די אימפעטיק געטריבענע רענעסאנס־וויינטן פון די שפעטע יאָרצענדליקער פון 19טן יאָרהונדערט וואָס האָבן זיך געטראָגן פון מערב־אייראָפע. אין צולאָג האָט עס פאר־שמעקט אויך מיט דער אָנרעגנדיקער יונגקייט פון דער רע־וואָלוציע, וואָס האָט געבראכט די בשורה פון גרונטיקע ענ־דערונגען, וועלכע האָבן געעפנט א וועג צו דער ווייטער, אומבאקאָנטער וועלט. עס האָט געלאָקט מיט נייקייטן, מיט צוזאָג אויך פון דער שטאָטס סודותפולער יונגשאפט מיט אירע בריט פונאָנדערגענומענע פליגל.

יידן פון די פארוואָרלאָזטע פוילישע פראָווינצן האָבן דע־מאָלט גענעענט צו לאָדזש, זיך באגרונטפעסטיקט אין דער צו־זאָגנדיקער און אָפשרעקנדיקער גרויסשטאָט וואָס איז אקערשט געווען א ווילדער וואָלד, מיט לויערנדיקע וועלף (דערפון דער אדאָפטירטער נאָמען ווילקע פאר דעם עלטסטן, רייכערן טייל פון שטאָט). זי וועלט באלעבט מיט יעדן טאָג, זי באגרט מענטשישע הענט און זי גיט באטעמט ברויט דעם הונגעריקן. די שמועה פון דער שפע וואָס באגעגנט די יידישע ארעמעלייט אין דער נייער שטאָט פון פאבריקן לאָקט קיין לאָדזש אויך יידן פון דער פאָסנער ליטע; פון וואָלין און אפילו פון דער רחבותדיקער ראָסיי.

לאָדזש האָט מאָבילויזירט מענטשישע ענערגיע, געווקט די איניציאטיוו און די המצאה פון שפעפארישן נעדאַנק פון גרויסע שטראָמען יידן; ווי אונטער א כישוף האָט לאָדזש איינגעזאמלט אויף אן אָרט א נאנץ פאָלק פאר געבענטשטער מי און פאר קוואליקער האָפענונג, פאר וועלכער עס איז נישט געווען קיין נאָמען. ניין, מ'האָט נישט קיין צייט נעהאָט צו זוכן דעם ריכטיקן נאָמען.

נישט אומזיסט איז דער אויפקום פון גרויסלאָדזש (אין איר פרעהיסטאָריע איז זי געווען א פאָרוואָרפן דערפל בתוך וואָלד און טיפע בלאָטעם) און דער שווּנג פון אירע פיאָנערן ארומגעווּעבט געוואָרן מיט לעגענדע, וועלכע איז אין שפעטער־דיקע יאָרן פארוואָרט געוואָרן אין מעשים. דער דאָרפישער הענדלער ישראל פאָזנאנסקי איז עולה לגדולה געוואָרן, גע־וואָרן א מאָגנאט מיט פאלאצן; מיט מעכטיקע פאבריקן און א שם טוב וואָס האָט געקלונגען איבער מדינות. אין פאלקלאָר

זענען אריבער פארגלייכן און ווערטלעך בשייכות די מאיאנט־קעם און די אויפטוען פון דעם זעקל־ייד, פאזנאנסקי.

ערשט ווי איז אויסגעוואקסן די עשירות פון די שלעזישע דייטשן, פון יענעם מעשה־האפטיקן דור, ווען די היינצלס און שייבלערס זענען געווארן ממש ידידים מיט יידן, מיט זיי פארקערט ווי מיט היימישע פון קדמונים! איז אבער באשערט געווארן א בראך — נעקומען א פייער וואס האט פארלענדט אט די לענענדע מיט איר ווארצל. אין גאנג פון צייט האט די שטאט גענומען אויף זיך פלייש און מארך, טאקע אין נע־שטאלט פון דעם ווילבאווסטן לאדושער ייד, דעם קלאסיש־געפורעמטן טיפ מיט זיין אומדערמידלעכן טוען, זיין ריסן זיך אפילו אינטעלעקטועל אריבערצושפאנען די אומדערגרייך־לעכקייט פון די כמו־נאענטע האריזאנטן; דער לאדושער ייד האט אויסגעמלעך זיך אויסגעצייכנט מיט תמיד אנגעשפאנטע מוסקולן ווי מיט גייסטיקן שוווגנג, דערפאר זיך ארייננגעשריבן מיט ערנסטן אויפטו אין גערעכענטע פון דורות. לפי יכולתו האט ער ווירדיק פאראייביקט דעם נאמען פון יענער לאדוש, וואס איז געווען, עקזיסטירט, געווירקט און — איז מער נישטא!

די אקארשטיקע לאדוש איז פאר יידן נאר א געאגרא־פישער צייכן; א באנריף פון אפגעפרעמדקייט וואס איז אנ־געווארפן געווארן דורך ברוטאליטעט, מהאי טעמא בלויז דער קענצייכן פון ווי, וואס צעגראבט דעם באווסטזיין, וועקט מטושטשן אומרו. לאדוש אין 1974 שטייט נאך אונטערן צייכן פון הארבסט 1939; דאס דאזיקע לאדוש שרעקט מיטן גליווער פון א צעשטערטן בית עלמין, ווו די געשענדטע בייר־נער לאזן הערן א פחדיקן נעשריי צו די הימלען. יא, די קהילה לאדוש מיט איר אלטשטאט, באלוט און נייערם מארק איז געבליבן א פיינלעכע, א גוישע ווייסטעניי וואס טרייבט פון זיך דעם ייד וואס איז געווארן שיכור־שוואך, דורכגע־שאטנם פון פיין, מיט וועלכן דער אשמדאי האט אים אנ־פוישט. א בלינד געווארענע וואס האט מיט די אייגענע זינד זיך פארדינט דעם שכר פון איר בלינדקייט, לאזט די־א לאדוש גלייכגילטיק אירע קינדער מזרע אברהם. יידן טוליען צו זיך אין נעדעכעניש, די בענקשאפט נאך לאדוש — די נעווועזענע און פארשעמטע.

*

נישטא מער קיין יידיש לאדוש. דאס בילד איז צעבראכן נעווארן און זיינע שפליטערס שטעכן. רעקאנסטרואירן די לאנדשאפט די געווועזענע? אוממעגלעך! דעם פאן קען מען אפשר ווידעראויפשטעלן, זיינע גרונטפארבן ווימלען אין אונדז, אבער די ליכטער, די לאדושעריש אין זייער פולער אויטענ־טישקייט צוריקברענגען? ס'איז נישט שייך אויפצולעבן צו מאל די שטויבנאמעס פון גרא און שאנטאקלעי, וואס הארע־פאשנע יידישע הענט האבן אויסגעוועבט; און די־א קאלירן האבן בולט רעפלעקטירט אויפן בילד, דורכגעזאלצן זיי מיטן מענטשישן שוויים, געכפלט אויף געזאנגען פון הויפזינגערס און אויף דעם געברויז פון סטיכישע דעמאנסטראציעס מיט רויטע פענער — דאס אלץ ווידער אויסגראבן, רעפראדוצירן אין ניכטערן וואלט? די דאזיקע אקסעסואלן קען מען שוין נישט אריסקריגן פאר דער פאלעטע פונעם געדאנק. אמת, דאס בילד הויערט ערגעץ אין דער פערספעקטיוו וואס לאדוש האט פארפלאנצט אין אונדז, לעבט טיף אין באווסטזיין פון אירע מידע יתומים. צו מאל באוועגט זי זיך אין דיר, אין מיר מיט שוין טומאנע געשטאלטן. בולטער זענען זיך נאך די סילועטן פון די וואס מיר באגערן מער... שוואכער הילכן אפ די קלאנגען צו וועלכע מיר זענען געווען ליבלעך צוגעזאגטן אין די טעג פון אונדז קינדשאפט... מיט ציטעריקער בענק־שאפט גענענען מיר בכן צו נעמען היימישע, נאענטע און זיי אסאציאירן זיך הארצלעך מיט געשעעניש, ווידערקלאנגען, דערמאנונגען; ווערט דאס אלץ נעבונדן, געקניפט מיט מענטשן, האנדלונגען און דעם הימל וואס איבער זייערע קעפ.

*

טראגיש איז דאס געפיל פון אפגראבן די טיפעניש, ווו עס זשיפעט נאך א לעבן וואס האט אזוי בריטגיביק זיך בא־האפטן מיט לענענדע, וואס האט מענטשיש, יידיש געשפאנט אויף אייגענע פים. חורבן־לאדוש יאמערט מיט קולי־קולות אויפן פארשניטן ווערן פון אט דער לענענדע וואס האט פזרנותדיק אפגענעבן מיט שיינקייט און הערראזיס פון מאסן יידן, וואס זענען פון זייער דערדריקנדיקער ארעמקייט ארויס אויף לאדושער בתולה־ערד מיט פולע בוזעמס האפענונג אויף א זשארנע גליק. ווידער אנטפלעקן די קאנטורן פון יענעם יידישן בראשית אויף רויען לאדושער באדן, מיינט ארויס־ברענגען ממש אונטערערדישע אפהילכן פון א ווייט פאר־שוווגדענער פאטעטיק. איז געקומען פון מרחקים אן ארעמער ייד וואס זיין נאמען איז געווען ישראל פאזנאנסקי, האט דאס קלייניע לאדוש, וואס האט זיך געשוימט אין זיין ערשטיקן טומל, אים נישט געקענט מפרנס זיין, איז ישראל קלמנס געווארן א זעקל־ייד, אוועק צו דארפסלייט אין דער סביבה פון דערוואכנדיקן לאדוש און געוזכט צווישן זיי קונים פאר זיין סחורה אין זעקל. געשפאנט מיט דער יארמע אויפן רוקן און קוים ארויסגעשלאגן קארגע חיונה. דערשמעקט וואס סגאיעם האבן גינציקער, האט ישראל קלמנס שפעטער זיי צוגעטראגן געפארבטע סיצן, נאדל־פאדעם און האט עמעץ געפאדערט, האט ער זיי געבראכט אין פארוואהרפנקייט אויך א פאר פארטיקע הויזן. דאס נוטע מזל האט דעם זעקל־ייד צוגעדינט און זיין מיסחר איז געוואקסן. ער האט סגאיעם צוגעווויינט צו די נעלוסטן וואס די שטאט האט געמערט. און וואס מער די גויים האבן דערשפירט חשק צו די זאכן וואס דער זשידעק ברענגט אין זיין זאק, אלץ מער איז געוואקסן די משא סחורה וואס ישראל קלמנס האט געשלעפט אויף זיינע פלייצעס. מיט דער צייט האט ער שוין נעבראכט אין די ווייטע דערפער אריין אויך פארב פאר דער וואל, וואס פויערים האבן נעשוירן פון די איינענע שעפסן. די וואל האבן די פויערטעם אליין געשפונען, געפארבט און נעווועבט פון זיי געוואנטן פאר קלייד־ער און הויזן און סערמענגעם פאר די נעזינדן. ישראל קלמנס, פון דער טויבער פוילישער פראווינץ, האט זיך נישט געברעקט מיט דער הארוואניע און ער האט נישט ge־זשאלעווועט צו גיין נאך א פאר וויארסט, אבי ס'איז צונג־שווומען צו דער פרנסה. דער ריין צו פארדינען דעם גילדן איז געווארן א סגולה פאר זיין וויב און קינדער, ווועלכע ער האט דערנאך באזעצט אין א הייזקע, אין דעם קאנט, ווו יידן האבן געהאט אויסגעבויט נידעריקע הייזער מיט שינדל־דעכער און פענצטער מיטן פנים צום דרויסן וואס האט זיך

געופן אלטשטאט. א פירקאנטיקער מארק מיט קראמען און די זייטן־גאסן זיינע, האבן פון איין זייט געהיימן: סטארע וויעש — דאס אלטע דארף — און פון דער צווייטער זייט: דרעווניאווסקע (פוילישע גאס) און אראפצו א ראג: די פאדזשעטשנע (די יידישע גאס). באזעצט צווישן יידן פון אלטשטאט, האט ישראל קלמנס מיט ישוב הדעת, מיט באַדאכטקייט זיך איינגעקוקט אינעם געטועכץ פון לאדזש, וואס האט בשעתו געווירן אויף דעם חיוון פון דער אינדוסטריאַליזאציע, אויף וועלכער עס האט זיך פארמאסטן דער צארישער קאפיטאליזם, אין זיין פוילישן הינטערלאנד. צוגעזען ווי די דייטשן, וואס די רוסישע מושלים האבן ארויפגעבראכט פון שלעזיע און פון פריסן, פארגרעסערן זייער ארבעט אויף די וועבשטולן, זייערע לייווענטן און צייגן וועלן צעפלאמט פון פלאק וואס מערט זיך אין לאדזש און סביבה, האט ער זיך מתקנא געווען אין זיי. אנגעזאמלט א ביסל געלט, האט ער געפרוווט אליין וועבן פארשיידענע סיצן, אליין זיי געפארבט און ווידער זיי צעטראגן אויפן אייגענעם רוקן צווישן פויערנ־וואגן. ווידער האט ער מצליח געווען. דאס מזל האט ישראל קלמנס צוגעשיינט אזוי ווייט אז מ'האט זיך אין גיכן דערוווסט אז ער האט אויך א צונאמען פאזנאנסקי; דער פאזנאנסקי האט שוין געקויפט א דאמף־מאשין, א צווייטע און ער איז באקאנט געווארן ווי א פאבריקאנט פון ווייסציג, פונקט אזוי ווי דער דייטש היינצל; דער דייטש גייער און שיבלער. אוודאי, פאזנאנסקים דרך איז געווען אן אנדערער ווי דער וועג וואס האט די דייטשן געפירט צו זייער גדולה. די קרוין פון גבירישקייט האט ישראל פאזנאנסקי דערגרייכט מיט מער האַרעוואניע. אבער דאך... די קרוין האט געטומען שיינען אויף זיין קאפ, וועלכער איז ער היום באלויכטן מיט דער זון פון לעגענדע.

נישט נאר איז ישראל פאזנאנסקי אויסגעוואקסן מיט א סך קעפ העכער פון זיינע אייגענע פאבריק־קוימענס אונטער די לאדזשער הימלען. ער איז געוואקסן ווי אן עושר מיט א בליק צו דער גרויסער וועלט, וואס האט נישט פארזעהן אויך די אנדערע, די נישט־יידן. ער האט פארנאנדערגעבויט זיין פאבריק אין א היינטצייטיקן קאלאס פון וועבמאשינען, צו באווייזן וווּנדער אין דער ארבעט פון וועבן לייווענטן אין גרויסע סכומים, מחמת דאס פלאק פון לאדזש איז אויך שטארק אויסגעוואקסן, עס האט אליין אויך געברויכט העמדער, און די וווייטע וועלט איז געווארן זשעדנע אויפן וווייסציג פון פאזנאנסקים פאבריקן.

פאזנאנסקי דער פאבריקאנט פון לייווענט האט אין זיין יוגנטצייט שוין געמוזט צובויען געבוידעם פאר זיינע פאבריקן,

צענטער פון טוך־האַנדל אין לאַדזש

מערן די מאשינען געבראכטע פון ווייטע לענדער. נישט בלויז מיט פאבריקן האט פאזנאנסקי, דער ייד פון ארעמען יידישן שטעטל געגרייסט די שטאט לאדזש, וואס איז בארימט געווארן אין דער וועלט ווי א צענטער פון כלערליי געוואנטן; נישט נאר פון בוימוואל און פלאקס האט לאדזש געמומען שמ'ען אין מרחקים, נייערט אויך מיט געוואנטן פון וואל, פון שעוויאט, קאמגארן און אויך זאקן, טיכער, שווערע און לייכטע, מיט וועלכע עס האבן זיך עהילט די פרויען פון פוילן. ווייבער האבן אין יענע יארן זיך באשיצט פון קעלט מיט שווערע פאטשוילן אין זומערצייט, צי הארבסטצייט, זיך געהילט אין לייכטע טיכער — פויערטעס ווי יידישע ווייבער. מאנטלען זענען געווען צו רייך פאר דער ארעמקייט וואס האט געהויזט מיטן פאלק אין פוילן, אויך אין דעם יונגן לאדזש. א מאנטל פאר א פרוי איז „אן איידעלע זאך", האט געזאגט די אירא־ניע אין יידישן מויל. פאזנאנסקי האט געווען אלע יארן ווייסצייג אין אומגעהייערע סכומים און פוילנלאנד און אנדערע ווייטע לענדער האבן זיי פארצערט, מיט דאנקשאפט פארן אמאליקן זעקל־ייד וואס איז געווארן א גרויסע פירמע אין גבול פון דער פאטעטישער לענגדע — לאדזש.

ישראל פאזנאנסקי

— 2 —

פאזנאנסקי איז נישט געבליבן בלויז אין דער ראם פון פאבריקאציע, מיט וואס לאדזש האט זיך קונה שם געווען אויף עולמות. פאזנאנסקי איז געווען אן ערשטער צווישן לאדזשער גרויסע פאבריקאנטן, וואס האבן אויפגעבויט ריזיקע פאמי־ליע־הייזער, וו־ פ זענען באזעצט געווארן טויזנטער משפחות פון זיינע ארבעטערס. אז א סך קריסטלעכע ארבעטער האבן זיך באזעצט אין שכנות פון די פאבריק־קארפוסן: די וועבע־רייען; שפינערייען; פארבערייען, האט פאזנאנסקי זיי פאר־זארגט אויך מיט א קאשטשיאל. צווישן די פאמיליע־הייזער אנטקעגן די פאבריקן שטארצט מיט א הויכן צלם־טורעם די רויטע מויער פונעם קאשטשיאל, וואס טראגט דעם נאמען פונעם באלעבאס: ישראל קלמנס (קאלמאנאוויטש אין רוסישן נוסח) פאזנאנסקי. און דאך איז ישראל פאזנאנסקי בחייו געבליבן א ייד מיט א התנהגות פון זיין פשוטן טאטן. ער האט נישט פארפעלט קיין דוונען, געגעבן צדקה, געזארגט זיך פאר קראנקע און ארעמע יידן. ער האט טאקע, מעשה פיאנער, אויפגעבויט אין „סטארע וויעש", טיף אין דער ענגער וואלבארסקע גאס, ביי אלטשטאט, א שיינע, געצירטע ג־ מויערטע שול, אין וועלכער ער אליין פלעגט דוונען. ארום דער אלטשטעטישער שול האט זיך קאנצענטרירט געדיכט יידיש לעבן מיט קצבים, עופות־הענדלער, פיש־הענדלער, פרוכט־הענדלער, וווהין יידן זענען געקומען אייקויפן אויף שבת.

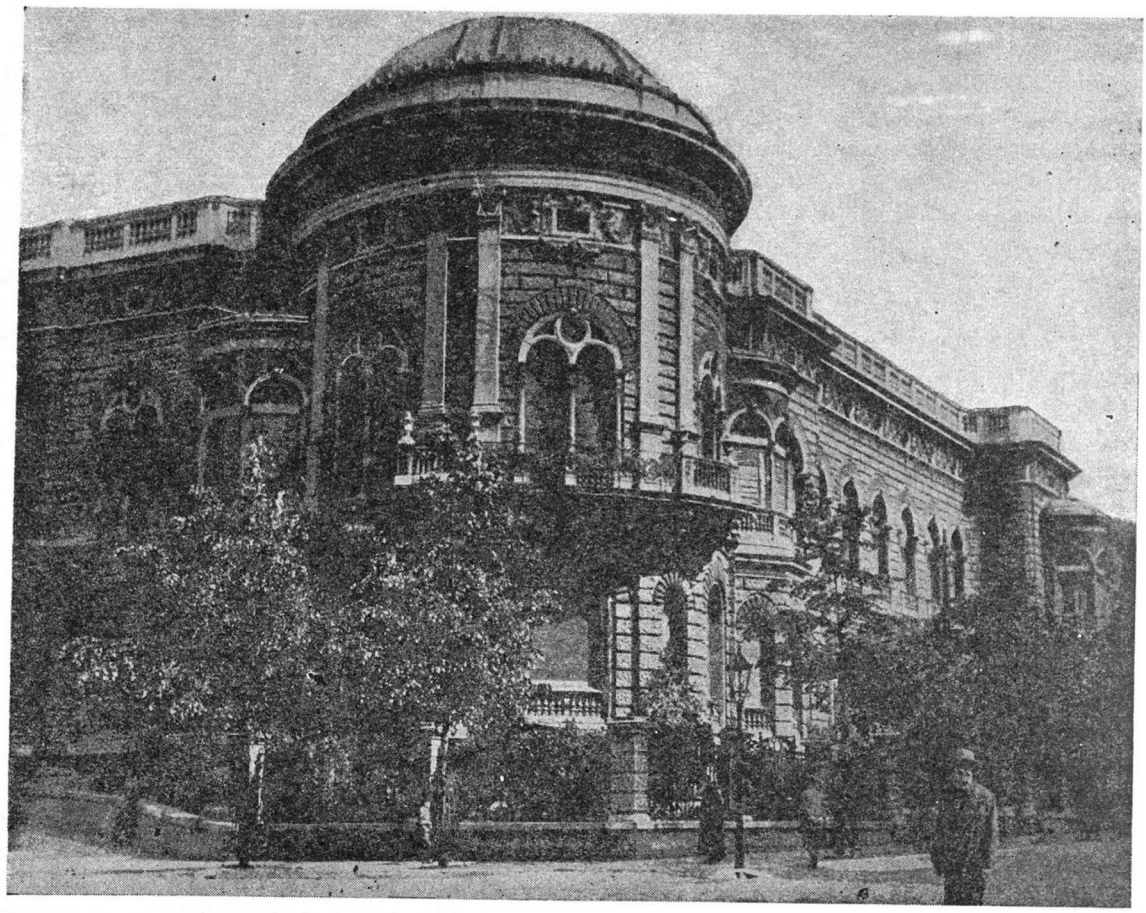
פאזנאנסקי און דאס יידישע לאדזש, דאס פאלקישע — זענען פונדעסטוועגן געווען צווייי באזונדערע וועלטן, כאטש דער שם זיינער, באגלייט פון דער צעפליגלטער מעשה, איז אים נאכגעגאנגען וויי אזעלכן, וואס ס'גוטע מזל האט אים צוגע־דינט, אים האבן ארעמעלייט ענגומען פאר א געהויבענעם פאר־גלייך פון ארויפגעארבעטע, וואס פארגעסן נישט זייער קליי־נעם יחוס. מ'האט דערמאנט זיין נאמען צו גוטן אלע מאל וועז עמעץ איז קראנק ג־ וואלן און מ'האט אים ג־ דארפט ראטעווען; „מ'האט אים געלייגט אין פאזנאנ־ סקים שפיטאל אריין". און נישט סתם א שפיטאל פאר יידן איז דאס געווען אין א שיינעםווינקל פון דער גראסער שטאט, וואס האט זיך באריימט געמאכט מיט אירע קוימענס. פאזנאנס־ קים שפיטאל איז געווען א גרויסער הייל־אינסטיטוט פאר יידן, אויפגעבויט פון אן אייניציקן ייד, וואס האט פארשטאנען אויך אויף אזא אופן צו פאראייביקן זיין נאמען. פונקט ווי זיין פאב־ ריק וואס האט געווענדט ווייסצייג, איז געווען אויסגעשטאט מיט מאשינען, מיט א סך קארפוסן, איז אויך דאס פאזנאנסקי־שפי־ טאל אין לאדזש געווען א קאמבינאט פאר יידישער מידיצינישער הילף. בעיקר ארעמע יידן זענען דארט געהיילט געווארן פון א שטאב יידישע דאקטוירים, פון די בעסטע. עס איז געווען א גליק פאר יענער לאדזש, וואס פאזנאנסקי, פון די ראשונים, האט גע־ האט פאבריקאנטישן ה מ ש ך , וועז יידישער קיום ווערט, נישט געשען זאל עס, אונטערגראבן, באדראט פון דרויסן און אויך פון אינעווייניק. מיר מיינען נישט צו זאגן, אז אין זיינע אייגענע זין האט ישראל פאזנאנסקי, דער ייד פון קליינעם שטעטל קעווא (קאווא אויף פויליש), געהאט דעם נאטיר־ לעכן המשך. מיר רעדן אין טערמין פון ג ע ווע ן , ווייל אלץ וואס האט געטראגן דעם חותם ייד — דערין אויך דאס יידישע לאדזש — איז שפעטער מיט צוויי־דריי דורות אפגע־ ריבן געווארן ווי אן אלטע מטבע. אפילו טאפאגראפיש איז די שטאט, וואס איז געווען אין א סך פרטים פול מיט יידן און יידישקייט, גרינטלעך פארענדערט געווארן. נישט צו דער־ קענען אפילו מרדכי גבאים גאס, וואס האט געריסן מיט א פול יידיש־פאלקיש מויל. אויס. קיין סימן פון איר, כאטש אין איינע פון אירע אלטע מויערן האט אין לאדזשער בראשית געלעבט דער ערשטער יידישע מעשה־שרייבער יאנקל לערער. עס איז לחלוטין נישט ניכר א ביסל ארויפצו די יידישע געגנט באלוט, וואס איז ווי א שטיק גרויסשטאטישע עקזאטיק געווען יידישע מוזאלע מערקווערדיקייט פאר מענטשן וואס זענען געקומען פון דער ווייט. ב א ל וט האט אינספירירט שעפע־ ריש מערערע יידישע ווי נישט־יידישע פאעטן און זי האט צוגעצויגן די אויפמערקזאמקייט פון מאלערס. באלוט איז געווען דאס היים־ארט פון א צאל באווסטע יידישע שרייבערס, וועלכע האבן דערקענט די גרויסע וועלט דורך דער פריזמע פון דער נויט, וועלכע האט געהויזט אין די ענגע, פינצטערלעכע וועבער־היימען פון באלוט. נו, פון באלוט איז געקומען צו רייד אנב אורחאדיק, און נישט געוואלטער קאנ־ פראנטאציע מיט פאזנאנסקין, דעם בעל־שם, אבער אן פאק־ טישע יורשים, גייסטיק. איז אבער א גליק געשען דעם ישוב לאדזש, וואס ער האט זיך נישט געבויט אויף די יורשים פון פאזנאנסקין און זיינס גלייכן. דער פארנאנדערבוי פון

קלייגעם, יונגן יידישן ישוב איז נעגאַנגען פון אונטן ארויף פונעם פּאָלק, דער מאַסע, וואָלכע האָט נעגעבן פּנים און נעשטאַלט דער גרויסשטאָט, וואָס האָט געווּוּנען אָנזען אין דער וווייטער וועלט פון מאַטעריע, ווי פון גייסט.

די אויפטוערישקייט פון די פּאָזנאַנסקים איז אָבער גלייבן די באָזע פון דער דערשיינונג לאָדזש, ווי א סאָציאַלער און ווי א געשיכטעלער פאַקט. מהאי טעמא דארף מען פאַרבינדן די דאָזיקע אויפטוערישקייט אפילו מיט דער אורבאַניזאַציע פון לאָדזש און מיטן וווּקס פון יידישן ציבור ווי אזא. דארף מען בכן מיט אקצענטירונג דערמאָנען, אז נאָך ישראל פּאָזנאַנסקין, דעם ייד מיט אויפטוערישער המצאה און אונטערנעמעריישקייט, איז מיט א קאָפּ העכער אויסגעוואַקסן דער פאַבריקאַנטישער פאַנטאַסטישער קאָהן, דער נעכטיקער ישיבה־בחור מיט עילוי'שן מוח. דער ריזיקער פאַרנעם פון אשר קאָהנס „ווידזעוו", (ווי עס האָט געהייסן זיין אינדוסטריעלער קאָמבינאַט אין סאמע הארץ פון לאָדזש), איז מיט רעכט געווארן דער סימבאָל פון ווירטשאַפטלעכער פאָטענץ, מיט וועלכער יידן — **נישט נאָר אשר קאָהן אליין** — האָבן געגרייסט דאָס „נייע פוילן" פון יוזף פּילסודסקי, דעם שטורעמער פון פוילנס פאַריאַכערס, וועלכע זענען געקומען פון דער פרעמד. פונעם אש ארוים האָט אשר קאָהן אויפגעהויבן אין די 20ער יאָרן די חרובע פאַבריק פון דייטש היינצל און זי פאַרוואַנדלט, אונטער זיין פירונג, אין דער קרוין פון דער לאָדזשער לענענדע, וואָס האָט זיך אויפגעהויבן אַנטקעגן דער וועלט מיט איר הויכן טעקסטיל־טורעם.

יאָ, פּאָזנאַנסקי איז נישט געבליבן קיין יחיד אין דער פאַבריק־שטאָט; ער איז נאָר געווען אינציק מיט זיין יידישער פּיאָנערישקייט, דערפאר איז זיין נאָמען געבליבן א ביישפּיל פאר דורות. אָבער אשר קאָהן, האָט מיט זיין איינפאַלערישקייט אין פאַבריקאַנטישע עסקים זיך ארויסגערוקט אין אויבן־אָן. זיין גרויסקייט האָט געשיינט. אים זענען נאָכגענאַנגען אין פאַבריקאַנטישער גדולה' באָרים און נאָם עטיננאָן און אַנדערע קאַרפּנקעפּ אין דער טעקסטיל־בראַנזשע: בירנבוים (דער לעצטער באַלעבאָס פון דער גרויסער פירמע איז געווען שלמה בודזינער, סענאַטאָר און פּרעזעס פון לאָדזשער קהילה־ראָט, געווילט מצד דער רעליגיעזער פּאַרטיי מזרחי), ווישליצקי, גליקסמאן, בוקיעט, פּיאַסקאָווסקי, די וואַידיסלאַווסקים א"א.

צווישן זיי אלע איז אָסקאַר קאָהן געגאַנגען אין סאמע פראָנט מיט זיין גבירישקייט אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע. אשר קאָהן ווי פּאָזנאַנסקי פאר אים איז ארומגעוואָקסן געוואָרן מיט לעבעדיקער לענענדע; באשר ער איז דער קיסר פון די יידן אין פוילן. ער האָט זיך באָזעצט אין א גרויסן פּאַלאַץ, אָבער ער האָט אויך געפּראָווט חסידישן שטייגער. מ'האָט אפילו דערציילט וועגן אים מפּי איש, אז יעדן פאַרמיטיק גייט ער אין ביורא אריין אויף שרודמיעסקע (נאָווע צענעלניאָנע), קומט

פאַלאַץ פונם טעקסטיל־פאַבריקאַנט פּאָזנאַנסקי אין לאָדזש

אריין אין דער הויפט־בוכהאלטעריע, נעמט אויף זעלטענע געסט פון אויסלאנד און אהיימצו אין פאלאץ אריין, גייט ער מיטאָגן צופום. עס איז נישט קיין גוזמא דערין; כאטש עס וואהנט אויף אים די פריצישע לימוזינע פאָרן ביורא. זיינע געשעפטן קען דער גרויסער אינדוסטריאליסט אשר — אפקאר קאהן בעסער אדורכטראכטן גייעדיק, ווי פאָרנדיק.

דאָס לאָדזש פון דער „ווידזשווער מאנופאקטור" איז שוין אווענ פון ישראל קלמנ׳ס לאָדזש נאָר וויט, דאָס פוילישע, לאָדזש פון מארשאל פילסודסקי שטייט שוין אויפן צווייטן ארט אין לאנד, באלד נאך וואַרשע. די גרויסע סוחרים וואָס פירן ריזיקע געשעפטן מיט אויסלאנד און שיקן דאָרט אהין דאָס וואָס די פאבריקן פון אפקאר קאהן ארבעטן אויס, ביי זיי הייסט לאָדזש — דאָס פוילישע מאנטשעסטער. „סטאַרא וויעש" איז גרוים געוואָרן און וואקסט כסדר גרעסער און גרעסער איינשליסנדיק די דערפער וואָס ליגן נאָענט ארום איר.

יידיש לאָדזש, שטייט דעם גוי׳אישן לאָדזש נישט הינטערשטעליק. דאָס יידישע לאָדזש שטייט אויף דער שווער פון א פארמעסט מיטן יידישן וואַרשע, די סאמעראָדנע הויפט־שטאָט פון דעם נייעם נאך־דער־ערשטער וועלט־מלחמה׳דיקן פוילן.

פון לאָדזש שיקט דאָס פערטל מיליאָניק יידנטום אירע סיים דעפוטאַטן און סענאַטאָרן טאקע קיין וואַרשע. אין יידישן באלוט הארעווען די וועבער ביי הילצערנע האנט־וועב־שטולן. ארבעטן, ווען ס׳איז דאָ ארבעט, צוועלף שעה א טאָג און ברענגען ארוים פון די גאָבעלין שטולן די פיל פארביקע טישטוכער וואָס וועלן דורך דעם זשענוע פון יידישע סוחרים צעשיקט איבער וווייטע לענדער אונטער דער מארקע: האנט־ארבעט פון פוילישן מאנטשעסטער;

דער אָנהויב פון לאָדזש איז געקנופט און געבונדן מיט דער טעקסטיל־אינדוסטרי, און מיט דער לעגענדע פון ישראל קלמן פאָזנאנסקי. די לאָדזש וואָס שטייט ביי דער שווער פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, וואָס וועט אָפמעקן אלץ וואָס איז יידיש, איז נאָך אלץ געקנופט און געבונדן מיט דער טעקסטיל־אינדוסטרי, אָבער זי פארמאָגט שוין א סך לענגער, נישט נאָר אויפן געביט פון אינדוסטריעלן אויפטו. דאָס יידישע לאָדזש, ביים סאמע ראַנד פון תהום איז שפּרודלדיק מיט ארבעט, לערע, קונסט און שאפן. מיט ארעמקייט און רייכקייט, מיט אויפטוען און אדורכפאלן, אזוי ווי דאָס יידישע לעבן האָט געקענט זיין נאָר אין נעבטיקן פוילן. ס׳איז די שטאָט וואָס מיר קענען נישט רעקאָנסטרואירן. מיר קענען בלויז ארויסנעמען א פארסאָדזשעטע שטיק נישט דערברענטע האָלעווישקע און מאָלן אונדזער שטאָט מיט קויל־שטריך.

*

די יידישע קולטור־געזעלשאפטלעכקייט — דאָס איז דער קענגשטאַנד וואָס אינטערעסירט אונדז — האָט נעהאָט אין לאָדזש איר בראשית ווייט, ווייט פארן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. נאָך פריער זענען אין לאָדזש אויפגעקומען אזעלכע גרויסע יידיש־געזעלשאפטלעכע אונטערנעמונגען פון קולטור־כאראקטער ווי יארָאטשינסקים שול וואָס האָט אייניגעשלאָסן אויך א מוסטערהאפטע האנטווערקער־שול, אין פארנעם פון א פאָליטעכניקום אין מיניאטור. די דאָזיקע האנטווערקער־שול האָט צוגעגרייט הויכקוואליפיצירטע קאדרען טעכניקערס און מייסטערס פאר דער גרויסער לאָדזשער טעקסטיל־ און מעכאַנישער אינדוסטריע. פון א מער פאָלקישן כאראקטער איז געווען קאָנשטאַטס שול, אזוי אויך א צאָל תלמוד תורהס, ישיבות און אינטערנאַטן פאר ארעמע, פאר־לאָזטע יידישע קינדער, אינטערנאַטן וואָס זענען געווען דירעקט פארבונדן מיט שולן פאר עלעמענטארער און מיטעלער בילדונג. רעדט מען וועגן יידישן שולן, מוז געזאָגט ווערן, אז גאָר אן אָנגעזעען ארט אין דערציאונגס־וועזן פון לאָדזש האָבן פארנומען די גימנאַזיעס פון דער געזעלשאפט פאר די יידישע מיטל־שולן, אָנגעפירט פון דער צענטראל־דירעקציע, אונטער דער השגחה פון ד״ר מרדכי ברוידע, וועלכער איז אין ווידער־אויפגעקומענעם פוילן געווען אויך סענאַטאָר.

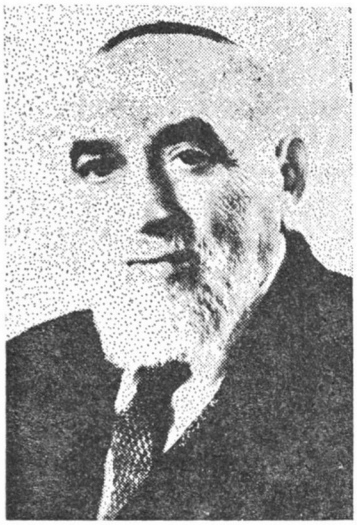
א בפירושע השפּעה אויף דער געשטאַלטונג פון דעם לאָדזשער גייסטיקן יידישן פנים האָבן דאָס גלייכן געהאָט די פריוואַטע מיטלשולן, סיי די העברעישע, סיי די פריוואַטע מיט פויליש ווי די לערן־שפּראָך וואָס זענען אויפגעקומען שפּעטער, אין פעריאָד פון אומאָפהענגיקן פוילן. פונקט ווי ס׳זענען דעמאָלט אויפגעקומען אין די ראַמען פון א ממשות־דיקער פאָלקס־באַוועגונג, די יידיש־וועלטלעכע שולן, וואָס זענען געשטאַנען אונטער דער דירעקטער אָנפירונג פון די יידישע סאָציאליסטישע ארבעטער־פּארטייען „בונד" און פועלי־ציון (לינקע). די ביידע טיפּן שולן זענען געווען אונטערגעוואָרפן דער קאָנסאָלידירטער צענטראַלער אָנפירונג פון דער ציש״א (צענטראַלע יידישע שול־אָרגאַניזאַציע), וועלכע האָט געהאָט איר זיצאָרט אין וואַרשע. א גאַנצע נעץ פון קרובהשע יידיש־וועלטלעכע אינסטיטוציעס אין דער הויפט־שטאָט ווי אין גאַנצן לאַנד האָבן געטראָגן דעם עול פאר דער אויסהאַלטונג פון די ציש״א־שולן, וועלכע האָבן אונטער זייער דאַך ארונטערגענומען קינדער פון דער יידישער ארבעטער־מאַסע, ווי פון דעם ווינציקער באַמיטלטן קליינביר־גערלעכן קלאַס. די יידיש־וועלטלעכע שולן אין פוילן, וואָס האָבן לרוב געטראָגן די נעמען פון באַרימטע יידישע ארבעטער־פירער צי שרייבערס, זענען געווען דער קוואַל פאר נייע קאדרען יידישער אינטעליגענץ, יידישע לערערס, היסטאָריקערס, מעדיצינערס, יוריסטן, שרייבערס און אויך מנהיגים.

הרב שלום טריסטמאן

צו די קולטור־אינסטיטוציעס ביי לאָדזשער יידן פון א פריערדיקער ביאָגראַפיע האָבן געהערט אזעלכע ווי דער „הזמיר" (אין דער פראַמענאַדן־אליע), די „האַרפע" (אויף פאָלודניאווע גאַס), די ארבעטער־חיים מיט אירע קולטור־צווייגן (אויף אָלגינסקע גאַס) א״א. אוודאי גייט דאָ נישט אויס־צושעפן אין אלע פּרטים די כראָניק פון דער אָרגאַניזירטער קולטור־ארבעט וואָס לאָדזשער יידן האָבן געפירט אין סאָמע אָנהייב פונעם ישוב אדער שפּעטער. געווים, וועו די שטאָט האָט זיך אָנטוויקלט ווי א צענטער פאר גרויספּראָדוקציע, האָט די יידישע קולטור־אקטיוויטעט אויך זיך אויסגעשפּרייט און

פֿארמערט פילפֿאכיק. א מיילשטיין אין אָט דעם קולטור־ווּנקט ביי יידן און יידישקייט אין לאָדזש איז — לדוגמא — די קאָלאָסאַלע ביבליאָטעקן א"נ פון בראָניסלאָוו גראָסער אונטער דער השפּעה פון די בונדישע אינסטיטוציעס און א"נ פון בער באָראָכאָוו אונטער דער פירונג פון די לינקע פּועלי ציון. ערשט ווּ זענען די ביבליאָטעקן פון די ציוניסטישע און סאָציאָליס־טיש־ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס, וועלכע האָבן צו גלייך מיטן „בונד" און פּוע"צ געהאַט גרויסע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס ווי אויך הכשרה־פֿונקטן פאר די ציוניסטיש־אידאָליסטישע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן זיך אָפּגעטוי געגרייט צו עליה קיין ארץ־ישראל,

משה העלמאן

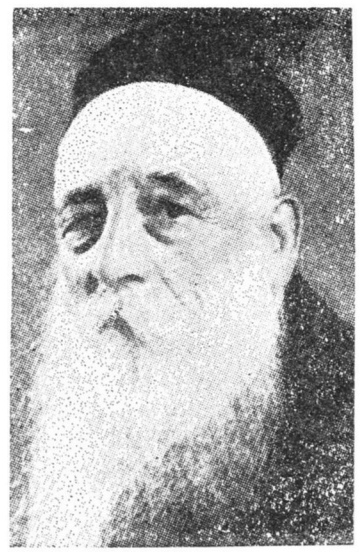
הגם די טויערן פון דער מדינה זענען געווען פאר־מאַכט כמעט אויף טויזנט שלעסער. דאָס גלייכן די אָרטאָדאָקסיש - רעליגיעזע באַוועגונגען אונטערן צייכן פון דער „אגודה" און „מזרחי", האָבן אויף זייער שטייגער געפירט א קול־טור־אַרבעט און אין דער זעלביקער צייט א שול־באַ־וועגונג, כאָטש די ריכטיקע פאַרנאַנדערווויקלונג פון אָט דער אַרבעט מצד די חסי־דישע יידן אין לאָדזש האָט באַקומען געוואלשאפטלעכן פּירסום און אויך הילף ערשט אין די סוף צוואַנ־ציקער און אַנהייב דרייסי־קער יאָרן, וועו די אָרטאָדאָקסישע ריכטונגען זענען געווָאָרן א געוואלשאפטלעכער כוח. זייער השפּעה האָט דערנאָך זיך שטאַרק געלאָזט אָנזען סיי אויפן פאָרום פון דער לאָדזשער קהילה און אפילו אין די יידיש פאַרלאַמענטאַרישע קרייזן פון דער הויפּט־שטאָט. וואָס שייך דער לאָדזשער קהילה פאר די לעצטע אַנ־דערהאַלבן יאָרצענדליק ביזן סוף יאָר 1939 האָבן די רעלי־גיעזע ריכטונגען פאַרנומען דעם אויבן־אָן אין איר אָנפירונג. דער אגודה־מנהיג לייבל מינצבערג איז ביזן סאַמע סוף געווען פאָרזיצער פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג און שלמה בודזינער, וואָרטאָגער פון „מזרחי" (אלעקסאַנדערער חסידים) איז גע־ווען פאָרזיצער פון קהילה־ראָט. פאר דער כאַראַקטעריסטיק פון דעם פאָליטישן אייפער, וואָס די רעליגיעזע פירערס האָבן אַרויסגעוויזן צו מאָל אין דער פראַקטישער קהילה־אַרבעט איז כדאי אַרויסצוהייבן דעם פאַקט, אז יעדעס מאָל, ווען עס איז זיך צונויפגעקומען דער לאָדזשער קהילה־ראָט כדי צו באשליסן וועגן גרונטיקע ענינים, האָט דער מזרחיסט שלמה בודזינער געעפנט דעם פּלענום מיט א העברעישן זאַץ: „רבותי, אני פותח את הישיבה" און איז תיכף אריבערגעגאַנגען צו דער געשעפט־לעכער זייט פון דער אסיפה: מיינע הערן... כאָטש שוין גלעוועט דערצו האָט אלע מאָל דער בונדישער ראָטמאַן אפרים לאָזער זעלמאַנאָוויטש פראָטעסטירט, באשר מ'באַראַף נישט אין דער קהילה מאכן קיין ציוניסטישע פאָליטיק, די קהילה געהערט צו דעם גאַנצן כלל, אויך צו... נישט זעלטן האָבן אויף דעם באָדן זיך פונאַנדערגעפאלאָקערט די ליידנשאפטן און ס'איז געווען נישט גרינג איינצושטילן דאָס געשריי, אז מ'מוז אָפּהיטן פרינציפּן. סיי ווי איז די פאָלקישקייט פון דער קהילה־ארבעט נישט געמינערט געוואָרן און די דרינגלעכע נויט איז אזוי צי אַנדערש געשטילט געוואָרן מיט דער הילף פון די גאָרנישט בריטע קהלישע מעגלעכקייטן.

צו הילף דער סאָציאַלער ארבעט לטובת יידישע יתומים, קאָליקעס, זקנים, אָרעמע קימפּעטאַרנס, חולאים, זענען געווען סטאַבילע און ספּאָראַדישע קאַנאַלן פאר הכנסות. אחוץ סוב־סידיעס און פילאַנטראָפּישע ביישטייערונגען מצד יחידים און אָרגאַניזאַציעס פון נאָטאַבלן („דאָבראָטשינאָשטש", לאָזשע בני ברית, יתומים־הייזער), זענען געווען א צאָל יחידים־מעצע־נאַטן, צו וועלכע מ'האָט נאָר באַדאַרפט גיין איינמאָנען זייער באדייטנדיקן צושטייער. מ'מוז צוגעבן, אז אָפּטמאָל איז דער צושטייער געווען אזוי גרויס „אין נאָטור", אז מ'האָט געדאַרפט קומען מיט אויטאָמאָבילן וואָס זאָלן אוועקפירן די סחורות וואָס פארבריקאַנטן צי גרויסע סוחרים האָבן געגעבן פאר אזעלכע צוועקן. צו דעם זענען אויך צוגעקומען טשעקן אויף מזומנע סכומים געלט. איינער פון די אָנגעזעענסטע איינמאָנער, דער „גרויסער שנאָרער" האָט מען אים ליבלעך גערופן, איז געווען דער באַוווסטער לאָדזשער גאָבעלין־פאַבריקאַנט ב. א. גליקסמאַן. שוין א מענטש אין די עלטערע יאָרן, האָט ער דאָך מיט ענערגיע געפירט די דאָזיקע פרייוויליקע הילפס־ארבעט און אזוי ארום געווען א זייל אין דער געזעלשאפטלעכער פילאַנ־טראָפּיע פאר דער יידישער אָרעמקייט.

נאָך א פּאָפולערער קוואל פאר הכנסות זענען געווען די אָפּטע בלימל־טעג וואָס אָרגאַניזאַציעס האָבן דורכגעפירט איבער אלע גאַסן און מערק פון שטאָט. ממש לעגיאָנען פון פאָרלעך פלעגן זיך ארויסלאָזן איבער דער שטאָט, „באַפאַלן" דורכ־גייערס, פאָרערס אין טראַמווייען, באַזוכערס אין קינאָס און יענער האָט אריינגעוואָרפן זיין מטבע לטבות נויטליידנדיקע שוואַכע, קראַנקע אא"וו. די שול־בודזשעטן פון לאָדזשער יידן זענען פון ציַיט צו ציַיט אויך אונטערגעוואָרפן געוואָרן אלגעמיינע געלט־זאַמלונגען. אין אלגעמיין איז קולטור־ארבעט ביי לאָדזשער יידן געווען א נאָטירלעכע קאָנסעקווענץ פון דער יידישער געזעלשאפטלעכער אטמאָספער, וועלכע האָט ארויסגערופן די נויטוועדיקייט אויסצובריטערן די גייסטיקע האָריזאָנטן. דאָס יידישע לאָדזש איז געווען באשאָנקען מיט אויטאָריטעט, באַוווסטזיניקע טוערס, וואָס האָבן סטימולירט דעם שיינעם איינשטעל, אז „קמח" באַדאַרף אומבאַדינגט גיין אין פאָר מיט „תורה". די אינסטיטוציע פון פאָלקס־אוניווער־סיטעטן ביי פארשיידענע יידישע געזעלשאפטן איז געווען א נאָטירלעכער גאַנג אויפן וועג צו קולטור־פארשפּריטונג צווישן יונג און אלט. ליטעראַרישע אונטערנעמונגען, קולטור־אוונטן, צו מאָל ברייטע עפּנטלעכע אימפּרעזעס אין גרויסע זאַלן זענען געווען אן אָפּטע דערשיינונג אין לאָדזשער יידישער געזעלשאפטלעכקייט.

פאַרנעם האָט די דאָזיקע יידישע קולטור־ארבעט באקו־מען ערשט אין די אָנהייב צוואַנציקער יאָרן. אגב, די יידישע פובליציסטיק, ווי די היסטאָריאָגראַפּיע פונעם יידנטום אין מזרח־ און צענטראַל־אייראָפּע האָבן דעם דאָזיקן צייט־אָפּ־שניט צוויישן די ביידע וועלט־מלחמות — די גרויליקסטע אין זיין טראַגיקסטאַריע — נענומען ווי א מעסטער פון יידנם דער־

גרייכונגען און זייערע איבערלעבונגען, ווי אַן אָפּשפּיגלונג פון זייער שוואַנג אין יחידישן ווי ציבורדיקן אָנשטרענג. ווייל נאָכן חורבן, האָט אין יסוד זיך נעענדערט די נעאָגראָפּיע פונעם יידנטום ווי א גאַנצע, און ממילא די גענשיכטע פון דער שארית הפּליטה, וואָס איז גורלדיק געבליבן דער עדות פון די אומדערהערטע איבערלעבנישן וואָס מוזן אזוי צי אַנדערש פארפּיקסירט ווערן לדורות. ס'איז נעווען א פּוילן, דאָס היימלאַנד פון טאַטעס־מאַמעס, זיידעס־באָבעס, פעטערס־מומעס און עס איז מער נישטאָ. נישטאָ שוין קיין פּוילן, קיין לאָדזש, ווו יידן האָבן אמאָל געלעבט, געשאַפן און... נעווען, אבער מ'טאָר נישט פאר־געסן דעם נעווען, מחמת עס איז נעשיכטע, מיטן בלוט און שוויים פון יידישע דורות אזוי שרייבט עס זיך אויך אציגב.

יחיאל־יצחק בערמאן

— — — וועו ס'איז אויפגעקומען דאָס נייע, פּילסודסקישע פּוילן אין סאַמע ערב די צוואַנציקער יאָר פון אונדזער יאָרהונ־דערט — און ס'איז אָפּ־געשוואַנקען נעווארן דער יאָך פון זשאַנדאַרמסקן צאַריזם און דער גאַנצער שטייגער, וואָס דער דאָזי־קער פּאָליטישער רעזשים האָט אַנגעשימלט אין פּוילנלאַנד, איז שוין גע־לעגן דער שווערער חותם אויפן יידישן קיום, א לעבן אין שיפולת. אין יידישן אָרום איז באַנייט נעווארן די פּוילישע מלוכהשקייט — זי איז געקומען מיט ווילדע יידן־עקספעסן, ווי מ'האָט דעמאָלט עפּנטלעך אָנגע־רופן די פּאָגראָמען אין פּוילן, וועדליק דער באַצייכענונג פון דער אָפּיציעלער צענזור; עס איז אָרוים אין גאָס די המונישע פּוילישע פּאַרטיסנקייט, אָבער זי האָט מתוך שטורעם אויך געבראַכט דעם אָנזאָג פון בירגערלעבע רעכט פאר די נאַציא־נאָלע מינדערהייטן אין דער אויפּגעריכטער מלוכה (פאר די ליטווינער, פאר אוקראַינער, די לעטן, די דייטשן ווי פאר די יידן).

אין דער ווירקלעכקייט איז דער דאָזיקער אָנזאָג געגרונט־פעסטיקט נעווארן אויף דער אינטערנאַציאָנאַלער אָרענע און די יידישע רעכט אין פּוילן זענען מוטיק פארטיידיקט און צעמענ־טירט נעווארן פון די יידישע פּארשטייערס אויף די שלום־קאָנפערענצן, ווו עס זענען באשטימט נעווארן די רעגולא־ציעס פאר די פּעלקער און מלוכות (וואָס זענען נעווען בא־רירט פון דער בלוטבאָד) פאר וועלכע מ'האָט בשעתם אויך צערוקט די אלטאיינגעשטעלטע גרענעצן. נו, האָבן מצד די פּוילישע יידן אויך זיך געהערט דרייסטע מאָנונגען פון זייערע פּארשטייערס (ד"ר יהושע טהאָן א"א). און אז יאָ אונטערגעשריבן פארפּליכטונגען ביים גרוסן טיש אין פּאַריז, האָבן די אָפּיציעלע מושלים אין ווארשע געמוזט זיך רעכע־נען מיט זיי לפּחות אין די ערשטע צייטן. מ'האָט די עלע־מענטאַרע רעכט פאר די יידן געמוזט אָנערקענען אויך אין פּוילישן פּארלאַמענט. כדי דאָס צו דערגרייכן האָט די יידישע פירערשאפט געמוזט קומען פאר די וואַרשעווער מאַכטהאָבערס ווי א פאראייניקטער כוח, הגם אינעוויינק האָבן געהערשט היפּשע חילוקי דעות. טאַקע דעמאָלט האָבן פון דעם פּוילישן יידישן קיבוץ רעכטצייטיק אויפגעשיינט די מנהיגישע פּער־זענלעכקייטן פון לאַנד־מאַסשטאַב ווי עס זענען געווען א יצחק גרינבוים, א הרב פּערלמוטער, ד"ר לעאָן רייך, ד"ר יהושע טהאָן, אדוו. אפּאָלינאַרי האַרטגלאָס, וועלכע זענען זיך געווען באַוווסט בנוגע דער געשיכטלעכער ראָל פון פּוילישן יידנטום אטקעגן די הערשערס פונעם נייעם פּוילן, וועלכע האָט זיך בעתן מלחמה־געוויטער ארויסגעבראָכן פון דעם לאַנגאָניקן פרעמדן יאָך. אין די סיום־ארויסטרעטונגען פון א יצחק גרינ־בוים, פון א האַרטגלאָס האָט געקלונגען דער שטאָלץ פונעם יד און זיינע שפּערישע פּאָטענצן, וואָס נייטיקן זיך אין אַבסאָלוטער פרייהייט פאר אַנטוויקלונג און נישט קיין שריט פון שתדלנים. אויך דאָס יידישע לאָדזש איז נישט געבליבן הינטערשטעליק אין לענאָלער פּארטרעטערשאפט כלפּי די מאַכטהאָבערס אין בעלוועדער. ד"ר אורי ראָזענבלאָט, אדוואָ־קאָט אברהם לעווינסאָן, זענען מצד די לאָדזשער יידן געווען די עומדים פאר דעם פּוילישן אָפּי־ציאַליזם. זיי זענען גע־ווען די ערשטע לאָדזשער יידישע דעפוטאַטן אין סיום (שפּעטער האָט מצד לאָדזשער יידן געקיניגט אין פּוילישן פּארלאַמענט דער גערער חסיד לייבל מינצבערג — אַנטקעגן דעם ראַפּינירטן יידישן פּאָליטיקער פון נאַציא־נאַלן לאַגער, ד"ר אורי ראָזענבלאָט), בעת אין סענאַט האָט דאָס לאָ־דזשער יידנטום פאר־טראָטן חוץ ד"ר מאַרקום ברוידע, מאיר מענדעלסאָן און דער־נאָך שלמה בודזינער.

הרב הגאון ר' אליהו חיים מייזל

עס איז נעווען שווער די מערכה פון די דאָזיקע יידישע פאַרשטייערס אָנטקעגן די פּוילישע פּני, וועלכע זענען אין זייער מהות נעווען דורכגעפרעסן פון דורותדיקער שנאה צו יידן, פונדעסטוועגן איז געלונגען ווי עס־איז ארויסצורייסן א נעווייסע אינזעענישע פאר די יידישע בירגער. עס איז נישט קיין נאַווינע צו באַגעגענען זיך אויף די צייטונגס־עמודים פון יענער תקופה מיט גוואַלדענעם און הויך אָפּקלינגענדיקע שטי־מעם מצד די יידישע פּארטרעטערס אין סיום, וועלכע האָבן געמוזט שטיין אויף דער וואַך כדי צו מילדערן נגישות, באַ־זייטיקן דיסקרימינאַציעס קעגן יידן. יאָ, אזוי איז עס געווען שוין אין יונגן פּוילן.

עס איז נעווען א שווערער בראשית, אָבער יידן האָבן זיך נישט צוריקגעצויגן פּנים אל פּנים מיט די כלערליי שוווע־ריקייטן. מ'איז נעווען פאַרכאָפּט פון א נייעם אימפּעט און

שאפונגסלוסט. דער מצב פון יידן האָט צו ביסלעך זיך סטאַביליזירט, יידן האָבן געטאָן, געאַרבעט און זיך אויך אָפּגענעבן — ווי זייער שטייגער איז — מיט דער טראַדיציאָנעלער גייסטיקייט. מ׳האָט געפּענט בתי תפילה, געשאפן תלמוד תורהס, חדרים, וועלטלעכע יידישע שולן, יידישע ביבליאָטעקן און עס האָבן זיך געגרומען אויסווירקן די באַזונדערע יידישע פּאָליטישע באַוועגונגען. ס׳האָט שטאַרק אויפגעלעבט די חלוצישע באַוועגונג, יידישע יוגנטלעכע פון ווייטע שטעטלעך זענען געקומען קיין לאָדזש, אריינגעטרעטן אין הכשרה־גרופּעס מיטן ציל צו דערגרייכן להבא די ברעגעס פון ארץ־ישראל. מ׳האָט זיך נישט אָפּגעשטעלט פאר קיין שום ארבעט, מ׳האָט געטאָן ביי וועמען עס איז אין דער הויזווירטשאפט, געלערנט זיך מלאכהס און מ׳האָט זיך צוגעווויגט צו דיסציפּלין אין דער ארבעט און צוגעלייגט קאָפּ צו אידעאָלאָגישער אויפקלערונג. פון דער אנדערער זייט האָט געגאָסן פון גרויסער פּאָפּולערקייט דער „בונד״ און זיין צד שכנגד — די ציוניסטיש־סאָציאָליסטיש באַוועגונגען, די פּועלי ציון לינקע און רעכטע. אין די מאַסן איז קלאָר געקומען צום אויסדרוק דער אַנטאַגאָניזם צווישן אָט די פּארטייען. בפרט אין זייער קולטור־בוי אויפן אָרט, האָט דער „בונד״ געשאפן א מערעם־שול — האָט די לינקע פּועלי ציון געעפנט א באַראַכאָוו־שול. האָט דער „בונד״ פאַרלייגט א גרויסע ביבליאָטעק אויפן נאָמען פון בראַניסלאַוו גראָסער, איז דער צד שכנגד נישט געבליבן הינטערשטעליק אין דעם פּרט. אויך ער האָט געעפנט א גרויסע ביבליאָטעק, און ביידע ביבליאָטעקן האָבן אגב געהאַט א גרויסע לייענערשאפט. פאַראַלעל מיט די אויטענטיש פּראָלעטאַרישע פּאַרטייען האָבן מיט דער צייט אויך זיך אויסגעפּיקט ארבעטער־ריכטונגען ביי די אָרטאָדאָקסישע באַוועגונגען, ביי די „מזרחי״ און ביי דער „אגודת ישראל״. און די פּארטייען פון די חסידישע יידן האָבן געווּנען אויך זייער השפּעה אין עפּנטלעבן לעבן. די אָרטאָדאָקסיע, ווי פּאָליטישע ריכטונגען האָבן רעפּרעזענטירט די גרעסטע רבישע הייף אין פוילן, ווי אלעקסאַנדער (מזרחי) און גער (אגודה). אין גיכן האָבן ביידע חסידישע פּארטייען אויך אָרגאַניזירט פּראָלעטאַרישע פליגלען. דאָס זענען געווען די ארבעטערס אין טלית קטנס וואָס זענען ווי די אנדערע געווען געצוווּנגען צו פירן א געראַנגל פאר זייערע עקאָנאָמישע באַדינגונגען, קעמפן מיט די רעליגיעזע אונטערנעמערס זיי זאָלן פּארבעסערן זייערע ארבעט און לוין־באַדינגונגען. צוגלייך מיט די וועלטלעכע יידישן שולן אויף די נעמען פון „מעדעם״, „באַראַכאָוו״ זענען אויך אויפגעקומען גרויסע פּראָצענט פון יידישע יוגנטלעכע וואָס לערנען אין די אָרטאָדאָקסישע שולן פון די רעליגיעזע יידן. אין דעם פּרט זענען אין לאָדזש געווען זייער אייפעריק די אגודהשע טוערס. טאַקע אין לאָדזש איז אַנטשטאַנען א גוטע אגודהשע שול צוגלייך מיט א ישיבה קטנה און א קינדערגאָרטן. דאָס גלייכן א „בית יעקב שול״ פאר מיידלעך. לאָדזש איז געווען דער צענטער פאר די ערשטע אגודהשע לימטראַרישע פּובליקאַציעס, ווייל אין לאָדזש זענען געווען די מענטשן פון איניציאָטיוו און אָרגאַניזיר־פּעאיקייטן.

מוליע עדעלמאַן

א. ל. פרידנזאָן, בנימין מינץ, לייב שטשעקאָטש זענען געווען די, וואָס האָבן זשורנאַליסטיש און אויך פּעדאַגאָגיש געווירקט לטובת אָט דער באַוועגונג.

פון לאָדזש האָט געגרייכט די איניציאָטיוו קיין וואַרשע און אפילו קיין קראָקע, וווּ עס איז געשאפן געווּאָרן אַן אגודהשער סעמינאַר פאר לערערינס אויפן נאָמען פון שרה שענירער ז״ל.

האָנט ביי האָנט מיט דער אינדוסטריעלער עקספּאַנסיע איז צומאָרגנס נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געקומען אַן אויפשוווּנג אויך אין דער יידישער געזעלשאפטלעכקייט אין פוילן. לאָדזש האָט דאָ געזען דעם אויבן־אָן. ווייל קיין לאָדזש האָבן, ווי אין די ווייטע צייטן, ווידער געזען צייגן אנשי מעשה און זיי האָבן געזוכט באַדן פאר זייערע אינדיווידועלע נייגונגען, ווי פאר די כלישע. נישט קיין חידוש וואָס זייערע אָנשטרענגונגען האָבן געהאָט צו מאָל רעזאָנאַנס אין דער עפּנטלעכקייט. וואָרן די גרויסע וועלט איז געשטאַנען אַן אויסגעהונגערטע נאָך פּראָדוקציע און אויפטו. און לאָדזש האָט זיך געלאָזט הערן.

עס איז געווען די צייט פון איבערבראָך — דער איבערגאַנג פון דער תקופה פון אָפּגאַנג צו א פּעריאָד פון אויפקום. דאָס שטאַרק פארווּאָרלאָזטע פעלד — ס׳פעלד אין אלע טייטשן — האָט געמאָנט די מי פונעם פאַרשטאַנדיקן אָפּערער און זייער. גורלדיק איז דער יידישער לאָדזש באַשערט געווּאָרן צו געווינען אנשי נבון און געניטע הענט און דער ציבור איז אָרגאַניזאַציאָנעל, עקאָנאָמיש און אויך גייסטיק אויפגעשטיגן באַרג־ארויף. צו מאָל אין פּרט פון בויען סאָציאָל פאַרנעמיקע אונטערנעמונגען, ווי די יידישע יתומים־הייזער, האָט לאָדזש געווּנען א סך אָנזען. אין באַלוט, וווּ עס איז געווען ממש „א שפע״ פון יתומים״ און פארווּאָרלאָזטע קינדער, איז געעפנט געווּאָרן דאָס גרויסע יתומים־הויז (זגערזשער 30, אָנפירער מענדל רייכנבאַך), אין ווילקע — צענטער שטאָט — האָט געאַרבעט מיט אינטענסיווקייט דאָס יתומים־הויז פון „דאַבראָטשינאָשטש״, די אָרגאַניזאַציע פון די צילינדער־יידן. אין „העלענווועק״, די פּעריפּעריישע געגנט פון לאָדזש האָט מיט פאַרנעם זיך אַנטוויקלט די קינדער־רעפּובליק פון יידישע יתומים און יתומות אונטער דער הויפּט־השגחה פון דעם אַסעקוראַציע־אַגענט מרדכי־חיים רומקאָווסקי. די יתומים־הייזער זענען געווען פארבונדן מיט א נעץ יידישע געזעלשאפטלעכע שולן וווּ מיט אָרגאַניזאַציעס פאר פּראָפעסיאָנעלער אויסבילדונג פון די אונטערוואַקסנדיקע יתומים און יתומות. בפרט האָט אַן אָנזעעוודיקן אָרט פאר־נומען אין דעם שטח די יתומים־קאָלאָניע אין העלענווועק מיט זייער אָנפירער רומקאָווסקי, וועלכער האָט אגב א סך פּריער, ווי בעתן חורבן פון די ימי היטלער, זיך דערווּאָרבן דעם נאָמען פון א פארדאָרבענעם פּארשוין מיט דער תשוקע פאר פאַרראַט און בגידה, ווי עס האָט זיך ארויסגעוויזן בעת די סאָמע לעצטע קהילה־וואָלן אין לאָדזש. ער האָט זיך מיאוס אויפגעפירט און האָט מאָראַליש אראָפּגענידערט דעם ניוואָ פונעם יתומים־הויז. פונדעסטווּעגן איז ער פאר א לאַנגער צייט מצד דער עפּנטלעכקייט געגאָרעריש טיטולירט געווּאָרן ווי דער אב היתומים.

די יידישע ליטעראַרישע כּפֿערע פון לאָדזש, וואָס צווישן ביידע טרויעריק־באַרימטע וועלט־מלחמות פון זינט עס ציילט זיך — אין געשיכטלעכער קאָטעגאָריע — דער אויפֿשוווּנג פון דער פֿרוכטיקסטער קולטור־באַוועגונג ביי יידן אין פּוילן; איז לאָדזש דאָ געווען נישט אין הינטערגרונט, אויב נישט אין א סך שטחים אין סאמע אוואַנגאַרד פון יידיש גייסטיקער שעפֿערישקייט. אדרבא, דער לאָדזשער חותם, לאָדזשער אייגנ־אַרט האָט אין געוויסע פֿרטים אויפֿגעשטורעמט אויך די הויפּט־שטאָט וואַרשע. אוודאי, די פּני פון דער וואַרשעווער יידישער קינסטלערישער און טעאַטראַלישער וועלט פֿלעגן זיך נאָר אָפּט אראָפּכאַפּן קיין לאָדזש נאָך שעפֿערישער אינספּיראַציע. נו, אָנגעהויבן האָט עס זיך, מיט שווּנג און אַמביציע באַלד צומאָרגנס נאָכן ערשטן מלחמה־שטורעם, אָנהייב צוואַנציקער יאָרן, טייל־וויז נאָך פריער. מיר דאַרפן נאָר באַדויערן וואָס עס זענען נישטאָ צו דער האַנט די נייטיקע פּובליקאַציעס אויף צו באַקרעפטיקן אונדזערע הנחות און פּעסטשטעלונגען. צום אומגליק איז אלץ, אלץ אונטערגעשוווּנקען געווארן בעת דעם מוראדיקן שטורעם אויף וועלכן עס וווייטיקט די שארית השחיטה.

* * *

נישט שייך צו לענקען זיך דאָ וועדליק א כראַנאָלאָגיע. עס איז געווען דוירנדיקער בין השמשות; ס'האָט זיך גע־טראָגן דער געפֿאָמער פון ס'ניי אָנטפֿלעקטער יידישער יתומ־שאפט און טאָטאָלער צעשטערונג. עס קלינגט נאָך עד היום דער דוד איינהאַרנישער פֿאָעטישער קריעה־געשריי פון „צען מיליאָן" (רעקוויעם), וואָס פֿלעגט רעציטירט ווערן פון עפענטלעכע בינעם און ס'איז געווארן דער מודה אני פון גרויס און קליין. אורי צבי גרינבערגס שוואַרצזעריש בילד פון אויפֿגעלעבטן מלאך המות אין דעם יידנם טאָג־טעגלעכקייט (זיין פֿאָעמע „מעפיסטאָ"). מתוך דער־אָ וויסטער שטימונג האָט לאָדזש זיך אַרויסגעהויבן מיט אייגענער אספּיראַציע אין פּעלד פון נייעם ליד אין יידיש. מיר מיינען די העפטן „יונג יידיש", וועלכע זענען געקומען מיטן אָטעם פון דער פֿריש געבוירענער רעוואָלוציע אין רוסלאַנד געפֿאָרט מיטן מאַסן־האָפּטן יידישן צערר, וואָס האָט ערשט דעמאָלט זיך אַנטפֿלעקט אין זיין גאָרער האַרבקייט. יידן־פֿליטים האָבן זיך צוריקגע־קערט פון לאַנגן וואָגל אין דער פרעמד און געפונען זייערע היימען פארברענט אָדער צעשטערט. נישט קיין חידוש בכן, וואָס די יידישע לירע האָט אָפּגענעבן מיט עצבותדיקע טענער. משה בראַדערזאָן איז דעמאָלט צוריקגעקומען פון רוסישן נע־ונד און, אין אָנבליק פון דער נויט, וואָס דערזעען אין דעם מקום, וואָס ער האָט קונה געווען פארן מלחמה־אויסברעך ווי זיין ניי אַדאָפּטירטע היים, האָט ער זיך געלאָזט הערן מיט טיפער עצבות. ס'איז געווען זיין ערשטלינג־בוך פֿאָעזיע „שווארצע פליטערלעך" (1913), וואָס האָט זיך אָפּגעדרוקט אין שטעטל פּיעטריקאָוו. זיין יונג ליד האָט, הגם שפּילעוודיק אין דער אָרקעסטרירונג, פֿארביק אין לשון, אין תוך שוין געטראָגן אין זיך דעם דורותדיקן יידישן פּחד פאר דער פּיין וואָס עס גרייט אין די וויינקלען דער בייז־טויער פון זיין אומה. אין תחילת פון זיין דיכטערישן נאָנג האָט ער נאָך נישט קלאָר ארויסגעבראכט דעם נאָמען פון דעם לויערנדיקן עשיו, וועל־כער האָט ממשותדיק אָנגעטונקלט זיין געמיט. אָבער בראָ־דערזאָן האָט שוין דעמאָלט אויפֿגעציטערט אין טרויער, מחמת ער האָט וויזיאָנערישׂ פֿארויסגעפילט חורבן, וואָס גייט אקעגן זיין שטאָם. אזוי יונג ווי ער איז געווען האָט ער שוין גאָנט די אָנגעוואָרצלעטע שנאה צו יידן:

וויי א מאָמע א געטרייע וויינט צוזאַמען מיטן קינד,
פונקט אזוי באַגלייט מיין טרויער, פונקט אזוי — דער
האַרבסטיק ווינט!
וויי א טאָטע א געליבטער האָט הנאה פון זיין זון,
אזוי לייכט מיר, בעת איך פריי זיך, יענע הייסע גאָלדן־זון.
וויי א פויגל, פריי און מונטער, פליט צו הימלען מיט געזאַנג,
פונקט אזוי פֿאַרווּיגט מיין לעבן יעדער אָטעמדיקער קלאַנג!...
וויי עס וואַרט דער צוקונפט־חורבן אויף דאָס אַלץ וואָס
ווערט געבויט,
לויערט נאָך אזוי מיר שטענדיק, זוכט און יאָגט זיך נאָך
דער טויט!

גורלדיק איז באשערט געווארן דעם שפּעטערדיקן משה בראַדערזאָן צו שטיין פּנים אל פּנים מיט די עלעמענטן, וועלכע האָבן געלייגט די פונדאַמענטן פארן טאָטאָלן יידישן חורבן אין זיין היימלאַנד פּוילן. אָבער שוין אין זיין פֿאָעטישער יוגנט האָט ער געהאָט די ביטערע זכיה איבערצולעבן דעם חורבן און זען זיין פרוכט, שפּירן זיין טעם אינעם ברויט וואָס ער האָט געגעסן. איז דעריבער פארשטענדלעך וואָס אין זיין פֿאָעטישער שאַפונג האָט ער אויטאָביאָגראַפּיש געמאָלן זיין שטימונג, וועג ער האָט זיך צעגויפֿגעטראָפן מיט די רעזול־טאַטן פון צעשטערונג וואָס דער מלאך המות פונעם מענטש און פונעם דומם האָט אויסגעפלאַנצט אומעטום.

מיר האַלטן דאָ ביי בראָדערזאָנען דעם פּיאָנער פון א ליטעראַרישער שול אין דער יונגער יידישער פֿאָעזיע אין פּוילן; אויב אָנצונעמען, אז דער בראָדערזאָנישער אויפּטו מיט די העפטן „יונג יידיש" באמתיט נישט א שול פון אייגנאַר־טיקן פֿאָעטישן אויסדרוק, איז ער אָן ספק דער אינספּיראַטאָר פון א גרופּע קינסטלער מיט דער אַמביציע צו ברענגען באַ־נייאונג פון קינסטלערישן וואָרט און בילד אין יידיש־לשון. אפילו אויסערלעך זענען די העפטן „יונג יידיש" א דורכוי־סיקע נייס אין דער יידישער דיכטונג, וועלכע האָט פאר יענעם פּעריאָד, וואָס נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה אין פּוילן א דרייסטע וועגבונג אינעם אופן פון פֿאָעטישן דענקען און פילן אויג אויף אויג מיטן מאָדערנעם איבערקער וואָס האָט אויסגעצאַפּלט יעדן טאָג. ס'איז געווען אַן אויסטערלישע וויזיקלעכקייט, וועלכע דער מענטש האָט געמוזט נעמען ווי זי גייט און באַנעמען לפי נאַרמעם פון דער סאמע אומהיימלעכ־קייט. אָט איז אַוועק דער רוסישער שאַנדאַרם און שוין האָט אויפֿגעהויבן דעם פאַרריסענעם קאָפּ דער פּוילישער כולינאַן, באַוואָפנט היימיש־באַנדיטיש און ס'האָט זיך געווארפן אויפן ייד דער פֿאָגראָמשטשיק פון יוזף האַלערס חדר. אין דער ספע־רע פון אזא כאָאָס האָבן די „יונג יידיש" העפטן געזוכט סיי אויסדרוק פאר דער מאָנענדיקער נייער פאָרעם, סיי פארן אינהאַלט פון פֿאָעטישן וואָרט. געדרוקט אויף טונקלגראָען פאַפּיר האָבן די העפטן פונעם פֿאָעטישן זשורנאַל פארחברט צווישן זיך אי דעם מיט אומרו אָנגעזאָפּטן פֿאָעטישן אויסדרוק אין די שארף געצייכנטע, סימבאָלישע ליניעם און סילועטן פון

פיגורן, ארויסגעבראכטן פון מאָלערס אין האָלצשניטן. בראָ־
דערזאָנען האָבן אין דער אָפענסיוו קענן די אלטע נוסחאות
פון יידישן פאָעטישן און מאָלעריש־ן „פאָטשעראָק"" באַגלייט
די פאָעטן פון לאָדזש חיים קרול, יחזקאל משה ניימאן, דוד
זיטמאן, ישראל אַדלער און אנדערע. די מאָלערס איטשע
ברוינער, מאַדעק שוואַרץ, יאנקל אַדלער א"א. אָריגינעל אוי־
סערלעך, ניי, אָנגרייפעריש אינטעלעקטועל, מוטיק אין אינ־
האַלט האָבן די העפטן אין איין מניה ביה געמאַכט לאָדזש
פאר א ליטעראַרישן צענטער, ארויסגערופן אָנערקענונג און
חידוש אין דער גאַנצער ליטעראַרישער וועלט, נישט נאָר אין
וואַרשע, נייערט אויך אין דער ניו־יאָרקער יידיש־ליטעראַרי־
שער משפחה. אַמביציעזע אויפטוען זענען באַלד נאָכגעקומען
טאַקע אין וואַרשע, און דער רוב פון זיי בשותפות מיט
בראָדער־זאָנען און מיט זיין אָקטיוון אָנטייל. דערנאָך זענען
אויפגעקומען אין וואַרשע די גרויסע ליטעראַרישע העפטן
„אַלבאַטראָס", „כאַליאַסטרע" און שפעטער „רינגען". די
נעמען פון אורי צבי גרינבערג, מלך ראָוויטש, פרץ מאַרקיש
— דעמאָלט אין פוילן — האָבן בריט און הויך נעקלונגען
איבער די פלייענען פון דער וויסל־מדינה.

פאר יענעם געדענקלעכן פעריאָד פון אויפשוווּנג אין
יידישן ליטעראַרישן שאַפן איז פוילן, איז כאַראַקטעריסטיש
בראָדערזאָנס ליד וואָס הילכט אָפּ עד היום ווי א הימן פון
מוט אין א שטרעקן זיך צו די הימלען — הגם אויפן האָרצן
איז געווען היפש אָנגעזאַלצן. דער הימען „צו די שטערן"
זאָגט עדות אויף בראָדערזאָנס דערגרייכן דעמאָלט צו זיין
אייגענעם פאָעטישן איך, הגם דער וועג זיינער איז וואָס וויי־
טער געווען פול מיט שטרויכלונג — ווי פאר אלע יידן אין
פוילן — און משה בראָדערזאָן איז כל ימיו געבליבן כולו
יידיש־קינסטלער —

מיר, יונגען, מיר — א פריילעכע, צעזונגענע כאַליאַסטרע,
מיר גייען אין אַן אומבאַוווסטן וועג,
אין טיפע, מרה־שחורהדיקע טעג,
אין נעכט פון שרעק —
PER ASPERA AD ASTRA!*
און סיוועט שטערן — טרערן,
און טרערן ווערן — שטערן,
און טויבע הייבן אָן צו הערן,
און טויטע הייבן אָן — באַגערן,
און אל דאָס גוטס — מקוים ווערן:

— סיאיז שווער דער וועג וואָס פירט צו די שטערן?!
הייַ, וויניקער א ביסל קלערן!
וואָס איז באַשערט וועט אונדז באַוווּרן!
די פרייד טיידיק פרוכפּערן און מערן
און הערן וועלן הימלען גערן,
און בקדושה טרייהייט שווערן:
דערווייַלע טאַנצן בערן!

**אָבער משה בראָדערזאָן מיינט נישט די גאָרע יידיש־
ליטעראַרישע פיזיאָגנאָמיע פון דעם ברויזיקן קאָלאָם לאָדזש.**
ער איז נאָר דער בולטער נס, וואָס פון אַזא שטייניקער גרא־
קייט, וועלכע האָט אין דער וועלט באַקומען דעם פרעטענציעזן
נאָמען פון פוילישן מאַנטשעסטער, זאָל אויסוואַקסן אזא שאַר־
פער, שפרודלדיקער קענזאַץ ווי — פאָעזיע, אינטעלעקטועלע
בילדערישקייט. לאָדזש האָט געהאַט (א, וויסטער חורבן, ווי ער
שלאָגט איבערן קאָפּ און מאַנט דעם אָנהאַלטנדיקן קדיש!)
א היפשע פלעיאָדע יידיש־שעפערישע זינגערס און דערציי־
לערס. אין דעם פרט איז דאָזיקע שטאָט געווען פילגע־
שטאַלטיק, אויסנעמלעך רייך און קאָליִרפול. און אַמביציעזע,
טאַלאַנטפולע צווישן זיי, עלטערע, יונגע און צוזאָגנדיקע. דער
רוב פון זיי האָט געקאָנט, מאָדולירט און אָפּגעשפּיגלט אין
זייער וואָרטשאַפן שטיקער פון דער קראַמפהאַפטיקער, רויער
לאָדזשער וואָר פון פריער און שפעטער. די לענענדע לאָדזש
פונקט ווי איר רעאַליטעט האָט פארכאַפט די דאָזיקע.

דער יידישער פאָעט האָט אין זיין שעפערישן גאַנג דער־
גרייכט א ברייטע טראַיעקטאָריע. ווי טיילן פון זייער לעבנס־
געשיכטע איז פארבונדן די שעפערישקייט פון די לאָדזשער
פאָעטן און דערציילערס ווי עם זענען געווען יצחק קאַצע־
נעלסאָן, מרים אולינאָווער, ישראל ראַבאָן, שלמה בערלינסקי,
חיים קרול, הערש 5. זשיטניצקי, יצחק בערלינער און אנדערע,
יינגערע און מיטליאָריקע. און ס'זענען חיים ליב פוקס, ישעיהו
שפּינל.

סיי ווי איז צו זיי אלע דער גורל געווען אכזריותדיק.
אָבער משה בראָדערזאָן, וואָס זיין נאָמען איז ענג פארבונדן
מיטן בראשית פונעם כרך לאָדזש אין זיין גייסטיקן רענע־
סאַנס, איז צום אומגליק אויך דער קענצייכן פונעם גורלדיקן
יידישן במדבר. סימבאָליש? ס'איז מער ווי דאָס. ס'איז די
טראַגעדיע פון גאַנצן יידישן גייסטיקן שאפן אינעם דור פון
נאָך אָשוויענטשים און מאַידאַנעק. **בראָדערזאָן איז איינער פון
די בולטסטע עדות אויף דעם. שעפעריש, ממילא אויך
ביאָגראַפיש.**

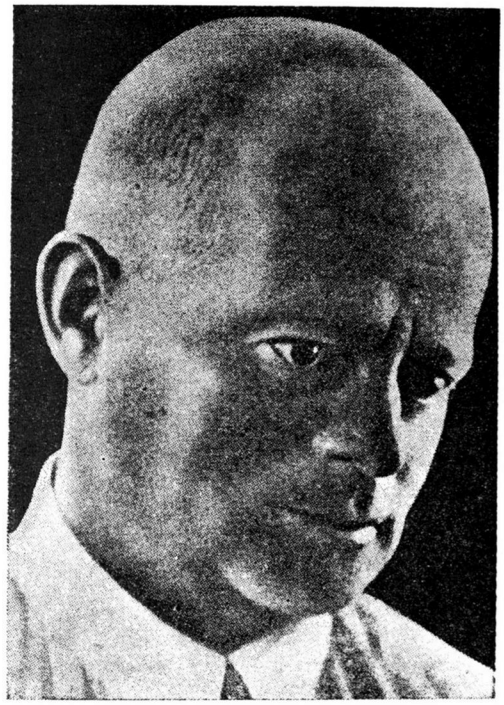
---

* דורך נעראַנגל צו די שטערן (לאַסייזן).

י. אַקרוטני

לִיטעראַרישע פּראָפילן

יצחק קאצענעלסאן

יצחק קאצענעלסאָן איז כל ימיו געווען א שיינער מענטש, שיין אויסערלעך און שיין אין זיין אינערלעכער וועלט. ער האָט נישט געקענט הויך רעדן. און האָט ער שוין אויפגעהויבן זיין קול, האָט ער געצאָרנט, געשטראָפט, אזש ער האָט זיך אָנגעצונדן.

סיי ווי האָט פון יצחקלען אראָפגערעדט די איידלקייט. יצחקל האָט מען אים גערופן מחמת ליבשאפט. נישט נאָר אין דער היים, ביי טאַטע־מאַמען, די יחסנים איז ער געווען דער בן־יקיר, נייערט ביים לאָדזשער ציבור, ביי די, וואָס ס'פאָלק רופט: די אייבערשטע פון שטייסל. אמת, יצחק קאצענעלסאָן איז נישט געווען קיין קהלישער קאָכלעפל, אָבער זיין וואָרט איז געווען אויטאָריטאַטיוו, נישט מער — יצחק האָט זיך נישט געמישט. זיין ענינותדיקייט איז געווען א שורשדיקע, אן עכטע.

דערצו איז ער געווען דאָס קאפּריזע קינד אין שוים פון דער מוזע. באַוויזן זיך ווי א געקאכלט קינד פון א יחוסדיקער לומדישער משפּחה, איז מען אים ווי שטענדיק שולדיק געווען א קניפּ אין בעקל. אזוי אין זיין פריער יונגט און אזוי אין די שפּעטערע יאָרן, וועו יצחק קאצענעלסאָן איז אריין אין רייפן עלטער, די שריפטשטעלערישע טריבונעס האָבן געהאלטן פאר א חוב אים צו פארבעטן ווי אן אדם־חשוב פון דער ליטעראטור סיי אין יידיש סיי אין העברעיש. יאָ, קאצענעלסאָן איז געווען א צוויי־שפּראַכיקער יידישער שרייבער, הגם די העברעער האָבן תמיד אים באַצייכנט נאָר ווי א דיכטער און דראַמאַטורג וואָס שאפט אין הייליקן לשון. יצחק קאצענעלסאָן גופא האָט אָבער נישט אָנגערקענט די דאָזיקע צווייאיקייט. נישט געווען ביי אים קיין מחיצה צווישן יידיש און העברעיש. ביידע לשונות זענען אים געווען אייגן און ליב. אין ביידע שפּראַכן איז ער געשווומען פריי, מיט נאטירלעכן כוח, אן באַזונדערן אנשטרענג. און הגם לאָדזש איז נישט געווען אזא צענטער פון דער ליטעראטור ווי וואַרשע, האָט קאצענעלסאָן נישט געמאכט קיין אונטערשייד צווישן לאָדזש און — וואַרשע. אים איז געווען דער זעלביקער כבוד צו שטעלן זיך אויף איין שרייבערישער בריק מיט די לאָדזשער שרייבערס ווי מיט די וואַרשעווער. אדרבא, עס האָט אויסגעזען, אז אים איז ליבער צו זיין אין דער אייגענער סביבה פון לאָדזשער סופרי יידיש ווי עבריית. ארום אים איז טאקע אנטשטאַנען גיך א ליטעראַרישע סביבה. מ'מעג זאָגן, אז א דאנק קאצענעלסאָנען און בראָדער־זאָנען — איז לאָדזש פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א ליטעראַרישער סטאַנציע, אויב נישט קיין באַזונדערער צענטער. עס איז געשען א דאנק קאצענעלסאָנס פערזענלעכן חן און האַרציקייט. צו אים האָבן פשוט געקלעפט אנשי רוח, אזוי וועו ער איז געווען א קינד אין דער היים, דעם טאַטנס היים און פונקט אזוי וועו ער איז געוואָרן א משפּחה־מענטש, געהאַט אן אייגענע שטוב.

יצחק קאצענעלסאָנען האָט מען פשוט ליב פאר זיין אפנקייט, זיין פשטות, בפרט האָט ער זיך באַוויזן אזא וועו ער האָט זיך סטאַביליזירט אין זיין אייגענער משפּחהדיקער היים, ביי דער זייט פון זיין סימפּאַטישער פרוי מיט די קינדער, וועלכע ער האָט ליב געהאַט אהבת־נפש. דעמאָלט איז קאצענעלסאָנס הויז געווען אן אמתער בית ועד לחכמים, פאר גרויס און קליין פון דער לאָדזשער יידישער אינטעלעקטועלער סביבה. און צו יצחקלען האָט מען זיך צוגעקניפט, טאקע צוליב זיין טאַטישער וואַרעמקייט. געווען אן

אלטער העברעישער מחבר מאיר פאנער, א דראמאטורג, האָט ער ביי קאצענעלסאָנען געהאט זיין אייגנטלעכע היים. וועז קאצענעלסאָן האָט זיך דערשלאָגן צו מער בריווחדיקע מענ־לעכקייטן (ער האָט געעפנט אן אייגענע פריוואט־גימנאזיע אין סאמע צענטער פון לאָדזש, מיט אן אייגענעם בנין), ס׳איז געווען אין די שפעטע צוואנציקער יאָרן, האָט דער מאָלער הענעך באָרטשינסקי, א טאָלענטירטער, אָבער אן אָרעמער פּלאָסטיקער, געהאט אין קאצענעלסאָנען דעם שטענדיקן זאָר־גער און פּאָרזאָרגער. דער פּאָעט קאצענעלסאָן איז אזוי געווען פּראָינטערעסירט אין דער הצלחה פון באָרטשינסקין, אז ער האָט אים אוועקגעשיקט קיין דייטשלאַנד אָנזאָפּן זיך מיט קונסט און טאָקע אין איין וועג אויך שטודירן — אויף קאצענעלסאָנס הוצאות — אין אן אָקאָדעמיע. שפעטער, נאָכן צוריקקער פון אויסלאַנד, שוין ווי אן אָנערקענער קינסטלער, האָט הענעך באָרטשינסקי געהאט זיין סטאָביל׳ע היים אין קאצענעלסאָנס הויז. עס איז געווען די פּרייד פונעם פּאָעט־מענטש קאצענעלסאָן וועז ער האָט געקענט עמעצן העלפן, וועמען אָנטאָן א תענוג. אזוי אויך זיין עזר בנגדו, זיין פּרוי, וועלכע האָט זיך אויך אויסגעצייכנט מיט אומגעווײנטלעכער באַשיידנקייט. נישט קיין ווונדער דערפאָר, וואָס עולם יונג־וואַרג, וואָס האָט זיך געשניטן מזכה צו זיין די וועלט מיט ליטעראַרישע אויפטוען, איז געקומען צו קאצענעלסאָנען וועז א הסכמה, אנדערע נאָך זיין ברכה. יצחק קאצענעלסאָן האָט זיך דערצו אויסגעצייכנט מיט אויפריכטקייט און מיט נייטי־קער באָזאָנדערס, חלילה קיינעם נישט ווויי צו טאָן, אויב יענער איז נישט געווען קיין שמעלקע מיטן מלאך וואָס איז ממונה איבער פּאָעזיע צי פּראָזע. אמת, דער רייפער יצחק קאצענעלסאָן האָט אויך פּאַרלאָטן אזא וואָס מ׳קען באַצייי־כענען ווי א תמים, ער פלעגט זיך אפילו רייטלען וועז ער האָט אזא יונגן אדעפט פון דער קונסט געדאַרפט זאָגן נישט אזא גלייקלעך וואָרט, ווי יענער האָט ער דערוואָרט. די איידלקייט, אמתע גייסטיקע אצילות, איז געווען א הויפטשטריך פון דעם פּאָעט, וואָס האָט זיך תמיד ארויסגעווויזן מיט גוטהאַרציקייט און... רחמנות. מחמת דעם געפֿל האָט קאצענעלסאָן צו מאָל געקענט עפענען א טיר וואָס איז אים נישט געווען אזוי ליב צו עפענען און מיט יענעמען זיך אמפּערן, זיך אויסקרינג, אבי אן אָרעמען, אן עלנטן צו העלפן, אויב ער גופא איז נישט געווען אין שטאַנד עס צו טאָן.

אָבער קודם־כל איז יצחק קאצענעלסאָן געווען דער גאָט־געבענטשטער יידישער פּאָעט. אויך אין זיין טאָג־טעגלעכקייט, אינעם קנעלן מעשה לערער מיט קינדער, איז ער געווען דער פּאָעט. פּאָעט און נאָנצער ייד. אזוי אין צייטן וואָס האָבן געשאָנקען מילדע הימלען און נישט אָנדערש בעת אומוועי־טערס וואָס האָבן זיך געטראָגן איבער יידישע קעפּ. קאצע־נעלסאָן האָט דאָס אגב דאָקומענטירט מיט זיין ממש שטור־מישן שאָפן בעת דער קאָטאַסטראָפע וואָס האָט זיך דורכ־געטראָגן איבער דער נייסטער יידישער געשיכטע.

*

סיי ווי איז יצחק קאצענעלסאָן דער איש לאָדזש. דער ווונדערלעכער מענטש און פּאָעט געווען פּאַרעכנט אין ישוב לאָדזש ווי זיין געלויבטער זון. און זיין שם האָט אים באַגלייט מיט גרויס חשיבות.

ס׳איז כדאי צו אָקצענטירן: וועז משה בראָדערזאָן האָט זיך באַווייזן אויפן לאָדזשער ברוק ווי דער פּאַרטיקער פּאָעט (נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה), האָט מען נעקוקט אויף אים ווי אויף אן עקזאָטישער דערשיינונג פון קאלטן צפון; א יונגערמאן מיט באָקנבערד און מיט א הויכער פּאָפּאָכע און העזהדיקער דיכטערישער נייקייט — איז קאצענעלסאָן שוין געווען אן אָנגענעמער העברעישער און יידישער פּאָעט, אויך א דראַמאַטורג פון א פּיעסע, וועלכע איז אויפגעפירט געווארן מיט דערפאָלג אין טעאַטער. עס איז געווען די דראַמע „קאריאַטורן", וואָס האָט קאצענעלסאָנען פּאַרשאפט פּאָפּו־לאריטעט. בראָדערזאָן האָט דעמאָלט ערשט געדאַרפט אָנהייבן זיין דרך כדי זיך איינצוהיימישן אין לאָדזש (ווי אין פּוילן בכלל), כאָטש אין אויפגעבראָכטן רוסלאַנד האָט ער שוין געהאט דערגרייכט א געוויסן פּירסום ווי א דיכטער פון דער שעפּערישער כאַליאַסטרע, וואָס דער רעוואָלוציאָנערער שטו־רעם האָט ארויסגעבראַכט. אין רוסלאַנד זענען דערשי־נען א ריי שאָפונגען בראָדערזאָנס, אָבער אין לאָדזש, וואָס איז גראָד געשטאַנען אין דעם צוזאַמרגוס פונעם בלוטיקן קאָטאַקליזם, האָט ער ערשט באַדאַרפט אויף אן אמת זיך לעגיטימירן מיט זיין דיכטערישן כוח און מוח. דעמאָלט איז יצחק קאצענעלסאָן שוין געווען א דיכטערישער נאָמען; דער־צו האָט די דראַמע, וואָס די טעאַטער־ברעטער האָבן זיי צע־לויכטן, פּארפּעסטיקט זיין פּאָזיציע. אגב האָט די דראַמאַטישע פּאָרעם בכלל פּאַרכאָפּט קאצענעלסאָנס שרייבערישע אמביציעס און די אָנגערופענע דראַמע איז נישט געווען זיין אייניק ווערק און סצענישן זשאַנער. „פּאָטימא" געהערט אויך צו זיינע דראַמאַטישע פּרווון. אָבער קונה־שם געווען האָט ער זיך בעיקר ווי דער פּאָעט. אין תחילת האָט ער געשריבן נאָר העברעיש; שפּראָכלעך בונט און געמיטלעך לירישׂ האָבן גע־מיניעט די פערזן פון זיינע העברעישע שירים. כפי זיין נאָטור האָט דער דיכטער אין קאצענעלסאָנען זיך באַוועגט אונטער אלערלייַ שטימונגען, זיך געצונדן אונטער עמאָציעס און ער האָט בכלל זיך לייכט געטראָגן איבער די שטאַפּלען פון פּא־טאָס. עס איז געווען אונטערן הייסן רויש פון דער ביאַליקיאָדע, וועלכע האָט דיכטעריש פּאַרכאָפּט יענעם דור מיט זיין „עיר ההריגה" (די „שחיטה־שטאָט", אין יידיש), מיט דעם אויפ־טרייסלענדיקן „נביאיש". יצחק קאצענעלסאָן איז סתם גע־בענטשט געווארן מיט דער אייגנשאפט אויפצופלאַמען אין באַגייסטערונג. זיין דמיון האָט זיך דאָס גלייכן נעטובלט אין תנ"כישע בילדער און דאָס הארץ האָט, פּלאָסטיש זיך אויס־געדריקט, פּארנומען די ביבלישע וווייטקייטן, וועלכע זענען מיט א מאָל אים נאָענט געווארן.

דער פּשוטער יצחק קאצענעלסאָן האָט פונדעסטוועגן אלע מאָל ארויסגעלויכטן פון אים. עברית און יידיש ווי אינסטרו־מענטן פון זיין דיכטערישן ווערק, זענען אויף א נאטירלעכן אופן נאָענט קאצענעלסאָנען שוין אין די אָנהייב־עטאַפּן פון זיין שאפן. דער דאָזיקער שטריך הייבט זיך ארוים בולט אין קאצענעלסאָנס ביאָגראפיע א דאנק דער וואָרצלדיקער יידיש־קייט פון זיין היים, דער היים פון ר׳ בנימין, דעם קאַרעליצער בן־אורין, וועלכער האָט אליין אויך געזינדיקט מיט מחבר־שאפט אין עברית, אָבער אין שטוב האָט מען זיך געפירט

יידישלעך, געראָדט יידיש. נו, דער פּיאָנער פון מאָדערנעם ארץ־ישׂראל, בעל קאָצענעלסאָן ז"ל, קומט דאָך אויך ארויס פון דעם זעלביקן שטאָם. יצחק קאָצענעלסאָן איז נעמלעך א לייבלעכער שוועסטערקינד פון בערעלן, דעם שיינדל פון ארץ־ישׂראל עד היום הזה. פאָלקסטימלעך יידיש פונקט ווי העברעיש איז געווען אייגן קאָצענעלסאָנען שוין אין בראשית פון זיין שרייבעריי. אין יענע יאָרן האָט יצחק קאָצענעלסאָן פון פּרנסה וועגן אויך זיך פארנומען מיט צענוויפשטעלן יידישע און אויך העברעישע כרעסטאָמאָטיעס פאר יידישע שולן. זינט דעמאָלט האָט ביי יצחקן געוומען דעם אויבנאָן — יידיש.

אַנגעהויבן האָט זיך דער דאָזיקער פּראָצעס אין די שפּעטע צוואַנציקער יאָרן. קאָצענעלסאָן, דעמאָלט שוין א פארמעגלעכער מענטש (פון זיין דערפאָלגרייכער לערעריי, אויף העברעיש), האָט צום ערשטן מאָל זיך ארויסגעלאָזן אויף א גרויסער רייזע קיין ארץ־ישׂראל און זייער רייזע־בילדער האָט ער פארעפנטלעכט נאָר אין יידיש, הגם דער דיכטער האָט געהאָט די מעגלעכקייט צו פארעפנטלעכן די רייזע־בריוו אין דער העברעישער טאָג־צייטונג היום, וואָס איז גראָד דערשינען אין ווארשע. יצחק קאָצענעלסאָן האָט ליב געהאָט די יידישע מאָסע, געפרייט זיך מיט איר צוזאמען, אויב אוא געלעגנהייט איז געווען און ער האָט זיך קרעפטיק אויסגעדריקט אין איר אלטעגלעכן לשון. קאָלירדייך ווי עס זענען געווען די לענדער און פעלקער, וועלכע ער האָט געזען בעת זיין נסיעה, אזוי זאָפטיק איז געווען דער יידיש פון זיינע באשרייבונגען. פון די שמאָלע בלעטלעך, אָנגעפּיקעווועטע מיט דריבענקן, לויטערן כתב האָט מיט ליכטיק מאָמע־לשון ארויסגעקוואָלן דאָס גרויסע דיכטערישע האַרץ. יעדעס קאָפּיטל פון קאָצענלעסאָנס וועג־שילדערונגען איז געווען א ניי אָנטפּלעקטער אָנטיקער פּרק, א פארגעסן יידיש לעבן, געזען מיט די אויגן פון א פּאָעט און אָנגעמאָסטן, אָפּגעשאָצט פון א בעל־מוח, וואָס ציטערט איבער די זעלטנקייטן פון זיין פאָלק.

„דער וועג קיין ברינדזי" בלעדט נאָך היינט אין אונדז ווי אן איידלשטיין פון פּאָעטישן סטיל און יידישער וואָרעמקייט. צו העברעיש פלעגט דער דיכטער זיך צוריקקערן א מאָל, גלייך ער וואָלט זיך דערמאָנען אָן עפעס פארגעסנס. יידיש איז געווען לייבלעך זיין מוזע, העברעיש איז געווען זיין ליבע מחמת דער דערציאונג, מחמת דער געווויינטשאָפט. אָבער אין יידיש האָט געדייעט זיין קינסטלערישער כוח. יידיש האָט אים געגעבן נאָטירלעכן שוווּנג און אינספּיראַציע. נאָך מער: אין זיין זאָפטיקן יידיש האָבן איבערצייגעוודיק און עכט געקלונגען אפילו קאָצענעלסאָנס אימפּראָוויזאַציעס, וועלכע ער האָט אין אן אינדיווידועלן פּאָעטישן פארמעסט מיט בראָדערזאָנען אויף אָנגעצייכנטע טעמעס אָנגעשריבן עקספּראָמט און פארעפנטלעכט אין ב. קאָרלינוסעס „אילוסטרירטע וועלט", א וואָכנשריפט וואָס איז דערשינען אין וואַרשע אָנהייב צוואַנציקער יאָרן.

די טעמע פון ליבע, פון בענקשאפט, פרוי און נאָטור האָט זיך מיט דיכטערישער גראַציע פאָנאָנדערגעלויכטן אין די דאָזיקע אימפּראָוויזאַציעס פון די ביידע חשובע לאָדזשער פּאָעטן. וואָסערע פּאָעטישע חנען און שפּראָלעבע נייקייטן יצחק קאָצענעלסאָן דער העברעער האָט אָנטפּלעקט שוין אין דעם דאָזיקן לידער־פארמעסט!

אזא, א יידישער דיכטער אין יידיש, איז יצחק קאָצענעלסאָן געווען און געבליבן ביזן סוף פון זיינע טעג, וועלן ער איז געווארן דער איוב פון אונדזער יידישן דור, וואָס איז געווארפן געווארן אין די בראָנדן פון איבערמענטשלעבע פּרובן. מיר מיינען זיין אויפטרייסלענדיקע כראָניק־פּאָעמע פון אונדזער מבול־תקופה „דאָס ליד פון אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק". אָבער דאָס איז געווען ביים אכזריותדיקן פלאָקער־פייער פון גרויסן יידישן לעבן, אין אָנבליק פון אימהדיקן טויט פון גרויסע קהילות האָט דער דיכטער אָנגעשריבן זיין אומפּאר־געסלעכע מגילה וויי אויך זיינע קללה־לידער.

נו, כ'באַדאַרף דאָ שטעלן דעם טראָפּ: במשך זיין נאָנצן דיכטערישן לעבן איז קאָצענעלסאָן נישט געווען קיין מקונן. אדרבא, ער האָט נעאָטעמט מיט לעבנסלוסט, זיין וואָרט האָט געגליט פון ליבשאפט צום לעבן; זיינע ריטמען האָבן אָנגעשלאָגן אן אָנרעגנדיקע וויטאַליטעט. די אייביקע באָנייאונג פון דער נאָטור איז געווען דער מעדיום פון זיין בענקשאפט צו יושר און גוטהאַרציקייט צו מענטשן. אין זיין באַציאונג צו מענטש האָט ער געהאָט ממש אן אוצר פון חסידישער התלהבות. זען קאָצענעלסאָנען א באָגייסטערטן פון א שיינעם אויפטו, פון עמעצנס א גוטער שורה, א גראָטן בוך, האָט נישט געהערט צו די זעלטנקייטן. בפרט האָט פון אים געשטראָלט ליבשאפט צו תלמידי חכמים, צו קינסטלערס. ביי אים איז געווען אן אמתע שמחה, אז עס איז צוגעקומען א נייער יידישער שרייבער; אזעלכן האָט ער סטימולירט בכל אופנים, געשאפן ארום אים די נייטיקע אָטמאָספער. א יונג געוויקס דאַרף האָבן געוג ליכט און וואַרעמקייט, און קאָצענעלסאָן האָט זיך אפילו אויסגעדונגען פאר אזוינעם. מישׂ טראָציאנאוו, א דיכטערישער שפּריץ פון גרויסשטאָטישן עלנט, האָט אין יצחק קאָצענעלסאָנען געפונען א מאָראָלישן און אויך א מאָטעריעלן אָנשפּאָר. דער באַווּסטער פּאָעט, וואָס האָט געמוזט זיין אריינגעטאָן אויך אין ענינים פון זיין פאָנאָנדערגעוואָקסענער פּריוואָט־שול, האָט אָפּגעשפּאָרט פון זיין טייערער צייט כדי צו פארזאָרגן מיטן נייטיקסטן דעם טאָלאָנטפולן קליינשטעטלדיקן בחור, וואָס איז געקומען קיין לאָדזש זוכן שרייבערישן תכלית. יצחקל האָט געהאָט גרויס אָנזען אין שטאָט, און וווּ ער איז געקומען מאָנען, האָט ער אויסגעפועלט וואָס מכוון געווען. יצחק קאָצענעלסאָן פלעגט אין אזעלכע פאלן נישט בעטן, נאָר מאָנען, מחמת עס איז געווען באַווּסט, אז ער גופא באָלאָנגט אויך צו די געבערס. אוודאי, דער דיכטער האָט נישט געזשאָלעוועט פון זיינע אייגענע מיטלען פאר אזעלכע. אזוי זענען געווען זיינע שטענדיקע שטוב־מענטשן דער שוין דערמאָנטער העברעישער שרייבער מאיר פּאָנער, אויך דער אָנגעזעענער אלטער געלערנטער ד"ר א. ש. קאמיענעצקי. דער מכנים־ארחדיקער באָלעבאָס האָט געשפּרייט געמיטלעכקייט ארום „זיינע מענטשן". און דער צוגעלאָזענער יצחק קאָצענעלסאָן איז געווארן מלא־כעס, ער האָט זיך נישט געשעמט צו שטראָפן, אויב עמעצער האָט ארונטערגעריסן די חשיבות פון א כלל־זאָך אָדער פארלעצט דעם כבוד פון א יחיד. קאָצענעלסאָן איז געווען א ציוניסט, אים האָבן אָבער ליב געהאָט אויך בונדיסטן, פּועלי־ציוניסטן און קאָמוניסטן. ווייל אין אלעמען האָט ער געפונען א ניצוץ שיינקייט, א שטיקל מענטשלעכקייט. עמעצנס אידעאָלאָגישע סימפּאָטיעס האָבן נישט דעצידירט אין דער באַציאונג פון דעם דיכטער צום

מענטשן. אים איז געווען ליב די פערזענלעכקייט פון ישראל ליכטענשטיינען דעם לאָדזשער בונדישן פירער; ער האָט הויך געשאַצט זיין לויטערן הומאַניזם און זיין ערלעכן וויסן. קאַצענעלסאָן איז אומיסטן געגאַנגען הערן ישראל ליכטענשטיינס לעקציעס וועגן פּרצן, וועגן שלום עליכמען און אים האָט אונטערגעקוויפט די דאָגמאַטישע אָרנטלעכקייט פון מוליע (שמואל) עדלמאן, איינער פון די אָנגעזעענסטע פּועלי ציון־סיסטישע וועטעראַנען אין לאָדזש. יידן, יידיש פאָלק איז ביים דיכטער קאַצענעלסאָן געווען דער העכסטער באַגריף, וואָס האָט באַשטימט זיינע מענטשלעכע סימפּאַטיעס. דער יידישער קינסטלער איז דער צום מערסטן באַוווּסטער מצד דער געזעלשאַפט, פּאַר אים דאַרף מען זיך ספּעציעל אָננעמען — דאָס איז געווען אן אָפּסיאָם ביי קאַצענעלסאָנען. ער האָט סכנות ליב געהאַט אן עכטן טאַלאַנט, צי ער איז געווען א שרייבער אָדער א מאָלער. און איז קאַצענעלסאָן געקומען צו א באַשיידענעם פּאַרמעגן פון זיין לערעריי, האָבן יידישע קינסטלער־פּלאַסטיקערס געהאַט א היים ביי קאַצענעלסאָנען. איטשל ברוינער, נתן שפּינל, טוביה האָבער, אהרן האָבער, ישראל לייזערא־וויטש, אַדאָם הערשאָפּט, הירשפּאַנג. הענעך כיימאָוויטש, הענעך באַרטשינסקי האָבן מאָלעריש אראָפּגערעדט פון י. קאַצענעלסאָנס וועגן. „נאָט אייך, קינדערלעך, ס'געלט איז נישט מיינס, געניסט, שאָפּט!" נישט פון פּזרונות וועגן איז געווען קאַצענעלסאָנס געלט געבן פאר די ווערק פון די מאָלערס און סקולפּטאָרן — ס'איז געווען א פאַטערלעכע זאָרג פאר דעם קינסטלערס שאָפן און די ליבשאַפט צו די שאַפערס. און כדי נישט צו נעמען פון דעם גוטהאַרציקן דיכטער־אָפּוטרופּס וויי פריינדשאַפטלעכע נדבות, האָבן די קינסטלערס באַהאַנגען אלע וועגט פון קאַצענעלסאָנס הויז מיט בילדער, צייכענונגען, אקוואַרעלן, שטודיעס, לאַנדשאַפטן, פּאָרטרעטן, עטיודן.

דאָס אלץ וואָס שייך דעם פּאָרטרעט פון יצחק קאַצענעלסאָנען דעם מענטש.

י. קאַצענעלסאָן דער פּאָעט האָט פולקאָם דערגאַנצט דעם פּאָרטרעט פון קאַצענעלסאָן דעם פיינפילנדיקן פרייגד, דעם ליב־האָבער פון יידישער קונסט און קינסטלערס. ערשט קומט אין פאָדערגרונט דער פּאָעט קאַצענעלסאָן, וועלכער האָט קינסטלעריש זיך אויסגעשפּרייט אין פאַרשיידענע שטראָמען: אין ליד, אין דערציילערישער פּאָעמע, אין דראָמע און עסיי. אויף די אלע פלאַכן האָט ביי אים דאָמינירט די לירישע נאָמע. אים איז אויך געווען לייבלעך נאָענט דאָס קינדערליד. באַוווּסט איז אגב זיין עלעגיע, וואָס איז אין וואַריאַציעס אוועק אין פאָלק ווי א פערל פון יידישע פאָלקס־געזאַנג:

די זון פארגייט אין פלאַמען
די זון, מע זעט זי קוים;
אזוי פארגייט מיין האָפענונג,
אזוי פארגייט מיין טרוים.

דאָס געהערט צו קאַצענעלסאָנס יוגנט־לידער. יונגווייז האָט ער זיך אונטערגענעבן פעסימיסטישע שטימונגען. נו, ס'איז דאָך אין זיין צייט געווען אין דער מאָדע ארציבאַשעוו מיט זיין „סאַנין".

דער דיכטער האָט אויסגעזונגען זיין פילעוודיק האַרץ. אין אלע געזאַנגען זיינע איז ער פול מיט לעבנסגלי, אָבער צום שטאַרקסטן האָט יצחק קאַצענעלסאָן זיך ארויסגעזאָגט אין די שאָפונגען, וועלכע זענען ביי אים אַנשטאַנען פּנים אל פּנים מיטן פאָלקס־אומגליק ביימי היטלער. דאָ איז דער דיכטער זיך אריבערגעוואָקסן, דאָ האָט באַקומען דאָס וואָרט די יידישע מחנה, וואָס איז געטריבן געוואָרן צו אומפאַרמיידלעכן אומקום. מיט א מאָל איז אָפּגעטראָטן דער ריינער לירישער ביי קאַצענעלסאָנען; אמת, אויך דאָ רעדט דער סוביעקטיווער זענער — אָבער עס הערט מער זיך פון קאַצענעלסאָנען דעם צוויפּלער און, אייניציטיק, דעם דיכטער־כראָניקער וואָס איז זיך באַוווּסט פון זיין אחריות פאר דער ראָלע צו זיין דאָס מויל פון די, וואָס זענען פארמשפט צו גיין דעם לעצטן וועג. שטאַרק און רירנדיק ביטער זענען די גראָדאַציעס פון דער שטימונג, וואָס באַהערשט דעם, וואָס איז פארשאָלטן מיטן כוח פון אַוג זענן ווי קאַצענעלסאָן האָט געזען דעם בראָך. ער האָט ממש איבערגעלעבט זיין אייגענעם פינצטערן כרת.

יחזקאלן, אים, ניין, ירמיהון... אים אויך, איך דאַרף אים נישט!
איך האָב גערופן זיי: אָ, העלפט מיר, העלפט ארויס!
נאָר כ'וועל אויף זיי נישט וואַרטן מיט מיין לעצטן ליד —
זיי מיט נביאות און איך מיט וויטיקן איז מיינע גרויס.
...וויל אייך, עלנטע, אייך איבערבלייבענעם אויף יענע זייטן,
וואָס איר ווייסט עס נישט, וועט עס עפענען מיינע וויטיקן
אַ מויל, —
זיי וואָלטן אויך דאָס לעבן אייערס, אייך די וועלט פארפינצטערט
און פארסמט.

אונדז די שארית השחיטה האָט דער מקונן פון געטאָ־אומגליק אין זינען געהאַט, וועלן ער איז געזעסן אין אבלות, א צעבראָכענער פונעם אומגעהייערן חורבן. „איר, וואָס זענט געבליבן על פּי נס, מחוץ די שייטער־פלאַמען פון אוישוויץ און מיידאַנעק", — האָט דער דיכטער געזאָגט אין קלעמעניש. ער האָט באַגערט א שותף צו זיין וויי. מ'בלייבט אוממעכטיק אנטקעגן אָט דעם סקאַלעטיש־אויסגעדיוועדטן נעטאָ־נביא, וואָס וואַרפט זיין טענה פונעם חורבן־בארג אראָפּ.

„וווּ זענט איר, מיינע טייערע חלוצים, איר בונדיסטן, מיינע פּועלי־ציוניסטן, איר קאָמוניסטן, הלוואי וואָלט איר נאָך געווען, הלוואי וואָלט איר זיך וויטער געקרינגט".

משה בראדערזאן

דער פּאָעט משה בראָדערזאָן איז געווען פילזויטיק אין זיין שעפערישקייט. ס'איז נישט שייך צו געבן פון אים א קאַנדענסירט בילד אויף א קורצער פלאַך. ערלעכער וועט זיין אויב מיר וועלן זיך אונטערנעמען געבן די בולטקייט פון זיין גייסטיקן סילועט.

...ווי באַלד בראָדערזאָן האָט זיך דערפילט א תושב פון לאָדזש, איז ער ארוים פון דער פּאָזע פון ליטעראַריש אָנהייבן.

„שוואַרצע פּליטערלעך", זיין ערשט לידערביכל איז דער דאָזיקער אָנהייב און ס'איז געקומען די תקופה פון אינספּיריר־טער און אינספּירירנדיקער עקספּערימענטיק אין דער פּאָעזיע. עס איז אמת — א היפּשער מהלך לינט צווישן יענעם ברא־

און די ביטערקייט פון חורבן באפרייט אים נישט צו מאל אין די רגעס פון השטפחות הנפש אין די אָרעמס פון דער האַרצנס־גאליבטע:

און שיר השירים
איז מיין ליבסטערס געזאַנגען.
צו קושן איר שטים,
צו פארנעמען די קלאַנגען —
דאָס מען הימלען דערלאַנגען.

א הירש איז דיין בליק,
וואָס וועט קיינעם פארמיידן,
פיל קוואַלן פון גליק
טרייען ברעמען פון ליידן —
די פרוכתלעך זיידן.
(„טוי").

צוריקקומענדיק פון רעוואָלוציאָנערן טשאד אין רוסלאַנד, האָט בראָדערזאָן אלץ נישט געקענט זיך אויסטשוכען פון די דריקנדיקע איבערלעבענישן. ער האָט פאַרויסגעפילט, אז מיטן רוסישן שטורעם האָט דראַמע פונעם ייד זיך נאָך נישט פארענדיקט; פארקערט, זי איז ערשט אריין אין נייער פאזע. דערפון האָט זיך צעטליעט זיין געדאַנק, וואָס איז אויף א נאַטירלעכן, שעפערישן אופן געפֿארט מיט בילד, מיט רעפֿלעקטירנדיקע שאַטנס „רייזנדיקע" קאַנטורן.

אזוי האָט אונדזער פּאָעט געזונגען אין די יאָרן, וואָס האָבן ערשט געבוירן די נייע תקופה, וואָס וועלט ווי א צייט־מעסטער אָנגערופן „דער פּעריאָד צווישן די ביידע וועלט־מלחמות".

*

משה בראָדערזאָן, וואָס האָט סכנות ליב געהאַט א שארף וואָרט, א קיילעכדיקן און שפּיציקן זאָג, א געשליפן בילד, א בליציקן אפאָריזם, — דערמיט דערקלערט זיך זיין אומגעוויינטלעכע דערפינדערישקייט און באנייאונג פון זיין פּאָעטישן לשון, — בראָדערזאָן האָט כמעט קיין מאל נישט געלאַכט מיט א הילכיק, פרייליך געלעכטער. אויב געלאַכט, איז עס געווען א געלעכטער מתוך טרערן וואָס זענען געבליבן גליווערן אויף זיין באַק. נו, אפילו אין דער צייט פון אומגעהייערע ליידן, וועלן דער פּאָעט איז געווען פארוואָרפן אין נאַוואָ־אוזענסק ביי דער וואָלגע, דערנאָך אין קאראַ־קאל־פאקישער געגנט, וואָס אין די סאָוויעטישע הרי־חושך, האָט זיך פון אים ארויסגעריסן א ביטער געלעכטער, געווייס, א געלעכטער וואָס איז געקומען פון דער קאַלעמוטנער טאָג־טעגלעכקייט, וועלן דער דיכטער איז געווען א מחוסר לחם אין בוכשטאבלעכן זין פון וואָרט און די נויט האָט ארויסגעקוקט פון די בריוו־שורהלעך וואָס האָט א מאל אריינגעוואָרפן צו א קאַלענע אין אן אנדערער סאָוויעטישער פארוואָרפנקייט. דער טרויער האָט פארעקשנט באַגלייט משה בראָדערזאָנען זיין נאנצן לעבנסוועג, אפילו דעמאָלט וועלן אים האָט זיך קלאַמפערשט געלאַכט.

דער טרויער איז דעם ייד־פּאָעט בראָדערזאָנען, וועלכער האָט אַדאָפּטירט לאָדזש ווי זיין איינגעלעבע היימשטאָט, נאָכגענאַנגען ווי א געטרייער שטיפברודער. דער דאָזיקער שאָטן האָט אים נישט אָפּגעלאָזן אין אלע צייטן, אפילו דעמאָלט וועלן דאָס דיכטערישע מזל האָט אים גאָר, גאָר האָפּערדיק צוגעשמייכלט. דעמאָלט, דערמאָנט זיך בפירוש ווי אייגער פון בראָדערזאָנס ליטעראַרישע חסידים, דער ארבעטער־פירער ביניש מיכאַלעוויטש האָט אין א גוטער מינוט, וועלן די תשוקה צו דער נייעסטער יידישער פּאָעזיע האָט אים א צי געטאָן, זיך אזוי באַגייסטערט מיטן ילד שעשועים פון יידישן לאָדזש, אז ער האָט א שרייב געטאָן מכוח בראָדערזאָנס רייכן יידישלשון און זיין בילדערישקייט: וואָס פאר א בייזע נבורה דאָס האָט אין זיין פּען! (ב. מיכאַלעוויטש פלענט זיינע ליטעראַרישע אַרבעטן אונטערשרייבן מיט זיין אייגענעם נאָמען: יוסף איזביצקי).

בכלל גענומען זענען מיר דעם פּאָעט בראָדערזאָן ווי א צעווייטיקטן מענטש, א יידישן מענטש, וואָס אטעמט אין זיין פילן און דענקען מיט יידיש־געשיכטלעבע קאַטעגאָריעס. זיין דענקען דורך דער פּריזמע פון יידישן פּערספּעקטיוו־נעפיל זענען מיר צו מאל אין זיינע פריע לידער. מסתמא דערקלערט זיך דאָס מיט די מאויסדיקע בילדער, וועלכע אים איז באשערט געווען איבערצולעבן אין זיין יוגנט, בילדער־סצענעס פון יידנס סטאַטוס אין די אומעטומען, וווהין דער גורל פאַרוואַרפט זיי. אט־די צעווייטיקטקייט פונעם ייד דאָקומענטירט דער פּאָעט אין זיין גרויסער פּאָעמע „יוד", וועלכע איז ארוים פון דרוק היפש וועיט פארן אָנקום פונעם בלוטיקן מבול. אויב דער פּאָעט איז בדרך כלל א נביא, א העלזענער, וואָס פילט פאָרויס דעם אָנקום פונעם שטורעם, איז עס בראָדערזאָן געווען וואָס שייך דער דערנענטערונג פון דעם אימה־דיקן געווייטער, פון וועלכן אונדזער פּאָלק ווי א גאנצעם איז אזוי און אנדערש געפאלן א קרבן.

עם זענען אויס די שטעט איצט אָפּט ווי די בית עלמינם אלטע,
אויף וועלכע ס'וואָגלען־אום צעטומלט
לעבעדיקע מתים,
וואָס איטלעכן פון זיי זיין קבר האָט זיך
אויסבאַהאַלטן —
וועך וויסט דען, ווו ער איז — דער טייוול
וויים אים!

...כ'בין שולדיק — זאָגט איר — כ'וויים עס:
איך בין שולדיק,
און אלע מאָסן זינד עס זענען
איבערפולט.
דער ערשטער חטא מיינער — איך בין געווען
געדולדיק,
דאָס איז אַן ספק, ס'איז געווען און איז מיין
גרעסטע שולד.

די גרויל פון געטא, פון רציחות און מאסנהאפטיקן טויט דורך אינקוויזיציע, היסטאָריש און אקטועלע, היטלעריש, סטאַליניש, נגישות, פּאָגראָמען, דאָס אלץ הויערט אויף דער טעמאטישער, אויף דער בילדערישער פאַליטרע פון בראָדערזאָנישן ווייט־נעשריי, וועלכן ער האָט ארויסגעלאָזן איבער דער נאָרער יידישער וועלט אונטערן טיטל: „יוד".

אוודאי, משה בראָדערזאָן דער פּאָעט האָט תמיד געלעבט נישט נאָר זיין אינדיווידועל לעבן, אין אָפּגעשלאָסנקייט. יאָ, ער איז געווען כולו איך, וועָן ער איז געווען אויג אויף אויג מיט דער נשמה יתירה. האָט ער נאָר באַוויזן זיך אויסצוטאָן פון ליד, פון דער מוזיק און דעם צויבער פון יידישן וואָרט, האָט דער פּאָעט זיך פארוואַנדלט אין א פולבלוטיקן מענטש, א יידּ־מענטש, וואָס האָט געבלוטיקט אויף דעם פּיין פון די ליידנדיקע. משמע, אָט דער וועג האָט אים געפירט אויך צו צייטונג־שרייבערייַ. ער האָט פון חיונה וועגן געארבעט אין טעגלעכע ציי־טונגען, געטאָן ממש שווארצע ארבעט, געשריבן טאָג־פּעליע־טאָנען, אָקטואַלע גראָמען און אויך דאָ געווען מייסטעריש, אייגנארטיק, כאָטש די שורה איז געווען א פּאָפולער־ פּאר־פּאָסטע, א ליענעוודיקע פאר דעם פּרימיטיוון ענגיסער. און האָט ער געשריבן אן עסיי, א מאמר וועגן א קולטור־פּראָבלעם איז דער פּאָעט בראָדערזאָן געשטאַנען פאר אונדז ווי דער לעגי־טימער עומד פון דער יידישער קולטור מיט גרויסער אחריות פאר כלל. אין דער אָקטואַליע פאר דער בלאטצייטונג איז ער געווען נישט בראָדערזאָן, נאָר זיינוועלע קאָזע, בראָדער זינגער. און האָט זיך אונטערגעשטעלט א מנוול וואָס האָט זיך מיאום אריינגענאָריעט אין יידישן ציבור האָט בראָדערזאָן נישט פאר־פעלט צו קומען מיט זיין אויטאָריטאָטיוו וואָרט און פארענ־דיקן זיין ארויסטריט מיט א מוטיקן, דרייסטן „פּאַשאָל וואָן!" און האָט מען באַדאַרפט אונטערקומען אן אייגענעם אָדער א ווייטן מיט הילף, וואָס איז עס ווערט געווען, איז בראָדערזאָן דער פּאָעט, די יידישע פּערזענלעכקייט געשטאַנען אויף זיין ריכ־טיקער פּאָזיציע, און מ'האָט אים געלויבט, און געווען שטאָלץ מיט אים.

א טאַלאַנטפולער, אן אמביציעזער און א שעפּערישער מיט א וואָרעם יידיש האַרץ האָט בראָדערזאָן זיך איינגעקויפט אין געדעכטניש פון דורות יידן.

מרים אולינאָווער

נאָר א סקיץ פון איר לאָזט זיך געבן, ווייל אין איר פולער געשטאַלט האָט זי זיך נישט געלאָזט פאַרפיקסירן. כולה יידי־שער מענטש איז זי געווען, ווי איינע פון איר פאָלק. און עניוותדיק. מ'קען זאָגן: זי האָט זיך צניעותדיק פארהוילן פאר דער שיין פון טאָג; עס האָט זיך נאָר אָפּגעפילט איר בייזיין אינעם גבול וואָס האָט געשפּרייט רוחניותדיקע יידישע בא־זונדערקייט אינעם שטיל געזאָגט, וואָס יידן האָבן געזונגען פון זייער פּרייד און לייד.

און איר באַזונדערקייט האָט זיך אויסגעטיילט אויך דער־פאר, וואָס זי, מרים אולינאָווער, האָט אין אן אומבאַגרייפ־לעכער בענקעניש זיך אראָפּגעלאָזט הויערן אין כרך לאָדזש, כאָטש וועדליק איר מהות איז זי געווען און געבליבן די דורכ־אויסיקע פארקערפּרונג פון פרומען יידישן שטעטל, פון פּוילישן שטעטל אין זיין דורותדיקן זיין.

מרים אולינאָווער איז געווען אן אינדזעלע, אן אינדזעלע פון שלווה און פרידלעכער גוטסקייט אויפן ראַנד פון יידישן

ליטעראַרישן לאָדזש. ווי א בינטל קאָנדענסירטע תמי־מות האָט זי געהויערט ערגעץ נישט־דאָ, לגמרי אָפּגעזונ־דערט פונעם גרויסשטאָטישן כאָאָס. נו, דאָס אינדזעלע האָט טאָקע געטראָגן דעם חותם פון דעם, וואָס האָט באַדינט די דאָזיקע באַזונ־דערקייט. כאָטש געווויינט אין צענטער פון לאָדזש אויף נאַרוטאָוויטש גאַס, וואָס האָט געהערט צו דער האַלב־אַרים־טאָקראָטישער געגנט פון רייך־געווואָרענעם בירגערטום, איז אפילו די דירה פון מרים (און וואָלף) אולינאָווער, געווען כאילו א יידישלעכע אידיליע אין מיטן דעם משוגע פארצאַפּלטן, טרייפענעם כרך. אריינגעקומען צו מרים אולינאָווער אין הויז האָט מען מיט א מאָל זיך געפונען אין אַן אַנדערער, אוים־טערלישער אומשטאָטישער וועלט. ס'קלייניע, פרומע יידישע שטעטל איז ווי א פארבלאָנדזשעטער זונשטראָל אין מידיקייט אריינגעפאלן אהער אויף אָפּרו פון ברענענדיקן גיהנום, וואָס איז ארומגעמוירט מיט אייזן־בעטאָן און פארטשאַדעט פון דורכדרינגענדיקן קאָפּעטש וואָס עס דעכען אויס די פאברי־קישע מחבלים.

מרים אולינאָווער, די זינגעוודיקע ניי־צייטיקע שרה בת־טובים, האָט נישט אַנדערש ווי זי האָט געמוזט על פּי איר צניאותדיקייט זיך פארהוילן אין א ווינקל פון דער שטורעם־דיקער גרויסשטאָט. און אזוי נישט לאָדזשעריש, עפּעס נישט־דאָיק, נייערט פאָלקיש־יידישלעך איז געווען איר געזאַנג פון זיידעשי און דער באָבעשי, פון שבת־קודש און פון די לויטערע בענקשאַפטן וואָס שמעקן מיטן צאינה וראינה און שבת־אויבסט. זי האָט געזונגען פאר זיך אין נוסח פון מאַמעשן פרומען טייטש־חומש, אויך פון היימישע דאגות און חלומות, וואָס וואָלטן מסתמא אין ערגעץ נישט דערגרייכט, וועָן נישט דער נס וואָס איז געקומען אויפגעריכט פארן אוצר פון דער יידישער פּאָעזיע. נאָר א נס איז געווען וואָס דער באַרימטער יידיש־העברעישער דיכטער און עסייאיסט דוד פרישמאַן, אגב א זגערושער — און זגערזש איז דאָך אַן עלטערע שוועסטער פון כרך לאָדזש — האָט זיך באַקענט מיט איר אינזיכישן שרייבן און ער, פרישמאַן בכבודו ובעצמו האָט מרים אולי־נאָווערן מיט א וואַרע ארויסגעפירט אין דער יידישער וועלט אריין. ער, דער וועלט־מענטש, האָט זי באַשאַנקען מיט ליב־שאַפט און דאַנקשאַפט פאר איר שיינעם יידישן געזאַנג.

דוד פרישמאַן, וואָס האָט פאר לאַנגע יאָרן געהויזט מיט די ליטעראַטורן פון דער גרויסער וועלט, האָט זיך אַנטציקט מיט דער פּשטות פון מרים אולינאָווערס יידישלעכע האַרציקע געזאַנגען פון סאָלידער יידישער היימישקייט און ער האָט אויסגערופן פאר דער גאָרער יידישער קולטור־עפּנטלעכקייט: ס'איז געבוירן געוואָרן א גרויסע יידישע דיכטערין אין כרך לאָדזש. מרים אולינאָווער איז איר נאָמען. לאָמיר עפּענען פאר איר טיר און טויער אין הויז פון דער יידישער פּאָעזיע. און ער, וואָס מ'האָט אין גרויסן דרך־ארץ און איינזעעניש אים אָנגערופן „דער בייזער בייסנדיקער פרישמאַן" האָט פון

דאָס נייַ זיך קונה שם געווען מיטן אריינברענגען מרים אולינאָווער, די טאָכטער פון קליינשטעטל, אין היכל פון יידישן פאָעטישן ליד. מרים אולאנאָווער איז ביז דעמאָלט, די אָנהייב צוואַנציקער יאָרן, געווען אין גאַנצן אַן אומבאַקאַנטער נאָמען, אויך אין שרייבערישן לאָדזש, וווּהין איר משפּחה איז אריבערגעפאָרן. פרישמאַן האָט זי אַרויסגעבראכט אין ממשות מיט אַ וואַרעמען פאָרוואָרט צו איר ערשטער (און לייַדער אייַנציקער) לידער־זאַמלונג „דער באָבעס אוצר", אַרויסגעגעבן מיט הידור פון פאַרלאַג לעווין־עפּשטיין אין וואַרשע, איז זי, מרים אולינאָווער געבליבן די געזאַלבטע מחברטע פון וויטערדיקע היים און שבת־לידער, באַהויבטע מיטן גייסט פון יידישער טראַדיציע און בטחון.

עס וועט בכּן נישט זיין קיין חידושות אויב מיר וועלן זאָגן, אז צווישן דער חברה צעזונגענע, פאַראומערטע און עלנטע יידישע שרייבערס און זינגערס פון כּרך לאָדזש אין די יאָרן פון ליטעראַרישן פאַנאַנדערבלי איז מרים אולינאָווער געווען — און געבליבן אינעם כוללדיקן בילד וואָס לאָזט זיך נישט פאַרגעסן — א יחידה במינה. איינע, אַן אייַנציקע, א זעלטנקייט.

זי האָט, אמת, וויניק געשאַפן, אין דער שטיל געשאַפן, אָבער איר ליד איז געווען ניכר מיט די באַזונדערע חנען און און אייגנאַרטיקן ליכט. משמעות, אין איר דורכויסיקער יידישלעבער פּנימיותדיקייט, האָבן די שטורמישע געשעענישן, וואָס זענען פאָפויער געקומען אין דער צייט פון איר שעפּערישער צייטיקונג, זיך צונויפגעשטויסן מיט איר נעמיט. פון דעסטוועגן זענען ביי איר אויפגעקומען ציקלען נייע לידער, אויסגעשפּינטע אויף דער קאַנווע פון וווייבלעכער נשמה־יתירהדיקייט. שבת־לידער, טייטש־חומש־מאָטיוון און בענקשאַפט־מעלאָדיעס. עס איז אפילו באַווּסט געווארן פאר יודעי חן, אז מרים אולינאָווער גרייט ענדלעך די אויסגאָבע פון אירם א נייעם בוך אונטערן נאָמען שבת־לידער. וויַ וויַיל עס האָט זיך צו איר דיכטעריש געקלעפּט דער מאָטיוו פון באָבע־געזאַנגען, איז דערצו געווען א כשרע פּאָר דאָס געזאַנג פון שבת־קודש. צום אומגליק, צום וויי פאר אונדזער געדעכטעניש איז די זאמלונג שבת־לידער פון דער וווּנדערלעכער פרוי שוין נישט נולד געווארן, וועלעך די דיכטערין האָט עס פאַרפאַלנט. צוזאמען מיט דער פאַרפאַסערין איז דאָס ווערק פאַרלענדט געווארן אין די יאָרן פון בראָך, וועו מרים אולינאָווער האָט וועגעטירט, בכבודיק מוראדיק געליטן צוזאמען מיט די שרידים פון יידישן שרייבערטום אין לאָדזשער געטא. ווי אזא לייכט די דיכטערין אין געדעכטעניש פון דער יידישער פּאָעזיע אין אלגעמיין ובפרט ביי די וואָס האָבן געהאט די זכיה צו זיין א צייט לאנג אין איר נאָענטקייט.

איר אומגעקינצלטע פּשטות, כאָטש אויסערלעך איז זי, מעשה־דאָמע, אויך געווען מאָדערן אָנגעטאָן, איז מרים אולינאָווער געווען די עכטע יידישע טאָכטער, אָפּגעהיט ס'יידישקייט, געצוגדן שבת־לידער. וועלכע האָט זי אין שטוב געהערט מיט איר גוויישער דינסט פוילישׁ, האָט איר וואָרט אויסגעקלונגען יידישלעך, וואָרעם. אזוי איז זי געווען אייגנארטיק אין איר דיכטונג, געטריי דעם פאָלקסטימלעכן, טיף־יידישן מאָטיוו.

פּשטותדיק האָט זי באַזונגען די יידישע טראַדיציאָנעלקייט, דעם שטייגער פון ייד און זיין שבת־יומטובדיקייט, אויפגעדעקט די שיינקייט פון דער יידישער היים וואָס האָט אירע וואָרצלען אין שטעטל און אין זיינע התנהגות. מרים אולינאָווערס געטאָקטע לירישע לידער האָבן צווישן די בוך־טאָוולען פאַרבאַהאַלטן אלע חנען פון די פרומע יידישע באָבעס און מומעס, וואָס זענען אוועק אין די אייביקייטן און זייער אָפּגעהיטנקייט איז קינסטלעריש באַוואָרט אין דעם צאינה וראינה נמשל און אין דער צניעותדיקער שעמעוודיקייט פון כלה־מיידל.

אָט וואָס פאר א ציכטיקייט עס וועיעט פון אולינאָווערס ליד „אַנטיקעלעך":

אַנומלט האָבן מיידעלעך דריי, שיינינקע ווי גאָלד
מיט טיערע אַנטיקעלעך זיך זאַלבעדריט געפּאָלט : *
— איך האָב א שטערן־טיכעלע — האָט איינע זיך באַרימט —
נאָך פון מיין עלטער־באָבעשי, געקעסטלט און געבלימט.
— איך האָב א ציטער־נעדעלע—די צווייטע האָט שטאָלצירט—
נאָך פון מיין עלטער־באָבעשי מיט דימענטלען פאַרצירט.

און נאָר דאָס דריטע מיידל האָט שטיל אין זיך אריינגעלאַכט
און שטיל דאָס שוביטירעלע פון אַלקער אויפגעמאַכט:
— דאָס טייערסטע אַנטיקעלע פאַרמאָג איך איינע נאָר —
די עלטער־באָבעשי פון איבער הונדערט יאָר!

לדוגמה איין ליד נאָר פון איר זשאַנער און פון דער אולינאָווערישער שטייגער־שילדערונג.

אַנטקענן דעם דיקן שטויב, וואָס לייגט זיך אויף אונדזער זכרון — אויב עס האַנדלט זיך אין גלויבונגען וואָס האָבן געבליט אין פאָלק — זענען בלי ספק לייכטזיילן מרים אולינאָווערס אזעלכע לידער ווי „פּוטערן־ברויט" און „הבדלה־ווײַן". זיי שטראָלן אוים יידיש־מענטשלעכע גוטסקייט. אין געצאָמטע קורצע שורהלעך, מיט פּשוטע שפּראַכלעכע מיטלען ברענגט די דיכטערין אונדז אריין אין א ספערע, וועלכע איז לפּנים גאָר, גאָר ווייט אוועק פון אונדז און דאָך איז זי אונדז נאָך האַרציק נאָענט, עמאָטיוו אייגן.

וועז סיפּוטערן־ברויט פאַלט אויף דער ערד אראָפּ,
דאָ נעמט זיך צעשאָקלען דער באָבעשיס קאָפּ
— א סימן, מיין לעבן, א סימן, מיין קינד,
דער חתן איז ערגעץ־וווּ הונגעריק אַצינד.

און די דיכטערין צעבענקט זיך נאָך דער ליבער באָבעשי, וועלכע איז קענטיק אוועק שוין אויפן עולם האמת:

אָ, ווידער זען וואָלט איך דער באָבעשיס קאָפּ
זיך שאָקלען, וועז סיפּוטערן־ברויט פאַלט מיר אראָפּ,
דער באָבעשיס חנדל, אין שטערן דעם קנייטש,
צו הערן דעם ליבן, דעם היימישן קנייטש!

דאָס נעמלעכע איז מיטן הבדלה־ווײַן. ס'פאָלק האָט עס אָפּט איבערגעחזרט, מרים אולינאָווער האָט דעם מאָטיוו געגעבן א חנעוודיקן פּאָעטישן תיקון:

---

* זיך באַרימט.

טרינקען אלע פון הבדלה,
טרינק איך אויך א טראָפּן וויין,
מאַכט די באָבע צערטלעך־ערנסט:
— קינדערלעב, זאָלסט געזאָרנט זיין

אז פון טרינקען פון הבדלה
קריגט א מיידל באַלד א באָרד —
אַזוי שטייט עס אָנגעשריבן
אין דעם ספרים־שענקל דאָרט.

פאַל איך אונטער מיר פאר אימה,
טאָפּ איך סיגאָמבעלע ביים עק:
גאָט צו דאַנקען! ווייך און מיידלש,
אויסגעשפּיצט נאָר בלויז פאר שרעק.

אין דער יידישער פּאָעזיע איז מרים אולינאָווער געבליבן — ווי דערמאָנט — אחד במינה. א פּרעכטיקער יידישער מענטש און אַ אָריגינעלע, יידישע דיכטערין.

ישראל ראַבאַן

געבוירן 1900 אין נאַוואָראָדטשעווי, אומגעקומען 1944 אין קלאָגע

ישראל ראבאן

א קינד פון טיפּסטן עלנט האָט די גאָם אים אַרויסגעבראַכט

אין שפּ׳נדיקסטער שיין, כאָטש די ווינד אין קאָפּ וואָם ער האָט געקראָגן אין זיין צאַרטסטער עלטער, האָט נישט אויפּגעהערט צו בלוטיקן אלע זיינע יאָרן. יאָ, אין זיין אויפּפּיר איז געווען באַשיימפּערלעך, אז ער האָט אַן אויפּהער זיך אָנגעשפּיצט קענן זיינע בייז־טוערס און באַלידיקערס. און ער האָט אפּריאָרי זיך געריכט, אז מ׳וויל אים פון ס׳ניי באַליידיקן. דערפּאר איז זיין קנאָביקע פּויסט שטענדיק געווען צוגעפּיצט. און נאָך: סרולקען, ווי מ׳האָט אים געפּופּן היימיש, וואָם איז כל ימיו געווען אין דער בחינה פון א נאָר וואָם פּאריתומטן, האָט נישט אויפּגעהערט צו באַגלייטן די נויט — אלערליי נויטן — אפילו דעמאָלט, וען ער איז שוין געווען ארוים פון די קורצע הייזלעך.

און א חידוש: ווי א קראָפיווע געוואָקסן אויף די מיסטן פון הפקרן דרויסן האָט ער זיך פרי ארויסגעוויזן מיט שיינע טאָלענטן. ר׳האָט ליב געהאָט שוין קליינווייז צו צייכענען מיט א בלייער פּיגורן, אויסטערלישע בייסער צעקרימטע פון ווילדן שטורעם, און געווען אריינגעטאָן אין צוהערן זיך צו דער מוזיק פון שטאָטישן רעש, ארויסגעקומען מיט א פּלוצלינגן געלעכטער פון זאכן, וואָם קיינער האָט נישט געזען אחוץ אים. דער כוח־הדמיון האָט שטאַרק געווען־לעטיקט אין קליינקן סרולקע, וואָם האָט זיך געכאָווען אויפן נאָקעטן ברוק. אזוי איז אויפגעשטיגן א מין ווינדערקינד פון דער נויט. נאָך א בולטער שטריך האָט דאָס יינגל ארויסגעהויבן פון צווישן א סך קינדער פון דער זייטיקער גאַס, ווו זיך געהאָדעוועט אָן טאָטן און כמעט אויך אָן דער מאַמען, מחמת די מאַמע, די אלמנה האָט פון באַגינען ביזן אָוונט געבלאָנקעט אין שטאָטישע גאַסן כדי אויסצושמעקן א פּרוטה פארדינסט צו קענען קויפן א לעבל ברויט אין שטוב אריין און צאָלן קאָמפּאַרנע דעם זשעדנעם באַלעבאָם קראָמער, וואָם שטעלט זיך אריין יעדן פרייטיק פאר נאַכט מיט דער אויסגעשטרעקטער האַנט: סרולקע האָט עקשנות און אמביציע. עפּעס פאַרטראַכט, מוז ער זיך לאָזן אויף דעם וועג... אזוי אויך זיין מאַמע: קראָמערן מוז זי פארשטאָפּן ס׳מויל.

— וואָו האָבן זי, רובינשע? דייטש האָט ער גערעדט דער יעקע, און נאָר א וויגק געטאָן מיט די אויגן, אַן אָנצוהערעניש, אז ער קען לאַנג נישט וואַרטן. די צייט לויפט, מ׳עט באַלד ליכט־צינדן ביי די יודען און זיינע לויטע היטען שטרענג דען שאַבאָט. די פּרוי האָט נעבעך א גאַנצע וואָך זיך אויסגעדרייט די פּים, אָפּגעשפּאָרט דעם ביסן פון מויל, אבי דעם ווירט קראָמער, וואָם שטייט — קומט פרייטיק: גיב, א וואַרגעניש אויף אים. און זי מוז אים געבן דעם צוואַנציקער, אנישט קען זי חם ושלום בלייבן מיט די בעבעכעם אויף דער גאַס. ס׳גליבכער, טראַכט זי, וואָם ער נעמט ס׳דירה־געלט יעדע וואָך, איידער ס׳וואָלן זיך אים אָנזאַמלען דער חוב פאר א קוואַרטל מיט א מאָל.

ווי די מאַמע זיינע, איז ער אין דער שטיל פארבייסן אין זיך, זי מוז האָבן פארן באַלעבאָם דעם צוואַנציקער. אויך ער מוז אויספירן ס׳זייניקע. ער רעדט נישט דערפון, נאָר שטרעקט זיך דערצו, דער שווייגעוודיקער סרולקע. באַלד ווי ער האָט זיך געשטעלט אויף די שוואָבע פיסלעך, האָט ער גע־האָט א שטומען באַגער צו שרייבן, באַשרייבן, ארויסזאָגן זיך אויף אן איינענעם אופן, ווייל קיין ביישפּיל פון אזוינס וואָם הייסט שרייבן האָט ער נישט געזען אין זיין ארום. דרייען א קאָרבע פון א קאָטערינקע, דאָס יאָ. פירן א פערד פּאָיען, דאָס איז א פּשוטע זאַך ביי די שכנים פּורמאַנעס. פּראָסטע לייט ווויינען ארום זייער אָרעמען קעמערל וואָם אין דער גרויסער פינצטערער מויער. איז ווי פּאַרטראַכט אזוי זיך פאַר־גענומען צו טאָן. ווי די מאַמע שטיל, פארבייסן, אזוי אויך איר יינגל סרולקע.

ארויסגעהויבן זיך פון די שמאָלע געסלעך, דער עלנטער

סרולקע רובין, האָט ער באַלד ביי זיין שרייבערישן אָנהייב זיך א שטרעק געטאָן צו דער רוישיקער פרינציפּאַלנער רייכער גאָס. געשפּירט א ווידערווילן צו דער אַרעמקייט וואָס איז אים געווען א צווילינג־שוועסטער, האָט ער באגערט צו זיין וואָס וווייטער פון איר, כאָטש געשעמט זיך צו שטעלן א טראָט „אהינצו", געווען אומדרייסט דערצו, אָבער ער האָט געוואָנט.

געבראכט אים א פּיצעלע פון פארלוירענעם קליינשטעטל גאָווארטשאָוו אין דער ענגשאפט פון פעפער־גאָס וואָס אין סאָמע באַלוט, האָבן די קלאָנגען פון דער צעליאַרעמטער שטאָט אים א צי געטאָן מיט אן אויסטערלישן כוח. אָט דער כוח, וואָס האָט אָנטהאַלטן דאָס אָנטפּלעקערישע ליכט פון וויזיע, האָט אים ארויסגעשטויסן פון דער טוכלער ענגשאפט. און סרולקע דער אין זיך פארביסענער יתום, האָט זיך באַווייזן א שרייבער. מיט דער פארנעמיקער אומהיימלעכקייט וואָס איז אין אים אָנגעוואָקסן פון זיין פינצטערלעכער היים ער נעשטעלט טרייט און געצייכנט זיך א וועג מיט א להכעיסדיקער שארפקייט. אויסטערליש איז ער געווען אין זיין זען די וואָר וואָס רינגלט אים ארום און ממש אָנגרייפעריש.

ישראל רובין, ווי ער האָט זיך געחתמעט אין אָנהייב, איז אזוי ווי ער איז, שטיל, פראָסט און פּשוט ארוים פון דער פעפער־גאָס, אריינגעשטעלט א פּוס אין טומל פון א צייטונג, געווויזן זיך פאר לייטן און — געזונט. מ'האָט באַלד דערפילט, אז עס קומט א נייער שרייבער מיט אן אייגן וואָרט. ערשט דערנאָך איז ער געוואָרן ישראל ראָבאָן, א נאָמען וואָס האָט זיך געעפנט אייגענע האָריזאָנטן. געקומען מיט אליין געצויגטן אימפּעט און דער עיקר, מיט אייגנס, מיט דיכטע־רישן פארמעג וואָס האָט ארויסגעשימערט פון זיין נעבעכדיקן מענטשישן לעבן.

אוודאי, עס רעדט זיך נישט פון די ערשטע וואַקלדיקע, קנאַפּ אָנגעוווּדיקע שריט זיינע, וועו ער איז נאָך געווען דער יונגלינג ישראל רובין, דער בלייבער, דערער בחור מיטן לאַנגן נעשטופּלטן פּנים און אראָפּגעלאָזטע הונגעריקע אויגן. אין יענעם אָנהייב האָט ער נאָך נעשריבן סאַטירישע לידלעך אויף טאָג־טעמעס אין די פרייטיק־נומערן פון לאָזער קאהאנס „פּאַלקסבלאַט"; ער האָט אויך געפרוווט ביי אומבאַטייטיקע סקיצעס אין דעם רויטקעפּלדיקן וואָכנבלאַט „פרייטיק" (אן אויסגאַבע פון דעם נעמלעכן לאָזער קאהאן). עס זענען געווען די יאָרן נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. לאָדזש איז נאָר וואָס געווען אָקופירט פון דער ווילהעלמישער סאָלדאטשינע, הונגער און צערודערונג האָבן רואיגירט איעדע שטוב און די פינצטערקייט האָט זיך נאָך געקלעפט צו מענטשן אויף שריט און טריט.

סרולקע פון פעפער־גאָס האָט עס אויך אָפּגעפילט. אין יענעם לאַנגן בין השמשות פאר יידן האָט אויף דער יידישער פרעסע געהאט ארויפגעלייגט די שווערע לאַפּע דער קייזערלעך־דייטשער פאַליציי־פרעזידיום און דאָס האָט וויי א ווידערווייטיק זיך געשפּירט אויך נאָך דעם. די מענטשן פון די יידישע צייטונגען האָבן יאָקאָש געפרוווט זיך אָפּנעמען פאר יענע נגישות, נעוואָרפן זיך אויף נייע אויסנאבעם. געווען פריער פאַר־צענזור, געווען זשאַנדארמישער ווילקיר און ס'האָט נעוואלטיקט פיינלעכע נויט. סרולקע איז דעמאָלט געווען צו יונג, אז ער זאָל זיך אליין זיך קענען אן עצה געבן. מחמת הונגער זענען אלע קינדער זיך צעלאָפן פון דער היים און סרולקע איז געווען אויסגעשטעלט אויף אייגענעם באַראָט, אויף קלעמענדיקער נויט. כאָטש קליין, איז ער נישט געווען קיין מורנו ביי דער אַרעמער מאַמע. דאָס שטיקל קאַרטן־ברויט, דער טעלער יושקע איז געווען דער חלום פון יעדן וואָס קען זיך נישט אליין העלפן אין „אזא צייט", וועו דער נעכטיקער גביר איז געווען אויסגעשטעלט אויף אייגענעם באַראָט, אויף קלעמענדיקער נויט. כאָטש קליין, איז ער נישט געווען קיין מורנו ביי דער אַרעמער מאַמע. דאָס שטיקל קאַרטן־ברויט, דער טעלער יושקע איז געווען דער חלום פון יעדן וואָס קען זיך נישט אליין העלפן אין „אזא צייט", וועו דער נעכטיקער גביר איז געווען אויסגעשטעלט

אזוי, אזוי, האָט עס אויסגעזען און לייט האָבן נעבעך זיך אויסגעטאָן דאָס שעם־היטל. נו, און מענטשן האָבן באַשיימפּערלעך געזען ווי היענעם לעבן אויף, וועו ס'איז געקומען דאָס געריטענישן אויפן טויט, מחמת דער מענטש אין זיין מענטשלעכער געשטאַלט איז אונטערגעגאנגען. פריצייטיק האָט זיך אָנגעהויבן סרולקעס זעלבשטענדיקייט. א יתום נאָכן טאַטן האָט דער קליינער סרולקע פון אין דער פרי ביז שפּעט אויף דער נאכט ארומגעשלאָנדערט אין נאָס ווי א פארבלאָנדזשעט חיהלע און בלודנע געזוכט זיין נישטיק אויסקומעניש. געווען קאַלט אין דרויסן, האָט ער זיך געטוליעט צו אן אייגענהייצטן אויוון פון א רשות הרבים; געעפנט זיך דעמאָלט פאראיינען פאר ארעמע לייט, גארקיכן, האָבן מענטשן אהין געשטראָמט, וועו זיי האָבן נאָר געקענט ארוים פון זייערע ארעמע נעסטן. דעמאָלט האָט סרולקע, וועלכער האָט רעכט נישט געדענקט, אז ער האָט א צונאָמען רובין, שוין געמאַלט פלאַקאטן פאר דער „האַרפע", פאר דער ארבעטער־קיך, זיך אָנגעזאפט מיט די ריחות פון די נעקעכטסן וואָס האָבן געקוויקט אָנדערע. מיינסטנס האָט סרולקע געליטן אָנפאַלן פון הונגער־קאָנווולסיע און ס'רוב זיך געגערט מיט דער קנאה צו די עסנדיקע. די סלינע איז דעם יינגל געקומען אין מויל אריין, אין די אויגן האָט אים געפינצטערט. האָט עמעצער אָפּגעשפּאַרט א ביסן פון מויל און געוואָלט עס גאָבן דעם פארשמאכטן בחורל, האָט סרולקע זיך אוועקגעדרייט פון יענעם. נישט זעלטן האָט סרולקע געווויינט פון הונגער. די גראָשנדיקע האָנאָראָרן, וואָס שוין דעמאָלט געקראָגן פון לאָזער קאהאנס בלאַט, זענען דעם אומוויכטיקן מחבר צונעווואָרפן געווארן ווי נדבות, הגם דער רעדאַקטאָר קאהאן האָט בפירוש געהאַלטן פון סרולקעס ליטעראַרישער באַגאַבונג. פון רחמנות האָט מען אים אויך געגעבן צו כתיבהנען די אָפּישן פאר דער ארבעטער־קיך וואָס האָט דורכגעפירט ליטעראַרישע אוונטן. מ'האָט עס געמאַכט אויף דער גיך, אימפּראַוויזירט, דערפאר נישט געלאָזט די ארבעט פאר חיים לייב פוקסן, וועלכער האָט שוין געשמט ווי א שילדנמאָלער און ממילא געקענט די מלאכה פון שרייבן פלאקאטן. אָבער אין די דאָזיקע פאַלן האָט מען געלאָזן אין דרויסן פוקסן, כאָטש מ'האָט אים געצילט צווישן די בונדיסטן. אויף דעם עלנטן סרולקע האָט מען געהאַט באַזונדערע אינזעענישן און אים געגעבן די ארבעט פון גרייטן די אָפּישן. יוסף מאַרגנטאַלער, דער סעקרעטאַר פון טעקסטיל־פאַראיין האָט זיך באַזונדערס געפלייסט צו געבן סרולקען א פארדינסטל ביי געזעלשאפטלעכער ארבעט; מאַרגנטאַלער האָט זיך פארשטאַנען אויף סרולקעס פעיקייטן און אים נישט געקאַרנט אויך א גוט וואָרט, אפילו אים רעקאָמענדירט פאר מענטשן וואָס האָבן א דעה אין דער געזעלשאפט. אויך ירחמיאל פּערנאַמענט האָט נעהאט א נעפּיל פון סימפאטיע צו סרולקען און געווונסט זיין דאָליע: א יינגל פון א פארוואָרלאָזטער היים, איז כדאי אים צו דערלאַנגען א האַנט — —

אין הונגער און אין דורכויסיקער אַרעמקייט האָט ישראל רובין געשטעלט שפּעטער זיינע ערנסטע שרייבערישע טריט. זיך באַווּסט פון זיין אינעווייניקסטן כוח האָט ער אין גיכן געוּנומען אין לאָדזש אַרגאַניזירן פּעריאָדישע ליטעראַרישע אויסגאַבעס, אין וועלכע ער האָט באלד געהאַט אן אָנפּירנדיקע ראָל, כאָטש א חיים לייב פוקס, א פייוול גאַרפינקעל זענען פון פריער געווען באַקאַנט ווי שרייבערס מיט א רוטין. עס איז געווען נישט לאַנג נאָך דער וועלט־שחיטה פון 1914 - 1918. ארום ישראל רובין און דעם זשורנאל „ס׳פּעלד" האָבן זיך געזאַמלט די דיכטערס דוד זיטמאַן, חיים קרול, י. ה. ראַדאַשיצקי, יצחק בערלינער, ישעיהו שפּיגל, מרים אולינאָווער, שרה בוים, ראָזע יאקובאָוויטש; די מיינסטע זענען געקומען פון אומבאַקאַנטע שטעטלעך, אָבער צו זיי זענען צוגעשטאַנען די עלטערע תושבים, די אָנערקענטע יצחק קאַצענעלסאָן, משה בראָדערזאָן, י. מ. נייַמאַן, הערשעלע „ס׳פּעלד" האָט געטראָגן דעם חותם פון יונגשרייבערישע פרוּוון, אָבער אויך בולטע צייכנס פון טאַלאַנט. אויסגעווויגט זיך אין „ס׳פּעלד" פאר א צייט, איז דערנאָך אויפגעקומען דער זשורנאל „שוועלן", וווּ ישראל רובין האָט זיך מערער אַרויסגעהויבן מיט זיין אייגנאַרט, כאָטש דאָ איז צו דער רעדאַקציע צוגעשטאַנען אויך ח. ל. פוקס. אין „שוועלן" וווּיזט זיך ישראל רובין שוין מיט אַן אינטעלעקטועלער רייפקייט, ער שרייבט שוין טאַלענטירטע עסייען וועגן ליטעראַטור, ער ברענגט אויך זיינע ליטעראַריש־פּאָלעמישע נאָטיצן, אָבער ער איז נאָך אלץ נישט ישראל ראָבאָן, וואָס אונטער דעם פּענסמען קומט ער שוין אין בולטער צייטיקייט. אגב איז ראָבאָן נישט געווען דער איניציקער פּסעוודנים דעם אמאָליקן סרולקעם פון דער פּעפּער - גאַס. ישראל ראָבאָן דער ביז גאָר אַרגינעלער פּאָעט און דערציילער, באַווייזט זיך שפּעטער אונטער די געשטאַלטן פון כלומרשטע אַנדערע וואָס האָבן אויך עפּעס צו זאָגן. די דאָזיקע פּסעוודאָנימען זיינע זענען רות ווינציגסטער און שבתאי ציטער. אָבער דעמאָלט איז ער שוין א שרייבער מיט א נאָמען אין דער יידישער ליטעראַטור וואָס האָט זיך אויסגעשפּרייט איבער לענדער און קאָנטינענטן; א נאָמען וואָס זאָגט אָן נייַע, שטאַרקע וועלק וואָס טראָגן דעם סיגנום פון אזא וואָס איז אויפגעשטיגן פון די אַרעמסטע יידישע געסעלך. צו דעם האָט עס נישט לאַנג געוּנומען, ס׳הייסט — ס׳איז געווען נישט ווייט דער וועג פונעם יתום סרולקע ביזן פּאָעט און ראָמאַניסט ישראל ראָבאָן.

*

ישראל ראָבאָן האָט זיך באַוויזן אין אָנהייב דרייסיקער יאָרן מיט דער בולטקייט פון אן אויסנעצייכנטן שרייבער. באַווייזן האָט ער זיך צו ערשט מיטן לידער־בענדל „הינטערן פּלויט פון דער וועלט" (פּאַרלאַג ל. גאָלדפּאַרב, וואַרשע 1928), אָבער עס האָט נישט לאַנג געוּנומען ווי עס איז דערשינען אויפן ליטעראַרישן פּירמאַמענט אויך ראָבאָן דער נאָוועליסט. עס איז געווען דער ראָמאַן „די גאַס", וועלכער האָט אַרויסגערופן א שטאַרקן רושם מיט זיין בילדערישקייט און טאָקע מיטן דרייסטן געמעל פון דעם גרויסשטאָטישן ריטעם. אין דעם בוך האָט זיך געשפּירט ווי עס שלאָגט נאָך דער חושך פון נאָכמלחמה־שטימונגען, ארבעטסלאָזיקייט און טיפע פסיכישע צערודערונג, וואָס איז א באַשיימפּערלעכע ירושה פון דער נאָר וואָס פּאַרענדיקטער וועלט־שחיטה. ער מאָלט טאָקע יחידים, אָבער די שטימונג פון המון איז אויגנרייסנדיק אַרויסגעבראכט מיט זיין דרייסטן פּענדזל. דער דיכטער ווי דער דערציילער ישראל ראָבאָן האָבן באלד אָנגעשלאָגן א שטאַרקן טאָן. א שלל אייגנס און א געבענטשטע העזה האָבן ערלעך באַגלייט דעם יונגן פּאָעט. אָנערקעננונג? ווינציק פאר אזא שעפּערישן כוח די באַציכענונג פאר דער באַוווּסטזיין פון זיין דערשיינען. די קריטיק איז געווען באַגייסטערט פון דעם ילד השעשועים וואָס קומט פון דער גאָלן־שוים. מ׳האָט רק אָנטדעקט אין זיין ליד וואָגיקע מעלות. און נישט נאָר דאָס ליד, די באַלאַדע אויפן פּאָן פון גראָטעסקן געמעל („דאָס ליד פון די פּארשאָלטענע קאָרטן", צי די באַלאַדע ווי דער קייסער טאַנצט מיטן ווינט) אָדער זיינע לירישע פּיזאזשן וואָס זענען פּלאַסטיש ניי אין דער דימענסיע פון טיפן עלנט ווי א קאָליר פון שאַרפן ווייי פונעם מענטש וואָס קוקט אריין אין דער וועלט מיט שנוידיקער ניכטערקייט.

ס׳איז געווען רעוועלאַציע אין זיינע פּאָעטישע מאָטיוון און אינעם אופן פון זיין זען און זיין מאָלן שטימונגען. נו, און דעם דיכטערס אידענטיפיקאַציע מיטן בעל חי וואָס איז אויסגעשטעלט אויף עלנט און הפקר גורל־שילדערונג? אפשר איז דאָס די ריכטיקסטע באַצייכענונג פון ישראל ראָבאָנס וועג אין דער יידישער פּאָעזיע, א נייער אייגנאַרטיקער, ביז גאָר אריגינעלער שפּאָן אויף אָט דעם וועג. ס׳איז טשיקאַווע ווי אזוי דער יונגער דיכטער ישראל ראָבאָן פרוּווט געבן אן אַליין־פּאַרטרעט פון זיין סוביעקטיוון פילן. „איך בין" איז טאָקע דער טיטל פונעם ליד.

איך בין ווי דער שטורעם א ווילדער און א שווּאַרצער,
און גלייך ווי דער ווינט איך פלי אין אלע עקן וועלט,
מיט א שווערן ווייַן איז שטענדיק פול מיין האַרץ מיר
און עס איז אין מיר פאַראַן אן אייביק בליענד פעלד.

סיקייט און סילאַבט אין מיר א הולטייס וילד געלעכטער
און עס ווייַנט אין מיר א מאַמעס קלאָגע, ריינע טרער,
און עס ברויזט אין מיר דער צאָרן פון א פעכטער
און עס שרייט און סיטאַצט אין מיר דעם טייוולס באַגער!

רעוועלאַציע, שטוינונג רופט ארוים זיין יעדעם ליד. פאַראַן דערין אויטאָביאָגראַפישער שטריך, סיי פילאָזאָפישער פעסימיזם און סיי א דינער בריענדיקער סאַרקאַזם. אָבער אויך אינעם בילד וואָס ער בערענגט אין פּאָעטישן ווערק איז ער אנטפּלעקעריש און עס איז היים און שארף זיין פּאַרב. אמת, נישט זעלטן שאָקירט ראָבאָן מיט א פארגלייך, צו מאָל מיט א נאָטוראליסטישן מעטאָפּאָר, אָבער שטענדיק איז ער עכט, וואָס עס זאָגט אגב עדות אויך דאָס פארבייגיין צייטנווייז אויפן משקול, אויפן גראָס, אבי נישט צו פעלשן דעם זין פונעם סטראָף.

אין זיינע דיכטערישע געמעלן שפּיגלט זיך אָפּ די נעוראָלגיע פון דער גרויסשטאָט וויי זי ווירקט אויף דער סענסיביליטעט פון די דערנידעריקסטע און באַליידיקטע, וועלכע דאָסטאָיעווסקים באַווּסטער דעפּיניציע פון די עקסטרעמען וואָס צעריסן סאָציאל די מענטשן צווישן די פּאָליוסן פון

מוראדיקסטן עלנט און פאררישענער רייכקייט. מיט דעם קען מען דערקלערן די אזוי גערופענע להכעיסדיקייט אין ישראל ראבאנם מעטאד פון קענגשטעלן דאם קאלטם און ווארעמם, וואם ווארפט זיך אן דעם מענטשנקינד, אזוי אויך די פארבי־טערונג וואם איז אנגעקלייידט אין די האנדלונגען פון זיינע פערסאנאזשן, די דיכטעריש אויסגעפאנטאזירטע ווי די רעא־ליסטיש געצייכנטע.

חיים קרול

ס'איז מאדנע: חיים קרול, א יידישער דיכטער פון דער האַרטנעקיקער שטאט לאדזש און — א נישט־דאיקער. ניין, עס איז נישט קיין טעות אין דער כארַאקטעריסטיק. חיים קרול איז געווען א פרעמד־פלאנץ אין דער גרויסשטאט און אזא איז געבליבן זיין חותם אין דער יידישער דיכטונג.

חיים קרול איז א דיכטער וואם איז אויפגעוואקסן אונטער די לאדזשער הימלען, אבער ער האט א פרעמדער געבליבן. א לירישע נאטור וועדליק זיין מהות, איז ער גייסטיק געווארן אן א זייט, וועו ער האט פארבליבן אין דער צעשריגענעם ניו־יארק.

אוודאי, דער פאקט חיים קרול איז געווען באלד אין זיין אנהייב אן אומרעגלע דערשיינונג, אויב מ'קען זיך אזוי אויס־דריקן וועגן א לעבעדיקן מענטש. אין דער וועלט פון הארבע, רויע רעגליטעטן איז ער תמיד געווען נישט הי. וועו חיים קרול איז אויפגעקומען אין לאדזש, דערזען זיך אקעגן דעם גיגאנט וואם איז אויפגעמויערט געווארן פון מענטשלעכן כוח, האט ער עפעם פרעמדלעך אויפגעצאפלט מיט זיין צארטן לייב און לעבן; מיט זיינע אינסטינקטן האט ער זיך געשפירט באצוווג־גען פון א צאל אומדערבארעמלעכע מוזן, וואם די טענלעכקייט ארום אים האבן דיקטירט, כדי צו קענען זיך האלטן פיזיש אויף דער אויבערפלאך. חיים קרול האט געארבעט זייט ביי זייט מיט זיין טאטן כילקע, דעם אלמן, וואם האט טאג איין, טאג אוים, פון באגינען ביזן אוונט זיך געבוינן איבערן וועב־שטול און דמיונותדיק געווען פארטראגן אין חלום צום אומ־דערגרייכלעכן. חיים קרול איז געווען ווי א סאמניבולישע געשטאלט פנים אל פנים מיט די רעאליטעטן וואם זענען נישט סובל קיין טרוימעריי־ען.

וואהאפטיק האט חיים קרול געהאט א וואלמע, ליבע, אבער ארעמע יידישע היים, א הארציקן טאטן, מיט א גוט־מוטיק, פרום פנים, צווויי וווילדערצויגענע, איידעלע שוועס־טערלעך. ער אבער, דער דיכטער, האט א פארצויטערטער ווי א זומערפלאטערל זיך געשפירט צווישן הימל און ערד, אן ממשותדיקן באדן אונטער די פים. בפועל ממש א לאדזשער, א זון פון דער ברויזיקער גרויסשטאט, פארהארוועט פארן ביסן ברויט, אבער די דאזיקע וועלט האט ער נישט געזען. אוודאי, דער קאלאם, וואם וועלט געטריבן פון עלעקטרישער ענערגיע, אפילו זיין נאכט וואם איז באלויכטן פון א שרייאיקער שיין, האט אים אפגעשטויסן ווי א פרעמד קערפער. ער האט באנומען,

חיים קרול, אז די וועלט וועט יאקבי רעגירט פון אורעלעמענטן, אבער אים זענען זיי לחלוטין נישט נוגע. אים איז גוט דאם היימישע ווינקעלע נעבן טא־טעשי מיט די שוועסטערלעך, אים איז ליב דאם רייכערנ־דיקע עלפער לעמפל וואם ווינט זיך פאר אים אויף שטריקל אנטקעגן דער וועי בערישער „לאדע" אדער עם בלינצלט (דערנאך) אויפן טיש, וועו ער איז פארטיפט אין בוך פון געטהע אדער בייראן. די גייסטיקע וועלט וואם דער טאטעשי און דעם טאטנס חבריה פון שילעכל אין ראדאנאשטש האבן געשפרייט פאר אים, איז חיים קרולן געווען ליב ווי עס איז אים געווען נאענט די ספערע פון פאעזיע. אזא, א נישט־דאיקער, איז ער געווען אנטקעגן דער האמעטנער סביבה פון פרנסה־מאכערם דא און דארט, און אזעלכער איז ער געבליבן עד סופו, דער זעלטענער חיים קרול, וואם איז א פריציטיק פארוועלקטער, אן איינגעבראכענער אויסגענאנגען אין א ניו־יארקער שפיטאל פאר אומהיילעוודיק קראנקע.

*

כל ימיו איז חיים קרול געווען א בעל יסורים. ליבע־ווייטיקן האבן אין אים מיט א מאל אויפגעשוימט פנים אל פנים מיט א מיידל־דערשיינונג וואם האט פאר אים אננענומען אן אומבאגרייפלעכן כוח און די וואהרעמקייט מיטן נאמען פון חייה־שרה, וועלכע האט אין זיינע שפעטערדיקע יארן אים גענערט מיט גייסטיקע יסורים. חייה־שרה, דער עסענץ פון צארטער ליבע און חייה־שרה דער סוף־פסוק פון א גאנצער לעבנס־פילאזאפיע וואם האט זיך געשטעלט אויף שוואכע, צעוואקלטע פים פון א דיכטער־נאטור אין איר לאנגער גסיסה־טליעניש.

עם איז נישט קיין גוזמא: חייה־שרה, א ווייבסגעשטאלט האט זיך געחלומט דעם יונגן, צארטן לירייקער חיים קרול אין ארעמען רגג פון קאלענבאך־געסל און ווי אזא האט זי זיך איינגעגראבן מיט שפיציקע נעגל אינעם קרוכלע לייב פון דעם דיכטער, וועו דער גורל האט אים פארטראגן מעבר לים. גע־רעדט מיט מעטאפארן איז די טעמע חייה־שרה נאכגענאנגען חיים קרולן, דעם שטילן פאעט ווי אן אויפגייענדיקע לאטאס־בלום וואם אזעלכע באווייזט זיך גאר זעלטן אינעם זינען פון אן ארעמען יידישן יונגן מאן, אבער זי דווקא, זי האט ממש זיך פארוואנדלט אין א פיבערנדיקן ווירוס פארן לייב פונעם פיזיש אננעגריפענעם דיכטער און אים דערפירט צו — פאראליזש. נו, חייה־שרה, א פשוטע, א פרימיטיווע יידישע טאכטער מיט א פיין פנימל און א תמימותדיק הערצעלע האט אין תחילת געקענט געפעלן וועלן אזא ישיבה־בחורשן פאעט וואם הויערט ווי א פארדרימלטער פויגל אונטער א וועבער־שטול פון א הילצערן הויז. ס'איז געווען אין תחילת פון דעם דיכטערס דערוואכטער יוגנט. אבער צום סוף איז זי נישט געווען ראוי די דאזיקע גייסטיקע ריינקייט. א לייכט־גלויביקער,

א פאעט ביז די וואַרצלען פון זיינע נערוון איז ער געווען צו פיל רוחניותדיק פאר א מויד, וועלכע האָט געחלומט נאָר פונעם מאָן, פון דעם פיזישן באגוועלטיקער און באשיצער. פאעזיע? א צו געהויבענער באגריף פאר אזעלכער, וואָס נאָר א חיים קרול האָט צו איר געקענט תפילה טאָן. יאָ, ער האָט א פארטראָגענער פון באגייסטערונג צו חייה־שרהן אראָפגעוויגן די הימלען צו דער ערד און זיי געוואָרפן פאר אירע געטאָקטע פיס.

אמת, אמת, חייה־שרה, די טאָכטער פון א פּראָסטער אָרעמער היים האָט אין אָנהויב גענעענט צו חיים קרולן דעם דיכטער, דעם אנטיפאָד פון איר געשטאַלטלעכקייט, אָבער דער־נאָך האָט זי זיך שוין געשטרעקט צו א מער ממשותדיקן מאָן. דערין איז, פארשטענדלעך, א היפשע דראַמאטישע שפּאַנונג. חיים קרול איז נישט געווען מסוגל אויסצוהאלטן די שפּאַנונג פון דער נאָר נישט רוחניותדיקער מויד, ווי ער האָט עקשנות־דיק זי געוואָלט זען און — ער האָט זיך איינגעבראָכן. פאר וואָר, דער פאָעט איז צעבראָכן געוואָרן פיזיש, נייסטיק, אָבער די נעמלעכע חייה־שרה, נישט אויסגעחלומטע, נישט די פיק־טיוו באלעבטע פונעם דיכטער, איז געבליבן דער אויגנריינסנ־דיקער עדות פון דער דראַמע חיים קרול, אויך חיים קרול — דעם פאָעט.

אָן ספק: קודם־כל איז חיים קרול, דער איש־לאָדזש, דער זון פון דעם פרומען כילקע קרול, געווען א יידישער פאָעט בחסד עליון. פון אים ווילט זיך וואָס מער דערציילן, דערפון, וואָס עס עקבערט אין אונדזער זינען.

*

ווי מ'זאָגט עס אין דער מליצה, איז חיי־שרה דער הויפּט־סטימול צו חיים קרולס מערסטע געזאָנגען און תפילות וואָס זענען ארויס פון זיין אויסגעליכטיקטער נעסט, דאָס הארץ.

חיים קרול גופא האָט אונדז אריינגעפירט אין די סודי־סודות פון זיין גרויסער ליבע, תמימותדיק אונדז באקענט מיט זיין דולציניי. ער האָט עס געטאָן מיט זיין בוך „פון מיין טאָטנס שטוב", וואָס איז געהאלטן ממש ווי אַן אינטימער לירישער טאָגבוך און ער האָט עס נעגעבן אינעם רוב פון זיינע לידער. חייה־שרה איז זיין וועלט, חייה־שרה זיין נאָט, אָבער חייה־שרה איז געוואָרן דער סם, וואָס האָט לסוף אָפּגעטויט, דערשטיקט דעם חלום און זיין חלומער. נאָר וועגן דעם האָט דער דיכטער נישט קיין כוח, און נישט די דרייסטקייט צו דערציילן פאר די בלעטלעך פון זיין לעבנסבוך, וואָס איז א בוך פון נעליי־טערטער פאָעזיע ,אין פריזמע פון הייליקן וואָס איז געשענדט געוואָרן.

ווי פון א הייליק יידיש ספרל רעדט זיך ביי חיים קרולן וועגן זיין באשערטער, „מיין כלה, מיט וועמען איך האָב אין א לבנה־נאכט נעוועבט ס'טוך פון דער צוקונפט — מיין אלץ פון מיין לעבן. וועמען איך האָב אָנגעטרויט דעם איננעווייד פון מיין לייב. ווי א פערלשנור האָב איך פון מיין לייב דעם איננעווייד ארויסגעריסן און דערמיט איר נאקעטן גוף ארומ־געווויקלט. אין אירע צעפּ, וואָס האָבן זיך געבאמבלט אויף איר נאקן ווי לולבים, האָב איך דאָס נאָלד פון מיין איין־און צוואנציק יערליקער עלטער איינגעפלאָכטן"... און אז ער וואַרט אויף חייה־שרהן אין זיין טאטנס שטוב, קומט יום־טוב און שיר־השירימדיקייט אריין אין דער אָרעמער היים, וואָס אריבער וואָקלדיקע, הילצערנע שטיגן פון אן ענגן אביונותדיקן הינטער־שטאָטישן הויף: „איך נעם זיך גרייטן אויפן מיטוואָך (ווען ס'איז אָנגעזאָגט חייה־שרהם קומען צו זיי). איך פוץ מיינע נעגל, ווי א מיידל, און איך וואַש מיינע ציין. און ביי אונדז אין שטוב גייט אָן א פלייסיקע ארבעט. מיינע שוועסטערלעך שטויבן אָפּ די צוויי לאַנדשאפטן וואָס העננען איבער דער וואַנט, פוצן אָפּ די בעטן־וועטלעך, וואַשן איבער די פּאָד־לאָגע... ס'ווערט אָוונט. מיין פאָטער גייט אין דער חברה דאַוו־נען מנחה־מעריב און מיינע שוועסטערלעך פוצן זיך אויס לכבוד חייה־שרהן און אויך דערפאר, וואָס עס איז געקומען דער שיינער, קילער אָוונט פון רו. מיין שוועסטער צירעלע האָט געאַרבעט הינטערן שטול ווי איך, ווי מיין טאָטע, און מיין קליין שוועסטערל פייטשעלע, האָט געפירט דאָס ווירט־שאפט". ווי אין א טאָגבוך פארצייכנט חיים קרול די געשעע־נישן און דאָס קלערן זיינס בייטאָג און ס'חלומען ביינאכט. חייה־שרה איז דער צענטער פון דער גאנצער שיינער וועלט. יאָ, עס איז אוועק אין די העכערע עולמות זיין ליבע צו חייה־שרהן:

„חייה־שרה — די לעב־טעג פון שרהן, חיי־חיים — די לעב־טעג פון חיימען. כ'האָב דאָס מיידל פארביבלישט אויף מיין נאָמען, וואָרן פיר יאָר דורכאַנאַנד האָט דאָס מיידל חייה־שרה נישט געהערט איר נאָמען פון מיינע ליפּן ארויסרעדן, נאָר נעהיים, ווי א קמיע, האָב איך געטראָגן און ווי א ברכה האָב איך אים געשעפטשעט. כ'פלעג זיך איינקאָרטשען ווי א שלאַנג פאר גדולה, און דעם נאָמען חייה־שרה מיטן גרעסטן כוח אין דער שטיל ארויסרעדן". מיטן דערשיינען פון דעם מיידל איז חיים קרול באשיימפערלעך איבער א נייס געבוירן געוואָרן. ער איז ארומגענאַנגען א פארכישופטער. א נישט היגער. און האָט ער גענומען רעדן, איז ער פול געווען מיט איר. פארן נוטן טאָטן האָט ער זיך א ביסל געשעמט, פאר די שוועסטערלעך אויכעט. פארן פאָפיר, פאר דער אייגענער אינטימיטעט האָט ער ערשט ארויסגעזאָגט די פרייד פון זיינע פריידן. „יעדעס בייטעלע פלעג איך א נאָמען געבן מיט חייה־שרהם נאָמען. יעדעס טייכל פלעג איך א נאָמען געבן חייה־שרה. כ'פלעג די זילבן פון איר נאָמען פונאַנדערטיילן און זיי אוים־זעצן אין די רעגנבויגן שאַרפן — — דאָס איז זיין מאַנצביל־שער טאָגבוך; ערשט אין די פאָעטישע לידער האָט דאָס מיידל נעקראָגן ביי חיימען איר ריכטיקן תיקון. חייה־שרה שוועבט איבער קרולס האָריזאָנטן, זי איז מיט אים שטענדיק, אומעטום.

טאָקע, חייה־שרה איז דער אלץ מיט אַנאַנד אין חיים קרולס וועלט, אָבער דער פילנדיקער און חלומענדיקער דיכ־טער האָט פונדעסטוועגן געלעכצט נאָך די אָן א שיעור שיינ־קייטן און פארבאָרגנקייטן וואָס עם פארמאָגט די ערד מחוץ זיינע באגרענעצטע גבולן. ער האָט, אמת, זיך אויפגעהאָדעוועט אין דורכויסיקער אָרעמקייט, אָבער זיין דאָרשט צו וויסן און דערקלערן דעם מענטש אין זיין פילגעשטאלטיקייט, אין זיינע נייסטיקע פארוואַנדלונגען אין משך פון יאָרטויזנטער, האָט חיים קרולן דעם וועבער־זון דערפירט צו א גרויסער קענטע־נישן. אחוץ זיין לערנען יינגלוויי אין חדר, אין בית־מדרש, האָט ער מעשה־אויטאָדידאַקט אָן אויפהער געלערנט ביי די פעלקער די חכמה פון נייסטיקער פארטיפונג. מיט התמדה

האָט ער זיך אויסגעלערנט גרינטלעך פויליש, דייטש, רוסיש און מיטן הונגער פון די ווייל־באווּסטע יידישע מתמידים זיך באקענט מיט די ליטעראטורן פון דער וועלט. נישט נעקענט דערגרייכן צו די גאוני השיר אין אָריגינאל, האָט חיים קרול דער וועבער־געזעלן געשלונגען די ווערק פון אמאר חאיאם, פון האָמער, פון ווערלען, פון נעטהע, פון וואָלטער און קיט און ביראָן און ריימבאָ אין איבערזעצונג. די ספרי קודש פון זיין טאטעשים פאָליצע און פון זיינע פרומע זיידעם זענען אים אויך נישט געווען פרעמד. דערפון זיין נטיה א מאָל צו דער־נענטערן זיך אין זיין אייגענער דיכטונג צו מאָטיוון פון תנ"ך, און נישט זעלטן זיינע מעטאָפאָרן פונעם טיף־יידישן ברונעם. פון זיין אָרעמער סביבה איז חיים קרול אָפט ארויס צו די רייכע גאָרטנס פון די אומות העולם און דערפון א מאָל שמועסן מיטן טאטעשי כילקע מיט די רויט געליאָמעווטע אויגן. על פי רוב האָט ער דיכטעריש זיך אויסגעלעבט אויף אן אומרעאלן באָדן. סימבאָלן זענען ביי אים געווען סאָמע וואָר. נישט מער, זיין מענטשישער באָנעם איז א באשיי־דענער, א יידיש־יידישלעבער וואָס אויף אים לעסטיקט (אומ־באווּסטזיניק) די ירושה פון דורות, פון זיינע פרומע אבות. אין רגעם פון פלוצלינגער אויסניכטערונג שטאָמלען ארויס פון אים אויך אומבאָקאַנטע וועלכצן, אָבער זיי זענען מלא שיינ־קייט־דאָרשט:

1. זיי א בין היפ איך
פון פרויען־פנים צו פרויען־פנים
און כ'זופ זיך אן
מיט שיינקייט.

2. האָסט מיר געשענקט א שמייכל,
צניעות —
און ליכטיק איז מיר געווארן
אין מיינע אברים,
ווי א לבנה וואָלט איר בליאָסק
אין מיר פארזונקען.

חיים קרול דער מענטש דערשפירט צו מאָל א דראַנג וואָס ציט אים אוועק אין אן אַנדערשוו. ער, דער זון פון געירשנטער געטרייישאפט צו נשמהדיקער ריינקייט לעכצט דערפאר אין א ווידוי־טאָן:

פארשטיי מיך:
נישט מיין שטים רופט נאָך בלוט;
מיין שטים איז דאָס קול פון מיינע זיידעם
וואָס האָבן געליטן און געשוויגן,
און איך אזוי ווי זיי,
די קדושים וטהורים
וועל לעבן
און שווייגן.

ווידער א מאָל די לעכצעניש נאָכן אומבאווּסטן וואָס דער דיכטער פילט דאָך גייסטיק זיין בייזיין. עס איז מחמת דער ענגשאפט, דער אומאיינקייט וואָס דער ארום דריקט אויף אים מיט בפירושער שטאָמלעניש פונעם דומם, פון דער שווייגן־דיקער וועלט פון זאכן און צמחים. נישט קיין חידוש דעריבער, וויל חיים קרול איז לרוב אויסגעטאָן פון דער וועלט, כאָטש זי האָלט אים אין שפאָן וויי א שכיר יום. ווי אזא מוז ער אפילו זאָרגן פאר זיין אויסקומעניש ווי פארן ווייזיין פון זיינע נאָענטע און פריינד. אוודאי האָט דער דיכטער־וועבער אויך פריינד פונקט ווי די פריינד פון זיינע שוועסטערלעך, פון זיין איידעלן טאָטן זענען אויך זיינע פריינד. צו די נאָענטע חיים קרולס רעבענען זיך קודם אלע וואָס נייגן זיך צו אים מיט ליד, מיט ראָפינירטן געדאַנק און קינסטלעריש בילד. ממש בוזעם־פריינד זיינע„ די סאָמע טייערסטע זענען אים יצחק־הערש ראָדאָשיצקי, וואָס האָט א ראָזיר־שטוב אויף שרעדניע גאָס און ער פאָלט אָפט אריין צו קרול מיט א ברידערלעכן פרעג: וואָס מאַכסטו, חיימל? כ'האָב נעכטן זיך נישט געקענט אָפריסן פון שטוב. זיי נישט ברוגז. און ליב איז דעם דיכטער פון דער וויטער ראָג זגערזשער גאָס, קרולן, דער שיינער, שטי־לער שניידער־פאָעט יצחק בערלינער, א פארטוענער ביי דער נייאַשאָן. נו, עס איז ווייל אויב ער האָט צו טאָן ביי דער שניידערישער מלאכה, דער פיינער דיכטער בערלינער. א ליבער חבר איז אים הערשעלע דאניעלעוויטש מיטן זינגעוודיקן די־נעם קולכל, וואָס פישטשעט אוים אויך בכתב פאָלקסטימלעכע מאָטיוון, וועלכע ער שרייבט אריין אין זיין קליינעם ביבעלע, וואָס ער טראָגט שטענדיק אין בוזעמטאָש. הערשעלע קען נישט אויסהאלטן א טאָג ער זאָל זיך נישט באווייזן פאר קרולן. א קליינטשיקס, א גוטס, זאָגט ער תמיד צום דיכטער הינטערן וועבשטול: נו, יינגל, ביסט טאקע פארהאָרעווען, וועו זשע וועסטו צייט האָבן צו זיין א פאָעט? דו ווייסט, די וועלט דערוואַרט פון דיר יענץ וויכטיקע ווערק!

הערשעלע, יצחקל, יצחק־הערשל, ווי ער פארצערטלט זייערע נעמען, חיים קרול, וועלכער האָט נאָך פריינד פון דער שרייי־בערישער קאָוואָלעריע, אָבער יענע זענען מער פארנומען, זיי קענען זיך אזוי נישט אָפריסן צו קומען קיין ראָדאָגאָשטש. ראָדאָגאָשטש איז די געגנט וווּ כילקע קרול, חיימס גוטער טאָטע האָט זיך באָזעצט מיט יאָרן, יאָרן צוריק און פון ראָ־דאָגאָשטש איז דער משפחה נישט גרינג זיך צו דערווייטערן. און זי וויל זיך נישט אווועקרייסן דערפון. וויל סיי די זון, סיי די לבנה און אויך די שטילקייט זענען אין ראָדאָגאָשטש עפעס מער אייגן ווי אַנדערשווּ אין דעם משונה צעשרינגענעם כרך לאָדזש. אפילו היימלעכער איז די קרולס אין זייער קאָנט ווי אין באָלוט. באָלוט איז אן אנדערע, רוישיקערע נעגנט פון שטאָט, אין פארגלייך מיט חיים קרולס קאָנט, וווהין עס „פאר־בלאָנדזשען" — צו מאָל ווי אויף טשיקאָווע — אויך די דיכ־טער־קאָלעגן פון שטאָט גופא, ס'הייסט פון דער ווייט. ס'קומען משה בראָדערזאָן מיט די גרויסע באָקנבערד, מיט דער שווע־רער, ביינערנער שפילקע אין קראָוואָט, ס'יאָוועט זיך אהער יצחק קאָצענעלסאָן מיט בעל הבתישן טראָט, א מאָל אפילו מרימל, ווי חיים רופט ליבלעך מרים אולינאָווערן. פון באָלוט איז דעם וועבער־זינגער נאָענט ישראל רובין, וועלכער האָט שפעטער איבערגעאַנדערשט זיין דיכטער־נאָמען אויף ראָבאָן; אויך ישעיהו שפיגל קומט צו אים פון באָלוט. שייע, וואָס איז א שטילער, בכבודיקער בחור מיט ענגליש־קענטעניש אין מויל, מיט נטיה צו מאָדערנער דיכטונג, איז נערן צו שמועסן מיט קרולן וועגן דער דראָפישער שלווה פון די ראָדאָגאָשטשער הייזקעס. און יחזקאל משה נייטאן פון אלטשטאָט, וואָס לינט

אין רויש פון גרויסן האנדל ביי נאָוואָמיסקע, ווייזט זיך צו קרולן מיטן חברישער וויכטיקייט. די ביידע געסט פון באלוט און אלטשטאָט זענען מער צוריקגעצויגענע מענטשן. י. מ. נייַמאַן איז אָבער א מענטש מיט אַנדערע אמביציעס ווי דער רוב קומערס. נייַמאַן קלעפט צו פלאסטישער קונסט, כאָטש ער איז נישט קיין מאָלער ווי איטשע ברוינער; נייַמאַן שניידט זיך נאָר ווי א קונסט־מפונק, ער באלעקט זיך מיט איעדן פיי־נעם שטריך, מיט א פארבן־פלעק. און ער האָט א שפירעוודיק אויער פאר דער מוזיק פון געמעלן ווי פון דיכטונג. יחזקאל משה נייַמאַן, וואָס האָט מיט טאָטע־מאמע געווויינט אויפן אלט־שטאָט, פלענט ווייכן פון דעם קאנט וואָס איז באווויינט פון המון־לייט, האָט זיך געטוליעט צו בעסערע לויטע, ווי מ'פלענט זאָגן אין לאָדזשער דייטשמעריש (נעווען פון תמיד אַן א מקום פון א סך דייטשן, וואָס פאָניע פון פעטערבורג פלענט ארויס־רופן אין אָקופירטן צארישן פוילן; דייטשישע השפעה האָט זיך דערפאר געשפירט אין לאָדזש אויך שפעטער, וועו „נאשא פאָל־סקא" האָט אליין אויפגעהויבן דעם קאָפּ); נייַמאַן האָט מעשה אריסטאָקראָט זיך אויסגעפיינט מיט זיין שרייבן אין ישעיהו אוגערם „לאָדזשער טאגעבלאָט". אַן אמביציעזער נעווען י. מ. נייַמאַן, אים האָט נעצויגן צו דער וועלט, און לסוף זיך אינ־נאנצן אריבערגעקליבן קיין ווארשע, נעווארן א רעדאקציע־מיטגליד אין גרויסן בלאָט „היינט". צו חיים קרולן האָט נייַמאַן נעפילט א ליבע נאָענטקייט און פלענט צו אים זיך ארָאָפּכאָפּן, טייל מאָל אויך מיט לאָזער קאהאנען, דעם רעדאק־טאָר פון „פאָלקסבלאָט", וועלכער האָט ארויסגעווויזן א תשוקה צו שיינער ליטעראטור. אגב האָט לאָזער קאהאן זיך שטארק נעחברט מיט די לאָדזשער פאָעטן און זיי מקרב נעווען, נע־דרוקט זייערע לידער. צו מאָל פלענט לאָזער קאהאן זיין דער אנטדעקער פון די טאָלאנטירטע יונגע מענטשן, וואָס זענען נעקומען פון דער פארווארפענער ארעמער פוילישער פראָווינץ. חיים קרול איז — מחמת זיין באזונדערקייט אין רעגיאָן פון נישט רעאָליסטישער פאָעזיע — געווען א שטיק עקזאָטיק פאר לאָזער קאהאנען דעם רעדאקטאָר און ער פלענט פון מאָל צו מאָל אויך דרוקן אין זיין צייטונג קרולס קורץ־שורה־דיקע לידער און באלאדעס. ער האָט זיך געהאלטן פאר א פריינד פון דעם וועבעריש פאָעט און אים אפילו באזוכט. קאהאן האָט אין די פריע צוואנציקער יאָרן אויך צוגעטאָן א האָנט ביים ארויסגעבן א מאָל א לידער־בוך פון א יידישן פאָעט. מיט דעם איז לאָזער קאהאן געווען דער בולטסטער קענזאץ פון דעם בורזשואזן ארויסגעבער פונעם „לאָדזשער טאגע־בלאָט", פון עמנואל האמבורסקין, וועלכער איז געווען כולו אונטערנעמער. ריכטיק, האמבורסקי האָט זיך ארומגערינגלט מיט גענייטע פען־מענטשן, מיט רעדאקטאָרן און מיטארבעטערס פון לאָדזש גופא ווי פון וואַרשע און אויך פון די אויסלאנדס. נאָך דעם ווי דער באווופטער ישעיהו אוגער איז אוועק פון רעדאקטאָר־פולט האָט די רעדאקציע איבערגענומען אין „לאָדזשער טאגעבלאָט" דער פיינער זשורנאליסט משה בליי־שטיפט ביי דער נאָענטער מיטארבעט פון אהרן אלפערין, זלמן זילבערצוויג, יוסף לעווי (עברי), ד"ר נתן עק, אברהם לעוויי־סאָן, יוסף טורקאָ ווי אויך ד"ר אריה טאָרטאקאָווער, ד"ר שמחוני, ד"ר ווילהעלם פאלעק און אַנדערע. די אויסנוויי־ניקסטע מיטארבעטערס פון „לאָדזשער טאָגעבלאָט" זענען נעווען: ז. סענאלאָוויטש, ב. עפלבוים, יואל מאסטבוים (אלע דריי פון ווארשע), דערצו א גרויסער שטאָב קאָרעספאָנדענטן און מיטארבעטער פון ניו־יאָרק, פאריז, בערלין, ווין, בריסל, תל־אביב און בתוכם די קארפנקעפּ פון דער יידישער ליטע־ראטור מענדעלע, שלום־עליכם, פרץ, ז. אנוכי, ביאליק און אַנד. די פראָמינענטע מיטארבעטערס זענען צוגעצויגן נעווארן פון משה בליישטיפט, א פעיקער יידישער און העברעישער ליטע־ראט, וועלכער האָט באזונדער זיך קונה שם נעווען ווי דער איבערזעצער אין יידיש און העברעיש פון הענריק שענקעוויי־טשעם טרילאָגיע, פון רייזאָנטן און אנדערע שרייבער פון דער פוילישער ליטעראטור. אגב האָט בליישטיפט ווי א העברעישער פובליציסט און איבערזעצער זיך נעצייכנט אויך מיטן פסעוו־דאָנים מ. עפרוני. פארשטייט זיך, אז יצחק קאצענעלסאָן איז נעווען א סטאָבילער מיטארבעטער פון „לאָדזשער טאָגעבלאָט", ווו ער האָט פארעפנטלעכט פאָעטישע שאפונגען ווי אויך רייזן־איינדרוקן, בעת משה בראָדערזאָן איז נעווען — שפע־טער פארבונדן — מיטן „פאָלקסבלאָט" ווי א מיטגליד פון רעדאקציע־שטאָב.

אנדערע פאָעטן האָבן אויך פארעפנטלעכט זייערע שאפונ־גען אין „לאָדזשער טאָגעבלאָט", אָבער חיים קרול האָט זיך בכלל נעהאלטן מן הצד פון דער צייטונג, סיידן לאָזער קאהאן האָט ביי אים „קאָנפיסקירט" א ליד און עס אפגעדרוקט. נו, לאָזער קאהאנס בלאָט איז לפי זיין מהות נעווען מער פראָלע־טאריש, באלעבאטיש־ארעמלעך מיט דער לייענערשאפט, בעת דער „לאָדזשער טאָגעבלאָט" איז נעווען אויסגעשפראָכן קלייג־בירגערלעך, די צייטונג פון רייכערן קלאס סוחרים, פאברי־קאנטן און פראָפעסיאָנעלער יידישער אינטעליגענץ פון נאציא־נאל־ציוניסטישע סימפאטיעס. אויך די יידישע ארטאדאקסיע האָט זיך געהאלטן ביים „טאָגעבלאָט". חיים קרול איז געשטא־נען נאָענט צום „פאָלקסבלאָט", בפרט אז דער רעדאקטאָר האָט זיך דערקלערט פארן חסיד פון קרולס אייגנארטיקער, אינדיווידואליסטישער לירik. דאָס האָט אָבער נישט געמיינט אז חיים קרול זאָל נישט האָבן די פארדינסטע אָנערקענונג אויך ביי די וויכטיקסטע מיטארבעטערס פון בירגערלעכן „טאָגע־בלאָט". ווייל חיים קרולן, דעם ריינראסיקן פאָעט האָט מען נישט נעקענט נישט ליב האָבן — פאר זיין אייגנקייט, זיין שטילקייט און זיין אָריגינעלקייט. און אָריגינעל איז חיים קרול דער פאָעט אויך געווען אין זיין פראָזע, וועלכע איז אויך געווען לויטערע פאָעזיע; אמת, זיין פראָזע איז דאָס גלייכן געווען טעמאטיש אפגענעבן — דער יידישער ארעמקייט, אפילו דער נעגנט פון זיין באווויינטשאפט, וואָס איז געווען באפלאנצט ווי מיט קזשאקלעך מיט נידעריקע, פלאטשיקע דע־כער און נעזונקענע קוימענדלעך, ארעמע פענצטער איבער צע־הויקערטע טראָטוארן. און מ'מוז זאָגן, אז חיים קרול האָט אין זיין פראָזע זיך ארויסגעווויזן אויך ווי א ציכטיקער שיל־דערער און צייכענער פון געשטאלטן ווי פון שטימונגען.

ד"ר ה. רוזשאנער

יידישע דאָקטוירים

ד"ר רוזשאַנער איז געבוירן אין יאָר 1887, אין שטעטל פרושניץ. געקומען קיין לאָדזש אין יאָר 1921, וווּ ער האָט אָנגעהויבן פראקטיצירן ווי א דאָקטער פון הויט־קראַנקהייטן.

ד"ר רוזשאַנער איז גאָר שנעל באַקאַנט געוואָרן נישט נאָר ווי אַ ווערטפולער דאָקטאָר, נאָר אויך ווי א פאָלקסריזאַטאָר פון היגיענע און געזונטהייט־פראָגן צווישן דער יידישער באַפעלקערונג פון לאָדזש. ער האָט געשריבן פאָפולערע אַרטיקלען וועגן מעדיצין פאר דער טעגלעכער פרעסע וי אויך פאר מעדיצינישע זשורנאַלן.

אין יאָר 1952 האָט זיך ד"ר רוזשאַנער באַזעצט אין מעלבורן, און אויך דאָ פאָרגעזעצט זיין אַרבעט ווי א דאָקטאָר און פאָפולאַריזאַטאָר פון מעדיצין, כמעט ביזן לעצטן טאָג פון זיין זיין לעבן. ד"ר רוזשאַנער איז געווען ערן־מיטגליד פון קאָמיטעט פון לאָדזשער צענטער. די פייערונגען פון זיין 70סטן געבורנטאָג, און שפעטער פון 75 יאָר, איז געווען א יום־טוב פאר אלע אמאָליקע איינווינער פון לאָדזש.

געשטאָרבן איז ד"ר רוזשאַנער אין פעברואַר 1971.

*

פון די 300 יידישע דאָקטוירים, וואָס לאָדזש האָט פאַרמאָגט ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען פאַרבליבן אפשר א 10־15, צעשפרייט איבער דער גאָרער וועלט.

די קעגנזייטיקע באציאונגען צווישן דאָקטאָר און קראנקן איז געווען א האַרציקע. א דאָקטאָר איז געווען א באשיצער פון קראנקן. נישט דער אָנאַראַר האָט באשטימט די באציאונג פון דאָקטאָר צום קראנקן, נאָר דער געזונט־צושטאנד.

די דאָקטוירים האָבן מיטגעלעבט מיט די ליידן, זיי האָבן געהאט א סך האַרץ און וויניק פאַרדינסטן. דערביבער האָבן זיי געמוזט די זומער־חדשים צוואַרבעטן אין די דאָטשע־ערטער.

אין צענטער פון דער יידישער מעדיצינישער טעטיקייט איז געשטאַנען פּאָזנאַנסקיס שפּיטאָל. עס זענען דאָרט געווען פאַרטרעטן אַלע וויכטיקע צווייגן פון דער מעדיצין און די בעסטע יידישע דאָקטוירים. די הויפּט־אַרדינאַטאָרן זענען געווען פּראָפעסאָר סטערלינג, די דאָקטוירים אייזנער, ראַבינאָוויטש, שווייג, קיילמאַן, קרינסקי, שיפמאַן, וווייסברום א.א. אין שפּיטאָל זענען דורכגעפירט געוואָרן וויכטיקע פאָרשונגען, וועלכע האָבן געהאט אָפּקלאַנגען אין דער פוילישער מעדיצינישער פרעסע.

פּראָפעסאָר סטערלינג איז געווען אַן אייראָפּעאישע באַרימטהייט אלס ספּעציאַליסט פון לונגען־קראַנקהייטן. ער איז יאָרן לאַנג געווען דער פאָרזיצער פון דער אַלגעמיינער מעדיצינישער געזעלשאפט ביזן אויסברוך פון אַנטיסעמיטיזם, וועלכע פוילישע און דייטשע דאָקטוירים האָבן זיך אָפּגעשפּאָלטן. פראָפ. סטערלינג איז געשטאָרבן אין די פערציקער יאָרן.

ד"ר שווייג איז געווען א באַרימטער אויגן־דאָקטאָר. ווי א לאַנג־יאָריקער ציוניסטישער טוער האָט ער פאר דער מלחמה זיך באַזעצט אין ארץ ישראל, וווּ ער איז געוואָרן דירעקטאָר אין געזונטהייטס־מיניסטעריום. ער איז געשטאָרבן אין 1963 אין עלטער פון 72 יאָר.

ד"ר שיפמאַן איז מיר איינגעפאַלן אין האַרצן. מיר האָבן צוזאַמען דורכגעמאַכט אין ליידן דעם אָפּיצירן־לאַגער (אָפּלאַג) און געווווינט אין זעלבן באַראַק און זיך געטיילט מיט דערי־נערונגען און נייעס. ד"ר שיפמאַן איז געווען איינער פון די באַדייטנדיקסטע דיאַבעטיקער. ער איז געווען א טוער און פאָרשטייער פון די לינקע פועלי ציון. דער „יד ושם" האָט אַרויסגענעבן אַן אָנדענק־שריפט וועגן זיין אומגעקומענער פרוי און די צווויי געראַטענע טעכטערלעך. ער איז געשטאָרבן אין ישראל אין 1964.

אין זעלבן לאַגער זענען געווען נאָך עטלעכע יידישע דאָקטוירים: סאָלאָוויטשיק, שטיינבערג און ווילנער. ד"ר ווילנער האָט אין לאָדזש געהאט א לאַבאָראַטאָריע. אין לאַגער פאר די קריגס־געפאַנגענע האָט מען אים פשוט פארגעטערט

ד"ר שיפמאן ז"ל

פאר זיין גוטסקייט, געווייסנהאפטיקייט. די אפיצירן און זעלנער האבן אים גערופן „אונדזער יעזום". ער איז געשטארבן אין ישראל ביי דער ארבעט אין א וויטן קיבוץ.

אויסער פאזנאנסקים שפיטאל האט די יידישע באפעלקערונג א סך געמאסן פון אומזיסטער מעדיצינישער הילף אין „לינת החולים" און „לינת הצדק". אויב אין פאזנאנסקים שפיטאל איז געווען בלויז דער כבוד צו ארבעטן (דארט פלעגן די דאקטוירים נישט קריגן באצאלט), זענען דערפאר די דערמאנטע אינסטיטוציעס געווען א מאטעריעלע הילף פאר דאקטוירים, ספעציעל פאר יונגע אדער אזעלכע מיט א קליינער פראקטיק.

„לינת החולים" אויף פאלודניאווע 19, איז געווען נאר פאר אמבולאנטע קראנקע אין אלע ספעציאליטעטן. אויך קלענערע אפעראציעס פלעגט מען דארט מאכן. אין די צוואנציקער יארן איז אויפגעבויט געווארן א 3-שטאקיקע געביידע אין הויף, אלס פרויען-שפיטאל. דער הויפט-דאקטאר איז געווען ד"ר בערגמאן, א שוואגער פון באריימטן כירורג אייזנער. פרעזעס איז לאנגע יארן געווען הערשבערג. זייער פיל האט אויפגעטאן א לאדזשער פאלקס-ייד נייפארק. איך האב דארט געארבעט אלס יונגער דאקטאר א יאר צייט. אמלענגסטן האט דארט פראקטיצירט — די גאנצע צייט צווישן ביידע וועלט-מלחמות — ד"ר יעלשאנסקי, א גוטער מאטעמאטיקער אבער אן הצלחה אין זיין פריוואטער פראקטיק.

„לינת הצדק" איז געווען אן אינסטיטוציע פאר דרינגענדיקער נאכט-הילף אויף זאכאדניע 62. פון 11 אוונט ביז 6 פרי פלעגט מען זיך קענען ווענדן אדער טעלעפאנירן. די צוויי דאקטוירים האבן געארבעט: איינער פון 11 ביז האלב דריי און דער אנדערער פון האלב דריי ביז 6 פרי. אויך איך האב דארט געארבעט אין אנהויב פון מיין מעדיצינישער פראקטיק.

לעטשניצעם

נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה האבן זיך פארשפרייט אין לאדזש, ווי אין אנדערע גרעסערע שטעט, א ספעציעלער טיפ היל-אנשטאלט, די א"נ „לעטשניצעם". די ערשטע און די וויכטיקסטע איז געווען אויף זגערזשער 17. דאס איז געווען אן אדרעס פאר די קראנקע, נישט בלויז פון דער אלטשטאט און באלוט, נאר אפילו פאר יידן פון די ארומיקע שטעטלעך. עס זענען דארט טעטיק געווען א צענדליק דאקטוירים פון פארשיידענע ספעציאליטעטן. די „לעטשניצעם" זענען געווען „צווישן" די אומזיסטע שפיטעלער און די פריוואטע דאקטוירים. דורכשניטלעך האט א וויזיט ביי א פריוואטן דאקטאר געקאסט פון 5 ביז 10 זלאטעם. אין דער „לעטשניצע" האט מען געצאלט בלויז 3 זלאטעם.

אין לאדזש זענען געווען אן ערך 10-12 „לעטשניצעם". די באקאנטסטע זענען געווען: זגערזשער 17, פיעטריקאווער 17, בושעזשינער 10, נאוואמיעיסקא 3 און גייערם מארק.

פעלדשערם

פעלדשער האבן געשפילט א גרויסע ראל אין פוילן. אין די קליינע שטעטלעך זענען זיי געווען די איינציקע מעדיצינער. אויך אין לאדזש, באזונדערם צווישן יידן, האבן זיי געהאט א גרויסע פראקטיק. נישט נאר ארעמע, אויך פארמעגלעכע פלעגן קודם כל רופן א פעלדשער און ווען עס איז ערגער געווארן, ערשט דאן א דאקטאר.

דער אממערסטן פאפולערער איז געווען ברוך דער פעלדשער פון פולנאצנע נום. 4. ער פלעגט ווי א פראפעסאר ארומפארן אין א דראשקע. איך דערמאן זיך אויך די פעלדשערם אבראמאוויטש (נארוטאוויטשא 15) און קוואל. געווען זענען עם ווארשיינלעך א הונדערט פראקטיצירנדיקע פעלדשערם.

דער פעלדשער נוימארק איז געווען מיינם א פרייַנד. איך האב ביי דער גלעזגהייט רעקאמענדירט מיין שוואגער ד"ר ראבינזאן, ווייל פון די פעלדשערם, ווי די ערשטע האנט, איז געווען אפהענגיק וועלכן דאקטאר צו רופן. נאך א געווייסער צייט באקלאגט זיך פאר מיר דער פעלדשער, אז ד"ר ראבינזאן נעמט צו וויניק און קאנקורירט מיט די פעלדשערם.

חוץ די פעלדשערם פלעגט אויך דער "הויף" אין אלעקסאנדער שטיצן יידישע דאקטוירים. פאר אן אפעראציע פלעגן חסידישע יידן פארן צום רבין פרעגן אן עצה, פלעגט דער רבי רעקאמענדירן א יידישן דאקטאר.

די לאדזשער קראנקן-קאסע

אומזיסטע מעדיצינישע הילף האט מען אויך באקומען אין דער קראנקן-קאסע. איך האב אויך דארט געארבעט עטלעכע יאר. איך האב געמוזט דאן אויפנעמען נאר א גרויסע צאל קראנקע, אן ערך 20-30 אין א שעה. נישט אומזיסט האט מען געהאט טענות צו דער מעדיצינישער הילף פון דער אינסטיטוציע.

אויף לאנגעוניצקע 36, ווו איך האב געארבעט, האט אויך געארבעט אלס לארינגאלאג ד"ר וויסברום (נעשטארבן

אין ישׂראל אין עלטער פון 57 יאָר). ער פלענט קומען א ביסל שפּעטער און אויך אוועקגיין א ביסעלע פריער, ווי עס איז נעווען באשטימט. איין מאָל נעפּינט ער אויפן טיש א צעטעלע פון דירעקטאָר ד"ר קאמעלהאר: „מען בעט ד"ר ווייסברום נישט אוועקצוגיין איידער ער קומט".

אויף לאָגעוויניצקע האָט אויך נעאַרבעט דער באָקאַנטער כירורג ד"ר פּאָקשאַנסקי. ער איז נעשטאָרבן פון טובערקולאָז אין לאָדזשער געטאָ.

נעשטאַלטן

ד"ר אַלעקסאַנדער מאַרגאָליס איז געווען א באַרימטער מאָגן־דאָקטאָר, א ווייסנשאפטלער און זייער פּאָפולער ביי יידן און קריסטן. ער איז געווען דער בונדישער פּאַרשטייער אין דער קראַנקן־קאַסע און שפּעטער לאַוניק פון נעזונטהייט אין סאָציאַליסטישן מאַניסטראָט.

ער איז געווען א מענטש פון א הויכער מאָראַל. נעשטאָרבן איז ער ביים דערפילן זיין דאָקטאָר־פליכט, געבנדיק הילף א נעהלפשטן העפּטלינג, טראָץ דעם שטרענגן פּאַרבאָט פון ס.ס.־מאַן. ער האָט דערפאָר באַצאָלט מיט זיין לעבן. *)

ד"ר לעאָן קאָן, היינט אין ישׂראל, איז געווען זייער באַליבט און באָקאַנט דערמיט וואָס ער פלענט נישט לייגן קיין אַכט וויפל און וואָס מען גיט אים פאַר זיינע וויזיטן. אין די מיטן צוואַנציקער יאָרן, וועו פּוילן איז געווען פאַרפליייצט מיט פאַלשע פּינפער זלאָטעס, האָט זיין פאַמיליע געהאָט צו זינגען און צו זאָגן.

דער גלעזער דאָקטאָר, אַזוי האָט מען נערופן ד"ר טשאַרנאָזשיל, האָט געהאַט אַזא דיאַגנאָז: א ביסל פאַרקילט און א ביסל פאַרדאַרבן. דאָס האָט אים פונדעסטוועגן נישט געשטערט צו האָבן א גרויסע פּראַקטיק.

ד"ר גאָלדבלום איז געווען א גוטער אינערלעכער דאָקטאָר. זייער געוויסנהאַפט פלענט ער בושטעבלעך אונטערזוכן פון קאָפּ ביז פּיס. מיט אים האָט „קאָנקורירט" א נישט יידישער דאָקטאָר טאָכטערמאַן. דער לעצטער איז נענאַנגען אָנגענומען אַלס גאַנט מיט א צילינדער. פּארשרייבן פלענט ער די טייערסטע מעדיצינען, נייע מעדיקאַמענטן לרוב פון אויסלאַנד. וועו מען פלענט פרענן ד"ר גאָלדבלום פארוואָס ער פארשרייבט נישט קיין נייע פּרעפּאַראַטן פלענט ער זאָגן: אויף דעם איז דאָך דא ד"ר טאָכטערמאַן. די אלע „ווונדער־ מעדיצינען פלענן טאָקע שנעל פארשווינדן פון געברויך. ד"ר גאָלדבלום איז נעשטאָרבן אין עלטער פון 90 יאָר אין שווייץ.

ד"ר קרישעק איז געווען א באַרימטער הארץ־ספּעציאַליסט, ער לעבט איצט אין לאָנדאָן. ד"ר וואָלפזאָן, דער טיפוס־דאָקטאָר, איז געווען א יידישיסט, א פאָלקס־מענטש, זייער א באַשיידענער. מיט פרנסה איז ביי אים געווער שווער. ער פלענט אין שטייער־אָמט אָנגעבן מער ווי ער האָט פארדינט. ער האָט זיך נעשעמט.

אַפּטייקערס

א צען יידישע אַפּטייקן זענען געווען אין לאָדזש. די באַקאַנטסטע: זונדעלעוויטש, פּיעטריקאָווער 25, פּערעלמאַן און ראָזענבלום, אויף צענעלניאנע, און אין אלט־שטאָט, די פּאָפולערע אַפּטייקן פון יאַנקעלעוויטש און קאָן (פּריער פּאָטאַש). פון די אלע אַפּטייקן האָט אויך נערן נענאָסן די קריסטלעכע באַפעלקערונג.

פּרויען־דאָקטוירים

באַקאַנט זענען געווען די קינדער־דאָקטוירים, דער פּאָלאַק מאַגילניצקי און די יידישע ד"ר פרוי פּרענקעל. זיי זענען געווען די העכסטע אינסטאַנץ אין זייער געביט. פּרוי פּרענקעל איז באַנאַנגען זעלבסטמאָרד בײם אריינקומען פון די דייטשן.

די ניינעקאָלאָנין פּרוי אייזער האָט נעהאַט איר אייגענע קליניק אויף אָגראָדאָווע 9 מיט ד"ר קאַנטאָר (כירורג). פּרוי ד"ר גאָלדשטיין־פּאָלאַק אן אויגן־דאָקטאָר האָט געארבעט מיט מיר אויף זגערזשער 17. זי איז געווען א האַרציקער מענטש, טעטיק אין „בונד". אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא.

---

*) לויט א צווייטער וועדסיע (אין וואָלף יאַסניס בוך) איז ד"ר מאַרגאָליס געווארן דערשאָסן אין לאַגעוויניקער וועלדל.

שמעון ראַגאַזשינסקי

לאַדזש – ווי איך געדענק עם

אין זינען האָב איך — דאָס יידישע לאַדזש, די שטאָט פון יענע צייטן וועו אַ פערטל־מיליאָן יידישע איינוווינער האָבן אויסגעפילט אירע גרענעצן. די שטאָט, וועלכער יידישע ארבעט און יידישער טאַלאַנט האָבן געגעבן אַן אייגנארטיקן קאַראַריט. אַ שטאָט — אַ שלומפערל צווישן פוילישע שטעט — שמוציק און פאַרוויבערט, גרוי און פארנאַכלעסיקט פון די פוילישע רעגירער — און דאָך נאָנט צום הארצן לאַדזשער יידן.

די שטאָט, וועגן וועלכער ס'האָט אין יאָר 1919 געזונגען אַ יונגער, און דאָן נאָך אומבאַקאַנטער פוילישער פּאָעט, אַ לאַדזשער ייד — יוליאָן טוווים.

„זאָלן דעם גאַנגעס, סאָרענטאָ און קרים
אַנדערע זינגען אַ לויב —
מיר אָבער פאַרשאַפט נחת און פרייד,
לאַדזש — מיט איר רויך, מיט איר שטויב".

די שטאָט איז אַנטשטאַנען אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, און געלעבט נישט קיין סך מער ווי 100 יאָר. איר לעבן איז פארנאַנגען אין יענע סעפּטעמבער־טעג פון 1939, וועו דייטשע טאַנקן זענען פאַרפאַרן אויפן פרייהייטס־פּלאַץ (פּלאַץ וואַלנאַשטשי).

היינט וועט אַ פאַרבלאַנדזשעטער רייזנדער זיך נישט דערטראַכטן, אז אזא שטאָט איז וועו נישט איז געווען. ער וועט געפינען די פּיעטרקאַווסקע נאַס און דעם באַלוט; ער וועט געפינען א סך אַלטע בנינים, פּאַלאַצן און פאַבריקן — ער וועט אָבער נישט געפינען דעם מינדסטן שפור, אז דאָס יידישע לאַדזש האָט וועו נישט איז עקזיסטירט.

וויפל יאָר זענען דען פארגאַנגען פון יאָר 1939? עפעס מער ווי א פערטל יאָרהונדערט. נאָך איין פערטל יאָרהונדערט, און עס וועלן זיך געפינען „היסטאָריקער", וועלכע וועלן אָפּ־פרענן איר עקזיסטענץ.

איך באַזיץ נישט קיין מאַטעריאַלן און נישט קיין דאָקומענטן. שרייב איך נאָר וועגן דעם, וואָס איז פאַרבליבן אין מיין זכרון. לאַדזש, וועלכע איר וועט געפינען אויף די וויטערדיקע זייטן פון אָט דעם בוך — איז דאָס לאַדזש, וועלכעם איך זע אין דער אייגנאמקייט פון מיין צימער, וועו איך פארמאַך די אויגן, און מיין געדאַנק גייט צענדליקער יאָרן צוריק...

★

דאָס לאַדזש, וועלכע איך האָב נאָכאַנאַנד פאַר מיינע אויגן — איז די שטאָט פול מיט לעבן און באַוועגונג; די שטאָט, וווּ די פאַבריק־מאַטאַרן האָבן געוויישט 24 שעה אין מעת־לעת, און די קוימענס האָבן אָן אויפהער געוויכערט. אין דער שטאָט, אין וועלכער „צייט איז געווען געלט", האָט מען וועדטער נישט געוואַרפן סתם אזוי. די שטאָט, וווּ ארבעט האָט באַדייט: טוגנט און שטאַלץ.

„פוילישער מאַנטשעסטער" — אזוי האָט מען איר גערופן. כ'בין קיינמאָל אין מאַנטשעסטער נישט געווען, און א־ך וויים נישט אויף וויפל דער נאָמען איז געווען באַרעכטיקט, אָבער לאַדזשער האָבן זיך געפילט דערהויבן. דאָס האָט געגעבן דער שטאָט די אייגנשאַפט פון אונטערנעמערישקייט און סאָל־דקייט. א לאַדזשער ייד האָט הנאה געהאַט פון זאָגן אויף זיך, אז ער איז א „לאַדזשער מענטש".

כראָניקער פאַרצייכענען די אַנטשטייאונג פון לאַדזש, ווי א פאַבריקס־ישוב אין אַנהויב פון 19טן יאָרהונדערט. די שטאָט איז אַנטשטאַנען און זיך אויסגעבויט ארום דעם נייעם מארק, וואָס מען האָט שפעטער אַנגערופן: פּלאַץ וואַלנאַשטשי (פרייהייטס־פּלאַץ).

אין אַנהויב האָבן יידן געווויינט אין דריי קלייניע געסלעך: פאַדזשעטשנע, וואַלבאַרסקע און סטאַרי רינעק (אַלטער מארק). דאָס איז פאַקטיש געווען א גענט, וויל די ערשטע, וועלכע זענען אַנגעקומען זיך דא באַזעצן (דייטשן — אַראַפּגעבראַכטע דורך דער מאַכט) האָבן זיך פארזיכערט אין אַפּמאַך, אז יידן וועלן נישט קאַנען וווינען אין דער געגנט, וואָס איז באַשטימט געוואַרן פאר די דייטשן, וועלכע מען וויל באַזעצן. אין לויף פון דער צייט, האָט זיך די יידן איינגענעבן איבערצוטרעטן די גרענעצן. אויף צפון פון נייעם מארק איז אַנטשטאַנען א גרויסער ישוב, דער אזוי געוויפענער „באַלוט". וועו אַלע באַמיאונגען ארויסצוגיין פון די דריי געסלעך האָבן זיך אויס־געלאַזט מיט גאַרנישט, זענען צווויי יידן ענערגישע און פול מיט אונטערנעמונגס־נייסט יצחק בלאַוואַט און יצחק בירענ־צוויג געקומען צו א פארשטענדיקונג מיטן אייגנטימער פון דערפל באַלוט, דעם כראַביע זאַווישי, און זיי האָבן פון אים באַקומען דאָס לאַנד אויף אייביקער פאַכט. מען האָט געגומען פארטיילן דאָס לאַנד, און ס'האָט זיך אַנגעהויבן א שנעלע בויאונג. לאַנג האָבן געדויערט די אונטערהאַנדלונגען מיט דער שטאָט־פארוואַלטונג וועגן דער צוקונפט און כראַקטער פון דעם נייעם ישוב — וועלכן מ'האָט יארנלאַנג אינערגע־לאַזט אויפן אייגענעם גורל — דעריבער האָט ער זיך אַנט־וויקלט באַאַטיש. ערשט אין יאָר 1915, בשעת דער דייטשער

אָקופאַציע, אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז באַלוט פאַר־
אייניקט געוואָרן מיט לאָדזש, אין יענער צייט זענען שוין
דאָרטן געווען 100.000 איינווווינער.

אזוי איז אַנטשטאַנען די יידישע געגנט — באַלוט —
אויפן שטח פון וועלכער עס האָט שפּעטער, אין די יאָרן
1939-1945 עקזיסטירט דאָס געטאָ.

באַלוט איז געווען דער צענטער, וווּ ס'האָט געווינען דער
פּראָלעטאַריאַט; בעלי־מלאכות און די יידישע אָרעמקייט. דאָ,
לענגאויס די גאַסן נאַוואָמיעסקע און זגערזשער, און אויך
אין די געסלעך, וואָס האָבן זיי דורכגעשניטן, האָבן זיך קאַנ־
צענטרירט קליינע האַנטווערקער־וואַרשטאַטן, קליין־אינדוסטרי,
מאַגאַזינען פאר סחורות און געשעפטן. עס איז נישט געווען
קיין איין אויסאַרבעטונג פון דער וואָלּ־אינדוסטרי, וועלכע מען
האָט נישט געקאָנט קויפן אין באַלוט. אָהער זענען אָנגע־
קומען די פּויערים פון דער געגנט איינקויפן.

פאר די קראָמען זענען געשטאַנען די סוחרים און גערופן
די קונים. די גאַסן זענען געווען ענגע און געדיכט פאַרבויט,
פול מיט לעבן און באַוועגונג.

די יידישע „עקספּאַנסיע" האָט זיך נישט באַגרענעצט
צו דער געגנט פון באַלוט. ווי נאָר עס זענען אַנטשטאַנען
רעכטלעכע מעגלעכקייטן צו באַזעצן זיך אויסער די גרענעצן
פון ערשטמאָליקן געטאָ, האָבן יידן די מעגלעכקייט אויסגע־
נוצט. לאָדזש האָט זיך אַנטוויקלט אויף צפון און דרום פון
נייעם מאַרק. אויף דרום האָט זיך געצויגן די פּיאָטרקאָווער
גאַס, דער וועג צו דער דעמאָלטדיקער גובערניע־שטאָט
פּיאָטרקאָוו. ארום איר זענען אַנטשטאַנען די גאַסן: וואַסכאָדניע
(מזרח'דיקע), זאַכאָדניע (מערב'דיקע), פּאָלודניאָווע (דרום־
דיקע), פּראָמענאָדע (שפּעטערדיקע קאָשטשושקאָ אלייע),
מיקאָלאַיעווסקע (שפּעטערדיקע שענקעוויטש גאַס), ווידזעוו־
סקאָ (שפּעטערדיקע קילינסקעגאָ), צגענלניאָגאָ, זיעלאָנא
(שפּעטערדיקע לעגיאָנגוו, דזשעלנע (שפּעטער — נאָרוטאָוויי־
טשאָ) און אָ סך, אָ סך אַנדערע.

דאָ, אין אָ קוואַרטל, וועמענס גרענעצן האָבן דערגרייכט
ביז דער פּוסטער־גאַס (פּוסטאָ — שפּעטער זשווירקי און ווי־
גורא), אויף דרום, ביז דער לינקאָווע אָדער זאקאָנטנע — אויף
מערב, און מאַגיסטראַט־גאַס אויף מזרח — האָבן געווויינט די
פאַרמעגלעכע יידן פאַבריקאַנטן, סוחרים, דאָקטוירים, אַדוואָ־
קאַטן און אַנדערע פּרייַע פּראָפעסיעס.

האַרט פאַרן אויסברוך פון קריג, האָט לאָדזש געציילט
700.000 איינווווינער, פון וועלכע אמווייניקסטן איין דריטל
זענען געווען יידן. דער דאָזיקער, קרוב פערטל־מיליאָניקער
יידישער קיבוץ, איז געווען הויפּטזעכלעך קאָנצענטרירט אין
די אויבנדערמאָנטע גאַסן, אָבער אין דער ווירקלעכקייט איז
שווער צו זאָגן, אז אין לאָדזש, איידער דעם יאָר 1939 האָט
עקזיסטירט אַן אָפּגעגן געטאָ.

לאָדזש איז געווען אַן אינדוסטריעלע און האַנדלס־שטאָט
און יידן האָבן פארנומען אויף אזוי פיל אַ דאָמינירנדיקן אָרט
סיי אין האַנדל און סיי אין דער אינדוסטרי — אז מען האָט
לאָדזש געהאַלטן פאר א יידישע שטאָט. לאָדזש איז גלייך־
צייטיק געווען אַן אַרבעטער־שטאָט, און צוליב דעם דאָזיקן
יידישן אַרבעטער־כאַראַקטער, האָט די צענטראַלע מאַכט זיך
באַצוינן צו לאָדזש, ווי א שטיף־מאַמע.

נישט געקוקט דערויף, וואָס לאָדזש איז געווען די צווייט־
גרעסטע שטאָט אין פּוילן, איז זי תמיד געבליבן אין שאָטן
פון דער הויפּט־שטאָט, ווארשע. אוניווערסיטעטן זענען געווען
אין ווארשע, קראָקע, פּוזין, ווילנע און אפילו אין לובלין —
אָבער נישט אין לאָדזש, אויב מען זאָל ארויסלאָזן די אָפּטיי־
לונג פון דער ווארשעווער פרייער הויכשול, געעפנט אין יאָר
1928. עס זענען אין לאָדזש נישט געווען קיין אָפּפּלאַציע־
געריכט און נישט קיין אָדוואָקאַטן־ראַט. איינם פון די מאַטיוון
איז ווארשיינלעך געווען דער פאַקט, וואָס די גרעסטע צאָל
אדוואָקאַטן אין לאָדזש זענען געווען יידן, און די מערהייט,
אין אזא ראַט וואָלט געווען א יידישע. לאָדזש האָט נישט
פאַרמאָגט קיין מלוכה־טעאַטער, און די עקזיסטירנדיקע טעא־
טערס זענען געווען פּריוואָטע אונטערנעמונגען. קלאָר, די פוי־
לישע טעאַטערס האָבן געגאָסן פון א סובסידיע פון שטאָט־
ראַט. מלוכהשע גימנאַזיעס זענען געווען וויניק, און אין זיי
האָט פאקטיש געהערשט א „נומערום קלאָוזום" פאַר יידן.

די שטאָט, האָט אין איר גרעסטן טייל נישט פארמאָגט
קיין קאַנאַליזאַציע, און די גאַסן אויסגעברוקירט מיט שטיינער.
בלויז די פּיאָטרקאָווער גאַס, און עטלעכע אַנדערע, אזוי גערו־
פענע בעסערע גאַסן זענען געווען אספאַלטירט.

די שטאָט האָט נישט פארמאָגט קיין טייך. די לעגענדארע
לודקע, פון וועלכע די שטאָט האָט באקומען איר נאָמען, האָט
אויסגעטריקנט, און מען האָט זי בכלל מער נישט אָנגעזען.
עס זענען אויך נישט געווען קיין קינסטלעכע אָזיערעס אָדער
באַסיינען צום שווימען, וואָס פאַרטרעטן א טייך. יאָ, עס איז
געווען אַן אָזיערע אין פּאַרק העלענעוו, אָבער דאָס
איז געווען פּריוואָט־אייגנטום, און פּאַרן אריינגיין האָט מען
געדאַרפט באַצאָלן.

עטלעכע יאָרן נאָכן ערשטן וועלט־קריג האָט די Y.M.C.A.
(יאָנג מען כריסטיאַן אסאָציישן) אַן אָרגאַניזאַציע, וועלכע
איז געווען איינגעשטעלט אַנטי־יידיש, אויסגעבויט א שווים־
באַסיין אויף דער טראָגוטאַ־גאַס. פאר יידן איז דער אריין־
גאַנג געווען פאַרבאָטן.

מיטן אויסגאַם פון קאָשטשושקאָ־דענקמאָל אויפן פּלאַץ
וואָלנאָשטשי, האָט לאָדזש נישט פאַרמאָגט קיין דענקמעלער.
די שטאָט איז געווען צו יונג, צו האָבן קולטורעלע אָנדענקן.

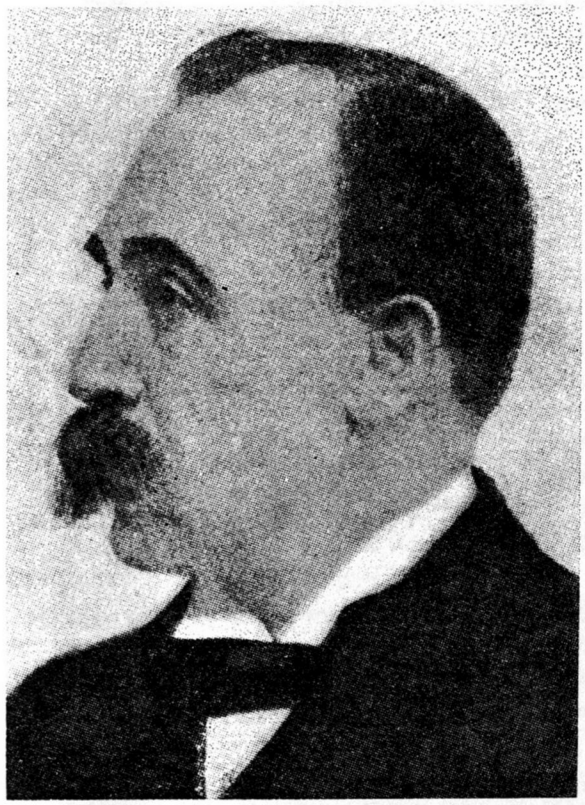
דערפאר אָבער האָט זיך לאָדזש געגרויסט מיט איר שול־
וועזן, וועלכע איז געשטאַנען אויף א הויכן ניוואָ, אין אירע
אָנפּאָנג, מיטל־ און פאַכשולן.

לאָדזש איז געווען די ערשטע שטאָט, וועלכע האָט אויי־
נעפירט דעם פרינציפ פון צוואַנגס־בילדונג פאַר קינדער פון
7 ביז 14 יאָר. לאָדזש האָט זיך געגרויסט מיט דער עפּנטלעכער
ביבליאָטעק, וועלכע איז געווען אַמבעסטן אָרגאַניזירט און
פאַרוואַרגט און זיך נערעכנט צוויישן די בעסטע עפּנטלעכע ביב־
ליאָטעקן אין פּוילן. אין זייער נישט פריינדלעכע באַדינגונגען
האָט עקזיסטירט די פילהאַרמאָניע, אונטער דער דירעקציע
פון שטראָנכן, אין א זאָל אויף דער נאָרוטאָוויטשע גאַס. עס
איז איבעריק צוצוגעבן, אז דאָס רוב צוהערער זענען געווען
יידן. אין דעם זעלבן זאָל, וואַרשיינלעך כדי צו פאַרגרעסערן
די הכנסה — פלענן אויך פאָרקומען פאָליטישע מיטינגען,
פאַרווויילונגען, מאַסקן־בעלער און אַנדערע אונטערנעמונגען.

אויב לאָדזש, ווי א שטאָט איז געוואָרן איננאַרירט און

איבערגעלאָזט צו זיך אליין, א פשיטה שוין — די יידן פון לאָדזש. פאַרלאָזן אויף זיך אליין, האָבן זיי באַוויזן צו שאפן מוסטערהאפטע אינסטיטוציעס: שולן, שפיטאָלן, מושב זקנים, קינדערהיימען און פיל, פיל אַנדערע אינסטיטוציעס סיי געזעל־שאפטלעכע און סיי פילאַנטראָפישע.

לאָדזש איז געווען באַרימט מיט איר פילאַנטראָפיע. נישט געווען אזעלכע שטעט אין פוילן, וועלכע זאָלן זיך קענען גרויסהאַלטן מיט אזוינע יידישע פילאַנטראָפן, ווי ישראל פאָזנאנסקי, הערמאן קאָנשטאַדט, אַדער זיגמונט יאַראָטשינסקי.

זיגמונד יאַראָטשינסקי

גרינדער און שפענדער פון דער „יאַראָטשינסקי האַנטווערקער־שול"

פאָזנאנסקי האָט אויסגעבויט א שיינעם שפיטאָל אויף נאָווא־טאַרגאָוואָ. אין משך פון יאָרן איז דער שפיטאָל געווען פון די גרעסטע און בעסטע אין לאָדזש. הויפטזאַכלעך האָט ער באַדינט דער יידישער באַפעלקערונג פון לאָדזש און אומ־גענט. אָנגעפירט מיט אים האָבן אָנגעזעענע יידישע דאָק־טוירים.

הערמאן קאָנשטאַדט האָט איינגעפונדעוועט דעם מושב זקנים, דאָס קינדערהיים, און א ריי אַנדערע פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס. ווי א יוריסט איז מיר אויסגעקומען נענטער צו באַקענען זיך מיט איינער פון די אינסטיטוציעס — א היים פאר עלטערע מענטשן, וועלכע האָבן אמאָל געלעבט אין ווילטאָג. נישט קיין סך מענטשן האָבן אפילו געווסט, אז אזא אינסטי־טוציע עקזיסטירט.

זיגמונט יאַראָטשינסקי האָט פאַרלייגט א שול, וועלכע איז אין אָנהויב געווען באַווסט ווי די תלמוד־תורה, און שפעטער איז זי פאַוואַנדלט געוואָרן אין א האַנטווערקער־שול. די דאָזיקע שול איז געשטאַנען אויף א הויכן ניוואָ. איינער פון אירע דירעקטאָרן איז געווען יאָן קירשראָט, דער אָנפירער פון אַרגאַניזירטע יידישע האַנטווערקער אין פוילן, און דער גרינדער פון יידישן האַנטווערקער־פאַראיין אין לאָדזש.

פילאַנטראָפן פון קלענערן שניט זענען געווען א סך מער. זיי האָבן פאַרליגט אָדער אַרגאַניזירט אינסטיטוציעס ווי „דאָבראָטשינאָשטש" (ווילטעטיקייט), „אוזדראָווויסקא", „רא־זאָליא", לינת־הצדק, ביקור־חולים, הכנסת־כלה, מע־דיצינישע אַמבולאַטאָריעס, גמילת חסדים־קאַסעס, און א סך אַנדערע.

די אַלע אינסטיטוציעס האָבן אויסגעפירט די ראָל, וועלכע ס'האָבן געדאַרפט אויספירן מלוכהשע אָדער שטאָטישע אַנשטאַלטן.

זיי האָבן דעם אָרעמען יידן געגעבן דאָס גפיל פון זיכער־קייט און הילף, וועו ער איז געווען אין א נויט.

★

מיינע ערשטע זכרונות זענען פאַרבונדן מיטן הויז אויף ווידזעווסקע גאַס (קילינסקאַגא), ווו איך האָב געווינט, וועו איך בין נאָך געווען א שילער און סטודענט. אונדזער הויז איז געווען טיפיש פאר לאָדזשער הייזער. עס האָט פאַרמאָגט דריי הויפן, וועלכע האָבן געפירט כמעט ביז צום וואַקזאַל. יעדער הויף איז געווען ארומגעבויט פון אַלע זייטן מיט ווווי־נונגען. פאַרנט איז געווען א טויער, וועלכן דער וועכטער האָט פאַרשלאָסן. דער וועכטער איז געווען דער אייניציקער נישט־ייד אין גאַנצן הויז, און מען האָט אים תמיד עפעס געמוזט שענקען, כדי אינצוהאַלטן פריינדלעכע באַציאונגען מיט אים. מען האָט קיינמאָל נישט געקאָנט זיין זיכער, צי ער דינט נישט אמאָל דער פּאָליציי אָדער דעם שטייער־אמט. דער הויף איז געווען דאָס שפילפּלאַץ פאר די קינדער. אויף אים איז נישט געווען קיין זכר פון גרינס. ער איז געווען אויסגעברוקירט מיט שטיינער, וועלכע מען האָט גערופן: „קעצישע קעפ".

גלייך פאַרטאָג, האָבן זיך אויפן הויף באַוויזן פרויען, גרינצייג־העגדלערינס, וועלכע האָבן אויפן קול גערופן, און געריפט זייער סחורה. פון צייט צו צייט האָבן זיך באַוויזן אַלטוואַרג־הענדלער, און גערופן צו טוישן: „טעלערלעך פאר שמאַטעס", א קאַטאַרינאָזש מיט א מאַלפע אָדער פּאָפּוגיי, וואָס האָט ארויסגעצויגן „גליקלעכע גורלות" פאַרן עולם. צייטנווייז האָבן זיך באַוויזן אַקראָבאַטן, קונצנמאַכער, זינגער אָדער פידלער, וועלכע האָבן געשפילט אין די גאַסן. עס האָבן זיך דאָן געעפנט פענצטער, און נדבות, איינגעוויקלטע אין פּאַפּיר־לעך זענען געפאַלן אויפן הויף.

תמיד איז אויף די יידישע הויפן געווען לעבעדיק.

אין הויז, וואָס איז געווען פאַרנט, האָט זיך געפונען א גרוועלב, ווו די אָרעמע האָבן געקויפט „אויף באַרג" און די פאַרמעגלעכערע — אויף וועקסלען.

צופעליק האָט אונדזער הויז פאַרמאָגט קאָנאַליזאַציע, און דערפאַר איז עס נישט געווען טיפיש פאר לאָדזשער הייזער. נישט כאַראַקטעריסטיש איז אויך געווען דאָס, וואָס עס איז נישט געווען אָנגעלענט, ווי אַנדערע לאָדזשער הייזער, איינער

אין צווייטן, אין א ריי, וועלכע האט זיך געצוינן פון איין עק גאס ביז צום צווייטן — ווי א וואנט. אונדזער הויז האט זיך געגרענעצט מיט א גארטן, וועלכן מ'האט מיט שטאלץ גערופן: אייזנבאן־פארק (יידן האבן אים גערופן קאליע־גארטן). עס איז געווען א קליינער פארק און מסתמא וואלט זיך בעסער געפאסט אנצורופן אים: סקווער. אבער קיין סך גערטנער זענען אין לאדזש נישט געווען, האט **מען עס באטראכט ווי א פארק. אין דעם דאזיקן פארק האבן** מיר זיך אויסגעלערנט צו שפילן פוטבאל. פארשטענדלעך — א ריכטיקער פוטבאל האט עקזיסטירט בלויז אין דער פאנטאזיע. דער פוטבאל מיט וועלכן מיר האבן זיך געשפילט איז געווען נישט מער ווי א קנויל פון שמאטעס, און אויך פראָפארציאנאל פיל קלענער, ווי א ריכטיקער פוטבאל. אבער וער האט זיך דערמיט איבערגענומען. אין אט־א דעם פארק האט אנגעהויבן זיין עקזיסטענץ דער ספארט־קלוב „סטשאלקא" (פייל), פון וועלכן ס'איז שפעטער אנטשטאנען דער קלוב „הכח". דאָ האבן טרענירט די שפעטערדיקע הויפט־שפילער פון „הכח" — סענאל, ווזשאנסקי און נאשטשעווסקי.

פון דער צווייטער זייט גאס זענען געווען ענלעכע הייזער. אין איינער פון זיי איז געווען א שטיבל, ווו עס האבן געדאוונט גערער חסידים, וואס פלעגן גיין אנגעטאן אין טראדיציאנעלע, לאנגע קאפאטעס. צייטנווייז זומער, וועו ס'איז געווען דעמפיק, און די פענצטער זענען געווען אפן, און די היץ פון דאוונען גרויס — פלעגט מען די קלאנגען פון דאוונען הערן אינדרויסן, און דאס האט ארויסגערופן פראָאינטערעסירונג ביי דורכגייער — פאליאקן. אזוינע שטיבלעך זענען געווען אן א צאל. דאָרט האבן געדאוונט פרומע יידן, נישט נאר חסידים פון פארשידענע רביים — נאר אויך יידן, וועלכע האבן זיך שוין גענדיגט אייראפעאיש. זיי האבן אפגעהיט שבת, נישט געפארן מיט טראמווייען אין יום־טוב, און געפירט א כשרע קיך. אפצוהיטן כשרות אין לאדזש, האט אייגנטלעך נישט פארלאנגט קיין אנשטרענגונג. כמעט אלע יאטקעס זענען געווען כשר, אין די געגנטן, ווו יידן האבן געווינט. אזוי איז אויך געווען מיט אנדערע שפייז־געוועלבער אין יידישע געגנטן. געווען אויך פיל יידישע רעסטאראציעס און קיכן. אין צענטער פון שטאט האט מען געקאנט אפעסן אן ערשטקלאסיקן מיטאג אין גאלדל'ס רעסטאראן, וועלכער האט זיך געפונען אויפן ערשטן שטאק פון פיאטרקאוואר 35, טיר און טיר מיטן סיים־דעפוטאט ד"ר יעזשי ראזענבלאט. לאדזשער ווארשטן און גערויכערטע פלייש (דישקין און די פאראיניקטע קצבים) זענען באקאנט געווען מיט זייער אויסגעצייכנטער קוואליטעט און האבן זיך פארקויפט אין דער גאנצער וועלט. ווי אזוי האבן די נישט־כשרע ווארשטן און פלייש געקאנט קאנקורירן מיט זיי?

מיינע דערינערונגען זענען פארבינדן מיטן שטיבל פון פיאטרקאוואר 60. דאָ האט געדאוונט מיין פאטער. מיינע דערינערונגען פון „שטיבל" זענען אפשר סענטימענטאלע. עס זעט מיר אוים, אז דארטן איז תמיד געווען וואַרעם און ליכטיק, און ס'האט געהערשט א ספעציפישע אטמאספער. מיטן מאמענט, וועו מיר זענען אריבער די שוועל פון „שטיבל", האט אונדז ארומגענומען א געפיל פון רו און יום־טובדיקייט. די נשמה פון „שטיבל" איז געווען גאדל גוטמאן. גאדל איז געווען דער חזן, בעל קורא, און געמאכט מי שברך'ס. אין אלגעמיין האט אין „שטיבל" געהערשט האַרמאָניע. צייטנווייז אבער האבן זיך געמאכט רייבונגען צוליב כבוד.

וועו איך בין אונטערגעוואקסן, בין איך אפט מיט מיינע ברידער געגאנגען דאוונען אין דער סינאגאג אויף אלעע קאשטשושקע. די שול באקאנט ווי די „לאדזשער סינאגאג" איז באטראכט געווארן ווי די שענסטע אין איראפע. זי האט זיך אייגנטלעך געפונען אויפן ראג פון דער זיעלאנע גאס און אלעע קאשטשושקע (אמאליקע פראמענאדע). ארומגערינגלט מיט פרעכטיקע ביימער, און שטייענדיק אויף א בערגל, האט זי פארגעשטעלט מיט זיך איינע פון די שענסטע לאנדשאפטן פון לאדזש. לאדזשער האבן מיט שטאלץ איר אנטקעגנגעשטעלט דער טלאמאצקער סינאגאג פון וואַרשע. די סינאגאג האט געהאט צוויי גוטע חזנים — אלטערמאן און באי, און א גוט־אויסגעשולטן כאר. דער איינגאנג איז געווען פריי. אבער אין פייערלעכע יום־טובים איז ביים טיר געשטאנען דער צערבער, א הויכער פאלאק אין א ליבערייַ, און — האט אריינגעלאזן נאר די, וועלכע האבן געהאט אריינטריטס־קארטן. דאס האט פון צייט צו צייט ארויסגערופן אומצופרידנקייט. אונדז יונגע, האט זיך תמיד איינגעגעבן אריינצוגיין אינגווייניק — מיט אדער אן אן אייַנטריטס־קארטע.

הרב ד"ר מרדכי ברוידע

די לאדזשער סינאגאג איז געווען באקאנט מיט אירע דרשנים. דער ערשטער איז געווען ד"ר יעלסקי, וועגן זיין עקזיסטענץ האב איך געווסט בלויז פון דערציילן. זיין נאכפאלגער איז געווען דער רב, ד"ר מארקום ברוידע. ד"ר ברוידע איז געווען א פארגעשריטענער רב, און אזא איז געווען די לאדזשער סינאגאג. אויב איך רוף זי אן „פארגעשריטן" איז עס בלויז דערפאר, וויל איך פארגלייך איר מיט אנדערע, שטרענג ארטאדאקסישע. געדאוונט האט מען נישט לשון־קודש, מיטן אשכנזישן נוסח, אויך דער סידור איז געווען אשכנזיש. מענער און פרויען האבן געדאוונט באזונדער (מענער פון אונטן, פרויען — אויבן אין דער וויבער־שול). אין פייערלעכע יום־טובים האט ד"ר ברוידע געהאלטן א דרשה. די דרשות זענען געווען אויף פויליש, און תמיד האבן זיי זיך אנגעהויבן מיט די וועלטער: „מיינע ליבע צוהערער"!

געווען אין לאדזש, פארשטייט זיך, אויך אנדערע שולן. די עלטסטע פון זיי איז געווען די גרויסע אלטשטאטישע שול אויף וואלבארסקע גאס. דער נאמען איז בארעכטיקט געווען אויף אזוי פיל, אויף וויפל די שול איז נישט נאר געווען די עלטסטע אין לאדזש, נאר אויך די גרעסטע אין פוילן. זי איז געווען א שטרענג ארטאדאקסישע שול. אזוי זענען אויך געווען די אנדערע שולן, ווי די שול אויף ראג זאכאדניע און צענגלניאנע, די אזוי גערופענע: ווילקער שול. געווען א ריי קלענערע שולן, ווי די וואלינער, אויף פיאטרקאווער גאס 36/38, ליטווישער, ציוניסטישער „אוהל יעקב".

ווי א קוריאָז ווירקְ איך באמערקן, אז איינע פון די דאָזיקע שולן, די אזוי גערופענע רייכערט'ס שול אויף פּאָלודניאָווע גאס 28, איז אין יאָר 1950 רעסטאָווירט געוואָרן דורך איינעם פון זיינע זין, אינזש. רייכערט.

די שיינע לאָדזשער סינאָגאָגע, ווי די אלע אַנדערע זענען פאַרברענט געוואָרן דורך די דייטשן, נאָך זייער אריינמאַרש קיין לאָדזש אין יאָר 1939.

צום באַדויערן איז פאַרווישט געוואָרן יעדער שפור פון זיי — אפילו קיין אָנדענק - טאָוול האָט מען נישט אויפגעשטעלט.

*

ווען איך בין געווען יונג, האָב איך זיך געפונען אונטערן איינפלוס פון ד"ר ברוידע. ער איז געווען איינער פון די אָנגעזעענע פערזענלעכקייטן אין לאָדזש. ער איז געבוירן געוואָרן אין בריסק (ברעסט-ליטאָווסק). זיין וועלטלעכע בילדונג האָט ער באקומען אין לעמבערג — און די רבנישע — אין בערלין. קיין לאָדזש איז ער אָנגעקומען אין יאָר 1909, און פֿון גאַרבעט גאַנצע 30 יאָר, ביזן מלחמה-אויסברוך פון יאָר 1939. איך האָב געהאט די געלעגהייט זיך באקענען מיט אים נענטער, נישט נאָר ווי א שילער אין דער שול, וועלכער ער האָט פארליגט, נישט נאָר ווי א צוהערער פון זיינע דרשות — נאָר אויך ווי איינער פון די אָנפירער פון דער ציוניסטישער יוגנט-אָרגאַניזאַציע. זיין הויז איז שטענדיק געווען אָפן פאר אונדז און ער האָט קיינמאָל אונדז נישט אָפּגעוואָגט זיין הילף.

ד"ר ברוידע איז געווען א מאיעסטעטישע געשטאַלט, מיט אן ארומנעמענדיקן יודאיסטישן וויסן. באלד נאָך זיין קומען קיין לאָדזש, האָט ד"ר ברוידע אָנגעהויבן זיין טעטיקייט אלס רב און פריידיקער, ווי אויך אלס געזעלשאפטלעכער און פּאָליטישער טוער. ער איז געווען אן אקטיוויסט. ווי א ציוניסטישער פּאָליטישער טוער, האָט מען אים אויסגעקליבן אין פּוילישן סענאט, ווי דעם פאָרשטייער פון דער לאָדזשער וואיעוודזטוו.

דער וויכטיקסטער אויפטו פון ד"ר ברוידע, קען זיין איז געווען דאָס שאפן די געזעלשאפט פון יידישע מיטלשולן אין לאָדזש. די געזעלשאפט האָט געעפנט א גאנצע רייַ מיטלשולן אין דער א. ג. קאָנגרעסוווסקע, צווישן אנדערע, אויך אין לאָדזש. געהייסן האָט די שול גאנץ איינפאך: „יידישע גימנאזיע אין לאָדזש". אין שפעטערדיקן פעריאָד, ווען ס'איז אנטשטאנען א צווייטע מענער-גימנאזיע — זענען די שולן באצייכנט געוואָרן ווי „ערשטע" און „צווייטע" יידישע גימנאזיעס אין לאָדזש. ביידע שולן האָבן זיך געפונען אויף מאגיסטראצקע-גאס, אין פשוטע, נעדונגענע הייזער, וועלכע מען האָט אנטשפרעכנדיק איבערגעבויט.

זיי זענען פאָפולער געווען ווי דאָס „זיבעטל" און דאָס „זעכצעטל", לויט די נומערן פון די הייזער, ווו זיי האָבן זיך געפונען. עטלעכע יאָר שפעטער, נאָך דער אנשטייאונג פון דער ערשטער יידישער גימנאזיע, האָט מען אויפגעפנט די מיידל-גימנאזיע אויף אלגינסקע גאס (שפעטערדיקע פּיראָמאָוויטשע).

דער גורל האָט מיר צונויפגעבונדן מיט דער „ערשטער יידישער גימנאזיע". אָנגעהויבן האָב איך דאָרט די לערע ווי א ניין-יאָריק יינגל און געענדיקט די שול האָב איך נישט נאָר ווי א דערוואַקסענער מענטש, וואָס פאַרמאָגט די מאטורע, נאָר אויך ווי א יונגער אידעאַליסט, אויסגעשטאט מיט דעם נעהערין וויסן. איך האָב מיך געפילט ווי א ייד, געווויסט די יידישע פאַרגאַנגענהייט; איך בין געווען שטאָלץ מיט מיין יידישקייט און נעגלויבט אין די ציוניסטישע אספיראציעס. דאָס האָט מיר טאקע געגעבן די שול. איר אויפנאָבע איז געווען צו דערציען די יוגנט אין גייסט פון פּאָלק. כאָטש דאָס וואָרט: ציוניזם האָט זיך נישט אפט באווויזן אין אונדזער פּראָגראַם, איז דאָך קלאָר געווען, אז די שול האָט א ציוניסטישן כאראקטער. די פאָן פון שול איז געווען וויים-בלוי, און די נאציאָנאַלע הימנען — די „התקוה" און „תחזקנה". אויף דעם באזיס זענען אנטשטאַנען און האָבן זיך אנטוויקלט די חלוצישע אָרגאַניזאציע און אנדערע ציוניסטישע יוגנט-אָרגאַניזאציעס, וועלכע האָבן געציילט טויזנטער מיטגלידער.

די יידישע גימנאזיע, באנוצנדיק די פּוילישע שפראך, ווי די אונטעריכט-שפראך און דערמיט זיך פארזיכערט די מעגלעכקייט פון קריגן פּוילע מלוכה-רעכט, האָט אויך איינגעפירט העברעאיש, ווי די צווייטע אונטעריכט-שפראך. אלע יודאיסטישע קענטשאַנדן זענען געלערנט געוואָרן אין דער העברעאישער שפראך. צוזאמען האָט עס געגעבן צווישן 10 און 12 שעה א וואָך לימודים אין דער העברעאישער שפראך. די שילער האָבן גלייכצייטיק מיט דער אלגעמיינער מאטורע, אויך געמוזט זיך עקזאמינירן פאר דער העברעאישער מאטורע אין די קענטשאַנדן: שפראך, יידישע געשיכטע, תנ"ך.

פירן די שול איז נישט געווען לייכט. עס האָבן געפעלט ביישפילן נאָכצופאָלגן; עס האָבן געפעלט פּראָגראַמען; עס האָבן געפעלט די אנטשפרעכנדע ביכער און אויך האָט געפעלט דער אנטשפרעכנדער לערער-פּערסאָנאל. טראָץ די אלע שוועריקייטן, צוזאמען מיט די פינאַנסיעלע שוועריקייטן, האָבן די שולן זיך זייער גוט אנטוויקלט. נישט ווייניק האָבן דערצו גורם געווען די לערער, וועלכע זענען דורך די שול-פאַרוואָלטונגען אראָפּגעבראכט געוואָרן קיין לאָדזש. דער דירעקטאָר פון דער שול איז געווען א „ליטוואק", אברהם פערעלמאן. דירעקטאָרן פון צווייטן גימנאזיום און דער מיידל-גימנאזיע זענען געקומען פון קליין-פוילן: שאול ריגער און ד"ר זיגמונט בראָמבערג-בידנאָווסקי; נאָך זיין טויט — ד"ר מיכאל בראנד-שטעטער. די שולן האָבן פאַרמאָגט א פלעיאָדע באקאַנטע לערער, ווי פראָפּ. שמחוני, ד"ר ירמיהו פרענקעל, ד"ר ווילהעלם פאלעק, ד"ר עלענבערג, ד"ר רודאָלף טאָבענשלאג, חיים-יצחק בונין, ד"ר פיליפּ פרידמאן, ד"ר נאטאן עק, ד"ר חיים אָרמיאן.

אין סעפטעמבער 1939 האָט זיך די שול געדאַרפט אריבערציען אין א נייער, פּרעכטיקער געבויד אויף דער נאָס אנשטאָט. ליידער איז נעשען אנדערש. דער שול-בנין איז געפעלן געוואָרן דער דייטשער מאַכט, און דאָרט האָט זיך איינגעקוואַרטירט די נעסטאפּע. די נאָנצע שול-אייניריכטונג איז געוואָרן פאַרניכטעט, אדער אַרויסגעוואָרפן דורך די פענצטער אין דרויסן ארויס.

איך האָב צוגעטיילט אזוי פיל פלאץ די יידישע גימנאזיעס נישט דווקא דערפאר, ווייל איך האָב זיך דערצוינן אין איינער פון זיי, נאָר צוליב דער נעזעלשאפטלעך-נאציאָנאלער באדיי-

טונג פון די שולן. אמבעסטן וועט זיין מעגלעך צו באשרייבן די באַדייטונג פון די שולן דורך פֿארגלייכן זיי מיט אַנדערע מיטל־שולן אין אונדזער שטאָט.

מיטל־שולן אין לאַדזש זענען געווען א סך, און טייל פון זיי זענען געשטאַנען אויף א הויכן בילדונגס־ניוואָ. עס זענען געווען — ווי איך האָב דערמאָנט — מלוכהשע גימנאַזיעס. דער פֿראָצענט פון יידישער שילער אין זיי איז געווען א מיני־מאַלער. די איבעריקע מיטל־שולן זענען געווען אָדער „געזעל־שאַפטלעכע" (אָנגעפירט דורך פֿארשידענע געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס) אָדער פֿריוואָטע. די לעצטע האָבן זיך גערופן לויטן נאָמען פון זייערע באַלעבאַטים. א געזעלשאַפטלעכע שול איז, צום ביישפּיל, געווען די גימנאַזיע „יבנה", אָנגעפירט דורך דער העברעאישער קולטור־געזעלשאַפט „תרבות". די שול האָט געהאַט העברעאיש ווי די אונטעריכט־שפּראַך — און לייִדער צוליב דעם — האָט זי נישט געהאַט קיין מלוכה־רעכט. א טיפּ פון א פֿריוואָטער גימנאַזיע איז געווען די שול וועלכע האָט געהערט איז איז אָנגעפירט געוואָרן דורך יצחק קאַצענעלסאָן. די אונטעריכט־שפּראַך אין דער שול איז געווען פויליש, מען האָט אָבער אויך געלערנט העברעאישע קענגשטאַנדן. זי איז געווען נאָענט צו דער יידישער גימנאַזיע, אָבער האָט זיך נאָך געפינען אין דער ערשטער שטופע פון איר אַנטוויקלונג. עס איז געווען א גימנאַזיע „בית אולפּנה" געשאַפן דורך דער מזרחי־אָרגאַניזאַציע. אין קענגזאַץ צו דער יידישער גימנאַזיע, וואָס איז געווען וועלטלעך, איז „בית אולפּנה" געווען א רעליגיעזע שול. אויך די שול האָט נישט געהאַט קיין מלוכה־רעכט. עס איז געווען יאַראָטשינסקים גימנאַזיע, וועמענס נאָמען עס איז נאָך פריער דערמאָנט געוואָרן. אין דעם פאַל האָט די שול געטראָגן דעם נאָמען נישט פון איר אייגנטימער, נאָר פון איר גרינדער. זיגמונט יאַראָטשינסקי איז געווען איינער פון די אָנפירער פון די אַסימילירטע יידן, און די שול, וועלכע האָט געטראָגן זיין נאָמען, האָט געהאַט אַסימילאַטאָרישע טענדענצן.

עס זענען געווען פינף מיטל־שולן פאַר מיידלעך, די אַזוי־גערופענע „שאַבעסגוקעס". דעם נאָמען האָט די שול צו פאַר־דאַנקען דעם פאַקט, וואָס די מיידלעך האָבן דאָרטן נישט גע־לערנט אום שבת. די באַנוצונגס־שפּראַך אין די שולן איז געווען פויליש, און אויף יידישער דערציאונג האָט מען קיין צופיל אַכט נישט געלייגט. אין מערסטע פאַלן האָט זיך די יידישע דערציאונג באַגרענעצט צו א לעקציע פון יידישער געשיכטע און רעליגיע. די שילערינס האָבן די לימודים נישט גענומען ערנסט. אין די שולן („וויעדזא", אַב, יאשונסקא, וואַלפּסאָן און האַבשטיין) איז די יוגנט געווען כמעט אַסימילירט און גינסטיק אויפצונעמען קאָמוניסטישע איינפלוסן.

אויסער דעם זענען געווען פוילישע גימנאַזיעס, ווי בראָונס, סאַבאַלעווסקא, אָדער פריסעוועטשוונוג, אין וועלכע עס האָבן געלערנט א סך פון דער יידישער יוגנט. עס איז פאַר־שטענדלעך, אז אין די שולן האָט מען זיך בכלל נישט פאַר־נומען מיט יידישע פראַגן.

עטלעכע יאָר פאַרן קריג האָט מען פאַרלייגט די אַזוי־גערופענע געזעלשאַפטלעכע גימנאַזיע. אין דער שול זענען ge־נאַנגען כמעט אויסשליסלעך יידן, אָבער די צילן פון דער שול זענען געווען בולט אַסימילאַטאָרישע. די גימנאַזיע קאָן מען באַטראַכטן ווי א פולשטענדיקן קעגנזאַץ צו די יידישע גימ־נאַזיעס.

נאָך די נשמות פון דער יוגנט האָבן זיך געיאָגט די ציו־ניסטישע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס; די בונדישע יוגנט און די קא־מוניסטישע יוגנט.

פֿאַראַלעל מיט די מיטל־שולן זענען פאַרשטענדלעך געווען פאַרשידענע אַנדערע בילדונגס־און דערציאונגס־אַנשטאַלטן: חדרים, תלמוד־תורהס, ישיבות, פאַרשידענע פאָלקס־שולן, „תרבות", צישאָ־שולן און שול־קולטן.

*

עס איז מיר שווער זיך אַצינד צו דערמאָנען, וואָס און ווען עס האָט אויפגעווועקט אין מיר דעם נאַציאָנאַלן באַווּסט־זיין. געבורן געוואָרן און דערצויגן אין א טראַדיציאָנעל יידי־שער היים. שוין פון דער פריער יוגנט האָב איך געווּסט, אז זיין א ייִד, מיינט זיין עמעצער אַנדערש, עמעצער וואָס האָט נישט זעלבע רעכטן ווי א נישט־ייִד. איך האָב אפשר נישט געווּסט וואָס אַנטיסעמיטיזם באַדייט, אָבער אינסטינקטיוו האָב איך געווּסט, אז מען דאַרף אויסמיידן שקצים, וויל זיי קענען אן עוולה טאָן, און ווען עס קומט פאָר א רעליגיעזע פֿראָצעסיע, איז גלייכער אָפּצוטרעטן דעם וועג. איך האָב גע־וּסט, אז דרייפוס איז געווען אומשולדיק, טראָץ דעם האָט מען אים פאַרמשפט. פון קינדווייז אָן האָבן די פוילישע יינג־לעך אונדז גערופן מיט צונעמען: דו ביילים — און ביילים איז דאָך געווען אומשולדיק.

אָבער דאָס וואָס איך האָב דורכגעלעבט, האָבן דורכגע־לעבט די גאַנצע יידישע יוגנט, און אַנטיסעמיטיזם איז נישט געווען מיין פערזענלעכער פראָבלעם. די נישט־יידישע וועלט אַרום אונדז איז געווען א פרעמדע, א שלעכטע און אומגע־רעכטע — אָבער מיר האָבן מיט דעם גורל געמוזט שלום מאַכן.

דאָס הויז, ווו איך האָב פאַרבראַכט מיינע קינדער־יאָרן און מיין יוגנט, איז געשטאַנען פונקט קעגנאיבער א פראַוו־סלאַווענע צערקווע, וואָס איז געווען אַן איבערבלייב פון דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט, וועו פוילן איז געווען דאָס וויימל־לאַנד, און איז געווען א טייל פון רוסלאַנד. די רוסן האָבן גאַנץ אינפאַך צוגענומען א שטיק פון אייזנבאַן־פּאַרק, אויס־געבויט א צערקווע און איר אַרומגעצאַמט מיט א פּאַרקאַן. דאָ זענען פאַרגעקומען פייערונגען מיטן אָנטייל פון דער מאַכט און מיליטער. אונדזערע פענצטער האָבן געדינט וויי אַן אויס־געצייכנטער אָבסערוואַציע־פונקט, אָבער וואָס האָט פאַרשטא־נען א קלייַנער יינגל פון ספּעקטאַקל, אין וועלכן ער האָט נישט געטאָרט אָנטיילנעמען, און ער האָט זיך בלויז געקוקט צוקוקן פונדערווייטנס...

די צערקווע האָט געדאַרפט פאַרפעסטיקן די רוסישע מאַכט אין א פרעמדער שטאָט, באַווּסט פון יידן, פּאָליאַקן און דייטשן. א מאַכט, וואָס האָט זיך געקליבן צו הערשן דאָ אויף דורות. די צערקווע איז געווען א שייַנע, סאָליד אויפגעבויט. די רוסישע מאַכט איז אָנטלאָפן, אָבער די צערקווע איז גע־בליבן. קיין פייערלעכקייטן זענען מער נישט פאַרגעקומען, אָבער די גלאָקן האָבן ווייטער געקלונגען, און איין מאָל א יאָר זענען פאַרגעקומען רעליגיעזע פּראָצעסיעס

ארום דער צערקווע. דאָס איז נעווען די פרעמדע מאָדנע וועלט, אין וועלכער מען האָט געלערנט, אז יידן האָבן דער־הרגעט קריסטוסן, און אז זיי נוצן קריסטלעך בלוט צום באַקן מצות.

מיין פאַרבינדונג מיטן נעזעלשאַפטלעכן לעבן האָט זיך אָנגעהויבן דורך ספּאָרט. איך בין געווען אַן אַקטיוור מיטגליד אין ספּאָרט־קלוב „האַסמאָנעא" (Hasmonea). עס איז געווען א יונגע ספּאָרט־נעזעלשאַפט, וועלכע האָט זיך געשטיצט אויף דער שול־יוגנט. זיינע פאַרבן זענען געווען בלוי־וויים. דער קלוב האָט געהאַט א פוטבאָל־סעקציע און א לייכט־אַטלעטיק סעקציע. זיינע דערפאָלגן אויפן ספּאָרט־פעלד זענען נישט געווען קיין גרויסע. עס זענען געווען אַנדערע ספּאָרט־פאַרבאַנדן אין לאָדזש, עטלעכע ערנסטערע מיט מער מיטגלידער. עס האָט עקזיסטירט דער עלטסטער ספּאָרט־קלוב „בר־כוכבא". שפּעטער איז אַנטשטאַנען „הכוח". די ספּאָרט־קלובן האָבן געהאַט א סך א בריוטערע נעזעלשאַפטלעכע באַזע. „בר־כוכבא" האָט זיך אויסגעטיילט אין נימנאַסטיק; „הכוח" איז געווען דער אייניקער יידישער ספּאָרט־קלוב, וועלכער האָט דערגרייכט א הערכער ספּאָרט־ניוואָ אין פוטבאָל און האָט א געוויסע צייט געהערט צו דער ערשטער פוטבאָל־דיוויזיע. די פוטבאָל־מעטשן פון „הכוח" פלעגן באַזוכן טויזנטער מענטשן. עס זענען אויך געווען „קדימה" און אַנדערע ספּאָרט־קלובן, וועלכע האָבן זיך נעשטיצט אויף די אַרבעטער־פאַרטייען, ווי „מאַרגענשטערן" („יוטשניא") און „שטערן" („גוויאזדא").

יידישער ספּאָרט האָט אין לאָדזש נישט געהאַט קיין טראַדיציע און קיינער פון די קלובן האָט נישט דערגרייכט אזא דערפאָלג, ווי צום ביישפּיל, „מכבי" אין קראָקע, אדער „האַסמאַנעא" אין לעמבערג.

ווען איך גרייך מיטן געדאַנק צו דער פאַרגאַנגענהייט, קומען צוריק איינגעשפּאַרטהייט דערינערונגען וועגן ערשטן אַרגאַניזאַציאָנעלן דורכפּאַל, מיט וועלכן כ'האָב זיך אָנגעטראָפן. מיר האָבן פרובירט צו אַרגאַניזירן לייכט־אַטלעטישע פאַרמעסטוננען, אין וועלכע עס האָבן געזאָלט אָנטיילנעמען אַלע יידישע ספּאָרט־געזעלשאַפטן.

דער דאָזיקער פרוּוו האָט זיך פאַרענדיקט מיט א פולשטענדיקן דורכפּאַל. יעדער קלוב האָט געזוכט זיין אייגענעם דערפאָלג, און ס'איז דעריבער אוממעגלעך געווען זיך צו דערריידן וועגן א פּראָגראַם פאַר די פאַרמעסטוננען. אויפן ספּאָרט־פעלד האָט געהערשט אומאָרדענונג. יעדער קלוב האָט איינגעאָרדנט זיינע אייגענע פאַרמעסטוננען, נישט נעמענדיק אין אַכט די אַנדערע קלובן.

דאָס איז געווען מיין ערשטע לעבנס־לעקציע, ווי אין דער פּראַקטיק עם זעט אויס די יידישע אייניקייט און צוזאַמענארבעט.

דער פאַקט, וואָס יידישער ספּאָרט האָט זיך נישט איינגעווארצלט אין לאָדזש, האָט נעהאַט זיינע סיבות. לאָדזש, ווי א שטאָט האָט פאַרמאָגט א קליינע צאָל ספּאָרט־פלעצער און די יידישע ספּאָרט־קלובן האָבן אפילו קיין איינעם נישט נעהאַט צו זייער דיספּאָזיציע. דער יידישער אַרבעטער־קלאַס האָט נישט אָרויסגעוויזן קיין גרויסן אינטערעס אין ספּאָרט. די שול־יוגנט, די דאָזיקע נאָטירלעכע באַזע פאַר פאַרשידענע ספּאָרט־טעטיקייטן, האָט נישט נעהאַט קיין אַנטשפּרעכנדע באַדיננונגען צו אַנטוויקלען דעם ספּאָרט־אינסטינקט. דער באַגריף: ספּאָרט און פיזישע דערציאונג האָט איבערהויפט נישט עקזיסטירט אין די יידישע שולן. ספּאָרט האָט זיך באַגרענעצט צו צוויי לעקציעס נימנאַסטיק א וואָך, צו 45 מינוט. ווי א טיפּישער ביישפּיל קען דינען די יידישע נימנאַזיע: די שול האָט נישט געהאַט קיין ספּאָרט־פלאַץ און דער קליינער שול־הויף איז געווען טייל־וויז ברוקירט. די לעקציעס פון נימנאַסטיק זענען פאַרגעקומען אין א זאל. לייכט־אַטלעטישע איבונגען (שפּרינגען, לויפן), אַדער פוטבאָל־שפּילן, וועגן דעם האָט קיין רייד נישט געקענט זיין. ערשט אין די שפּעטערדיקע יאָרן, ווען עס האָט זיך אַנטוויקלט דאָס שפּילן אין קאָרב־באָל, האָט מען אויפן שול־הויף איינגעפּירט די דאָזיקע שפּיל, כאָטש דער הויף איז צו דעם נעווען נישט צוגעפּאַסט.

איך מוז אויך דאָ דערמאָנען (כאָטש ס'איז נישט בא־שיידן), אז מיט מיין איניציאַטיוו (פון א 16־יאָריקן בחור) איז ביי אונדז אין שול אַנטשטאַנען א ספּאָרט־קלוב פאַר קאָרב־באָל. מיר האָבן אים אָנגערופן „טריאומף". פאַר אונדזער צוזאַמענגעלייגט געלט, האָבן מיר געקויפט די ערשטע ספּאָרט־אוניפאָרמען, אין וועלכע מיר זענען אַרויסגעטראָטן ווי א מאַנשאַפט. אונדזער דירעקטאָר, פּערעלמאַן, האָט אונדז געגעבן א רעקאָמענדאַציע־בריוו צו איינער פון די יידישע פאַבריקן. איך קאָן מיר נישט דערמאָנען דעם נאָמען פון פאַבריקאַנט — אָבער איך געדענק גוט, אז מיר האָבן פאַר די ספּאָרט־קאָסטיומען געדאַרפט באַצאָלן. ערשט יאָרן שפּעטער, האָט אונדזער שול דערנרייכט צו האָבן איינענע ספּאָרט־קאָסטיומען.

*

מיטן רייף וועלן, האָבן אַנדערע פאַראינטערעסירונגען פאַרנומען דאָס אָרט פון ספּאָרט. וועגן פּאָליטיק האָט זיך אַריינגעריסן אין מיין לעבן, איז זיך שווער צו דערמאָנען. כ'געדענק, אז אין די צוואַנציקער יאָרן איז קיין לאָדזש געקומען צו פּאָרן נחום סאָקאָלאָוו. אונדזער שול האָט באַקומען עטלעכע בילעטן צו דער פאַרזאַמלונג, וואָס האָט געזאָלט פּאָרקומען אין דער פילהאַרמאָניע, אויף נאָרוטאָוויטשע גאַס. מיר האָבן די בילעטן פאַרנאַנדערגעטיילט לויט א גורל. איך בין געווען צווישן די גליקלעכע צו געווינען א בילעט.

ווי דורך א נעפּל געדענק איך, אז דאָן איז אויך אָנגעוואָגט געווען א פאַרשטייער פון דער פוילישער מאַכט. סאָקאָלאָוו האָט גערעדט פויליש, וואַרשיינלעך צוליב דעם טאָקע. דער פאַקט, אז אַן אָפּיצירעלער פאַרשטייער פון דער פוילישער רעגירונג האָט זיך באַטייליקט אין א יידישער פאַרזאַמלונג, האָט א סך געזאָגט. די ציוניסטישע באַוועגונג האָט באַקומען אָנזען אין דער אינטערנאַציאָנאַלער וועלט און מיט דעם זעט אויס, האָט זיך די פוילישע רעגירונג גערעכנט. דער בלויזער פאַקט, אז איך געדענק די דאָזיקע פאַרזאַמלונג, ווי זי וואָלט ערשט נישט לאַנג פאַרגעקומען, באַווייזט וואָס פאַרא טיפן אייגדרוק עס האָט אויף מיר געמאַכט.

דער פאַקטישער איבערבליק אין מיין לעבן איז פאַרגעקומען אין יאָר 1925, ווען מען האָט נעעפנט דעם העברעאישן אוניווערסיטעט אין ירושלים. די דאָזיקע נעשעעניש האָט געהאַט אַן ערנסטע אויסווירקונג אויף דער אַנטוויקלונג פון דער ציוניסטישער באַוועגונג אין דער וועלט. אין לאָדזש איז דאָן

אנטשטאנען א פילע פון דער ווארשעווער ציוניסטישער ארגא־ניזאציע פאר אקאדעמיקער „ירדניה". אין דער זעלבער צייט איז אויך אנטשטאנען א „ירדניה"־גרופע פון שילער.

די אקאדעמישע „ירדניה" איז ליידער נעווען א פאר־בייגייענדיקע דערשיינונג אויפן לאדזשער באדן און האט נישט ארויסגעווייזן קיין לעבהאפטע טעטיקייט. דערפאר אבער האט זיך די שילער־גרופע „ירדניה" אנטוויקלט אין אן ערנסטער יוגנט־ארגאניזאציע, וועלכע האט בשעתן הויך־פונקט פון איר טעטיקייט נעציילט עטלעכע הונדערט מיטגלידער. דער גרינדער פון דער דאזיקער ארגאניזאציע איז נעווען איינער פון די אביטוריענטן פון דער יידישער גימנאזיע אין לאדזש, און שפעטער אליין א לערער פון אזא גימנאזיע אין סאסנאוויעץ — יוסף זאנדער. די אנדערע מיטגרינגער האבן זיך רעקרוטירט פון די יידישע גימנאזיעס. עס זענען נעווען אויך שילער פון אנדערע שולן — אפילו פוילישע. איינער פון זיי איז נעווען מאקס גייזלער, פון בראונס גימנאזיע.

ווען „ירדניה" איז אנטשטאנען, האבן שוין עקזיסטירט אנדערע יוגנט־ארגאניזאציעס — ציוניסטישע ווי נישט ציוניס־טישע. עס האט עקזיסטירט דער „השומר הצעיר" — שוין פון יאר 1916. דאס איז נעווען נישט נאר די עלטסטע ארגא־ניזאציע, נאר אידייאיש א שטארק פארפעסטיקטע ארגאניזא־ציע, וועלכע איז מיט דער ציים נעווארן דער רוקן־ביין פון דער חלוצישער באווענונג. עס האט עקזיסטירט די ארגאניזאציע „גורדוניה", אויך א חלוצישע יוגנט־באווענונג, געשטיצט אויף דער „התאחדות". אנפירער פון דער גרופע איז נעווען, צווישן אנדערע, דער שפעטער באקאנטער מפא"י־טויער פנחס לבן, וואס האט נאך דאן נעהייסן פנחס לוביאניקער. נעווען יוגנט־באווענונגען ביי די פועלי־ציון: רעכטע „פרייהייט"; לינקע — „יוגנט". עס האט עקזיסטירט „השומר הדתי" פארבונדן מיט „מזרחי". דער „בונד" האט נעהאט די יוגנט־ארגאניזאציע „צוקונפט". עס זענען געשאפן נעווארן פארשידענע חלוצים־פארבאנדן. „החלוץ" — וואס האט ארומגענומען די לינקע גרופירונגען („השומר הצעיר", „פרייהייט", „גורדוניה"), החלוץ הכלל־ציוני האט ארומגענומען די חלוצישע יוגנט פון דער אלנעמיין־ציוניסטישער באווענונג; החלוץ המזרחי — פאר דער רעליגיעזער יוגנט. ביי דער ציוניסטישער ארגאניזא־ציע האט עקזיסטירט דער חלוץ בעל־מלאכה, וועלכער האט ארומגענומען דער אנטוועקער יוגנט, וועלכע האט זיך נעגרייט צו עליה.

די קאמוניסטישע אידעאלאגיע איז נעווען נאנץ בריים פארשפרייט צווישן דער יידישער יוגנט, אבער די קאמוניסטי־שע יוגנט־באווענונג, ווי די קאמוניסטישע פארטיי — איז נעווען אומלעגאל.

„ירדניה" — מיט וועלכער איך בין נעווען פארבונדן אין משך פון די קומענדיקע יארן, האט אויסגעפילט אן עקזיס־טירנדיקן בלויז. איר אידעאלאגיע האט זיך באזירט אויף דעם גלויבן, אז אין דער ציים פון בויען די יידישע מדינה (נעגויער: אין דער ציים פון שטרעבן צו א יידישער מדינה), דארף מען דערציען די יוגנט אין אן אפאליטישן גייסט, וואס שטרעבט צו שאפן א נאציאנאלע סינטעזע. אין קאנסעקווענץ: „ירדניה" האט זיך נעהאלטן פאר אן אפאליטישע יוגנט־ארגאניזאציע, נישט פארבונדן מיט קיין שום פארטיי. נאר אין דער פראקטיק האט זיך ארויסגעוויזן, אז ס'איז שווער אייגצוהאלטן די פאליטישע אומפאהענגיקייט. דערצויגענע אין „ירדניה" — ווי נאר זיי זענען רייף געוואָרן, האבן געמוסן זוכן זייערע ווענג, וועלכע זענען נישט אלע מאל נעווען די קאנטינואיטעט פון דער אנגעצייכנטער אפאליטישער ליניע. ארגאניזאציאנעל און פינאנסיעל איז אויך שווער געווען פאר „ירדניה" אויפצוהאלטן זעלבשטענדיקייט. אידייאיש אם נאענטסטן איז נעווען די ציוניסטישע ארגאניזאציע פון לאדזש, וועלכע האט זיך נעפונען אויף צענליאנע 4. נאך אינערלעכע רייבונגען און אפילו אפפלוס פון מיטגלידער, האט „ירדניה" באשלאסן צו פארבינדן זיך מיט דער ציוניסטישער ארגאני־זאציע פון לאדזש.

אלע יוגנט־ארגאניזאציעס אין לאדזש זענען נעווען שטארק סיי ארגאניזאציאנעל און סיי אידייאיש, און זענען נעווען פון די פאדערשטע אין גאנץ פוילן. פארשטייט זיך, מיינע דערינע־רונגען זענען פארבונדן מיט „ירדניה", וועלכע האט פון אנהויב געפירט איר טעטיקייט אין לאקאל פון „הזמיר", אויף קאשטשושקא נאס נר. 21, און נאכער איבערגעטראגן זיך אין דעם וואַרשעווער זאל אויף פאלודניאווע 36. אין דעם דאזיקן זאל איז ווי א סוב־לאקאטאר ארויסגעטראטן דער יידישער טעאטער „אראראט", געשאפן דורך משה בראדערזאן — אין דער ערשטער פאזע פון זיין עקזיסטענץ.

„ירדניה" האט שפעטער געענדערט איר נאמען אויף „הרצליה", און נאך שפעטער, ווען זי האט זיך פאראיניקט מיט דער ציוניסטישער יוגנט־ארגאניזאציע אין קליין־פוילן, און השומר הלאומי אין קאנגרעס־פוילן אויף „הנוער הציוני".

ווי דער פארשטייער פון „ירדניה" (הרצליה) האב איך זיך אנגעטראפן מיט דער ארבעט פון דער ציוניסטישער ארגא־ניזאציע אין לאדזש און איר פארוואלטונג, וואס האט נעהייסן ועד העירוני. אין אנהויב איז מיר שווער געווען צו באגריפן די עלטערע הערן, וועלכע מיר האבן אנגערופן: מושב זקנים. פארשטענדלעך, אונדז האט זיך אויסגעדוכט, אז מיר זענען דער פופיק פון דער וועלט און די הויפט־אויפגאבע פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע דארף זיין צו פארנעמען זיך מיט דער יידישער יוגנט. שפעטער — אייגנטלעך אציגד — אין פערספעקטיוו פון ציים, קען איך ערשט אפשאצן ווי שטארק און מאראליש נעזונט עס איז נעווען די ציוניסטישע ארגאני־זאציע אין לאדזש. די דאזיקע באמערקונגען זענען אויך חל אויף אנדערע ציוניסטישע גרופירונגען און אנדערע פאליטישע פארטייען.

*

ווען איך האב פארענדיקט די נימנאזיע און אנגעהויבן שטודירן אין וואַרשע, האב איך זיך איינגעלעך צום ערשטן מאל אנגעטראפן מיט דער נישט־יידישער וועלט. כאטש קיין וואַרשע בין איך נעפארן צייטנווייז, בלויז אויף אייניקע לעק־ציעס און אויך אויף עקזאמענס, האב איך דאך נעהאט נענוג נעלעגנהייטן זיך צונויפטרעפן מיטן אלגעמיינעם אקאדעמישן לעבן. אין דער ציים ווען איך האב שטודירט, זענען נאך נישט געווען די שפעטערדיקע „געטא־בענק", דאס הייסט: מען האט נאך נישט געצוואונגען יידישע סטודענטן צו זיצן אויף באזונ־דערע בענק, אבער צייכנס פון וואקסנדיקן אנטיסעמיטיזם האבן זיך שוין אנגעזוען. פוילישע סטודענטן האבן נעהערט

צו דער אָרגאַניזאַציע „בראטניא פּאָמאָץ" (ברידערלעכע הילף) — אַן אָרגאַניזאַציע פון זעלבסט־הילף. צו איר האָבן יידישע סטודענטן נישט געהאט קיין צוטריט. בלויז די מיטגלידער פון דער אָרגאַניזאַציע האָבן געהאט דאָס רעכט צו טראָגן סטודענטישע היטלען. יידן האָבן נישט געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע און במילא נישט געהאט קיין רעכט צו טראָגן די סטודענטן־היטלען, זענען זיי אָזוי אָרום צילבאַווסט געוואָרן „אויסגעטיילט". פּוילישע אַקאַדעמישע הייזער זענען נישט געווען צוטריטלעך פאַר יידן. אויף אייניקע אָפּטיילונגען אויפן אוניווערסיטעט האָט פּראָקטיש געהערשט א „נומערוס קלאָוזום". יידן־אַבסאָלווענטן האָבן געהאט שוועריקייטן צו באַקומען אָרט בעט. יידן־אַבסאָלווענטן פון יורידישן פאַקולטעט האָבן יאָרן־לאַנג געדאַרפט וואַרטן צו באַקומען די אָזוי גערופענע געריכט־לעכע אַפּליקאַציע. דאָס דערהאַלטן די אַפּליקאַציע איז געווען דער באַדינג אַריינצוטרעטן אין דער אַדוואָקאַטור. וועגן נאָמינירט צו ווערן אַלס ריכטער האָט נאָר קיין רייד נישט געקאָנט זיין. אַנטיסעמיטיזם האָט זיך אָנגעזען; האָט זיך געלאָזט פילן, אָבער א סך ערגערע צייטן האָבן ערשט געדאַרפט אָנקומען.

אַנטיסעמיטיזם איז נישט נאָר געקומען פון דער זייט פון דער פּוילישער באַפעלקערונג און דער רעגירונג. איך האָב שוין פריער אָנגעוויזן, אז די ערשטע דייטשן וואָס האָבן זיך באַזעצט אין לאָדזש, זענען געווען פיינטלעך איינגעשטעלט קעגן דער יידישער באַפעלקערונג. אָבער אין פאַרלויף פון דער צייט האָבן די עקאָנאָמישע און פּאָליטישע באַדינגונגען געוואונגען דער דייטשער באַפעלקערונג צו ענדערן איר טאַקטיק. א לענגערע צייט האָט אפילו געהערשט א דייטשיש־יידישע קאָאָפּעראַציע.

לאָדזש איז געווען אַן אייגנאַרטיקע שטאָט אין דעם זין. עס איז געווען א שטאָט א פילפּעלקערדיקע. אויסער א געוויסער צאָל רוסן, וועלכע זענען איבערגעבליבן פון דער צייט פון פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן דאָ הויפּטזאַכלעך געווווינט פּאָליאַקן, יידן און דייטשן. די הויפּט־באַפעלקערונג זענען געווען די פּאָליאַקן, אָבער יידן און דייטשן האָבן אויסגעמאַכט קנאַפּע 40 פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג. לאָדזש איז געווען אַן אַרבעטער־שטאָט, און די מערהייט אַרבעטער זענען געווען פּאָליאַקן. די אינדוסטרי און דער האַנדל איז געווען באַהערשט פון יידן און דייטשן. געווען אָבער א באַדייטנדער אַרבעטער־קלאַס סיי פון יידן, און סיי פון דייטשן, געווען אויך א גרויסע יידישע אַרעמקייט. דאָס איז געווען צוליב דעם, וואָס מען האָט יידן נישט אָנגענומען אויף אַרבעט אין דער מלוכהשער אַדמיניסטראַציע, און אויך נישט אין פריוואַטן סעקטאָר. איבערהויפט האָט געהערשט א שטאַרקע קעגנערשאַפט קעגן צולאָזן יידישע אַרבעטער אין מאַכאַניזירטע אונטערנעמונגען, אפילו — ווען די באַלעבאַטים זענען געווען יידן. נישט איינמאָל האָבן די פּוילישע אַרבעטער געשטרייקט, כדי נישט צו דערמעגלעכן מ'זאָל צו דער אַרבעט צונעמען א יידן. דאָ און דאָרט האָט זיך אזא שטרייק אָנגעטראָפן אויפן וויידערשטאַנד פון יידישן פאַבריקאַנט.

אייגנער פון די שטאָלצע, איז געווען דער נישט גרויסער פאַבריקאַנט בראָנבער (אונדזער שכן פון קילינסקענק גאַס). א רעליגיעזער ייד, אין א לאַנגער קאַפּאָטע, איז ער נישט אָפּגעטראָטן, און געצוווּנגען זיינע אַרבעטער זיי זאָלן צולאָזן א יידן צו דער אַרבעט. א געוויסע באַדייטונג האָט אויך געהאט דער פאַקט וואָס פרומע יידישע אַרבעטער האָבן נישט געאַרבעט אום שבת, און אפילו יידישע פאַבריקאַנטן האָבן צוליב דער סיבה זיי נישט געוואָלט באַשעפטיקן.

צוליב דעם אייגנאַרטיקן נאַציאָנאַלן און קלאַסן־צוזאַמענשטעל, איז די צעטיילונגס־ליניע געווען נישט נאָר צווישן קלאַסן, נאָר אויך צווישן פעלקער.

מען האָט אָנגערופן די שטאָט — דאָס רויטע לאָדזש — און מיט רעכט. כמעט זינט דער אָנטשטייאונג פון לאָדזש, האָבן אין איר געגורטעוועט רעוואָלוציאָנערע ברוזן. פון צייט צו צייט זענען אויסגעבראָכן ערנסטע שטרייקן, מיט פאַדעראונגען צו פאַרבעסערן די באַדינגונגען. דאָ איז דער קאָמוניסטישער אינפלוס געווען א שטאַרקער, אָבער נישט ווייניקער אינפלוס האָבן געהאט אָנדערע אַרבעטער אָרגאַניזאַציעס: פּוילישע, יידישע און דייטשע. יערעס יאָר, איז דעם ערשטן מאי אָפּגעשטעלט געוואָרן די אַרבעט אין כמעט אַלע פאַבריקן. אויף דער פּיאָטרקאָווער גאַס האָבן מאַרשירט מעכטיקע אַרבעטער־דעמאָנסטראַציעס מיט רויטע פענער. מען האָט געזונגען אַרבעטער־ און רעוואָלוציאָנערע לידער. טיילמאָל האָט די רייטער־פּאָליציי אָנגעגריפן, כדי איבערצוריסן דעם מאַרש און צו אַרעסטירן א טייל דעמאָנסטראַנטן — הויפּטזאַכלעך יידן. אין פאַרשידענע צייטן איז דער שטאָט־ראַט געווען א „רויטער". דאָס איז געווען דער רעזולטאַט פון וואָלן, וועלכע האָבן געגעבן א מערהייט דער פּוילישער סאָציאָליסטישער פאַרטיי (פ.פ.ס.) צוזאַמען מיט די דייטשע סאָציאָליסטן, „בונד" און „לינקע פועלי ציון".

עס איז אָבער אויך געווען אַן אַנדער לאָדזש — א נאַציאָנאַליסטישע. דאָס איז געווען דאָס לאָדזש, פון פעלקערצעטיילונג, אין וועלכער די קלאַסן־אינסטינקטן זענען פאַרשטיקט געוואָרן, און דער אַנטיסעמיטישער אינסטינקט האָט באַקומען די אויבערהאַנט — אונטערגעהעצט פון דער קאַטוליישער קירכע און, און אויך צוליב דער כסדרדיקער אַרבעטסלאָזיקייט.

דעמאָלט האָט זיך די יערלעכע דעמאָנסטראַציע פון 3טן מאי, פאַרוואַנדלט פון א נאַציאָנאַליסטישע אין אַנטי־יידישע. דאַן האָבן מיט דער פּיאָטרקאָווער גאַס מאַרשירט מאַסן מיט נאַציאָנאַליסטישע פענער, מאַכנדיק אַנטי־יידישע אויסרופן. נאָך היינט קלינגט איינער פון זיי אין מיינע אויערן: אייערע הייזער און אונדזערע גאַסן (וואַשע קאַמיעניצע — נאַשע אוליצע). לויטער — די גאַסן זענען געווען זייערע.

אין די דאָזיקע צייטן האָט אפילו די פּוילישע סאָציאָליסטישע פאַרטיי אוים מורא צו פאַרלירן איר פּאָפּולאַריטעט נישט געוואָלט גיין צו די שטאָטראַטן־וואָלן מיטן „בונד" און די „לינקע פועלי ציון". דעמאָלט האָט דער שטאָט־ראַט אויפגעהערט צו זיין א „רויטער", און ער איז געוואָרן א נאַציאָנאַליסטיש־פּוילישער. מען האָט אָפּגעשאַפט אַלע סובסידיעס פאַר יידישע אינסטיטוציעס צוגעטיילט פון דער פריערדיקער שטאָט־ פאַרוואַלטונג. מען האָט אויך אָפּגעזאָגט פון דער אַרבעט די עטלעכע יידן, וועלכער דער פריערדיקער שטאָט־ראַט האָט באַשעפטיקט.

★

די וועלט־געשעענישן און אויך די אלגעמיין־פוילישע האבן פארשטענדלעך געהאט אן איינפלוס אויף דעם פאליטישן און געזעלשאפטלעכן לעבן פון לאדזש.

וועו פוילן האט באקומען איר אומאפהענגיקייט אין יאר 1918, האט זי געמוזט אונטערשרייבן א טראקטאט, וועלכער האט גאראנטירט דאס רעכט פון די נאציאנאלע מינדערהייטן. דאָ האט זיך, פארשטייט זיך, געהאנדלט נישט וועגן יידן, נאר וועגן רוסן, אוקראינער און דייטשן, וועלכע האבן אין גרויסע מאסן געווויינט אין פוילן, איבערהויפט אין די מזרח און מערב־געביטן פון לאנד.

פוילן איז געווען א פיל־פעלקערדיק לאנד, אבער די פאליקן האבן מיט דעם פאקט נישט געוואלט שלום מאכן. וועו ערב די וואלן צום צווייטן פוילישן סיים, אין יאר 1922 האט מען איינגעפירט א נייע וואל־אָרדינאציע, און די נאציאנאלע מינדערהייטן האבן זיך דערפילט באדראָט, איז אפילו דער גאנגען צו אן אויפשטאנד פון בלאק פון די נאציאנאלע מינדערהייטן, אוקראינער, וויסרוסן, דייטשן, יידן און אנדערע. אויך אויפן שטח פון לאדזש האט דער בלאק פון נאציאנאלע מינדערהייטן ארויסגעשטעלט אייגענע קאנדידאטן און אויף דער אלגעמיינער צאל פון 7 מאנדאטן, האט דער בלאק באקומען צווויי מאנדאטן — איינער פון זיי פאר די יידן (צוינים־מישער) און דער צווייטער — פאר די דייטשן. דאס איז געווען דער רעזולטאט פון יידיש־דייטשער צוזאמענארבעט, וועלכע האט אנגענאלטן א רייי יארן, ביז דער נאצישער גיפט האט דערגרייכט לאדזש, און האט באהערשט די דייטשע באפעלקערונג פון לאדזש.

וואלן צום סיים אדער שטאטראט האבן געגעבן די געלעגנהייט צו מאניפעסטירן דעם כוח. יעדע יידישע פארטיי האט זיך באמיט צו דערגרייכן די בעסטע רעזולטאטן. די וואל־אגיטאציע איז געווען זייער אן אינטענסיוויע. עס זענען פאר־געקומען אן א צאל וואל־מיטינגען אין קאנצערט־זאל, און אויך אין קלענערע זאלן. די שטאט איז געוואָרן פארדעקט מיט פארשידנארטיקע פלאקאטן און וואל־לאָזונגען. די פלאקאטן האט מען געקלעפט הויפטזאכלעך בייגאכט, און בייי דער געלעגנהייט האט מען אויך צייטנווייז ארָאפגעריסן די פלאקאטן פון קעגנער.

א וויכטיקע ראל אין דער וואל־אגיטאציע האבן געשפילט די טאג־צייטונגען.

די יידישע פרעסע איז דורכגעגאנגען פארשידענע פאזן, אבער עס זענען תמיד געווען נישט וווייניקער ווי צוויי לאקאלע צייטונגען. אין די לעצטע יארן זענען עס געווען „לאדזשער טאגעבלאט" און „נייער פאלקסבלאט". אן אנגעזעענע ראל האט אויך פארנומען די פוילישע פרעסע. צווויי הויפט־צייטונגען אין דער פוילישער שפראך „רעפובליקא" און „גלאס פאראנני" האבן זיך געשטיצט אויף דער יידישער באפעלקערונג. די אייגנטימער, די רעדאקטארן און די מערהייט לייענער פון די צייטונגען זענען געווען יידן. א קורצע צייט איז אפילו אין לאדזש דערשינען א יידישע צייטונג אין דער פוילישער שפראך: „וויאדאמאשטשי צאדזשעננע". דער כאראקטער פון דער צייטונג איז געווען פרא־ציונסטיש. שטארק פארשרייט זענען אין לאדזש געווען די צענטראלע צייטונגען ווי „היינט", „מאמענט", „פאלקסצייטונג", „ארבעטער־צייטונג", „טאג־בלאט" און „נאש פשעגלאנד". די צייטונגען האבן אפגעגלעט די מיינונג פון אלע פאליטישע פארטייען בייי יידן.

דאס פאליטישע לעבן אין לאדזש איז געווען זייער פארבונדן. עס האט ארומגענומען דעם גאנצן אידעאלאגישן און פראגראמאטישן ספעקטרום, רעפרעזענטירט אין דער יידישער נעזעלשאפט. אויך דאָ זענען געווען צוויי צעטיל־ליניעס: איינע, האט זיך אנגעשפארט אויף דער סאציאל־פאליטישער קריטעריע; דער פרוביר־שטיין פון דער צווייטער, איז געווען — די באציאונג צו די ציוניסטישע אספיראציעס. אויב עס גייט וועגן דער לעצטער צעשיידלינייע — זענען געווען אין לאדזש די ציוניסטישע ארגאניזאציע (וועגן וועלכער איך האב שוין פריער דערמאנט) און א רייי אנדערע ציוניסטישע גרופן.

אויף דער צווייטער זייט זענען געווען די יידישע קאמוניסטן, בונדיסטן, פאלקיסטן און די „אגודה".

אויך די פאליטיש־סאציאלע פארנאנדערטיילונג איז געווען קלאָר: פון איין זייט זענען געווען די ארבעטער־פארטייען (די אומלענאלע קאמפארטיי, „בונד", „פועלי־ציון") און פון דער צווייטער זייט: די קלייניבירגערלעכע ציוניסטישע גרופן, פאלקיסטן און ארטאדאקסיע.

עס איז געווען איין פאליטישע פארטיי, וווּ די אלע שטרעמונגען זענען זיך צוזאמענגעקומען, דאס זענען געווען די פועלי ציון, וועלכע האבן זיך אין יאר 1922 געשפאלטן אויף „לינקע" און „רעכטע". די לינקע פועלי־ציון האט גראוויטירט אין דער ריכטונג פון פאליטישן ראדיקאליזם און איר הויפט־ארבעט איז געווען — קלאסנקאמף. זיי זענען געווען אויסער דער רַאם פון דער אלוועלטלעכער ציוניסטישער ארגאניזאציע, און דעריבער געפירט די פראָ־ארץ־ישראל טעטיקייט זעלבסט־שטענדיק ביזן יאר 1938.

די רעכטע פועלי־ציון, איינהאלטנדיק דעם קלאסן־כאראקטער פון אן ארבעטער־פארטיי, האט גלייכצייטיק געגנומען אן אקטיוון אנטייל אין דער אלגעמיינער טעטיקייט פון דער ציוניסטישער באוועגונג, ווי צום ביישפיל: צו די וואלן פון ציוניסטישן קאנגרעס. אין יאר 1925 האט זי זיך פאראיניקט מיט „צעירי ציון" — און איר כוח זיך פארשטארקט.

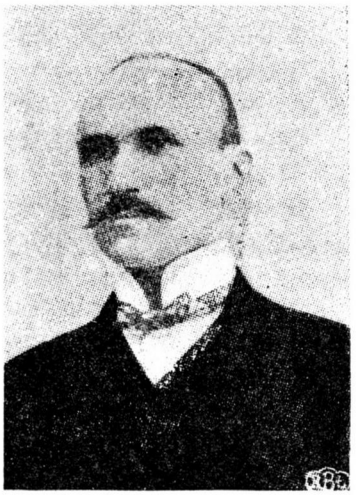
די פאליטישע ספערן־איינפלוסן האבן זיך אויסקריסטאליזירט אין דער צייט פון וואלן צום סיים, שטאטראט, קהילה, אפילו בשעת וואלן אנצופירן מיט פאראיינען אדער ווירטשאפטלעכע ארגאניזאציעס.

בייי סיים־וואלן, איז בלויז די ציוניסטישע ארגאניזאציע (מיט דער אונטערשטיצונג פון אנדערע ציוניסטישע גרופירונגען און מעסיקער ארטאדאקסיע, ווי די אלעקסאנדער חסידים) און די „אגודה", געווען בכוח דורכצופירן דעפוטאטן. דער „בונד" איז נישט געווען בכוח דוכצופירן קיין דעפוטאט, כאטש בייי שטאטראט־וואלן און אויך בייי וואלן אין די פראָפעסיאנעלע פאראיינען האט ער געהאט גרויס דערפאלק. אייניקע פאראיינען זענען געווען באהערשט פון „בונד", אנדערע — פון די לינקע פועלי ציון. דער קאמף פאר באהערשן די סוחרים־און האנטווערקער פאראיינען, איז געפירט געוואָרן צווישן די ציוניסטן, פאלקיסטן און „אגודה".

די יידישע קהילה איז געווען די פעסטונג פון „אגודה", איבערהויפט אין דער לעצטער תקופה, ערב דער צווייטער

וועלט־מלחמה, וועו די „אגודה" האָט אקטיוו מיטגעאַרבעט מיט דער רעגירונג־גרופּע „סאָציע" (א באַוועגונג געשאַפן נאָכן פּילסודסקי־פּוטש אין יאָר 1926), וועלכע האָט אָן איבערייס רעגירט מיט פּוילן ביזן אויסברוך פון קריג.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע פון לאָדזש האָט געהאַט א רייכע טראַדיציע. אין דער צייט, וועו איך בין געוואָרן א מיטגליד פון ועד העירוני, האָבן שוין געפעלט א ריי פאַרדינסטפולע טוער, וועלכע האָבן די אָרגאַניזאַציע געבויט. עס זענען נאָך פונדעסטוועגן געבליבן אַלטע איבערגעבליבענע טוער. אין שפּיץ פון דער אָרגאַניזאַציע איז געשטאַנען דר. יעזשי ראָזענבלאַט. כאָטש ער איז געווען א גוטער און דערפאַלגרייכער דאָקטער, האָט ער פאַרווואָרפן די פראַקטיק און זיך געווידמעט געזעלשאַפטלעכער אַרבעט און פּאָליטיק. ער איז נישט נאָר געווען דער פאָרזיצער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, נאָר אויך א לאַנג־יאָריקער סיים־דעפּוטאַט; א ראַטמאַן (א דאָזער) אין דער יידישער קהילה; אומדערמידלעכער טוער פון „קרן היסוד". ער איז אויך געווען דער דירעקטאָר פון לאָדזשער דעפּאָזיטן־באַנק, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך די יידישע סוחרים. ער איז נישט געווען קיין טעאָרעטיקער אָדער שיין־ריידער, דערפאַר אָבער אַן אויסגעצייכנטער אָרגאַניזאַטאָר און ערלעכער פּאָליטיקער. ער האָט זיך נישט געווואָלט פון רעזיגנירן זיין מאַנדאַט אַלס סיים־דעפּוטאַט, וועלכן ער וואָלט וואַרשיינלעך געקאָנט קריגן — וועו ער וואָלט מסכים געווען אויף געוויסע אידעאיש־פּאָליטישע קאָנצעסיעס, מיטאַרבעטנדיק מיט דער „סאָציע".

ד"ר יעזשי (אורי) ראָזענבלאַט

דער ועד העיריני האָט געהאַט אין זיין צוזאַמענשטעל א גאַנצע ריי ווערטפולע מענטשן, ווי ישעיהו אוגער (לאַנג־יאָריקער רעדאַקטאָר פון „לאָדזשער טאָגעבלאַט", אינזש. גרשון פּראַשקער (לאַנגיאָריקער ראַטמאַן אין שטאָדט), משה לעמאַן (אויסגעצייכנטער רעדנער), צבי ליטווין, פּ. מאַרכעוו (א טוער פון קרן־קיימת). עס זענען געווען נאָך א ריי עלטערע טוער, וועלכע האָבן זייער גאַנצן לעבן אָפּגענעבן פאַר דער ציוניסטישער באַוועגונג וווי קלמן לעווענטאַן, שמואל לעווי און אַנדערע. די אַלטע קאָדרן זענען מיט דער צייט דערגענצט געוואָרן מיט יונגע טוער, ווי דר. קראָוש, אַדוואָקאַט שטראָוך, אַדוו. צימערמאַן און אַנדערע.

דער סעקרעטאַר פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע איז געווען אשר שאָפּירא, און זיין פאַרטרעטער א. ראַטקאָפּף. שאָפּירא איז געווען דער אזוי גערופענער „ליטוואַק", פול מיט טעמפּעראַמענט, א גוטער אָרגאַניזאַטאָר און א געניטער פּאָליטיקער. א דאנק זיינע פעאיקייטן, האָט זיך אין לאָקאל פון דער אָרגאַניזאַציע קאָנצענטרירט דאָס גאַנצע פּאָליטישע לעבן פון דער ציוניסטישער באַוועגונג. אין דעם לאָקאל האָבן זיך אויך געפינען די ביוראָען פון קרן־קימת און קרן־היסוד.

פּאָליטיש, אין די ראָמען פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע האָבן זיך נאָכער אויסגעטיילט פאַרשידענע ציוניסטישע גרופּירונגען.

עס איז אַנטשטאַנען די רעוויזיאָניסטישע פראַקציע, וועלכע האָט שפּעטער געשאַפן א זעלבסטשטענדיקע פּארטיי, אין שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען אינזש. עלפּערין. די רעוויזיאָניסטישע פּארטיי האָט זיך שטאַרק אַנטוויקלט אין די דריסיקער יאָרן. זי האָט געהאַט אירע צוויגן: א יוגנט־אָרגאַניזאַציע, אונטערן נאָמען „בית טרומפּלדור", א האַלב־מיליטעריש גרופּע: „ברית החייל". אויך די פּארטיי האָט נישט אויסגעמיטן קיין שפּאַלטונג, נאָכן ארויסטרעטן פון ציוניסטישן קאָנגרעס. דאָן האָט זיך אין לאָדזש געשאַפן די „יודענשטאַט פּארטיי".

אין דער צייט פון די פּאָליטישע קאַמפּן צווישן די גרופּן „על המשמר" און „עת לבנות" איז אַנטשאַנען אין לאָדזש אַן אָרגאַניזאַציע: ציוניסטן־ראַדיקאַלן, וועלכע האָט געשטיצט די פּאָליטיק פון יצחק גרינבוימען און זיין קאַמף, צווישן אַנדערע, קעגן פּאַרמירן די יידישע אָגענץ. די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע האָט זיך אַנגערופן „התחיה".

אייגער פון אירע פּילאָרן איז געווען חיים ווידאַווסקי, שפּעטער א קרבן אין לאָדזשער געטא.

שטיצנדיק זיך אויף דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, איז געווען טעטיק די ציוניסטישע פרויען־אָרגאַניזאַציע „וויצ", מיט מלכה רעזניק אין דער שפּיץ.

אין ענגער צוזאַמענארבעט מיט דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, איבערהויפּט אין דער צייט פון וואָלן צום סיים און צום שטאָטראָט, איז געווען די פּארטיי פון רעליגיעזע ציוניסטן — „מזרחי". אירע אָנגעזעענע פירער זענען געווען די ראַטמענער אין שטאָטראָט, משה העלמאַן און טוביה ביאַלער.

„מזרחי" און רעוויזיאָניסטן האָט מען געקענט רעכענען, ווי די רעכטע ציוניסטן. די לינקע ציוניסטן זענען געווען רעפּרעזענטירט דורך „התאחדות" און רעכטע פּועלי ציון. „התאחדות" איז נישט געווען קיין גרויסע פּאָליטישע פּארטיי. זי האָט זיך געשטיצט אויף דער יידישער אינטעליגענץ, וועלכע האָט אונטערשטיצט די העברעישע שפּראַך אין די תרבות־שולן. זי האָט פארמאַנט א סך טוער מיט דר. שווייג (לאַנג־יאָריקער ראַטמאַן) און דר. אריה טאַרטאַקאָווער אין דער שפּיץ. די רעכטע פּועלי ציון, כאָטש זי האָט זיך אריינטירט אויפן אַרבעטער־קלאַס, האָט אויך נישט פאַרגעשטעלט מיט זיך קיין ערנסטן, פּאָליטישן כוח. אין זייער שפּיץ איז געשטאַנען לייזער לעווין און גאָלדין. און דאָך האָט די „התאחדות", און נאָך מער די פּועלי ציון (רעכטע) געשפּילט אַן ערנסטע ראָל, וועו ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן איינפּלוסן אין די ציוניסטישע ספערן. די דאָזיקע צוויי פּארטייען, צוזאַמען מיטן „השומר הצעיר" און אַנדערע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס האָבן געשאַפן די „ליגע פון אַרבעטנדיקן ארץ־ישראל", וועלכע האָט בשעת וואָלן צום ציוניסטישן קאָנגרעס געהאַט גרויס דערפאָלג.

די פאראינטערעסירונגען פון די לינקע פועלי ציון האָבן זיך קאָנצענטרירט מער אויפן מאָמענט פון קלאָסן־קאָמף. די דאָזיקע פּאַרטיי האָט געהאָט א באַדייטנדיקע שטיצע אין יידישן ארבעטער־קלאָס, און האָט תמיד באַווּיזן דורכצופירן עטלעכע ראָטמענער אין לאָדזשער שטאָטראָט. עטלעכע פאַרייגען זענען געשטאַנען אונטער זייער איינפלוס (למשל — דער פּליישער פאריין). צו אירע מער באַקאַנטע טוער האָבן געהערט: חיים בראַנד (מיעטעק), מ. עדעלמאַן, אריה האָלענדערסקי, ברוך שאַפּירא, ד"ר ל. שיפמאַן. די לינקע פועלי ציון האָבן ארויסגעגעבן א יידישע וואָכנצייטונג, „דער לאָדזשער ארבעטער", אויסגעהאַלטן א יידישע שול א"נ באַראַכאָוו־שול. זיי האָבן געהאָט אַן אייגענעם קאָאָפּעראַטיוו, א ביבליאָטעק א"נ פון בארָאכאָוו און און בכלל געפירט א לעבעדיקע טעטיקייט אויפן פּאָליטישן און קולטורעלן געביט.

זייער יוגנט־ארגאניזאציע האָט געהייסן „יוגנט", און די ספּאָרט־ארגאניזאציע „שטערן", ערשט אין די יאָרן 1938-39 האָבן די לינקע פועלי ציון אַנגעהויבן זאַמלען געלט פאר די פּאָנדן פון קרן־קיימת און קרן היסוד און אַנטיילנעמען אין ציוניסטישן קאָנגרעס.

כאָטש די לינקע פועלי ציון און דער „בונד" האָבן געהאָט געמיינזאַמע קלאָסן־אינטערעסן, איז פונדעסטוועגן זעלטן געקומען צו א פּאַרשטענדיקונג צווישן די צוויי פּאַרטייען. אייגע פון די אויסנאַמען איז געווען דער פּאַראַיניקטער פּראָנט צו די וואָלן פון לאָדזשער שטאָטראָט אין יאָר 1938, וועגן די אַנטיסעמיטישע שטימונגען האָבן זיך שטאַרק געלאָזט פילן.

דער „בונד" האָט געהאָט אין לאָדזש א שטאַרקע אַרגאַניזאציע. זיין געזעלשאַפּטלעכע באַזע, ווי די באַזע פון די לינקע פועלי ציון — איז געווען דער יידישער ארבעטער־קלאָס, און דערפון נעמט זיך די קענערשאַפט, וואָס האָט געהערשט צווישן די פּאַרטייען.

ראָזע אייכנער

צאָלמעסיק איז דער „בונד" געווען די שטאַרקסטע פּאַרטיי צווישן די יידישע ארבעטער־פּאַרטייען, אָבער — טראָץ דעם — איז אים קיינמאָל נישט געלונגען אַרייַנצופירן א דעפּוטאַט אין סיים אַריין. ביי די שטאָטראָט־וואָלן, האָט דער „בונד" פון צייט צו צייט געהאָט צו פּאַרציכענען דערפאָלגן און אָפט פּאַרמאָגט די גרעסטע גרופּע יידישע ראָטמענער. צו די אַנגעזעענסטע בונדישע טוער אין לאָדזש האָבן גערעכנט: ישראל ליכטענשטיין, שמואל מילמאַן, ד"ר מאַרגאָלים, אַרטור זיגעלבוים, חיים־לייב פּאָזנאַנסקי, יוסף מאַרגענטאַלער און ראָזע אייכנער.

ישראל ליכטענשטיין איז געווען א פּאָפולערער און באַליבטער טוער. פון פּאַך — א לערער, האָט ער זיך מיט אייפער איבערגעגעבן דער פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכער ארבעט. ער איז געשטאָרבן אין יאָר 1933, אין די פּאַראַיניקטע שטאַטן, וווּ ער האָט געפירט א זאָמל־אַקציע פאר די „צישא"־שולן (וועלטלעכע פּאָלקס־שולן, געפירט אין דער יידישער שפּראַך). דעם טויטן קערפער האָט מען צוריקגעבראכט קיין לאָדזש, און דער לוויה־צוג, וועלכער האָט זיך אַנגעהויבן פון פאַבריק־באַנהויף, איז געווען איינער פון די גרעסטע לוויה־צוגן אין לאָדזש.

ישראל ליכטענשטיין

ד"ר אלעקסאַנדער מאַרגאָלים איז א ריי יאָרן געווען לאַווניק אין שטאָטראָט. ווי א טוער פון „בונד", האָט מען אים ארעסטירט באַלד ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען לאָדזש, און אים דערמאָרדעט.

שמואל זיגעלבוים (אַרטור), איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד אין לאַנדאָן — אין יאָר 1943 — אלס פּראָטעסט קעגן דער גלייכגילטיקייט פון דער וועלט צום גורל פון די יידן אין פּוילן.

די פּרויען־ארגאניזאציע פון „בונד" איז געווען „יאָפֿ" (יידישע ארבעטער פרוי) מיט ראָזע אייכנער אין דער שפּיץ.

דער בונדישער ספּאָרט־קלוב האָט געהייסן: „מאַרגנשטערן". די יוגנט — „צוקונפט" און די קינדער־ארגאניזאציע „סקיפ".

זייער פּאָפולער איז געווען די „קולטור־ליגע", וועלכער דער „בונד" האָט געגרינדעט אין יאָר 1928. די קולטור־ליגע האָט געפירט א קולטור־דערציערישע ארבעט; זי האָט פאַרמאָגט א דראַמאַטישן קרייז.

די קאָמוניסטישע ארגאניזאציע אין לאָדזש איז געווען אומלעגאַל, אָבער איר איינפלוס צווישן די יידישע ארבעטער איז געווען אַן אַנזעעוודיקער. אין יאָר 1928, ארויסטרעטנדיק אונטער אַן אַנדערן נאָמען, האָבן די קאָמוניסטן באַווּיזן דורכצופירן אין לאָדזש 2 דעפּוטאַטן צום סיים. אין געווייסע פעריאָדן האָבן די יידישע קאָמוניסטן געשטימט פאר אַנדערע גרופּירונגען, אָדער דעמאָנסטראָטיוו — פאר דער נעפּלטער ליסטע.

פון דער אַנדער זייט איז געשטאַנען די ארטאָדאָקסיע, איבערהויפט — די „אגודה". זייער איינפלוס איז געווען א באַדייטנדער, איבערהויפט אין דעם צייט־אָפּשניט, — וועגן צו דער מאַכט אין פּוילן איז געקומען די „סאַנאַציע". דער באַקאַנטסטער פירער פון דער „אגודה" לייבל מינצבערג, וועלכער האָט מיט זיין נאָכגיביקער פּאָליטיק באַווּיזן צו באַקומען קאָנצעסיעס פאר זיין פּאַרטיי, צווישן אַנדערע האָט ער אויך באַקומען א דעפּוטאַטן־מאַנדאַט צום סיים, זייענדיק אויף דער רעגירונגס־ליסטע.

די וואָלן זענען באַיקאָטירט געוואָרן פון די פּוילישע אָפּאָזיציאָנעלע פּאַרטייען; דער ציוניסטישער ארגאניזאציע פון לאָדזש, און די יידישע ארבעטער פּאַרטייען.

א שטאַרקן אייגפלוס האָט די „אגודה" נעהאַט אין דער יידישער קהילה, וווּ זיי האָבן פּאָקטיש נעהאַט דעם מאָנאָפּאָל.

צווישן אנדערע אדאנק דעם, ווייל די נישט־רעליגיעזע גרופּן פון דער יידישער באפעלקערונג, האָבן נישט אריסגעווויזן קיין גרויסן אינטערעס פאר דער טעטיקייט פון דער קהילה, און די וואל־באטייליקונג פון די גרופּן איז געווען א מינימאלע. באקאנטע טויער פון דער „אגודה" זענען געווען: ליאנגיאריקער פּאַרזיצער יחיאל יצחק בערמאן, משה און יוסף וואידיסלאווסקי, בערגער און פּליוואצקי.

די ארטאָדאקסיע איז נישט געווען קיין אויסהייטלעכע. עס זענען צווישן איר געווען גרופּן, ווי למשל, „אלעקסאנדער חסידים", וועלכע האָבן מיטגעארבעט מיט דער ציוניסטישער ארגאניזאציע בשעת וואלן צום סיים, אדער שטאטראט. וויכטיקע טויער פון די אלעקסאנדער חסידים זענען געווען: א. מ. קעניגסבערג און הענעך רוס.

א קליינע, נישט־ציוניסטישע פּארטיי זענען געווען די פּאל־קיסטן. די באזע פון דער פּארטיי זענען געווען די האנטווערקער, און אויף דעם דאזיקן באָדן האָבן צווישן זיך קאָנקורירט די פּאלקיסטן און די ציוניסטישע גרופּן.

אין דער צייט, ווען צו דער מאכט אין פוילן איז געקומען די „סאנאציע", האָבן די פּאלקיסטן ארויסגעווויזן טענדענצן פון מיטמאכן זייער פּאליטיק, און האָבן אין דער קהילה מיטגע־ארבעט מיט דער „אגודה". אין שפּיץ פון די פּאלקיסטן זענען געשטאנען די אדוואקאטן: יוסף וווייצמאן און הערשליק, ווי אויך מענדל באלבערישסקי. יוסף וווייצמאן איז געווען א פּאר־נעמיקער פּאליטיקער, אבער די באזע פון זיין פּארטיי האָט אים נישט דערלויבט צו שווימען אין בריייטע וואסערן.

*

איבער 100 יאָר האָט עקזיסטירט דאָס יידישע לאָדזש. אירע לעצטע 21 יאָר זענען אויסגעפאלן אין דער צייט פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט. געווען זענען עס יאָרן דערהויבענע און פּאַרוואָלקנטע. פון איין זייט האָט זיך צעבליט און פּאר־נאַנדערגעוואקסן דאָס פּאליטישע, געזעלשאפטלעכע און קולטו־רעלע לעבן פון פוילישן יידנטום. פון דער אנדערער זייט, נאָך דער ערשטער פּאזע פון גרויסע האָפענונגען אויף דער צוקונפט און פּארהעלטנישמעסיקער גלייכהייט, איז דער נאציאנאלער און עקאָנאָמישער דרוק אין באַצוג צו יידן געוואָרן וואָס אמאל שווערער. מען האָט זיך באמיט צו פּאַרוואָנדלען יידן אין בירגער פון דער צווייטער מדרגה. די דאָזיקע באמיאונגען האָבן זיך אָנגענומען אויף א ווידערשטאנד מצד דער יידישער באַ־פעלקערונג. דער ווידערשטאנד איז געקומען צום אויסדרוק אין פּאליטישן קאמף אין סיים און אין די שטאָטראטן. דער ארבעטער־קלאַס האָט רעאגירט מיט זיין סאָלידאריטעט און מיט שטרייק. אין דעם דאזיקן קאמף האָט געשפּילט א גרויסע ראָל דער פירער פון פוילישן יידנטום, לאָנגניאריקער סיים־דעפּוטאט, וועלכער איז געווען זייער פּאפולער אין לאָדזש — יצחק גרינבוים. זיין קומען קיין לאָדזש און זיינע ארויסטריטן אויף מיטינגען — האָבן עלעקטריזירט דער יידישער באפעל־קערונג און האָבן געווען צום קאמף פאר רעכט.

די פּאליטישע דיסקרימינאציע לגבי דער יידישער באפעל־קערונג האָט זיך אָנגעהויבן דורך אייַנפירן א נעזעץ וועגן זונ־טיקדיקער צוואַנג־רו. סוחרים און באלעבאטים פון וואַרשטאטן זענען געשטאנען פאר א שווערן פּראבלעם: אפּזאָגן זיך פון אויפהאלטן שבת, אדער אונטערגיין אין עקאָנאָמישן קאמף?

רעכענענדיק זיך מיט דער אינטערנאציאָנאלער עפענטלע־כער מיינונג האָט מען אין פוילן נישט איינגעפירט בולטע אנטי־יידישע געזעצן, אבער אין דער פּראקטיק האָט מען שווער געמאכט דאָס לעבן פון די יידן. ספּעציעל איז פילבאר געווען דער דרוק, אויפן געביט פון שטייערן. מען האָט סקרופולאָז ליציטירט יידיש פּארמעגן. די אויסדרוקן „גראבסקים וועגע־לעך" און „גראבסקים עליה" זענען געווארן א טייל פון דער אומגענגם־שפּראך. וולאדיסלאוו גראבסקי איז געווען פינאנ־מיניסטער אין דער פּוילישׂ־ענדעקישער רעגירונג, וועלכער האָט דורכגעפירט די וואלוטע־רעפאָרם. איינע פון די מיטלען איז געווען דאָס פארצייגן די שרויף פון שטייערן. ליציטאציעס פאר שטייער־חובות זענען געווען אויף דער טאג־ארדנונג, און דעם פארמעגן וועלכן מ'האָט נישט געקאָנט פארקויפן האָט מען געוואמלט אין מלוכישע סקלאדן. דער דאָזיקער דרוק האָט ארויסגערופן א פארשטארקטע עמיגראציע קיין פאלעסטינע.

יידן — אביטוריענטן פון מיטל־שולן איז וואָס אמאל שווערער געווארן אָנצוקומען אין פּוילישע הויך־שולן, און אויך אין גרעסערע האנדלס- און אינדוסטרי־אונטערנעמונגען. די יוגנט האָט געפונען אן אויסוועג דורך שטודירן אין אויס־לאנד, און א סך פון די, וועלכע האָבן דאָרט פארענדיקט זייער שטודיום — זענען שוין מער נישט צוריקגעקומען אין לאנד אריין. דער דאָזיקער פּרט האָט דירעקט אָנגעריירט לאָדזש, וווּ עס איז במילא נישט געווען קיין הויך־שול.

דאָס קומען פון היטלערן צו דער מאכט אין דייטשלאנד, האָט נאָך מער פארערגערט די לאגע פון דער יידישער באפעל־קערונג אין פוילן. דער פּוילישער נאציאָנאליזם און שאָווי־ניזם האָט ארומגעכאפּט דאָס לאנד.

אנטיסעמיטישע קערענדלעך האָבן שוין עקזיסטירט אין לאָדזש, זינט איר באגינען. דער פּוילישער ארבעטער־קלאַס איז נעווארן אויפגעהעצט קעגן „פּרעמדע" קאָפּיטאליסטן, איבער־הויפּט יידן. אין לאָדזש האָבן עקזיסטירט צוויי נעגוב שטארקע פּאליטישע פּארטייען: נ.פּ.ר. (נאציאנאלע פארטיי פון ארבעטער) און „כאדעקעם" (קריסטלעכע דעמאקראטיע), וועלכע האָבן זיך באמיט צו באאיינפלוסן דעם ארבעטער־קלאַס. ביידע פאר־טייען האָבן נעהאט אן אויסגעשפּראכענעם אנטיסעמיטישן כאראקטער. נעבן זיי האָט עקזיסטירט א בירגערלעכע פּארטיי, „ענדעקעם" (דעמאקראטישע פּאלקס־פּארטיי), וועלכע האָט נעהאט א בריייטע אונטערשטיצונג אין דער פּוילישער נעזעל־שאפט. די מאכט און די זעלבסט־פארוואלטונגען האָט זיך מער מאל נעטוישט, און פון צייט צו צייט זענען נעקומען צו דער מאכט אנטיסעמיטישע פּארטייען.

אויך די „סאנאציע", די גרופּע, וועלכע האָט רעגירט מיט פוילן זינט דאָס יאָר 1926, האָט אין די דריייסיקער יאָרן זיך באמיט אויסצונוצן דעם פוילישן נאציאָנאליזם פאר אירע פּאליטישע צילן, און אין א גרויסער מאָס האָט זי איבערגע־נומען פון די „ענדעקעם" איר אנטי־יידישע פּראָגראם. אין סיים האָט מען אריינגעטראָגן א נעזעץ־פּראָיעקט קעגן דער יידישער ריטואלער שחיטה. איינער פון די „סאנאציע"־פּרע־מיערן האָט פאָרמולירט די נייע פּוילישע פּאליטיק לגבי די יידן:

„עקאָנאָמישער קאָמף — ביטע זייער (אָוושעם). די דאָזיקע פּאָליטישע פּאָרמולירונג האָט באַדייט, אַז די רעגירונג וועט צו קיין פּאָגראָמען נישט דערלאָזן, אָבער עקאָנאָמישע רעפּרעסיעס אין באַצוג צו יידן, וועט זי שטיצן.

די דאָזיקע פּאָליטישע פּאָרמולירונג וועגן יידן, איז אריין אין דער געשיכטע, ווי די „אָוושעם־פּאָליטיק".

אין יאָר 1934 האָבן די ענדעקעס באַהערשט דעם לאָדזשער שטאָטראַט. אין שפּיץ פון דער ענדעקישער פראַקציע אין שטאָטראַט איז געשטאַנען דער בארימטער אַנטיסעמיט אַדוו. קאָזשימיעזש קאָוואָלסקי, דער שפּעטערדיקער פירער פון די ענדעקעס אין פוילן. די ענדעקעס פֿרובירן איינפירן דעם אַרישן פּאַראַגראַף פּאַר יידן אין שטאָטראַט, אָבער די רעגירונג האָט פּאַרנאַנדערגעלאָזן דעם שטאָטראַט, אוים מורא, אַז דער ענדעקישער איינפלוס וועט זיך פּאַרשטאַרקן אין לאָדזש.

אין לאַנד־מאַשטאַב, אין די הויך־שולן, האָט מען זיך באַמיט אייַנצופירן „געטאָ־בענק". מען איז באַפאַלן יידישע סטודענטן, און זיי געשלאָגן מיט שטעקנס. דאָ און דאָרט זענען פּאָרגעקומען אַנטי־יידישע „עקסצעסן".

די שולדיקע האָט מען נישט געקאָנט געפינען, אָדער (ווי אין פּשיטיק) מען האָט די יידן, וועלכע האָבן זיך פּאַרטיידיקט געוואָלט אויף דער באַשולדיקונגס־באַנק, צוזאַמען מיט די אַנפאַלער. די פּוילישע אַדוואָקאַטן האָבן אין לאָדזש דורכגעפירט אַ פּאַראַנדערטייַלונג פון די געריכטס־ביוראָען, באַשטימט פּאַר אַדוואָקאַטן, כדי זיך נישט צו מישן מיט יידישע אַדוואָקאַטן. מיטן ציל אינאַנצן אויסשליסן יידן פון אַדוואָקאַטור, האָט דער סיים אַנגענומען אַ געזעץ, אַז דער יוסטיץ־מיניסטער האָט דאָס אויסשליסלעכע רעכט צוצולאָזן צו אַדוואָקאַטור אַ באַשטימטע צאָל פון די, וועלכע האָבן בייגעלייגט דעם עקזאַמען אלס אַדוואָקאַט. פּאַרשטעלט, אַז דער מיניסטער האָט אויסגענוצט דעם געזעץ און באַפוילן אַרייַנצושרייבן נאָר פּוילישע קאַנדידאַטן, אפילו קיין איינציקער ייִד איז נישט דערלאָזט געוואָרן.

איך בין געווען איינער פון די יונגע יוריסטן, וועמענס יאָרן פון שטודירן און פון געריכטלעכע אַפּליקאַציע האָבן געדאַרפט גיין אין ניווּעץ.

די יידישע געזעלשאַפט איז געוואָרן אַפּאַטיש. גרופּירונגען ווי די אגודה, פּאָלקיסטן, רעוויזיאָניסטן, קאָמבאַטאַנטן און אַסימילאַטאָרן האָבן זיך באַמיט אָפּצושוואַכן דעם אַנטיסעמיטישן קורס דורך מיטארבעטן מיט דער רעגירונג. פון דער צווייטער זייט, האָבן אלע מער און מער יידן געטראַכט פון עמיגראַציע. פּאַטענציעלע עמיגראַנטן האָבן באַזוכט די ביוראָען פון „האיאס" און פּאָלעסטינע־אַמט.

עס איז אָבער שווער צו קריגן א וויזע אין מעבר־לים לענדער. און די עמיגראַציע קיין פּאָלעסטינע איז באַגרענעצט פון א קוואָטע, באַשטימט דורך די ענגלענדער.

כּאַראַקטעריסטיש איז דער אינצידענט, וועלכער האָט פּאַסירט נאָך אין יאָר 1934. א גרופּע פון ענטוזיאַסטישער יוגנט האָבן זיך באַמיט אריינצוקריגן קיין פּאָלעסטינע אויף אן אומלעגאַלן אופן. עטלעבע אַפּעריסטן נוצן אוים דעם ענטוזיאַזם און עצה'נען, מען זאָל זיך לאָזן קיין פּאָלעסטינע אויף א שיף. די שיף „וואַנדא" האָט זיך ארויסגעוויזן, איז נאָר א חורבה. אלע פּאַסאַזשירן זענען געבליבן אויף דער יבשה. די פּוילישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן זיך קנאַפּ אַריינטירט אין דעם פּאָליטישן הינטערגרונט פון דער גאַנצער געשיכטע, און דעם פּאַל באַהאַנדלט ווי אן איינפאַכע קרימינעלע אַפּערע און האָט צוגעצויגן צו פּאַראַנטוואָרטלעכקייט נישט נאָר די אַפּעריסטן, נאָר אויך די נאַיוועע אָרגאַניזאַטאָרן.

מיטן לויף פון דער צייט פּאַרשאַרפט זיך אלץ מער דער אַנטיסעמיטישער דרוק, די פּוילישע רעגירונג נעמט פלירטעווען מיט היטלער־דייטשלאַנד. אין יאָר 1938 האָט פּוילן צוגעהאָלפן דייטשלאַנד, וועלן זי האָט פּארנומען א טייל פון טשעכאָסלאָוואקיע, וואָס האָט געהייסן: „זאָלזיע". אָבער שוין עטלעכע חדשים שפּעטער ווערט קלאָר, אז אויך פּוילן וועט זיין היטלערס קרבן. אין דער לעצטער מינוט באַמיט זיך די פּוילישע רעגירונג צו זאַמלען ארום זיך די גאַנצע געזעלשאַפט, אויך די יידן. זי נעמט זיך ווירקלעך גרייטן צו א מלחמה, מען בויט לופט־אַנגריף באַהעלטענישן, און קלייבן געשאַנקען פּאַרן לופט־פּלאַט. יידן נעמען אין דער ארבעט אַן אַקטיוון אַנטייל, ארויסווייזנדיק זייער פּאַטריאָטיזם. אָבער עס איז שוין צו שפּעט. „מיר זענען פּאַראַיניקט, שטאַרק און גרייט", — האָבן פּארזיכערט די פּלאַקאַטן, וועלכע די רעגירונג האָט געלאָזן אויסקלעפן איבער די גאַסן פון שטאָט און שטעטל. מען האָט זיך אליין אָפּגענאַרט.

פּוילן איז געווען שוואַך, און אינערלעך צעריסן.

דעם ערשטן סעפּטעמבער פון יאָר 1939, האָט מיך אויפגעוועקט, ווי אלע אַנדערע לאָדזשער, דער רוף פון די סירענעס, וועלכע האָבן געוואָרנט קעגן א לופט־אַנגריף. מיר וויסן שוין, אז עס איז מלחמה, אָבער מיר פילן עס נאָך נישט. ווי תמיד, גיי איך אין געריכט אריין, ווו עס דאַרף פּאַרקומען א משפּט. ער הויבט זיך אן נארמאַל, אָבער נאָך עטלעכע מינוט זאָגן די סירענעס אן א לופט־אַנגריף. דער ריכטער רייסט איבער די פּאַרהאַנדלונגען, און אלע גייען אריין אין דער באַהעלטעניש. נאָך א געווייסער צייט סיגנאַליזירן די סירענעס, אז קיין לופט־אַנגריף וועט נישט זיין. דער משפּט הויבט זיך ווידער אן. און ווידער וועדט ער נאָך א ווייל איבערגעריסן. אזוי כסדר.

צומאָרגנס האָט דאָס געריכט אויפגעהערט צו פונקציאָנירן. דעם דריטן סעפּטעמבער טרעטן צו צום קריג ענגלאַנד און פראַנקרייך. קורץ האָט געדויערט די פרייד און די האָפענונג אויף א שנעלער הילף.

אַנטוישונג.

דעם 5טן סעפּטעמבער — דער בארימטער רוף פון פּולקאָוניק אומיאַסטאָווסקי, אז אלע מענער, וועלכע זענען פעאיק צו טראָגן געווער, זאָלן זיך לאָזן קיין וואַרשע. אינדערפרי פּארלאָזן מיר לאָדזש, ווי טויזנטער אַנדערע. די וועגן זענען פּאַרלייגט מיט מענטשן און וועגענער. נאָך א קורצער צייט באַווייזן זיך דייטשע עראָפּלאַנען. זיי לאָזן זיך אראָפּ נידעריק און באַשיסן די מארשירנדיקע. באַווען זיך בייטאָג, וועדט אוממעגלעך. באַהאַלטן מיר זיך בייטאָג, און מארשירן ביינאַכט. קיין וואַרשע זענען מיר נישט דערגאַנגען. אין פּרושקאָוו האָבן אונדז אויבערגעאָגט דייטשע טאַנקן.

קערן מיר זיך צוריק קיין לאָדזש, און גנבענען זיך אריין אין שטאָט. דאָ באַלעבאַטעווען שוין די דייטשן. די ערשטע

אנטי־יידישע פראָרדנונג: א פאַרבאָט צו גיין איבער פּיעטרקאָווער גאַס. איך ווּיז אויף פּיעטרקאָווער גאַס. פאַקטיש הייסט עס — איך בין אַן ארעסטאַנט אין מיין אייגענער ווּוינונג.

דאָס לעבן ווערט אומדערטרעגלעך. כ'טראכט, וואָס אָנצוהויבן טאָן. פאַר זיך זע איך הונגער, נויט. אָבער א דעציזיע איז שווער אָנצונעמען. אין א געוויסן טאָג האָט מען דעצידירט פאַר מיר. אין מיין ווּוינונג באַווייזט זיך דער סעקרעטאַר פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אשר שאַפּירא, און אינפאָרמירט מיר, אַז צומאָרגנס דאַרף איך זיך מעלדן ביי דער „געסטאַפּאָ", אויף אנשטאַדט גאַס, צוגעבנדיק, אַז ער מעלדעט עס מיר לויטן באַפעל, וועלכן ער האָט געקראָגן פון דער געסטאַפּאָ. דערביי האָט ער צוגענעבן, אַז ער פערזענלעך, וועט זיך נישט צושטעלן, און דאָס זעלבע ראָט ער אנדערע צו טאָן.

דעם צווייטן טאָג, האָב איך פאַרלאָזן לאָדזש, מיט א קלייענער וואַליזקע אין האַנט, אויפן וועג קיין וואַרשע.

איך וועל זיך אומקערן קיין לאָדזש און איבער פינף יאָר אַרום — אָבער דאָס וועט שוין זיין אַן אַנדער לאָדזש — א נישט־יידישע לאָדזש.

יידיש — מ. אייזענבוד.

הרב ד"ר י. ראַפאַפּאָרט

אַ נשמה-ליכט פאַרן 2-טן גימנאַזיום אין לאָדזש

(אַ בינטעלע זכרונות פון 1929-1931)

די באַן-סטאַציע ווו מיר האָבן געמוזט אויסשטיינען, כדי וויטער צו פאָרן קיין לאָדזש, האָט געהייסן קאָלושקי. דאָ האָט זיך דער צוג אָפּגעשטעלט אויפן וועג פון קראָקע קיין ווארשע, און דעמאָלט זענען מיר אריינגענאַנגען אין אַ קלעַנערן צוג אויפן וועג קיין לאָדזש. פאַרוואָס דאָס איז אזוי געווען וויים איך נישט, אָבער אזוי איז עס געווען, אז ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין קאָלושקי איז די באַן-סטאַציע אלעמאָל געווען איינגעהילט אין טונקלקייט.

דאָס איז געווען שפעט ביי נאַכט. אלעמאָל איז עס געווען שפעט ביי נאַכט, און ווען עס איז געווען קאַלט אין דרויסן, און דערצו האָט עס נאָך גערעגנט אויך, האָט קאָלושקי אויף מיר אלעמאָל געמאַכט אַ דערשלאָגענעם איינדרוק. איך וואָלט גערן געווען אויסגעמיטן די באַדערפענישׂ דאָרט איבערצושטיינען, און אזוי ארום נישט דאַרפן קומען אונטער אַ מין מרה שחורה דווקא ווען איך האָב געוואָלט אָנקומען קיין לאָדזש אַ פריילעכער און האָפענונגספולער. בין איך דאָך געווען אַ סטודענט אין דער שטאָלצער יידישער גימנאַזיע אויף דער מאַגיסטראַצקע גאַס, און איך האָב דעם שטאָלץ געטראָגן ביי זיך אין הארץ מיט אַ סך פרייד. און דאָ קומט קאָלושקי, מיט אירע טונקעלע שאָטנס, און איך האָב נעדאַרפט זיצן אין דרויסן, קאַלט און איינזאַם און טונקל, ביז דער צוג קיין לאָדזש איז אָנגעקומען און האָט אונדז וויטער געמוזט. און ביז וואָס ביז ווען איז מיין שטימונג געווארן א דערשלאָגענע.

אָנגעקומען קיין לאָדזש, איז שוין געווען גאָר שפעט ביי נאַכט. קיינער האָט אויף מיר נישט נעווארט, כאָטש איך האָב געהאַט א סך משפחה אין יענער שטאָט. פעטערס און מומעס און קוזינען און קוזינקעס. זיי האָבן אָבער אלע געהאַט שטאַרק פאַרדרום אויף מיר. די סיבה פון זייער שטעלונג איז נישט געווען וויל די קרובים זענען געווען שלעכטע מענטשן. פאַרקערט, זיי זענען געווען גאָר האַרציקע מענטשן. און ווען זיי האָבן מיך געזען מיט א געוויסע צייט פריער, ווען איך בין געפאָרן אין דער מתיבתא-ישיבה אין ווארשע, האָבן זיי מיך דווקא אזוי ווארעם מקרב געווען, אז אַן איינענער זון וואָלט קיין בעסערן קבלת-פנים נישט געווען באַקומען.

אָבער איצט זענען זיי נישט נעקומען מיך אָפּצונעמען אויף דער לאָדזשער באַן-סטאַציע, וויל איך בין מער קיין ישיבה-בחור נישט געווען. איך האָב אויסגעטאָן דאָס קיילעכדיקע חסידישע היטל און אָנגעטאָן א בלויז-זעקס-קאַנטיק היטל פון א גימנאַזיסט. איך (פון מיין זייט) האָב נישט געהאַט קיין שווערקייטן צו פארשטיין פארוואָס די קרובים זענען ברוגז אויף מיר.

א סך פון מיינע קרובים האָבן מסתמא נעדענקט די הסתלקות פון אונדזער זיידן, דעם ראַדאָשיצער רבין, וועלכער האָט געהאַט געפירט זיין רבינסטוואָ אין לאָדזש א לאַנגע צאָל יאָרן ביז צו דער פטירה זיינער. דער נאָמען פון דער ראַדאָשיצער דינאַסטיע איז געווען באַקאַנט אין קאָנגרעס-פוילן זייט זי איז געגרינדעט געוואָרן פונעם ערשטן ראַדאָשיצער רבין, דעם סבא קדישא ר' ישכר בער זכותו יגן עלינו. די גרעסטע צדיקים פון יענער צייט זענען צו אים געפאָרן; דער חידושי הרי"ם האָט זיך געלאָזט פון אים בענטשן; דער ראַדאָמסקער רבי איז געווען איינער פון זיינע תלמידים און דערציילט גרויסע זאכן וועגן די מופתים וואָס דער ערשטער ראַדאָשיצער רבי פלענט באַווייזן.

ר' הלל ראַדאָשיצער איז געווען אַן אייניקל פון דעם ערשטן ראַדאָשיצער רבין, און ער האָט געפירט טיש אין ראַדאָשיץ אליין. און אונדזער זיידע, דער רבי ר' ישכר בער זכותו יגן עלינו, — וועלכער האָט געהייסן נאָכן ערשטן ראַדאָשיצער רבין, — איז געווען א ברודער פון ר' הלל און זיין הייליקע מחיצה איז געווען אין לאָדזש, אויף שרעדניע גאַס, וועלכע איז שפעטער אָנגערופן געוואָרן די פּאָמאָרסקע. ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1920, און מיט קנאַפּע צען יאָר שפעטער קומט זיינס אַן אייניקל צו פּאָרן און די וועלט, וועלכע ער ברענגט מיט זיך מיט איז גאָר — אזוי ווי מען האָט דעמאָלט דאָס באַטראַכט — אין אזא שארפן קאָנפליקט מיט דער וועלט פון זיין יידן. זענען די קרובים געווען ברוגז אויף מיר און האָבן מיך נישט אָפּגעוואָרט אויפן וואָקזאַל וועלן איך בין צום ערשטן מאָל אָנגעקומען קיין לאָדזש און בין אריין אין דער העברעאישער גימנאַזיע אויף דער מאַגיסטראַצקע גאַס.

*

איך האָב אלעמאָל געקענט די פוילישע שפראַך סיי אין וואָרט און סיי אין שריפט. איך האָב געהאַט געענדיקט די רעגירונג-שולע אין אונדזער שטעטל, אָבער איך האָב זיך מיט דער שפראַך קיין סך נישט באַנוצט. אמאָל-אמאָל בין איך אריינגענאַנגען אינעם קליידער-נעשעפט פון מיינע עלטערן און האָב צוגעהאָלפן פארקויפן א מלבוש — האָב איך גערעדט

פוילישׁ מיטן קונה. אמאל האָב איך אויך געדארפט גיין רופן דעם שבת־גוי, וועלכער איז געווען דער סטרוזש אינעם הויז וווּ מיר האָבן געווויינט און אים בעטן, אז ער זאָל צוקומען צו אונדז און מאכן א פייער אין קוך, שבת אין דער פרי, כדי אָנצוווארעמען דאָס עסן, אָדער אויסצולעשן די עלעקטרע פרייטיק־צו־נאכטס וועו מיר האָבן געהאלטן ביים גיין שלאפן — האָב איך געדעדט פוילישׁ מיטן סטרוזש אונדזערן.

ערשט וועו איך בין געווארן א שילער אינעם גימנאזיום האָב איך באמערקט ווי די יידישע יוגנט — און איך אליין בתוכם — האָבן געדעדט בלויז פוילישׁ. איינער האָט געדעדט בעסער, מיט א ריינערן אקצענט, און א צווייטער האָט געדעדט ערגער, מיט א פרעמדן אקצענט, אָבער פוילישׁ האָט מען געדעדט. די אלגעמיינע לעקציעס זענען געווען אין פוילישׁ, און וועו מען האָט געשפילט ספּארט אינעם הויף פון דער שולע איז דאָס אויך געווען אויף פוילישׁ. דאָס איז געווען אונדזער אָפיציעלע שפּראך, נישט נאָר אין קלאָס, נאָר אויך אין דער היים, און אין גאָס.

פּארשטייט זיך ,אז די העברעאישע שפּראך האָט געהאט א חשובן פלאץ אין אונדזער גימנאזיע, וועלכע איז געווען איינע פון די דריי העברעישע גימנאזיעס, וועלכע האָבן געהערט צו דער „געזעלשאפט פון די יידישע מיטל־שולן" אונטער דער הויפט־לייטונג פון ראבינער ד"ר מארקום בראודע פון דער בארימטער מאדערנער שול אויף אלעע קאשטשושקי אין לאדזש.

צען אָדער צוועלף לעקציעס א וואָך האָבן מיר געהאט אין דער העברעאישער שפּראך, און געלערנט האָבן מיר דעמאלט נישט נאָר תנ"ך, נאָר אויך העברעאישע ליטעראטור און יידישע געשיכטע, און מיר האָבן דיסקוטירט אין העברעאיש און מיר האָבן געשריבן אויפזאצן אין העברעאיש.

אָבער צווישן א דרייסיק שילער פון מיין קלאָס זענען געווען — אויף וויפיל איך געדענק — נישט מער ווי צוויי, וועלכע האָבן אין פרינציפ געדעדט נאָר העברעיש דעמאלט וועו זיי האָבן נישט געמוזט זיך באָנוצן מיט פוילישׁ: איינער האָט געהייסן פיינשטיין, וועלכע איז געווען אן איבערגעגעבענער מיטגליד פון דער יוגנט־ארגאניזאציע „גורדוניה", און דער צווייטער איז געווען מיטן נאָמען בונין, וועמענס פאָטער איז אליין געווען א העברעאישער לערער אין איינער פון די מערערע יידישע שולעס אין לאָדזש. א חוץ די דערמאָנטע צוויי תלמידים ביי מיר אין קלאָס האָבן אלע אנדערע געדעדט פוילישׁ — און איך בין געווען צווישן זיי. די גאנצע צייט איז אזוי געווען און איך האָב געשפּירט, אז אין באציר זיך עפּעס מיט פרעמדע פעדערן.

עס איז אָבער נישט געווען בלויז וואָס איך האָב געפילט, אז איך באציר זיך מיט פרעמדע פעדערן. אפשר וואָלט איך דעם דאָזיקן געפיל נעקענט דעמאלט אונטערדריקן מיטן תירוץ, אז מיר האָבן אויך א צווייטע און איצט־אויפלעבנדיקע שפּראך — דאָס הייסט העברעאיש.

אין צוזאמענהאנג מיט דעם איז כדאי צו דערמאָנען, אז אין אונדזער גימנאזיע — זי האָט זיך אָנגערופן „די צווייטע גימנאזיע" אויף נומער 16 מאגיסטראָצקע גאס אין קענגזאץ צו „דער ערשטער גימנאזיע" וואָס איז געשטאנען אנטקענן איבער אין דער זעלבער גאס אויף נומער 7 — האָבן די סטודענטן ארויסגענעבן א חודשלעבע צייטשריפט

און א העלפט פון פּארעפנטלעכטן מאטעריאל איז געווען אין פוילישׁ און די צווייטע העלפט אין העברעאיש. אזוי, אז א חוץ די פרעמדע פעדערן האָבן מיר געהאט אויך אייגענע פעדערן — און ווי נאָך אייגענע פעדערן!

אָבער איך האָב פלוצלונג אנטדעקט, אז די יידישע שפּראך, מיט וועלכער איך האָב זיך ביז איצט געהאט באנוצט — אין דער היים און צווישן חברים און אין בית־המדרש און אין דער ישבה — איז פון איצט אָן געווען אזוי ווי ארויס־געשטופט פון מיין לעבן. צווישן די שילער האָט מען געווויינ־לעך נישט גערעדט קיין יידיש, און מיט די לערער וואָלטן מיר דאָך מסתמא נישט געוואגט צו רעדן יידיש. די שפּראך איז געווען צו גלותדיק, א זשארגאָן מיט וועלכן מען האָט נישט ליב פּאראדירן, אין דער צייט וועו אונדזערע שילער האָבן פּאראדירט מיט העברעאיש, און וואָס שייך פוילישׁ האָבן זיי זיי גערעדט אזוי ווי זי וואָלט געווען זייער נארמאלע מוטער־שפּראך.

ביי מיר האָט די לאָגע דעמאָלט אויסגעזען, אז מען האָט פון מיר אויסגעפּליקט די אייגענע פעדערן, און עס איז מיר געווען קאָלט, בשעת די פרעמדע פעדערן האָבן מיר קיין גרויס וואַרעמקייט נישט געגעבן. א סך יאָרן זענען שפּעטער פּארבייגעגאנגען אין וועלכע איך האָב קיין יידיש נישט גערעדט מיט קיינעם. איך האָב די שפּראך באנוצט אין שריפט, אָבער אויף דער צונג איז מיר מיין יידיש פארשאוועדט געווארן.

איך האָב ביסלעכווייז אנגעהויבן באגרייפן פארואָס פּארשידענע מענטשן פון די חסידישע קרייזן — זענען נישט געווען אזוי אנטציקט מיטן געדאנק פון שיקן זייערע קינ־דער אין גימנאזיע. „דו הויבסט אָן מיט אויפגעבן דיין אייגן לשון, און דו וועסט פּארענדיקן מיט אויפגעבן דיין פאלק'ס אמונה".

מיינע קרובים אין לאָדזש האָבן פאר דעם אלעם מורא געהאט, און וועו זיי זענען נישט געקומען אויפן וואָקזאל מיך צו באגריסן, האָבן זיי מיר געגעבן אנצוהערן, אז זיי זענען מיט מיין נייעם סכנה־וועג נישט מסכים. זאָל אונדזער ברוגז אויף דיר — האָבן זיי געטראכט — זיין א וואַרענונג, אז דו זאָלסט זיך היטן פאר דער סכנה.

איך האָב זיך געווויס געשפּירט זייער אומבאקוועם.

*

מיט דער צייט האָב איך דורכגעמאכט אויך אנדערע אומאנגענעמלעכקייטן, כאטש אויף א גאָר אנדערן געביט.

אז מען גייט אין גימנאזיע איז פּארשטענדלעך, אז קיין גרויס פרומקייט וועט מען מיט דיר דאָרט נישט לערנען. העברעאיש און תנ"ך און יידישע געשיכטע און מיטלאלטער־לעכע און נייצייטלעכע העברעישע ליטעראטור — אלץ וועט מען דאָרט שטודירן. אָבער נאָר שטודירן כדי דאָס צו קענען אזוי ווי מען קאָן די פוילישע ליטעראטור און אזוי ווי מען קאָן די כללים פון כעמיע און די כללים פון מאטעמאטיק. אלע שטודירעכצער זענען שיין. איך אליין האָב ליב געהאט כעמיע און מאטעמאטיק און פסיכאלאגיע. אָבער צו שטודירן א וויסנשאפט איז איין זאך און זי צו פראקטיצירן אין לעבן — און זיך מקריב זיין פאר איר — איז א צווייטע זאך.

א גינמאזיע איז פאראינטערעסירט צו געבן דעם שילער א וועלטלעכן צוגאנג צום לעבן, און נישט קיין רעליגיעזן צוגאנג, כאטש די לערער זענען נישט אנטי־רעליגיעז; פאר־קערט, א סך פון זיי זענען אין מיין צייט מסתמא געווען גאנץ רעליגיעז, און געווים אויך טראדיציאנעל. אבער רעליגיעזקייט האבן זיי מיט די תלמידים נישט שטודירט.

ביי אונדז האט דער וועלטלעכער צוגאנג דעמאלט איינגע־שלאסן אויך די נויטוועגדיקייט צו געבן די שילער א מעג־לעכקייט זיך אויסצולערנען צו טאנצן מיט מיטגלידער פונעם שענערן געשלעכט. אזא מין טאנצן איז אנגענומען געווען אלס א נארמאלע דערשיינונג; אין אלע בעסטע סאציאלע קרייזן האבן בחורים געטאנצט מיט מידלעך, און מענער מיט פרויען.

האט די שולע געגעבן לעקציעס אין טאנצן, און פון צייט צו צייט האבן די דריי גימנאזיעס פון ד"ר בראודע אפגע־האלטן א סאציאלן אוונט — א וויעטשארעק — וועו אונ־דזערע שילער און שילערינס זענען זיך צוזאמענגעקומען און מען האט געטאנצט. אנגעהויבן האט מען געווינלעך מיט א וואלץ, און מען איז וויטער גענאנגען מיט א טשארלעסטאן, למשל, דער ארקעסטער האט געשפילט די פאסיקע מוזיק, אזוי ארום צוהעלפנדיק מיטן ריטם פון די טאנץ־שריט. מילא, די מענטשן וואס מאכן מיט אזעלכע פארווילונגען וויסן מסתמא וועגן וואס איך רעד דא.

איך אליין בין אויף אזעלכע אוונטן נישט געלאפן, אזוי ווי די אנדערע תלמידים האבן דאס געטאן. אבער מען האט מיר נעזאגט אז מען טאר נישט זיין קיין מתבודד אדער א מיזאנטראפ. אז די שולע ארדנט איין א „וויעטשארעק", דערוואַרט מען אז יעדער איינער — אויב ער קאן נאר — זאל זיך באטיליקן. און אז מען גייט אויף אזא אוונט, טאר מען זיך נישט אוועקשטעלן אין א ווינקל און לייענען א בוך, למשל. אזא מענטש רופט זיך א וואנט־בלום, אזוי ווי ער וואלט געקומען באצירן די וועגט פון דעם טאנץ־זאל, און געווינטלעך וויל א מענטש נישט זיין קיין וואנט־בלום. איז עס נישט קיין גרויסער קאמפלימענט. מענטשן האבן אויך נישט ליב אז מען זאל זיך אפשיידן פון זיי. בין איך געגאנ־גען זיך באטיליקן אין דעם טאנץ־אוונט און אזוי ווי עס איז געווען מיין פראקטיוו אויסצוקלויבן דאס מידל מיט וועלכער איך האב געוואלט טאנצן, בין איך צוגענאנגען צו דער שוועסטער פון מיינס א חבר אין דער גימנאזיע און זי פארבעטן צום טאנץ. איך נעדענק עס אזוי ווי עס וואלט געווען געשען ערשט נעכטן. מארילא שוי האט זי געהייסן, די שוועסטער פון מיין שול־באנק חבר, צדוק שוי. אבער אזוי ווי איך האב גענומען איר רעכטע האנט אין מיין לינ־קער האנט, איז פאר מיר אויפגעשוווימען דאס חסידישע היטל מיינס פון פאר די גימנאזיע־יארן, און די מוזיק איז ביי מיר געווארן איין גרויסער גערוש. איין נאכט איז נישט געקומען צו דער צווייטער, און אנשטאט אז איך זאל מיין פארט־נערקע פירן אהין און אהער, פאראויס ארער אין דער זייט, האבן מיינע פיס אנגעהויבן טרעטן אויף אירע פיס.

בלויז צו זאגן אז איך האב זיך דעמאלט געפילט אומ־באקוועם וואלט נעווען א שטארקע אונטערשאצונג. מארילא שוי איז געווען דער ערשטער עקספערימענט מיינער אין א וועלטלעכן צוגאנג צום לעבן. און עד היום האב איך מיט א מיידל מער נישט געטאנצט. דאס זעקס־קאנטיקע גימנא־זיסטן־היטל האט אין מיר נישט געקאנט איינפלאנצן די איבערצייגונג, אז א ייד קאן זיך אמאל פילן וואוערם אין פרעמדע פעדערן.

*

א טייער קינד איז מארילא שור געווען. די יונגערע שוועסטער פון צדוק שור, מיינס א חבר פון דעם זעלבן קלאס, און וועלכן איך האב אלעמאל באוונדערט צוליב דער פעאיקייט וואס ער האט געהאט אין אנשרייבן אן אויפזאץ, אין פויליש אדער העברעאיש, איינס־צווויי־דריי. צדוק שור האב ליב געהאט זיך צו רופן דושארדזש, טא זאל זיין דושארדזש. ער האט אויך געשריבן פאעזיע אין ביידע שפראכן, און ער האט זיינע לידער פארעפנטלעכט אין „דרכנו", די מאנאטשריפט פון אונדזער „צווייטן גימנאזיום" אויף דער מאגיסטראצקע גאס נומער 16. אויך דאס „ערשטע גימנאזיום" אויף דער מאגיסטראצקע נומער 7 האט געהאט זיינס א מא־נאטשריפט, מיט ארטיקלען און פאעמעס, און פארשידענע תלמידים האבן זיך אין זיי באטיליקט. אבער דושארדזש שוי איז געווען דער אייניציקער וועלכער האט כמעט אין יעדער אויסגאבע פון דער מאנאטשריפט פארעפנטלעכט עפעס אן ארבעט זיינע.

וואו איז היינט דושארדזש שור? וואו איז היינט זיין שוועס־טער מארילא, דאס שיינע און בטעמטע יידישע מיידל, אזוי ריין ווי דער טוי פון הימל, מיט וועלכער איך האב נישט גע־קענט טאנצן, ווייל מיין צוגאנג צום לעבן איז געווען רעליגיעז און נישט וועלטלעך! איך האף אז זי האט מיר דעמאלט מוחל געווען וואס איך האב צופעליק געטראטן אויף אירע פיס. אבער וואס איז געשען מיט איר און מיט איר ברודער נאך דעם ווי מיר האבן באקומען מאטורע, און מיר זענען זיך פארנאנדערגעפאלן אין דער גרויסער און בריטער וועלט אריין? האט דאך די צווייטע וועלט־מלחמה אראפגעלאזט א מויער פון טראגעדיע און אומקום צווישן די וועלכע זענען פארבליבן אין דער אלטער היים און די וועלכע זענען געווען ארויסגעפאלן אין די פרעמדע מרחקים!

און וואס איז געשען מיט אונדזערע לערער, סיי די וואס האבן אונדז געלערנט לימודי־חול און סיי די וואס האבן מיט אונדז געלערנט לימודי־קודש? איינער פון זיי, וויים איך, איז געבליבן לעבן און איך האב אים נעטראפן מיט עטלעכע יאר צוריק ביי דער ארבעט זיינער אין „יד ושם" אין ירושלים. ד"ר נתן עק איז זיין נאמען, און ער האט מיט אונדז געלערנט העברעאישע ליטעראטור און אויך תנ"ך. צו די תנ"ך־לעקציעס האבן מיר אלע זיך אנגעטאן אונדזערע היטלען, דאס וועלכע האבן מיר אויך נעטאן וועו מיר האבן שטודירט א פרק משניות אדער אן אויסשניט פון מורה נבוכים אדער פון כוזרי. אבער וועו מיר האבן געלערנט יידישע געשיכטע האבן מיר קיין היטלען נישט געטראגן, און געווים שוין אזוי וועו מיר האבן געלערנט וועלטלעכע לימודים.

איז וואו זענען היינט די לערער אונדזערע? ד"ר אנים, וועלכער האט אונדז אונטעריכטעט אין בעמיע און פיזיק? ד"ר פרייליך, וועלכער איז נעווען אונדזער לערער פון לאטיין?

ערשטע שורה אונטן (פון רעכטס צו לינקס): גאָרקאָווי, ש. פרענקל, נאָשעלסקי, בזשאָזאַ;
צווייטע שורה: ראָפּאָפּאָרט, דיקער, האָלענדערסקי, זאַקס, ד"ר נתן עק, ר. אַנאַכאָוויטש, קאַלמאַן, רייך, ראָזענבוים;
דריטע שורה: נאָדעלמאַן, לעווין, פריימאַן, לעבער, קאָן, פּלאָטאַן, גטשגעלד; פערטע שורה: נייטאַן, פרענקל, מאָרגענשטערן;
אויבערשטע שורה: קלין, בוין, שור.

פרוי ד"ר ריגער — די פרוי פון הער שאול ריגער, דירעק־טאָר פון דעם גימנאַזיום — וועלכע האָט מיט אונדז געלערנט מאטעמאטיק? וווּ איז דער גרויסער געלערנטער ד"ר פיליפּ פרידמאן — אונדזער לערער פון געשיכטע? וווּ זענען היינט די לערערינס, וועמענס נעמען איך געדענק מער נישט, וואָס האָבן מיט אונדז געלערנט פוילישע ליטעראטור און דייטשע ליטעראטור?

מיט ד"ר פריילעך האָב איך אויך אמאל געהאט א נישט־אָנגענעמען אינצידענט אין דער שולע, אויפן געביט פון דעם גייסטיק־אינטעלעקטועלן צוגאַנג צום לעבן. צווישן אונדזערע חברים זענען געווען אויך אזעלכע וואָס האָבן ארויסגעוויזן פאָליטיש לינקע נייגונגען. כאָטש זיי זענען געקומען פון רייכערע משפּחות, האָבן זיי זיך פארבונדן מיט ראדיקאלע יוגנט־באָוועגונגען. איינער פון אָט די חברים, מיטן נאָמען גוטגעלד, האָט געטראָגן דאָס זעקס־קאָנטיקע היטל ווען ער איז געווען אין גימנאַזיום. אין זיין טאָטע־מאָמע'ס היים האָט ער געטראָגן א יידיש היטעלע, ווייל דער טאָטע איז געווען א חשובער אלעקסאנדער חסיד, און דער זון זיינער פלעגט מיט אים מיטגיין אין דעם אלעקסאנדער שטיבל, ווו זיי האָבן געדאָוונט. אָבער אין דער שולע האָט דער חבר מיינער זיך אַרומגעטראָגן מיט די שריפטן פון דעם דייטש קאָוטסקי און דעם פראַנצויז סאָרעל.

אזוי ווי אויך איך האָבן געשטאָמט פון א חסידישער משפּחה, האָט גוטגעלד געפילט א ספּעציעלע נאָענטקייט צו מיר. און זיין פריינדשאפט האָט זיך אויסגעדריקט אין זיין גרייטקייט מיר אויסצובאַרגן פוילישע איבערזעצונגען פון די אויבן־דערמאָנטע ראדיקאלן. די ביכלעך זענען געווויינלעך געווען געבונדן אין רויטע טעוועלעך, און מען האָט זיי דער־קענט פון א מיל.

איין מאָל זענען מיר געווען פארנומען מיט שרייבן אן איבערזעצונג פון א שטיק פון דער „ענייד" פון דעם רוי־מישן דיכטער ווירגיליוש. האָב איך אויך געשריבן, איבער־זעצנדיק פון לאַטיין אויף פויליש, און לייכט איז עס נישט געווען. לאַטיינישע פראָזע איז שווער געגנוג, און נאָך שווע־רער איז געווען לאַטיינישע פּאָעזיע. און אזוי ווי אונדזער לאַטיין־לערער, ד"ר פריילעך, איז געווען אן ערלעכער לערער

— און וועלכער יידישער לערער איז נישט קיין ערלעכער לערער און אויך א שטרענגער לערער! — האָט ער געוואָלט פּאַרזיכערן אז די שילער זאָלן חלילה וחס נישט „שווינדלען" א ביסל — און וועלכער שילער וויל נישט א ביסל „שווינדלען" און באקומען א בעסערן „סטאָפּיען"! — האָט ער אויף אונדז אלעמען שטאַרק אכטונג געגעבן אז מיר זאָלן נישט אָפּקאָפּירן איינער פונעם אנדערן, אָדער אפשר אָפּקאָפּירן פון א פּאַרעפּנטלעכטע איבערזעצונג פון ווירגיליוש.

ד"ר פרייליך האָט זיך נישט באַנוגנט מיט סתם קוקן אויף אונדז פון זיין קאַטעדרע. ער איז אַרומגעגאַנגען פון איין זייט קלאַס ביז צו דער אַנדערער זייט, די גאַנצע צייט, און אויף אונדז געקוקט מיט זיבן אויגן. און פלוצלונג האָט ער באַמערקט ווי מיין טעקע איז געווען אָפּן, און פון איר האָט אַרויסגעשטאַרט א ביסל מיט רויטע דעקלעך. דער אמת איז אז דאָס ביסל איז נישט געווען פון קאוטסקי און נישט פון סאַרעל און נישט קיין שום אַנדערע קאָמוניסטישע פּובליקאַציע. אָבער ער האָט געמיינט אז דאָס רויטע ביסל אין מיין טעקע איז יאָ געווען א טריף־פּסולע זאָך, און ער האָט מיך חושד געווען, אז איך בין געפאַלן אונטער דער השפּעה פון מיין חבר גוטגעלד — אין דער היים אַן אלעקסאַנדער חסיד און אין דרויסן א ראַדיקאַלער — און דער ד"ר פרייליך איז מיך באַפאַלן מיט אזא שווערע תוכחה אז נישט נאָר איך בין פון איר רויט געוואָרן, נאָר ער אליין איז רויט געוואָרן און די אָדערן האָבן זיך ביי אים צעבלאָזן, אזוי ווי ער וואָלט פון זינען אראָפּ. אַן אייניקל פון א רבין זאָל ווערן א לינקער, היתכן?

מיט פאַרזיכערונג אז די פּובליקאַציע איז נישט געווען קיין קאָמוניסטישע האָט אים נישט באַרואיקט, וויל מיין פריינדשאפט מיט גוטגעלדן איז געווען נענוג אז איך זאָל האָבן געצויגן א טיפן חשד אויף זיך. איך האָב זייט דעמאָלט קיין רויט־געבונדענע ביכלעך אין מיין טעקע נישט געטראָגן.

*

ד"ר פרייליך איז געווען פון גאַליציע. אזוי זענען אויך געווען די אַנדערע לערער, סיי פון אונדזער גימנאזיע און סיי פון דער צווייטער גימנאזיע, און אויך פון דער דריטער גימנאזיע (מיט ד"ר בראַנדשטעטער אלס דירעקטאָר) פאר די מיידלעך אונדזערע. אין יענע צייטן איז געווען א סך לייכטער פאר מענטשן פון גאַליציע צו שטודירן אויף די אוניווערסיטעטן פון ווין און פון בערלין, און אזוי ארום זיך צוגרייטן צו ווערן פּראָפעסאָרן אין די יידישע גימנאזיעס.

בכלל אין יענע צייטן — נישט מער ווי א צען אָדער צוועלף יאָר נאָך דער באַפרייאונג פון פּוילן אלס אן אומאָפּהענגיקע מדינה — איז א גאָר גרויסער טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ געווען פון גאַליציאַנער אָפשטאַמונג. ד"ר בראָדע — אייִדער ער האָט געגרינדעט די יידישע גימנאזיעס אין לאָדזש — האָט געארבעט אין גאַליציע אלס ראַבינער. אזוי אויך פּראָפעסאָר שאָר — דער גרויסער יידישער פירער פונעם מאָדערנעם יידנטום אין ווארשע. אין קראָקע איז געווען דער באַקאַנטער ראַבינער ד"ר יהושע טאַן. אין לעמבערג איז געווען ראַבינער ד"ר פרוינד. אין שטאַקהאָלם איז געווען ראַבינער ד"ר עהרענפריים. אין יאָהאַנעסבורג איז געווען ראַבינער ד"ר לאַנדאָ. אלע זענען זיי געווען גרויסע פערזענלעכקייטן, און אומעטום האָבן אָט די גאַליציאַנער באַאיינפלוסט די אנטוויקלונג פון א נייעם יידישן גייסט, וועלכער האָט געשטרעבט צו א נאַציאָנאל־יידישער אויפלעבונג.

אין דער דאָזיקער ריכטונג זענען אויך געגאַנגען ד"ר בראָדע'ס גימנאזיעס, און גאָר א סך פון אונדזערע חברים האָבן באשלאָסן צו פאָרן קיין ארץ־ישראל און דאָרט צו ווערן חלוצים און קיבוצניקעס. דאָס יידישע לעבן אין לאָדזש האָט זיך געהאַט זיינע מעלות, אָבער קיין חסרונות האָבן אויך נישט גפעלט. און די חסרונות זענען געווען גאָר שווערע.

אסימילירן האָט זיך דער ייִד נישט געוואָלט. אָבער די באַדינגונגען האָבן אויטאָמאַטיש אויפגעצוווינגען אזא מין אסימילאַציע. וועג מען האָט זיך א טראַכט געטאָן אז אויפן ווארשעווער אוניווערסיטעט — אויב מען וועט דיך שוין יא דאָרט אננעמען נאָך דיין מאַטורע — וועט מען דאָרפן ממש זיין צוגעגרייט צו קעמפן קעגן די ענדעקישע סטודענטן — איז דאָס נישט געווען קיין קוואל וואָס זאָל דעם פּשוטן ייִד צוגעבן דערמוטיקונג צו בלייבן א ייִד. די לעבנסבאַדינגונגען זענען געגוג שווער, אפילו וועג מען דאָרף נישט קעמפן קעגן די רשעותדיקע ענדעקעס, טא פּאַרוואָס זאָל מען זיך אליין מאַכן נאָך מער יידיש וואָס לייגט אַרויף נאָך מער שווערקייטן אויף דיין עקזיסטענץ?

ביי אונדז אין דער שולע זענען די תלמידים געווען מיסטנס פון פּאַרמעגלעכע הייַמען. דער שכר־לימוד איז געווען א גאַנץ טייערער. די תרבות גימנאזיעס זענען געווען א סך ביליקער. אָבער בראָדע'ס גימנאזיעס האָבן געקאָסט טייער, און זיי האָבן אויך געהאַט א הויכן פּרעסטיזש. די פּולע בייטלעך מיט עסנווארג וואָס די שילער האָבן מיט זיך מיטגענראַכט אויף מיטאָג האָבן אויך באַווירן אז פאַרמעגלעכע מוטערס האָבן אזעלכע בייטלעך איינגעפּאַקט. און וועג מען האָט גהאַט א גלעזעלע טיי — אזוי ווי איך האָב גאָר האָט — צו באַזוכן די שטובן פון אונדזערע חברים, האָט מען דאָרט אויך געזען א רחבות, מיט שיינע מעבל און מיט גרויסע ציכערן, און מיט קרישטאַלענע שאַנדאַליערס, און מיט פּאַרטעפּיאַנען.

איינעם אזא חבר בין איך ביזן היינטיקן טאָג דאַנקבאַר, וויל ווען איך בין צו אים געקומען כדי מאַכן צוזאַמען די לעקציעס, האָט ער פאַר מיר געשפּילט פאַרשידענע חזנישע פּליטן אויף זיין גראַמאָפאָן. מיט דער צייט האָב איך זיך אויסגעלערנט צו זינגען דעם באַקאַנטן „רחם־נא ד' אלוקינו" פון דעם באַרימטן חזן יאָסעלע ראָזענבלאָט. ווער געדענקט היינט נישט חזן ראָזענבלאָט'ס „רחם־נא"? אָבער אין די אלע שווערע צייטן וואָס מיר יידן האָבן זייט דעמאָלט דורכגעלעבט, האָב איך נישט איין מאָל געפונען אן איבערמאָס פון גייסטיקער טרייסט וועג איך האָב זיך דעם „רחם־נא" פון ראָזענבלאָטן אליין צוגעזונגען. אָט די תפילה האָט מיין חבר פרוימאַן — וואָס האָט געווינט אויף דער פּיעטריקאָווער נאָס — פאַר מיר געשפּילט ביז איך האָב זיך זיכגעלערנט. און נאָך היינט, וועג איך בין אליין אין מיין צימער און איך הויב די אָן תפילה אליין זינגען, דאַכט זיך מיר, אז איך זינג זי נאָך בעסער ווי יאָסעלע ראָזענבלאָט האָט

דאס געטאן — און מיין גייסטיקע טרייסט איז נאך טיפער און ווארעמער. ווז דו געפינסט זיך היינט, מיין טייערער שול־חבר, פרייטאג, געדענק איך דיך מיט אומענדלעכער דאנק־בארקייט. עס איז מיר נאר א שאד וואס אין יענע צייטן האבן מיר זיך נישט געדופן ביי די ערשטע נעמען, אזוי אז נאר דיין משפחה־נאמען איז מיר באקאנט. איך גלויב אבער אז סיי דער רבונו־של־עולם — וועלכער האט שוין אזוי פיל מאל מיך געהערט זינגען דעם „רחם־נא ד' אלוקינו" — און סיי יאסעלע ראזענבלאט — וועלכער האט דאך געגעבן אונדזער דור אזויפיל גייסטיק־זינגעריש תענוג — ווייסן וועמען איך האב אין געדאנק, וועז איך דערמאן זיך אין דיר.

*

דער אמת איז אבער אז נישט אלע יידן אין לאדזש האבן געווויינט אין אזעלכע רייכע דירות, מיט טייערע טעפי־כער, און מיט נישט־יידישע דינסטן וואס האבן געפוצט די שטובן און געקאכט דאס עסן, און צוגעהאלפן די יידישע פרויען.

נישט איין מאל איז מיר אויסגעקומען צוצופארן אויפן באלוט און זיך צוזען צו דער יידישער ארעמקייט. די הילי־צערנע הייזקעלעך דארט זענען געשטאנען ממש נידעריקער ווי די גאס, און די דעכער האבן דעם שניי נישט געקענט אונטערהאלטן, און ס'האט אריינגערעננט אין די קליינע צי־מערלעך, און די שויבן פון די פענצטער זענען געווען פאר־דעקט מיט טאוול אדער פאק־פאפיר, ווייל דאס גלאז איז פון זיי געווען ארויסגעפאלן. און דאך האבן די יידן דארט נע־מוזט לעבן, און האפן, און די קייט ווייטער ציען.

אבער כדי צו זען די ארעמקייט האט מען נישט געדארפט צוצוגיין ביז צום באלוט. איך האב געווויינט אויף דער צע־נעלניאנע, אויבן, נישט ווייט פון אנשטאטא גאס, כדי איך זאל זיין נאענט צו דער מאגיסטראצקע. די משפחה מיינע איז נאך אלץ געווען ברוגז אויף מיר, דאך פון צייט צו צייט בין איך צו זיי צוגענאנגען, און ספעציעל צו מיין מומע עטל, די יונגערע שוועסטער פון מיין פאטער הי"ד. א טייערע פרוי איז מיין מומע עטל געווען, א טאכטער פון ר' ישכר דוב דעם ראדאשיצער רבין, און זי האט חתונה געהאט מיט א מאן, וואס איז געווען א גערער חסיד. זייער באשעפטיקונג איז געווען — אן עסנווארג געשעפט אויף דער וואסכאדניע גאס, נישט ווייט פונעם ראג פון דער דושעלנע — אדער נארמאוויטשא, ווי די גאס האט שפעטער געהייסן. די ארעמ־קייט האט ממש געריסן די אויגן.

האבן זיך יידן באמיט די ארעמקייט צו לינדערן. עס איז שיין נעווען צו זען ווי אזוי יערן פרייטיק פארמיטאג זענען עטלעכע יידן געגאנגען אויף די גרויסע הייף, ווז יידן האבן געווויינט, און זיי האבן צוזאמענגענומען חלות פון פארשידענע משפחות, איין חלה פון דער משפחה און נאך א חלה פון אן אנדער משפחה, און וועז דער קויש אין וועלכן זיי האבן געטראגן די חלות האט זיך אנגעפילט, האבן זיי אים אוועקגעטראגן אין דעם „מושב זקנים" הויז וואס איז געשטאנען אויף דער פאמארסקע גאס, נעבן יארא־טשינסקי'ס פאך־שולע. איך האב דאס געזען און האב עס באוווגדערט. אזוי איז דאס נעווען פרייטיק נאך פרייטיק, און די עלטערע יידן און יידענעס אינעם לאדזשער „מושב זקנים" האבן געהאט א שטיקל פרישע חלה אויף שבת.

אנדערע יידן האבן צוזאמענגענומען פיש פאר די עלטע־רע מענטשן, וועלכע די ארציקע יידישע פרויען פון יענע צייטן האבן אריינגעלייגט אין סלאיען און גלעזלעך, צוזאמען מיט א ביסל פיש־יוך. אויך האט מען צוזאמענגענומען א האלב עוף פון איין פרוי און א פערטל עוף פון א צווייטער, כדי מען זאל קענען די עלטערע מענטשן, ווי אויך א סך ארעמע לייט, עפעס צוברענגען אויף שבת. מגלעך אז דער אויבערשטער האט נעוואלט אז אזא און אזא יידענישט זיין קיין נרויסער עושר. אבער דער יידמיט א שטיקל תורה אין זיין הארץ האט געזאגט, אז ער וועט גיין קענן דעם רצון פון רבונו־של־עולם, אויב ער וועט נאר קאנען זיין מיטיידי ארויסהעלפן.

און איך האב דאס אלץ געזען, וויל די באבע אונדזערע — די אלמנה פון דעם ראדאשיצער זיידן — האט געווויינט אויף דער פאמארסקע, פונקט קעגנאיבער יאראטשינסקי'ס פאך־שולע, און וועז איך בין געקומען פארברענגען דעם שבת ביי דער באבען, האב איך געזען ווי די יידן האבן געטראגן זייערע אנגעפילטע קוישן מיט חלות אינעם „מושב זקנים" אריין וועלכער איז געווען נעבן דער „פשעמיסלנווסקע" (פאך־שולע).

דאס זעלבע איז אויך געווען מיט דעם „לינת הצדק" אויף דער צענעלניאנע. א נרויסער מגן־דוד איז געווען אוים־געמאלן אויף ביידע זייטן פון דעם מאטאר־אמבולאנס, וועל־כער האט געבראכט מעדיצינישע הילף פאר דעם יידישן קראנקן. אין סאמע מיטן פון אזויפיל יידישער הילפסלאזי־קייט, וואס א שלעכטע וועלט האט אויף אונדזער פאלק ארויס־געצוווגנגען, איז דער לאדזשער ישוב — און נישט נאר דער לאדזשער ישוב — געווען ארגאניזירט צו טראגן הילף ווז מען האט זי נעדארפט האבן.

*

אויב מען האט מיטגעמאכט אלע אויסדרוקן פונעם מאדערנעם לעבן, איז דאך געווען דאס באווסטזיין אז מען מוז נעבן דעם יידא מענלעכקייט צו לעבן אן אייגן לעבן, א יידיש לעבן, אויך וועז עס האט זיך נישט הונדערט־פרא־צענטיק אידענטיפיצירט מיטן טראדיציאנעל־רעליגיעזן לעבנס־שטייגער. אין א סך נאסן, אינעם יידישן טייל פון דער שטאט, איז געווען א שול אדער א בית־המדרש אדער א חסידים־שטיבל אדער סתם א מנין ווז יידן האבן זיך אפט נע־טראפן דריי מאל א טאג, אזוי ווי דער יידישער שטייגער איז אלע מאל געווען. יידן האבן דעמאלט נאך געהאט א סך רעליגיעזן גלויבן, און דער דאזיקער גלויבן האט זיי געגעבן דעם העכסטן כוח אויסצוהאלטן די פארשידענע ביטערע דיס־קרימינאציעס וואס דאס פאלק האט געמוזט ליידן. עס איז נישט לייכט צו בוינן דעם רוקן נאך אמאל, און דער רוקן זאל זיך נישט איינברעכן. עס איז אויך נישט לייכט צו הערן ווי די נישט־יידישע וועלט באלידיקט דיך און אונטערדריקט דיך און מאכט פאגראמען אויף דיר, און דו ווייסט נישט וואס דער מארגן וועט מיט זיך ברענגען. האסטו א רעליגיעזן גלויבן, אבער, איז די וועלט ביי דיר גרעסער

ווי דער שונא וויל זי פאר דיר פארקלענערן. און אזוי ווי דער אלטער מנשה האט אמאל געזאגט צו זיין ווייב זלאטע:

אי, עם איז נישטאָ אויף היינט,
און עם איז נישטאָ אויף מאָרגן,
האָבן מיר אַ גרויסן גאָט,
און ער וועט שוין זאָרגן.

אָבער נאָר יחידי סגולה קאָנען פארשטיין די גרויסקייט פון גיין אין אַ מקום קדוש אריין דריי מאָל אין טאָג, און ווי נישט איז אויסארבעטן אויף פרנסה אין די פארבליבענע שעהן פונעם טאָג. דער פשוטער מענטש מוז זיך באנוגענען מיט אַן אָנדער מדרגה. פאר אזא מענטש איז א יידישע צייטונג, מיט א ראָמאן אין טעגלעכע אָפשניטן, און מיט א פרייטיקדיקע ליטעראַרישע ביילאגע, אויך א מעטאָדע פון אויסלעבן זיך גייסטיק.

*

ווען איך בין אָנגעקומען אין דער גימנאזיע, האָב איך געבעטן דעם קלאסן־דערציער אז ער זאָל מיך אַוועקזעצן ביי א גוטן שילער וועלכער האָט זיך אויך געפירט יידישלעך. האָט מיך דער קלאסן־דערציער אַוועקגעזעצט ביי א תלמיד מיטן נאָמען שמואל דיקער. זענען מיר געזעסן איינער נעבן דעם אָנדערן ביז מיר האָבן באָקומען די מאָטורע, און אין צווישן זענען מיר געוואָרן פערזענלעכע פריינד. מיר האָבן באזוכט איינער דעם אָנדערן, און מיר זענען ארויסגענאַנגען צוזאמען, און מיר האָבן געגעסן איינער ביים טיש פונעם אָנדערן.

מיט דער צייט האָבן מיר פארענדיקט אונדזערע אוניווערסיטעטן — איך האָב געלערנט סעמיטישע שפראַכן, און שמואל דיקער איז געפאָרן קיין אויסלאַנד, ווו ער האָט אויסשטודירט אלס א דאָקטאָר. יאָרן שפעטער, ווען איך בין געווען אין ישראל, האָב איך געהערט אז מיין שול־פריינד שמואל דיקער איז געווען א דאָקטאָר אין תל־אביב א לאַנגע צייט, אָבער אַן אומהיילבארע קראַנקהייט האָט ביי אים דאָס לעבן צוגערויבט. איך האָב דעמאָלט באזוכט דעם פאָטער פון מיין פריינד, וועלכער האָט מיך געדענקט פון די יאָרן אין לאָדזש, ווו ער אליין האָט געשפילט א חשובע ראָל נישט נאָר אלס א פארמעגלעכער פאַבריקאַנט, נאָר אויך אלס א חסידישער ייד, וועלכער האָט געדאַוונט אין א רבי'ש שטיבל.

צוויי שורות אַוועק פון אונדזער באַנק איז געזעסן א תלמיד וועלכער האָט נערעדט א גוטן פוילישׁ, שוין נאָר אַן אָפצענט, און אין דער אלגעמיינער וועלט וואָלט מען אים נישט באַטראַכט אלס א ייד. זיין נאָמען איז געווען שמואל האָלענדערסקי — א זון פון דעם באָקאַנטן הער האָלענדערסקי וועלכער איז געווען א מיטגליד פונעם לאָדזשער שטאָט־ראָט אלס א פארשטייער פון די לינקע פועלי־ציון. אויך דער דאָזיקער תלמיד איז געווען מיט מיר באַפריינדעט אויף דער באַנק פון דער שולע. איך האָב נעהערט אז ער האָט אויך שטודירט מעדיצין, און בשעת דער תקופה פון די דייטשע קאָנצענטראַציע־לאָגערן אין פוילן איז ער אומגעקומען אין דעם ביאַליסטאָקער געטאָ.

נאָך איין חבר געדענק איך פון לאָדזש. יודקין האָט ער געהייסן, און ער האָט געלערנט אין „יבנה" גימנאזיום, מיט וועלכן עם האָבן אָנגעפירט די נאַציאָנאַל־רעליגיעזע יידן פון דער מזרחי־אָרגאַניזאַציע; איך געדענק אים מיט א סך פריינדשאפט, וויל ער האָט מיך מקרב געווען, און כאָטש איך בין נישט געווען אין „יבנה", האָט ער מיך אריינגעצויגן אין „השומר הדתי" און איך האָב דאָרט אָנגעפירט מיט א גרופע יונגטלעכע, וועלכע איך האָב געדארפט באַקענען מיט די נאַציאָנאַל־רעליגיעזע שריפטן פונעם גאָר פריצייטיק פאר־שטאָרבענעם שמואל חיים לאַנדאָו, דער גרינדער און אידעאָלאָג פון „השומר הדתי".

דאָס ערשטע מאָל וואָס איך האָב זיך באַגעגנט מיט יודקינען איז געווען וען איך האָב געדאַוונט שבת אין דער פרי אינעם שטיבל פון אונדזער ראַבאָשיצער זיידן, ז"ל. צו־זאמען מיט זיין פאָטער, וועלכער האָט געווויינט אויף דער פאָמאָרסקע, קענאַיבער, כאָטש א ביסל אַראָפּ צו דער פיעט־ריקאָווער צו, איז יודקין דאָרט געקומען דאַוונען, אזוי אז אינעם שטיבל זענען איצט געווען צוויי גימנאזיע־שילער — איך אין מיין זעקס־קאָנטיק היטל וואָס האָט געהאט א זשע־טאָן מיט אן עץ־הדעת אלס דער סימבאָל פון דער בראודע־גימנאזיע, און ער — יודקין — מיטן רונדן היטל וואָס האָט געהאט א זשעטאָן מיט די צוויי לוחות אלס דער סימבאָל פון „יבנה", די רעליגיעזע גימנאזיע.

האָבן מיר ביידע געדאַוונט אינעם ראַבאָשיצער שטיבל אויף דער פאָמאָרסקע, אָבער אונדזערע געדאַנקען זענען גע־ווען אין אַנדערע וועלטן. יודקין האָט געחלומט וועגן ארץ־ישראל, און איך — וועגן א מאָדערנער ראַבינערי. דערווייל אָבער האָבן מיר געווּסט אז דער באָדן אונטער אונדזערע פים איז נישט קיין רואיקער. אלע יידן האָבן דאָס געווּסט — און די טראַגעדיע איז געווען א שטילע וויל קיינער האָט זיי נישט געקאָנט העלפן. פון פוילן האָט מען אונדז געוואָלט ארויסיאָגן, און קיין אַנדער לאַנד האָט אונדז נישט געוואָלט אריינלאָזן. צווישן הימל און ערד זענען מיר געהאָנגען.

געדענק איך ווי אזוי איין אָונט האָט גאַנץ לאָדזש גע־קלונגען אז זשאַבאָטינסקי וועט דעמאָלט האַלטן א רעדע אין דעם זאל פון דער פילהארמאָניע, אויף דער דזשעלנע, וואָס האָט שוין דעמאָלט געהייסן נאַרוטאָוויטשע, אָבער אונדזערע יידן האָבן נאָך אלץ נערופן די גאַס „די דזשעלנע". נאָך מיט א דריי שעה פריער, פאר דער פארזאַמלונג, האָט די גאַס גע־זשומעט מיט יידן וואָס האָבן געוואָלט גיין הערן דעם יידישן פאָלקס־טריבון — און כאָטש מיר איז שפעטער אויסגעקומען צו הערן אַנדערע גרויסע רעדנער און יידישע מנהיגים, האָלט איך נאָך אלץ אז זשאַבאָטינסקי איז געווען דער גרעסטער צווישן זיי — און צו מיין גליק איז מיר געלונגען זיך אריין־צוכאַפּן אויף דער פארזאַמלונג. דער זאל איז געווען איבער־פולט מיט מענטשן; דער עולם איז געשטאַנען אויף קעפ — איך בין געזעסן אויף צוויי פאָר אָקסלען און די מענטשן האָבן זיך די גאַנצע צייט נישט געירט פון אָרט, וויל, פשוט, עס איז קיין אָרט נישט געווען וווּ זיך צו רירן. און זשאַבא־טינסקי האָט צעפלאַקערט די פאַנטאַזיעס פון די פארזאַמלטע. אָט שוין־שוין וואָלט דאָס יידישע פאָלק נעקענט אויסגעלייזט ווערן, אויב ענגלאַנד וואָלט געעפנט די טויערן פון ארץ־ישראל. עס איז קיין ספק נישט אז די מאַנדאַטאָרישע מאַכט

וואלט זיך געקענט אן עצה געבן מיט עטלעכע טויזנט ארא־בער, וועלכע שטעלן זיך קענן דעם רצון פון דער פעלקער־ליגע. יידן מוזן האבן א מענלעכקייט צו עמיגרירן קיין פא־לעסטינע, וויל אנדערש וועט מען זיי צעריבן אויף שטויב, אבער די ענגלישע רעגירונג איז פאלש, און צען טויזנט מאל פאלש, צו אירע אינטערנאציאנאלע פארפליכטונגען. ענגלאנד גייט ארויס פון דער בלאטע מיט איין פוס, און באלד גייט זי ארײן אין דער בלאטע מיטן צווייטן פוס — און זשאבא־טינסקי שטייט אויף דער בינע און אילוסטרירט מיט זיינע הענט ווי אזוי ענגלאנד קריכט ארויס פון דער בלאטע מיט איין פוס, און באלד קריכט זי ארײן אין דער בלאטע מיטן צווייטן פוס.

ווי לאנג וועט די מאנדאטארישע מאכט אזוי אנפירן און צעשטערן די נערעכטע האפענונגען פון דעם פארפאלגטן פאלק ישראל? מיר מוזן האבן א פרייע יידישע מדינה — מיר וועלן האבן א פרייע יידישע מדינה. און דער פילהארמאניע־זאל האט זיך צעהילכט מיט א פאטשעריי פון אזא פארנעם אז, איך מיין, קיין נרעסערע פאטשעריי פון ליבשאפט און דאנקבארקייט איז נאך קיינמאל נישט געהערט געווארן און וועלן משיח וועט אמאל קומען איז שווער זיך פארצושטעלן אז ער וועט צעפלאקערן א נרעסערע פרייד אין די פאנטאזיעס פון זיינע צוהערער אדער נאכפאלגער.

צומארגנס, וועלן מיר האבן געהאט א לעקציע פון געזאנג, האבן מיר אריינגעלייגט א טאפלטע התלהבות אין אזעלכע העברעאישע לידער ווי „גמל גמלי" און „על שפת ים כנרת" און „בשוב ד' את שיבת ציון".

*

וועלן איך האב דאס לעצטע מאל פארלאזן לאדזש, האט זיך די באן אפגעשטעלט אין קאלושקי ווי געווײנטלעך, און דאס הארץ מיינס איז ביי מיר געווען אזוי ווי א שווערער שטיין. באלד וועל איך נאך אמאל זיין מיט מיינע עלטערן — א פרייליכער נעפיל — און מיט דריי חדשים שפעטער וועל איך אריינטרעטן אויפן אוניווערסיטעט — אויך אן אנ־נענעמער נעפיל. אבער וואס וועט זיין מיט לאדזש? וועל איך נאך אמאל קענען הערן מיין פעטער ר' יעקב וועלכער האט דעמאלט אנגעפירט מיטן מנין פון אונדזער ראדאשי־צער זיידן זצ"ל, און די באבע אונדזערע האט געהאט נרויס נחת ווען זי האט אים געהערט דאוונען מוסף יעדן שבת און פארענדיקן מיט זינגען דעם „אנעים זמירות" אזוי ווי א העלדישער מיטגליד פון דעם כאר פון לויים אין פארצייטיקן בית־המקדש האט דאס געקענט טאן. איז די באבע דעמאלט געשטאנען אינעם עזרת־נשים, און זי האט אוועקגערופט דאס פארהענגל א ביסל כדי צו זען פון דערווייטנס ווי דער ארון־קודש איז געווען אפן און דער זון אירער האט געזונגען א לויב־געזאנג צום רבונו־של־עולם, אזוי ווי קיין כמארעם וואלטן זיך נאך נישט באוויזן אויפן יידישן האריזאנט. אדער אפשר האט אונדזער באבע אין יענער צייט אויך געהאט אויסגע־פילאזופירט, אז ווען דו האסט רעליגיעזע אמונה, איז די כמארע קיין כמארע נישט, וויל דיינע האריזאנטן זענען נאר אנדערע!

וואס וועט זיין מיט דער שיינער און אריסטאקראטישער שול אויף די אלעע קאשטשושקי וווּ דער ראבינער ד"ר מרדכי בראודע האט געפרעדיקט און חזן אלטערמאן איז געווען דער שליח ציבור? איך וויים נישט ווי טיף די אמונה אונדזערע איז געווען אינעם פראקטישן לעבן פון די יידן, וועלכע האבן זיך פארזאמלט אין יענער „דייטשער" שול. אבער וועו איך בין דארט אמאל אריינגעקומען אין יום־טוב פון שבועות איז די שול געווען אזוי שיין אויסגעצירט מיט גאנצע בלומען־הויפנס, אז אויב עס וואלט געווען אזא מצווה פון אויסצירן א שול מיט בלומען אויף שבועות וואלטן אונדזער יידן נישט נעקענט די מצווה מקיים זיין מיט א גרעסערער כוונה.

האט זיך די באן אפגעשטעלט אין קאלושקי און איך האב ארויסגענומען א קליינע פאטאגראפיע פון דעם גאנצן קלאס אונדזערן און אויף איר לאנג געקוקט. איך האב זיך איבערגעחזרט די נעמען פון מיינע שול־קאלעגן און זיי אלע פארשריבן אויף דער אנדערער זייט פון דער פאטאגראפיע, וועלכע איך האב אפגעהיטן דורך די אלע יארן, ביזן היינטיקן טאג, שוין אזוי עטלעכע צוואנציק יאר, אין משך פון וועלכע איך האב זיך געוואלגערט אין פארשידענע גלותן.

זאל עס זיין דיין נעטלעכער ווילן, הימלישער טאטע, זיי אלעמען צו גערעכטן צוזאמען מיט אלע אונזערע קדושים און גבורים?

מ. שלעזינגער

די לאָדזשער טעאַטער-סטודיע ביים „הזמיר"

אזוי ווי די פחליא של מעלה האָס מיך אליין געלאָזט לעבן — זיי אַלעמען, ווייזט אויס אייגנט-שלונגען — די טייערע מיינע: גרינבערגס, פישמאַנס, קלייגס, פלודווינסקיס און אַלע אַנדערע פון דער יידישער טעאַטער-סטודיע ביים „הזמיר" און ואחרון אחרון דער לאָנג'אָריקער רעזשיסער י. מאַשקאָוויטש — ליגט אויף מיר א הייליקער חוב צו פארגעדענקען און פארשרייבן זיי לזכרון עד סוף-כל-הדורות.

חבל אל דאבדין ולא משתכחין.

די טעאַטער-סטודיע ביים „הזמיר" ווי א סך אַנדערע לאָדזשער

יידן, האָט פארלאָזן לאָדזש, נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן דאָרטן גענומען באַלעבאַטעווען. אויף זייער וואַנדער-ווענ וואָ אין פינסקער ראיאָן — זענען דער גרעסטער טייל פון זיי אומגעקומען — בשעת דער דייטשער אינוואזיע אויף רוסלאַנד.

די סטודיע האָט פונקט דעמאָלט צוגעגרייט בראַדערזאָנס א פיעסע, געווידמעט די רוסישע גרענעצן א"נ „די גרענעץ".

*

דער ערשטער פרווו

אין דער צווייטער העלפט פון די צוואַנציקער יאָרן — נאָך דעם תוהו-ובוהו פון די יאָרן 1918-1922 — ווען די נאָכווייען פון נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה, וועלכע האָבן אמשווערסטן געטראָפן דעם יידישן פאָלק — אָט דעמאָלט האָט די יידישע יוגנט אָנגעהויבן זיך פארטראַכטן, אז „לא אל הלחם לבדו יחיה אדם" און פון אַלע ווינקעלעך פון יידישן ארום האָבן פראָנרעסיווע יוגנט אָנגעהויבן פרובירן עפעס טאָן נישט בלויז פאר נשמיות, נאר אויך פאר רוחניות.

א טייל יוגנט האָט נעצווינגן צו דער טעאַטער-קונסט, אזוי ארום האָבן זיך געשאפן עטלעכע אמאַטאָרן-קרייזן.

צו יענער צייט זענען ווידער טעטיק געווארן די אלע געזעלשאפטלעכע- און פּאָליטישע פארטייען אויף דער יידישער נאם, מיט ניי-אנטשטאַנענע פארטיי-לאָקאַלן, ביבליאָטעקן און לייענ-זאַלן — און אין דער זעלבער צייט זענען צוריקגעקומען יידישע פראָפעסיאָנעלע אקטיאָרן פון לאַנד און פון אויסלאַנד און אָנגעהויבן שפילן יידיש טעאַטער, ס'רוב פון לייכטן זשאַנער און מיט א גאַנץ מינעם צומיש פון שונד. למען האמת: ס'האָבן אונדז אויך מהנה געווען מיט אייגצלנע גוטע אויפטריטן פון „לעבעדיקן יידישן וואָרט" אזעלכע קינסטלער ווי הערץ גראָסבארד, רחל האָלצער, יעקב וויסליץ ע"ה א"א. עטוואָס שפעטער האָבן זיך אָנגעהויבן צו באַוויזן (נאָר אויף גאַסטראָלן) בעסערע יידישע אנסאמבלען מיט א בעסערן רעפערטואר.

אָט דאָס פעלן פון א סטאַבילן (מיט א גוטן רעפערטואר) יידיש טעאַטער אזוי ווי אין פוילישן און דייטשן טעאַטער — האָבן באַווירקט צום אנטשטיין פון א צאָל טעאַטער-ליבהאָבער קרייזן ביי אונדז אין לאָדזש, מיט א פארשיידנארטיקן כאראַקטער — אָבער חלילה זיך נישט מטמא געווען מיט בילליקע אויפטריטן. אין זייער רעפערטואר איז דעמאָלט אריינגענגענען ווערק פון אונדזערע קלאַסיקער, ווי: פרץ, שלום-עליכם, מענדעלע, אש, ליווויק און אנדערע.

איינע פון די סאַמע וואַניגסטע, מיט אן ערנסטן צוגאַנג צום גוטן יידישן טעאַטער — איז געווען די „טעאַטער סטודיע ביים „הזמיר". זאָל ביי דער נעלעגנהייט דערמאָנט ווערן צום גוטן דער עקאָנאָם פון „הזמיר"-לאָקאָל (כ'קאָן זיך נישט דערמאָנען זיין נאָמען), וועלכער האָט איבערגענגעבן דעם „הזמיר"-לאָקאָל אויף עטלעכע מאָל אין וואָך צו אונדזער דיספאָזיציע צו מאַכן פראָבן, ווי אויך פאר אויפפירונגען. דער לאָקאָל איז פארהעלטנישמעסיק געווען צוגעפאַסט צו שפילן טעאַטער און מיר האָבן טאַקע אויסגענוצט די מעגלעכקייט כמעט ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה. די סטודיע האָט אויפגעפירט גוטע טעאַטער-פּאָרשטעלונגען אין גרעסטן טייל אונטער דער רעזשי פון י. מאַשקאָוויטש ע"ה.

מיטן קריין דאָט נעפירט דער זייער באַאַבטער רעזשיסאר: ישראל מאַשקאָוויטש (דער בעסטער שלום-עליכם אינטערפרעטירער) און אנדערע רעזשיסערן; עס האָבן מיט אונדז מיטגעאַרבעט יצחק ברוינער ע"ה (פראָיעקטירט און נעמאָלן דעקאָראַציעס צו שלום-עליכמס „אוצר"; הענעך קאָן (געשאפן מוזיק און אליין אַראַנזשירט דעם מוזיקאַלישן טייל פארן „אוצר") ווי אויך געשאפן מוזיק פאר דער נישט-צושטאַנדנעקומענער פּאָרשטעלונג און אליין רעזשיסירט דעם איינאַקטער פון פארשטאַרבענעם (צו 28 יאָר) רוסיש-יידישן שרייבער ביניש שטיינמאַן ע"ה א"נ „משיח בן דוד", און פיל אנדערע, וועלכע האָבן אונדז נעהאָלפן אין אונדזער ארבעט.

זאָל מיר דערלויבט זיין אויסצורעכענען א טייל פון אונדזערע אויפפירונגען: א חוץ שלום-עליכמס קלענערע אויפ-

פירונגען ווי „מזל־טוב", „דער גט" א"א — האבן מיר אויפ־געפירט מיט גרויס פּאמפּע און אנערקענונג דעם „אוצר" פון שלום־עליכם, רעזשי: י. מאשקאוויטש (שלאגער פון אונדזער רעפערטואר, צענדליקער מאל געשפּילט), מענדעלע מוכר ספרים: „מסעות בנימין השלישי", ביניש שטיינמאן: „ביים טויער", ערווין שאום אנטימיליטאריסטישער ספּעקטאקל „באגראב די טויטע" און נאך אנדערע, זענען געווען טעאטער־פּאַרשטעלונגען פון גרויסער וואג און באדייטונג פון שטאנד־פונקט פון רעזשיסעריש־אינסצענירונג־אטמאריישער אויספּורמונג.

בעתן אויסברוך פון דער מלחמה איז די סטודיע גרייט געווען מיט א נייער אויפּפירונג: מנחם „פּאסטוך דוד" — און מאשקאוויטש איז געווען אנגעלאדן מיט ווייטערדיקע שעפּעריש פּלענער פּאר זיין סטודיע.

א היפּש טייל פון פּרצ'ס דראמאטישע שאפונגען האבן מיר געשטעלט ווי למשל „פּאליש אויף דער קייט" (מיט גרויס דערפּאלג), „דער משוגענער בטלן", „מקובלים", „דאם קראנקע יינגל", מאנישׂ", „דער שבת־גוי", „א כעס פון א יידענע", פּראגמענטן פון דער „גאלדענער קייט" און אנדערע קלענערע אינסצענירונגען.

מיר האבן אויך בייגעשטייערט מיט אונדזער אנטייל פּאר־שידענע געזעלשאפטלעך־פּאליטישע פּאראנשטאלטונגען מיט פּראגמענטן און רעציטאציעס פון שלום־עליכם, פּרץ, אש א"א.

דאם אלצדינג — האט געהאט אריכט־ימים ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

*

און... איצטער אויפּסניי

אינטערעסאנט — נישט אפּגערעדטערהייט — האבן זיך א גרויסער טייל מיטגלידער פון דער „לאדזשער יידישער טעאטער־סטודיע" געטראפן אין ביאליסטאק און ווי גבית־עדות גיבן איבער — האבן זיי באקומען אין ביאליסטאק א גווי. שול צו זייער דיספּאזיציע (מיט זייערע פרויען און קינדער) און האבן צו יענער צייט, אין אין יענע באדינגונגען „איינג־שטעלט" זיך און אנגעהויבן „לעבן" א נייע לעבן. זיי האבן געמוזט שווער און ביטער ארבעטן כדי דערהאלטן זייערע איינצלנע קינדער ביים לעבן.

אבער אינעם זכות פונעם גוטן נאמען פון דער „לאדזשער יידישער טעאטער־סטודיע" האט דער דעמאלטיקער סאוויעטי־שער קאמיסאר פאר „טעאטער און קונסט" אין ביאליסטאק פּארגעלייגט זיי עפּעס ווייזן פון זייער אפּגעטאענער ארבעט אויפן געביט פון טעאטער — און כך הוה. — זיי האבן זיך באוויזן מיט אן אויפּגעפירטע פּאַרשטעלונג אין לאדזשער „הזמיר"־זאל פונעם פּאַרשטאַרבענעם רוסיש־יידישן שרייבער בייניש שטיינמאן א"נ „ביים טויער" און א פּראגמענט פון „פּאליש אויף דער קייט" פון י. ל. פּרץ. דער אזוי גערופענער עקזאמען האט דעם סאוויעטישן קאמיסאר ווילגעפעלן (מיט געוויסע אויסנאמען) און די סטודיאנטן האבן באקומען בע־סערע ארבעטס־מעגלעכקייטן און עטוואס בעסערע לעבנס־באדינגונגען.

אויפן סמך פון דעם עקזאמען — האבן זיי אויפגעפירט אין ביאליסטאק א גאנצע טעאטער־פּאַרשטעלונג מיט דעקא־ראציעס און מוזיק פון דעם אויבנדערמאנטן בייניש שטיינ־מאנס „ביים טויער" און א פּראגמענט פון „פּאליש אויף דער קייט" מיט גרויס אנערקענונג.

די פּאַרשטעלונג איז געווארן פּאַרסירט אזוי ווייט — אז ס'איז באשלאסן געווארן דורכן קאמיסאר פּאר טעאטער־און קונסט איבערגעבן די גאנצע יידישע פּאַרשטעלונג פּאר דער ביאליסטאקער געגנט דורך ראדיא. אבער... אין די זעלבע מינוטן, וועו זיי זענען געפאנגען צום ראדיא־אפּנעמער... סטאפּ — „השכיבנו נאזאר"...

וואס האט זיך ארויסגעוויזן? עפּעס א סאוויעטישער מאמין־רעדאקטאר, וועלכער האט בייגעווינט די פּאַרשטעלונג האט געפונען א „פּגם" אין ביניש שטיינמאנס „ביים טויער", מחמת ס'איז דארט געווען אן אנדייט, אז אויך די היינטיקע „פריינדלעכע" דייטשן פון 41-1940, וועלכע האבן א „פריינד־לעבן" אפּמאך מיטן ראטנפאַרבאנד — זענען גארנישט אזעלכע פיינע יונגלייט — און דאס איז דעם מאמין־רעדאקטאר איבער טעאטער און קונסט נישט געפעלן געווארן — און ווי שוין פריער דערמאנט — די ראדיא־טראנסמיסיע פון דער פּאר־שטעלונג אין נישט צושטאנדגעקומען.

אינצווישנציים האט די טעאטער־סטודיע באקומען א נייע פּיעסע צו פּרובירן א"נ „די גרענעץ" פון משה ברדערזאן — א צייט־פּיעסע געווידמעט פּארהיטן די גרענעצן פון ראטנפאַרבאנד.

לויט ווי גבית־עדות גיבן איבער, האט די פּיעסע אנגע־הויבן רעזשיסירן משה ליפּמאן, וועלכער האט זיך דעמאלט אויך געפונען אין ביאליסטאק. נישט געווען מעגלעך צו יענער צייט (אזוי ווי אין אמאליקע צייטן ווי מען האט דיסקוטירט איבערן טעקסט פון דער פּיעסע און וועגן קאנצעפּציע) קיין א י ן אות אין דער פּיעסע אפּפּרענגן. געווען איינער פון דער „לאדזשער טעאטער סטודיע" (משעכאנאווסקי), וועלכער האט זיך נישט איינגעשטעלט לויט דער ליניע — איז אים קוים געלונגען ארויס גאנץ פון די סאוויעטישע הענט.

און אט: אין יענע משונהדיקע צייטן אין ביאליסטאק, האט מען פּארגעלייגט אלע פּליטים ארויסנעמען סאוויעטישע פּעסער. די גרעסטע טייל פּליטים זענען נישט געווען וויליק ארויסצונעמען סאוויעטישע פּעסער צוליב פּאראיידענע סיבות, אבער מיטגלידער פון דער „יידישער טעאטער־סטודיע (א חוץ יחידים) האבן זיך תיכף רענישטרירט אויף פּעסער און מ'האט זיי אוועקגעשיקט אין פינסקער ראיאן און זיי האבן דארטן ווייטער קאנטינואירט פרובירן משה ברדערזאנס פּיעסע „די גרענעץ" ביז צום אויסברוך פון דער סאוויי־טיש־דייטשער מלחמה 1941.

*

אזוי האט זיך עס אנגעהויבן...

אין סאמע באגינען האבן מיר מיט אייגענע כוחות אנגע־הויבן מיט קליינע איינאקטערס, סצענקעס, רעציטאציעס, דעק־לאמאציעס פון שלום־עליכם, פּרץ, נאמבערג און אנדערע יידישע שרייבערס, — אבער אממיינסטן האבן מיר מיט גרויס התמדה געלערנט וועגן טעאטער, וועגן פּארשיידענע טעאטער־פּאַרמען, ווי: סטאניסלאווסקי, וואכטאנגאוו, מייראכאלד, פּיסקאטאר, ריינהארד א"א.

און וועט מיר זענען א ביסעלע רייפער געוואָרן און אָננע־הויבן בעסער באגרייפן וואָס איז אזוינס טעאטער בכלל — האָבן מיר זיך נענומען צוגרייטן אַן אזוי־גערופענעם „קליינקונסט־פראָגראָם" פון יידישן לעבעדיקן וואָרט" — מיט דער אויסרע־כענונג, אז מיר וועלן ערגעץ־וווּ אָנשפּאָרן אין א געזעלשאפט־לעכן אָדער א פּאַרטיי־לאָקאל (וואָס פאר א פּאַרטיי ס'זאָל נישט זיין), אבי מיר זאָלן האָבן די מעגלעכקייט אויפצוטרעטן מיט אונדזער צוגעגרייטן „קליינקונסט־פראָגראָם"...

ס'האָט א גאַנץ לאַנג צייט געדויערט ביז מיר זענען געווען בכוח אויפצוטרעטן עפּנטלעך.

א וועגדפונקט אין דער סאמע ערשטער פּאָזע פון אונדזער דעמאָלטיקן י. ל. פּרץ־קרייז, וועו מיר האָבן אויסגעפּונען א זייער באַגאַבטן רעזשיסאָר — זיין נאָמען איז געווען יוסף בעכער ע"ה — א טעאַטער־מענטש מיט א סך וויסן אין יידישער און וועלטלעכער ליטעראטור, א שפּראָכן־קענער, א פּערליבטער אין פּרצ'ן — האָט ער זיך אונדז איבערגעגעבן בלב־ונפש און אונדז אריינגעפּירט אין דער ערשטער ריי אין פּרצ'ס שאָפּונגען, געהאָלטן פּאר אונדז רעפּעראָטן אויף פּאר־שיידענע טעמעס, ספּעציעל אויפן געביט פון טעאַטער־וועזן, דיקציע, רעזשי, קאָנצעפּציע און אַנדערע איינצלהייטן וועגן טעאַטער.

אָבער דער שווערסטער פּראָבלעם איז דאָן פּאר אונדז געווען: וווּ מאָכט מען די ארבעט? אין דער ערשטיי ריי, א לאָ־קאל וווּ צו קענען מאַכן פּראָבן, וויל וועגן דינגען א לאָקאל פּאר פּראָבן איז קיין רייד נישט געווען. מיר זענען פּשוט נישט געווען ביכולת, וויל דער גרעסטער טייל פון די ענטוזי־יאסטן זענען באַשטאַנען נישט פון קיין גבירים.

אָבער פּאר טעאַטער־ענטוזיאַסטן איז נישט שייך שווער. מיר האָבן אויסגעפּונען א לאָקאל (אויף יעדן שבת נאָכמיטאָג) ביי יוסף מלאָט — ישראלס ראָבאָנס א שוואָגער — אויף זאווישא־נאָס (באַלוט).

אין דער שניידער־שטוב פון די מלאָט'ס האָבן מיר נע־קנעלט פּרצ'ן (מיר האָבן מאָקע אין דער שניידער־שטוב זיך א נאָמען געגעבן: „י. ל. פּרץ־קרייז") און אין דער ערשטער צייט אויסשליסלעך רעפּעראָטן וועגן די הויפּט־וועלק פון י. ל. פּרץ: „די נאָלדענע קייט", „ביינאכט אויפן אלטן מארק" און וועגן קלענערע איינאקטערס ווי „מקובלים", „שוועסטער" און אַנדערע.

אויף אין מיטן דער וואָך האָבן מיר באקומען א לאָקאל ביי אונדזערס אן אייגענעם מיטגליד פון קרייז — יעקב קליין, אויף פּיראָמאָוויטשע 2, דאָ האָבן מיר אויך געהאט לעקציעס פון יוסף בעכער וועגן אָנד. יידישע קלאסיקער. אין דער זעל־בער שטוב האָבן מיר אויך פּרובירט (נישט אויסגעפּירט) ערנסט טאָלער'ס „מאשינען צעשטערער" מיט אייגענע כוחות, וויל אין דער צייט איז קראנק געוואָרן אונדזער טייערער יוסף בעכער, וועלכע איז אומגעקומען אויף א טראגישן אופן פון א גייסטיקער קראנקהייט, אראפּגעוואָרפן זיך פון דריטן שטאָק פון פּאזנאנסקים שפּיטאָל.

עס זענען אונטערגעקומען צייטן, וועו מיר האָבן באקו־מען געזעלשאפטלעכע לאָקאלן אויף פּראָבן און אויך א מעג־לעכקייט ארויסטרעטן אויף בינע־ברעטער.

דעם ערשטן לאָקאל האָבן מיר באקומען ביי די לינקע פּועלי־ציון, זנערזשער 17, דאָרט האָבן מיר טאָקע אויסגענוצט אונדזער צוגעגרייטן „קליינקונסט־פראָגראָם" פון רעציטאציעס, געזאנג, דעקלאמאציעס און קלענערע איינאקטערס. פון די לינקע פּועלי־ציון האָבן מיר געוואנדערט צו די רעכטע פּועלי־ציון, פּיעטריקאָווער 83 (דאָרט האָבן מיר אויפגעפּירט „דאָס גרויסע געווינס" פון שלום־עליכם). פון די רעכטע פּועלי־ציון האָבן מיר געוואנדערט צום „בונד" (דאָרט אויפגעפּירט לכבוד דוד איינהאָרנס 25 יאָריקע שרייבערישע טעטיקייט זיינע „צען מיליאָן" רעפּעריטעס — צום אַנדענק די געפּאַלענע אין ערשטן וועלט־קריג) אויף פּאָלודניאָווע 20.

אויף א לאַנגער צייט האָבן מיר באקומען דעם לאָקאל פון יידישן האַנטווערקער־קלוב, פּאָלודניאָווע 4 (3טער שטאָק), וווּ מיר האָבן פּרובירט און אויסגעפּירט פּארשיידענע אייג־אקטערס פון י. ל. פּרץ („מקובלים", „א כעס פון א יידענע", „דער וועכטער"), שלום־עליכם („מזל־טוב", „דער גט" א. א.).

זאָל דאָ דערמאָנט ווערן, אז דער באַרימטער „ארט" פון מ. בראָדערזאָן מיט זייער טאָלאַנטפּולע דזשינאָן—שומא־כער, פּולאָווער, גאָלדשטיין א. אַנד. האָבן זיך אויך אויסגעפּיקט פון פּארשיידענע אַנדערע דראַמקרייזן, וועלכע זענען געווען אין לאָדזש. זאָל דאָ דערמאָנט ווערן דער קרייז „באגינען", ביי דער בונדישער ארגאניזאציע (איינער פון זיי א שטאַרק־פּעאיקער, א דרוקער־ארבעטער, געארבעט אין דער דרוקעריי שמשוני, אויף דער נדאנסקע גאס (באַראַנקעוויטש — אומגע קומען בעתן אַנטלויפן פון לאָדזש דורך רוֹאוע אויפן וועג קיין וואַרשע בעת די דייטשן זענען אריין קיין לאָדזש).

די סיבה, פּארוואָס זענען אויסגעוואָקסן דווקא אין דעם קוימענדיק־רויבערדיקן לאָדזש אזא גרויסע צאָל דראַמקרייזן און נישט אין אַנדערע שטעט אין פּוילן, ווי למשל אין דער הויפּטשטאָט וואַרשע? ווייזט אוים דערפּאַר, וויל די בעסטע ניי־אַנטשטאַנענע יידישע טעאַטער־אַנסאַמבלען האָבן זייער אַנהויב געמאכט אין וואַרשע — לאָדזש איז דאָן געבליבן הינטערשטעליק לגבי וואַרשע אין הינזיכט מיט פּראָפעסיאָנעלע נוטע אקטיאָרן און קולטורעלע פּארשטעלונגען.

לאָדזש האָט מען דעמאָלט פּארעכנט פּאר א ביזנעס־שטאָט און משמעות נישט פּאראינטערעסירט אין גוטע יידישע פּארשטעלונגען, און נאָך א סיבה — מחמת דאָס יידישע לאָדזש איז ביכולת זיך צו נערן מיט גוט פּויליש, דייטש און רוסיש טעאַטער.

אפילו אין לאָדזשער נעטא, וווּ הונגער, נויט — און די נאַכאַנאַנדיקע דעפּארטאציעס איז געווען דאָס טאָג־טעגלעכע לעבן — אפילו דאָרט — האָט דער יידישער אקטיאָר ב י י ג ע ש ט י י ע ר ט מיט זיין קונסט, אויפצוהאלטן דעם צלם אלקים.

אויסצוגן פון „טעאטער־לעקסיקאן"

מרים זילבערצווייג

„אין משך פון לאַנגע יאָרן איז באַגאַנגען געוואָרן א גרויסע עוולה לגבי דעם לאַדזשער ייִדנטום. דאָס מיינט נאָטירלעך, נישט דעם אייגלנעם ייִד פון לאַדזש, וועמען מ'האָט אָפט געהאַלטן אַלס אן אינטערעסאַנטן שאַפערשן מענטשן, נאָר דעם כלל. מען האָט געהאַלטן, אז דער געדאַנק פון לאַדזשער ייִדן איז פארשלונגען נאָר מיט מסחר און משא־ומתן מיט די ווייטסטע מרחקים, אז זיין מוח איז פארטרונקען אין וועקסלען פון סוחרים מיט די אויסטערלישסטע נעמען, צו וועלכע די לאַדזשער האָבן געשיקט זייערע סחורות, וואָס זענען אויסגעארבעט געוואָרן הינטער ריזיקע קוימענס, וועלכע האָבן צייטנווייז אַ גאַנצן מעת־לעת גענאָפעט מיט זייער רויכיקן אָטעם אָדער אין די דלד־אמות פון פארהונגערטע האָטוועבער, וו׳ נויט האָט געהערשט מיט אַזאַ זיכערקייט, וו׳ די וואָלט זיך געקליבן אָנצוהאַלטן דאָרט איר ממשלה אויף אלע צייטן.

מען האָט עפעס וו׳ נישט דערזען, אז אין ייִדישן לאַדזש האָט געשפרודלט מיט אַ פילפאַבריקער געזעלשאַפטלעכקייט, מיט אַלע שאַטירונגען פון סאָציאַלע טעטיקייטן: סאָציאַל־פאָליטישע פאַרטייען פון די סאַמע רעכטסטע ביז די עקסטרעם־לינקסטע, מיט די פראשיידנסטע מינים קולטור־געזעלשאַפטן, און דאָס אין א פאַרנעם פון נישט־נאָכגעמאַכטער, נאָר נאַטירלעכער גרויסשטאָטישקייט

אָט די לויטן אויסזען תמיד פארטומלטע לאַדזשער האָבן ארויסגענעבן און צעשפרייט איבער דער וועלט א סך פאָליטישע טוער און פירער, אן אָנזעעוודיקן סכום שרייבער, פאָעטן, זשורנאַליסטן, מאָלער, מוזיקער און שוישפילער.

מיין עבורה איז דאָ אויף אַ באַגרענעצטן אופן ארויסצוברענגען כאָטש א געוויסן סכום געשיכטלעכע פאַקטן וועגן דעם וויכטיקן קולטור־צווייג — ייִדיש טעאַטער אין לאַדזש.

כאָטש וואַרשע האָט א סך פריער אָנגעהויבן מיט ייִדיש טעאַטער, און אין דער צייט וועו אין וואַרשע איז שוין געווען א סטאַבילער ייִדישער טעאַטער, האָט לאַדזש נאָר געהאַט פון צייט־צו־צייט איינצלנע אָדער געצילטע פאָרשטעלונגען, — דאָך איז לאַדזש געווען די שטאָט אין פוילן, און אין מזרח־אייראָפע בכלל, וואָס האָט זיך פריער אָנטוויקלט צו אַ מאָדערנערן און מער ליטעראַרישן טעאַטער וו׳ וואַרשע, וואָס איז געווען די הויפטשטאָט פון פוילן און האָט געהאַט די גרעסטע ייִדישע באַפעלקערונג.

בלי שום ספק איז אמת, אז די דריי קולטורן (דייטשע, פוילישע און רוסישע), וואָס האָבן געהערשט אין לאַדזש, און וואָס יעדע האָט זיך באַמיט צו באַהערשן די באַפעלקערונג, האָבן נישט וויניק משפיע געווען אויפן כאַראַקטער פון ייִדישן טעאַטער, אָבער דאָס איז נאָר געווען די צווייטע פאַזע פון דער השפעה, וואָרעם אויב די דאָזיקע פרעמדע קולטורן וואָלטן געווען די הויפט־גורמים צו דערהויבן דעם ניוואָ פון ייִדישן טעאַטער אין לאַדזש, וואָלט דאָך דער זעלביקער אַנטויקלונגס־פראָצעס פאָרגעקומען אויך אין אַנדערע שטעט אין פוילן, וואָס זענען אויב נישט אזוי פיל וו׳ לאַדזש מיט דער דייטשער קולטור, אָבער דאָך געווען באַהערשט פון דער פוילישער און רוסישער קולטור.

וועו מען בלעטערט דורך די געשיכטע פון ייִדישן לאַדזש, איז זייער לייכט אויסצוגעפינען, אַז דער הויפט־וואָרצל פאר דער אַנטוויקלונג פון בעסערן ייִדישן טעאַטער אין לאַדזש ליגט אין אויפקום פון דער מאָכאַנידיר־טער טעקסטיל־אינדוסטריע. וועו היימישע ייִדישע בעלי־מלאכות זענען אריינגעצויגן געוואָרן אין די גרויסע פאַבריקן, וו׳ עס האָבן אויך געאַרבעט דייטשע און פוילישע אַרבעטער, און צוזאמען האָבן זיי געזומן פילן דעם כוח אויפצוגעמען א קאַמף פאַר פאַרבעסערן זייער עקאָנאָמישן מצב, אין די פאבריקן און שפעטער אין די פּראָפעסיאָנעלע פאַריינען, האָבן די ייִדישע אַרבעטער זיך אָנגעהויבן צוצוגעווינען צו פארשטיין די שפראך פון די נישט־ייִדישע אַרבעטער.

אַן ענלעכער פּראָצעס איז אויך פאָרגעקומען מיט די אָנגעשטעלטע, וועלכע האָבן אין לאַדזש געהייסן „פריקאַשטשיקעס", פון וועלכע דער גרעסטער טייל איז באַשטאַנען פון יונגעלייט, וואָס האָבן פאַרלאָזט דעם בית־המדרש, און זייער בילדונג האָבן זיי געקראָגן לערנענדיק רוסישע גראַמאַטיק און לייענענדיק פוילישע און דייטשע ביכלעך הינטער די ספרים אויף דער בית־המדרש־באַנק. אַרבעטנדיק אין די פאבריקן אָדער געשעפטן, זענען זיי שוין געוואָרן זעלבשטענדיק און האָבן אָנגעהויבן באַזוכן די דייטשע, רוסישע און פוילישע טעאַטערס. צום גרעסטן טייל האָבן זיי באַזוכט דאָס דייטשע טעאַטער, וויל די שפראך איז פאר זיי, נאַטירלעך, געווען לייכטער צו פארשטיין. און היות וו׳ דאָס דייטשע טעאַטער, וועלכער האָט באַדינט די גרויס צאָל דייטשע פאַבריקאַנטן מיט זייערע אינזשיניערן, טעכניקער, וועבער־מייסטער און אַרבעטער, האָט שטענדיק געהאַט אַ גרויסע, גוטע טרופע, וועלכע איז נאָך פון צייט־צו־צייט פארשטארקט געוואָרן

מיט באַדייטנדיקע גאַסטראָלערן פון דייטשלאַנד, און האָט אויפגעפירט דעם בעסטן טייל פון איראָפעישן רעפער־טואַר אין דער דראַמע און אויך אין דער אָפּערעטע. דאָס האָט שטאַרק משפּיע געווען אויף די יידישע באַזוכער.

די יידישע אָנגעשטעלטע, די אַרבעטער, וועלכע האָבן זיך פון צייט־צו־צייט באַמיט צו באַזוכן דאָס דייטשע טעאַטער, און די אַנדערע אינטעליגענטע לאַנדשער יידן, וועלכע האָבן זיך פון מאָל צו מאָל אריינגעכאַפּט אין דייטשן טעאַטער, האָבן דעריבער מער זיך נישט גע־קאָנט באַפרידיקן מיטן מצב פון יידישן טעאַטער. זיי האָבן געפילט, אַז אויף יידיש קאָן מען אויך שפּילן א בע־סערן רעפערטואַר, און דאָס דאָזיקע געפיל איז טאַקע געווען די שטויס־קראַפט פאר די ליבהאָבער־גרופּעס צו שאַפן די דראַמאַטישע געזעלשאַפטן „דראַמאַטישע קונסט", „האַרפע" און אַנדערע, וועלכע האָבן געקעמפט פאר דער דערהויבונג פון יידישן טעאַטער.

דער יידישער טעאַטער־דירעקטאָר יצחק זאַנדבערג, וועלכער האָט אליין געשטאַמט פון די בריסטע מאַסן, האָט דערפילט, אז דער לאַדושער באַזוכער, באַזונדערס דער אַרבעטער און דער אָנגעשטעלטער, זענען אריבערגע־וואַקסן דעם סטערקאַטיפישן יידישן טעאַטער־רעפערטואַר, און דאָס האָט אים געגעבן דעם אימפולס צו געבן פיעסן פון אַש, הירשביין און אויך צו דערלויבן אויפּירן פיע־סעס פון אייראָפּעישן רעפערטואַר. אין דעם דאָזיקן וועג איז שפּעטער געגאַנגען די דירעקציע יולי־וס אַדלער און הערמאַן סיראָצקי אין זייער „סקאַלא"־טעאַטער.

לאַדוש איז אויך אין די פריע צוואַנציקער יאָרן געווען די ערשטע צו שאַפן א מאָדערנע יידישע קליי־קונסט־ביוע, און שפּעטער, די ערשטע צו שאַפן א מאַר־יאָנעטטעאַטער.

אויפן געביט פון דראַמאַטורגיע האָט לאַדוש צו דער־מאָנען דעם העברעיש־יידישן דיכטער יצחק קאַצענעלסאָן מיט א רייַ אָריגינעלע איינאַקטערס און פיעסעס, וועלכע זענען די ערשטע געשפּילט געווארן אין לאַדוש; משה בראָדערזאָן, וועלכער איז געווען דער פּאָטער פון דעם קליינקונסט־טעאַטער, פאר וועלכן ער האָט געשאַפן צענדליקער סצענקעס און איינאַקטערס און אויך אינ־בע־געזעצט די אָפּערעטע „באַיאַדעראַ", דעם דיכטער הער־שעלע, וועלכער האָט אינערזעצט די אָפּערעטע „די רויז פון סטאַמבול"; מ י. פלאַט מיט עטלעכע היסטאָרישע פיעסעס, ש. באַרבער מיט א מעלאָדראַמע „די נקמה פון א פרוי"; ח י. קרעמער מיט זיין דראַמע „די יידישע טראַגעדיע"; זלמן זילבערצוויג מיט זיינע צענדליקער אינערזעצונגען פון אייראָפּעישן רעפערטואַר און עטלעכע צענדליק אינאַקטערס, וואָס האָבן געשאַפן דעם רעפער־טואַר פאר יידישע ליבהאָבער־גרופּעס אינער גאַנץ פוילן; וואָלף זילבערבערג מיט עטלעכע אינערזעצונגען; יוליוס אַדלער מיט עטלעכע אינערזעצונגען און באַאַרבעטונגען; לאַזאַר קאַהאַן מיט אייניקע אינערזעצונגען; און י. אוגער און צבי כהן מיט אייניקע דראַמאַטיזירונגען. אויך זענען דערשינען געדרוקטע פיעסעס פון ח. י. בזשוסטאָווסקי (בן־חנוך), ישראל אַדלער, וואָלף געלבאַרט, י. ל. בוים־וואָל, וואָס זענען אָבער נישט געשפּילט געוואָרן.

לאַדוש האָט אויך צושטייער געגעבן צו דער יידי־שער טעאַטער־מוזיק. אויסער דעם וואָס דער שפּעטער באַרימטער יידישער טעאַטער־קאָמפּאָזיטאָר יוסף רומשי־סקי האָט פאַקטיש אָנגעהויבן זיין קינסטלערישע קאַריערע אין לאַדוש אלס ערשטער דיריגענט פון לאַדושער „הזמיר", האָט לאַדוש אַרויסגעבראַכט די טעאַטער־קאָמ־פּאָזיטאָרן הענעך קאָן (וועלכער האָט זיך אָפּגעראַטעוועט אין ווינט אין אמעריקע), דוד בייגלמאַן און ל. זעלמאַן און דעם טעאַטער־מאָלער יצחק ברוינער.

לאַדוש האָט אויך אַרויסגעבראַכט פיל יידישע שוי־שוישפילער, וועלכע זענען געווארן פאָפולער אינער דער גאַנצער וועלט, פון זיי זענען געווען צוויי זייער באַרימט אין אַמעריקע, ווו זיי זענען געשטאָרבן: סעמיועל טאָרו־בערג און מאַקס ראָזענטאַל, אין לאַדוש האָט זיך אויך געפונען דער קבר פון וועלט־באַרימטן יידישן שוישפילער דזשמונט פיינמאַן, וועלכער איז בעת זיינע גאַסטראָלן געשטאָרבן אין לאַדוש.

לאַדוש האָט אויך געשפּילט א באַדייטנדיקע ראָלע אין דער געשיכטע פון העברעישן טעאַטער. דאָ איז ג־ שאַפן געווארן דער ערשטער פרוי־ צוצוציען פראָפעסי־נעלע יידישע אַקטיאָרן צו דער העברעישער ביוע. פון דאָ איז אָרגאַניזירט געווארן די ערשטע העברעישע טרופּע, וואָס איז געפאָרן אזוי ווייט ווי קיין ווין צום ציוניסטישן קאָנגרעס און האָט שפּעטער געמאַכט א טור אינער גאַנץ רוסלאַנד. לאַדוש האָט אויך בייגעשטייערט צוויי מיט־גלידער צום סטאַבילן העברעישן טעאַטער אין ארץ־ישראל: אָקסענבערג און בן־ימיני.

אין לאַדוש זענען דורך ז. זילבערצייג און לאַזאַר קאַהאַן אַרויסגעגעבן געווארן יידישע טעאַטער־זשורנאַלן און אין לאַדוש איז בעת דער ערשטער וועלט־ מלחמה געגרינדעט געווארן דער ערשטער יידישער פראָפעסיאָנע־לער אַרטיסטן־פאַריין אין פוילן.

אין לאַדוש איז אויך אָנטשטאָנען דער פלאָן און עס זענען געמאַכט געווארן די ערשטע שריט פאָרן מאָנו־מענטאַלן ווערק וועגן יידישן טעאַטער — דער „לעקסיקאָן פון יידישן טעאַטער".

י. לאנדסבערג

יידישע דרוקער-אַרבעטער

דער קליינער, לאָדזשער ישוב (לויט דעם וואָכנבלאַט פאַר פּוילישע יידן, אין דער פּוילישער שפּראַך „יוטשענקא" פון 4 אַפּריל 1862), האָט געציילט 29,450 נפשות, צווישן זיי: 4579 יידן.

מיטן פאַרנאַנדערוווּקס פון דער טעקסטיל-אינדוסטרי, זענען אָנגעקומען קיין לאָדזש יידן פון די ארומיקע שטעטלעך. א סך פון זיי זענען געווען האַנטווערקער, וועלכע האָבן באַמיט זיך אויפצוּהאַרדענען אין דעם שנעל-וואַקסנדן ישוב.

מיט דעם שטראָם זענען אויך אָנגעקומען פון דער שטאָט פּיאָטרקאָוו יידישע דרוקער, און זיי האָבן פאַרלייגט דעם יסוד פאַרן דרוקער-וועזן.

אויף וויפל עס איז באַקאַנט, האָט די ערשטע יידישע דרוקעריי אין לאָדזש געהערט צו לייזער גוטשטאַט. יידישע דרוקעריין האָבן אין יענע יאָרן געווייניקלעך געדרוקט ספּרים אַדער חידושים אויף רעליגיעזע ספּרים. מיטן וווּקס פון די באַדערפענישן, האָט די דרוקעריי אויך אָנגעהויבן דרוקן פאַר-שידענע זאַכן פאַר האַנדלס-פירמערס.

לייזער גוטשטאַט, א חסידישער ייד מיט א גרויסע משפּחה — האָט ער אויך זיינע קינדער אויסגעלערנט דרוקעריי-אַרבעט, און באשעפטיקט זיי אין זיין דרוקעריי.

מיטן דרוקער-פאַך, קומט אויך אויף א צוויג פון דעם פאַך — גראַווירן. דער ערשטער יידישער גראַווירער (אויסצו-שניצן ספּעציעלע יידישע בוכשטאַבן פון האָלץ, באַפּוצונגען פאַר וווּנטש-קאַרטן לכבוד ראש-השנה), איז געווען מאיר סטריקאָווסקי.

מיטן אויפקום פון יידישע צייטונגען, קומען אויך אויף מאַדערנע, מעכאַניזירטע דרוקעריין (מאַדערנע — אין באַגריף פון יענער צייט) און צוזאַמען מיט דעם — א יידישער דרוקער פראָלעטאַריאַט.

די ערשטע יידישע צייטונג „לאָדזשער נאַכריכטן" איז דערשינען אין יאָר 1907. א פּאָר יאָר שפּעטער — דאָס „פּאָלקסבלאַט". שוין אין יאָר 1906 איז אין לאָדזש געווען א יידישער דרוקער פאַראיין — אָבער די צאַרישע מאַכט האָט אים נעשלאָסן, און די פירער ארעסטירט.

ערשט אין פעריאָד פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין יאָר 1915, אָרגאַניזירן זיך ווידער די דרוקער-אַרבעטער.

צוזאַמענפאַר פון יידישע דרוקער-אַרבעטער אין לאָדזש, נאַכן קריג

דער פאריין ציילט דאָן ביי א 200 מיטגלידער. אָפיציעל הייסט ער: „יידישער פאראיין פון פאָפיר און דרוקער אַרבעטער". דער פאראיין האלט אויס א קיך, אויף שרעדניע 23.

דאָס דרוקער־פאַך צעוואקסט זיך אין אומאָפהענגיקן פוילן. עס דערשיינען טאָג־צייטונגען, זשורנאַלן, ביכער. במילא איז אויך דאָ א נאכפראָגע אויף יידישע דרוקער־פאכמענער.

אין יאָר 1922 גיט א דרוקער־קאָאָפעראַטיוו ארויס די צייטונג „לאָדזשער פאָלקסבלאַט", וועלכע מען דרוקט אין איטשעלע גרינבוימס דרוקערייַ.

מיטן וווקס פון דער דרוקער־אינדוסטרי, פארשארפן זיך אויך די עקאָנאָמישע קאָנפליקטן צווישן דרוקער־פאריין און די אַרבעטסגעבער. צו א פארמעסט איז עס געקומען אין יאָר 1928, אין אָסטראָווסקים דרוקעריי. דעם שטרייק האָט אָנגעפירט דער פאָרזיצער פון דרוקער־פאראיין, חיים דאָמבראָווסקי. דעם שטרייק האָבן געווונען די דרוקער־אַרבעטער, און דאָס האָט געהאָט א שטאַרקן אָפקלאַנג אין גאַנץ פוילן.

צו דער לעצטער פארוואלטונג פון דרוקער פאריין (1939), אויף וויפל איך דערמאָן זיך האָבן געהערט: אַרבוז, לאָנדאָו, לאָנדסבערג, שלעזינגער, האָמפעל, גליקסמאַן, מילער, ראָזענבלום און נאָך עטלעכע דרוקער.

כדי צו זיין א דרוקער, האָט מען געמוזט האָבן גרונט־בילדונג, ווי אויך א געוויסן גראד אינטעליגענץ. דרוקער־אַרבעטער האָבן זיך אין זייער פרייער צייט אָפגענעבן מיט שפּילן טעאַטער. עטלעכע נעמען איז כדאי צו ברענגן אַלס ביישפּיל: זשעלאָזאָ, באראנקעוויטש, זילבערשטיין, שלעזינגער, שליפקאָ־ווימש א"א.

צווישן די דרוקערייען האָבן פארנומען א באָזונדער אָרט — קונסט־דרוקעריין, וועמענס באלעבאטים האָבן מיט א סך פאָרשטענדעניש און געפיל פאָרשענערט די ארויסגעבענע ביכער, זשורנאַלן — דערשינענע אין לאָדזש.

דאָס זענען געווען די דרוקערייען פון: שיניאק, עלע ראָזענאָוויטש, ברידער סמאָלארסקי, ראָפאָפּאָרט און מיימאָן.

*

ווי נאָר די דייטשן האָבן פארנומען לאָדזש האָבן זיי פארמאכט אַלע יידישע דרוקערייען און די יידישע דרוקער זענען געבליבן אָן ארבעט. ערשט אין יאָר 1940 אין מאי, האָט אין פארשלאָסענעם געטא זיך געשאפן א קאָאָפעראַטיוו פון באלעבאטים און ארבעטער. א דעלענאציע האָט זיך פאָרגעשטעלט פאָר רומקאָווסקין און פאָרגעלייגט צו שאפן א יידישע דרוקעריי אין געטא. ער האָט די דרוקער אָוועקגענעבן א לאָקאל אויף בזשעזשינער 10. דאָרט האָט מען צענויפגעקליבן אַלע מאשינען און שריפט, וואָס האָבן זיך געפונען אין געטא. עס איז צענויפגעשטעלט געוואָרן א היפּשע דרוקעריי און עס זענען געווען באשעפטיקט 14 געוועזענע באלעבאטים און א 40 ארבעטער. א געוויסע צייט האָט מען ארויסגענעבן א געטא־צייטונג — איין מאָל אין וואָך. דאָרט זענען געווען פארעפנטלעכט אַלע פאָראָרדענונגען פון די דייטשן און פון רומקאָווסקין. דאָרט זענען אויך געווען ידיעות וועגן סכום פראָדוקטן פון די צוטיילונגען און זייער וויניק כראַניק פון ארטיקן לעבן.

די ארבעטער האָבן געלעבט אין גרויס נויט — איין מאָל אין דער וואָך א ברויט. דאָקענען די באלעבאטים האָט רומקאָווסקי געזען זיי זאָלן יא האָבן צו עסן. די ארבעטער האָבן באשלאָסן צו פארשטרייקן. עס איז פארגעקומען אַן אָקופאַציע־שטרייק. די נאָנצע געטא האָט באָוונדערט דעם מוט פון די דרוקער.

נאָך צוויי טעג שטרייקן איז געקומען רומקאָווסקי מיט אַן איבערפאל־קאָמאַנדאָ, וואָס איז באשטאָנען פון אונטער־וועלט, און זיי האָבן מיט גומענע שטעקנס געשלאָגן מכות רצח און ארויסגעטריבן די שטרייקנדיקע. עס זענען ארעסטירט געוואָרן דריי ארבעטער: זילבערשטיין פון „בונד", לאָנדסבערג און טוביה ראָפאָפּאָרט. זיי זענען אָפגעזעסן צוויי טעג און מען האָט זיי ארויסגעוואָרפן פון דער ארבעט.

דעם 28טן אויגוסט 1944 בין איך צוזאמען מיט מיינע חברים דרוקער אָוועקגעשיקט געוואָרן קיין בירקענאָו. יעדער איינער האָט געוואָלט ארויסקריגן זיך פון אָשוויענטשימער גיהנום מען זאָל מיט די אייגענע אויגן נישט זען די קוימענס פון די קרעמאַטאָריעס. דעם טאָג, געווען איז עס דריי אַזייגער, וועו מיר זענען אָנגעקומען קיין אָשוויענטשים און דערזען די רויבערנדיקע זיך קוימענס, האָבן מיר אַליין זיך גלייך איינערעדן, אז עס איז פון א בעקעריי אדג"ל. אָבער וועו מיר זענען נאָכן „קבלת פּנים" און נאָך דער סעלעקציע אריינגעטריבן געוואָרן אין די בארַאקן, פון וואַנען מען האָט אָקאָרשט ארויסגעפירט צו פאָרברענען אונדזערע ברידער, זענען מיר געוואָרן גלייכגילטיק, און רואיק זיך צוגעהערט צום דערציילן פון די איינגעזעסענע וויפל מען פירט ארויס יעדן טאָג צום פאָרברענען.

נאָכן אָפּזיין עטלעכע וואָכן איז מיר געלונגען אָנצושליסן זיך אין א גרופּע, וועלכע מען האָט געשיקט קיין נידער־שלעזיע. טראַנספּאָרטירט האָט מען אונדז אין פראָכט־וואָגאָנען צו 110 אין יעדן וואָגאָן. דער טאָג איז געווען א הייסער און אין וואָגאָן שטיקנדיק. מיר זענען געפאָלן אין חלשות. 6 פאָרנאכט זענען מיר אָנגעקומען אין א לאָגער וואָס האָט געהייסן קאָלט־וואסער.

דער ס.ס.־מאן האָט געהאָלטן א דרשה און נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבן דאָס גיהנום פון די אָפּעלן אין די פראָסטיקע נעכט און דאָס לערנען די תורה פון „מיטצען אָפּ און מיטצען אויף" שעהן לאַנג.

אחוץ די קאָפּאָס און בלאָקאָווּעס האָבן אַלע אונדזערע נאָר איין פאַרלאָנג אין דעם מאָמענט: אָט אַזוי ווי מען ליגט אויף די הארטע נאָרעס — בלייבן ליגן אויף אייביק, ווייל ווידער אויפשטיין און אָנטאָן דעם צעריסענעם „פּאָשאָק" מיט א פּאָר טרעפּעס און שטיין אויף דעם אָפּעל, נאָכדעם שטיין אין דער ריי נאָך א ביסל ביטערע קאָוועּ און דערנאָך גיין צו דער שווערער ארבעט אויף די בערג, וווּ דער שניי האָט זיך צוגעקלעפּט צו די האָלצערנע טרעפּעס, זענען מיר געווען געצוווּנגען אויסצוטאָן די טרעפּעס און לויפן בארוועס.

אהיימקומענדיק פון דער שווערער ארבעט — אָנשטאָט אביסל עסן האָבן מיר ווידער אַן אָפּעל צוויי מאָל אין טאָג, אינדערפרי איידער מען גייט צו דער ארבעט און אויף דער נאכט, וועו מען קומט פון דער ארבעט הייבט מען אָן שרייען איבער די בארַאקן: „אָפּעל"! קיינער בלייבט נישט אין די בארַאקן, אפילו קראַנקע מוזן אין די גרעסטע פרעסט ארויסגיין

און שטעלן זיך צום אפעל. ביז דער עס־עס־מאן קומט לערנט דער בלאק־עלטסטער דערווייל די תורה פון „מיטצען אפ און אוף" און עס מוז קלאפן ווי א זיינער. און וועו עס קומט דער עס־עס־מאן מוזן אלע אים קוקן גלייך אין די אויגן אריין, און ווי איז דעמאלט אויב עס געפעלט עפעס נישט דעם עס־עס־מאן, דעמאלט קענען זיין פארשידענע שטראפן. אזוי גייען די טעג און נעכט.

דער גורל פון היטלער דייטשלאנד איז שוין א געהתמעטער. ווראצלאוו ווערט באמבארדירט און מען פירט אונדז אין א צווייטן לאגער „בערנא". דער פראנט האט זיך אבער דערנטערט; די באמבארדירונגען אין דער נעגנט זענען געווען אן אנזאג, אז ענדלעך קומט זייער סוף. די עס־עס־לייט צערערטע, — די פראנע איז נאר נעווען, וואס וועט זיין מיט אונדז? צי וועלן זיי לאזן, אז מיר זאלן זעען זייער ענדע? צום גליק האט זיך שוין נעשפירט דער סוף פון דער מלחמה.

די עס־עס־לייט פאקן די וואליזעס, די ווייבער זייערע ווייגען און נעזעגענען זיך.

דינסטיק, דעם 8טן מאי 1945 זענען מיר באפרייט נעווארן. נאך די אלע איבערלעבונגען האבן מיך די כוחות פארלאזט און איך בין נעלעגן אין שפיטאל עטלעכע וואכן.

ד"ר א. צימערמאן

לאַדזשער יידנטום *)

ד"ר אַלפרעד (אייזיק) צי־מערמאַן איז געשטאָרבן אין אויגוסט 1968 אין סידנעי. דער פאַרשטאָרבענער איז גע־ווען אַ באַקאַנטער און געאַכטע־טער אַדוואָקאַט און געזעלשאַפט־לעכער טוער אין לאַדזש, פאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה. ד"ר צימערמאַן איז געקומען קיין אויסטראַליע אין יאָר 1941 און זיך באַזעצט אין סידנעי. ער איז געווען די נשמה פון פאָלקס־צענטער, און שטענדיקער מיטאַרבעטער פון דער וואָכן־צייטונג „אויסטראַלישע יידישע נייעס". זיינע אַרטיקלען האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט ערנסטקייט און גייסטיקן ניוואָ.

כאָטש ד"ר צימערמאַן איז געווען וויט פון מעלבורן אין שטח, האָט ער אָנגעהאַלטן אַן ענגן קאָנטאַקט מיטן לאַדשזער צענטער, און האָט אויך אָנטיילגענומען אין פאַרשידענע אונטערנעמונגען, איינגאָרדנט דורכן לאַדזשער צענטער, וויא רעפערענט. דער פאַרשטאָרבענער איז געווען א הייסער ציוניסט און אידערגעבענער פריינד פון פשוטן פאָלקס־מענטש.

*

לאַדזש וועקט זיך פון שלאָף. גרוי איז לאַדזש, אָבער אזוי וואַרעם, אַרבעטזאַם און אזוי ריין...

אינעם נעפל פון א האַרבסטיקן פרימאָרגן שאַרן זיך די אַרבעטער צו די פאַבריקן. זייערע אָפּגעטראָגענע מלבושים בילדן א גרויען פלעק אויף דער קאַנווע פון טאָג־טעגלעכן לעבן. זייערע פנימער זאָגן עדות אויף א שווערן קאַמף פאַרן לעבן.

לאַדזש! געבאַדן אינעם שוויים פון אַרבעט, אַרומגע־צויגן מיט די אָדערדיקע הענט פון די אַרבעטער, — אָטעמט זי מיט דער אָטמאָספער פון קאַמף, שפּייט מיט פייער פון אירע פאַבריק־קוימענס, רוישט מיט אירע מאָטאָרן, טראַנס־מיסיעס, וועב־שטולן, סעלפאָקטאָרס, ווי א געברום, וועלכער דערהויבט זיך צום הימל — אָט הויבט־אָן די פיעטריקאָווער גאַס איר אַרבעט־טאָג, מיט לויפן. לאַדזש איילט זיך — האָט נישט קיין צייט.

אויף דער וועלט גייט־אָן א גרויסע קאָנקורענץ פון האַנדלס־מערק. גרויסע שיפן צעטיילן די פראָדוקציע פון די פאַיקסטע, רייכסטע זיגער אינעם קאַמף.

לאַדזש איילט זיך. זי וויל אַרײַנדרינגען צווישן די זיגער. שניידט אוים פאַר זיך א וועג דורך שווערער אַרבעט, קלייַנע פראָדוקציע־קאָסטן, דורך דעם שוויים פון אַרבעטער, פון בושעזשינער שניידערס.

לאַדזש קעמפט פאַר פראָנצוויזישע און קאָלאָניאַלע מערק, צוזאַמען מיט ענגלאַנד און אַמעריקע.

און די פיעטריקאָווער גאַס איילט זיך, וויל זיין די ער־שטע, און אויפן פאָן פון דעם דאָזיקן קאַמף דרייען זיך יידן מיט א גלאַנץ אין זייערע טרויעריקע אויגן און לויפן, מעקלען, טראַנספּאָרטירן, באַרעכענען זיך, קויפן און פאַרקויפן פאַר געלט, וועקסלען, טשעקן, אויף „כמו" און „כמעט".

קוקסט אויף די דאָזיקע יידן פון פיעטריקאָווער גאַס, וועלכע זענען פאַרבונדן מיט דער פוילישער ערד טויזנט יאָר און דאָך לויפן זיי, שוועבן אין דער לופטן מיט דער צעשפּי־לעטער קאַפאָטע און פאַרוקטן היטעלע — ווי אויף דער לייוונט פון מאַרק שאַגאַל.

אויב דו וועסט זיי אויפכאַפּן אין דער ראַמאַנטישקייט פון זייער לויפן, פון זייער שוועבן — וועסטו הערן די סימ־פאָניע פון זייער קאַמף.

אויפן „גרינעם" מאַרק איז א צוזאַמענגעלויף. שטייט א בלאַסע יידענע און ווינט. דער פאָליציאַנט האָט איר אומ־געדרייט א קוש מיט פאַמאַראַנצן און מאַכט איר א פראָטאָ־קאָל, וויל זי האָט נישט קיין דערלויבעניש. שטייט דער פאָלי־ציאַנט און שרייבט מיט א כיטרען, שלעכטן שמייכל — קייקלען זיך די גאַלדענע פאַמאַראַנצן אויף די נאַסע שטיינער פון מאַרק און אויף זיי קייקלען זיך די בלוטיקע טרערן פון דער פרוי, וועלכע קעמפט פאר א שטיקל ברויט פאר אירע קינדער.

---

* פון א. צימערמאַנס פאַרצייכענונגען צום זיבעטן יאָר־טאָג פון דער ליקווידאַציע פון לאַדזשער געסאָ.

אויף דער פעפער־גאַס, אין קעלער, אַרבעט א וועבער אויף אַ האַנט־שטול. הוסט און וועבט. דאָס בעט איז ארויסגעשטעלט אויף דער גאַס, ווייל די שטוב איז צו־קליין. שפּעט ביינאַכט שלעפּט מען אריין דאָס בעט אין שטוב. די קינדער שפּילן זיך אין גאַס און קלייבן שטיינדלעך פון רינשטאָק.

אין אָוונט נעמט ווידער לאָדזש אויף איר קאַמף.

געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס, פּראָפעסיאָנעלע פאַ־ריינען זענען געפּאַקט מיט א טויזנט־קעפּיקן עולם, וועלכער הערט זיך צו צו די רעדעס, רעפעראַטן, קאָנצערטן און רעציטאַציעס.

אין שטאָט־ראַט קעמפן די יידישע ראַטמענער מיט די ענדעקעס פון קאָוואַלסקי'ס חדר. די רעדעס זענען קורצע, אַגרעסיווע, אָנגעלאָדענע מיט עלעקטריע.

דער שטאָט־ראַט רעדט וועגן יידן, וועגן יידישן האַנדל, וועגן „אָוושעם".

די יידישע ראַטמענער שטייען אָנגעצונדענע און קעמפן, קעמפן פאַר יידישער עקזיסטענץ און פאַרן יידישן כבוד.

אויף פּאָלודניאָווע גאַס באַראַטן זיך די האַנטווערקער: וועגן אַרבעט, וועגן קרעדיטן פון דער האַנטווערקער־באַנק, וועגן שאַפן סעקציעס, יורידישע און מעדיצינישע הילף, וועגן דער פּאָליטיק פון שטאָט־ראַט, וועגן האַנטווערקער־קאָנגרעס.

אין דער וואָהלינער שול, אויף זאַכאָדניע גאַס, איז ליכ־טיק, נאָך דעם דאַווענען לערנען די יונגע „ליטוואַקעס" א שיעור — זייער געזאַנג דערהויבט זיך איבער דער פּוילישער ווירק־לעכקייט, דערגייט צו די אויסגעשטערנטע, זילבערנע הימלען און מאָנט, מאָנט רחמים פון די הימלען...

און ביינאַכט זענען די טעאַטערן, קאָנצערט־זאַלן, ביב־ליאָטעקן און קינאָס פול. נאָכן טעאַטער כאַפּט מען זיך אריין אין א קאַפע. אָט זיצן די זשורנאַליסטן פון „טאַגעבלאַט", פון „פאָלקסבלאַט", וועלכע האָבן זיך ארויסגעכאַפּט אויף א מינוט פון זייערע רעדאַקציעס.

אָט דאָרט זיצט דער „אינדינער" בראָדערזאָן און זינגט א לידל אין אויער פון דעם קליינעם, מאָגערן ראַבאָן. און אָט דאָרט זיצט דער פעטער, גוטער טרעמבאַטש און כאַפּט א שמועס מיט דעם קליינעם, דיקלעכן, שמייכלדיק־רויטלעכן יצחק קאַצענעלסאָן — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — — — —

אָבער יצחק קאַצענעלסאָן איז נישטאָ, ווי עס איז נישטאָ דאָס גרויסע פאַרבנרייכע לאָדזשער יידנטום — — —

דאָס לאָדזשער יידנטום, וועלכעס האָט זוכה געווען, אז דער גרעסטער דיכטער פון אומקום, דער לאָדזשער יצחק קאַצענעלסאָן, זאָל אויסבלוטיקן דעם אַפּאָקאַליפּטישן ווייטיק און צאָרן פון דריטן חורבן, איז ליקווידירט געוואָרן — — —

פון 230־טויזנטדיקן לאָדזשער יידנטום זענען וויניק געבליבן, וועלכע זענען ניצול געוואָרן פון די מערדערישע בלוט־הינט — — —

און אָט שטייען מיר היינט, צום יאָרצייט פון דער ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ, געבויגן טיף פאַר דעם הייליקן אָנדענק פון לאָדזשער יידנטום, אדורכגענומען מיט צער, דערהויבן און געלייטערט דורך זייערע ליידן מיט דעם באַוווסטזיין, אז זייער קידוש השם גיט האָפנונג און כוח אונדז, וועלכע זענען געבליבן אויפצונעמען זייער גרויסע ירושה, כדי דאָס פאָלק ישראל זאָל ווייטער לעבן אין דער אייביקייט.

יתגדל — — —

א. צימערמאַן

פרעג נישט — — —

די שאָטנס פון מיין מוטער,
געהייליקט.

פרעג נישט, פאַרוואָס כ'דערהויב זיך און פאַל,
פאַרוואָס איך לאַך און יאָמער —
פאַרוואָס כ'שילט דעם נעכטן און איך לעכץ נאָך אים.
פרעג נישט, פאַרוואָס כ'בין גוט און שלעכט,
כ'זוך פריינד און איך וויַיך פון זיי,
פאַרוואָס כ'זוך גאָט און אַנטלויף פון אים,
פאַרוואָס עס פרעסט מיך דער האַס און וואַרעמט די ליבע.
פרעג נישט.
כ'בין געבליבן אַליין.

אַ בלוטיקער נעפּל פאַרשטעלט מיר די נאָענטע
און מאַכט פרירן מיין בלוט —
אין מיין נשמה צעריים איך דעם נעפּל —
אַ וואָיענדיקער ווינט צעשפּרייט די אַש פון מיינע נאָענטע
טיף אָטעם איך אַריין דעם אַשיקן ווינט — — —
— — — — — — — — — — — —
כ'האָב דיך ליב, הייליקער ווינט,
דו אַליין לעבסט אין מיר,
ווען קברים פלאַטערן איבער מיר — — —

יידישע פּרעסע אין לאָדזש

(לויט די מאַטעריאַלן פון ח. ל. פוקס)

אויף וויפיל ס'לאָזט זיך פאַרשן פון צופעליקע פאַרצייכענונגען, זענען אין לאָדזש דערשינען פאַרשידענע צייטונגען און זשורנאַלן. כאָטש מען קאָן נישט פעסטשטעלן זייער טיראַזש, אָדער לעבנס־שפּאַן און אויסווירקונג, דאַרף מען אָבער פאַרצייכענען זייערע נעמען: „לאָדזשער הויז־בלאַט" (1892), „דער פריי־הייטס־גלאָק" (1901); „דער ארבעטער" (1905); ציוניסטישע אויסגאַבע „פונקען" (1905); „דער געדאַנק וועגן ציון" (זשורנאַל, דערשינען אין יאָר 1900, ארויסגעבער ש. בראַנבערג); „דער לאָדזשער וויצן־בלאַט" (1903); גוט־וואָך און „קוקוריקו" ארויסגעגעבן דורך אברהם פערלמוטער (1909); „דער לאָדזשער „קצב־יונג" (1905); די בייטש און פסח־בלאַט (1909); „יום־טוב געלעכטער" (1910); זאמלונג: „פייערלעך" (1910); ערשטע יידישע שאַך־צייטונג (1913, רעד. ה. סאווע און מ. קרישעק); ערשטע יידישע ספּאָרט־צייטונג (1914) ארויסגענעבן דורך א. מאַרגענשטערן; לאָדזשער „הזמיר" (1907, רעד. ראובן ברייניז).

די ערשטע יידישע טאָג־צייטונג דאַטירט זיך פון די יאָרן 1906-1907: „לאָדזשער נאַכריכטן", רעדאַגירט פון ישעיה אוגער. די מיטאַרבעטערס: אברהם טענענבוים־ארזי, צבי כהן, א. פּערלמוטער, איטשע מאיר פּאָזנאַנסקי, ש. זאקס. די „לאָדזשער נאַכריכטן" האָבן געהאַט א טיראַזש פון 30 טויזנט עקזעמפּלאַרן טעגלעך.

פון די „לאָדזשער נאַכריכטן" ווערט שפּעטער „לאָדזשער טאָגעבלאַט (דרוקעריי פון ע. האַמבורסקי, אָגראָדאָווע 3). אין „לאָדזשער טאָגעבלאַט" האָבן זיך געדרוקט: קאַצענעלסאָן, סענאַלאָוויטש, בראַדערזאָן, הערשעלע (דאַנילעוויטש) צבי כהן, ב. עפּעלבוים, י. טאַבאַקסבלאַט, סאַכאַטשעווסקי, אליהו ווינאָגראַד, וואָלף נעלבארט, משה טאַלטשין, נעצל אייזנער. די הויפּט־זשורנאַליסטן פון דער צייטונג זענען געווען די ברידער לאָזאר און ישראל קאַהאַן. אוגער האָט אויך געדרוקט אין דער צייטונג בילדער און קאַריקאַטורן געצייכנט פון ארטור שיק, משה וויליענסקי, אדאָלף בערמאן. וועגן טעאַטער האָט געשריבן דער טעאַטער־רעצענזענט פון דער דיטשער צייטונג ד"ר פאַלק. וועגן מוזיק — דער דיריגענט לעאָ קאפּף, שפּעטער: ד"ר ל. פריבולסקי. וועז דער לעצטער איז געשטאַרבן, האָט וועגן מוזיק געשריבן דער מוזיקאַלאָג העכט.

אין יאָר 1912-1913 בשעת וואַלן פון א רב, וועז דער „טאָגעבלאַט" האָט געשטיצט דעם ראַדאָמער רב טרייסטמאַן, האָט א גרופּע, וואָס האָט געשטיצט די קאַנדידאַטור פון קאַליש־שער רב ליפשיץ, נעגרינדעט א צווייטע צייטונג „דאָס לאָדזשער מאָרגענבלאַט". די צייטונג איז דערשינען אין דער דרוקעריי פון א. י. אָסטראָווסקי, פּיעטרקאָווער 66. די צייטונג האָט געהאַט צוויי רעדאַקטאָרן: ד"ר יהושע גאָטליב און ד"ר אלעק־סאַנדער קאפּעל (ד"ר מוקדוני). מיטגעאַרבעט אין דער צייטונג האָבן: מ. לאזארסאָן, עזרה גאָלדין, ב. פּארעצקי, די אָפּטיילונג: „דער קיבּיצער" האָט רעדאַגירט י. מ. נייפאָן, און לידער און וויצן האָט געשריבן פּנחס קאַץ.

עם האָבן אויך מיטגעאַרבעט: ש. י. לייזעראָוויטש, משה העלמאָן (העלמאָן איז אָבּ געווען דער הויפּט־אַקציאָנער און געלט־געבער פאר דער צייטונג). אויסער לאָדזשער האָבן מיטגעארבעט: דוד פרישמאָן, מ. ספּעקטאָר און ז. וועגדאַרף. אין דער צייטונג האָבן צום ערשטן מאָל זיך באַוויזן דער דיכטער א. שמולאָוויטש און דער איבערזעצער פון פרעמדע שפּראַכן: שמעון שפּיגל. א געוויסע ראָל אין דער צייטונג האָט געשפּילט מאַטעלע פראַנקענטאָל, א מחבר פון 10 איינאַקטערס. מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, דעם 1טן אויגוסט 1914 האָט זיך די צייטונג אָפּגעשטעלט.

סוף דעצעמבער 1914 האָבן די דייטשן אָפּגעשטעלט דאָס „לאָדזשער טאָגעבלאַט" פאר איר אָנטי־דייטשער שטעלונג.

אָנהויב יאָנואר 1915, נאָכדעם ווי די רוסישע ארמיי האָט פאַרלאָזן לאָדזש און די דייטשן — נאָך נישט פאַרפעסטיקט, האָט די לאָדזשער בונדישע אַרגאַניזאַציע ארויסגעלאָזן א יידישע צייטונג: „לאָדזשער ארבעטער". די מיליטער־מאַכט האָט פארבאָטן צו פארשפּרייטן די צייטונג. צוויי טויזנט עקזעמפּלארן זענען אומלעגאל פארשפרייט געוואָרן. די רעדאַקטאָרן זענען געווען: מ. ד. אָגוז, חיים לייב פּאָזנאַנסקי, ישראל ליכטענשטיין; מיטאַרבייליקטע: א. שמויש, ד. שוואַרצמאָן, אדוו. משה אַנדערס, ש. מילמאָן.

בשעת דער דייטשער אָקופּאַציע פון לאָדזש האָט אָנגעהויבן דערשיינען די צייטונג: „לאָדזשער פאָלקסבלאַט", רעד. לאָזאר קאהאן. געדרוקט אין דער דייטשער מלוכה־דרוקעריי. אין דער נייער צייטונג האָבן מיטגעארבעט: מ. פּליאָט, צבי כהן, פישל בימקא, ישראל קאהאן, רעפּאָרטערן: ראָזענפעלד, ה. ל. זשיטניצקי, י. ש. גאָלדשטיין (לוסטיקער פעסימיסט), ברוך שעפּנער, חיים יאַנקל בזשוסטאָווסקי, יאניע שולמאָן; לידער האָבן פאַרעפנטלעכט די דיכטער: מרים אולינאָווער און די ווארשעווער דיכטער יעקב רייזפעדער און לייב מלאך.

אין 1916 האָבן די דייטשן ווידער דערלויבט ארויסצונעבן דעם „לאָדזשער טאָגעבלאַט". אונערם ערשטע מיטאַרבעטער זענען דאָן: זלמן זילבערצווייג, משה בליישטיפט,

י. שאַליט, שפּעטערדיקער סיום־דעפּוטאַט דר. י. ראָזענבלאַט און מרדכי יאַרבלום. אוגער האָט צוגעצויגן אויך נעצל אייזנגרן און דעם רעפּאַרטער משה פיינקינד.

סטאַבילע מיטאַרבעטער פון „טאַגעבלאַט" זענען געווען: משה לידאַר, מאַריס ראָזענפעלד (שוואַנגער פון לאָזאַר קאַהאַן), גרשון גראָסמאַן, יצחק ריווקינד. פּאַרעפּנטלעכט זיינע ערשטע לידער האָט דער דיכטער יצחק פֿליוואַצקי. מיטגעאַרבעט אין יענער צייט האָבן: יוחנן קין (קאָרעספּאָנדענט פון ווין), אינזש. פּראַשקער, ד"ר שווייג, אדוו. שטראוך, ד"ר נתן עק, ד"ר עלבערג, טאַרטאַקאָווער, ד"ר אַרמיאן, בראָמבערג־ביטקאָווסקי, נייגאָלדבערג, יוסף לעווי (די לעצטע דריי האָבן אין יאָר 1935 ארויסגענעבן אין לאָדזש די צייטשריפט „אונדזער טריבונע", צענטראַל־אַרגאַן פון צ"ס־התאחדות).

פון צייט צו צייט האָבן זיך אין „טאַגעבלאַט" געדרוקט: ד"ר ווילהעלם פּאַלעק (רעצענזיעס פון טעאַטער), חיים־יצחק בונין (רעליגיעזער פילאָזאָף), מ. י. קרעניצקי (געשיכטע), נ. סילאַנסקי (פּעליעטאָנען), דוד ווינריב (רעפּאַרטאַזשן), דער אַרטיסט יוליום אדלער האָט געשריבן אַרטיקלען וועגן טעאַטער.

מאיר הערץ — חסידישע מעשות, יעקב אַבאַזשאַנעק — הומאָריסטישע לידלעך, ב. פּאַרעצקי, יעקב קירשבוים (שטאַטיש כראָניק), א. י. בושעזשינסקי, א. בּאַרענשטיין, מענדל קאַכאַנסקי.

די וועכנטלעכע הומאָריסטישע אָפּטיילונג האָבן צוזאַמענגעשטעלט גרשון גראָסמאַן און שמעון שפּיגעל.

מיט אָט די אַלע מיטאַרבעטער איז דאָס „לאָדזשער טאַגעבלאַט" דערשינען ביזן סוף פון דער ערשטער וועלט־מלחמה.

אין אומאָפּהענגיקן פוילן איז דאָס „לאָדזשער פּאָלקסבלאַט"ווידער דערשינען, אונטערן נאָמען „פּאָלקסבלאַט". צו די נייע מיטאַרבעטער האָבן דאָן געהערט: לאָזאַר פוקס, י. ראָזענבערג (כראָניק, ראַמאַן און טעאַטער־רעצענזיעס), א. שלעזינגער (קליינע פעליעטאָנען), ח. ל. פוקס (וועגן ביכער און מאַלעריי), י. ש. גאָלדשטיין האָט געפירט די הומאָריסטישע אָפּטיילונג: „שראָפּנעל".

אין „לאָדזשער טאַגעבלאַט" זענען פּאַרגעקומען ענדערונגען. אוגער האָט געוואָלט נעווינען זיין אמאָליקן אָנזען. ער ציט צו אַלס מיטאַרבעטער דעם אדוו. לעווינזאָן (שפּעטער נעווען א סיום־דעפּוטאַט פון דער ליסטע פון מינדערהייטס־בלאָק), אהרן אַלפּערן, לייב בערמאַן (גראָפֿ קאַלי), יעקב בער גיפּס, ישראל רובין (ראָבאָן), יוסף טורקא, אַלטער אייזענשלאָם (חסידישע פּאָלקס־מעשות), קאַצענעלסאָן און מ. בראָדערזאָן האָבן זיך געדרוקט יערן פרייטיק אין ביידע צייטונגען.

№ 98. פריז 2 קאפ. Rajes Lodzer Morgenblatt
נייעס לאדזער
מארגענבלאט
24 אפריל (7 מאי) 1914
„הומור" נרויסען שאכטר
דוד פרישמאנס יובילטאום
די מלחמה צווישען אמעריקא אין מעקסיקא.
№ 2. פריז 20 גראשן Lodzer Tageblat.
לאדזער טאגעבלאט
3 stycznia 1927 r.
געשטארבען אחד העם (ד"ר אשר גינזבורג) ז"ל
„LODZER OWENDPOST"
לאדזער
אוועגפאסט
פריז 5 גר.
עסטרייך מאכט שלום מיט היטלערן?
די יודישע שטימע
№ 1.
אנ'ארטאדאקסישע טאג-ציימונג אין לאדז.
לאדזשר עקספרעסבלאט
אינצידענט מיט אמב: מארגענטוי
מארלשוי. וויטצבסס אין פאלאצה וש"ץ עוואקואירט

ייִדישע זשורנאַליסטן אין דער פוילישער פרעסע

(לויט די מאַטעריאַלן פון סטעפאַן קאַלוס)

א חוץ די צווייי יידישע טאָג־צייטונגען, איז א געוויסע צייט דערשינען א יידישע צייטונג אין דער פוילישער שפראַך. דאָס איז געווען אין דער צייט, וועו ס'איז פאַרגעקומען דער שטייגער־פראָצעס און די פאַראינטערעסירונג מיט דער פרעסע איז געווען א באַדייטנדיקע.

אומאָפהענגיק פון דעם, האָבן אין צווייי, פון די דריי פוילישע טאָג־צייטונגען מיטגעאַרבעט יידישע זשורנאַליסטן. דאָס זענען געווען די צייטונגען „רעפובליקא" און „גלאָס פאַראַנני". די צייטונגען זענען געלייענט געוואָרן דאָס רוב פון יידן און דורך זיי אויסגעהאַלטן געוואָרן. איינער פון די פאָפולער־סטע זשורנאַליסטן איז געווען מאריאַן נוסבאום (אומגעקומען אין ליטע), וועלכער האָט געשריבן אונטערן פּסעוד־נאָמען: משעסלאַוו אָלטאַשעווסקי. יאָן אורבאַך און גוסטאַוו וואַסער־צוג זענען געווען די אַרויסגעבער פון „גלאָס פאַראַנני" און ערשטקלאַסיקע פובליציסטן. וולאַדיסלאַוו פּאָליאַק, א טעאַטער־קריטיקער און א שותף פון „רעפובליקא" און „עקספּרעס וויעטשאַרני". ארויסגעוואַנדערט קיין אויסטראַליע, און געשטאַרבן אין סידנעי, אין 1966.

סטאַניסלאַוו ניראַנשטיין איז געווען איינער פון די רעדאַקטאָרן פון „גלאָס פאַראַנני"; אָלאָף און בערנאַרד פּעפּער־מאַן זענען געווען אין רעדאַקציע־קאָלעגיום פון „רעפובליקא" און „עקספּרעס וויעטשאַרני" (נאָכמיטאָג־אויסגאַבע פון „רעפובליקא"); אָדאָם שיינבערג איז געווען רעדאַקציע־סעקרעטאַר פון „רעפובליקא"; סטעפאַן געלבאַרד — געהילפֿ־רעדאַקטאָר פון „גלאָס פאַראַנני". נאָכן קריג זיך באַזעצט אין ישראל, מיטגעאַרבעט אין א תל־אביבער טאָג־צייטונג.

אָדאָם נרינפעלד איז געווען געריכט־רעפאָרטער פון דער נאָכמיטאָג־צייטונג „עקספּרעס וויעטשאַרני"; לודוויק קאַלושי־נער־סטאַרסקי (שרייבט פילם־סצענאַרן אין פוילן) האָט געשריבן פעליעטאָנען. סטעפאַן־קאַלושינער־קאַלוס האָט רעדאַגירט די ספּאָרט־ און האַנדלס־אָפּטיילונגען פון „רעפובליקא" און „עקספּרעס וויעטשאַרני", וווינט היינט אין מעלבורן; אָדאָם קאַלושינער־אָכאָצקי איז געווען דער יינגסטער רעדאַקציע־מיט־גליד פון „רעפובליקא" (איז היינט רעדאַקטאָר פון א זשורנאַל אין פוילן, „קאַרוזעלא"), הענרי וואַסערמאַן איז געווען נאָכט־סעקרעטאַר פון „רעפובליקא" און נעשריבן פון צייט צו צייט אין „לאָדזשער טאָגעבלאַט"; באָלעסלאַוו ראָזענפעלד־ראַוויטש איז געווען רעפאָרטער, פאָפולער געווען אין דער צייט פון פּשיטיקער פראָצעס מיט זיינע רעפאָרטאַזשן; ארטור האַלבער־שטאָט און קובא וואַרהאַפטיק — באַקאַנטע זשורנאַליסטן; אָדאָם גאָלדבלום־גילטשעווסקי — פרעסע־רעפאָרטער; וואַצ־לאַוו בירענפערלד־פאָלעצקי, טאָלאַנטירטער זשורנאַליסט, מיטאַרבעטער פון „גלאָס פאַראַנני" און שפּעטער — „רעפובליקא".

יעזשי ווינטער און וואַצלאַוו דאָבזשינסקי — באַקאַנטע זשורנאַליסטן.

די אלע אויסנערעכנטע (און פיל אַנדערע) זענען געווען מיטגלידער פון „לאָדזשער זשורנאַליסטן סינדיקאַט". זיי פלענן זיך טרעפן אין זשורנאַליסטן־קלוב אויף טראָגוטע נאָס. זייער אָפט פלענן זיי זיך אויך טרעפן ביים „ברודיקן שמואל" אויף זאָוואַדזקע נאָס.

חורבן
לאדוש

מ. אייזענבוד

כראָניק פון לאָדזשער געטאָ*)

דאס קאָנטינואירן מעטאָדיש צו פארשרייבן, פארצייכענען וויכטיקע געשעענישן אין לעבן פון א לאנד אדער פאלק — רופן מיר אָן נעשיכטע.

שרייבן וועגן די טראגישע יאָרן 1939-1945, פון וועלכע מיר זענען נעווען נישט בלויז עדות, נאָר אויך קרבנות — איז שווער ארומצונעמען מיט דער דעפיניציע: נעשיכטע. פאסיקער וואָלט נעווען די באצייכענונג: רעסטאָווירטע זכרונות, פערזענלעכע איבערלעבונגען, וועלכע האבן זיך איינגעקריצט אין זכרון.

א באזונדער אָרט אין אָט דער גרויל־ציים, פארנעמט דאס געטאָ פון דער שטאָט לאָדזש, וועלכע די דייטשן האבן אָנגערופן: ליצמאַנשטאָדט.

וועגן לעבן פון די יידן אין דער צווייט־גרעסטער שטאָט אין פוילן, וועלכע די דייטשע אָקופאַנטן האבן איינגענלידערט אין געביט „וואַרטעגאַו", וויא טויזנ פון דריטן רייך — זענען דאָ מאטעריאַלן. דאס זענען די ארכיוון פון יידישע קוועלן: דער רומקאָווסקי־ארכיוו און זיין ביולעטין אין פוילישׂ: „ביולעטין פון טאָג־טעגלעכער כראָניק", פערזענלעכע טאָג־ביכער, געשריבן אין געטאָ. עס איז אויך דאָ דער ארכיוו פון דער דייטשער געטאָ־פארוואלטונג.

באנוצנדיק זיך מיט דעם מאטעריאַל, פרובירן היסטאָריקער אויפשטעלן א בילד פון לעבן און אומקום פון די לאָדזשער יידן — לויט אָנגענומענע פאָרשערישע כללים — כדי עם זאָל זיך אריינפאַסן אין דער אַלגעמיינער ראם פון נעשיכטע.

*

אין טאָג פון מלחמה־אויסברוך האבן אין לאָדזש — דעם פוילישן מאַנטשעסטער — געלעבט 233 טויזנט יידן.

די ערשטע יידישע מלחמה־קרבנות (נאָך איידער די דייטשן האבן פארנומען לאָדזש זענען שוין נעווען יידישע קרבנות) דאטירט זיך פון דער נאכט פון 5 סעפטעמבער 1939. דורכן ראַדיאָ האָט דער פוילישער פאָלקסוועניק אומיאסטאָווסקי באפוילן אלע מענער, וועלכע קאָנען טראָגן געווער, צו מארשירן קיין וואַרשע. טויזנטער, און טויזנטער, טייל — אפילו מיט פאמיליעס, האבן זיך אויף דעם רוף נעלאָזט אין וועג אריין. צוזאַמענגענ זענען זיי, אויפן וועג קיין בזשעזשין באשאָסן געוואָרן פון דייטשע עראָפלאַנען. שפעטער האבן דייטשע מילי־טערישע אָפּטיילונגען אָנגעיאָגט דער מענטשן־מאסע און פארנומען זיי אין לאָגערן. אזא לאָגער איז געווען אין סקערניעוויץ, ווו מען האָט די ארעסטירטע פארשפּארט אין א קלויסטער, און געהאלטן אָן עסן און אָן וואסער.

לאָדזש האבן די דייטשן פארנומען דעם 8טן סעפטעמבער 1939. אונטערן אויסרייד פון זוכן געווער, זענען דייטשן באפאלן יידישע וווינונגען און זיי אויסגערויבט, צעשלאָגנדיק דערביי די יידן.

שוין אין חודש סעפטעמבער**) איז פאר יידן געווָארן פארבאָטן אָפּצוהיטן די יידישע יום־טובים ראש השנה און יום־כיפור. די געשעפטן און ביוראָען מוזן זיין אָפן. א ייד טאָר נישט פארמאָגן מער ווי 500 זלאָטעס.

היות די יידישע גמינע האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן ווי אן אינסטיטוציע, וועגדן זיך די דייטשן מיט זייערע פארערדענונגען צום ראבינאָט, אין דער פערזאָן פון הרב טרייסטמאן — וועלכער באהערשט אגב זייער גוט די דייטשע שפראך.

אין חודש אָקטאָבער נאָמינירן די דייטשן מרדכי חיים רומקאָווסקין אלס „יודן־עלטעסטער", און באפוילן אים אויפצושטעלן אן „עלטעסטן־ראט". רומקאָווסקי אָרגאניזירט אזא ראט, וועלכער איז באשטאָנען פון פראָמינענטע געזעלשאפטלעכע טוער.

דעם 11 נאָוועמבער ארעסטירן די דייטשן 13 מיטגלידער פון ערשטן יודן־ראט (עלטעסטנראט) אין לאָקאל פון דער קהילה (פאָמאָרסקע 18) פון וועלכע דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען.***)

דער יודן־ראט האָט עקזיסטירט איין חודש.

צוליב דעם, וואָס רומקאָווסקי זעט אין הרב טרייסטמאן א קאָנקורענט אין די קאָנטאָקטן מיט די דייטשן — הויבט ער אים אָן שיקאַנירן. די לאָגע פארשאַרפט זיך, און כדי אָפּצורַאטעווען דעם רב, שאפן זיינע פריינד א געוויסע סומע געלט — און צום סוף יאָר פאָרט הרב טרייסטמאן אָפּ קיין וואַרשע.

דעם 1 נאָוועמבער 1939 פירט די געשטאָפּאָ דורך איר מערדערישן איבערפאל אויף דער קאָוויאַרניע „אסטאריא",

---

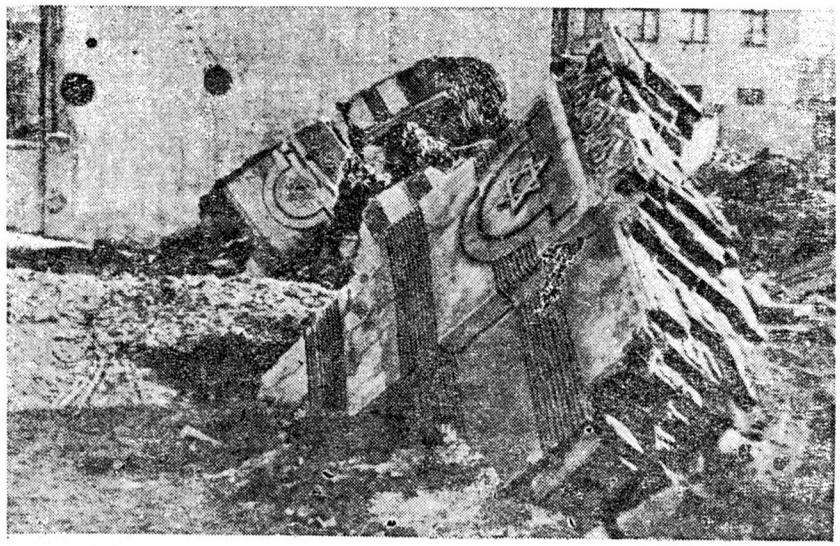
*) צוזויפגעשטעלט לויט פאַרצייכענונגען, דאָקומענטן און גבית־עדות.

**) דייטשלאַנד איז באַפאַלן פוילן דעם 1טן סעפטעמבער 1939.

***) אין די דייטשע דאָקומענטן רעדט זיך וועגן „עלטעסטראָט"; אין די יידישע — „ביראָט". מיר באַנוצן דאָ די אַלגעמיין־באַקאַנטע באַצייכענונג: יודנראָט.

זוכנדיק אָנפירנדיקע פערזענלעכקייטן אין יידישן לעבן, וועלכע זי האָט נאָך נישט באַוויזן צו ארעסטירן.*)

דער איינציקער, וואָס האָט איבערגעלעבט אָט דעם איבערפאל, ה. אוערבאַך דערציילט: „דאָס איז געשען דעם 1 נאָוועמבער 1939. ארום 5 נאָך מיטאָג זענען אין פאָפולערן

די רעזולטאַטן פון דייטשן וואַנדאַליזם — די אַלטשטאָטישע שול אין חורבות

קאָפע־הויז „אַסטאָריא" אריין עטלעכע געשטאָפּטע־לייט אין באַגלייטונג פון א ציווילן פון די אָרטיקע דייטשן. זיי האָבן אָפּגענעבן עטלעכע שאָסן אין זשיראַנדאָל, צוגענומען ביי אלע אָנוועזנדע די דאָקומענטן און באפוילן די יידן, מאָרגן פרי, ארום 7 אזייגער, צו קומען אין לאָקאָל פון געשטאָפּט, זגערזשער 116. די צאָל פון די, וועלכע זענען געוואָרן דערשאָסן — איז שווער פעסטצושטעלן".

די דאָזיקע הפקרדיקע רציחה אויף סתם יידן, האָט אָנגעזאָגט וואָס עס דערוואַרט דער יידישער באפעלקערונג.

דעם 4 נאָוועמבער קומט די פאראָרדענונג, אז אלע יידן מוזן טראָגן געלע אָרעמבענדער. די אָרעמבענדער ווערן פאַרביטן דעם 17 נאָוועמבער 1939 אויפן געלן מגן־דוד, צוגענייט אויף דער רעכטער זייט פון אויבערשטן מלבוש. דער מגן־דוד מוז זיין סיי פון פאַרנט, און סיי פון הינטן. גלייכצייטיק ווערט פארבאָטן פאר יידן צו פאָרן מיט דראָזשקעס און טראָמווייען.

דעם 9 נאָוועמבער האָבן די דייטשן אויפגעהאָנגען אָן שום סיבה 3 פערזאָן: 2 פאָלאָקן און 1 ייד (שמואל ראַדנער). דאָס איז געווען א ווארנונג, וואָס עס קאָן געשען מיט די, וואָס וועלן זיך אָנטקענגשטעלן דער געשטאָפּט.

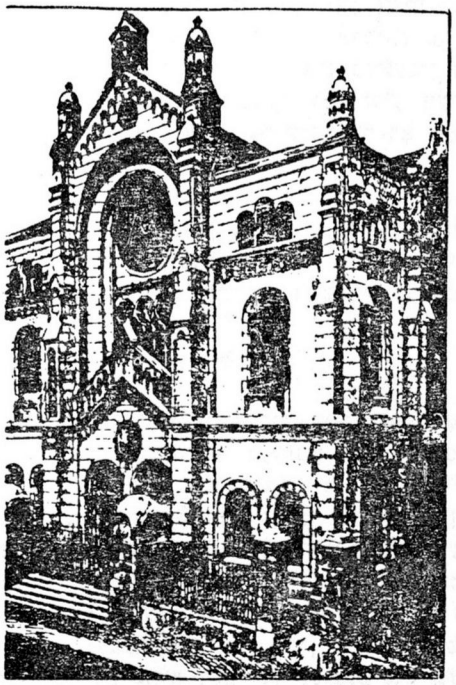
נאָך אַיידער די יידן זענען געקומען צו זיך פון אָט די בעסטיאַלישקייטן, האָבן די דייטשן, אין דער נאַכט פון 10 אויפן 11 נאָוועמבער 1939 אונטערגעצונדן די 4 גרעסטע שולן: די אַלטשטאָטישע אויף וואַלבאָרסקע, וועלכע מען האָט פריער אויפגעריסן, די סינאַגאָג אויף אלייע קאָשטשושקי (די דייטשע שול), די ווילקער שול אויף זאַכאָדניע גאַס און די וואָלינער שול אויף וואָלטשאַנסקע.

דעם 11 נאָוועמבער, דער יום־טוב פון פוילנס אומאָפּהענגיקייט — האָבן די דייטשן אויפגעריסן דעם קאָשטשושקאָ־דענקמאָל אויף פלאָץ וואָלנאָשטשי (פרייהייטס־פלאָץ).

אין די ערשטע טעג פון חודש דעצעמבער 1939, זענען דערשאָסן געוואָרן 24 יידן אין לאָגעוועניקער וועלדל. דאָס זענען געווען די מיט־גלידער פון ערשטן „יודן־ראָט" און דער בונדי־שער טוער — ד"ר אלעקסאַנדער מאַרגאָלים.*)

א געוויסע צייט נאָכן פארניכטן דעם ערשטן „יודן־ראָט", שטעלט רומקאָווסקי — אויפן באפעל פון דער געשטאָפּט — צונויף דעם צווייטן „יודן־ראָט".

אחוץ די ארעסטן, צעשיסונגען און פיי־ניקונגען אין דער ראָדאָגאָשטשער תפיסה — איז די יידישע באפעלקערונג פערמאָגענט אויסגעשטאָנען ר' דיפות; הפקרה'דיק כאָפן אויף ארבעט פון פארשידענע מיליטעריישע און צי־ווילע דייטשע אמטן; ארויסשלעפן פון די ווויונונגען און צע־שלאָגן, אדער — צעשלאָגן און אומברענגען ביי דער ארבעט

די וואָלינער שול אויף וואָלטשאַנסקאָ גאַס

*) ארום דעם מערדערישן איבערפאל אויף דער קאָ־וויאַרניע „אַסטאָריאַ", זענען דאָ פארשידענע ווערסיעס. אייניקע גיבן אָן, אלס דאַטע דעם 18 אָקטאָבער. אויך די צאָל יידן, וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן, איז נישט קיין איינהייט־לעכע. אייניקע האַלטן, או 46 יידן זענען אומגעקומען. אַמוואַר־שיינלעכסטן זעט אויס די פארצייכענונג אין יאַסנים בוך, וואָס מיר ברענגען אויבן.

*) גבית־עדות פון פּאָלאַק סלאָנטשיקאָווסקי, ציטירט דורך וואָלף יאַסני, 1 באַנד, זייט 140.

איז געווען א טאָג־טענלעכע דערשיינונג. אפילו ווען די גמינע האָט איינגעפירט א רעגולערע ארבעטער־צושטעל דינסט — אויפן פארלאַנג פון די אָקופאַנטן — האָט דאָס כאַפן אויף ארבעט, ווי א פאַרם פון סאַ־דיזם און טעראָר, נישט אויפגעהערט.

★

אין הסכם מיט די דייטשע פֿלענער פון באפרייען „וואַרטענאו" (וואַרטע־לאַנד), וואָס איז געווארן א טייל פון דריטן רייך, פון יידן — האָט זיך דעם 13טן דע־צעמבער אָנגעהויבן דער ערשטער גירוש פון די לאָדזשער יידן. דאָס איז געשען אויפן באפעל פון היטלערס און הימלערס דעקרעטן: „מאכן אָרט אויף די פארנומענע פוילישע מערב־געביטן פאר די דייטשן, וועלכע מען האָט געבראכט פון רוסלאַנד, לויטן אָפמאַך וועגן נאציאָ־נאַליטעטן אויסטויש".

די גמינע האָט נערופן דער יידישער באפעלקערונג זיך צו רעגיסטרירן. מען האָט אפילו צוגעזאָגט 50 מארק אויף א קאָפ פאר די, וועלכע וועלן פאָרן פרייוויליק.

אונטערן דרוק פון די געשעענישן, זענען לאָדזשער יידן געלאָפן קיין וואַרשע און אין די קליינע שטעטלעך ארום. אפיציעל זענען פון לאָדזש אָפגעפאָרן אין „גענע־ראל־גוווערנאמענט" (וויי ס'האָט דאָן געהייסן דער טייל פוילן ביז דער רוסישער גרענעץ) 6.000 יידן. די אקציע האָט בלויז נעדויערט 4 טעג, און דעם 17טן דעצעמבער האָט מען זי אָפגערופן.

אין אָנהויב יאנואר 1940 זענען אין לאָדזש נעווען 219 טויזנט יידן. 14 טויזנט האָבן געפעלט.

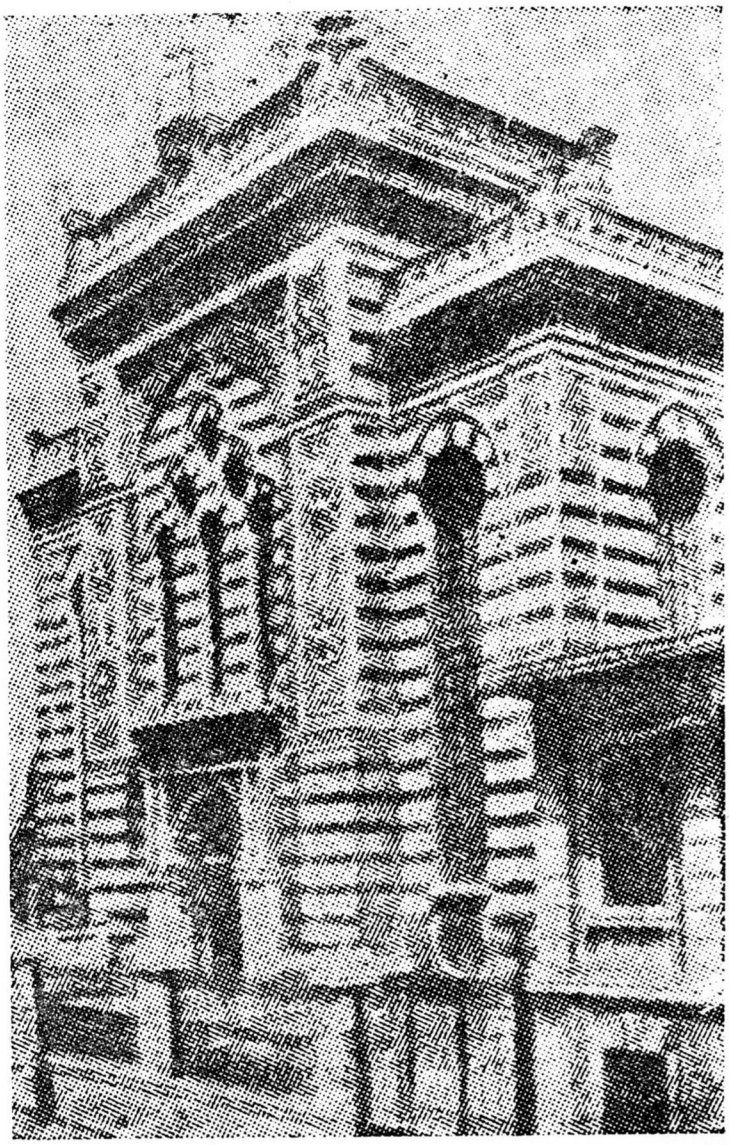
אין דער ערשטער סטאַדיע פון „לייזן דער יידן־פראַגע" האָבן די דייטשן געהאלטן פאר צוועקמאָם צו קאָנצענטרירן די יידן אויף איינגעשלאָסענע וווין־געביטן.

א לעבנגעבליבענער פון לאָדזשער־געטא, דער היס־טאָריקער לוציאן דאָבראָשיצקי דערציילט:

„אין דעצעמבער 1939 האָט די היטלעריסטישע מאכט באשלאָסן צו קאָנצענטרירן אלע לאָדזשער יידן אין איין ארומגעצוימטן שטאָט־קוואַרטאל. דער ציל דערפון איז דורך דעם פרעזידענט פון דער דייטשער פֿאָליציי, איבעלהער, פֿארמולירט געווארן אין א געהיימען צירקולאַר אויף דעם פֿאָלגנדן אופן: דאָס שאפן א געטא איז פארשטענדלעך, בלויז א צייטווייליקער שריט. איך אליין וועל באשלוסן אין וואָס פאַרא טערמין און מיט וועלכע מיטלען, דאָס געטא און דערמיט אויך די שטאָט וועלן אויסגערייניקט ווערן פון יידן. דער ענט־גילטיקער ציל מוז זיין: די פולשטענדיקע אויסראָטונג פון דער ראָזיקער פעסט".

כאָטש דער צירקולאַר איז געווען א געהיימער, האָבן די דייטשן, אפילו די, וועלכע זענען נישט געווען פארבונדן מיט דער פֿאָליציי, געשטאַפּט אָדער אנדערע אָקופאַציע־אָפּטיילונ־גען — נעווסט וועגן אָט דעם געטא־פראָיעקט. זיי זענען דע־ריבער איבערגעפאלן באקוועמע יידישע ווווינונגען אין צענטער שטאָט און האָבן פון דאָרטן פאריאָגט די באלעבאטים.

אן א פארָרדענונג, נאָר מיט סתם טעראָר צווינגט מען

די גרויסע סינאַגאָג (אלייע קאָשטשושקי)

דער יידישער אינטעליגענץ (דאָקטוירים, אדוואָקאטן, דע־טיסטן) אריבערצוציען זיך קיין באלוט. אויך די פוילישע אינ־טעליגענץ ליידט פון אָט דעם כאָטישן פארכאפן ווווינונגען. זיי ווערן געצווונגען אריבערצוציען זיך קיין כאָיני.

די יידישע געשעפטן און פאבריקן ווערן קאָנפיסקירט.

טראָץ דעם, וואָס די דייטשן האָבן זיך באמיט דאָס אוים־רויבן פון יידישן פארמעגן געבן א סטאטוט פון לענאלקייט — דורך אריינזעצן אין די געשעפטן און פאבריקן „טרויהענדער" — האָבן דאָך פארשידענע אמטן דורכגעפירט „ווילדע קאָנפיסקאציעס".

יידיש לעבן און יידיש פארמעגן איז געווען הפקר.

★

אין אָט די דאָזיקע ערב־געטא חדשים האָט שוין רומ־קאָווסקי, דער „יודענלטסטער" נעהאט אויפגעשטעלט אן אד־

מיניסטראטיוון אפּאראַט, וועלכער האָט זיך פארנומען מיט פארפעסטיקן די קהילשע אינסטיטוציעס. דאָס געשפּענס פון א געטאָ איז געהאָנגען איבער דער יידישער באפעלקערונג.

דעם 3 פעברואר 1940 ווערט אין דער „ליצמאַנשטאַדטער צייטונג" געמאָלדן, אז אויפן געביט פון באַלוט און אלטשטאָט, ווערט געשאפן א ספעציעל ווויינפערטל פאר יידן.

די איבערזידלונג האָט זיך געדאַרפט אָנהויבן דעם 8 פעברואר. אינצווישן צייט, האָט מען ארויסגעשיקט די פּאָלאָן, וועלכע האָבן געווויינט אין באַלוט.

ווי אלע פאַראַדענונגען, האָבן די דייטשן אויך די פאַראַדענונג — וועגן געטאָ, באַמיט זיך צו געבן א שיין פון לעגאַלקייט. די פאַראַדענונג איז אונטערגעשריבן פון פּאָליציי־פּרעזידענט ס.ס. בריגאַדע פירער שעפער — און פארופט זיך אויף דעם פּאָליציי פאַרוואַלטונגס־גזעזע פון 1 יוני 1931.**)

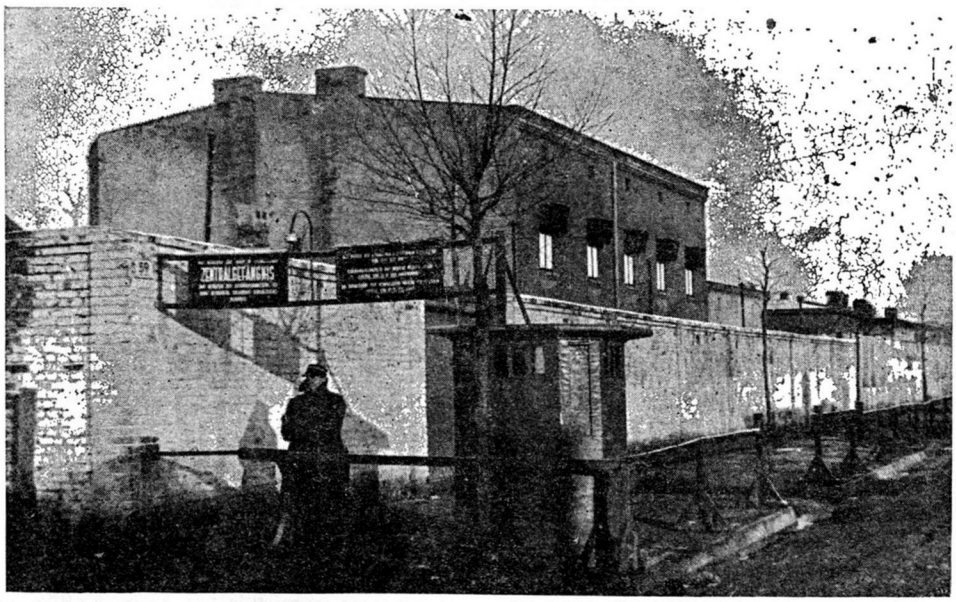
לויטן דייטשן פלאָן דארפן 800 יידן טעגלעך זיך ארײַנבערציען אין געטאָ. אָבער די יידן איילן זיך נישט, כאָטש רומקאָווסקים שליחים (פון דער גמינע) פרובירן אָט די איבערוואַנדערונג ארגאַניזירן. סוף פעברואר פירן די דייטשן דורך עטלעכע בלוטיקע נעכט אויף די גאַסן: פּיעטרקאָווער, 6־טער שיערפּיען, אַנדזשעיאַ און לעגיאָנוווּ. הונדערטער טויטע יידן. די איבעריקע — צעשלאָגענע, אויסגערויבטע קומען מיט קלייניע האַנט־באַגאַזשן אין געטאָ. יידן האָבן גענומען שטראָ־יעדער 50 מענטער, שטייט א באַוואָפנטער דייטשער פּאָליציסט (שופּאָ).

אויפן געטאָ־געביט האָבן זיך דאָן געפונען 162 טויזנט יידן.

(באמערקונג: לויט א דעקרעט פון היטלערן פון 10 אויגוסט 1939, איז א טייל פון די פארנומענע מערב־געביטן פון פוילן געווארן באַצייכנט אלס „רייכסגאו פּאָזען". די געביטן זענען איינגעשלאָסן געווארן אין דרימן רייך (דייטשלאַנד). דער „פּאוזנער רייכסגאו" איז איינגעטיילט געווארן אין דריי רעגירונגס־באַצירקן: פּאָזנער, אינאָווראָצלאַווער און קאָלישער. צום קאָלישער באַצירק מיט איבעלהער אלס רעגירונגס־פּרעזידענט האָט געהערט אויך לאָדזש. שפּעטער איז די רעגענציע איבערגעטראָגן געווארן קיין לאָדזש און די דריי רעגירונגס־באַצירקן האָבן באקומען דעם נאָמען: „וואַרטענאַו", וואָס מיינט: וואַרטע־לאַנד).

דער סוחר פון דער דייטשער שטאָט, ברעמען, האָנס ביבאָוו, דער דירעקטער פאַרוואַלטער איבערן געטאָ פון זיין אַנטשטייאונג, ביזן סאמע סוף — נעמט אָפּיציעל איבער זיין אמט דעם 1 מאי 1940. דער אמט הייסט אין דער אָפּיציעלער שפּראַך: „ערנערונגס אונד ווירטשאַפּטשטעלע — געטטא".

דעם פארנעם פון געטאָ קען מען זיך פּאַרשטעלן לויטן באריכט פון קוימענקערער־צעך:

די תפיסה אויף טשאַרניעצקע גאַס

מען אין געטאָ אָן א פּלאָן, אָן טראַנספּאָרט, ווי נאָר ס'האָט זיך געלאָזן: אויף קינדער שליטלעך, האַנט־וועגלעך און אויפן פּליציצ. דאָך האָט עס גענומען עטלעכע מאָנאַטן, ביז דאָס געטאָ האָט זיך איינגעשטעלט.

הערמעטיש ווערט דאָס געטאָ געשלאָסן דעם 1 מאי 1940. דאָס געטאָ ווערט ארומגעצוימט מיט שטעכלדראָט, און אויף

„אין יאָר 1940 האָט דאָס געטאָ פארמאָגט: 135 גאַסן; 2187 הייזער; 43,180 זוכן; 16,223 קוימענס".

לויט דער פאַראַדענונג פון האָנס ביבאָוו, קומט דעם 16 יוני 1940 פאָר א פּאָלקס־ציילונג אין געטאָ. דאָרט האָבן זיך דאָן געפונען:

קינדער ביז 3 יאָר 7582;

קינדער פון 3 ביז 14 יאָר — 28,606;

אלגעמיינע צאָל באַפעלקערונג — 162,750 פערזאָן.

(טאַבעלע נענומען פון י. טאַבאַקסבלאַטס בוך: חורבן לאָדזש).

**) אַן אַלטער דייטשער גזעזע, אָנגענומען דורכן דעמאָקראַטישן רייכסטאָג, וואָס גיט דער פּאָליציי בריייטע פולמאַכטן. (וואָלף יאַסני, באַנד 1, זייט 188).

די דייטשן, האָבנדיק אין זין, אז ביז דער „ענטגילטיקער לייזונג" (די טאָטאַלע פאַרניכטונג פון די יידן) וועלן יידן דאַרפן ווינען אין געטאָ א געוויסע צייט, האָבן זיי אויך צוגעגרייט א פּלאַן, לויטן וועלכן דאָס אינערלעכע געטאָ־לעבן דארף אָרגאַניזירט ווערן.

דעם 10 דעצעמבער 1939, האָט דער רעגירונגס־פּרעזידענט פון קאַלישער רענענציע (רעגירונגם באַצירק) איבעלהער, פּאַנאַדערגעשיקט א שטרענג געהיימע פּאַראַדענונג צו די אָקופּאַציע־אָמטן אין לאָדזש, וועגן איינשטעלן א געטאָ. אין דעם צירקולאַר זענען שוין פּאַרויסגעזען פּאַלגנדע אָמטן, וואָס דארפן אָרגאַניזירט ווערן אין לאָדזשער געטאָ:

1. רעפעראַט ערנערונג: אייניריכטונג און אויפהאלטונג פון אלגעמיינע קיכן; פּארקויף פון שפּייז וואָס זענען פּאַראַן אין געטאָ און אויך די, וועלכע ווערן צוגעשטעלט דורך דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג. פּאַרטיילונג פון ברענשטאָף, צוגעשטעלט דורך דער שטאָט־פּאַרוואַלטונג.
2. רעפעראַט געזונטהייטס־וועזן: אָנשטעלן דאָקטוירים; אָרגאַניזירן אפּטייקן; אייניריכטונג פון שפּיטעלער; סטאַציעס קעגן עפּידעמישע קראַנקהייטן; אָנשטעלן פלעגער־פּערסאָנאל; פּארזאָרגן מיט טרינק־וואַסער, קלאָזעטן און ארויספיר פון אָפּפאל. צושטעלן דערצו נויטיקע אייניריכטונגען.
3. רעפעראַט רעכנונגס־וועזן: פינאַנסירונג פון די צוגעטיילטע שפּייז.
4. רעפעראַט זיכערהייט: בילדונג פון אָרדנונגס־דינסט און פייערלעשער.
5. רעפעראַט איינאָרדנונג: פּארטיילונג פון די פּראַנענע וווינונגען. אייניריכטונג פון ווין־באַראַקן, באַשאַפונג פון לאגערשטעטן".
6. רעפעראַט מעלדונגס־וועזן: זאל ארומנעמען אלע אין געטאָ פּראַנענע פּערזאָנען און האָבן די קאָנטראָל איבער דעם אָנקום און אויסגאַנג פון די געטאָ־איינווינער.

*

אָפּגעשלאָסן פון דער וועלט, געפינט זיך דאָס געטאָ אונטערן אויפזיכט פון דער דייטשער געטאָ־פּאַרוואַלטונג; געשטאַפּא און קריפּא. (געהיימע שטאַטס־פּאָליציי און קרימינאל־פּאָליציי). דער איינציקער אָפּיציעלער פּארמיטלער צווישן דער געטאָ־באַפעלקערונג און די דייטשן איז מרדכי חיים רומקאָווסקי, באַאַנט צווישן די יידן ווי דער קיסר פון געטאָ.

דאָס זיין אָפּגעזונדערט פון דער ארומיקער באַפעלקערונג, איינגעשפּאַרט צווישן שטעכל־דראָטן, לאָזן זיך די דאָזיקע באַדינגונגען באַלד אָפּפּילן אין געטאָ. עס נעמט הערשן הונגער.

אין יענע טעג פּארצייכנט באַנע ווינער אין זיין טאָג־בוך: „אין אויגוסט 1940 פּלאַצט דאָס געדולד פון דער הונגעריקער מאַסע. מען שטורעמט דאָס זיך־אָרט פון רומקאָווסקין אויף לוטאָמירסקא. רומקאָווסקי ברענגט די דייטשן אין געטאָ.

טאַבאַקסבלאַט שרייבט: „הונגער בושעווען אין געטאָ. א המון באַפאַלט א קאַרטאָפל פּלאַץ און צעכאַפט דעם גאַנצן סכום קאַרטאָפל. דייטשע פּאָליציי מיט מאַשין־געווער צעטרייבן דעם עולם. דאָס איז געווען אין אויגוסט 1940".

אין רעזולטאַט פון די אומרוען, רופט רומקאָווסקי א באַראַטונג מיט די פאָרשטייער פון די ארבעטער־פּארטייען, אויף וועלכער ער לייגט פאָר א מאַניפעסט.

אונטער דער דאַטע פון 19טן סעפּטעמבער 1940 איז באַקאַנט רומקאָווסקים „מאַניפעסט" צו די פאָרשטייער פון די ארבעטער־פּאַרטייען, אז: די געטאָ־איינווינער וועלן באַקומען אונטערשטיצונג: 9 מארק פּאַר א דערוואַקסענעם און 7 מארק פּאַר א קינד ביז 4 יאָר. די אונטערשטיצונג אין חודשלעך.

דער סאָציאַלער אויפּבאַרוויז אין געטאָ נעמט ארום דעם פּעריאָד פון אויגוסט 1940 ביז מערץ 1941. עס איז כדאי צו פּאַראַייכענען עטלעכע פּאַלן: סעפּטעמבער 1940 — זיך־שטריק פון שניידער־רעסאָרט, לאַגעווניצקע גאַס 53-55. יאַנואַר 21, 1941 — א שטריק און ראַנגלענישן מיט דער געטאָ־פּאָליציי אין טישלער־רעסאָרט, ווו ס'זענען געווען באַשעפטיקט 350 ארבעטער.

אין די ערשטע טעג פון פעברואַר 1941 — א שטורמישע דעמאָנסטראַציע פון ארום 700 מענטשן, וועלכע פּראָטעסטירן קעגן רומקאָווסקים ווירטשאַפט. די געטאָ־פּאָליציי צעיאָגט די דעמאָנסטראַנטן און פּירט דורך ארעסטן.

דאָס איז געווען — לויט וואָלף יאַסני (אין זיין בוך: געשיכטע פון יידן אין לאָדזש אין די יאָרן פון דער דייטשער אָקופּאַציע) די לעצטע דעמאָנסטראַציע אין געטאָ ליצמאַנשטאַדט.„

רומקאָווסקי אונטערדריקט ברוטאַל די שטרייקן, באַנוצנדיק זיך מיט טאָפּלטע מיטלען. פון איין זייט: ארעסטן און באַזייטיקן פון דער ארבעט פון די אָנפירער; פון דער אנדערער זייט: ספּעציעלע איינמאָליקע שפּייז־צוטיילונגען, אלס אויסצייכענונג פאר די ארבעטער.

בשעת די דעפּאָרטאַציעס רעכנט זיך רומקאָווסקי אָפּ מיט די שטרייקנדע ארבעטער, ווי אין פאַל מיטן קעסלשמיד־רעסאָרט.

די ארבעטער פון רעסאָרט (אויף קורצשטראַסע 17) האָבן פּארשטרייקט, סוף דעצעמבער 1941. רומקאָווסקי פּארשפּאַרט 21 שטרייקנדע אין איינצלקאַמערן, אין תפיסה. פון דאָרט פירט מען זיי יעדן טאָג, אונטער שטרענגער פּאָליציי שמירה צו דער ארבעט. 2 פון די אָנפירער זענען דעפּארטירט געוואָרן. ערשט ווען די ארבעטער שיקן אן אנטשולדיקונגס־בריוו צו רומקאָווסקין, ווערן די 19 באפרייט.

די שטרייקן און אומרוען זענען געווענדט קעגן רומקאָווסקין און זיין אדמיניסטראַציע, וועלכע האָט געלעבט אין ווילטאָג, ווען די ברייטע מאסן האָבן געהונגערט. די אלגעמיינע פּארהעלטענישן אין געטאָ קאָן מען אורטיילן פון צוויי ציטאַטן: אין טאָג־בוך, געפירט אין לאָדזשער געטאָ, פּארצייכנט אינזש. יאקוב פּאָזנאַנסקי: „ליידער עקזיסטירט אין געטאָ כמעט נישט קיין עטיק — און די פּראָגע אפּראָווויזאַציע איז אויפן ערשטן אָרט".

א סך שארפער זאָגט זיך ארויס ישראל טאַבאַקסבלאַט אין זיין בוך: „חורבן לאָדזש": „אויב עס זענען געשען עוולות אין געטאָ, אויב דאָס וואָרט: יושר האָט זיך אין געטאָ־לעקסיקאָן בכלל נישט געפונען — האָט דאָס פארברענט פון

איינער פון די פארשידענע אויפרופן אין געטא

סאָרופּציע געהערט צו אזא קאַטעגאָריע, פאַר וועלכע יעדע שטראָף איז צו קליין".

„הונגער־טויט איז נישט געווען קיין נאָווינע אין געטאָ".

און אויף א צווייט אָרט דערציילט טאַבאַקסבלאַט: „די „זאָנדער אָפּטיילונג", ביים נעמען דעם רעמאַנענט, דעם 30 יוני 1944, האָט געפונען אין די לאַגערן פון דער אפּראָוויזאַציע ריזיקע קוואַנטומס פּראָדוקטן, ווי: רייז; קאַשע, קאַקאַאָ, שאָקאָלאַד; גרויסע פעסער וויין און ליקערן".

צו זיין הויכפּונקט איז דער הונגער אין געטאָ דערגאַנגען אין זומער 1942. ד"ר שיקער, וואָס איז א געוויסע צייט געווען אָנפירער פון דער געזונטהייטס־אָפּטיילונג שילדערט דעם מצב פון געטאָ: „בלויז די זאַטע געטאָ־פּני, וועלכע זענען געווען פאַרטעמפּט פון ווילטאָג, האָבן נישט געזען די ענדערונגען אין לעבן פון די געטאָ־איינוווינער: מענטשן זענען געוואָרן אויסגעדאַרט, געשוואָלן, געגאַנגען מיט קאַטשקע־טריט, וואָס איז אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַרן פעלן פון קאַלך אין די ביינער. — — — — — — — — אין געטאָ איז דער ציבור געשוואָלן געוואָרן פון הונגער און א גרופּע פּריוויליגירטע — געשוואָלן פון צופיל עסן".

עס איז דערגאַנגען דערצו, אז קאַרטאָפל שאָלעכץ האָט מען ארויסגעגעבן אויף א ציַיגעניש פון א דאָקטער — ווי א מעדיצין...

שטיקער ליידיקער באָדן ווערט פאַרפאַכטעט, די געטאָ־איינוווינער ווילן ארויסקריגן פון דער ערד גרינסן, מ'זאָל קענען כאָטש די נשמה דערהאַלטן. אפילו איינציקע פּרוכט־ביימער ווערן פאַרפאַכטעט — ווייל אלץ געהערט צום פּריץ — דעם יודענעלטעסטן.

✶

אויסער די סאַדיסטישע שיקאַנעס פון דער דייטשער מאַכט, האָבן די געטאָ־יידן אויך געליטן פון דער יידישער געטאָ־פּאָליציי, פון וועלכער עס האָט זיך אויסגעצייכנט הערצבערג — דער פאַרוואַלטער פון דער געטאָ־תפיסה. ער האָט איינגעפירט א שווידערלעכן רעזשים אין תפיסה, פון וועלכן שמייסן איז געווען איינע פון די שטראָפן. דער ערשטער קרבן איז געווען דער פורמאַן פישל גוטמאַן — וועלכער האָט יעדן צווייטן טאָג געקראָגן 20 שמיץ.

הערצבערג האָט אויך געהאַט צו זיין דיספּאָזיציע א פּאָליציי־אָפּטיילונג, און פלעגט איבערפאַלן ביינאַכט וווינונגען, ארויסשלעפּן פאַרדעכטיקטע אין פּאָליטישער ווידערשפּעניקייט, פאַרשפּאַרן די מענטשן אין תפיסה און צעשלאָגן דערביי. ער האָט דורכגעפירט קאָנפיסקאַציעס פון ווערט־זאַכן לטובת דער „קריפּאָ" — און געווען דערצו א שותף.

אויסער דאָס „רויטע הייזל" ווו עס האָט זיך געפונען די „קריפּאָ" — איז הערצבערגס תפיסה אויף טשאַרניעצקיעגאָ געווען אן אדרעס, וואָס האָט אָנגעוואָרפן א גרויל אויף די געטאָ־יידן.

הערצבערגן, צוזאמען מיט זיין פרוי און 3 זין, ווי אויך 7 פּאָליציסטן פון דער תפיסה־פּאָליציי — האָט מען ארעסטירט דעם 13 מערץ 1942. נאָכן ארעסט האָט מען געפונען פאַרגראָבן ארום הערצבערגס דריי וווינונגען לעגענדאַרע סומעס גאָלד, בריליאַנטן און פּראָדוקטן. אזוי האָט עס אָפּגעשאַצט דאָס געטאָ. לויט אן אָפיציעלן דאָקומענט — ווי עס פאַרצייכנט וואָלף יאַסני — איז דאָס געפונענע פאַרמעגן אָפּגעשאַצט געוואָרן אויף 30 טויזנט רייכסמאַרק.

באַזונדערס איז די ברוטאַליטעט פון דער געטאָ־פּאָליציי געקומען צום אויסדרוק אין 1942, בשעת די דעפּאָרטאַציעס קיין כעלמנאָ.

✶

עס איז כדאי צו פאַרצייכענען די טעטיקייט פון עטלעכע אינסטיטוציעס אין געטאָ, ווי די פּאָסט, למשל — וואָס האָט אין א געוויסער מאָס געהאָלפן די יידן. אָבער נאָך מער — האָבן זיך פון דער געטאָ־פּאָסט באַרייכערט די דייטשן. דער פאַל: פּאָסט — איז אויך כאַראַקטעריסטיש פאַר דער צייט־ווייליקער אויטאָנאָמיע, פון וועלכער דאָס געטאָ האָט גענאָסן.

די יידישע פּאָסט האָט אָנגעהויבן איר אַרבעט אין מאַי 1940, ווען רומקאָווסקי האָט געשלאָסן אן אָפּמאַך מיט פאַרטרעטער פון דייטשן פּאָסט־אַמט. דאָרט האָבן געאַרבעט אן ערך 150 פּערזאָן. די פּאָסט־מאַרקן האָבן געהאַט יידישע אויפשריפטן, אָפּצייכענונגען (מגן־דוד) און דעם פּאָרטרעט פון רומקאָווסקין. דער קינסטלערישער אויסלייג איז געווען פון א באַדייטנדן ניווא. דורך דער פּאָסט זענען דורכגעגאַנגען בריוו, פּאַקעטן, געלט־איבערווייזונגען.

דער פּאָסט־פּאַרקער איז אָפּגעשטעלט געוואָרן ערב די דעפּאָרטאַציעס קיין כעלמנאָ (אין דייטשן לעקסיקאָן: קולמהאָף). צו דער געטאָ־אויטאָנאָמיע, געהערט אויך דאָס געטאָ־געלט: געטאָ־מאַרקן. (מען זאָל זיי אונטערשיידן פון רייכסמאַרקן). ביי די יידן האָט דאָס געלט געהייסן: רומקעס. (אויפן נאָמען פון רומקאָווסקין). זיי האָבן געטראָגן אויף זיך די דאַטע פון 15 מאַי, 1940. די געטאָ־מאַרקן, ווי אויך געשטאַנצטע מעטאַלענע מטבעות, זענען געווען די אָפיציעלע אומלויף וואַלוטע. די אלע וואָס האָבן פאַרמאָגט רייכסמאַרקן, האָבן עס — אונטער דראָונג פון שטראָף, געמוזט אויסטוישן.

✶

רומקאָווסקי האָט אויך געשאַפן דעם געטאָ־אַרכיוו.

איינע פון די וויכטיקסטע אויסגאַבן פון דעם דאָזיקן אַרכיוו איז געווען דער „ביולעטין פון טאָג־טעגלעכער כראָניק" אין צוויי שפּראַכן: פּויליש און דייטש. דער דאָזיקער ביולעטין (פּויליש) איז באַשטימט געוואָרן פאַר אינערלעכער אינפאָרמאַציע. צו אים האָבן געהאַט א צוטריט נאָר די העכערע באַאַמטע פון רומקאָווסקיס אַדמיניסטראַציע. עס איז אָבער נויטיק געווען א מאָדערנער קאָמוניקאַציע־מיטל צווישן דער געטאָ־אַדמיניסטראַציע און דער באַפעלקערונג. אזוי איז אַנטשטאַנען די ציַיטונג, וואָס האָט טאַקע געהייסן: „געטאָ־ציַיטונג", רעדאַקטאָר איז באַשטימט געוואָרן ש. ראָזענשטיין. (ער האָט אויך געשריבן רומקאָווסים רעדעס, וועלכע ער האָט ליב געהאַט צו האַלטן ביי יעדער געלעגנהייט) כאָטש דאָס געטאָ האָט געהאַט אויטאָנאָמיע (ווי עס האָט זיך געקאָנט דוכטן) האָט אָבער אלץ געמוזט דערלויבט און באַשטימט ווערן פון האַנס ביבאָוו. אזוי אויך די ציַיטונג, פון וועלכער א גענויע דייטשע איבערזעצונג האָט מען געמוזט צושטעלן דער געטאָ־פאַרוואַלטונג.

Postabteilung des Aeltesten der Juden in Litzmannstadt-Getto

Aufgenommen:
in Litzmannstadt-Getto
אין ליצמאנשטאט-געטא

den .....

am ..... Uhr

durch .....

Telegramm דעפעשע Nr. ...../.....

Merlender Brzezinska 25

Litzmannstadt-Getto

DIE HERZLICHSTEN GLÜCKWÜNSCHE

ZUM NEUEN JAHRE

Jamowska

די צייטונג האָט אָנגעהויבן דערשיינען דעם 7 מערץ 1941. דער לעצטער נומער איז ארויס דעם 21 סעפטעמבער 1941. אין משך פון 7 מאָנאַטן, זענען דערשינען 18 נומערן. ווי אלץ אין געטא, האָט אויך די צייטונג געהאט איר באַשטימטן ציל: צו ווּאַרענען די, וועלכע זענען נישט צופרידן מיט דער ממשלה פון יודענעלטעסטן; די אויסמעסטונג פון דער געטא־יוסטיץ; אחוץ דעם, האָט די צייטונג געמאָלדן ווענען די צוטיילונגען פון פּראָדוקטן, זייער גרויס און דעם אָפּצאָל דערפאַר. זי האָט זיך אויך פארנומען מיט רימען די אויפטוען פון פּרעזעס, דער עיקר: זיין „שטאַרקע האַנט".*)

אָט לייענען מיר אין דער „געטא־צייטונג" פון 1 אויגוסט 1941 מעלדונגען פון רומקאָווסקין וועגן: „מיין" צענטראַלע אינקויף־שטעלע (וועגן אינקויף פון ניי־מאשינען) — (באמערקונג: געווען אויך אין געטא אן אינקויף־שטעלע, וואָס האָט אויפגעקויפט פּעלץ־מאַנטלען און אנדערע ווערט־זאכן, וועלכע די באַפעלקערונג האָט געמוזט, אונטערן דרוק, אָדער צוליב מורא פון קאָנפיסקאַציע — פארקויפן), אין מיינע קאָלאָניאַל און ברויט פונקטן ווערן ארויסגענעבן ווייטערדיקער לעבנסמיטל: עס געפינען זיך אויך די אודטיילן, וועלכע רומקאָווסקי גיט ארויס. אפילו 6 מאָנאַטן שוועדע תפיסה מיט צוואַנגס־ארבעט.

עס איז ווערט צו באמערקן, אז טראָץ די שווערע לעבנס־באדינגונגען און ענגשאפט, ווי דאָס איז געווען אין געטא; דעם טערמין און הפקרות פון די מאכט־אָרגאַנען (אינערלעכע און אויסערלעכע) זענען קיין ערנסטע פארברעכנס אין געטא נישט פאָרגעקומען.

כדי צו געבן דאָס געטא א שיין פון נערעכטיקייט (יוסטיץ) האָט רומקאָווסקי געלאָזט אויפשטעלן א יידיש געריכט. די יידישע ריכטער (פארמלחמהדיקע יוריסטן) האָבן אָבער רומקאָווסקים פאָרשטעלונג פון באשטראָפן — נישט געקאָנט אָקצעפטירן. דאָס געריכט האָט זיך אויך קאטעגאָריש אָפּגעזאגט צו געבן טויט־שטראָף פאר הערן ראַדיק — ווי דאָס טוען די דייטשע געריכטן (און ווי רומקאָווסקי האָט עס געפאָדערט) נישט צופרידן מיט אָט דער האַנדלונג פון די ריכטער, שאפט רומקאָווסקי דעם 15 מערץ 1941 דאָס שנעל־געריכט. אָבער אויך דער אופן פון באשטראָפן (פאר גנבענען א שפולקע פאָדעם, א ביסל קוילן אָדער קאַרטאָפל; ארויסקרינען עקסטרא זופ) באפרידיקט נישט רומקאָווסקין. דעם 1 יולי 1941, ווערט ליקווידירט דאָס שנעל־געריכט, און רומקאָווסקי ווערט אליין דער ריכטער.

*

דער הויפט־מאָטיוו פאר אויפצוהאלטן דאָס געטא — ביז די לעצטע וואָכן פון קריג, זענען געווען די פאבריקן, די אזוי גערופענע רעסאָרטן, וועלכע האָבן געארבעט פאר דער דייטשער ווירטשאפט. די דייטשע געטא־פארוואלטונג, וואָס איז געווען א טייל פון גערינגס־ווירטשאפטס פּאָליטיק — האָט זיך באמיט אויסצונוצן אלע פאַראַנענע מעגלעכקייטן, ווי אָרטיקער רוי־מאטעריאל; איינגעפונדעווועטע ווארשטאטן און פאַך־קרעפטן.

*) אין אָרטיקלען, אין אַ ספעציעל ליד פון בערמאַן: „די שטאַרקע האַנט".

אויף א פאַראַדענונג פון האַנס ביבאָוו, דעם 25 מאי 1940 וועגן רופן א באַראַטונג פון פאכלייט — הויבט זיך אָן די אַרגאַניזאַציע פון ארבעטס־דעסאָרטן אין געטא.

דעם 1 סעפטעמבער 1941 האָבן שוין אין די געטא־רעסאָרטן געארבעט 40,288 ארבעטער. זיי זענען געווען באשעפטיקט אין 107 רעסאָרטן.

אייניקע פון די רעסאָרטן זענען געווען מאָדערן איינגעאָרדנט; אויסגעשטאט מיט נויטיקע מאשינעס, ווי למשל דער טישלער־רעסאָרט; שלאָסעריי; גיסעריין; קעסל־שמידעריי; מעטאל פאר פרעציזע ארטיקלען; טיילן פאר עלעקטרישע אייניריכטונגען; טעלעפאָן־אפּאראטן.

יידן, ווי קולטורעלע מענטשן, זענען תמיד געווען פאר־אינטערעסירט מיט וועלט־געשעענישן. א צייטונג אָדער ראַדיאָ איז געווען א טאָג־טעגלעכע באדערפענישּ. איינגעשלאָסן אין געטא, אָפּגעריסן פון דער וועלט, האָבן אָבער די יידן נישט געקאָנט (און נישט געוואָלט) שלום מאכן מיט אָט דעם פאקט. אחוץ דעם, איז דער קריג געווען די וואָג־שאָל פון זייער גורל — וואָס האָט זיך געוואקלט צווישן טויט — און לעבן.

דעריבער האָבן זיי זיך באמיט, אויף אלע וועגן צו באקומען ידיעות וועגן נאַנג פון קריג, און פון די געשעענישן אין דער וועלט. דייטשן, וועלכע האָבן געארבעט אין געטא, האָבן „פארגעסן" צייטונגען. דאָס וויכטיקסטע אָבער איז געווען: הערן ראַדיאָ און פארשפרייטן די ידיעות. פאר פארשפרייטן ראַדיאָ־ידיעות — שרייבט טאבאקסבלאט — האָט מען אין יאָר 1941 ארויסגעשיקט פון געטא 12 יידן.*)

טראָץ דעם — וואָס די געטא־פארוואלטונג, און במילא דאָס לאָדזשער געטא איז געווען איינגעשלאָסן אין גערינגס־ווירטשאפטס־פלאַן — איז די געשטאפּא, און אייכמאַנס יידן־דעפּארטמענט IVB4 אָנגעגאַנגען מיט דער צוגרייטונג פון ענטגילטיק פארניכטן די יידן.

*

די דייטשן האָבן אויפגעשטעלט א פארניכטונגס־לאַגער, 60 קילאָמעטער פון לאָדזש, אין דאָרף כעלמנא (קולמהאף), וווּ יידן זענען אומגעבראכט געוואָרן אין ספעציעל דערצו געבויטע אויטאָס, וועלכע האָבן אויסגעפירט די פונקציע פון גאז־קאמערן.

דער ערשטער טראַנספּארט קיין כעלמנא איז אָפּגעגאַנגען דעם 16 יאַנואר 1942, פון דער באן־סטאַציע ראַדאָגאַשטש — וואָס איז אויסגעבויט געוואָרן זומער 1941 אויפן ראַנד פון געטא, אין מארישין.

צווישן האָבן די דייטשן פארלאַנגט „בלויז" 10 טויזנט יידן. די דאָזיקע צאָל איז שוין דערגרייכט געוואָרן אין פעברואר. אָבער די דעפּארטאַציעס האָבן זיך נישט אָפּגעשטעלט. דעם 2 אפריל 1942 איז פון געטא אָפּגעגאַנגען דער לעצטער טראַנספּארט, נר. 50. עס זענען ארויסגעשיקט געוואָרן קיין כעלמנא 44,242 יידן.

אין אפריל 1942 זענען אין געטא געבליבן 114,583 נפשות.

*) מער וועגן דעם — אין דער ארבעט פון ביאלקאָווסקי.

דער עלטסטער פון די יידן אין ליצמאנשטאט

№ 6

געטא-ציטונג

פאר אינפארמאציע,
פארארדנונגען און באקאנטמאכונגען

פרייז 10 פעניג

אדרעס פון ר' דזשקיע
דזשארסקא 1

אינטערעסענטן וועלן אנגענומען
יעדן דינסטאג פון 5 ביז 7 אזיגר

Litzmannstadt-Getto, den 11. April 1941

ליצמאנשטאט געטא, פרייטאג, ערב פסח, 11 אפריל 1941

הויפטפאך-קאמיסיע פאר אינדוסטרי און ארבעט אין געטא

דאס פארנאגענדע וואכנבלאט דער פרעזעס פון יודענראט ווערט א גרעסערע קאנפערענץ, אין וועלכע מ'האבן זיך באטייליקט די ה"ה: יוסף רוסקאוסקי, ד' וואדשאווסקי, צ' ליסטין, א. נאיימיק, מ. קרינער, ד. ראדזשינעווסקי, מ. בוקעט, ב קאצעל ה' ליסטין, ס. באהארייר, ס. קאק, א' דיאמאנט, ז. ראנאבענד, י' כיסמאוויטש, אינוש. י' וויסמאן, ל. גלאזער, ז. לוביאנסקי, מ. אמזעל, אינוש ז' הייניבערג, ד. נאכטשטערן און נ. פייוולעוויטש.

אין זיין אריינפיר ווארט האט דער פרעזעס קורצ באגריסט די פארזאמלטע און דערקלערט דעם ציל פון דער קאנפערענץ.

מיר זיינען שוין אביסל א יאר ציים אין געטא. כיס א ציים פריער איידער מיר זיינען אריין אין געטא האבן אונגעהויבן שוין צו טראכטן אביסל די מיטלען און וועגן, וי אזוי מיר זאלן קענען עקסיסטירן און לעבן, און איך בין גענוטען צו דער אינפארמאציע, או דער אייניקער וועג איז — ארבעט. אויף דעם דאזיקן וועג בין איך גענאנגען בין איצט און איך אוין היימער ניין. און הירקלך, מיט אונזער ארבעט האבן מיר באווין, או מיר האבן נישט פארלוירן די פעיקייטן צו בויען און צו שאפן אונדזער עקסיסטענץ. די 21 טויזנט ארבעטער (אין די רעסארטן און ביי מארשידענע צושלאכע ארבעטן) און באאמטע זיינען ציפערן, מיט וועלכע מען ארבעט אין די ארבעט-גלויבט נישט אין די אלע מינים פליאקעט, האט בייוויליקע העצער פארשפריין. מיר א קענן גאבער מען מאכען נאך חענן ארבעט.

חען מיר וועלן אבער בליבן בים ארבעט-צישאנד, האט עקסיסטירט בים היינטיקן טאג אין נישט גיין פארויס, וועט עס היסן, או מיר זענען הונגערשטליק. אין דאס איז פאר אונדז נישט גוט חונכען

סיי די רעסארט-אנד-דער אין סיי די ארבעטער טוען פארגעסן אן אלץ אין ארבעטן נאר לכובד דעם געטא. מיר כוזן האט א טאג חערן פצרער פרעזוקטיוו חייל די ארבעט איז אונדזער הויפט-פראבלעם

מיר מוזן זיך איצט אטעקירן אין טוט ארויסקלערן אין דער תורה. האט היסט מלאכה. צו דעם צוזאג האב איך באשלאסן צו שאפן א הויפט-פאך-קאמיסיע, האט זאל גענוי אין אלזייטיק זיך פארסיכטיגן אביסר דעם, האט, נאך מיר קענען אויסטון אויך נעבוים פון ארבעט. מיר מוזן שאפן חצרשטעלע זאכן פון די רוי-מאטעריאלן. האט נעמינען זיך אין געטא. א דאנק דער ארבעט האט אויך פארקליינערט חערן די אינפארשטענונג-פעזיצע אין דער בוזשטאט האט קענען ארויפנהאלטן חערן. קיין כך מוז מיר פרעזוירן די ארטיקלען, פאר חתיכת מיר האבן אין געטא א ארעסערן אדער קלענערן כוזם ווי-מאטעריאלן די רעשט נויטיקע מא-

**אלע מיינע שוועסטער און ברידער
אין געטא ווינטש איך א גוטן יום-טוב.**
מרדכי חיים רומקאווסקי

טעריאלן חעלן מיר. השפנטלען. באקומען מחוץ דעם געטא.

קאנקרעט, זאגט דער פרעזעס, לייג איך פאר צו שאפן: 1) א הויפטאמ-קאמיסיע, האט זאל באשטין פון: 1) א פרעזידיום פון 6 פערזאנען, פון די ה"ה: ד. וואדשאווסקי, יוסף רומקאווסקי, צ. ליסטין, א. יאקובאוויטש, ס. קליגער און ד. ראדזשינעווסקי, 2) א מאי-קאמיסיע פון 5 פערזאנען מיט די הה"ה: מ. בוקעט, ב. קאפעל, ה. ליפשיץ, ס. באהארייר און מ. קאק. און 3) א מאן-בייראו פון די חייסער. דינסט 11 פערזאנען, פארשטייער פון פארשידענע ארבעטס-רעסארטן, די ה"ה: א. דיאמאנט, י. זאנאבענד, י. כיסמאוויטש, ס. שפרעלמויב, אינוש. י. וויסמאן, ל. גלאזער, ז. לוביאנסקי, מ. אמזעל, אינוש. ז. וויינבערג, ד. נאכטשטרן און נ. פייוולעוויטש.

מיר אלע טוען חיימן, או מיר בויען אוך טוען חאט א מאל מערער. בלב ונפש טוען מיל זיך אפנעבן פאר דער ארבעט לטובת דעם נאנצן געטא.

איך וועגד זיך צו איין, מיינע הערן, מיט דער בקשה צו פארציכן אויף אלע מינים אמביציעס. יעדער גוטער און אויפריכטיקער נעדאנק מוז דינד איין אלע אונטערגעשטיצט ווערן. ער דארף אויסגעשלימן אין אויסקריסטאליזירט ווערן. אלע מינים פרא-יקטן, וואס זיינען שוין אינגעשלאסן אוז חעלן נאך חייטער אינפליסן, מוזן נענוי באטראכט ווערן, חייל עס איז נישט אויסגעשלאסן, או זיי אנטהאלטן אין זיך א פאזיטיוון קערן. אוז נאך א בקשה, א פראקטישע, האב איך צו איין: פארגעסט זיך נישט מיט בליוזע יזיונגען, נאר מיט שאפן פאזיטיוע אוז פראקטישע ארבעט. צוויי מאל אין וואך טוען אפנע-האלטן ווערן יזיונגען פון פרעזידיום מיט דער פאי-קאמיסיע אוז אין מאל אין דער וואך — פלענור-יזיונגען מיט דעם מאן-ביירא.

די קאמיסיע מוז זיך באקענען מיט דער אד-מיניסטראטיווער זייט פון די ארבעטס-רעסארטן. אלע ארט באפארטונגען אוז אנחייזונגען דארף זי מאר-שטעלן פאר דעם פרעזידיום

מיט אייער פאזיטיווער אוז ערנסטפטיקער באציהונג צו דער עצם זאך, מיר אויך דורך אויסנעמי-נען נייע ארבעטס-צווייגן, וועט איר שטארק דאס גענטע אוז כיטהעלפן איינצושטעלן די נויטיקע רו.

אוז איצט — פארגעניקט דער פרעזעס זיין אויסקלערונג, חיל איך חערן אייער מיינונג בנוגע דעם אויבנגעזאגטן."

דער ערשטער נעמט דאס וואָרט ה' הארר שאוסקי. ער באגריסט די איניציאטיוו פון ה' פרעזעס, וועלכע איז מיט אין יעדע אנדערע. דער-

די ערשטע זייט פון דער לאדזשער געטא-ציטונג

די יידן, וועלכע מען האָט אריינגעבראכט אין לאָדזשער געטא פון מערב־אייראָפּע, ארום 20 טויזנט פערזאָן (דייטש־לאַנד, עסטרייך, לוקסענבורג און טשעכאָסלאָוואקיע) זענען פון די דעפּאָרטאַציעס אָפּגעהאלטן נעוואָרן, אָבער נישט אויף לאַנג.

דעם 5 מאי 1942 הויבט זיך אָן די דעפּאָרטאַציע פון מערב־אייראָפּאישע יידן, וועלכע נעדוירט ביזן 15 מאי. די אלגעמיינע צאָל אריסנעשיקטע האָט באטראָפן 10,950 פערזאָן.

צו יענער צייט הויבן אָן אין לאָדזשער געטא אריינקומען יידן, וועלכע זענען איבערגעבליבן נאָך די ליקווידאַציעס פון אַנדערע געטאָס. דאָס זענען געווען: וולאָצלאָווקע; קאָליש; שעראָדז; לאָסק; זדונסקא וואָלא; פּאביאניץ; זגערזש, זעלאָוו; אָזאָרקאָוו; סטריקאָוו; בזשעזשין; בעלכאטאָוו; וויעלון; וואָרטע; טורעק — צוזאמען: 15,473 פערזאָן.

כאָטש די דייטשן האָבן אלעמען פארזיכערט, אז די דעפּאָרטירטע פאָרן אין ארבעטס־לאַגערן — האָט מען זיי אָפּגעפירט קיין כעלמנאָ — צום אומבאַרעכנען.

א געוויסע צאָל יידן האָט מען דאָך איבערגעשיקט אין די פּויזנער ארבעטס־לאַגערן. פון א דאָקומענט, וואָס איז אָפּגעפונען געוואָרן אין ארכיוו פון דער געטא־פּאַרוואָלטונג ווערט מען נעווויר, אז מען האָט אויסגעבאָרגט יידן פון לאָדזשער געטא. (יודענלייענעביהר). אין א באריכט פון דער געטא־פּאַרוואָלטונג ווערט באשטעטיקט, אז: „פון 1 יולי ביזן 31 דעצעמבער 1942 איז אריינגעפלאָסן אויף זייער קאָנטע, פון די פּויזנער לאַגערן, די סומע פון 66פּפּ. 1,110,224 רייכסמאַרק".

דער רעזשים אין די פּויזנער לאַגערן איז נעווען זייער א שטרענגער, און די שטראָפן — גרויזאמע. פון יאנואר ביזן 31 יולי 1942, זענען אין די לאַגערן נעוואָרן אויפגעהאָנגען 35 לאָדזשער יידן — צווישן זיי — א יינגל פון 13 יאָר.

*

די געטא־יידן, פארבליבענע נאָך די דעפּאָרטאַציעס, אָנטמוטיקטע, פארביטערטע, האָבן וויטער געמוזט אָנגיין מיט דער ארבעט. רומקאָווסקי האָט געפרוווט טרייסטן — אז מער קיין דעפּאָרטאַציעס וועלן נישט זיין, און אז נאָר דורך פלייסיקער ארבעט וועט דאָס געטא בליבן לעבן.

דערביי האָט ער אין זיינע רעדעס נישט פארפעלט צו רימען זיינע אויפטוען. פון איינער אזא רעדע, געהאלטן דעם 16 נאָוועמבער 1942, דערוויסן מיר זיך וועגן מצב אין געטא.

„דער נמינע־בודזשעט באטרעפט איבער 3 מיליאָן מארק א חודש. פאָראָן אין געטא: 1650 שפּיטאָל־בעטן; 7 אָפּטייקן; 4 אמבולאַטאָריעס; 2 ניכע־הילף אמבולאַנסן; עס זענען טעטיק 120 דאָקטוירים; א מושב־זקנים, וווּ עלטערע לייט קאָנען אויס־לעבן במנוחה, אונטער א השגחה. 14 טויזנט קינדער באקומען באשפּייזונג פון די שול־קיכן".

וועגן דער דאָזיקער רעדע, באמערקט וואָלף יאסני אין זיין בוך:

„די אנשטאלטן, דערמאָנטע אין דער רעדע און די אָננע־נעגעבענע צאָל פון מענטשן וואָס וועלן באריינט **— האָבן פאַק־טיש דעמאָלט עקזיסטירט.** אָבער אין 9 חדשים ארום, האָט די דייטשע מאכט ליקווידירט די שפּיטעלער און די קראַנקע; די קינדער און זקנים נעשיקט אויף אויסראָטונג".

*

דעפּאָרטאַציעס — אונטער פארשידענע אויסריידן, זענען נעווען „נארמאַלע" דערשיינונגען אין לאָדזשער געטא. עס האָט נעטליעט א פונק פון האָפענונג, אז די מענטשן, וועלכע פאָר־לאָזן דאָס געטא, פאָרן אויף ארבעט. אפילו נאָכדעם, ווי דער רב סילמאן האָט צו זיינעם א פריינד געשיקט א בריוול, פון וועלכן עס איז קלאָר געוואָרן, אז אין דאָרף כעלמנאָ ברענגט מען אום מענטשן (כאָטש נעציילטע האָבן וועגן דעם געוווסט), האָט מען זיך דאָך נעקלאָמערט אין דעם: אפשר?

אין פּסק־דין פון נעריכט אין האָנאָווער (נאָוועמבער 1963) וועלכער האָט נעמשפּט די נעשטאַפּאָ־קאָמיסאַרן גינטער פּוקס און ד"ר בראַדפיש, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט די דעפּאָר־טאַציעס און אויך דער ליקווידאַציע פון לאָדזשער נעטא — נעפינט זיך פּאָלגנדע באשרייבונג פון דעפּאָרטאַציעס אין יאָר 1942:

„דער אויסוואָל פון פערזאָנען, וואָס דארפן ארויסגעשיקט ווערן און דער צוואמענשטעל פון די טראַנספּאָרטן האָט ביז מאי 1942 דורכגעפירט די יידישע פארוואלטונג (רומקאָווסקי־אדמיניסטראציע) אונטער דער אויפזיכט פון גינטער פוקס. פון אָנהויב האָט קיינער פון די נעטא־איינווויינער נישט נע־וווסט וואָס עס דערוואַרט די יידן, וועלכע ווערן טראַנספּאָר־טירט און דעריבער איז נאָך נעווען א גרויסע צאָל פרייוויליקע צום פאָרן און זעלטן ווער האָט זיך קענגעשטעלט דאָס ארויסשיקן פון נעטא".

*

די טראַגישסטע דעפּאָרטאַציע איז בלי־ספק פאָרגעקומען אין די טעג פון 1 ביזן 12 סעפּטעמבער 1942.

אין משך פון 12 טעג האָט מען פון נעטא ארויסגעפירט 20 טויזנט קינדער אונטער 10 יאָר. קראַנקע און זקנים. דער גורל, וואָס עס דערוואַרט די ארויסגעשיקטע איז נעווען פאר אלעמען טראַגיש קלאָר. דעריבער האָבן זיך אָפּגעשפּילט גרויליקע סצענעס, ווען מאמעס האָבן מיט ציין און נעגל נעקעמפט פאָר ראַטעווען די קינדער — און זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. קראַנקע זענען געשפּרונגען פון די פענצטער פון שפּיטאָל; מענטשן האָבן זיך אויסבאהאלטן; מען האָט אין עווידענץ־אמט איבערגעשריבן דעם עלטער פון קינדער — כדי זיי צו ראַטעווען.

„די שפּערע" — ווי די דאָזיקע שוידערהאפטע טעג האָבן זיך איינגעקריצט אין זכרון פון די נעטא־יידן — האָבן ווי א געשפּענס באגליט די לעבנגעבליבענע.

היינט — וועו 30 יאָר זענען שוין פארבי, טוען די „שפּערע טעג" מיט דער נאנצער וויטאָנגלעבער שארפקייט א בליץ אויף — וועו מען דערמאָנט בלויז: נעטא ליצמאנשטאדט.

אין פּסק־דין פון לאנדנעריכט אין האָנאָווער, איז נעוואָרן פעסטנעשטעלט וועגן אָט דער דעפּאָרטאַציע:

„דאָס מאָל האָט זיך עס נעהאָנדלט וועגן 20 טויזנט

געטאָ־אייגווינער, וועלכע דארפן געבראכט ווערן קיין כעלמנאָ. אין דער ערשטער ריי קראַנקע, זקנים, ארבעטס־אומפעאיקע ווי אויך קינדער ביז 10 יאָריקן עלטער. דער באָפעל איז בא־צייכנט געוואָרן אלס „געהיימע רייכסזאַכע" — אזוי איז געווען געשריבן אין דעם בריוו פון דעם אָנפירער פון דער שטאָטספּאָליציישטעלע לִיצמאַנשטאַדט צום ד"ר בראדפיש. ער האָט דעם באָפעל איבערגעגעבן זיין פארטרעטער וועיגאַנד אָדער פוקס".

די שפּערע האָט זיך אָנגעהויבן שבת, דעם 5 סעפּטעמ־בער, 5 פּארנאַכט. דעם 12 סעפּטעמבער האָט מען די שפּערע אָפּגערופן — דורך רומקאָווסקים באַקאַנטמאַכונג נר. 392. גלייכצייטיק איז דערשינען א פּאָראַרדענונג פון האַנס ביבאָוו, אז אלע פאבריקן און ווערשטאַטן דארפן פון מאָנטיק, דעם 14 סעפּטעמבער פול באַשעפטיקט זיין.

דער שוידער פון די „שפּערע טעג" — דאָס אָפּשליסן קווארטאַלן און זיי סיסטעמאַטיש דורכזוכן און צונעמען די קינדער און זקנים, און בכלל די, וועלכע זענען די דייטשן נישט נעפעלן געוואָרן — איז געקומען צום אויסדרוק אויף די פּראָצעסן קעגן בראדפיש־פוקס; ביבאָוו און אנדערע.

א בילד וועגן ספּאָנטאַנעם, אינדיווידועלן ווידערשטאַנד פון די פּאָרצווייפלטע עלטערן ביים ראַטעווען זייערע קינדער קען מען באקומען — פון דער פּארצייכענונג אין דער „טאַגעסכראָניק" (דייטשע אויפלאַגע פון ביולעטין פון טאָג־טעגלעכער כראָניק) אז איבער 70 מענטשן זענען דערשאָסן געוואָרן ביים שטעלן א ווידערשטאַנד.

דעם 20 יאנואר 1943 האָט מען אין געטאָ איינגעפירט א 10 שעהדיקן ארבעטס־טאָג, און זונטאָג־רו — לויטן באפעל פון ביבאָוון. צו דער צייט האָבן אין די געטאָ־פאבריקן (רעסאָרטן) געארבעט 15,847 יוגנטלעכע אין עלטער פון 10—17 יאָר. כאָטש רומקאָווסקי האָט פארזיכערט, אז דורך ארבעט און נאָר דורך ארבעט קאָן דאָס געטאָ איבערלעבן, ווייל אין דער פּראָדוקציע נויטיקן זיך די דייטשן — האָט די שפּאַנונג אין געטאָ פונדעסטוועגן אָנגעהאַלטן.

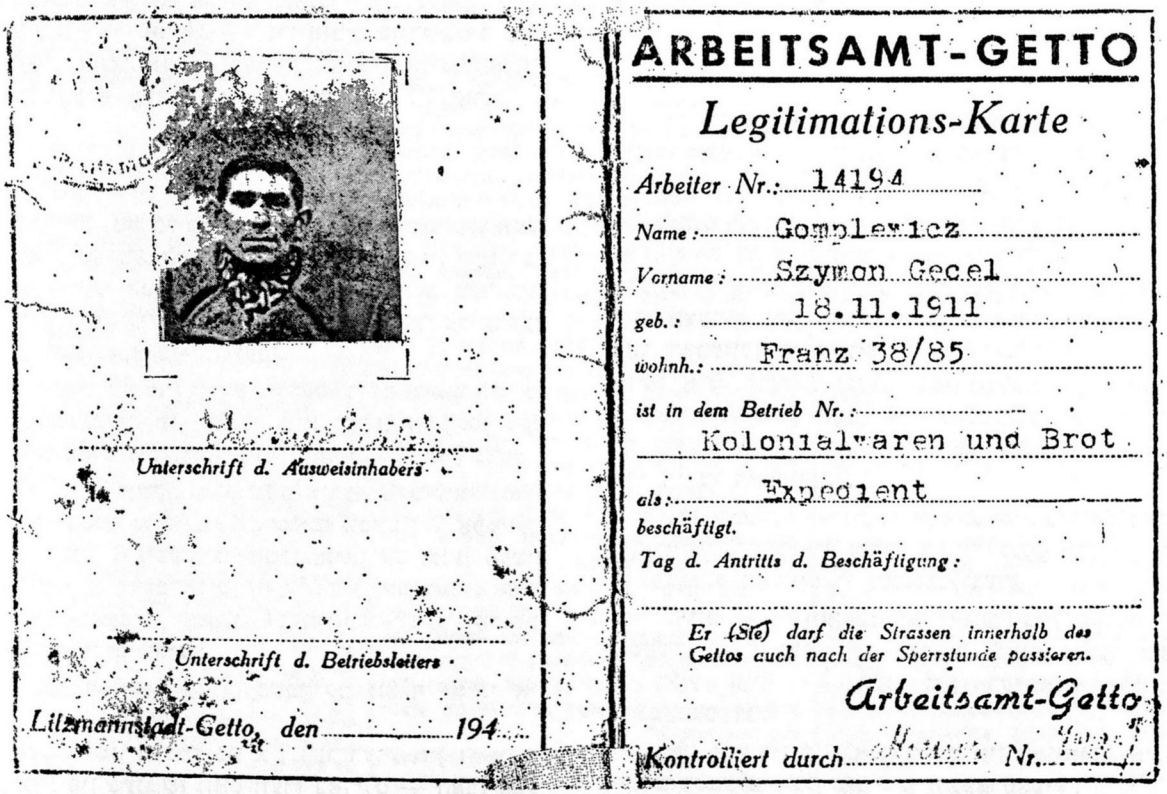
אין חודש יוני 1943 זענען 3 יידן אויפגעהאָנגען געוואָרן אין געטאָ — זיי זענען באשולדיקט געוואָרן אין אָנטלויפן פון לאָגער.

אין דער זעלבער צייט, ווען אין אייכמאַנס מיניסטעריום 1VB4 איז שוין דער גורל פון די יידן געווען געהתמעט — האָבן די דייטשע אויסראָטונגס סעקטאָרן געפירט צווישן זיך א קאָמף, סיי פאר פּראָפיטן פון די נאָך לעבנגעבליבענע יידן, און סיי פארן פארמעגן — וועלכער וועט בלייבן נאָך זיי.

צו איין לאָגער האָט געהערט אָסט־אינדוסטרי (אָסט) און עס.עס.צום צווייטן לאָגער: גרייזער — דער דיקטאַטאָר פון „וואַרטעגאַו" און די געטאָ־פּאַרוואַלטונג, וועלכע האָבן געהאַט אין זין זייערע אייגענע אינטערעסן.

די עס.עס. און „אָסט" האָבן געוואָלט דאָס געטאָ ליקווי־דירן, און די יידן אריבערפירן אין די פּויזנער ארבעטס־לאַ־גערן. וועגן דאָס האָט זיך נישט איינגעגעבן — האָבן זיי גע־וואָלט דאָס געטאָ פּאַרוואַנדלען אין א לאָגער מיט קאָפּאָס; עס.עס.־וואָכן, ווי אָנדערע אויסראָטונגס־לאָגערן.

די געטאָ־פּארוואַלטונג מיט גרייזערן האָבן דאָס געטאָ געוואָלט אויפהאַלטן, אזוי ווי עס איז געווען ביז איצט.

איבערגעלעבט און היינט מיטגליד פון קאָמיטעט פון לאָדזשער צענטער אין מעלבורן

צוליב אָט די רייבונגען, האָבן דאָס נעטאָ באַזוכט, אין פארשידענע צייט־אָפשניטן — 11 קאָמיסיעס, וועלכע האָבן צוגעשטעלט באריכטן צו זייערע אמטן.

*

אָנהויב יוני ווערן ארעסטירט די ראדיאָ־הערער, וועלכע האָבן אין משך פון 4 יאָר אינפאָרמירט דאָס נעטאָ וועגן די וועלט־געשעענישן. ראדיאָ־הערן איז געווען פארבאָטן. א יידי־שער מסור האָט אָנגעוויזן. די ראדיאָ הערער צוזאַמען מיט די אָפּאַראַטן זענען אנטדעקט געוואָרן.

די ראַדיאָ־ידיעות האָבן געהויבן די מאָראַל פון די נעטאָ־יידן, און געווען אין זיי בטחון. אין אלע נעטאָ־טאָג ביכער פארנעמט די פראָנט־כראָניק אן אָנגעזעען אָרט. דער נצחון פון די אליאירטע איז געווען די מאָס, וואָס האָט געדאַרפט באַ־שטימען — ווי לאַנג נאָך וועט מען דארפן ליידן.

די ראַדיאָ־הערער זענען פארפיניקט געוואָרן דורך דער געשטאַפּאָ. איינעם, חיים ווידאָווסקי, א ציוניסטישן טוער איז זיך געלונגען אויסצובאַהאַלטן א געוויסע צייט. אָבער פאר־פאַלגט פון דער נעטאָ־פּאָליציי — וועלכע האָט אויך שיקאַ־נירט זיינע פריינד און משפּחה — האָט ער באשלאָסן צו באַ־גיין זעלבסטמאָרד, דורך איינעמען ציאַנקאַלי, דעם דאָזיקן סם האָבן זיינע פריינד אים פארשאפט.

דעם 23 יוני 1944 האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן דעפאָר־טאציעס פון נעטאָ. דאָס מאָל — מיטן אויסרייד, אז מען דארף אויפצורוימען אין די דייטשע שטעט, נאָך די ענגלישע באָמבארדירונגען. לויטן פּלאַן האָבן 3.000 יידן א וואָך נע־דארפט פארלאָזן דאָס נעטאָ. מאָנטיק, מיטוואָך און פרייטיק — צו 1.000 פּערזאָן. דאָס אויסראָטונגס־לאָגער אין דאָרף כעלמנאָ איז ווידער באַנייט געוואָרן. פון 23 יוני ביזן 14 יולי 1944, זענען 7.176 יידן אומגעבראכט געוואָרן אין כעלמנאָ.

כדי אייַנצופירן דעזאָרגאַניזאציע אין נעטאָ — ווערט די נעטאָ־אָדמיניסטראציע אויפגעלייזט. די „טאַנעסכראָניק" הערט אויף צו דערשיינען דעם 30 יולי 1944.

אויגוסט איז דער חודש פון דער נעטאָ־ליקווידאציע.

צו דער צייט לעבן אין נעטאָ 68.615 יידן.

אַצינד מוז שוין די גאַנצע נעטאָ־באַפעלקערונג ווערן אָפּטראַנספּאָרטירט, צוליב דער נאָענטקייט פון פראָנט. די אקציע הייסט: מען עוואקואירט דאָס נעטאָ.

דעם 8 אויגוסט 1944 זענען אין נעטאָ אריין „געשטאַפּאָ" און „שופּא" אָנצופירן מיט דער עוואקואציע. אָבער יידן לאָזן זיך נישט. זיי שלעפּן אָפּ. זיי שטעלן זיך נישט צו דאָרט ווו מען הייסט זיי. ביזן 15 אויגוסט זענען ארויסגעשיקט געוואָרן פון נעטאָ ארום 8.000 מענטשן.

די דייטשן באמיען זיך, אז די דעפּאָרטאציע זאָל אויס־זען ווי אן עוואקואציע. דעריבער ווערן די ארבעטער עוואקואירט צוזאמען מיט די מאשינען, און קענען אויך מיט־נעמען די פאמיליעס. רוקמאָווסקים הערשאפט ענדיקט זיך מיט דער באַקאַנטמאַכונג פון 22 אויגוסט 1944.

מער קיין באַקאַנטמאַכונגען מיט זיין אונטערשריפט זענען נישט געווען. אין משך פון איבער 4 יאָר האָבן די באַקאַנט־מאַכונגען דערגרייכט די צאָל פון 430.

די לעצטע גרופּע, וואָס האָט זיך באמיט אָפּצושלעפּן די עוואקואציע, און האָט געהאט גוטע פארבינדונגען מיט ביבאָווון — איז באשטאַנען פון געווען געטאָ־מאכערס, אָנגעשטעלטע אויף הויכע פּאָסטנס.

די גרופּע האָט געווויינט אין שפיטאָל־בנין אויף לאַגעור־ניצקע 36. זיי זענען געוואָרן ארויסגעשיקט 7 וואָכן נאָך דער ליקווידאציע פון נעטאָ — דעם 20 אָקטאָבער.

אין נעטאָ איז בלויז פארבליבן א יידישע „אויפרוימונגס־קאָמאַנדאָ" פון 887 מענטשן. זיי האָט מען איינגעקווארטירט אויף יאַקובא 16.

די דאָזיקע 887 יידן — דאָס זענען געווען די איבערגע־בליבענע, לעבנגעבליבענע לאָדזשער יידן.

*

די יידישע פּאָליציי איז געווען איינגעטיילט אין צוויי טיילן: אָרדנונגס־דינסט (א.ד.) און ספּעציעל־פּאָליציי (זאָג־דער). זיי האָבן צוגעטראָגן זייער חלק אין העלפן די דייטשן אין דער אויסראָטונגס־אַרבעט. פירער פון דער פּאָליציי איז געווען לעאָן ראָזענבלאָט. פון די „זאָנדער" צוערשט דוד גערטלער און נאָך זיין פארשווינדן פון נעטאָ — מרדכי קליגער.

עס איז שווער צו פארשטיין, ווי אזוי יידן, וועלכע זענען אליין געווען שקלאַפן, זאָלן מיט אזא אכזירות און הפקר אויסנוצן זייער מאַכט און פייניקן און פארפּאָלגן זייערע ברידער.

די נעטאָ־פּאָליציי, וועלכע איז לכתחילה געשאפן געוואָרן אָפּצוהיטן רו און אָרדנונג אין נעטאָ; אכטונג געבן, אז די פארָאָרדענונגען פון „יודענעלטעסטן" רומקאָווסקי זאָלן אויסגעפירט ווערן — האָבן מיט אייפער זיך געשטעלט אין דינסט פון דער „געשטאַפּאָ" און „קריפּא" און זיי זענען אייגנטלעך געווען דער הויפט־אינסטרומענט ביים דורכפירן די דעפּאָרטאציעס, ווייל די דייטשע אָקופּאציע־מאַכט האָט נישט געהאט גענוג זייערע אייגענע מענטשן פאר אָט דער טעטיקייט.

די „זאָנדער" האָט אויך געהאָלפן אויפצודעקן פארבא־האלטן יידיש פארמעגן, וואָס איז איבערגעבן געוואָרן די דייטשן.

דער פּאָליציייאישער טעראָר אין נעטאָ האָט זיך איינגע־שטעלט אין פונקציאָנירט מיט א פערפעקטקייט — ווי די פּאָליציי וואָלט שוין געהאט יאָרצענדליקער דערפאָרונג. ארעסטן; צעטרייבן ארבעטער־דעמאָנסטראציעס; כאָפּן אויף ארבעט; ארויסשלעפּן מענטשן פון די בעטן — דאָס איז גע־ווען א טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. זיי זענען געווען זאָס, גוט אָנגעטאָן — להיפוך דער הונגעריקער נעטאָ־באַפעלקערונג. דאָס האָט נאָך מער פארשטארקט ביי זיי דאָס געפיל פון אן עליטע — וועלכע קאָן זיך אלץ דערלויבן. געווים זענען געווען אויך צוויישן דער פּאָליציי אויסנאמען, כאָטש וויניק.

די דאָזיקע האָבן באַצאָלט מיטן לעבן פאר אָפּנארן די דייטשן, בשעת הויז־זוכונגען; פאר העלפן קינדער אָדער קראַנקע אָנטלויפן; פאר נישט צושטעלן די — נאָך וועלכע מען האָט זיי נעשיקט.

אוממענטשלעכע ברוטאַליטעט — דאָס איז נעווען דער קען־צייכן פון דער יידישער פּאָליציי אין לאָדזשער געטא.

*

טרויעריק איז די ראָל פון „יודענעלטעסטען", נאָמינירט פון די דייטשן. אין זיין ראָל, ווי דער ראש הקהל, האָט ער זיך אליין פארנעסן, אז ער איז נישט מער ווי א ייד, וואָס איז אויסגעשטעלט — ווי יעדער אַנדער ייד — אויפן חסד פון די דייטשן. זיינע מעטאָדן זענען נעווען אי ברוטאל, אי פרימיטיוו. זיי האָבן אין זיך געהאַט אי די כיטרעקייט פון א פוקס, אי די מורא פון א האָז.

לייענען מיר אין א בריוו־צירקולאר (רונדשרייבען) צו די בעקעריי־אייגנטימער, דאַטירט דעם 30 אָקטאָבער 1940, ווו עס רעדט זיך וועגן דעם, אז די בעקער פארקויפן קוילן און מעל צו פריוואַטע פערזאָנען. דער בריוו, נעשריבן אין דייטש, לייענט זיך אויף אין ארט:

In besonders schweren Faellen Werde Ich die schuldigen oeffentlich geiseln schmeisen lassen

דאָס נאָכאָנאַנד אונטערשטרייכן: מיין; דאָס נעמען זיך דאָס רעכט אליין צו משפטן — אָט דאָס, האָט שוין נישט צו טאָן מיט די אָנווייזונגען פון די דייטשן, נאָר וואַרפן א שיין אויפן כאַראַקטער פון רומקאָווסקין גופא. ער איז פארשיכורט געווארן פון דער מאַכט, וואָס ער האָט מיטאַמאָל באַקומען — און האָט מיט אָט דער מאַכט מיסברויכט.

עס וועלט אויך קלאָר, אז די דייטשן האָבן נעווּסט וועגן דער אומבאַגרענעצטער, דעספּאָטישער מאַכט, וועלכע רומקאָווסקי האָט אין געטא, און אז די הויפּט־סיבה דערפון איז, וואָס ער אליין פירט אָן מיט דער אפּראָווויזאַציע־אָפּטיילונג. ער טיילט טאָלאָנען אויף ספּעציעלע שפּייזן; פריווילי־גירט מענטשן און קאָרומפּירט זיי — דורך בעסערער פאר־פלעגונג. דער פריוויליגירטער קלאַס העלפט אים די דאָזיקע אומבאַגרענעצטע מאַכט איינהאַלטן, און פירט אוים זיינע באפעלן.

וועלנדיק באַגרענעצן רומקאָווסקים מאַכט, האָט האָנס ביבאָוו — דער שף פון דער געטא־פּאָליצייטונג — באשלאָסן ארויסצונעמען אָט דעם אמט פון רומקאָווסקים הענט. ער קומט אין געטא אריין, צוזאמען מיט זיינע געהילפן, שליסט אָפּ די דרוקערייַ. באַזעצט דעם טעלעפאָן. פארבאָט די ארבע־טער צו פארלאָזן די דרוקערייַ ביז די פאַראָרדענונג (פון 15 נאָוועמבער 1943) איז אויסגעזעצט און אָפּגעדרוקט גע־ווארן. כאָטש אלע פריערדיקע פאַראָרדענונגען זענען אין דייטש און יידיש, אונטערגעשריבן דורך רומקאָווסקין — איז די לעצטע נעמאַכט נעווארן בלויז אין דייטש. זי שטעלט פעסט, אז „פון דער אויבנדערמאַנטער דאַטע ווערן אלע פּראָ־דוקטן ־ פריווילעגיעס אָפּגעשאפט. די לעבנסמיטל מאַנאָזינען און שפּייז־נעשעפטן נעפינען זיך אונטער דער דירעקטער אויפ־זיכט פון דער געטא־פּאַרוואַלטונג. אונטערגעשריבן: האָנס ביבאָוו.

רומקאָווסקי האָט זיך וועגן אָט דער פאַראָרדענונג דער־וווסט, ווען זי איז שוין נעווען פּאַרנאָנדערגעקלעפּט איבערן געטא.

די דאָזיקע רומקאָווסקי־דעטראָניזאַציע האָט אָבער לאַנג נישט אָננעהאַלטן. ווייזט אוים, אז די דייטשן האָבן רומקאָוו־סקים אמט נעמומען ערנסט, ווייל אין א נעוויסער צייט ארום, איז דאָס אויסטיילן פּראָדוקטן ווידער געלענן אין זיינע הענט.

עס איז פארשטענדלעך, אז דאָרט ווּ הונגער איז א פער־מאַנענטע דערשיינונג און דאָס באַדייט טויט אָדער לעבן — איז דער מענטש וואָס האָט דעם שליסל צו אָט דער עוועג־טואליטעט — דער הערשער.

וועגן רומקאָווסקים פארלאָזן דאָס געטא, דערציילט דער אינזש. יאקוב פּאָזנאַנסקי אין זיין טאָג־בוך, וועלכן ער האָט נעפירט אין לאָדזשער געטא.

„מאָנטיק, 4 סעפּטעמבער 1944"

מיר האָבן זיך דערווּסט נעוויסע איינצלהייטן, פארבונדן מיטן נישט דערוואַרטן אָפּפאָר פון רומקאָווסקין. ביבאָוו האָט פאראייניקט צום טראַנספּאָרט זיין ברודער יוסף מיט דער פרוי, — דער, וועלכער ער האָט אָנגערופן „די פירשטין העלענע". דער פּרעזעס האָט זיך נעוואָנדן צו דער געטא־פּאָרוואַלטונג מיט דער ביטע, מען זאָל פּאַרנאָכלעסיקן די דע־פּאָרטאַציע פון זיין נאָענטסטער משפּחה. ביבאָוו האָט אָפּגע־זאָגט, אָבער גלייכצייטיק צוגענעבן: אויב דער הער ווייל, קען ער זיי באַגלייטן...

רומקאָווסקי איז איינגענאַנגען אויף דעם, האַלב־אירָאָנישן פּאַרשלאָג.

ביבאָוו האָט אים פערזעלעך באַגלייט צום באן־הויף, אויסגעטיילט אים א באזונדערן וואָגן און באזעצט אין אים בלויז 20 מענטשן, פון דעם פרעזעס נאָענטסטע מענטשן. ער האָט זיך אפילו מיט אים האַרציק געזעגנט. אָבער ווי נאָר ער האָט זיך אָפּגעקערט, האָט דער פּאָליציאַנט וואָס איז גע־שטאַנען אויף דינסט ביי די וואָגאָנען, וואַרשיינלעך אויף דער אָנווייזונג פון ביבאָוו — נענומען באזעצן אין דעם זעלבן וואָגאָן די דעפּארטירטע, וועלכע זענען גראָד אָננעקומען אויפן באן־הויף. אין לעצטן סך־הכל, זענען אין וואָגאָן געווען איבער 80 פערזאָן. ווי עס שטעלן פעסט „פאַכלייט", איז עס פשוט געווען א רעקארד־ענגשאפט.

רומקאָווסקי איז אומגעקומען אין אוישוויץ. אויך וועגן דעם זענען דאָ פארשידענע ווערסיעס.

באקאנטמאכונג נר. 417.

אין אויפטראג פון אויבערבירגערמיסטער אין ליצמאנשטאט מיז דאס נעמא איבערגעטראגן ווערן.

די רעסארטן

גייען געשלאסן מיט זייערע פאמיליעס צו ארבעט

דער ערשטער טראנספארט גייט אפ דעם 3-טן אויגוסט 1944.

טעגלעך דארפן זיך צושטעלן

5000 פערזאנען.

באנאוש קען מען מיטנעמען העכסטנס פון 15 ביז 20 קילא.

מיטן 1-טן טראנספארט פארן:

באטריב נר. 1, שניידער-צענטראלע, לאגעוויצקע 45 אין

" " 2, שניידערייַ, לאגעוויצקע 36.

די פאמיליע-מיטגלידער פון באשעפטיקטן אין די דאזיקע רעסארטן שליסן זיך אן אין דעם טראנספארט, בכדי אזוי ארום אויסצומיידן דאס צעריסן די פאמיליעס.

וועגן די וויטערדיקע רעסארטן, וואס וועלן ארויספארן נאך די אויבנדערמאנטע צווייַ, וועט באזונדער מיטגעטיילט ווערן.

די ארויספארנדיקע דארפן זיך צושטעלן אין די בארראקן פון די באהעלפס-הייזער-בוי בייַם ראדעגאסטער באהנהויף.

דער ערשטער טראנספארט פארלאזט דאס געטא ד. 3-טן אויגוסט בערך 8 א זייגער פרי, אזוי, אז די פערזאנען, וואס קומען אין באטראכט, מוזן שפעטסטנס 7 א זייגער פרי זיך נעפינען אויפן דערמאנטן ארט און שטעל.

(—) **מרדכי חיים רומקאָווסקי**

דער עלטסטער פון די יידן אין ליצמאַנשטאט.

ליצמאַנשטאַט-געטאָ, 2. אויגוסט 1944.

באקאַנטמאכונג נר. 423

וועגן וויטערדיקער רי

פון איבערטראָגן די באַטריבן.

אין אויפטראג פון אויבערבירגערמיסטער פארלאזן די וויטער־
דיקע באטריבן צוזאמען דאם נעמא:

מיטוואך, דעם 9. אויגוסט 1944

די שניידעריי־עז: מלינארסקע 2 און נאוואמייסקע 28

די באשעפטיקטע אין די דערמאנטע רעסארטן, מוזן **צוזאמען**
מיט זייערע פאמיליע־מיטגלידער, זיך צושטעלן

דינסטאג, דעם 8. אויגוסט 1944 בי־ז שפעטסטנס

12 בי־טאג, אין דער צענטראלער תפיסה.

פאר פלאץ און דערנערונג ווערט געזאָרגט.

דאנערשטאג, ד. 10. אויגוסט 1944, פארלאזן **צוזאמען** דאם נעמא
די וויטערדיקע באטריבן:

יאקובע־גאס 8,
יאקובע־גאס 14 און
יאקובע־גאס 16.

די באשעפטיקטע אין די דערמאנטע רעסארטן, מוזן **צוזאמען**
מיט זייערע פאמיליע־מיטגלידער זיך צושטעלן

מיטוואך, דעם 9. אויגוסט 1944, בי־ז שפעטסטנס

12 בי־טאג, אין דער צענטראלער תפיסה.

פאר פלאץ און דערנערונג ווערט, ווי אויבן געזאגט, געזארגט.

(—) מרדכי חיים רומקאווסקי

ליצמאנשטאט-גמא, דעם 7. אויגוסט 1944. דער עלטסטער פון די יידן אין ליצמאנשטאט.

באקאנטמאכונג נר. 429

וועגן פארקלענערן דאָס געטאָ.

אלע געטא-געבימן, מיטן אויסנאם פון די אונטן-באצייכנטע, מוזן מיט באלדיקער ווירקונג **פולשטענדיק**

ביז שפעטסטנס פרייטאג,
דעם 25. אויגוסט 1944, 7 פרי

אפנעריניקט ווערן.

די אלע, פערזאנען, וואס ווינען אין די אפגעשלאסענע געבימן, מוזן ביזן דערמאנטן שטרמין פארלאזן זייערע ווינונגען אוו טארן די אפגערינקטע געבימן

מער נישט באטרעטן.

ווער עס וועט זיך נישט אונטערוואַרפן דער דאזיקער פארארדענונג אוו מען וועט אים

פרייטאג, דעם 25 אויגוסט 1944 נאָך 7 אַזייגער פרי

טרעפן אין די אפגעשלאסענע געבימן, וועט ווערן

מיט טויט באשטראפט.

אלס ווויז-געביט פאר יידן פארבלייבט דער שטח, וואָס גרענעצט זיך:

אין מערב-זייט: לענג-אוים דער לאנגוניצקע-נאם פון נר. 1 ביז נר. 27, ד. ה. פון רוג בושעושינער-לאנגוניצקע ביז צום רוג לאנגוניצקע-דוואַרסקע.

אין דרום-זייט: לענג-אוים דער דוואַרסקע-נאם פון נר. 1/3 ביז נר. 53, ד. ה. פון רוג לאנגוניצקע-דוואַרסקע ביז צום רוג דוואַרסקע-מארישינער.

אין מזרח-זייט: לענג-אוים דער מארישינער-נאם פון נר. 8 ביז נר. 30, ד. ה. פון רוג בושעושינער-מארישינער ביז צום רוג מארישינעד-דוואַרסקע.

אין צפון-זייט: לענג-אוים דער בושעושינער-נאם פון נר. 2 ביז 68, ד. ה. פון רוג לאנגוניצקע-בושעושינער ביז צום רוג בושעושינער-מארישינער.

צו באוונדערע אויפמערקזאמקייט:

אין די אפגעשלאסענע געבימן פארבלייבן:
1) די קאשארירטע באמריבן,
2) די שפיטאלן,
3) די צענטראלע תפיסה,
4) דער 4-טער ארדענונגסרינסט-אפטייל אין מארישין.

געהיימע שטאטספאליציי.

לידצמאנשטאט,
דעם 23. אויגוסט 1944.

אברהם ציקערט

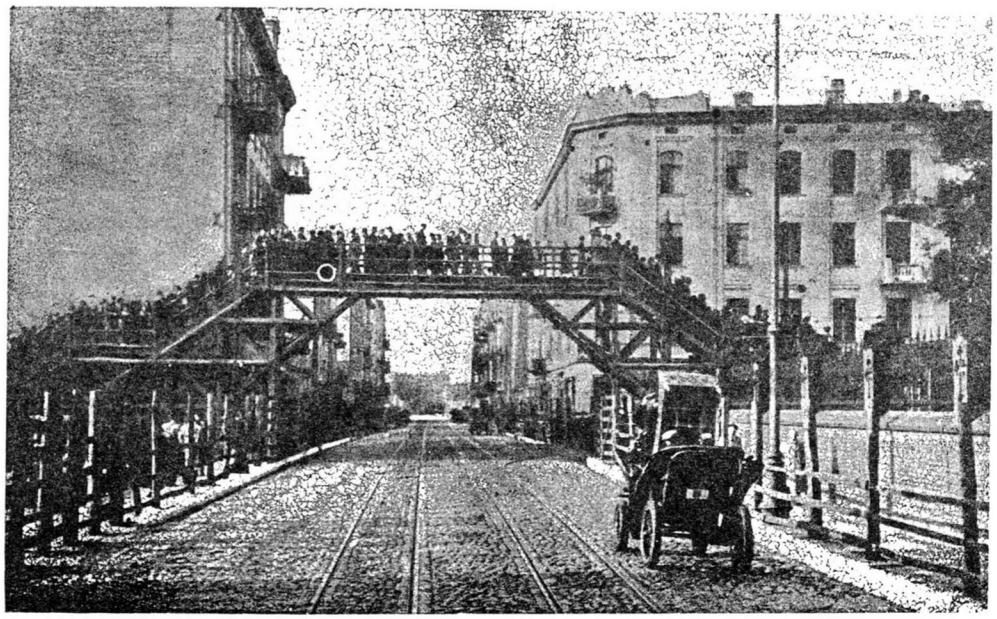
אַזוי האָבן מיר געלעבט...

דער אָנהויב

פארן לייענער פון געשיכטע צעשרייט זיך דער אלארם פון חורבן לאָדזש מיט די ערשטע ווערטער: „דאָס געטאָ איז פאַרמעל און פולשטענדיק געשלאָסן געוואָרן דעם ערשטן מאי 1940". אין דאָזיקן זאַץ, איז — קענענדיק רעטראָספעקטיוו די שפּעטערע קאָפּיטלעך געשיכטע — נישט שווער אריינצוליינען דעם קאָמענטאַר, אז אָט דאָ הויבט זיך אָן דער ווירקלעכער אָנהויב פונעם סוף פון לאָדזשער יידנטום.

דער דאָזיקער אויסטייטש קען ווערן באַרעכטיקט, ווי עס קענען באַרעכטיקט ווערן הונדערטער אַנדערע דאָטעס וואָס האָבן צו טאָן מיט דעם גאַנצן אייראָפּעאישן חורבן. אָבער נישט אין געשיכטע ווי מיר קענען זי היינט גייט אונדז, נאָר אין פאַרצייכענען, אויף ווי וויייט ס'איז מעגלעך, דאָס ביילד און געמיט ווי עס האָט זיך איינגעקריצט אין דער דעמאָלטדיקער קעגנווארט. אַוודאי וועט דאָס שוין אויך זיין געפאַרבט מיט די אַלע ענדערונגען וואָס מיר האָבן אַדורכגעמאַכט פון דעמאָלט ביז היינט, אָבער דאָס אויטענטישע דערפון — וועט זיך, גלויב איך — אַדורכשלאָגן דורך אַלעם. דאָס געניטע אויג פון דעם לייענער פון די ווייטערדיקע קאָפּיטלעך וועט מסתמא זיין באַהאַוונט גענוג אויסצושיילן דאָס קערנדיקע און פאַרשטיין די באַפאַרבונג וואָס איז געקומען ווי א פועל יוצא פון צייט־אָפּשטאַנד.

וואָרעם דער אמת איז (און דער אמת קלינגט מער אויס־טערליש ווי פיקציע), אז דאָס אָפּשלוסן דאָס געטאָ איז דורך דער יידישער באַפעלקערונג אויפגענומען געוואָרן טראָץ אַלע שווערקייטן — ווי א שטיקל דערלייזונג. נאָך רדיפות פון האַרבסט 1939 און דעם שווערן ווינטער פון 39/40, נאָך דעם ווי יידיש לאָדזש האָט אַדורכגעמאַכט דעם פיבער פון פאַרשיקן יידן נאָך ריישע (זשעשאָוו) ווי א וואָרענונג, אז לאָדזש וועט ווערן „יודען־ריין", נאָכדעם ווי מען האָט זיך געשלעפּט אין בלאָטעם און שניי איבער די גאַסן פון דער שטאָט נאָך באַלוט, נאָכדעם ווי ס'זענען פאַרגעקומען די הריגות אין שטאָט ביים איבערטראָגן זיך אין געטאָ אריין, נאָכדעם ווי א ייד איז נישט געווען מער זיכער נישט אין גאַס און נישט אין הויז צווישן נישט־יידישע שכנים, נאָך אָט דעם אַלעם איז געקומען אַלדאָם גוטע מיט איין מאָל; כמעט ווי סימבאָליש איז געווען דער פּסח פון יאָר 1940. די ערשטע וואָרעמע פרילינג־טעג, ארומגערינגלט מיט בלויז יידישע שכנים וואָס זענען אויך נישט געווען פּרעמד צום אייגענעם גורל, און נישט געווען קיין דייטשן אין גאַס וואָס

די בריק, וועלכע האָט פאַראייניקט ביידע טויערן פון געטאָ

זאָלן שלאָגן און ברעכן ביינער. די גאַס — די אָפּגעשלאָסענע פון דער אַרומיקער וועלט — איז געווען א היימישע, א יידישע און — פֿאַרהעלטנישמעסיק — א יומטובדיקע.

דאָס אָפּשליסן פון נעטאָ דעם ערשטן מאי איז זיך צו־נויפגעפֿאַלן מיט אסרו חג פּסח, מוצאי יום־טוב. די טעג זענען געווען זוניקע און די זאָרגן זענען געווארן היימישע: איינקוואַרטירן זיך און זען פונוואַנען וועט מען נעמען פֿרנסה.

דערצו נאָך דאַרף פֿאַרנאָטירט ווערן אַן אַנדערע כאַראַק־טעריסטיק: א גרויסער טייל פון די וואָס זענען געווארן אָפּ־געשלאָסן אין נעטאָ זענען געווען עטנישע איינווינער, אזוי־גערופענע רייכסבאַלוטער,*) וואָס האָבן אין א גרויסער מאָס קיינמאָל די שטאָט נישט געקענט צו גוט. פֿאַר אָט די מענטשן האָט זיך די לאַגע קנאַפּ וואָס געענדערט. די אומשטענדן, אויף וויפֿיל זיי זענען געווען אַנדערש ווי פריער, זענען זיי געווען א נאָכפֿאַלג נאָכן שוידערלעכן וויכטער און די צערו־דערניש וואָס האָט געהאָט אָננעהאַלטן שוין מער ווי א האַלב יאָר. זיי זענען דעריבער געווען ענדערונגען וואָס האָבן נע־פירט צו א צוריק נאָרמאַליזירטן, כמעט צום פֿאַרמלחמהדיקן שטייגער, אויב אָפּילו נישט אין גאַנצן צום פֿאַרמלחמהדיקן שטייגער; נו, סוף כל סוף איז דאָך מלחמה נישט ווי אַנדערע צייטן. אבי מען איז פּטור געווארן פון דער אויסערלעכער מורא פאַר דער שעה — איז שוין געווען גוט.

ס'איז נישט געווען קיין גיין אין לאַנער אַריין. די יידישע גאַס פון נעטאָ אין מאי 1940 האָט געלאָכט און געמאַכט וויצן, איבער זיך, איבער דער סיטואַציע און אָפּילו איבער רומקאָווסקי חיים, דעם מושל פון נעטאָ.

אָט דאָס איז געווען די ערשטע נעטאָ־רעאַליטעט. די צווייטע רעאַליטעט האָט גיך נאָכגעפֿאַלגט:

באַלוט איז נישט געווען קאַנאַליזירט און וואַסער האָט באַלוט געצויגן פון הויף־פֿאַמפּעס (פלומפן), וואָס האָבן צו־געשטעלט וואַסער פון גאַנץ נאָענט צו די אויבערשטע ערד־שיכטן. היות די נישט־יידישע באָפעלקערונג האָט אין א גרוי־סער מאָס פאַרנאָכלעסיקט די מינימאַלע רייניקייט פון די באַ־לוטער קלאָזעטן אין די ווינטער־חדשים, סיי צוליב ספּעציפּישן אַנטיסעמיטיזם, סיי צוליב זיין פֿאַרנומען מיטן ארויסציען זיך פון נעטאָ, האָט דער פּריליגן און דאָס צעגיין פון שניי אַריין־געוואַשן א סך קראַנקהייטן אין די וואַסער־פֿאַמפּעס. דער רעזולטאַט איז געווען אַזוי שארף ווי ר'איז געווען גיך: די דיזענטעריע־מגיפה האָט זיך אַנגעהויבן.

רומקאָווסקים אַדמיניסטראַטיוועראָפּאַראַט האָט אַנגע־הויבן פונקציאָנירן מיט לאַנגזאַמע אָבער זיכערע טריט. היות דער עלטסטער פון די יידן איז געווען דער געוועלטיקער איבער אַלעם, איז זיין באַשלוס געווען גענוג צו שאָפן אינסטיטוציעס וואָס זאָלן ברענגען א שטיקל סדר אין נעטאָ. אויבן פון די גאָר ערשטע אינסטיטוציעס וואָס האָבן אַרומגענומען דעם

*) נאָך דעם ווי די פּוילישע דייטשן, וואָס האָבן זיך נאָכן אַרײַנמאַרשירן פון היטלערס אַרמייען אָנגעגעבן אַלס דייטשן, זענען באַצייכנט געווארן אַלס פֿאָלקס־דייטשן און די איינווינער פון אַלט־דייטשלאַנד אַלס רייכס־דייטשן, איז דער נאָמען פֿאַר די אַלטע איינווינער פון נעטאָ־קוואַרטאַל אין באַלוט געווארן ווי א צונאָמען פון זעלבן שטייגער: רייכס־באַלוטער.

געווען קיין סוד, אז געוויסע פּארטייען האָבן געהאַט מער השפּעה אין דער דעמאָלטדיקער (שפּעטער האָט קיינער נישט געהאַט מער קיין דעה, אויסער רומקאָווסקי) אדמיניסטראַציע און אין פּארטייען פּרנסה־קוואַלן, אויף וויפּיל זיי האָבן עק־זיסטירט.

אין פּאַרלויף פון די ערשטע צען וואָכן איז די לאָגע אין געטאָ געווען ערנסט פּאר דעמאָנסטראַציעס און צוזאַמענשטויסן צווישן הונגעריקע ארבעטסלאָזע און די געטאָ־פּאָליציי. די דעמאָנסטראַציעס זענען געווען אונטער דער לאָזונג פון „ברויט און קיכן". וועו זיי האָבן אָנגענומען א כּאַראַקטער פון באַדראָען די געטאָ־אָרדענונג, האָט זיך די דייטשע מאַכט אָפּגערופן מיט אריינשיקן עטלעכע לאַסט־אויטאָס מיט דייטשע פּאָליציי אין געטאָ אריין. עטלעכע רעוואָלווערן־שאָסן און פיר פּאַרווונדעטע זענען געווען געזונג אינצושטיל־ן די דעמאָנסטראַציעס. צי רומקאָווסקי האָט פּאַרלאַנגט די דייטשע אינטערוועניע איז נישט באַקאַנט, אָבער פּאַראַן א סברה, אז יא.

נאָך די דעמאָנסטראַציעס איז קלאָר געווארן, אז די לאָגע אזוי ווי זי איז, וועט לאַנג נישט קענען אָנהאַלטן.

שוין מיט אייניקע וואָכן פריער האָט אן אומבאַקאַנטער נוטער עקאָנאָמיסט פון רומקאָווסקיס ביראָ געהאַט א פיינע המצאה אויף צו דעקן כאַטש טיילווייז דעם געטאָ־בודזשעט. דאָס געטאָ האָט געהאַט געלט, אָפילו וועו דאָס געלט איז נעלעגן אין די הענט פון יחידים. די קהילה האָט געהאַט א לוידיקע קאַסע און נישט געקענט באַצאָלן אָפילו פּאר דער טאָג־טעגלעכער שפּייז פון אירע איינווויינער. די המצאה פון עקאָנאָמיסט איז געווען: טוישן דאָס געלט וואָס געפינט זיך אין געטאָ אויף געטאָ־קוויטאַנציעס אדער געטאָ־נעלט. די דאָזיקע המצאה האָט געהאַט א סך אויסווירקונגען. אזוי, נאָר געטאָ־געלט. היות דאָס געטאָ האָט געהאַט נאָר איין צו־שטעלער פון פּראָוויאַנט, איז נישט שווער געווען אדורכצו־פירן דעם געלט־אויסטוויש, טאָקע דורך רומקאָווסקיס געטאָ־באַנק. די איינציקע וואָס האָבן געהאַט א צווייפל אין דעם געלט־אויסטוויש זענען געווען די, וואָס האָבן נאָך ריזיקירט אריינצושמוגלען אין געטאָ סחורות פון דער שטאָט. אמת, דער שמוגלער האָט ריזיקירט מיטן געלט און מיטן לעבן — אָבער דער האַנדל איז דאָך אָנגענאַנגען. מיטן טוישן די דיי־טשע מאַרקן אויף „רומקעם" האָט זיך דער שמוגל כּמעט אָפּגעשטעלט אין גאַנצן.

רומקאָווסקי איז אזוי ארום געווארן א גביר, דער פּרע־זעס פון א רייכע קהילה־קאַסע, וואָס האָט געהאַט גענוג געלט צו פינאַנסירן א ראַציאָנירט געטאָ פּאר די ערשטע פּאָר חדשים. אינערלעך האָט זיך איצט געקענט פירן אן עקאָנאָמיע אויפן סמך פון געטאָ־מאַרקן.*) דער דאָזיקער געלט־טויש, וואָס די פּריוואַטע בעקעריין, קצבים וויי די פּארמעלע קאָאָפּעראַטיוון האָבן געמוזט פּאַרלאַנגען פון א געגעבענעם טאָג אן, האָט דערלויבט רומקאָווסקין איינשטיל־ן די הונגער־דעמאָנסטרא־ציעס אויף א פּראָקטישן אופן; דאָס געטאָ איז געווארן פּענ־סיאָנירט, כּמעט אלע מיטאַמאָל. יעדער ארבעטסלאָזער האָט באַקומען דאָס רעכט אויף א פּענסיע פון 9 מארק א חודש. די דאָזיקע פּענסיע האָט געהאַט א סך באַוואָרענישן, אָבער זי האָט גיך געשאַפן אן אילוזיע, אז אלץ איז נאָך נישט פּאר־לוירן. דאָס צוטיילן די פּענסיע האָט אויך צום ערשטן מאָל באַשטעטיקט רומקאָווסקיס ממשלה אין די מוחות פון די געטאָ־איינווווינער. נישטאָ נאָך אזא דרך ארץ ווי דער דרך ארץ פּאר א פּרנסה־געבער, דערצו נאָך אזא געבער וואָס טיילט פּענסיעס.

דער ערשטער ווינטער

ביז דער ערשטער זומער אין געטאָ, ד.ה. זומער 1940 איז אַוועק, זענען די פּראָבלעמען אין געטאָ געווען דער עיקר געריכטעט, ווי שוין דערמאָנט, אין צוויי דירעקציעס: געזונט און „פּאַפּע". דער פּיזישער פּחד פּאַרן דייטש איז אייגנארטיק געווארן שוואַכער ווי אין די ערשטע מלחמה־חדשים.

ס'איז טאַקע געווען אמת, אז אין די ערשטע חדשים אין געטאָ זענען יידן נאָך אלץ געווען אָפּגעשלאָסן אין די הייזער פון 5 פּאַרנאַכט, אָבער דאָס איז פּאַררעכנט געווארן ווי דאָס געזעץ פון טראָגן לאַטעם; מען האָט געקענט דערמיט אויסהאַלטן. די מגיפה פון דיזענטעריע איז געווען א סך מער ערנסט, אָבער אירע קרבנות זענען געווען מער ווי דריי־פּערטל מענטשן פון דער שטאָט, וואָס האָבן געלעבט פריער אין בעסערע פּאַרהעלטענישן ווי זיי האָבן זיך געפונען אין געטאָ. האָט טאַקע איינע פון די צוויי גרופּעס הויף־זינגער, וואָס האָבן אין ערשטן זומער גאַסטראָלירט אין געטאָ געזונגען:

פּאַראיאַרן זומער אין דער פּעריע
אין וויישניאַווע אין באַסיין
היינט האָב איך די דיזענטעריע
כ'מוז א פּופּצן מאָל אין טאָג דאָרט גיין...
אוי ס'איז א קלאָג, אוי ס'איז צו אונדז א צרה
אוי ס'איז א קלאָג, עס העלפט נישט קיין געשריי
נאָר מיר לאָדזשער זענען די כּפּרה
ס'איז היינט אזא געבאָט
דער קלוגסטער בלייבט היינט אן אידיאָט...

וועגן פּראָטעקציע וואָס האָט צו יענער צייט אָנגעהויבן אויפּרייסן די אויגן, האָט דאָס זעלבע ליד געהאַט אזא פערז:

„איך האָב א פּעטער קונע לעמל
ער איז א קיערוניק בא די סטראָזש,
ער רירט זיך פונקט וו'א קעמל
א פייער לעשט ער מיט א פלאָש,
א קאָמענדאַנט קען איך א קליגן
איך גיי מיט אייך אין א געווטע
אָנפירן קען ער נאָר מיט פליגן
דערצו איז ער אַנאַלפאַבעט.

דער פּאַקט, אז צוויי זינגער־גרופּעס האָבן געקענט מאַכן כּאַטש טיילווייזע פּרנסה אין געטאָ־ארעמקייט, זאָגט עדות דערויף, אז די פּארהעלטענישן זענען נאָך געווען דערטראָג־באַרע.

געווען אויך זינגער, וואָס האָבן געגעבן „סאָלאָ" אויפ־טריטן מיט „מאַראָלישן" אינהאַלט. א קליין פרום יידעלע, וועמענס ברודער איז פּאר דער מלחמה געווארן א בעל־תשובה

---

*) דערצו נאָך א הלוואה פון דער דייטשער שטאָט־קאַסע אין הויך פון צוויי מיליאָן מאַרק, צוריקצאָלבאַר פון צוקונפ־טיקער ארבעט.

אונטער דער השפּעה פון קאָזשניצער רבין (איך געדענק ליי־
דער נישט זיין נאָמען) איז געגאָנגען איינער אליין פון הויף
צו הויף, טראָגנדיק מיט זיך א בענקל. ער פלעגט זיך אוועק־
שטעלן אויפן בענקל און זינגען:

„די רייכע גבירים, די בראָטשאָ ראָדזינער,
זיי טוישן די בריליאַנטן און מען עסט נאָך היינט
הינער,
נאָר טאָמער קלאָפּט אַן אָרעמאַן אָן ביי דער טיר
שטעקט ס'משרת אַרויס די נאָז: וואָס ווילט איר?

א פּאַרדאָרט שטיקל ברויט גיט מען אים אַרויס,
אָבער ווען מען גייט די הינער רוקן זאָגט מען דאָס
נישט אויס.
פּאַר אַן עין הרע טוען זיי זיך שרעקן
אז עס קלאָפּט א היימישער טוט מען אליין פּארדעקן."

ווי ווייט די לידער זענען געווען פּאָפולער זאָגט עדות
דער פּאָקט, אז ביז צום סוף פון געטאָ אין אויגוסט 1944
האָבן די פייערלעשער אין געטאָ געהויסן „קונע לעמלס"
מענטשן.

צווישן די וואָס האָבן געלעבט פון הויף־זינגען און באַ־
גלייטן, איז אויך געווען א פידלער וואָס האָט געשפּילט אין
דער קאָוויאַרניע אויף פּיעטריקאָווער 29.

אָבער דאָס אליין איז געווען ווי א לוקסוס וואָס האָט
לאַנג נישט געקענט אָנהאַלטן. דער לעצטער שלאָגער וואָס
האָט נאָך אָפּגעלירט צום געטאָ אלס א שלאָגער, איז געווען
„יאַנקעלע"ס (דער מחבר פון דעם באָקאַנטן מאָטיוו „רומ־
קאָווסקי חיים, גיט אונדז קלייען"...) 9־ער מארץ, וואָס האָט
אָפּגעשפּילט צוויי אינטערעסאַנטע אספּעקטן: די נישט־געניגג־

קייט פון דער פּענסיע און אויך א נייע סיטואַציע וואָס איז
אָנטשטאַנען אין געטאָ מיטן אָנהויב פון די ערשטע קעלטן,
נעמלעך, דאָס צענעמען די הילצערנע פלויטן. אָט זינגט
יאַנקעלע:

„האָלץ איז היינט א סחורה, טייערער ווי בריליאַנטן,
ס'רייסן היינט אַראָפּ די פּלעטער געוועזענע
פּאַבריקאַנטן . . .
מיט די ניינער מארקן, איז דאָך שווער צו לעבן
מ'האָט געברויכט די ניינער מארקן צוויי מאָל א וואָך
צו געבן.
ביז מען זעט די גאַזשע גלאָצט מען מיט די אויגן
ביז מען זעט דעם פּאָסטן־טרעגער ווערט מען
צוגעצויגן.
נאָר וואָס זאָל מען טוען יידן, אז עס איז אזא מין
קלאָג
וואָס זאָל מען טוען יידן עסן מוז מען יעדן טאָג,
אז דער מאָגן וויל נישט וויסן פון קיין געטאָ־זאַך,
נאָר ער שרייט און ער פאַרלאַנגט צו עסן זייער
א סך".

מיטן זומער איז פון געטאָ אַוועק אויך דאָס לעצטע ביסל
אויסזען פון עפּעס נארמאַלס. אַוועק אזוי, אז מער זאָל עס
שוין אין געטאָ נישט צוריקקומען. די האַרבסטיקע טעג זענען
גיך געוואָרן קלענער און קאַלטער און די פּוילישע טריבקייט
און פינצטערניש האָט צוגעדעקט דאָס געטאָ. דער קערפּער
וואָס האָט א גאַנצן זומער געקענט אויסהאַלטן אָן פעטס, האָט
איצט אָנגעהויבן מאַנען איינס פון די ביידע, אָדער פעטע
שפּייז, וואָס דאָס געטאָ האָט נישט געהאַט, אָדער מאַלצייטן
געקאָכטע דריי מאָל א טאָג. ביז אָנהויב נאָוועמבער איז נאָך
מענלעך געווען פּאַר געלט צו קויפן שפּייז אין
פרייען מארק. די לעבנסמיטל צוטיילן זענען
נאָך אלץ געווען גרעסער ווי א טייל פון דער
באַפעלקערונג האָט זיך געקענט דערלויבן
אויסצוקויפן. אָבער דער איבערבליק איז ge־
קומען גיך. בעת אין די זומער חדשים האָט
מען געקענט קויפן קאַשע פריי אין די קאָאָפּע־
ראַטיוון פּאַר 54 פעניג א קילא און אויפן
מארק פּאַר 18—20 פעניג א קילא, איז אין
משך פון 2—3 טעג דער קאַשע־פּאַרקויף אין
די קאָאָפּעראַטיוון אָפּגעשטעלט געוואָרן און
אין דער גאַס האָט דער פּרייז א שפּרונג ge־
טאָן ביז 2 מיט א האַלבן מארק א קילא.

סימבאָליש: די הויף־זינגער זענען געווען
דער בארימעטער פון די ענדערונגען. אין
יאַנואַר 1941 האָב איך געזען דעם לעצטן
הויף־זינגער פון דער גרופּע וואָס האָט געזונ־
גען דאָס ליד וועגן דיזענטעריע. דער עלעגאַ־
טער יונגערמאַנטשיק פון די זומער־חדשים —
ווי אַן אָפּקלאַנג פון בעסערע צייטן — איז
אַצינד געווען געשוואָלן פון הונגער און קעלט.
אין א צעריסענער מאַרינארקע, איז ער ge־
שטאַנען אין ראָג פראַנצישקאַנער און זאַווישע,
ביי דער טיר פון א שפּייז־געוועלב וואָס האָט
נאָך פונקציאָנירט פּאַר די וואָס האָבן געהאט

די לעצטע געשעענישן אין געטאָ ערב דער „שפּערע"

הונגעריקע געטאָ־איינוווינער גראָבן אויס פון דער ערד קאַרטאָפל־אָפּפאַל, אַרויסגעוואָרפענע פון די קיכן.

נענוג געלט. ער האָט געזונגען מער מיט הארץ ווי מיט א שטימע, אן אלט פארמלחמה'דיק ליד:

האָב א הארץ און האָב רחמנות,
העלף דיין חבר וועו ער איז אין א נויט...

אָבער וועו איז דעמאָלט נישט געווען שוין אין א נויט? ס'האָבן זיך וויניקע אויף אים אומגעקוקט. ס'איז קיין ספק נישט, אז ער האָט לאַנג נישט אויסגעהאַלטן.

ער איז נישט געווען קיין יחיד. ווי א מגפה האָט זיך פארשפרייט א לעבנס־אָפּאַטיע אין די ערשטע הארבסט־חדשים און דורך דעם ערשטן ווינטער. מענטשן פון מיטעלע יאָרן פלעגן זיך לייגן אין בעט אריין — מער נישט אויפצושטיין. זיי האָבן ממש געוואָרט אויפן טויט און דער טויט האָט נישט געלאָזט אויף זיך לאַנג וואַרטן.

איצט האָט דאָס געטאָ באַקומען דעם פערמאַנענטן אויס־זען. דאָס פּנים וואָס עס האָט געדאַרפט טראָגן נאָך קנאַפּע פיר יאָר. גלייך ווי אין דער קעלט און גרויקייט פון טויט וואָלט געווען געלעגן דער זיגל פון דער פאָרם פון לעבן אין געטאָ. ס'האָט זיך איינגעשטעלט א נאָרמאַלקייט. יענע נאָרמאַלקייט וואָס איז אור־אַלט ביי חיות אין דער נאַטירלעכער ווילדקייט, וווּ נויט און טויט זענען אן אינטעגראַלער טייל פון דער טאָג־טעגלעכקייט, לויטן דיסטאַט פון גורל.

אין אָקטאָבער 1940 האָט רומקאָווסקי'ס שול־וועזן אָנגע־הויבן פונקציאָנירן. ס'האָט דעמאָלט קיינער נישט געקענט פאָראויסזען, אז דאָס וועט אָנהאַלטן בלויז איין יאָר. דאָס „מאָריאָוויטן הויז" אויף פּראָנצישקאָנער 27 איז צעטיילט געוואָרן אין עטלעכע שולן, יעדער שטוב — א שולע. די אָטראַקציע פון דער שולע איז געווען דער וואָרעמער מאָל־צייט וואָס איז צוגעטיילט געוואָרן טעגלעך.

די ערשטע אַרבעפס־וואָרשטאַטן, דער יסוד פון געטאָ לויט מרדכי חיים רומקאָווסקי, האָבן באַקומען פון „דרויסן" באַשטעלונגען. אָבער כדי צו באַקומען ארבעט אין די וואָר־שטאַטן האָבן די ארבעטער געמוזט ברענגען זייערע מאַשינען פון דער היים.

אין יענער צייט איז אויך איינגעשטעלט געוואָרן דאָס קולטור־הויז אויף קראָוויעצקא נר. 3. כאָטש ס'איז נאָך נישט געווען קלאָר דאָס געשטאַלטן זיך פון דאָזיקן בנין, איז שוין פאַרגעקומען דאָ און דאָרט אן אונטערנעמונג, אָבער דערווייל איז עס אלץ נאָך געווען אויסשליסלעך מוזיק־קאָנצערטן, די באַקאַנטע געטא־רעוויעס זענען דערווייל געלעגן אין דער צוקונפט.

דאָס געטאָ האָט אויך באַקומען א נייע פרנסה איינקונפט; דייטשע פירמעס וואָס האָבן געוזוכט יידישע ארבעטער. שפּע־טער האָבן זיי די דאָזיקע ארבעטער באַקומען דירעקט פון דער ס.ס.־טויטן קעפּ־דיוויזיע. אָבער אין יאָר 1940 האָבן די זעלבע פירמעס נאָך געמוזט באַצאָלן פאר יידישע ארבעט. דער צו־שטעלער פון לאָדזש איז געווען — דער מענטש וואָס האָט צוגעשטעלט אלץ — מ. ח. רומקאָווסקי. טויזנטער יונגע מענטשן האָבן זיך פארשריבן אויף ארבעט אויסערן געטאָ, אָבער אָנגענומען האָט מען נאָר לויט א מעדיצינישע אונטער־זוכונג און — וועו מען האָט געברויכט. אָבער, איין מאָל פארשריבן איז מער נישט מעגלעך געווען זיך ארויסצודרייען. די משפּחות פון די ארויסגעשיקטע צו ארבעט האָבן באַקומען א געהאַלט פון 48 געטא־מארק א חודש. פארשטענדלעך, אז דאָס איז געוואָרן אראָפּגעערעכנט פון דער געטא־פּענסיע. אָבער ס'איז געווען אין מער ווי אין איין שטוב א הכנסה וואָס האָט זיך אָנגעזוען.

דער ערשטער ווינטער אין געטאָ, איז פון שטאַנדפונקט פון א מענטש וואָס לעבט אין נאָרמאַלע פאַרהעלטענישן, געווען דער טראַגישסטער. דער טויט האָט געמאַכט דעם ערשטן גרוי־זאמען אָפּקלייב צווישן דער געטאָ באַפּעלקערונג און היות דער גרעסטער טייל „געטאָיאַנער" זענען נאָך נישט געווען פאַרהאַרטעוועט, איז די שטרעבלעכקייט געווען לויט דער דאָר־

יידן גייען אין געטאָ

ווין־טעאָריע פון אויסדויער פון די שטאַרקסטע (צום ערשטן מאָל, דערנאָך האָט מען זיך דערצו צוגעווויזנט) א גרויזאמע אין פּראָפּאָרץ צו דער באָפעלקערונג.

רומקאָווסקים ווירטשאָפט האָט נישט ווייניק דערצו געהאָלפן. אין זיין נאָנצער אַדמיניסטראַטיוואָר סוויטע האָט זיך, ווייזט אויס, נישט געפונען קיין איין לאַנדווירטשאָפטלער וואָס זאָל אים לערנען די עלעמענטאַרסטע כללים וועגן גרינצייג. די צוגעטיילטע קאַרטאָפּל וואָס זענען שוין יאָ אריינגעקומען אין געטאָ אריין פּאַרן ווינטער אָן קומענדיקן פרילינג זענען געבליבן ליגן אָפן אונטערן פריין הימל אין יונה פּיליצער'ס פּלאַץ. די שפּעטע האַרבסט־רעגנס אָן דער פּראָסטיקער ווינטער האָבן געטאָן מיט דעם גרינצייג זייער רעכט אָן מיטן אָנהויב פון פרילינג אויפטוי האָט דער פּלאַץ זיך פאַרוואַנדלט אין א בלאָטע אָן דערנאָך אין א פּלאַץ פון טינופת וואָס האָט פּאַרשטונקען הונדערטער מעטערס ארום. הונדערטער טאָנען געוועזענע קאַרטאָפּל זענען פאַרגראָבן געוואָרן אין די מיסט־גרובנס — אָבער דאָס געטאָ האָט געהונגערט.

טאָקע צוליב דעם הונגער אין ערשטן ווינטער האָבן זיך טויזנטער יונגע מענטשן פאַרשריבן אויף אַרבעט מחוץ דעם געטאָ. צוויישן זיי דער ברודער פון שרייבער פון די דאָזיקע שורות.

אָנהויב פרילינג איז די שפּייז־לאָגע פאר א ווייַלע געוואָרן אביסל גרינגער. ארום פּסח צייט איז אפילו די ברויט־ראַציע געשטיגן פון 300 ביז 400 גראַם א טאָג און פאר אן ערך צוויי חדשים איז די ראַציע געווען 5 טעג קאָרן־ברויט און צוויי טעג וווייצן־ברויט. די צוטיילונג פאר פּסח אין 1941 איז געווען א געוונדיקע לויט די פּאַרהעלטנישן און פאר די יום־טוב טעג איז אָפּגעשטעלט געוואָרן דאָס אַרויסשיקן די פּאַרשריבענע אויף אַרבעט.

מיטן פרילינג איז אויך געקומען א פּאַרבעסערונג אין דער לאָגע פון אַרבעט אין געטאָ. ביסלעכווייז האָבן די קאָלעקציעס פון די פּאַרשידענע פּאַבליִיט אין געטאָ אָנגעהויבן אָננעמען ביי דער „דרויסנדיקער" וועלט. אויב אין אָנהויב זענען די שניידער געווען כּמעט די איינציקע פֿרנסה־געבער פּאַרן געטאָ (א חוץ די מיסט־קלויבער און די וואָס האָבן געאַרבעט אויסערן געטאָ) האָט זיך איצט אָנגעהויבן א פּאַר־צווייגטע טעטיקייט פון אלערליי פּאַכן. ס'איז אָנטשטאַנען דער „מעטאָל—1" און טאָקע באַלד דערנאָך מעטאָל 2, טיש־לער, טעפּיכער, פּאַפּיר פּאַרווערטונג א.א. (דער כּראַנאָלאָגי־שער סדר איז אפשר נישט געווי, אָבער די אָנטוויקלונג איז געווען אן ערך אין יענער צייט).

רומקאָווסקי האָט אַכטונג געגעבן, אז „זיינע" אַרבעטער זאָלן נישט פאַרדינען מער ווי אויף אויסצוקויפּן „זיינע" לעבנסמיטל צוטיילונגען. כּדי אָפּצוהאָלטן פון אן אינפלאַציע, פלעגן „זיינע" קאָאָפּעראַטיוון אין 1941 האָבן קלייַנע צוטיילן פון צוקערוואַרג פאר א מאַרק. וואר איז נישט געווען להוט נאָך א נאַשערייַ? זענען די מאַרקן צוריקגענאַנגען אין זייער רו אריין און דער מושל איז געווען רואיק.

האָט טאָקע יאָנקעלע געזונגען אין זומער 1941:

דאָס געטאָ דאָ א שטייגער
קלאַפּט שוין ווי אַ זייגער
אַלץ איז דאָ מאַרקאַטנע
נישטאָ קיין בעז ראָבאָטנע...

ס'איז געווען א רואיקער זומער אין געטאָ אויסער... אויסער דעם טיפוס און אויסער די דיזענטעריע און אויסער די טובערקולאָזן... יאָ, דאָ און דאָרט איז א ייד געשאָסן געוואָרן ביי די דראָטן, מילא האָט מען אויסגעמיטן, איז מען געגאַנגען דורך הינטערוועגן פון איין הויף צום אַנדערן, איבער־הויפּט, אז די הילצערנע פּלויטן זענען שוין לאַנג נישט געווען מער...

דאָס געטאָ האָט צו יענער צייט פארמאָגט צוויי גימ־נאַזיעס און נישט פאַרמעל, אפילו א פריַיען אוניווערסיטעט, וואָס איז געווען טעטיק (איצט, אז מען האָט שוין געמעגט גיין אין גאָס ביז 9 אָוונט, און מיט אן ארבעטס־קאָרטע אפילו שפּעטער) צוויי מאָל א וואָך אין דער געבוידע פון די אַדמי־ניסטראַטאָרן אויף לוטאָמירסקא 11, א פּארצווייגט שול־וועזן און גאָר נישקשהדיק שפּיטאָל־וועזן וואָס האָט אריינגע־נומען דעם פארמלחמהדיקן בנין פון דער קראַנקן־קאַסע אויף לאַנגווניצקא 36 און דאָס „פּוילישע" שפּיטאָל אויף דרעוונאָווסקא.

ס'איז אויך געווען א ביסל מער אָרט אין געטאָ. א סך הילצערנע הייזקעס זענען אין משך פון ווינטער צעזומען גע־וואָרן פאר האָלץ, א סך איינווווינער פון די צוזאַמענגעדריקטע דירות זענען אוועק צו זייער רו און דאָס געטאָ האָט צובאַ־קומען עפּעס שטיקלעך נאָסן דאָ און דאָרט דורך גרענעץ־ענדערונגען. געלט איז אריינגעקומען פון דרויסן און כּאָטש די פּאָסט אין געטאָ האָט זיך אביסל געשלעפּט זענען דאָך פון די ארומיקע שטעטלעך געקומען פעקלעך שפּייז אין געטאָ אריין. די פּריַיזן אויפן אָפענעם מארק זענען געפאָלן אין פּראָפּאָרץ צו דער פּארבעסערטער לאָגע אין געטאָ, כּאָטש זיי זענען נאָך אַלץ געבליבן פאַנטאַסטיש הויך לגבי די צוטיילן פּריַיזן און די פּאָליטישע פּאַרטייען האָבן באַווייזן צוריק אויפצושטעלן זייערע ארבעטס־קעמערלעך, וועו אפילו נישט די פּאָליטישע טעטיקייט פון פאר דער מלחמה.

אין יוני 1940 האָט זיך אין געטאָ אָפּגעשפּילט א קוריאָז וואָס איז ביז היינט נישט אויפגעקלערט געוואָרן. אין א פּאַר־נאַכט האָרט פאר דעם שליסן די גאָסן פון פּארקער האָט זיך דאָס נאָנצע געטאָ, אין משך פון אייניקע מינוטן א לאָז געטאָן אין גאָס אריין. ווי א שטרוי שריפה האָט זיך פארשפּרייט דער קלאַנג, אז די רוסן זענען נעבן לאָדזש און די דייטשן טרעטן אָפּ צו די גרענעצן פון 1914. די שטימונג האָט אָנגעהאַלטן בלויז אייניקע מאָמענטן. באַלד האָט זיך די געטאָ־דיסציפּלין אויסגעשפּרייט איבער אַלץ און אלעמען און די טוירן זענען פארהאָקט געוואָרן. אָבער אין די אָפּגעשלאָסענע הויפן האָט געטליעט א נייע האָפענונג: מאָרגן אינדערפרי קענען מיר שוין זיין פריַיע מענטשן. די זעלבע שטימונג האָט זיך איבערגעחזרט אין די ערשטע טעג פון דייטשן איבערפאַל אויף רוסלאַנד — אָט־אָט... שוין מאָרגן...

אָבער דער מאָרגן איז געווען נאָר אן אַנדערער. די לאָגע אויפן מזרח־פראָנט איז געוואָרן קלאָרער און די דערהויבנקייט פון געטאָ, די האָפענונג און דאָס דערוואַרטן פון א דערלייזער האָט איבערגעלאָזט א ביטערן נאָך'טעם.

דאָס געטאָ האָט נאָך באַווייזן אין כּמעט פולשטענדיקע רו אָפּצושלישן דאָס שול־יאָר 1941-1940. אין די ימים נוראים האָט מען נאָך נעדאַוונט אין חברה נושאי המיטה, בושעזשי־

נער 23. אין פארמלחמהדיקן קינאָ „בייקא" האָט געדאָוונט דער חזן פון דער ווילקער שול, ראָסקין און עטלעכע קלענערע שטיבלעך זענען נאָך געווען טעטיק; ס'איז געווען דער אָנהויב פונעם גרויליקן יאָר פארן פוילישן יידנטום — דאָס יאָר תש"ב.

1942

מיטן אויסלאָז פון די ימום־טובים האָט זיך אויסגעלאָזט די לעצטע רו אין געטא. אין די גאַסן פון געטא האָבן זיך באַוויזן פערד געשלעפּטע וועגענער מיט פּליטים. יידן מיט א „נישט יידישן" אויסזען האָבן געגומען פּליסן אין געטא אריין אין די טויזנטער. פון דייטשלאַנד, עסטרייך און טשעכיע זענען זיי פארשיקט געווארן, ווי מען האָט זיי געזאָגט אין זייערע היימשטעט, „אין אן אינדוסטרי שטאָט אין רייך". זענען זיי געזעסן הויך אויף די וועגענער, צוגעקוקט זיך צו דער ארומיקער אָרעמקייט און אין זייער צעמישטקייט האָבן די נייע געטאָיאַנער נישט באַגומען, אז אָט דאָ וועט זיין זייער נייע היים און אז דאָס געטא איז דאָס די גרויסע אינדוסטרי־שטאָט אין רייך.

רומקַוואָסקים פּאָליציי האָט די פּליטים אויסקוואַרטירט אין די שולעס וואָס האָבן נאָך אָפּגעהאַלטן די זומער־וואַקאַציעס, אין באַזונדערע דירות וואָס זענען געשטאַנען לוידיק און וווּ נאָר מעגלעך. דער טישלער־רעסאָרט האָט אויף דער גיך אויפגעשטעלט הונדערטער פּריטשעס און די מחיצה פון א משפּחה איז געווען א פּאָרהאַנג וואָס איז אויפגעהאָנגען געווארן צוויישן אייך בעט און דעם אנדערן.

צוויי וועלטן האָבן זיך אומוויליק צוזאַמענגעטראָפן. די וועלט פון אלטן געטאָיאַנער מיט דער וועלט פון נייע אייגנע־זידלטע. די וועלט פון אלטן תושב איז געווען א האָמאָגענישע, א וועלט פון פּוילישן ייד וואָס האָט געלעבט אין דער געטא סביבה פון דער ערשטער רגע אָן. אקעגן איבער אים איז געשטאַנען די וועלט פון די „דייטשע יידן".

אין דער אמתן איז די וועלט פון די פּליטים געווען וויית נישט אייגהייטלעך. די טשעכישע יידן זענען געווען אסימילירט צו אן אַנדער קולטור און די עסטרייכישע צו אָן אַנדערער. אפילו די יידן פון בערלין און די פון קעלן זענען געווען אַנדערש אייגער פון אַנדערן, אָבער דער גורל האָט זיי געמאַכט האָמאָגענעניש אין א קורצער צייט. דאָ זענען זיי אלע געווען פרעמדע, זיי האָבן געטיילט דעם זעלבן גורל פון פארטריבענע און זייער לעבן ערשט נעכטן איז געווען אויף א ניוואָ, וואָס האָט געמאַכט דאָס געטא פאר אן אָרט פון האַלב ווילדע, וואָס לעבן אין אומבאַשרייבלעכע באַדינגונגען, וועלכע נאָר מזרח־יידן קענען אויסהאַלטן.

פאר דער געטא־גאָס זענען די נייע אייגזידלער געווארן ווי אמאָליקע רייכע געסט וואָס פלענן צוריקקומען אין די קלייניע שטעטלעך פון גרויסן אמעריקע. לויט זייער אייגענעם מצב זענען די פּליטים געקומען אין געטא אריין באַרויבט און צעבראָכן, אָבער לויטן ניוואָ פון געטא זענען די ניי־געקומענע געווען „רייך".

באַלד האָבן זיך אין די גאַסן פון געטא באַוויזן די ערשטע דורכזיכטיקע רעגנמאַנטלען פון פאַרשידנפאַרביקן צעלולאָז, וואָס זענען ביז דעמאָלט געווען אין אָרעמען לאָדזש אומבאַקאַנט. עלענאַנטע שיך און מערב־אייראָפּאישע קליידונג פון ערשטקלאַסיקער קוואַליטעט זענען געגאַנגען פון האַנט צו האַנט אויף דער בערזע ראָג פעפער־גאָס און לאַגעוויצקע און דער ווערט פון די מלבושים איז געפאַלן פון טאָג צו טאָג אקעגן דעם אויסטויש פון עסנווארג, די מטבע פאר וועלכע די איינוינער האָבן פון זיך אראָפּגעקויפט אלצדינג. די ערשטע רעגנמאַנטלען אין די שיינע רויטע, בלויע און גרעלע פארבן זענען דורך די איינוינער פארקויפט געווארן פאר 3 ביז 5 קילא קארטאָפל, אָבער אזוי גיך ווי די מאַנטלען האָבן אָנגעהויבן קומען אין די צענדליקער אויפן מארק, איז זייער פרייז

אָנגעקומען אין געטא

שטאַרק געפֿאַלן ביז צו דער מדרגה פון בעטן כאָטש א קילאָ קאַרטאָפֿל. מאַנכעס מאָל האָבן די אייגנטימער זיך באַגנוגנט מיט א סך וויניקער ווי קאַרטאָפֿל.

אין משך פון צוויי חדשים האָט זיך דאָס געטאָ־ביל־דל אויסערלעך געביטן ביז צום נישט דערקענען. אָנשטאָט דעם איינהייטלעכן געשטאַלט פון פוילישע יידן האָט דאָס געטאָ באַקומען (לויט דער טערמינאָלאָגיע פון פוילישן ייד) א האַלב נישט יידיש אויסזען. די עטלעכע צוואַנציק טויזנט פּליטים וואָס זענען געקומען אין געטאָ האָבן מיט זיך מיטגענראַכט אן אינטעלעקטועל עשירות, וואָס האָט פּראָפּאָרציאָנעל פאר־פּלייצט דאָס געטאָ. רומקאָווסקי האָט מיטן חוש פון א פּרי־מיטיוו דערפילט, אז אויב ער וועט לאָזן „די פרעמדע" אויפ־הויבן דעם קאָפּ קען זיין פּאָזיציע וועלן אומזיכער. זיינע רע־דעם אין נאָוועמבער און דעצעמבער זאָגן עדות דערויף. אָבער טראָץ רומקאָווסקים באַוואָרענישן האָט דער אָדמיניס־טראַטיווער אָפּגעראַט פון געטאָ אויפגענומען די קענטנישן פון די דייטשע יידן, די טשעכישע יידן און זיי אויסגענוצט לטובת דעם כלל. דער סימפּאָנישער אָרקעסטער איז באַרייכערט גע־וואָרן מיט ערשטקלאַסיקע מוזיקער וואָס האָבן געהאָט א נאָמען אין זייערע היימערטער, — זינגער, דאָקטוירים, אינזשיניערן אא"וו. אלע די וואָס האָבן אויסגעהאַלטן דעם ערשטן עקזא־מען פון איבערלעבן די ערשטע וואָכן אין געטאָ (הונדערטער האָבן דעם עקזאַמען נישט אויסגעהאַלטן) האָבן אויך געפונען אן אָרט צווישן די אַלט איינגעזעסענע. אין געוויסע הינזיכטן זענען גראָד די נייַ איינגעזידלטע געווארן מער פאַרהאַרטע־וועט ווי די אַלטע, שוין דערפאַר, ווייל זיי האָבן אדורכגע־מאַכט זייער שולע אויף גיך און אויף א גרויזאַמען אופן, אויסגענוצט פון דעם פּאַרצוג וואָס עס פאַרמאָגט געווייניגטלעך דער היימישער איבער דעם פרעמדן. ביז א געוויסן זין איז זייער צופּאַסן זיך צו דער ארומיקער סביבה געווען ענלעך צו א מענטש וואָס קומט דאָס ערשטע מאָל אין תפיסה; זיי האָבן זיך געמוזט איינלעבן.

די שוליעם האָבן זיך שוין מער נישט געעפנט. די קינדער פון צען יאָר און עלטער זענען אוועק ארבעטן אין די פאב־ריקן. (וועגן זייער דערציאונג אין די פאבריקן וועט נאָך גע־רעדט ווערן). רומקאָווסקים צוזאָג וואָס איז אזוי פייערלעך געווען פארעפנטלעכט אין ראש השנה נומער פון זיין געטאָ־צייטונג, וועגן זיין זאָרג פארן קינד, איז נישט צושטאַנד געקומען. אויפן אָרט פון דאָזיקן צוזאָג זענען געקומען די דייטשע און טשעכישע יידן און — אינמיטן ווינטער פון 1941-42, אָנהויב יאַנואַר — די באַקאַנטמאַכונג אין פּאָרם פון א גאַסן־אָפיש, אז א צאָל געטאָ־אינווווינער וועלן ווערן ארויסגעשיקט פון געטאָ.

ס'איז אין אָנהויב געווען קלאָר וויאזוי דאָס ארויסשיקן וועט צוגיין, ווער ס'וועט ווערן ארויסגעשיקט. אָבער שוין אין אייניקע טעג האָט זיך דער נעפֿל געהויבן. די ערשטע ארויסגעשיקט צו ווערן וועלן זיין די יענעיקע וואָס לעבן נאָך פון די חודש פּענסיעם וואָס רומקאָווסקי האָט איינגעפירט אין זומער 1940. צוזאמען מיט זיי וועלן אויך ארויסגעשיקט ווערן די וואָס באַקומען געלט פאר מיטגלידער פון זייערע משפּחות וואָס ארבעטן מחוץ דעם געטאָ.

דער אָדמיניסטראַטיווער אַפּאַראַט אין געטאָ האָט גע־קלאַפּט גאָר אין אָרדנונג. הונדערטער משפּחות האָבן אָנגע־הויבן באַקומען „חתונה קאַרטן" אין וועלכע ס'איז געווען אָנגעגעבן די דאַטע און דאָס אָרט וווּ זיי האָבן זיך צו מעלדן כדי צו ווערן ארויסגעשיקט פון געטאָ *. ס'איז זיי באַזונדערס געמאַלדן געווארן, א חוץ די מעלדונג אין די גאַסן, אז דער פּרעזעס רומקאָווסקי האָט געעפנט אן אייגקויפס־שטעלע וווּ די משפּחות וואָס דאַרפן פארלאָזן דאָס געטאָ, קענען פאר־קויפן זייערע הויז־חפצים לויטן ווערט וואָס די אָפּיציעלע אָפּשאַצער וועלן געבן. די וואָס האָבן נישט געוואָלט פארקויפן

* געווייַנטלעך אין תפיסה אויף טשאַרניעצקיעגאָ.

מערב־איראָפּעאישע יידן קומען אין געטאָ

זייערע חפצים האָבן געקענט דאָס מעג׳ן און אנדערע הויז־זאכן איבערלאָזן אין די מאגאזינען פון עלטסטן פון די יידן, מ. ח. רומקאָווסקי. יעדער איינער וואָס איז געווען פארצייכנט ארויס־געשיקט צו ווערן האָט געהאט דאָס רעכט צו טוישן 20 געטא־מארק אויף דייטשע מארקן.

דער סטאטיסטישער אמט אין געטא האָט צו וויסן געגעבן די געווען׳לבער צו וועלכע די ארויסגעשיקטע זענען געווען צוגע־טיילט, אז פון א געגעבענעם טאג אן פארלירן די לעבנמיט׳ל קארטן פון די און די פערזאָנען זייער גילטיקייט. מיטן דאָזיקן מיט׳ל האָט רומקאָווסקי לייכט געקענט אויספירן דעם אורטייל פון ארויסשיקן די אָפּגעקליבענע. פאר די וואָס האָבן זיך געמאָלדן „פרייווי׳ליק", ד. ה. אליין זיך רעגיסטרירט ארויסצו־פאָרן, זענען געמאכט געוואָרן ספעציעל׳ע הנחות און זיי האָבן באקומען געוויסע צוטיי׳לונגען פון לעבנמיט׳ל. אל׳ע משפחות מיט „חתונה קארטן" האָבן פאר דער דאָזיקער פון פארלירן זייער לעבנסמיט׳ל קארטע, געהאט דאָס רעכט צו באקומען זייערע צוטיי׳לונגען אָן א רייע. אָבער היות ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן הונדערטער און טויזנטער אזעלכע „פרייווי׳ליגירטע", איז די דאָזיקע פריווי׳ליגיע געווען מער א טעאָרעטישע ווי אן אמתע.

געוויינטל׳עך זענען ארויסגעשיקט געוואָרן משפחות צוזא־מען, ס׳האָט אָבער נאָר אפט געטראָפן, אז אן איינצלנער מיט־גליד וואָס האָט געל׳עבט מיט דער משפחה, ווי למשל א חתונה געהאָטע טאָכטער, וואָס איר מאן איז געווען אויף אָרבעט אין דייטשל׳אנד און זי האָט געוווינט מיט אירע אָדער זיינע עלטערן — האָט באקומען די אויפפאָדערונג צוצושטעל׳ן זיך צום טראַנספּארט אליין. אין אזעלכע פאל׳ן האָט אפט געטראָפן, אז די אנדערע האָבן זיך אנגעשל׳אָסן מיט דער האָפנונג פון בלייבן צוזאמען. די געטא אדמיניסטראציע האָט אין אזעלכע פאל׳ן געהאל׳פן מיט געוויסע פארלייכטערונגען ווי פראל׳אנגירן די דאָטע, געבן הילף אין פארקויפן די חפצים אא״ו. דאָס איז געווען מיט דער אויסרעכענונג, אז אזא משפחה העל׳פט גיכער פון מאכן די צאל׳ — וואָס דארף ווערן ארויסגעשיקט. ווי גרויס איז געווען די צאל׳? די ערשטע צאל׳ איז געווען — צען טויזנט. רומקאָווסקי האָט אין זיין רעדע זיך באריימט, אז מען האָט פון אים פארל׳אנגט 20.000 מענטשן, אָבער ער האָט דעם גזר קל׳ענער געמאכט און פון געטא ווע׳לן ארויסגעשיקט ווערן נאָר צען טויזנט מענטשן. „די צען טויזנט וואָס ווע׳לן ארויסגעשיקט ווערן" — האָט רומקאָווסקי פארזי־כערט — ברענגען דעם געטא סייווי׳ נישט קיין נוצן. דאָס זענען די פאראזיטן וואָס ווי׳ל נישט ארבעטן, די פוי׳לאָקעס וואָס מאכן מיאום דעם נאָמען פון דעם האָרעפאשניק, וואָס האל׳ט דאָס געטא בכבוד דורך זיין ארבעט" — אזוי האָט ג׳ע׳דרשנט דער עלטסטער פון די יידן אין ליצמאנשטאט־געטא.

אָבער, מיט קליינע איבערריסן, האָט זיך די אויסזיד־לונג פארצויגן פון יאנואר ביז טיף אין אפריל 1942 און נישט צען טויזנט נאָר שוין איבער פערציק טויזנט זענען געוואָרן ארויסגעשיקט. ס׳האָבן זיך אויף פארשידענע ערטער באוויזן אומל׳אגל׳ע קורצע אָבער שארפע פראָטעסט־אויפרופן: „פער־ציק טויזנט מענטשן זענען ארויסגעשיקט געוואָרן פון געטא — ווואהין?" — האָט געפרעגט אזא פלוגב׳לעטל. אן אנדער פלוגב׳לעטל האָט ג׳ערעדט נאָך האָרבער: „רומקאָווסקי קען זיך דערלויבן צו גלויבן די דייטשן, קענען מיר זיך דערלויבן דעם ל׳עבנספּרייז פון אזא לוקסוס, ווי גלויבן רומקאָווסקין?" אָבער די בל׳עטל׳ך זענען געווען סכנותדיק. דאָס האָבן ביי זיך אזא בל׳עטל׳ האָט געקענט גורם זיין ארויסגעשיקט צו ווערן פון געטא.

צו יענער צייט איז די ל׳עבנסמיט׳ל צוטיי׳לונג געווען פאר א דעקאָדע, ד. ה. צען טעג. אין סוף אפריל 1942 איז פאר־געקומען אן איבערריס פון א פאָר טעג אין דער אויסזיד׳לונג און אָנהויב מאי איז באקאָנט געוואָרן, אז ביז צום 12טן מאי ווע׳לן ארויסגעשיקט ווערן פון געטא אן ערך צען טויזנט פון די איינגעזיד׳לטע. דאָס איז געווען א נייעס פארן געטא, ווי׳ל ביז צום אָנהויב מאי האָט רומקאָווסקי די ניי איינגעזיד׳לטע נישט איינגעשל׳אָסן אין די ל׳יסטעס. דאָס מאָל איז געווען אומגעקערט — נאָר איינגעזיד׳לטע. די איינציקע אויסנאָמען פאר די ניי געקומענע זענען געווען מענטשן וואָס האָבן געהאט מיל׳יטערישע אויסצייכנונגען (דעם אייזערנעם קרייץ א. א.) פון דער ערשטער וועל׳ט־מל׳חמה. היות די ל׳עצטע ראָציע איז געווען פארן פעריאָד פון ערשטן ביזן צענטן מאי, האָט די נייע ראָציע געדארפט פאָרטיי׳לט ווערן אָנהויבנדיק פון 8טן מאי. אָבער צוליב דעם וואָס האָבן עס האָט „געדראָט", אז די נישט בא־רעכטיקטע וואָס האָבן געדארפט ארויסגעשיקט ווערן זאל׳ן אויסנוצן די ראָציע כדי זיך אָפּצוהאל׳טן פון די טראַנספּארטן, איז די ראָציע אָפּגעהאל׳טן געוואָרן ביז צום פארענדיקן פון דער אקציע. דאָס הונגערפוי׳ל געטא, האָט פיר טעג צייט זיך געפּייניקט אָן שפּייז. די פארטיי׳לונג פון דער ראָציע פאר דער דעקאָדע 11—20 מאי 1942 האָט זיך אָנגעהויבן ערשט דעם 13טן מאי.

די צייט פון דער ערשטער דעפּארטאציע, אָדער ריכטי־קער די צייט פון אקטאָבער 1941, ווען די ניי איינגעזיד׳לטע האָבן אָנגעהויבן קומען, ביז מאי 1942, ווען די ערשטע אויסזיד׳לונג האָט אָנגעהאל׳טן, איז געווען סימבאל׳יזירט דורך א גרופּע פון אן ערך 5000 מענטשן, וואַרשיינל׳ער גאָנצע משפחות וואָס זענען געקומען מיסטעריעז אין געטא, שטיל׳ער־הייט זענען זיי אויסגעמארדעט געוואָרן און פארשווונדן פון דעם געטא־בילד צוריקגעבנדיק צום געטא די פאָר שפּאָן ערד וואָס זיי האָבן פאר די אן ערך זעקס חדשים געבאָרגט ביים עלטסטן פון די יידן.

ס׳איז נישט באקאָנט פארן שרייבער פון די שורות ווער די מענטשן זענען אין אמת׳ן געווען. געהייסן האָט עס צו יענער צייט, אז אין דעם ווינקל פון דער מזרח גרענעץ פון געטא, אויף בזשעזשינער גאָס, זענען אריינגעשיקט געוואָרן ציגיינער; דאָס איז אויף יעדן פאל׳ געווען די אפּיציעל׳ע ווער־סיע. קלאָנגען זענען ארומגענאָנגען אין געטא, אז די משפחות זענען געווען פאל׳יטישע טוער פון טשעכאסל׳אָוואקיע. א געטא־דאקטאָר וואָס האָט די גרופּע באהאנדל׳ט, שטענדיק אין קענג־וואַרט פון דייטשע מיל׳יטערל׳יים, האָט געזאָגט, אז ער האָט געהערט א שפּראָך וואָס האָט ל׳ויט זיין מיינונג געקענט זיין אונגאריש, אָדער רומעניש. פארשידן זענען געווען די קלאָנגען וועגן יענער מיסטעריעזער גרופּע, אָבער עט׳ל׳עבע פאקטן קענען אויטענטיש פארצייכנט ווערן:

1) א פאָר געטא־הייזער, פון אן ערך בזשעזשינער 82 ביז נומער 100 זענען געוואָרן אָפּגערייניקט פון זייערע געטא־איינוווינער און זענען געוואָרן ארומגעצוימט מיט א באזונ־דערע צוים, אָפּגעטיי׳לט פון געטא.

2) די געטא־פאָליציי איז געווען פאראַנטוואָרטלעך פאר דער באַוועגונג פון פאַרקער פון געטא אין דעם אָפּגעטיילטן שטח. דער פאַרקער איז פאַרגעקומען דורך א ספּעציעלן טויער.

3) „די ציגיינער" זענען נישט געווען פאַרטראָטן אין דער באַוואָכונג.

4) די משפחות האָבן זיך קיינמאָל נישט באַוויזן אין דער אָפּנעצויטמטער נאָס.

זעט אויס, אז דאָס איז געווען פאר זיי פארבאָטן. אָבער פון די פענצטער האָבן אין די ערשטע פּאָר וואָכן ארויסגעקוקט אין געטא אריין יונגע גוט געקלײדטע מענטשן מאַנכעם מאָל מיט קינדער אויפן האַנט. אמאָל אן עלטער פּנים. די דאָזיקע פענצטער־איינגערעמטע בילדער זענען גיך געוואָרן אַנדערש, זעלטענער, מער פארטרויערט, פארצערט און בישלעכווייז האָבן זיי אינגאַנצן אויפגעהערט. די פענצטער זענען געבליבן בלינד — אָן בילד.

5) דאָס געטא האָט צוגעשטעלט די באַשפּייזונג פאר דער דאָזיקער גרופּע. זייער צוטייל איז געווען גאַנץ אַנדערש ווי פאַרן רעשט פון געטא, גרעסער און פון א בעסערער קוואַליטעט.

6) דער געזונט־צושטאַנד פון דער גרופּע איז בייזוויליק באשעדיקט געוואָרן דורך דער דייטשער מאַכט. די הויפּקלאָזעטן זענען נישט ערריניקט געוואָרן, וואָסער איז געוואָרן גאַנץ אָפּט אָפּגעשלאָסן און ס'האָט זיך ביי דער גרופּע פאר־שפּרייט בויך־ און פלעק־טיפוס. ערשט דעמאָלט איז דער גע־זונטהייטס־וועזן אין געטא געוואָרן אויפגעפּאַדערט איבערצונע־מען די מעדיצינישע איבערזיכט און די געטא צוואה־וועגעלעך, די פאקאלטעטן האָבן אָנגענהויבן אריינגיין אויסריניקן דאָרט די קלאָזעטן. אויך זיי האָבן געטאָן זייער ארבעט מיט דייטשער שמירה. געווען א פאל וועז א פאקאלטעט האָט געפרוווט אויפ־הויבן א פאפירל און עס באהאלטן, דער דייטשער וועכטער האָט עס באמערקט און דעם יונגערמאַן אזוי מערדערלעך צע־שלאָגן, אז מער האָט שוין קיינער נישט געפרוווט דערגיין די מיסטעריע וועד די איינווויינער זענען.

אָט די עטלעכע פאקטן זענען אויטענטישע. ס'איז אויך אויטענטיש דער פאקט, אז אין געטא האָט מען געווסט מער וויניקער, אז די מענטשן אין דעם אָפּגעצוימטן שטח וועלן סיסטעמאטיש אויסגעמאַרדעט. וועז די לעצטע פון דער גרופּע זענען אומגעקומען און דאָס געטא האָט אריינגעשיקט אויפ־רוימער, כדי די הייזער צו ברענגען אין אָרדנונג, זענען די אויפרוימער צוריקגעקומען מיט דער היינט שוין אזוי באַנא־לער בילדערישקייט:

„די שטיבן זענען אוים גלייך ווי די איינווויינער וואָלטן זיי פאַרלאָזט אומגעריכט. טעפּלעך מיט עסן אויף דער קיך. טעלער אויפן טיש. א נישט דערעסענער ביסן, א.א.וו."

געווען א פאָליציאַנט אין געטא וואָס פלענט קומען אין הויז פון דעם קדוש חיים ווידאַווסקי און האָט פאר נאַענטע אַנפאַרטרויט א סוד וואָס האָט געדראָט זיין לעבן. דעם טאָג וועז די לעצטע „ציגיינער" זענען פארשווונדן איז ער געשטא־נען אויף וואַך ביים טויער און איז געווען פון די ערשטע אין געטא וואָס זענען אריין מיט די אויפרוימער אין ארוים־געבאַרגטן שטח. פון א דירה האָט ער געהערט א קינדיש געוויין. ער איז אריין אין דער דירה און געהערט דאָס געוויין קומען פון א קליינע וואַליזקע. עפענדיק די וואַליזקע האָט ער דערין געפונען א קינד פון עטלעכע חדשים. אין דער צעמי־שונג און אפשר אויך אוים פּחד, האָט ער דאָס קינד איבער־געגעבן צום דייטשן וועכטער. דער וועכטער האָט דאָס קינד דערשטיקט, רואיק אויפגענומען דעם נאָמען פון פאָליציאַנט און זיין נומער און אים געוואָרנט, אז אויב דאָס וועט דער־גיין צו וועמען נישט איז אין געטא, וועט דער פאָליציאַנט צוגענומען מיט זיין משפּחה דערשאָסן ווערן.

די ערשטע איינזידלונג האָט זיך אָנגעהויבן מיט די ציגיי־נער און די ערשטע אויסזידלונג האָט זיך אן ערך מיט זיי — געענדיקט.

זומער און האַרבסט 1942

פון אלעם וואָס איז נישט פארשטענדלעך וועגן דער בלו־טיקער תקופה פון חורבן איראָפּע, איז אין לאָדזשער געטא דאָס יאָר 1942, דאָס סאמע אומפארשטענדלעכסטע. ס'וועט קיין גוזמא נישט זיין אויב ס'וועט געזאָגט ווערן, אז אין דאָ־זיקן יאָר איז קלאָר געוואָרן פארן געטאַיאַנער, אז די דייטשע מערדערישקייט איז אָן א גרענעץ, כאָטש נישט אלע האָבן געווסט אָדער געוואָלט גלויבן, אז ס'איז פאַראָן א פלאָן פון אויסמאָרדן אַלע יידן. דער ווילן צו לעבן, איבערצולעבן און זיין פון די וואָס וועלן אויסהאַלטן איז געווען דאָס איינ־ציקע פארמעגן אין געטא. אָבער 1942 איז געווען אן אָנזאָג, אז דער דייטשער האָס שטילט זיך נישט ביים טויט פון יידי־שע מאסן.

דאָס איז דאָס קלאָרע פון יענעם אויסטערלישן בילד. דאָס נישט קלאָרע איז מסתמא די נייע פאָזע וואָס איז אריינ־געטראָטן מיטן אריינשיקן פון ארויסשיקן פון געטא. דער שווערער הונגער וואָס האָט יענעם זומער געדריקט האָרט אויף דעם געטא. די הונדערטער אויפפאָדערונגען וואָס זענען גראָד דעמאָלט געקומען צו א סך יידן צוצושטעלן זיך אין „רויטן הייזל" פון דער קריפּא (קרימינאל פּאָליציי), וווּ זיי זענען, אין גליקלעכע פאַלן, בלויז צעשלאָגן געוואָרן און אין אָנדערע — דערמאָרדעט געוואָרן אין שייכות מיט מסירות, אז זיי באַהאַלטן גאָלד אוצרות פון דער דייטשער מאַכט.

אויך צו דעם האָט מען זיך שפּעטער צוגעווויינט, אָבער אין 1942 זענען די אלע געשעענישן חוץ קריפּא, געווען ניי, ערשטמאָליק און זיי האָבן ארויסגערופן אן אומבאַהאַלפענע פּאַניק, ענלעך צו דער פּאַניק וואָס איז אָנטשטאַנען צווישן יידן אין די ערשטע חדשים פון דער מלחמה. איצט אָבער איז די פּאַניק געווען געפאָרט מיט אומבאַהאַלפנקייט, מיט אוים־געשעפּטקייט און מיט א קענוואָרט וואָס האָט איבערגעלאָזט וויניק אָרט פאר זעלבסט אילוזיע. די דיסציפּלין פון לעבן מיט דער שעה האָט געמוזט זיגן יעדן טאָג פונדאָסניי. יעדן טאָג איז דער געטאַיאַנער נגאַנגען צו דער ארבעט, וויל דער מוז האָט אים געטריבן דערצו. דאָס טעפּל זוּפּ, די ראַציע און רומקאָווסקים ארבעטער־ראַציעס וואָס זענען יעדעם מאָל געווענקלט געוואָרן און יעדער וועקסל האָט לאַנג נישט אָנגע־האַלטן. זומער 1942 איז געווען די צייט פון „שטיך־טעג". יעדע צען טעג איז ארוים אן ארבעטער־ראַציע, אָבער בא־

רעכטיקט דערצו זענען געווען נאָר יענע, וואָס האָבן אין א געווישן טאָג פיגורירט אויף דער פרעקווענץ פון די פאב־ריקן. היות קיינער האָט נישט געווּסט ווען דער טאָג (אין דייטשן: („שטיך־טאָג") וועט אויספאַלן איז מען געגאַנגען צו דער אַרבעט אפילו האַלב קראַנק. די אַרבעט איז אָנגע־

קינדער אַרבעטן אין געטאָ

גאַנגען כאָטש אין געטאָ האָט געבושעוועט א דיסציפלינירטע בהלה.

אין דער צייט וועו דאָס ארויסשיקן האָט זיך אָפּגע־שטעלט האָט זיך אָנגעהויבן דאָס ווידער אריינטראַנספאָרטירן פון יירן אין געטאָ אריין. דאָס מאָל זענען עס געווען פּוילישע יידן פון די ארומיקע שטעט: פון פּאָביאַניץ, וויעלון, פּיעטריקאָוו, זדונסקא וואָלע, בעלכאַטאָוו א. א. וו. יעדע אויפ־געלייזטע קהילה האָט מיט זיך מיטגעבראַכט אירע שוידער־לעכע אומקום־בילדער, דאָס ביסל אָרעמקייט וואָס איז צוגע־נומען געווארן דורך רומקאָווסקים באַאַמטע און איז געווארן געטא־פּאַרמעגן און א נייע אויפרודערונג אין געטאָ.

אין יענע טעג איז פּאַרגעסערט געווארן דער אָמט פּאַר „באַזונדערע אָנגעלעגנהייטן". דער אָמט האָט איבערגענומען דעם אריינגעבראַכטן רכוש און אים סאָרטירט. די טלבושים זענען געשיקט געווארן אויף וויזאָק 7 (פּאַר דער מלחמה א יידישע פּאָלקס־שולע) און שיך אויף פּראַנצישקאַנער 30 אונטער דער לייטונג פון חיים בונין, בעטגעוואַנט איז טיילווייז איבערגענגעבן געווארן צום שפּיטאָל און טיילווייז פּאַרטיילט געווארן צווישן די „שישקעס".

די שטימונג אין געטאָ איז געווען אויפגערודערט ביז גאָר. יעדעס מאָל נייע אומגלויבלעכע קלאַנגען וואָס האָבן זיך באַשטעטיקט אלס אמת. יעדעס מאָל נייע גזירות וואָס זענען אָנגעזאָגט געווארן דורך גאַסן־קלאַנגען איידער זיי זענען געקו־מען אָפּיציעל. דער פּאַטאָליזם אין געטאָ האָט געהאָט א ווערטל דערפּאַר: אויב ס'איז שלעכט מעג מען עס גלויבן. אויב אפילו ס'איז נאָך נישט אמת, וועט עס ווערן אָן אמת.

פון געשיכטלעכער עווידענץ קען פעסטגעשטעלט ווערן, אז דער פּעריאָד פון מאי ביז סעפּטעמבער 1942 איז אין לאָדזשער געטאָ געווען דער סאמע שווערסטער צוליב א סך סיבות. די גאָר ערשטע סיבה איז געווען — דער פּעריאָד פון א שוידערלעכן הונגער וואָס האָט דערגרייכט אין יענע חדשים צו א נייער הויך. אָן אַנדערע סיבה איז געווען דער כאָאָס פון אריינשיקן און ארויסשיקן יידן פון געטאָ, וואָס האָט אָפּגע־שפּיגלט א נייע, מער באַדראַענדיקע פאַזע פון דייטשע כוונות. אָן אַנדערע סיבה איז געווען די ערשטע אלגעמיינע אויסגע־שעפּטקייט פון דער באַפעלקערונג וואָס האָט זיך אָנגעהויבן באַווייזן נאָך אין אָנהויב 1941, אָבער דעמאָלט זענען געווען אונטערשידן צווישן אויסדויערער און די וואָס זענען געפאַלן גיך, אין זומער 1942 האָט דאָס „קלאַפּסעדרע" פּנים (אויס־געצערטקייט אין געטאָ־לשון) אָנגענומען אן אלגעמיינעם כא־ראַקטער און דער עיקר דער ערשטמאָליקער אלגעמיינער פּחד; טאקע אומבאַקאַנט אָבער אין זומער 1942 איז די אומבא־קאַנטקייט געווארן א טייל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג פון געטאָ. עפּעס האָט אָנגעזאָגט, אז אפילו די פּריווילֶיגירטע פון געטאָ זענען פּריווילֶיגירט בלויז צייטווייליק. ס'איז שווער פון א מרחק פון מענטשלעכע יאָרן צו אַנאַליזירן אין איינצל־הייטן פּאַרוואָס דאָס איז געווען אזוי גראָד יענעם זומער, אָבער דער גרעסטער טייל פון די וואָס האָבן איבערגעלעבט דאָס געטאָ וועלן מסכים זיין, אז אלם א צייט־אָפּשניט אין די פיר יאָר מיט פיר חדשים פון געטאָ איז דער זומער פון תש"ב דאָס טראַגישסטע קאַפּיטל. אפשר דערפּאַר, וויל אין יענעם תהום האָט נאָך געטליעט אן אילוזיע פון ראַטעווען זיך אָבער ס'איז קלאָר געווען, אז קיינער ווייסט נישט וויאַזוי מען קען זיך ראַטעווען. שווער צו זאָגן פאַרוואָס דאָס איז געווען אזוי, אָבער גראָד נישט שווער איז פעסטצושטעלן דעם פאקט, אז אזוי איז עס געווען.

און גערעכט זענען געווען די וואָס האָבן געהאָט דעם פאַטאַליסטישן צוגאַנג מיט דעם צינישן זאָג:„ אויב ס'איז נאָך נישט אמת וועט עס ווערן אמת". סוף אויגוסט, אין פּארטאָג פון 31טן אויגוסט אויפן 1טן סעפּטעמבער, זענען שוועדע לאַסט־אויטאָס מיט מלאכי חבלה אין דייטשע אוני־פאָרמען, אריין דורכן באַלוטער פּלאַץ אין געטאָ. די לאַסט־אויטאָס האָבן זיך אָפּגעשטעלט ביים שפּיטאָל אויף לאַנגיוו־ניצקע 36 און די רציחה האָט זיך אָנגעהויבן. דאָס מאָל האָבן די טויטן־קעפּ טרעגער (באַאַמטע געווארן אין געטאָ, אלם די ראָל־קאַמאַנדע) נישט געפּרוווט אפילו אויסבאַהאַלטן זייערע כוונות. זיי זענען געקומען אויסריניקן דאָס שפּיטאָל פון קראַנקע, אָן שום צערעמאָניעס. די קראַנקע וואָס האָבן געקענט גיין האָבן מיט איינענע כוחות אָדער מיט דער הילף פון שפּיטאָל־פּערסאָנאַל געמוזט געפינען זייער וועג ארויף אויף די לאַסט־אויטאָס. דער גורל פון די קראַנקע איז געווען פּאַרשידן: מאַנכע זענען געווארן דורך די פלענער אראָפּגעטראָגן צו די אויטאָס און אַנדערע האָבן די טייוואָלים אין מענטשלעכע בגדים ארויסגעווארפן דורך די פענצטער אָן אונטערשיד פון וועלכער הויך.

דאָס שפּיטאָל־פּערסאָנאַל איז נישט געווארן אָנגעריט פון דער גזירה. באַהאַלטענערהייט האָבן די שפּיטאָל־ארבעטער, וווּ נאָר מעגלעך געגעבן באַקליידונג צו די קראַנקע וואָס האָבן געהאָט א מעגלעכקייט זיך צו ראַטעווען. מאַנכע קראַנקע איז אזוי ארום געלונגען צו אַנטלויפן פון די רוצחישע הענט.

דאָס זעלבע בילד האָט זיך אָפּגעשפּילט אויך אין „פּוי־לישן" שפּיטאָל און אויף דער וועסאָלע אין שפּיטאָל פאר גייס־טיק קראַנקע, דאָס לעצטע איז אין יענעם טאָג אינגאַנצן ליקווידירט געווארן, אָבער דאָס איז געווען דער אָנהויב.

דעם זעלבן פּאַרנאַכט האָט מען שוין געווּסט אין געטאָ, אז די דייטשן פּאַרלאַנגען מען זאָל זיי צושטעלן אלע די ווּאָס זענען אַנטלאָפן פון שפּיטאָל. מיט ליסטעס אין די הענט איז די יידישע פּאָליציי (א. ד.) אַרומגענאַנגען זוכן די קראַנקע ווּאָס זענען געווען פּאַרשריבן אין דער עווידענץ פון די שפּיטעלער פּאַרן 1טן סעפּטעמבער 1942.

ווי אין א סך פּריערדיקע פאַלן האָט אויך דאָס מאָל געשפּילט א גרויסע ראָל פּראָטעקציע. רומקאָווסקים מענטשן זענען אויסגעטווישט געוואָרן פּאַר אַנדערע אומגליקלעכע קרבנות און אין סך הכל האָט די שפּיטאָל־אַקציע צוגענומען אן ערך 600־700 מענטשן און האָט נישט איבערגעלאָזט קיין ספּק, אז די צוגענומענע גייען אויף פּאַרניכטונג.

ווי שטענדיק אין טעג פון דירעקטער און אקטיוואר שרעק האָט אויך דאָס מאָל אַנגעיאָגט אין געטאָ דער פּראָוואָקאַציאָן, אז דאָס געשעענע איז א פּאַרשפּיל פון דעם ווּאָס ווערט דערוואַרט. שוין דעם אַנדערן טאָג, מיטוואָך, דעם 2טן סעפּט. האָט מען אין געטאָ געווּסט, אז די דייטשן פּאַרלאַנגען פון רומקאָווסקין ער זאָל זיי ארויסגעבן אלע קינדער אונטער צען יאָר און די אומפּאיקע אלטע לייט. אין יענע שעהן איז דאָס נאָך נישט געווען אָפיציעל. אָבער אזוי גיך ווי די קלאַנגען האָבן זיך צעטראָגן האָט דער דורכשניטלעכער געטאָ־ייד געווּסט, אז ס'איז אמת „אויב אפילו ס'איז דערווייל נאָך נישט אמת..." פּאַר די אַרבעטס־רעסאָרטן האָבן זיך געמומען זאַמלען קינדער, מאַנכע מיט עלטערן אַנדערע אליין אָדער מיט אן עלטערן ברודער און שוועסטער מיט איין צוועק: פּאַרשריבן צו ווערן אלס ארבעטער.

מאַנכע פאַבריק־לייטערס האָבן געגעבן אינסטרוקציעס, אז ווּ נאָר מגלעך זאָל מען צונעמען קינדער צו דער ארבעט, אויב ס'איז פּאַראַן א צווייפל אין עלטער איז צונעמען און פּאַרשרייבן 10 יאָר אלט (גלאַזער, דער דירעקטאָר פון שנייַדעריי אויף דוואַרסקע, האָט די דאָזיקע אַנווייזונגען געגעבן צו זיינע באַאַמטע אין ביידע פאַבריקן און אין דער פאַבריק פון מרדכי גבאי'ס 19), אַנדערע לייטער האָבן געהאַלטן פון זיין פּאַרמעל ביז נאָר און געשלאָסן די עווידענץ פּאַרלאַנגנדיק, אז די ווּאָס ווילן אַנגענומען ווערן צו ארבעט זאָלן ברענגען א באשטעטיקונג פון ארבעטס־אמט אויף דער לוטאָמיערסקע 11 (באַאַמט אונטערן נאָמען „שעניצקי'ס מלכות"). אָבער אויך דאָ האָט אין די ערשטע שעהן געשפּילט א גרויסע ראָל באַאַנטשאַפט.

דאָנערשטיק איז דאָס געאַנטע געוואָרן באשטעטיקט. די בהלה אין געטאָ איז געוואָקסן ביז משוגעת. דאָס מאָל זענען עם שוין נישט געווען מער קיין רייען פון קינדער ווּאָס האָבן זיך געזאַמלט פּאַר די רעסאָרטן נאָר מאַסן גאַנצע, מיט פּחד אין די אויגן און האַפּנונג קענן יעדער לאָגיק ווּאָס האָט געפרווט באוויזן, אז ס'איז קיין האַפּנונג מער נישטאָ. די טויערן פון אלע פאַבריקן זענען אָבער שוין געווען געשלאָסן. (רומקאָווסקים באַפּעל?) בלויז דאָ און דאָרט איז א טיכטיקן ארבעטער געלונגען איבערצוצייגן זיין לייטער, אז אויב זיין משפּחה־מיטגליד וועט נישט פּאַרשריבן ווערן איז ער גרייט זיך אָפּזאָגן פון דער ארבעט און מיטגיין מיט דעם יונגערן קינד ווּאָהין דער גורל זאָל נישט ווּעלן. אָבער אויך דאָס פּאַרשריבענע קינד האָט פּאַרשטאַנען, אז דער נסיון דאַרף נאָך קומען, אז דאָס פּאַרשרייבן איז נישט מער ווי א האַפּנונג, אָבער נישט קיין פּאַרזיכערונג.

דער נאַקסטער פּחד איז געלעגן אַמשטאַרקסטן אין די אויגן פון די קינדערלעך, די קרבנות. פּאַרן געטאָ־קינד איז אכט יאָר געווען שוין אן עלטער פון דערפּאַרענער רייפקייט. איצט, אז דער טויט האָט זיי אויפגעפּאַדערט זיך צוצושטעלן, זענען זיי זיך געווען פולשטענדיק באַווּסט ווּאָס דאָס מיינט און האָבן פּאַרשטאַנען ווי קליין עס זענען זייערע אויסזיכטן אויף ראַטעווען זיך. ווי א תהום האָט די לאַגע געשפּאַלטן די צוויי קלאַסן געטאָ־איאַנער די דערוואַקסענע, ווּאָס האָבן נישט געקענט העלפן און די קינדער ווּאָס האָבן מיט אויסטערלישער רייפקייט פּאַרשטאַנען זייער אייגענע לאַגע. דאָס זעלבע אויך מיט זקנים, וועמענס גורל איז געווען א געהתמ'עטער.

געווען אייניקע פאַלן ווען קינדער פון אכט יאָר האָבן זיך אַנגעגעבן אלס צען־יאָריקע כדי פּאַרשריבן ווערן ווי ארבעטער אין רעסאָרטן. די אַנגעמער צו דער ארבעט האָבן אפילו אין מאַנכע פאַלן געווּסט, אז ס'איז א לינן — אָבער זיי האָבן זיך געמאַכט נישט וויסן. אין אלגעמיין אָבער זענען דאָס געווען נאָר פאַלן מיט ספּעציפישע סיבות. אויך די דאָזיקע פאַלן זענען אין יענעם טאָג גיך פּאַרטרוקנט געוואָרן. אויפן באַפּעל פון רומקאָווסקי (אויפן סמך פון דער געטאָ־פּאַרוואַלטונג?) איז דער סטאַטיסטישער אמט און דער ארבעטס־אמט (שעניצקים מלכות) געשלאָסן געוואָרן. אין נאָם און אין די ארבעטס־ערטער איז באַאַנט געוואָרן, אז פּרייטיק נ. מ. דעם 4טן סעפּט. וועט רומקאָווסקי רעדן צו דער געטאָ עפּנטלעכקייט אין גרויסן פּלאַץ פון די פייערלעשער אויף לוטאָמיערסקא 15 וועגן דער נייער לאַגע אין געטאָ.

ס'איז ווי יעדעם מאָל אין אזא לאַגע, דער געטאָ באַאַנט געוואָרן אלע אינצלהייטן פון דער גזירה. די דייטשן האָבן געגעבן רומקאָווסקין א באַפּעל, צוצושטעלן פּאַר דער ראָלקאַמאַנדע 20.000 קינדער און זקנים פון געטאָ. דאָס האָט איינגעשלאָסן אן ערך אלע קינדער ביז 10 יאָר ווּאָס האָבן זיך געפּונען אין געטאָ און די איבער 60 יאָר. די אויפגאבע איז אַנפּאַרטרויט געוואָרן רומקאָווסקין אדורכצופירן זי מיט דער הילף פון דער יידישער אָרדנונגס־דינסט (געטאָ־פּאָליציי). מען האָט אין געטאָ געווּסט, אז אין ראַדאָגאַשטש ביי דער באַן־סטאַציע (מאַרישין, אין געטאָ) ווארטן שוין לאַסט־וואַגאַנען פּאַר די ווּאָס וועלן געזונטן ווערן.

רומקאָווסקים רעדע צו דער געטאָ באַפּעלקערונג האָט נישט מער ווי באַשטעטיקט די איינצלהייטן. זעט אויס, אז אין יענעם מאָמענט האָט אפילו רומקאָווסקי געצווייפלט אויב דאָס געטאָ וועט דערלאַזן אדורכפירן די גזירה. זיין רעדע האָט געמאַכט אויף די צוהערער א שוידערלעכן אייַנדרוק, אָבער זי האָט געהאַט די אויסטערלישע ווירקונג פון בארואיקן, דורך גייסטיק צעברעכן.

נאָכדעם ווי זיינע משרתים האָבן גערעדט, נאָך רומקאָווסקים היסטעריע, נאָך די געווויינען פון דער פּאַרזאַמלטער מאַסע, איז דער עולם זיך צעגאַנגען מיטן גייסטיקן יאוש ווּאָס באַגלייט אן אבל אין קעגנוואַרט פון טויט פון א נאָענטן. דאָס געטאָ איז באַשטאַנען פון טויזנטער נישט אַרגאַניזירטע יחידים, ווּאָס יעדער פון זיי האָט געטראָגן א פערזענלעכן אומגליק מיט זיך, אָבער פון זייער צד, האָט דער מושל פון מלכות געטאָ מ. ח. רומקאָווסקי נישט געוען קיין סכנה, אז

דאָס נעטאָ זאָל פּולשטענדיק ליקווידירט ווערן. ס'איז אפילו מעגלעך, אז נאָך דער גורלדיקער פּנים לפּנים באַגעגעניש, האָט רומקאָווסקי געוווּסט, אז ער מעג שוין אָנהויבן די טעכנישע צוגרייטונגען כדי אויסצופירן דעם דייטשן באַפעל.

דורך באַקאַנטמאַכונגען אין נאָס איז דערקלערט געוואָרן, אז פון שבת, דעם 5טן סעפּט. 5 נ. מ. הויבט זיך אָן אַן אלגעמיינע שפּערע און די נאַנצע געטאָ באַפעלקערונג מוז בלייבן אָפּגעלאָסן אין זייערע ווויר־הייזער, ווי לאַנג די שפּערע דאָרף אָנהאַלטן איז נישט געוואָגט געוואָרן, אָן אָנדייט איז געגעבן געוואָרן אין דער פּאַרם פון „ביז צום אָפּרוף". אָן אויסנאַם איז געמאַכט געוואָרן פאַר אזעלעכע באַאמטע וואָס האָבן געהאַט א ספּעציעלע דערלויבעניש צו פארקערן אין גאַס אין צוזאַמענהאַנג מיטן „אויספירן זייערע אַרבעטס־פליכטן".

צו דער דאָזיקער גרופּע האָבן געהערט אין דער ערשטער רייַ די יידישע פּאָליציי. דער פּרייז פון זייער מיטאַרבעט איז געווען: א ספּעציעלע טעגלעכע צוטיילונג פון שפּייז און א הויז וווּ זיי האָבן געקענט אויסבאַהאַלטן זייערע קינדער און אלטע לייט פון דער גזירה וואָס זיי אליין האָבן געברויכט אדורכפירן איבער די אַנדערע קינדער און אלטע פון געטאָ. היות רומקאָווסקי איז נישט געווען זיכער, אויב די פּאָליציי אליין וועט זיין בכוח אויסצופירן זייער אַרבעט, זענען צו דער פּאָליציי אויך צוגעטיילט געוואָרן די פייערלעשער און נאָך פּאַר האַנדלונגען וועגן „פּרייז" ד. ה. פּאַר דער טעגלעכער שפּייז־ראַציע און די פּאַרזיכערונג פון זייערע קינדער זענען אויך אריינגעצויגן געוואָרן אין דער אַרבעט די „וויסע גווארדיע", די טרעגער פון באַלוטער פּלאַץ וואָס האָבן געאַרבעט אין אפּראָוויזאַציע־אָפּטייל ביים אויסלאָדן מעל א. א. קאָלאָניאל שפּייזן. אזוי ארום זענען גלייך אין אָנהויב פּריוויליגירט געוואָרן עטלעכע טויזנט קינדער און אלטע לייט. אַנדערע געטאָיאַנער האָבן געדארפט פאַרנעמען זייער אָרט כדי די צאָל פון 20.000 זאָל פארפולט ווערן.

דערפאַרענע האָבן שוין געווּסט, אז נישט שטענדיק מיינט דאָס וואָס ווערט געשריבן פונקט אזוי ווי עס איז געשריבן. נאָך די דעפּאָרטאַציעס פון די ווינטער־חדשים, האָט 20.000 קינדער און אלטע געקענט הייסן אויך אין אַנדערע צאָל און נישט בלויז די צווויי גרופּעס. ס'האָט געקענט הייסן קראַנקע, געזונטע. ס'האָט באַשיינפּערלעך געהייסן קינדער אחוץ פון די פּריוויליגירטע. האָבן טאָקע מאַנכע געטאָיאַנער וואָס האָבן געהאַט א צוטריט צו דער געטאָ־פּאָר־וואַלטונג דורך זייער אַרבעט, אָדער אפילו צו יחידים פון דער געטאָ־פּאַרוואַלטונג, אויסגעבעטן ביי „זייערע" דייטשן, א שטיקל יחוס־בריוו וואָס האָט זיי געזאָלט באשיצן פון פאַלן א צופעליקער קרבן און ווערן ארויסגעשיקט פון געטאָ. אזוי ארום איז דער קריז פון קרבנות כסדר קלענער געוואָרן אין צאָל פון משפּחות און איז דערפאַר געוואָקסן סכנותדיק צווישן די יחידים פון די משפּחות וואָס האָבן נישט געהאַט קיין שום פּראָטעקציע.

אָבער שוין אין משך פון ערשטן טאָג איז פאַר דער היט־לעריסטישער מאַכט קלאָר געוואָרן, אז מיט יידישע הענט וועט דויערן צו לאַנג צונויפּזאַמלען די געפּאָדערטע צאָל. די דייטשע רוצחים האָבן נענומען אדורכפירן די אַרבעט פון צונויפּקלויבן די צוואַנציק טויזנט קרבנות אין די אייגענע הענט. דורכן שטח פון צייט איז היינט קלאָר, אז דאָס נעטאָ איז דעמאָלט געשטאַנען פאַר אַן אלגעמיינער סעלעקציע. די באַנע־מונג פון די דייטשע סעלעקטאָרן איז געווען פאַרשידנארטיק נאָר אין דער גרויסקייט פון זייער בעסטיאַליטעט. מאַנכע האָבן זיך באַנוגנט מיט אַדורכפירן די סעלעקציע און ארויס־פירן זייערע קרבנות, אַנדערע האָבן צוגענעבן אביסל פון זייער אייגענער אימפּראָווויזאַציע. געווען א פאַל ווען א יידי־שער לערער (סוכאָוואָלסקי, א ליטווישער ייד וואָס האָט פאר דער מלחמה געפירט א שאָקאָלאַדע און כאָלווע־פאַבריק אין לאָדזש) האָט אין הויף בזשעזשינער 42 געווינען זיין „אייזער־נעס" בריוו צו דעם אדורכפירער פון דער סעלעקציע. דער רוצח האָט דעם בריוו כלומרשט געלייענט דערנאָך האָט ער אים צעריסן און איבערגענעבן דעם לערער צו דער יידישער פאָליציי ארויפּגעפירט צו ווענן אויף די וועגענער וואָס האָבן באגלייט די סעלעקטאָרן. אַנדערע האָבן דערשאָסן א קרבן דאָ און דאָרט. אין דער געטאָ נאָס האָט נעהערשט א וואַק־כאַנאַליע פון מערדערי. אזוי למשל האָט זיך אין א טייל פון געטאָ וווּ די סעלעקציע איז שוין געווען אדורך, פארשפּריט א קלאַנג, אז די גרינצייג פארטיילונג וועט זיך אָנהויבן נאָכ־מיטאָג. וועו הונדערטער יידן זענען שוין געשטאַנען אין דער רייַ פאַרן טויער פון גרינצייג מאַרק האָט זיך באַווייזן אן אויטאָ מיט דייטשע רוצחים וואָס האָבן באַשאָסן די רייַע און גע־הרג'עט צענדליקער צווישן זיי. דאָך איז דאָ און דאָרט גע־לונגען א יחיד זיך אויסצובאַהאַלטן פון דער גזירה.

איך אליין, דעמאָלט אלט זייענדיק 16 יאָר, בין געווען א שיק־יינגל אין דער הויז פארוואַלטונג אַדמיניסטראַציע. דינסטיק, דעם 8טן סעפּטעמבער, האָט א יידישער פּאָליציאַנט געבראַכט צו אונדז אהיים א העקטאָגראַפישן בעפעל איך זאָל זיך צושטעלן פאר דינסט אויפן באַלוטער פּלאַץ, 4 נ. מ. דער באַלוטער פּלאַץ איז געווען ממש אויסגעשטאַרבן. די באַאמטע וואָס האָבן זיך געפונען אויף דינסט זענען געווען באַהאַלטן אין זייערע ביוראָען און געוואָרט אויף זייערע גורלות אום־באַהאַלפענע. ארום 9 אָוונט איז אריין אין ביורא פון די שיק־יינגלעך א פייערלעשער און איבערגענעבן דעם מחבר פון די שורות א פּעקל מיטן זינל פון יידישן דירעקטאָר פון מעטאַל־אָפּטייל 1, אַדרעסירט צו דעם לייטער פון דער געטאָ־פאַר־וואַלטונג ביבאָוו יש"ו, וועמענס ביורא האָט זיך געפונען אויפן אַנדערן עק פון באַלוטער פּלאַץ. אריינקומענדיק אין זיין ביורא האָב איך געטראָפן אים זיצנדיק ממש טויט שיכור אין א צע־כראַטשעט העמד אין א פינצטערן ביורא אין וועלכן ס'האָט זיך נאָך געקלאַמערט דאָס לעצטע שקיעה ליכט. ביבאָוו האָט א באַזאָפענער געפרענט וואָס כ'וויל. דערנאָך האָט ער צוגע־נומען דאָס פּעקל וואָס איך האָב אים דערלאַנגט און געזאָגט האַלב צו מיר און האַלב צו זיך: „אויך דו וועסט ניין, איר וועט אַלע ניין, אלע יידן אָן אויסנאַם, „דאָס נעטאָ איז קאַפּוט", די פאַרקאַקטע קאָמאַנדע האַלט נישט דעם אָפּמאַך..." איך בין געשטאַנען און געוואָרט נישט וויסנדיק אויף וואָס. דאָס האָט אַנגעהאַלטן א ווייַלע, ביז ער האָט אַנגעצונדן א ביורא־לעמפּל אויף זיין טיש, האָט זיך אומגעקוקט און מיך דערזען, לאַנגזאָם האָט זיך זיין האַנט צוגערוקט צו דער קעשענע. עם האָט זיך מיר געדוכט, אז ער זוכט זיין רעוואָל־ווער. איך האָב זיך אויפגעכאַפּט און בין אַנטלאָפן. א קורצע ווייַלע דערנאָך האָט מען אויפן באַלוטער פּלאַץ געוווּסט, אז

ביבאָוו האָט געדופן צו זיך דעם „יודען עלטעסטען", ער האָט אים צעשלאָגן און אויך אים געדראָט מיט א רעוואָלווער, אויך רומקאָווסקי איז אַנטלאָפן פון דעם סכנותדיקן ביבאָוו, וועמען ס'האָט זיך אויסגעדאַכט, אז זיין קרעמל פון יידישע שקלאָפן פאָקט זיך איין.

אָט דאָס איז געווען די „שפּערע". די אבסאָלוטע הערשער איבערן געטא זענען אין יענע טעג געווען די „ראָל־קאָמאַנדע" און ווייזט אויס, אז אפילו ביבאָוו האָט נישט געווּסט אויב זיי וועלן האַלטן דעם „אָפּמאַך" אדער אינגאַנצן ליקווידירן זיין געשעפט.

די שפּערע האָט אָנגעהאַלטן א גאַנצע וואָך. זי האָט פאַרשלונגען נישט נאָר קינדער, אלטע אדער קראַנקע. די צאָל קרבנות איז אָבער נישט דערגאַנגען ביז 20.000, דערפאַר אָבער האָט רומקאָווסקי „געגעבן" זיין אייגענעם קרבן — די קינדער פון די יתומים הייזער פון געטא אין מאַרישין. רומקאָווסקי, וועלכער איז פאר דער מלחמה געווען באַקאַנט ווי דער אפּוטרופּוס פון יידישן יתומים הויז אין העלענווועק, האָט ביז צו דער שפּערע געשפּילט די ראָל פון א באַשיצער פון די געטא יתומים. ער האָט דאָס שיקן פון די יתומים צו א זיכערן טויט באטראַכט ווי א „פערזענלעכער" קרבן.

מיטן אָפּרוף פון דער שפּערע, זענען מיט פּרעציזער דיסטשער ציניזשקייט „באַפרייט" געווארן אלע די וואָס האָבן זיך נאָך געפונען אין געטא. ביבאָוו האָט ארויסגענעבן א רוף צום געטא צו שטעלן זיך צוריק צו דער ארבעט כדי אָנצוויאָנען די פארלוירענע פּראָדוקציע פון דער „רו־פויזע" (לויט די ווערטער פון זיין אויפרוף). זעט אויס, אז פונקט ווי רומקאָווסקי האָט נישט געווּסט וויאזוי דאָס געטא וועט רעאַגירן בייַם אָנהויב פון דער גזירה, אזוי האָט דער הויפּט־פאַרברעכער פון דער געטא־פאַרוואַלטונג נישט געווּסט, וויאזוי דאָס געטא וועט רעאַגירן נאָכן אדורכפירן דעם פּיזשן כרת. אָבער דאָס געטא איז געווען אזוי אומבאַהאַלפן נאָכן חורבן שפּערע ווי פארן אָנהויב פון דער גזירה. די פאַבריקן האָבן זיך געעפנט, די שפּייז־געוועלבער האָבן אָנגעהויבן ווידער פארטיילן די ראַציעס און מיטן אָנקום פון די ימים טובים האָט דאָס געטא ווידער געאָטעמט מיט שווערע ארבעט, פאר דער רעסאָרט־זופ פון יום כיפור טאָג האָבן די ארבעטער אין זייערע פאַבריקן באַקומען פון רומקאָווסקים קיך א יום־טובדיק טשאָלנט וואָס איז באַשטאַנען פון קאַרטאָפל מיט קילאָריבן.

אַלעס איז „נאָרמאַל", 1943

אויב ס'איז פאַראן א פסיכישע צעטיילונג אין דער אייניקשטעלונג פון דער געטא־באַפעלקערונג, אויב ס'פרענט זיך ווער צי האָט די געטא־באַפעלקערונג זיך אזוי שטאַרק איינגעלעבט אין דער נישט נאָרמאַלקייט, אז זי האָט אָנגעהויבן באַטראַכטן דעם מצב אלס נאָרמאַלן — איז דער ענטפער: יאָ. דער פסיכישער איבערבּרוך איז געווען די שפּערע. גלייך ווי דורך טויזנטער באַהאַלטענע וועגן, דורך דעם ביסל געהיימע ידיעות וואָס דאָס געטא האָט פאַרמאָגט און דורך דעם וואָס דאָס געטא האָט איבערגעלעבט — וואָלט דער גורל געוואָגט: ביז איצט האָט איר נעקוקט אויף דעם פארמלחמהדיקן לעבן ווי אויף דאָס נאָרמאַלע וואָס איר האָט פארלוירן; איצט דרייט אויס דאָס פּנים צו דער אַנדערער ריכטונג און קוקט צו דער צוקונפט, צו דער אייניציקער האָפענונג פון אויסדויער. דאָס נאָרמאַלע איז דער היינט, דער הונגער, די קעלט און פאר מאָנצע — אויסדויער.

אין דעם נייעם פסיכישן צושטאַנד פון געטא איז געווארן „נאָרמאַל" צו טראַכטן, אז דער דייטש פאַרמאָגט מענטשלעכע רעכטן וואָס געהערן נישט דעם געטא־מענטש. די אייגענע, טיף אין דער הויט אייגענערע אַנדערשקייט, האָט זיך אויסגעדריקט אין קלייניקייטן וואָס זענען אויבערפלעכלעך כמעט נישט באמערקט געווארן און אָפּגעווישט געווארן פאר דער גשיכטע. ס'איז געווען „נאָרמאַל", למשל, צו באַטראַכטן אלס „הויך אנשטענדיק" א מיטגליד פון דער געטא־פאַרוואַלטונג, וואָס פלעגט קומען אין א פאַבריק אריין און רעדן, נישט חלילה, ווי א גלייבער צו א גלייבן, נאָר סתם מענטשלעך צו א יידישן מייסטער, אדער פאַבריקס־לייטער. אויב אזא דייטש האָט נאָך אמאָל פאר אן ארבעט איבערגעלאָזט א פענצל ברויט מיט עפעס וואָס אינעווייניק, איז ער געווען — שוין באַלד א מלאך. דאָס, נישט נאָר פאר דעם וואָס האָט געהאָט דעם קאָנטאַקט, נאָר אויך פאר די אַרומיקע. ס'איז געווען א פאַל, אז א קינד פון דער משפּחה נאָזשיצע, אויף מלינאַרסקע 18, איז קראַנק געווארן און דער עלטערער ברודער, וואָס האָט געארבעט אין „מעטאַל 2" אויף סמאָגאָווע, האָט פון א מיטגליד פון דער געטא־פאַרוואַלטונג באַקומען — א פּעקעלע מעדיקאַמענטן פארן יינגערן ברודער. נאָזשיצע האָט, נישט ווי א באַצאָלונג, נאָר ווי אן אויסדרוק פון דאַנקבאַרקייט, געבראַכט דעם דייטש ביי דער נאָענטסטער געלעגנהייט א גאַלדן קייטעלע מיט א זייגערל, וואָס די פארשטאַרבענע מאָמע האָט איבערגעלאָזט (מסתמא געווען א כלה־מתנה). דער דייטש האָט גאָנץ פיין צוגענומען די מתנה און האָט נאָזשיצען געבראַכט דער־פאר אמאָל אדער צווויי, קליינע ברויט־פּעקעלעך (מסתמא זיין געשעפּטס איבערבייס). פארשטענדלעך, אז אזא זאך איז געטאָן געווארן אין געהיים, אָבער אין אונדזער משפּחה — וואָס האָט געווּסט פון דאָזיקן פאַל, איז אָט דער אומבאַקאַנטער דייטש באַטראַכט געווארן וויי אן אויסערגעווייניקלעך גוטער מענטש.

אָט די פסיכישע איינשטעלונג איז געווען דער גורם דערצו אז דאָס געטא זאָל באַטראַכטן די לאַגע פון באַלד נאָך דער שפּערע ווי א בעסערע לאַגע ווי פריער. ס'איז פאַראן אין יחידישן זכרון פון לאָדזשער געטאָיאַנער אן אלגעמיין בילד פון א גרויזאַמקייט וואָס הייסט שפּערע. אָבער ס'איז פאַראן א סך א בריייטער בילד וואָס דערמאָנט, אז באַלד נאָך דער שפּערע, וועו דוד גערטלער האָט איבערגענומען דעם מלכות איבער דער זאַנדער־פאַליציי, האָט דאָס געטא אריינבאַקומען מער עסן ווי פריער. מען האָט געטיילט דרייצענער קילא קאַרטאָפל, באַלד דערנאָך — 26ער קילא און באַלד דערנאָך טאָקע 39ער קילא ראַציעס. א, יא, א גרויסער טייל פון די וואָס האָבן איבערגעלעבט האָבן אָט די דאָזיקע ראַציעס נישט פארגעסן. אויב אפילו זיי האָבן יא פארגעסן, אז פאַרמעל זענען די קאַרטאָפל פארטיילט געווארן פאר נאָנצע זעקס חדשים (ר.ה. אן ערך 40 דעקא קאַרטאָפל א טאָג, אלס די הויפּט־באַשפייזונג צוזאַמען מיט 25 דעקא ברויט). אין געטא האָט מען נישט געראַטנט פאר וועו מען גיט די ראַציע, נאָר וועו מען גיט זי. ס'איז אויך נישט געווען גאָנץ קלאָר פארוואָס ס'איז מצד די דייטשן געקומען די ענדערונג פלוצים צו אזא גרויסצוגיקייט,

אָבער עפּעס האָט מען געווּסט, אַז דאָס האָט צו טאָן מיט דוד גערטלער'ס מסחר מיט די דייטשן.

ס'איז געווָארן „נאָרמאַל" אין געטאָ צו צעטיילן לויט דער וואָג כמעט אַלעס און אַלצדינג, וואָס האָט געהאָט א שייכות מיט דערנערונג, צווישן די משפּחה־מיטגלידער. אויב ברויט האָט מען אָנגעהויבן אויסווּעגן אין אַלע משפּחות שוין איןווינטער 1940/41, איז נאָך דער שפּערע שוין געווען נאָרמאַל, אַז אויך די ראַציעס פון צוקער, מאַרמעלאַדע און מאָגאַרין זאָל צעווּעגט ווערן צווישן די מיטגלידער. ס'איז אויך נישט געווען קיין זעלטנהייט מער אין 1943 צו טרעפן משפּחות, ווו יעדער האָט געקאָכט זיין אייגענעם מאָלצייט און אָפּגעשלאָסן די ראַציע, חלילה נישט באַגנבעט צו ווערן פון אַנדערע משפּחה־מיטגלידער. (איך טראָג מיט זיך א גדלות־קאָמפּלעקס ביז היינט, דערפאַר ווייל אין אונדזער הויז־געזינד האָבן די זעקס קינדער וואָס זענען געווען אינדערהיים (צוויי זענען שוין מער נישט געווען אין שטוב) אויסגעווויגן די ברויט־ראַציע מיט אַנדערטהאַלבן דעקאָ וויניקער ווי דער צוטייל און האָבן דאָס אַוועקגענעבן פאַר טאַטע־מאַמע. איך בין נאָך מער שטאָלץ אויף דעם וואָס האָבנדיק די מענלעכקייט פון א טאָלאָן, אַדער אפילו אַמאָל די מענלעכקייט ממש צו גנבענען אַביסל גרינצייג, דערפאַר ווייל כ'בין געווען באַקאַנט אַלס פאָעט צווישן די שומרים פון גרינצייג־אָפּטייל, האָב איך דאָס קיינמאָל נישט געטאָן פאַר זיך אַליין ווי א יחיד, נאָר פאַר אונדזער גאַנצן הויז־געזינד. אַזא פּריווילעגיע האָט געהערט צו וויניקע, אָבער צו טיילן אָט די פּריווילעגיע מיט דער משפּחה, איז געווען נאָך מער יוצא מן הכלל).

דער ווינטער 1942/43 איז פון שטאַנדפונקט פון באַשפּייזונג געווען בעסער ווי די פאָרגאַנגענע אכצן חדשים; און היות אַלץ האָט זיך געדרייט אַרום דעם ביסן וואָס איז געלייגט געווָארן אין מויל אריין, איז דער פּעריאָד פון סעפּטעמבער 1942 ביז אן ערך יולי 1943 אריין אין די געשיכטע־בלעטער פון געטאָ ווי א „רואיקע" פּאָר חדשים. אין אָט דער רואיקייט האָט מער נישט עקזיסטירט קיין אַנדערע עמאָציע ווי דאָס קלאַמערן זיך אין דער האָפענונג פון איבערלעבן, און איבערלעבן האָט געהייסן — עסן, כדי צו קענען אויסהאַלטן.

עפּעס האָט מען אין געטאָ געווּסט וועגן דעם גורל פון די „שפּערע"־מענטשן, אָבער דער עפּעס איז געווען באַווּסט צו קליינע גרופּעס און אפילו צווישן די דאָזיקע מענטשן האָט דער גרעסטער טייל מער געאָנט ווי געווּסט געניי וועגן דעם גורל פון די אַרויסגעשיקטע.

ווי מען זאָל נישט אויסטייטשן די מאַכט פון רומקאָווסקי, מוז מען צוגעבן, אַז ער האָט פאַרשטאַנען ווי אַזוי צו פאַרמיידן דעם צוזאַמענברוך פון געטאָ ווי א פּועל יוצא פון די אַלע קלעפּ, וואָס דאָס געטאָ האָט באַקומען. דער אָקסענער נאַזרינג וואָס רומקאָווסקי האָט אָנגעטאָן דעם דורכשניטלעכן געטאָיאַנער, איז באַשטאַנען אין דער נויטוועגדיקייט פון טאָג־טעגלעכער אַרבעט. היות ס'איז נישט געווען מעגלעך אין געטאָ צו חלומען אפילו וועגן אַן עשירות וואָס זאָל דערלויבן עפּעס וואָס צו שפּאָרן אפילו פאַר דער נאָענטסטער צוקונפט, איז יעדער געווען געצווונגען טאָג־אַיין טאָג־אויס פונדאָסניי פירן דעם קאַמף פאַר איבערלעבן. דער רעזולטאַט איז געווען אינפאַך: דער נעכטן האָט געמוזט אָפּשטאַרבן צוזאַמען מיטן קאַלענדאַר־בלאַט. דאָס וואָס איז אַוועק איז אַוועק. דער וואָס האָט נאָך געלעבט — האָט געלעבט און דאָס וואָס לאָזט זיך נישט ראַטעווען, פון דעם מוז זיך דער געדאַנק אָפּזאָגן וואָס גיכער, כדי נישט צו ווערן דערשעפּט פון אומזיסטע עמאָציעס. די איינציקע עמאָציע וואָס איז דערלויבט געווען אין געטאָ איז געווען אַרומרייסענישע צוליב א ביסן. אפילו דער טויט פון א משפּחה־מיטגליד האָט נישט געטאָרט אַרויספירן פון גלייכגעווויכט. אויב ס'איז ווער געשטאָרבן א טאָג פאַר דער ראַציע, האָט זייער שטאַרק געלוינט דעם טויט אויסצואַהאַלטן פאַר אייניקע טעג און אַרויסנעמען דעם צוטייל. די דאָזיקע „נאָרמאַלקייט" האָט זיך אייניגעשטעלט אַזוי גיך ווי דער בלוט־אָפּפלום האָט אויפגעהערט. אייגנטלעך האָט אויפגעהערט נאָר דער בלוט־אָפּפלום וואָס שייך די גרויסע אויסזידלונגען. דער הונגער אין געטאָ האָט אפילו אין די „גוטע" חדשים געהאַט אן אויסווירקונג אויף די וואָס זענען פון פריער געווען געחתמעט צום הונגער־טויט, אָבער דאָס איז געווען אין געטאָ „נאָרמאַל".

אין אָט די נאָך „שפּערע"־חדשים איז דאָס געטאָ געפּאַשעט געווָארן מיט „קולטור". די קולטור — מיט אַדער אן געזנפּיסלעך — איז געקומען אין דער פאָרם פון טעאַטער־קאָנצערטן, וואָס זענען איינגעאָרדנט געווָארן דורך פאַרשידענע רעסאָרטן און אַדמיניסטראַטיוון אָפּטיילן פון געטאָ. ס'איז אַנטשטאַנען א מאָדע פון אַדורכפירן אימפּרעזעס. היות קיין ארטיסטן אַלס א פּריי פּראָפעסיע האָבן אין געטאָ שוין דעמאָלט נישט עקזיסטירט און שרייבער האָבן געמוזט זיין נאָר פאַרזיכטיק מיט זייער פּראָפעסיע, איז דורך נויטוועגדיקייט פון אויסלעבן זיך, און מיט דער מיטהילף פון רומקאָווסקים הסכמה, אַנטשטאַנען א טראַדיציע: יעדער רעסאָרט האָט צוזאַמענגעשטעלט זיין אייגן מאַטעריאַל און געגרייט צום אויפּפירן אן אייגענע „רעוויע". די „רעוויעס" זענען אויפגעפירט געווָארן אין קולטור־הויז אויף קראָוויצקע 3. אין זעלבן פּירט געווָארן אין קולטור־הויז אויף קראָוויצקע 3. אין זעלבן זאָל און אויף דער זעלבער בינע ווו ס'האָט זיך אָפּט אָפּגעשפּילט א מער טראַגי־קאָמישע „רעוויע" פון אַדורכפירן קידושין, וואָס עס האָט געגעבן טאָקע „דער מלך" אַליין. קיין חופּה האָט מען מער נישט געשטעלט, און די קידושין זענען געגעבן געווָארן צו עטלעכע פּאָרלעך מיטאַמאָל. דער גרויסהאַרציקער רומקאָווסקי האָט נאָכן חתונה מאַכן, געטיילט חתן־כלה דרשה־געשאַנק אין דער פאָרם פון א צוטייל פון ברויט און האָניק. לצים פלעגן זאָגן, אַז רומקאָווסקים דרשה־געשאַנק איז אָפט געווען מער ווי די ליבע און דער נדן וועלכע האָבן אין געטאָ נישט עקזיסטירט. אָט די צוויי סאָרטן „רעוויעס" האָבן געהערט צו דער נאָרמאַלקייט פון 1943.

צו דער זעלבער „נאָרמאַלקייט" האָט אויך געהערט א מעדיצין מיטן נאָמען — „ווינאָנטאַל". די דאָזיקע מעדיצין איז געווען א סינטעטישע ווייטאַמין „צע", וואָס האָט געברויכט אָקעגנווירקן די ביינער־אָפּשוואָכונג. די דאָזיקע „ווינאָנטאַל" איז דורך דאָקטוירים פאַרשריבן געווָארן בוכשטעבלעך אין טראָפּנס, צוזאַמען מיט א מעדיצינישן צוטייל פון קאַרטאָפּל־שאָלן, וואָס דער גליקלעכער פאַציענט האָט געמעגט אָפּנעמען אין די עפּנטלעכע קיכן. געמעגט, הייסט עס, אויב ער האָט געהאַט א קיך וואָס האָט געהאַט קאַרטאָפּל־שאָלן און ער האָט פאַרמאָגט געניג פּראָטעקציע אויסצונוצן זיין מעדיצינישן טאָלאָן.

אין 1943 איז אויך געווען „נאָרמאַל" אויפּגעפּרעסן צו

וועלכע דאָס געטאָ האָט זיך נישט געקענט באפרייען. אין די ווינטער־נעכט זענען די צודעק־שמאטעס אָדער דאָס בעטגעוואנט געווען אדורכגענומען מיט פייכטקייט און אין זומער — מיט לייז און וואנצן.

אין יאָר 1943 איז געווען „נאָרמאל", אז דאָס איינגע־שרומפענע געטאָ זאָל פאָרמאָגן צוויי באזונדערע פאָליציי־קערפערשאפטן. די אָרדנונגס־דינסט אָדער סתם פאָליציי, וואָס רומקאָווסקי האָט געהאט איינגעפירט ביים סאמע אָנהויב פון איינאָרדענען דאָס מלכות געטאָ, און די זאָנדער־פאָליציי, וואָס איז אָנטשטאָנען אונטער דער לייטונג פון דוד גערטלער. די זאָנדער זענען געווען א פאָליציי־עליטע וואָס האָט זיך פאָר־נומען בעיקר מיט אן אויבער־שמירה אין אָלע לעבנס־מיטל־אָפטיילן און אין ערטער וווּ ס'איז געווען מעגלעך — לויט די וועלטן פון געטאָ — צו מיסברויכן מיט „עפנטלעכע וועלטן". צוליב די פריוויליגיעס וואָס די דאָזיקע פאָליציי האָט פאָר־מאָגט און צוליב דעם וואָס דער נאָמען „זאָנדער" האָט אין דער געשיכטע פון די מלחמה־יאָרן באקומען א שוידערלעכן אָפקלאַנג, זענען וויניקע פון די וואָס האָבן געדינט אין דאָזיקן אָפטיילּ גרייט מודה צו זיין, אז זיי האָבן געאָרבעט אין דער „זאָנדער"־פאָליציי, וואָס איז אָנטשטאָנען אונטער דער לייטונג, ווי שוין דערמאָנט, פון דוד גערטלער. נאָך דעם ווי דוד גערטלער איז אין זומער 1943 אַרויסגעפירט געוואָרן פון געטאָ, האָט די לייטונג איבערגענומען מארק קליגער, א פערזאָן וואָס איז נישט געשטאָנען א סך העכער ווי זיין פאָרגייער.

אָביעקטיוו געקוקט האָבן די ריזען פון דער „זאָנדער"־פאָליציי אויסגעפילט מענטשן מיט פריוויליגיעס, אָבער אין אָלגעמיין געזעלשאפטלעך פאָרטרוילעכע. געווענענע לערער וואָס האָבן פאָרמאָגט דערצו גענוג פראָטעקציע, סטודענטן פון פאָר דער מלחמה וואָס האָבן געהערט צו די געהעריקע פאָר־טייען און טיילווייז אפילו מענטשן מיט אקאדעמישער בילדונג. פאָרשטענדלעך, אז אין די באדינגונגען פון געטאָ־לעבן האָט נישט געקענט געמאָלט זיין, אז אזא פריוויליגירטע גרופּע זאָל ווערן באטראכט אויפן סמך פון זייער אויפנאבע. שוין דאָס אליין וואָס די „זאָנדער"־פאָליציי איז געווען, ווי פריער דער־מאָנט, א קערפערשאפט פון פריוויליגירטע, איז געווען גענוג סיבה צו טראָגן אויף איר א פארדאכט. ס'איז אויך קלאָר, אז זייערע צוטיילן זענען געווען א היפש ביסל בעסער ווי די וואָס עס האָט אָפגענומען דער פשוטער געטאָיאָנער. היות אויך דער „זאָנדער" - פאָליציאָנט איז געווען סוף כל סוף א געטאָ־ייד און האָט נעלעבט אין קריז פון די שפּאָנונגען וואָס האָבן געהערשט אין געטאָ, (כאָטש אליין א מער געשיצטער פון די אויסווירקונגען), איז קלאָר, אז דאָס וואָס דער „זאָנדער"־פאָליציאָנט האָט לויט זיין השגה געשאָצט ווי א טייל פון זיין דינסט, איז אין אמתן געווען א מין איזדעקיעווען זיך איבער די אומבאהאָלפענע מאסן אין געטאָ. לויט דער מאָס פון דער „זאָנדער"־פאָליציי, דאַרף די נאָרמאָלע אָרדענונגס־דינסט פון געטאָ אין יאָר 1943, באטראכט ווערן ווי צווייט — און אפשר נאָר — דריט־ראַנגיק אין זייער וויכטיקייט. אָבער ביידע פאָ־ליציי־קערפערשאפטן האָבן געהערט צו דער געטאָ־„נאָרמאל־קייט".

ס'איז אויך געווען „נאָרמאל" אין געטאָ אָפצוזאָגן זיך פון דער ווירקלעכקייט, וואָס האָט געהערשט אין די געטאָ־גאסן און אויספילן די טיפע לוידיקייט וואָס האָט געהויערט אין דעם אָרום מיט גייסטיקן אינהאלט. ס'איז גוט באקאנט, אז דאָס געטאָ האָט פארמאָגט א שרייבער־קרייז, א קריז פון מאָלער און מוזיקער. וויניקער באקאנט איז די עקזיסטענץ פון יונגט־גרופּן, וואָס האָבן אויפגעהאלטן זייער טעטיקייט

דער לעצטער וועג...

כמעט ביזן לעצטן טאָג פון געטאָ קיום. כמעט פארגעסן איז די אָרבעט פון לערער און דערציער, וואָס האָבן אין די „נאָר־מאָלע" באדינגונגען פון 1943 פארוואנדלט די אָרבעטס־רעסאָרטן אין ערטער וווּ די יונגע קינדער האָבן באקומען כמעט א נאָרמאָלע דערציאונג, אויף וויפיל דאָס איז געווען מעגלעך אין די געטאָ־באדינגונגען.

אין זומער 1943, שוין נאָך דעם ווי דער גרעסטער טייל פון יידישע קינדער זענען אָרויסגעריסן געוואָרן פונעם געטאָ, האָט א יונגער פעראָנאָג מיטן נאָמען מארקיעוויטש ז"ל, גע־גרינדעט כמעט אויף אייגענער האנט א קינדער־דערציאונגס־אנשטאָלט אין דעם באקלידונגס־רעסאָרט אויף דוואָרסקע 10-14, וואָס איז געווען באקאנט ווי גלאָזערס רעסאָרט. היות ס'איז נישט מעגלעך געווען אזא אנשטאָלט אויפצוהאלטן סתם ווי א שולע, האָט מארקיעוויטש צוזאמען מיט זיין פרוי פאר־לייגט א „טעאטער פון קינדער פאר קינדער" ביים שניידער־רעסאָרט. צום לויב פון דעם פארבריקס־לייטער גלאָזער און לויט זיינע מעגלעכקייטן, האָט ער אפילו די טעטיקייט שטילער־הייט אונטערשטיצט. אויפן סמך פון זיינע רעכט אלס לייטער האָבן די קינדער וואָס זענען געקומען נאָך די אָרבעטס־שעהן אין די רעסאָרטס־צימערן, באקומען צוויי־דריי מאָל א וואָך א צוגאָב־זופּ. אין דער אָרבעט פון דעם קינדער־טעאטער האָבן זיך באטייליקט, לויט ווי כ'געדענק נאָך, דער מוזיקער דוד בייגעלמאן ע"ה, שמעון יאנאָווסקי ע"ה, משה ווינבערג ע"ה, שלום שוואַרץ ע"ה און, יבדלו לחיים, די שרייבערין שבע גלאָס־ווינער, א. ציקערט און שמאי ראָזענבלום. לויידער גע־דענק איך מער נישט דעם נאָמען פון דער באגאָבטער טענצע־

רין וואָס האָט געלערנט די קינדער ריטם־גימנאַסטיק און מיט זיי אויך איינגעשטעלט טענץ. אזוי שפּעט ווי אין זומער 1944, האָרט פּאַרן לִיקווידירן דאָס געטאָ, ווען אין נאַנצן שטח פון געטאָ האָבן זיך געפונען נישט מער ווי 8 צוויי־דריי פּיאַנאָס, וואָס זענען געבליבן מיט דער פּערזענלעכער דערלויבעניש פון האַנס ביבאָוו יש"ו, האָט דאָס קינדער־טעאַטער ענרייט 8 פּאַרשטעלונג: אַן אָפּערעטקע געשריבן דורך שמעון יאַנאָווסקי און א. ציקערט, מיט מוזיק פון דוד בייגלעמאַן. די אָפּערעטקע איז נישט אויפגעפירט נעוואָרן. די לִיקווידאַציע פון געטאָ איז געקומען האָרט פּאַר דער פּרעמיערע, אָבער איך בין, דוכט זיך, דער לעצטער וואָס געדענק נאָך 8 זייער גרויסן טייל פון דער מוזיק און די לירִיק. דער נאָמען פון דער אָפּערעטקע: „גאַנטע קאָזאַק".

אָט אזוי זענען אַדורך די „נאַרמאַלע" צייטן פון אָקטאָבער 1942 ביז אַן ערך נאָוועמבער 1943. מענטשן זענען געשטאַרבן פון הונגער. קלענערע אויסזיכלונגען זענען אָנגענאַנגען כסדר אַן איבעררִיים. דורך ייוו"א (יידן ווילן אזוי) האָט מען זיך דערוווּסט (טאַקע אויף אַן אמתן דורך ראַדיאָ), וועגן דער אינוואַזיע אין סיציליע, וועגן די זיגן אויפן מזרח־דיקן פראָנט און צווישן די דאָזיקע ידיעות האָט זיך אויך געהערט א ידיעה, אז יידן אין וואַרשע האָבן רעוואָלטירט מיט געווער אין האַנט קעגן דייטשער אונטערדריקונג. אָט די ידיעה אז יידן האָבן געקענט הויבן א האַנט קעגן דייטש און נאָך דערצו מיט געווער, איז פאַר דער געטאָ־פּסיכאָלאָגיע אין יאָר 1943 געווען פון די אויסטערלישקייטן וואָס האָבן נישט געקענט אריין אין די תחומים פון „נאַרמאַל".

עפּילאָג

די צען חדשים — נאָוועמבער 1943—אויגוסט 1944 — זענען געווען קריזים־חדשים, ווו דער גורל פון געטאָ איז געלעגן אויף דער וואָג כמעט די גאַנצע צייט, און ווי מיר ווייסן, האָט דאָס געטאָ דעם קריזים נישט אויסגעהאַלטן.

ווען דער גורל וואָלט פאַרמאָגט צום יידישן פאָלק אין יענע טעג אַביסל רחמים, האָט דאָס לאָדזשער געטאָ געקענט באַפרייט ווערן און זיין דער אינציקער המשך פון 8 קהילה, וואָס איז אַדורך דורך די טויטן־ווענן און געבליבן לעבן אַן איבעררִיים. אָבער נישט באַשערט איז געווען געטאָ־לאָדזש, אז פאַר אירעטוועגן זאָל סאָוויעט־רוסלאַנד שפּילן די ראָלע פון 8 באַפרייער. יאָ, דאָס געטאָ האָט מיט אייגענע אויגן געזען וויי די דייטשע אַרמיי לויפט אויף צוריק צום מערב, אָבער דער צוריק האָט זיך אָפּגעשטעלט פאַר די דראָטן פון געטאָ און האָט דאָרט געוואָרט ביז דער לִיקווידאַציע פון דער לעצטער יידישער קהילה אין מזרח־אייראָפּע.

דער קריזים האָט זיך אָנגעהויבן אין נאָוועמבער 1943. ס'איז אומדיטלעך די סיבה וואָס האָט געבראַכט די ערשטע אויסווירקונגען, אָבער סוף נאָוועמבער 1943 האָט די געטאָ־פאַרוואַלטונג איבערגענומען דירעקט דאָס אויסשטעלן פון לעבנסמיטל־ראַציעס. די פאַרטיילונגען האָבן זיך נישט פאַר־בעסערט, אומגעקערט — זיי זענען געוואָרן נאָך שוואַכער ווי פריער. דערביבער קען נישט זיין קיין אויסטייטש, אז שולדיק געווען אין דער שלעכטער דערנערונג איז רומקאָווסקי און זיין באַשפּייזונגס־אָפּאַראַט, וואָס האָט אויסגענוצט דעם נאַנצן אָפּאַראָוויזאַציע־אָפּטיל פאַר אייגענע צוועקן. די סיבה פון איבערנעמען דעם אָפּאַראָוויזאַציע־אַמט דאַרף געזוכט ווערן אין די ראַמען פון קריזים. אין דעם הינטער־קולִיסן קאַמף וואָס איז אָנגענאַנגן צווישן פאַרשידענע דייטשע אינסטאַנצן ווענן דער יידן־פראַגע בכלל און דעם ווערט פון געטאָ קיום, האָט ביבאָוו געוואָלט ווייזן, אז ס'איז נישט אמת אז דאָס געטאָ פאַרמאָגט וועלכע עס נישט איז זעלבסטשטענדיקייט. דאָס איבערנעמען די ממשלה איבער דער געטאָ־אָפּאַראָוויזאַציע, דאָס אַרויסגעבן די ראַציעס אונטער זיין נאָמען, האָט ביבאָוון געדינט ווי 8 באַווייז דערצו. פאַרמעל זענען אָפילו געגעבן געוואָרן צירקולאַרן און מעמאָראַנדומס ווענן די ענדערונגען צו די לייטער און אַרבעטער פון אָפּאַראָוויזאַציע, אָבער אין דער ווירקלעכקייט האָט זיך גאָרנישט געענדערט. שטשענשלִיווי, דער פּריידיקער לייטער פון אָפּאַראָוויזאַציע איז ווייטער געבליבן, אזוי אויך אָלע אַנדערע. די פּראָטעקציע האָט ווייטער געאַרבעט ביזן לעצטן מאָמענט, כאָטש די קריזין פון די פּריווילעגירטע זענען געוואָרן ענגער און ענגער אַן אויפהער, וואָס שטאַרקער עס איז געוואָרן די תליה־פּעטלִיע אַרום דעם גורל פון געטאָ.

אין די לעצטע חדשים האָט איין קאָמיסיע נאָך דער אַנדערער באַזוכט דאָס געטאָ. מען האָט געווּסט, אז עפּעס קומט פאָר, אָבער דער ווילן איבערצולעבן האָט זיך געקלאַמערט אין גלִיק פון די טעג: וועמענס טויט וועט קומען פריער — זייערער אָדער נישט אויסגערעדט זאָל עס ווערן...

טראָט ביי טראָט איז דער צוויי־גליק פון צווי אומגלייכע געגאַנגען לויט דער אָפּשאַצונג פון דער געטאָ־שטימונג, כמעט שפּאַן אין שפּאַן פאַר ביידע צדדים. פון איין זייט איז אַנגעגאַנגען א כסדרדיקע אַרויסשיקונג פון הונדערטער און אָמאָל אויך א טויזנט מענטשן א חודש פון געטאָ; פון דער אַנדערער זייט אָבער, האָט לויט דער אויסרעכענונג פון די אַרויסשיקונגען, דאָס געטאָ געקענט אויסהאַלטן נאָך לענגער ווי אַכצן חדשים און ס'איז קיין ספק נישט, אז אזוי לאַנג וועלן די דייטשן אין לאָדזש שוין נישט פאַרבלייבן; אָבער דאָס געטאָ גופא האָט מיט גאָרנישט נישט געקענט באַווירקן דעם אויסגאַנג פון דעם צוויי־גליק.

דער טויט פון געטאָ איז געקומען — גראָד ווען די שטימונג איז געווען א גהויבענע, גראָד ווען ס'איז נישט געווען מער קיין סוד, אז די זומער־אָפּענסיוו פון סאָוויעט־רוסלאַנד גייט פאָראויס מיט גיכע טריט. אין דרויסן, איבער די דראָטן, האָבן זיך די דייטשע מלחמה־מאַשינען געיאָגט מיט אן אימפעט פון א נאָענטן פראָנט; אָפילו די אויטאָס, וואָס האָבן געפירט גרינצייג פאַרן געטאָ, זענען אין די לעצטע וואָכן געווען טיילווייז מיליטעריש. דאָס אָפּגעשוואַכטע הערץ פון געטאָ האָט ענגומען קלאָפן האַסטיקער מיט א גלויבן אז עס וועט געווינען דעם לויף צווישן טויט און באַפרייאונג.

אָבער געווּנען האָט דער טויט.

אין משך פון ווייניקער ווי א חודש, א זומערדיקער אויגוסט חודש 1944, איז דאָס געטאָ לִיקווידירט געוואָרן און די לעצטע האָפענונג איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א נאַנג צו די גאַז־קאַמערן פון אוישוויץ. אין געטאָ זענען געבליבן אן ערך אכט הונדערט יידישע אויפרוימער און עטלעכע צענדליק משפּחות אויסבאַהאַלטענע. די גאַסן זענען געוואָרן פוסט און

די פאַרווייסטונג האָט זיך צעלייגט איבער אַלץ און אַלעמען. אָבער גראָד אין יענער וויסטקייט האָט דאָס נעטאָ געשטעלט א ווידערשטאַנד פון גבורה. א נעטאָ־דאָקטאָר וואָס האָט זיך אויסבאהאלטן אין א בונקער — ד"ר ווייסקאָפּ ז"ל — איז אַנטדעקט געוואָרן דורך דער געבליבענער אָרדענונגס־דינסט, און מורא האָבנדיק פאר זייערע אייגענע קעפּ, האָבן זיי דערוועגן צוויסן נעגעבן דער נעטאָ־פאַרוואַלטונג. ביבאַוו יש"ו איז נעקומען אָנקוקן דעם בונקער און לויט ענויע קוואַלן, האָט ד"ר ווייסקאָפּ זיך געוואָרפן אויף ביבאַווין מיט לויידיקע הענט; דער דייטשער גיבור האָט זיך פאַרטיידיקט — מיט א רעוואָלווער.

דער לעצטער ווידערשטאַנד איז געמאַכט געוואָרן אין די לעצטע 24 שעה פון דייטשער הערשאפט אין לאָדזש. זעט אויס, אז די פסיכאָאַנישע אויסווירקונג פון דעם וואָס איז פאַרגעקומען איז נישט געווען אייגזייטיק. אויך די דייטשן האָבן נעגלויבט, אז דער לעצטער ייד וועט קוקן אויף זיי ווי אויף אויבערמענטשן אָן שום אייגענעם ווילן. אין לעצטן טאָג פון זייער ממשלה אין לאָדזש האָבן די פירער פון דער נעטאָ־פאַרוואַלטונג איבערגענעבן דורך דעם פירער פון די נעטאָ־אויפרוימער א באפעל, אז די אכט הונדערט יידן זאָלן זיך צושטעלן אינדערפרי אויפן יידישן בית החיים. דער יידישער לייטער האָט אָנגענומען דעם באפעל, צוגעזאָגט אפשר אים אויסצופירן און טאקע באלד צו וויסן געגעבן די אכט הונדערט אויפרוימער, אז ביבאַוו מיט זיינע הענקער וועלן וואַרטן אויף זיי — אויפן יידישן בית עלמין. די אויפרוימער האָבן די אָנדייטונג גוט פארשטאַנען און זענען זיך צעלאָפן אין די פוסטע הייזער פון נעטאָ.

א גרויסער טייל פון די לעצטע אויסבאהאלטענע האָבן זייער מקום מקלט אויסגעוויילט נאָענט צו די נעטאָ־גרענעצן, פון דאָרט האָבען זיי נאכגעקוקט און צוגעזען די מהומה פון די דייטשן אין די לעצטע שעהן. אָט די יידן זענען באפרייט געוואָרן ממש אין נעטאָ, אָבער ווי יחידים. דאָס נעטאָ לאָדזש, וואָס די רוסן האָבן אָנגעטראָפן איז געווען נישט מער ווי דער בר־מינן פון א גרויסע, לעצטע יידישע קהילה אין היטלערס אייראָפּע וואָס האָט געגוסט און געצאָנקט איבער פיר יאָר.

שבע גלאַס־וויגער

קינדער אין געטאָ

א פיינלעך קאַפּיטל אין דער יידישער מאַרטיר־

געשיכטע פארנעמט דאָס קינד אין לאָדזשער געטאָ שוין פון סאָמע אָנהויב אָן.

די „איבערזידלונגען", אויסזידלונגען און אלע אַנדערע רדיפות און אכזריותן האָבן גאָר שנעל צעשיידט, צעריסן יידיש משפחה־לעבן.

דערצו נאָך האָבן צענדליקער טויזנטער יונגע יידישע מענער — וועו די היטלער־ארמיי האָט אריינמאַרשירט קיין לאָדזש — אין כאַאָס פארלאָזט זייערע היימען, עלטערן, ווייב און קינדער, און אַנטלאָפן צו די גרענעצן פון רוסלאַנד, כדי דאָרט צו געפינען צייטווייליקע שוץ.

דאָ, וווּ ס'איז ערשט נישט לאַנג געווען א דאָך איבערן קאָפּ, טאַטע־מאַמע און אויפזיכט הערשט שוין עלנדקייט און פארצווייפלונג.

אזוי זענען אויף פארשיידענע טראַגישע אופנים צעבראָכן געווארן יידישע היימען, איבערלאָזנדיק האלבע און אויך קיילעבדיקע יתומים, פיצלעך קינדער אויף הפקר. שוין פון די ערשטע טעג אָן, איז דער הונגער אין געטאָ געווארן דער אויסזויגער פון מענטשלעכן לייב. די כסדרדיקע אומרואיקייט, אומזיכערקייט און די שפאַנונג האָט נעמאכט יונגע מענטשן גרוי און אלט, דערצו נאָך האָבן די מאַטעריעלע מיטלען ביי די מערסטע משפחות גאָר שנעל זיך אויסגעלאָזט. פאר־צווייפלטע און רעזיגנירטע האָבן מענער און פרויען — אין יענעם זומער פון 1940 זיך ארומגעטראָגן מיט אייגענעם לעבן. וועמענזשע האָט אין אזא אומרחמנותדיק־קאַלטער וועלט נעקענט אָנגיין דער גורל פון עמעצנס א קינד?

אָבער דער אינסטינקט פאר וועלן לעבן — האָט אויך א טייל פון די דאָזיקע פארוואָרלאָזטע, יונגע קינדער אונטער־געזאָגט, נישט אונטערצוגעבן זיך דעם גורל.

דער אומרו האָט פריצייטיק זיי געטריבן פון שטוב אין גאַס אריין, און באפוילן צו זוכן עפעס א פרנסה, אויף צו קענען אַדורכשטוקעווען די שווערע טעג — וועלן זעלבשטענדיק און אליין טראָגן יונגערהייט דעם עול פון הארטן לעבן אויף די שוואכינקע אקסלען; וועלן פארזארגער, נישט נאָר בלויז פאר זיך, נאָר אָפטמאָל אויך פאר עטלעכע יינגערע שוועסטער־לעך און ברידערלעך.

איינצלנע זענען געווארן הויף־זינגער: געגאַנגען טאָג־איין טאָג־אויס איבער די באַלוטער הויפן, און דאָרט מיט צארטע שטימעלעך אויסגעווויינט זייערע געזאַנגען, מיט אויסגע־שטרעקטע הענטלעך און אויגן בעטלענדיקע, פלעגן זיי נאָכן אָפזינגען זייערע לידלעך, אומגעדולדיק אריינקוקן אין יעדן פענצטער באזונדער, און אָפוואַרטן ביז עמעצער פון די איינ־ווויינער וועט זיך מיט עפעס דערבארעמען.

אנדערע זענען געווארן „קוילן־גרעבער": נישט ווייט פון דער אָקאָפאָווע גאַס, אויף די פארלאָזענע מארישינער פעלדער, וווּ מ'פלעגט אמאָל ארויספירן דאָס אָנגעזאמלטע מיסט — דאָרט צווישן די מיסט־הויפנס פלעגן קינדער פארברענגען גאַנצע טעג. מיט לאָפאַטעס, האַקמעסערס און עמערס. אין די הענט, פלעגן זיי ארויסזוכן צווישן שמוציקן אָפפאָל די „שווארצע פיצלעך גאָלד": שטיקלעך קוילן, נישט דערברענט האָלץ, אָדער קוילן־שטויב וואָס באַלעבאַסטעס האָבן אמאָל אין די גוטע צייטן ארויסגעווארפן פון די שטיבער. מחמת דעם דוחק אין ברען־מאַטעריאַל, וואָס האָט געהערשט אין געטאָ פלעגן די דאָזיקע „קוילנגרעבער" פארקויפן דאָס ביסל קוילן־אָפפאָל אויפן שווארצן מארק פאר א גוטן פרייז און דאָס האָט זיי געגעבן די מעגלעכקייט זיך איינצושאָפן די טעגלעכע פראָדוקטן־צוטיילונגען, די אזוי נערופענע „ראציעס".

א גרעסערער טייל פון די־א יונגע קינדער האָט פריצייטיק זיך געגנומען צו גאַסן־הענדלערי. שוין אין גרויען באגינען האָט מען זיי געטראָפן, די קליינינקע, וואָס אמאָל געטאָ־הענד־לער אין גאַס, מיט מידע, נישט אויסגעשלאָפענע אייגעלעך, פלעגן זיי אין אלע ראָגן, אין אלע פארווארפענע ווינקעלעך פון געטאָ אויסקוקן אויף א קונה.

אויסגעפרוירענע, קריעה־בליעה'דיקע, פלעגן די דאָזיקע יינגע הענדלער, מיט זייערע הייזעריקע שטימען, וועקן דאָס נאָך־נישט־וואַכנדיקע געטאָ פון קאָשמאַרן שלאָף.

ווי קליינע שווארצע פינטעלעך האָבן זיי ווינטער־צייט ארויסגעקוקט פון שנייאיקן ארום. מיט רויטע, פון קעלט נע־שוואָלענע הענטלעך, פארשטעקט אונטער א צעריסענעם בגד, פלעגן די קינדער אָפטמאָל אויסבאהאלטן די גאַנצע „קראָם" זייערע, וואָס איז באשטאַנען נישט מער, ווי פון עטלעכע הונ־דערט סאַכארינען, א ביסל צוקערלעך אויסגעארבעט פון עפעס אן „ערזאַץ־קאַווע" און אויך צו עטלעכע שאַכטלעך ציגארעטן פון ערגסטן מין. „קויפט קארמעלקעס, די גרויסע־קילאָמעט־

ראָוע, זיסע ברויטן. קויפט אהיים, א האַרץ־דערקאַפעניש, פאר זיך און פאר אייער משפּחה" — האָט פון איין ווינקל גאַס זיך געהערט א מאַנאָטאָנער אויסרוף: א קינדערישער ניגון, וואָס האָט ווי מיט מעסער געשניטן די פרימאַרגנדיקע קאַלטע לופט.

„סאַכאַרינען, סאַכאַרינען, צען דאָפּלטע סאַכאַרינען פאר איין מאַרק" — האָבן פון קעגנאיבערדיקן טראָטואַר אים איבערגעשטיגן די אויסגעשרייען פון אנדערע קלייניע „קאָנ־קורענטן".

פון אָט די־אַ מרה־שחורהדיקע רעקלאַמע־טענער האָט מען גלייך געקענט ארויספילן די טראַגעדיע פונעם דאָזיקן יידישן קינד. גלייך האָט זיך אַנטפּלעקט דאָס בילד פון זיין „היים", פון זיין נאַסער קעלער־שטוב, וווּ אויף די וועגט שלענגלען זיך פראָנק און פריי קאַרבידטע וואַסער־שנורן, און אין די ווינקלען אויף קופּעס שמאַטעס ליגן אייגנעקאַרטשעט, אויסגעדאַרטע, שווינדזוכטיקע קינדער־גופימלעך מיט מאַטע, פּאַרבלאָזע אייגעלעך און אָפּענע מיילעכלעך וואַרטן זיי אויף זייער „פּאַרזאָרגער" — אפשר וועט ער דאָך עפּעס אהיימברענ־גען פון גאַס, אויף צו קענען שטילן דעם הונגער.

וויפל האַרץ־קלאָפעניש, וויפל ציטער האָט אדורכגעלעבט דער דאָזיקער יונגער הענדלער אין גאַס, ביז ער האָט זוכה געווען אהיימצוברענגען זיין „פּאַרדינסט".

מיט אַנגעשטרענגטער וואַכזאַמקייט פלענן די דאָזיקע חברה־לייט ארבעטן מיט אַלע חושים; דאָ א בליק מיט די אויגן, דאָרט א האַרק מיט די אויערן, אפשר פאַלגט זיי נאָך ערגעץ־וווּ א „זעקס־זעקס" (א פּאַליציאַנט).

אָך און ווי איז דעמאָלט געווען צום דאָזיקן פרנסה־געבער, וואָס איז אריינגעפאַלן אין די הענט פון אזא „זעקס־זעקס". מיט זיין סחורה האָט דער דאָזיקער „פּאַרבערעכער" זיך קיינמאָל מער נישט צוריקגעזען. אומזיסט פלענט ער זיך באמיען צו ווירקן אויפן האַרטן געוויסן פון פּאָליציסט. — „איך בעט אייך הער־פּאָליצמייסטער, גיט מיר צוריק מיין סחורה, לאָזט מיך אָפּ; מיין טאַטע איז אין רוסלאַנד, די מאַמע איז ערשט נישט לאַנג געשטאָרבן, צוויי יינגערע קינדער אונ־דזערע ליגן פארהונגערט און געשוואָלן אין די בעטן און וואַרטן אויף מיר, אז כ'זאָל אהיימברענגען עפּעס צו עסן, וואָס זאָל איך זיי זאָגן"...

א דערשלאָגענער און א פארשעמטער פלענט אזא „פאר־זאָרגער" פּאַרקירצוען צוריק אהיים אין קעלער אריין, און דערנאָך נישט געקענט קוקן זיינע בריידערלעך אין די אויגן...

די דאָזיקע קינדער זענען פון די פריסטע יאָרן געוואָרן פּאַרזאָרגער: געוואַשן, גערוימט, געשייערט און אויך ארומ־גלאָפּן צוויישן שכנים כדי זיך באַרגן אמאָל א שיסל, א טעפּל, אדער גאָר א פּאָר גראַשן איבערצולעבן דעם טאָג.

מען האָט אויך די דאָזיקע קלייניע משפּחה־פּאַרזאָרגער אָפּט געקענט טרעפן שטיין שעהן לאַנג אין די רייען ביי די „לאַדנס" נאָך פּראָדוקטן־צוטיילונגען, מיט דערוואַקסענע צו־גלייך; טיילמאָל ביינאכט זיך אדורכשלייכן מיט א טעפּל אין דער האנט — צו די אלגעמיינע נאז־קיכן, וויל אין דער שטוב

קינדער האנדלען

איז נישט געווען קיין האַלץ אָדער קויל־ן אויף אָנצוווּאַרעמען אָדער אויפקאָכן א ביסל וואַסער.

אזוי זענען זיי בייטאָג געווען די „פּאַרדינער" און „בא־שפּייזער" און דערנאָך ביז שפּעט ביינאכט, באַלעבאַטעווטע אין דער שטוב.

*

סוף יאָר 1940, זענען דורך דעם אָפּטיילּ פאר סאָציאַלער שוץ אין געטאָ געשאַפן געוואָרן פאר די טויזנטער איבערגע־בליבענע האַלבע און קיילעכדיקע יתומים־קינדער עטלעכע הייַמען, צוויישן זיי די קינדער־קאָלאָניע אין מאַריישין, וווּ איך האָב געארבעט אלס דערציִערין. קרוב 1600 יתומים — האָבן אין מאַריישין געפונען זייער פּראַוויזאָרישע היים, אויף צו קענען אדורכלעבן די גרויזאַמע געטאָ־טעג.

די דאָזיקע פּאַרוואָרלאָזטע קינדער האָבן געשטאַמט פון פארשיידענע הייַמען: אייניקע — פון די אמאָל רייכערע לאָ־דזשער קוואַרטאָלן, פון פארמעגלעכע עלטערן — אויסגעהאָ־דעוועט דורך מאַמעס הענט, ווי אייַדעלע בלומען, דורך אי־בערגענעבענע גערטנער. אנדערע זענען געקומען פון די אָרעמ־סטע שיכטן: אין אָפּגעריסענע קליידער, אָפּגעלאָזענע, באַלו־טער קינדער, וועלכע האָבן פון פריער שוין געהאַט איינע־זאָפּט אין זיך דעם אראָמאַט פון דחקות און גרויען לעבן,

אויך א סך פון די יונגע נאָסן־הענדלער, „קוילן־גרעבער" און קלייניע פאַרזאָרגער האָבן נעפונען דאָרט זייער מקום־מקלט.

ס'זענען אויך אין דער זעלבער צייט געשאפן געוואָרן אין געטאָ די „בורסעס" פאר עלטערע און מער דערוואקסענע יתומים; יינגלעך און מיידלעך באזונדער, ווי אויך א היים פאר זויג־קינדער.

*

מאַרישין איז געווען אן אָפּגעזונדערטע „אויטאָנאָמיע" אין דעם טרויעריקן מלכות־געטאָ. געהאָט איר אייגענעם אָפּ־ראָוויזאָציע־אָפּטייל, עטלעכע אלגעמיינע קיכן פאר די קינדער, איר אייגענע וועשעריי און באקלייד־שטעלע. געווען דאָרט א מיניאָטור־שפּיטאָל מיט צוויי יונגע דאָקטוירים, עטלעכע קראַנקן־שוועסטער, סאַניטאַרן און היגיעניסטן, אן אָפּטיק, א פּרעוונטאָריע און איזאָליר־צימערן פאר אָנשטעקנדיק־קראַנקע.

געווען דאָרט אויך א ספּעציעלע היים פאר פּיצלעך־קינדער — פון צוויי ביז זיבן יאָר אלט, א „גרופּע" פאר גייסטיק־צוריק־געשטאַנענע קינדער, א חדר מיט א פרומען רבין פאר רעלי־גיעזע יינגלעך; נעהאָט איר אייגענע שול מיט יידיש אלס אונ־טעריכט־שפּראַך, מיט א פּראַגראַם פון יידישע לימודים, וועלכע ס'האָבן טעגלעך באזונט 1200 קינדער. אויך שפּעטער, וען די דייטשן האָבן באפוילן צו פאַרמאַכן אלע שולן אין געטאָ, און פאַרבאָטן דאָס לערנען, האָבן לערער אין די גרופּעס געהיים געלערנט די קינדער שרייבן, רעכענען, תנ"ך און יידישע געשיכטע.

מאַרישין האָט אויך פאַרמאָגט אן אייגענעם טעאַטער־זאל, וואָס איז געווען פאַרמאָגט ביי פאַרשיידענע געלעגנהייטן פאר קינדער־פאַרשטעלונגען, געזאַנג, טענץ און ספּאָרט־פאַרמעס־טונגען. שפּעטער האָט ליידער דער זעלבער טעאַטער־זאל געדינט אלס טראַנזיט־דעפּאָרטיר־צענטער פאר די פאַרמשפּטע צו די נאַז־קאַמערן אין כעלמנאָ...

אפילו א באזונדערן פאָליציי־רעוויר האָט מאַרישין פאר־מאָגט. צוזאמען מיטן טעכנישן פערסאָנאל, מיט די לערער, ספּאָרט־אינסטרוקטאָרן, דערציער און געהילף־דערציער זענען נעבן 1561 קינדער באשעפטיקט נעווען ארום 400 דערוואקסענע.

*

מאַרישין — א פאַרשטאָט פון לאָדזש — עטלעכע קילא־מעטער פון באלוט — איז דורך די דייטשן צוגעטיילט געוואָרן צום געטאָ־קוואַרטל, מחמת דורך דאָרט האָט געפירט דער אייניציקער וועג צום יידישן בית־עולם... אלע אנדערע וועגן אהינצו זענען דורך זיי פארצוימט געוואָרן מיט שטעכל־דראָטן און האָבן געהערט צו דער אַרישער זיים.

דאָרט אינעם דערפל — וווּ ס'האָבן אמאָל געלעבט נאָר פאָליאקן — און א יידישער פּוס האָט זעלטן וועו געוואָגט אין נאָרמאלע צייטן איבערצוטרעטן דאָס דאָזיקע אָרט, וויל די נעגנט איז באַוווינט געווען מערסטנטייל דורך באַאמטע מיט אנטיסעמיטישע איינשטעלונגען — איז נעשאפן געוואָרן די היים פאר די פארוואַרלאָזטע נעטאָ־יתומים.

טאָג־איין טאָג־אויס זענען דורך די מאַרישינער בלאָטיקע וועגן, געלאָפן די שוואַרצע עגלה־ווענעער, צום נאָענטן בית־עולם, טראָגנדיק יונג־פארשניטענע לעבנס צו זייער איי־ביקער רו.

דאָס קליינוואַרג האָט זיך שנעל צוגעווויינט צום „גוטן־אָרט". טיילמאָל אפילו זיך געשפּילט צווישן די מצבות אין „באהעלטערלעך". זיך צוגעווויינט צו די טרערן און ליידן, צום געווויין פון דערוואקסענע מענטשן און דער בית־עולם איז פאר די דאָזיקע קינדער נישט געווען מער קיין שרעק־וואָרט...

די הילצערנע הייזלעך, וווּ ס'האָבן נעלעבט די קינדער מיט זייערע דערציער, האָבן אויסגעזען ווי זיי וואָלטן פון זיך זעלבסט ארויסגעוואקסן אויף די נעסלעך פון מאַרישין, צווא־מען מיט זייערע נערטנדלעך, קוסטעם און בייקער. מ'האָט אָנגעזען, אז ס'פעלט דאָרט די האַנט פון די דאָרפישע באַ־לעבאטים. דאָס קאָכעדיקע לעבן אין געטאָ, פול מיט ראַנגלע־נישן איז געווען א לעבן „אויף דערווייל" — און וועמענזשע איז אין אזא צייט אין זינען נעלעגן די זאָרג איבער עמעצנס גאָרטן אָדער הויז?

אויף דער ערד, וווּ ס'האָט ערשט נישט לאַנג זיך גערו־דערט מיט בלויז גויאישקייט—וווּ די לופט איז געווען אדורכ־נעזאפט מיט אַנטיסעמיטישן סם — האָט מיטאַמאָל נענומען שפּראָצן מיט לעבעדיקייט פון יידישן קינד: דאָס נעווויין זיינס און ס'נעלעכטער, זיינע חלומות און טרערן, און אויך ס'געזאַנג פונעם יידישן קינד האָט נישט פארפעלט אויף מאַרישינער געטאָ־ערד. נישט איינמאָל האָט דאָס יידישע ליד פול מיט בענקשאפטן און טרוימען אָפּגעקלונגען האָרט נעבן די דראָט־פארצוימונגען.

ווי אן אָזיס אין מדבר, אזוי האָט מאַרישין מיט אירע נערנטנדלעך נעבן יערן הייזל, ביימער און קוסטעם, אויס־נעזען אין פאַרגלייך מיט די אויסגעלייקטע פון גרינס באַלו־טער שמאָלע געסלעך, ענגע הויפן און גרויע אָפּגעלאָזענע אלטע הייזלעך.

ס'איז קיין חידוש נישט, וואָס די מענטשן אין געטאָ, האָבן מיט קנאה־אויגן נעקוקט אהינצו, צום אָפּגעזונדערטן גרינעם אָרט; וווּ די לופט אין דרויסן איז נעווען א פרישע און א רייניע. אָבער פאר די קינדער איז דאָס גרינס און די גוטע לופט נעווען סיי א ברכה און סיי א קללה.

די גוטע לופט האָט געמאכט די קינדער נאָך שטאַרקער פילן דעם הונגער און מער נאָך דאָס נאָגן אונטערן הארץ־לעפּעלע. מיט וואָס צו שטילן דעם הונגער איז נישט נעווען, פלעגן די קינדער רייסן פון די פעלדער די ווילדע גראָזן און רויערהייט — זיי עסן.

דאָס שיינע בליעכץ פון די אקאציע־בויימער וואָס זענען נעוואקסן נעבן די פענצטער און אויך דער פארביקער בעז, האָט נישט באַצירט זייערע חדרים. איידער די אקאציעס האָבן נאָך באַווייזן רייף צו ווערן, האָבן די קינדער מיט זשערנעקייט בננבה נעריסן די זיסע וווייסע בלימלעך, און צייטווייליק איינגעשטילט דעם הונגער. אָבער די קאָנסעקווענצן זענען נעווען בויך־קראָנקהייטן.

פארן פארהונגערטן קינד האָבן נישט עקזיסטירט קיין אויפקלערונגען, נעזעצן אָדער שטראָף, אין אָנבליק פון שווערן הונגער האָבן באַנקראָטירט אלע דערציערישע מיטלען.

אפילו די נעניטסטע דערציער זענען נישט איינמאל געשטעלט געווארן אין פארלעגנהייט, ווייל זיי האבן זיך אנגעטראפן אויף שווריקייטן, מיט וועלכע זיי האבן אין נארמאלע צייטן זיך נישט באגעגנט. דער דערציער האט זיך נעמוזט באוואפנען מיט ספעציפיש צוגעגרייטע דערציאונגס־מיטלען און אויסגעפינען א גאנץ אנדערן צוגאנג צום קינד. מ'האט תמיד געמוזט געדענקען, אז מ'האט צו טאן מיט א דערפארן יונג מענטשעלע אנגעטאן אין קורצע קינדער־קליידער.

אין יאר 1941 האט שוין עקזיסטירט אן אויסבעסערונגס־היים פאר יונגטלעכע ביי דער תפיסה אויף טשארניעצקענא גאס. אויך יינגלעך פון דער קינדער־קאלאניע וואס האבן זיך נישט געקענט ארויספאסן אין די ראמען פון ענגן און הארטן געטא־לעבן און האבן רעוואלטירט קעגן אלע און אלעמען און די דערציער האבן זיך נישט געקענט קיין עצה געבן מיט זיי — זענען נעוואָרן דאָרט אהינגעשיקט.

פון אנפאנג איז דאס וואָרט „אויסבעסערונגס־הויז" גע־ווען א שרעק־וואָרט פאר אלע קינדער. ס'האט זיך אבער ארויסגעוויזן, אז זיי האבן דאָרט געלעבט גאנץ אפגעזונדערט פון דער טרויעריק־בארימטער תפיסה, געווויינט אין ליכטיקע צימערן און געווען אונטער דער אויפזיכט פון אן איבערגע־געבענעם דערציער, וועלכער האט זיך מקריב געווען פאר די דאזיקע יתומים. די יינגלעך זענען געווען ציכטיק אנגעטאן, בייטאג זענען זיי ארויסגענאנגען צו פארשיידענע רעסאָרט־ארבעטן, באקומען צוגאב־טאלאנען און אין פארגלייך מיט די קינדער פון דער קאלאניע, ווייניקער געהונגערט.

מיר איז אפט אויסגעקומען בייצוווינען אין אויסבעסע־רונגס־הויז די טראדיציאנעלע פרייטיקצונאכטיקע „אוונט־ברויטן" און אויך איינמאל באזוכט א בילדער־אויסשטעלונג, — וואס צוויי יונגע ברידער מיטן נאמען טאשעמקא — דער עלטערער 16 יאר אלט, א מאלער און דער יינגערער א שניצער— האבן דאָרט געווויזן פאר א נעשלאָסענעם קרייז. די בילדער — מערסטנטייל פייזאזשן פון אן אויסגעטרוימטער וועלט, האבן געמאכט א קאלאסאלן אינדרוק אויף אלע באזוכער.

מארישין איז פון אין זייט געווען אדורכגעקראטעוועט מיט שטעכיקע צוימען און האט זיך געגרענעצט מיט דער ארישער זייט. פונדערווייטנס האט זיך געקענט נאך זען א פריי שטיק ערד. מיט וויפל דורשט און קנאה האבן די יונגע יידישע קינדער געקוקט צו יענער זייט פרייער ערד, צו די פארביקע רייפע פעלדער. זיי האבן מקנה געווען דאס קלענסטע באשע־פענישי: א פייגעלע, אדער א פלינ אפילו, וואס קען זיך אויפ־הויבן הויך מיט די פלינגעלעך, און אוועקפליען ווייט, ווייט איבער די דראטן אריבער.

אלץ וואס די קינדערישע אויגן האבן געקענט דאָרט דערבליקן, האט זיי גערייצט און געלאקט. אפילו דער הימל פון יענער זייט דראטן האט זיך זיי אויסגעווויזן צו זיין בלויער, דאס גרינס פון די ביימער און גראזן גרינער און צויבערדיקער, די זון אויפן הימל האבן זיי נעזען אויפניין פיל העלער און ליכטיקער ווי ביי אונדז...

דעם קינדס אויג האבן געצויבערט די פערד ביים ווייט־פארשפאנטן אקער־אייזן, די קו וואס האט זיך געפיטערט ערגעץ־ווייט דאָרט אויף דער לאנקע, צוזאמען מיט איר קעלבעלע... און דער הונט, וועלכער האט זיך באוועגט פראנק און פריי...

פריצייטיק זענען א סך קינדער רייף און אלט געוואָרן, און ס'האבן נישט געקענט העלפן אפילו די בעסטע דערציער, ארויסצופירן זיי פון זייער יאוש און פארצווייפלונג.

אנגעזאפט מיט טעגלעכער אימה און שרעק, האבן פיל פון די קליינוואָרג אויפגעהערט זיך צו שפילן אין געווויינלעכע קינדער־שפילעריין. ס'איז געווג צו דערמאנען דעם אופן ווי אזוי יונגע קינדער האבן זיך געשפילט בשעת די געטא־יארן, כדי צו קענען באקומען א בילד וועגן דער טראגישקייט פון יענער צייט.

אט זענען אייניקע פון יענע „שפילעריין" וואס האבן זיך איינגעקריצט טיף אין מיין זכרון:

א יינגלע האט אמאל אנגענומען א הענטלע מיט שטיינדלעך, זיי איינציקווויז ארויסגעוואָרפן און געפרעגט דערביי זיין חבר:

— טרעף שלמהלע, וויפל מיר איז נאך געבליבן אין מיין האנט? צוויי זענען מיר אומגעקומען ביי די דראטן, צוויי ביי דער ערשטער אויסזידלונג און צוויי זענען געשטאָרבן פון הונגער?...

אדער:

— זאלן מיר זיך שפילן אין אן אויסזידלונג, איך וועל זיין דיין מאמע, דו וועסט זיין דאס קינד, און ער דער פא־ליציאנט. ער (דער פאליציאנט) וועט דיך קומען נעמען צו דער אויסזידלונג, איך וועל נישט דערלאזן און דו וועסט ווייטן...

טראגי־קאמיש פלעגן קלינגען די געשפרעכן וואס מיי־דעלעך האבן געפירט מיט זייערע ליאלקעס:

— זאָרג זיך נישט ליאלקע מיינע, אויב א דייטש וועט דיך קומען אויפכאפן, וועל איך דיך נישט פארלאזן. איך וועל מיטגיין מיט דיר, גענוי ווי רייזעלעם מאמעשי...

צודריקנדיק איר ליאלקע צום הארצן האט אן אנדער מיידעלע אמאל געזאגט:

— וויין נישט מיין קינד, מער קיין ברויט פאר דיר האב איך היינט נישט. דו האסט שוין דיין נאנצע פאָרציע ברויט אויפגעגעסן און דאס רעשט מוז איך איבערלאזן אויף מארגן...

אט די קינדער פון עלנט און טרערן, וועלכע האבן דאס לעבן געזען נאר פון איין זייט; אלס וויילדן אומברחמנותדיקן קאמף, זיי האבן בעת זייערע קורצע, אפגעהאקטע יארן, אומ־באוווסטזיניק זיך פארשפילט מיטן אייגענעם ביטערן לעבנס־סם: אין נויט, אין דחקות, אין מאסן־עפידעמיעס, אין שי־סעריין און אויסזידלונגען.

*

יענע קינדער, וועלכע זענען געבוירן געווארן קורץ פאר דער מלחמה, האבן נישט פארמאגט קיין באגריף אויף אונ־טערצושויידן צוויישן חיות און עופות און אויך נישט צווישן דערנערונגס־פראדוקטן. א פינף־יאריק קינד אין געטא האט איינעם יאר 1942 נישט פארשטאנען אונטערצושויידן פון א

האָן ביז א קאַץ, פון א קעלבל ביז א הונט. זיי האָבן זיך מיט דעם אין דער ווירקלעכקייט נישט געטראָפן.

זיי האָבן נישט געווּסט וואָס איז אַזוינס א פיש, צי איז אַן איי גרין אָדער בלוי, ווי אַזוי זעט אויס אַן עפּל, א בולקע, א בארנע. זיי זענען געוואָקסן מיט דער שפּראַך פון „קופּאָנען", „טאַלאָנען", „ראַציעס", „שפּערעס" און „אויס־זידלונגען". ביי זיי איז דער חוש געוואָרן אויסגעשליפן אין א גאָר אַנדערער ריכטונג. די קינדער פון „שפּערע"־שפּראַך האָבן אָפּטמאָל — בשעת קאָמפּליצירטע פּאָרלעגנהייטן — זיך אַרויסגעוויזן שאַרפזיניקער און אויסגעהאַלטענער ווי דער־וואַקסענע מענטשן.

ס'דערמאָנט זיך מיר א פאַל בשעת אַן אַקציע, „שפּערע"־צייט אין יאָר 1942, וועו א מוטער האָט אויסבאַהאַלטן אירע צוויי קינדער אין א וואַנט — אין צוויי גאָר באַזונדערע באַהעל־טענישן — אין איין און דעם זעלבן צימער. איין קינד, זעקס יאָר אַלט, דאָס אַנדערע אַכט יאָר; אין בעט איז נאָך נעבליבן אַן אַלטע באָבע, וועמען ס'איז אוממעגלעך געווען ערגעץ־וווּ אויסצובאַהאַלטן. איבערלאָזנדיק די שטוב, איז די מוטער מיט נאָר א פּיצל קינד אויף דער האַנט, געלאָפן זוכן ערגעץ אַנדערש־וווּ א באַהעלטעניש פאַר זיך און פאַר איר איין־יאָריק יינגעלע. וועו די דייטשן זענען דערנאָך אַריין אין איר שטוב, האָבן זיי די באָבע גלייך דערשאָסן. פון איין באַהעלטעניש אַרויסגענומען דאָס זעקס־יאָריקע מיידעלע און אויפן אָרט עס אומגעבראַכט. דאָס אַכט־יאָריקע מיידעלע האָט דאָס אַלץ בייגעווויגן און פאַרגליווערט געשווויגן...

אַפילו דער אויסערלעכער אויסדרוק איז ביי אייניקע פון דעם יונגווּאַרג פאַרענדערט געוואָרן. ס'אין פארשווונדן דער קינדערישער בליק פון זייערע פּנימער.

אָפט דערשלאָגן, מיט פאַרטראַכטע אייגעלעך, אין וועלכע ס'איז פריצייטיק אויסגעלאָשן געוואָרן יעטוועדער טראָפן פרייד — האָט דאָס קינד אינטואיטיוו דערפילט זיך אַלס אַזעלכעם וואָס באַשווערט דאָס געטאָ־לעבן, מאַכט זאָרגן די עלטערע מענטשן און נעמט צו די רו ביי זיי.

פאַרשיידענע פרוון זענען געמאַכט געוואָרן מצד די דערציער, כדי דאָס קינד אַרויסצופירן פון זיין יאוש — אָבער זיי זענען געווען שטאַרק פילבאַר אויף די שווערע געשעענישן און געקוקט מיט אומצוטרוי און ביטול צו דער ארומיקער וועלט.

*

דער מער דערוואַקסענער עלעמענט — קינדער וועמען די מלחמה האָט געטראָפן, וועו זיי זענען אַלט געווען עלף, צוועלף אָדער דרייצן יאָר — איגעם עלטער וועו ס'אַנטוויקלט זיך ביים יונגטלעכן די עמפּינדלעכקייט און פילבאַרקייט — ביי די דאָזיקע יונגע מיידלעך און יינגלעך איז אין א גאַנצן סער ריכטונג דער פאַרשטאַנד מער רייף געוואָרן וויי ביי אַנ־דערע דורכשניטלעכע קינדער אין זעלבן עלטער, אין א גאַר־מאַלער צייט.

אין אַלע מיינע שמועסן מיט יונגטלעכע, פלעג איך אַרויספילן זייער דערשלאָגנקייט. און אויך א מינדערוווערט־קאָמפּלעקס: פאַרוואָס קומט אונדז דער־א גורל? צי זענען מיר, די קינדער פון יידישן פאָלק פאַקטיש ערגער, ווי אַלע אַנדערע קינדער איבער דער גאָרער וועלט? איז עס אמת, אז מיר יידן זענען אזא געפאַלן פאָלק, וואָס איז מער נישט ווערט ווי צו זיין כסדר געפּיניקט, גערודפט און דערנידעריקט?

דער דאָזיקער „פאַרוואָס" איז פאַר א סך יונגטלעכע געבליבן נישט פאַרענטפערט. זיי האָבן זיך פארשריבן אין די ביבליאָטעקן, מער געלייענט ווי אין נאָרמאַלע צייטן. ביז אין דער שפּעטער נאַכט, ביים שיין פון גראָשנדיקער ליכט, פלענן זיי לייענען. געוואָלט דערגיין און אויסגעפינען אין די ביכער דעם אמת — אויף צו קענען זיך אַרומגאַרטלען מיט א ביסל גייסטיק ווידערשטאַנד און אויך כדי צו קענען געפינען א טרייסט און א ביסל רו אין די ווינקעלעך פון זייערע צעטרייסלטע נעמיטער.

שוין די ערשטע באַגעגעניש מיט די האָסקרייציקע פּנימער און דערנאָך מיט געטאָ־ערד, האָט זייערע נשמות אָנגעפילט מיט טרויער און מיט אָנטוישונג.

יונגע מענטשן, וועלכע האָבן זיך געגרייט אין לעבן אריין, מיט גלויבן און צוטרוי צו דער אויפגייענדיקער וועלט — צו דער אַרומרינגלענדיקער סביבה, צו פריינד און חברים, צו אייגענע טאַטע־מאַמע און משפּחה, געגלויבט יעדעם וואָרט וואָס איז געקומען פון לערערס מויל; זיי האָבן פלוצים דערזען ווי אייגענע טאַטע־מאַמע, זייערע דערציער און לערער, וועלן דערנידעריקט און געפּיניקט; דערזען די אומבאַהאַלפנקייט פון זייערע נאָענטע, ווי אַזוי זיי מוזן הילפּלאָז פאַרקריצן די ציין, אָננעמען דעם דערנידעריקטן צושטאַנד און שווייגן. אויף די שוואַכערע בראַקטערן האָט דאָס טאַקע שלעכט גע־ווירקט און אַרויסגערופן א מינדערוווערט־קאָמפּלעקס.

דער אינטעליגענטער טיפ פון יוגנט, ביי וועמען די פראַגע „פאַרוואָס" און „מיט וואָס בין איך אָדער מיין ברו־דער ערגער פון יענעקן, וואָס שלאָגט אונדז, טרעט איבער אונדזערע קעפּ" — האָט געדריקט, געעקבערט אינעם מוח און געמאַכט זיי נאָך מער אומרואיק.

ס'דערמאָנט זיך מיר א זומער־פאַרנאַכט אין געטאָ:

ס'האָבן מיך אַרומגערינגלט יונגטלעכע און געשטעלט די זעלבע פראַגע. איך האָב זיי דעמאָלט געענטפערט:

— אָט איז דער פויגל פון דער נאַטור באַשאַנקען מיט פליגלען אויף צו קענען פליען הויך אין דער לופט, און דערצו נאָך מיט א קול צו קענען זינגען און באַשיינען דער וועלטס אויסזען; די קאַץ איז אָבער מיט די דאָזיקע גוטע אייגנשאַפטן נישט געקרוינט געוואָרן. דאָך טשאַטעוועט די ביטרע און באַנאַגלטע קאַץ איבערן אומשולדיקן פויגלס קאָפּ — און נישט דער פויגל איבער דער קאַץ.

אייניקע קינדער איז דעמאָלט דער דאָזיקער ענטפער גע־ווען שטאַרק צום הארצן און זיי האָבן געפונען טרייסט אין פארצווייפלטע מינוטן. אַנדערע האָבן טרויעריק געפרעגט:

— וועלן מיר שוין מוזן בלייבן אייביק די שיינע פויגל אַן אייגענע נעסטן, אז אַלע ווילדע קעץ זאָלן האָבן איבער אונדז א שליטה — הפקרדיק ווילדעוון איבער אונדזערע קעפּ און טאָן מיט אונדז וואָס זיי געפעלט נאָר?

*

א חוץ דעם צוזאַמענמיש פון אַלערליי אומגליקלעכע יתומים, וועלכע האָבן געשטאַמט פון דער שטאָט לאָדוש

גופא — איז נאָך צוגעקומען צו דער מאָרישינער קאָלאָניע א געווייסע צאָל יונגע קינדער און יוגנטלעכע פון פּאָרשיידענע אייראָפּעאישע לענדער, וואָס זענען דורך די דייטשן אריינגעשטויסן געוואָרן אין געטאָ צוזאַמען מיט זייערע עלטערן — האַרבסט־צייט 1941.

אויך ביי א טייל פון די אויסלענדישע איינוואַנדערער איז דאָס פאַמיליען־לעבן — אונטער דער ווירקונג פון געטאָ־אומשטענדן — זיך שנעל צעפאַלן, איבערלאָזנדיק קיילעכ־דיקע יתומים.

די דאָזיקע אויסלענדישע מיידלעך און יינגלעך, וואָס ס'רוב פון זיי האָט געשטאַמט פון גאָר רייכע היימען — פון עלטערן דאָקטוירים, אדוואָקאַטן און אַנדערע פּראָפעסיאָנאַלן — קינדער, וועלכע זענען געוואָקסן פון זייערע געבוירן־טעג־אָן אין אויסגעבעטע, וואַרעמע שטיבער, אונטער דער אויפזיכט פון „ניאַניעס", „באָנעס" און „גווערנאַנטקעס" — זיי איז נאָך שווערער אָננעקומען זיך איינצולעבן מיטן געטאָ־גורל.

דער־אָ צושטאַנד האָט אָבער לאַנג נישט געקענט אָנ־האַלטן. דאָס הארטנעקיקע געזעץ פון דער נאַטור האָט געטאָן ס'זייניקע.

די מיידלעך און יינגלעך מיט „קינדער־שטובע" פון בער־לין, ווין, פּראָג און לוקסענבורג, האָבן זיך געמוזט אויסמישן און איינלעבן מיט די קינדער פון די באַלוטער הויפן. און אויסער די שוינע מלבושים, וואָס זיי האָבן מיט זיך מיט־געבראַכט פון אויסלאַנד, און אויך די שפּראַכן פון זייערע היימלענדער — מיט וועלכע זיי האָבן זיך באַנוצט — איז קיין שום אונטערשיד צווישן זיי נישט געווען צו דערקענען. דער יידישער גורל האָט זיי צוזאַמענגעבראַכט — אויף איין נאַרע־ברעט, אונטער איין דאַך, צו דער זעלבער דאָזיקע, פון נאַנץ אַנדערע קלאָסן, באַזונדערע וועלטן — און באָפוילן לעבן צוזאַמען, האַלטן זיך נאַענט, טוליען איינער צום צווייטן.

דער ביטערער טעם פון הונגער און דערצו נאָך דאָס טעג־לעכע האַרטע לעבן האָט זיי געמאַכט מראַכטן ענלעכע טראַכ־טענישן, רעדן די זעלבע געטאָ־שפּראַך, — חלומען די זעלבע חלומות...

*

אין א פינצטערן האַרבסט־טאָג, אינעם יאָר 1942, קורץ פאַר די ימים־נוראים, זענען מיט א מאָל אויסגעלאָשן גע־וואָרן אלע זייערע חלומות.

ס'זענען דורך די ברענענדיקע פייערן און שטיקנדיקן ציקלאָן־גאַז איבערגעהאַקט געוואָרן אלע פעדעם פון זייערע האָפענונגען און לעבן.

אויפן שייטער־הויפן פון כעלמנער גיהנום זענען די דאָ־זיקע קינדער אומגעבראַכט געוואָרן, מיט נאָך טויזנטער אַנ־דערע יידן — דורך נאַציסטישע מערדערס הענט.

ס'זענען געווען דעמאָלט די אזוי־גערופענע טרויעריקע „שפּערע"־טעג אין געטאָ.

אין יענעם חודש אלול 1942, זענען די דייטשע רוצחים מיט ביאַוון בראש, אריין אין געטאָ מיט מאשין־געווער. זיי האָבן אָפּגעשלאָסן אלע קוואַרטאַלן, אייגנהענטיק אויסגעמאַרדעט 600 אומשולדיקע מענטשן, דערצו אַרויסגעריסן 13500 נפשות — יונגע קינדער, זקנים, שוואַכע קראַנקע און שוואַנ־גער־פרויען — און זיי אַוועקגעפירט צו די בעלמנער גאַז־קאַמערן.

ס'איז שווער פאר מיר איצט צו שרייבן גלייכגילטיק דאָס־אָ טראַגישע קאַפּיטל. וואָר ס'האָט אין יענעם טאָג פון חודש אלול, זיך צוגעזען די שרעק אין די אויגן פון יעדן איינעם קינד באַזונדער — זייער עלנדקייט, פּאַרצווייפלונג און דעם מאָומדיקן וויי־נעשריי צו די הימלען — אז מ'האָט געקענט בלינד און פאַרטויבט ווערן פון צער און רחמנות. (אנב בין איך נעווען די איינציקע דערציערין דעמאָלט וואָס מיט די קינ־דער צוזאַמען בין איך דורך ביבאַוון אויסגעקליבן געוואָרן אויף דער לינקער זייט. שפּעטער, דורך עפעס א נס זיך אָפּגע־ראַטעוועט).

און אויך דער גראַנגל פון די דאָזיקע קינדער, בעת זיי האָבן אין דער לעצטער מינוט געפרוווט זיך ראַטעווען; געוואָלט אַנטרינען פון דער ערד, נישט ווערן — ווען אלע וועגן זענען געווען פאַרשלאָסן, אלע שטעגן פאַרצוימט, אלע גאַסן פאַר־מאַכט און פאַרשטעלט מיט רציחה. און אז אלע ערדישע וועגן זענען געווען פאַרשלאָסן, פאַרקראַטעווט און פאַרהאַמערט, האָבן די קינדער זייערע בליקן געוואָנדן הויך צו די הימלען — געוויפן גאָט צו הילף — געווארט אויף אן ענטפער פון דאָרטן, אויף עפעס א נס.

און דער ענטפער איז נישט געקומען... און דער נס איז נישט געשען...

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

ס'איז דערנאָך געוואָרן טרויעריק שטיל אויף די גאַסן און אויף די הויפן פון געטאָ.

ס'איז טרויעריק שטיל און לוידיק געוואָרן אין אלע ווינקלען פון מאַרישין... אָן קינדער... לוידיק אין אלע ווינקל־לעך פון הארץ.

*

ס'איז געבליבן א פאַרהונגערטע, א פאַרפיניקטע בא־פעלקערונג: מערסטנטייל יונגערע פרויען און מענער מיט א זייער קליינער צאָל יונגע קינדער — וועמענס עלטערן, איז דורך אלערליי מסירת־נפשן, פאַרשיידענע נסים און צופאַלן געלונגען זיי אָפּצוראַטעוועון.

ס'האָבן איצט די יידישע מאַמעס אין געטאָ מיט נאָך מער אומרו און ציטער געוואַכט איבער זייערע קינדערס אָטעם; אויפסניי זיך פאַרפאַנצערט מיט אן אייזערנעם ווילן: מיט אלע מעגלעכע מיטלען אָפּצוהיטן דעם אָפּגעראַטעוועטן איבערבלייב.

די מערסטע מאַמעס אין געטאָ האָבן זיך נישט געטרויט מער אַרויסצוגיין פון דער שטוב, פאַרטאָג צו דער ארבעט און איבערלאָזן די קינדער אליין, אויף הפקר, אָן עמעצנס אויפזיכט. ס'האָבן נישט געהאַלפן קיין שום דראָאונגען מצד די באַלעבאַטים פון די רעסאָרטן; און די סיטואַציע האָט דע־מאָלט געצוווּנגען, אז כמעט ביי יעדן גרעסערן רעסאָרט זענען איינגעאָרדנט געוואָרן טאָג־היימען פאַר קינדער — אין עלטער פון 3 ביז 11 יאָר — קינדער פון די באַשעפטיקטע דאָרט ארבעטערינס.

די דאָזיקע טאָג־היימען זענען אויך גלייכצייטיק איינגע־שלאָסן געוואָרן אין שולן־וועזן פון געטאָ און פאַרזאָרגט געוואָרן

דורכן שול־ראט (עקזיסטירט זינט אָקטאָבער 1941 אין גע־היים, אונטער אן אנדערן נאָמען) מיט לערן־מאטעריאל; נאָטן, אנווייזונגען. אָפטמאָל זענען זיי געשטאנען אונטער א מעדי־צינישער אויפזיכט.

פּאַרשטענדלעך, אז ביי אזעלכע אומנארמאלע, שווערע און קאָמפּליצירטע באדינגונגען — וועט דאָס לערנען מיט יידישע קינדער איז פּאַרבאָטן געוואָרן דורך דער דייטשער מאכט — האָבן נישט געקענט זיין קיין רייד וועגן נארמאלע לימודים, ווי אין טאָג־שולן אויף דער פריי.

— — — — — — — — — — — — — —

די שרעק און מורא ארויסגעשיקט צו ווערן פון געטאָ אלס אן „אומפּראָדוקטיוואר עלעמענט", איז איצט נאָך מער געהאָנגען איבער יונג און אלט. מענטשן האָבן זיך געריסן צו גיין ארבעטן אין אלערליי רעסאָרטן, צו זיין „פּראָדוקטיוו" אבי צו באזיצן אן ארבעטער־צעטל. אן ארבעטס־קאָרטע האָט אויסגעזען אין די מענטשנס אויגן ווי א שוץ קעגן בייזע ווינטן, קעגן פּאַרשיקונגען און דעפּאָרטאַציעס. זענען כמעט אלע קינדער פון עלף יאָר אָן, געוואָרן איינגענלידערט אין די רעסאָרטן — אלס ארבעטער.

זיי זענען אויפגעשטאנען פּאַרטאָג, מיט דערוואקסענע צוגלייך, און הונגעריקערהייט פּאַרבראַנגט זייערע יונגע טעג ביי די רוישנדיקע מאשינען. א טייל פון זיי האָבן געלערנט אלערליי שווערע פּאַכן, וואָס האָבן אָפט נישט געפּאַסט צו זייער עלטער און כוחות. די דאָזיקע שקלאָפּערישע קינדער־העכטלעך פלעגן ארויסגעבן א גרויסע פּראָדוקציע פּאַר א גאָר קליינעם לוין.

אין אייניקע גרעסערע רעסאָרטן זענען גלייכצייטיק אריינ־געשיקט געוואָרן פון שול־ראט אלס דערציער פּאַר די יונגסט־לעכע די אמאָליקע לערער, וועלכע האָבן פּאַרלוירן זייערע פּאָסטנס (וועו די דייטשע מאכט האָט באָפוילן צו שליסן אלע שולן אין געטאָ). די דאָזיקע לערער פלעגן באָקומען א לייכ־טערע ארבעט אין רעסאָרט און אין דער זעלבער צייט געהאָט אן אויפגאבע צו פירן א דערציערישע ארבעט צווישן די יונגסטלעכע; צו פּאַרטיידיקן די אינטערעסן פון די דאָזיקע יונגע קינדער, וואָס האָבן געשמאָכט ביי די מאשינען גאנצע טעג צוזאמען מיט דערוואקסענע, וואָ זיי האָבן זיך אָפט צו־געהערט פּאַרשידענע אומגעווענטשענע רייד. זיי האָבן אויך געהאָט זייער אויפגאבע צו קעמפן קעגן דעמאָראַליזאַציע — קעגן האָנדל־אויסבייט, וואָ די יונגסטלעכע זענען אָפטמאָל אויס־גענוצט און אָפּגענארט געוואָרן פון די עלטערע — און גלייכ־צייטיק אויך צו אינספּירירן, אז די קינדער זאָלן זיך צוגע־ווינען צו לייענען ביכער און אין געהיים זיך עפעס צו לערנען.

נעוואָן אייניקע אָנפירער פון רעסאָרטן, וועלכע האָבן דערלויבט אין זייערע לאָקאָלן צו פירן א בריי־פּאַרצווייגטע קולטור־טעטיקייט צווישן יונגסטלעכע, און אפילו אונטער־שטיצט די דאָזיקע ארבעט מאָראַליש און מאטעריעל.

ס'האָבן זיך אויך נעפונען אין געטאָ אייניקע ענטוזיאַסטן, מרוימער מיט וויבט לויפּנדיקע פלענער. איינעם אזעלכן: משה מארקעוויטש, איז געלונגען ביי גלאָזערן אין שנייידער־רעסאָרט אויף דער דוואָרסקע נאס, צונויפּגרופירן עטלעכע הונדערט באָגאָבטע יונגטלעכע און שאָפן באדינגונגען פּאַר א דראַם־קרייז, וועלכער האָט נעגעבן עטלעכע זייער געלונגענע פּאַר־שטעלונגען; אן אָפּטיילונג פּאַר מאָלעריי; א גרופּע פּאַר ריט־מישע און פּלאַסטישע טענץ; א ליטעראַרישן קרייז און א כאָר. דער כאָר איז איינשטודירט געוואָרן דורך א יידיש־טשעכישן דיריגענט, פּראָפעסאָר קורט בער און איז אויפגע־טראָטן מיט אייניקע קאָנצערטן פון פּאָלקס־לידער, ווי אויך די נייגטע סימפּאָניע (אן אָרקעסטער).

*

צוליב הונגער, עפידעמיעס און אויסזידלונגען, איז ווי־דער געשטיגן די צאָל עלנדע יתומים (הונדערט יתומים־קינדער פון מארישינער קאָלאָניע זענען אָפּגעראַטעוועט גע־וואָרן בעת דער „שפּערע" דורך עפעס א נס, אין דער לעצטער מינוט פּאַרן אָרויסגעשיקט צו ווערן צו די כעלמנער גאז־קאמערן).

ס'זענען אָנטשטאָנען נייע יתומים־הייזער, אָנגעפילט מערסטנס מיט יינגלעך. א סך יתומים־מיידלעך זענען אדאָפּ־טירט געוואָרן צווישן די בעסער סיטואירטע משפּחות.

מער זאָרג, מער אויפזיכט און אויפמערקזאמקייט איז אויך איצט געשאָנקען געוואָרן די דאָזיקע עלנדע קינדער אין די יתומים־הייזער, וואָס האָבן נעלעבט איצט אין באקוועמערע און מער היגיענישע באדינגונגען.

*

מארישין איז נאָך דער „שפּערע" באַוווינט געוואָרן מערסטנטייל דורך פּריוואָטע משפּחות, און מיר איז ווידער באשערט געווען צו ארבעטן צווישן קינדער. דאָס מאָל אלס לערערין. (איך האָב אין געטאָ דורכגעמאכט א לערער־סעמי־נאר).

צוזאמען מיט דער פרוי וויקסלפיש, געוועזענע דירעק־טארין פון דער יידישער גימנאזיע אין געטאָ, האָב איך אָנ־געפירט אין מארישין מיט א צענטער פּאַר קינדער — אין עלטער פון דריי ביז עלף יאָר.

דער דאָזיקער לערן־אָנשטאַלט — וואָס האָט אויך גלייכ־צייטיק געדינט אלס טאָג־היים פּאַר קינדער, וועמענס עלטערן ס'האָבן געארבעט אין די ארומיקע רעסאָרטן — שוסטער, שנייידער און שטרוי־רעסאָרט — איז אָפן געווען זעקס טעג אין דער וואָך, פון זיבן אזייגער אינדערפרי ביז האַלב זיבן פּאַרנאכט.

אויך די קינדער פון אונדזער צענטער זענען געווען רע־גיסטרירט אין א רעסאָרט (שוסטער־רעסאָרט) אלס אן „אר־בעטנדיקער עלעמענט" און כ'פלעג פּאַר זיי ארויסקריגן פון דאָרט די קופּאָנען אויף זופּן־צוטיילונגען.

האָרט נאבן דער מויער פון בית־עולם איז געשטאָנען אמאָל א נידעריק הילצערן הייזל — פון עטלעכע צימערלעך — דאָרט וווּ רומקאָווסקי פלענט די ערשטע צייטן, אייגנ־הענטיק געבן חופּה־וקדושין צו יונגע פּאָרלעך, וואָס האָבן זיך נעגרייט אין לעבן אריין. איז דאָס זעלבע הייזל מיטן נידעריקן דאָך פּאַרוואָנדלט געוואָרן אין א צענטער פּאַר די קינדער פון מארישין און אומגעגנט.

קינדער אויף זייער לעצטן וועג

אין דער הויפּט־שטוב, אין א ווינקל, איז נאָך אַלץ גע־שטאַנען די זעלבע רויטע, זיידענע חופּה — באַפּוצט מיט גאָלדענע פּראַנדזן — אויף פיר חופּה־שטאַנגען, און קליינע מיידעלעך און יינגלעך האָבן בעת די איבערייסן אונטער דער שיינער רויטער חופּה זיך איצט געשפּילט אין חתן־כלה. זיי האָבן פון לאַנגע גראָזן קליינע רינגעלעך אויסגעפלאָכטן, נאָ־ווערהייט געטאַנצט, געזונגען ווי אויף א חתונה.

ווידער האָט אין מאַריסין זיך געטראָגן ס'געזאַנג פון יידישע קינדער — א יידיש געזאַנג אין געטאָ — ווָאס האָט זיך גלייך אויסגעמישט מיטן טרויער און געווויין פון נאָר נאָענטן בית־עולם.

די סאַמע לעצטע פייערונג, ווָאס כ'האָב איינגעאָרדנט אינעם קינדער־צענטער פון מאַריסין, איז אויסגעפאַלן דעם 14טן מאי 1944 — אינעם „טאָג פון מוטער".

איבער געטא־ערד זענען שוין געהאַנגען אויסגעשפרייטע, שוואַר־אָנגעלאָדענע, טונקעלע כמאַרעם, ווען קינדער האָבן צום לעצטן מאָל געפייערט דעם יום־טוב פון „מוטער" און צום לעצטן מאָל געזונגען דאָרט דאָס יידישע ווינ־ליד:

„איי־לו, לו־לו־לי, איי־לו־לו־לו־לו
ווויל איז דעם, ווָאס האָט א מאַמען, און א ווויגעלע דערצו"...

ס'האָט לאַנג נישט געדויערט, און ס'איז אויף לאָדזשער ערד נישט געווען קיין יידישע מאַמע, קיין יידיש קינד, און א ווויגעלע פאַר יידישע קינדער איז אויך מער נישט גע־שטאַנען...

*

אויפן אוישוויצער זאַמדיקן וועגל, סוף אויגוסט 1944, האָב איך זיי געזען צום לעצטן מאָל — די לעצטע לאָדזשער יידישע קינדער. ביי דער זייט פון זיערע מאַמעס, זענען זיי געגאַנגען — ציטערדיקע, דערשראָקענע, מיט שווערע אומע־טיקע טריטלעך. אין איין הענט א ליאָלקע, און דאָס צווייטע — איינגעקלאַמערט אין דער מאַמעס האַנט.

באַוואַכט דורך עס.־עס., האָב איך זיי געזען „דאָרט" אהינפירן... מער האָב איך שוין נאָרנישט געזען פאַר מיינע אויגן, נאָר די געדיכטע, שוואַרצע קנוילן אוישוויצער רויך...

מ. ביאַלקאָווער

דאָם קולטור-לעבן אין לאָדזשער געטאָ

ס'קען אפשר מאָדנע קלינגען דער באַגריף: קולטור-לעבן אין לאָדזשער געטאָ אין דער צייט, וואָן יעדער איז געווען פארטאָן מיט זיינע טאָג-טעגלעכע שוועריעלע זאָרגן; אין דער צייט וואָן מען האָט זיך אָפט געפונען אויף דער שוועל פון אומקום. טראָץ אלעמען אָבער האָט א קאָרג קולטור-לעבן עקזיסטירט.

פון איין זייט איז עס געווען א מיטל צו באַפרייען זיך אויף א קורצער צייט פון דעם טרויעריקן ארום, פון דער דערדריקנדער לאַסט, און פון דער צווייטער זייט — א זעלבסט-דערהאַלטונג-געפיל קעגן דער אַנטמענטשונג, וואָס די דייטשן האָבן אָנגעוואָנדן לגבי די יידן.

דאָס קאָרגע קולטור-לעבן האָט זיך מאַניפעסטירט אין פארשיידענע פאָרמען:

1) שול-וועזן
2) הכשרה-אַגראַר פונקטן אין מאַרישין
3) וויסנשאַפטלעכע און קולטור-געזעלשאַפטן
4) פלאַסטישע קונסט
5) מוזיק
6) ביבליאָטעקן
7) טעאַטער
8) ליטעראַרישע שאַפונגען

שול-וועזן

איינע פון די ערשטע זאָרגן פון פאַראַנטוואָרטלעכע טוער אין געטאָ,איז געווען איינצושטעלן א שול-וועזן, בכדי צו פארהאלטן די יוגנט פון וועלן פארגרעבט צוליב פוסט-פאַס-טעווען, און פון דער צווייטער זייט: איינצוהאלטן דעם מאָראַ-לישן רוקנבריין. אין מאי 1940, ביים שליסן דאָס געטאָ, — אין דעם ערשטן שול-יאָר — האָבן עקזיסטירט 35 עלעמענ-טאַרע שולן מיט איבער 6000 תלמידים. 2 רעליגיעזע שולן מיט 300 תלמידים; 1 גימנאַזיע און 1 פאַך-שולע; אין דעם צווייטן — און לעצטן שול-יאָר — זענען געווען טעטיק 40 פאַלקס-שולן, 4 רעליגיעזע, 2 גימנאַזיעס, א האַנטווערקער-שול, צוויי פאַרשולן, 1 שול פאר טויב-שטומע, א שול פאר אָפּגע-שטאַנענע קינדער. די צאָל תלמידים האָבן באַטראָפן 15.000.

אין די שולן זענען געווען טעטיק ארום 500 לערער.

א חוץ אלגעמיינע קעגנשטאַנדן האָט מען דאָרט געלערנט יידיש, העברעיש, תנ"ך און יידישע געשיכטע.

מיט דעם שול-וועזן האָבן אָנגעפירט אליהו טאַבאַקסבלאַט, משה קאַראָ, א. נוסבוים פון יאַראָטשינסקים שולע און פראָפע-סאָר קאַמיעניעצקי.

די לעקציעס זענען פאָרגעקומען — אין די קאַלטע חדשים — אין נישט באַהייצטע לאָקאַלן. און דאָך: שלעכט געקליי-דעט און האַלב-הונגעריק, האָבן די קינדער זיך פלייסיק גע-לערנט, געשלונגען יעדעס וואָרט פון די לערער, וואָס א דאנק זייער איבערגענעבנקייט — אליין קראַנק פון קעלט און שלעכט דערנערט — האָבן זיי געהאָלפן אייגהאַלטן דאָס מאָראַלישע גלייכגעווויכט פון דער יוגנט. פארשטייט זיך, אז שטענדיק האָט געלויערט די סכנה, אז די דייטשן וועלן אין א געווסן טאָג ליקווידירן די שולן.

א סוף צו דעם שול-וועזן איז געקומען אין אָקטאָבער 1941, וועו די שול-לאָקאַלן זענען רעקווירירט און פארוואַנדלט געוואָרן אין פרימיטיווע ווויזונגען פאר די 20.000 דייטשע, טשעכישע, עסטרייכישע יידן, וועלכע די דייטשן האָבן אריין-געשיקט אין לאָדזשער געטאָ, בכדי פון דאָרט אוועקצופירן זיי צו די גאַז-אויטאָס אין כעלמנאָ.

עם האָבן שפעטער נאָך עקזיסטירט דערגענצונגס-קורסן פאר די יוגנטלעכע ביז יולי 1942, וועו די דייטשן האָבן בא-פוילן אָפּצושטעלן יעדעס ארט לערנען.

הכשרה-אַגראַר פונקטן אין מאַרישין

פארן גרעסטן טייל יידן, און איבערהויפט פאר דער יוגנט איז געוואָרן קלאָר, אז אויב מען וועט איבערלעבן די מלחמה, וועט מען דארפן פאראַלאַן די פוילישע ערד און צו דעם צוועק, דאַרף מען זיך פראָדוקטיוויזירן — לערנען זיך א פאַך. דער ציוניסטיש - געשטימטער יוגנט האָט געצויגן צו לערנען זיך ערד-אַרבעט, מיט דעם געדאַנק צו זיין צוגעגרייט פאר לאַנד-ארבעט אין ארץ ישראל. פאר דעם איז געווען צוגעפאַסט מאַרישין — א האַלב-לאַנדווירטשאַפטלעכע פאַרשטאָט פון לאָדזש. צוגלייך מיט דעם אויסלערנען זיך א פאַך, ווי טיש-לעריי און שלאָסעריי און לערנען זיך לאַנדווירטשאַפט האָבן די פאָליטישע פארטייען, וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט דעם פראָיעקט אויך געפירט א ברייטע קולטורעל-אידעאַלאַנישע טעטיקייט וואָס האָט אויך באַאיינפלוסט דאָס קנאַפע קולטור-לעבן אין געטאָ.

אזוי זענען אנטשטאַנען 23 קבוצים מיט איבער 1000 מיטגלידער, אָנגעפירט דורך 10 פארטייאישע, מיסטנס ציו-ניסטישע גרופירונגען. אויך דער „בונד" און „פועלי אמוני ישראל" האָבן געהאָט זייערע אָנגאר-פונקטן.

די ציוניסטן האבן געלערנט העברעיש, פאלעסטינאנראפיע און געשיכטע. עס זענען דורכגעפירט נעוואָרן הערצליביאליק אקאדעמיעס און פייערונגען צום אַנדענק פון זשאבאטינסקין. ביים „בונד" האט מען געהאלטן פארלעזונגען איבער יידישע און אלגעמיינע ליטעראטור, דורכגעפירט א פרץ אקאדעמיע, א שלום־עליכם פייערונג און דערמאנט בונדישע יום־טובים.

די אלע אימפרעזעס האבן צוגעצויגן גרויסע טיילן פון דער געטא־באפעלקערונג, וועלכע זענען געקומען קוויקן זיך מיט א ביסל גייסטיק־לעבן. די קיבוצים זענען מיט דער צייט אויסגעוואקסן צו א זעלבשטענדיק געזעלשאפטלעכן כוח און דאס האט רומקאוואסקי נישט געקענט פארטראגן. זיין אידיי איז געווען אונטערצווארפן זיי דער געטא־פאליציי און שאפן פון די קיבוצים ארבעטס־קאלומנעס. פארשטייט זיך, אז די אַנפירונגען האבן נישט געוואלט אויף דעם איינגיין און אין מערץ 1941 זענען די אלע אגראר־פונקטן דורך רומקאווסקין ליקווידירט געוואָרן.

קולטור און ווייסנשאפטלעכע געזעלשאפטן

שוין אין אקטאבער 1940 ארגאניזירט זיך די „יידישע קולטור געזעלשאפט" איניצירט דורך די טויער פון „בונד", „ארט", „געזעלשאפט פריינד פון ייווא" און א גרופע שרייבער און קינסטלער. זייער הויפט־אויפגאבע איז געווען צו פירן א קולטור־ארבעט אויף יידיש, דורך גרינדן א „פאלקס־אוניווערסיטעט", רעפערענטן־קריזיז, יידיש־קורסן פאר לערער און דערוואקסענע, דראמקריזיז א. א.

שוין דעם זעלבן אקטאבער קומט פאר די ערשטע אונטערנעמונג, מיט א רעפעראט פון שרייבער מ. וואלמאן; שפעטער א קולטור־אקאדעמיע מיט דער באטייליקונג פון אויפגעלעבטן „קולטור־ליגע" כאר; דראמקריזיז: „אוואנגארד".

די אונטערנעמונגען זענען איבערגעחזרט געוואָרן פיל מאל.

די לעצטע אונטערנעמונג איז פארגעקומען אין א קאלטן, נישט געהייצטן זאל, ווו עס האבן געלייענט זייערע שאפונגען די שרייבער א. האפמאן, יאבימאוויטש, שאיווויטש, וואלמאן, פאטשארעק און זעליקאוויטש.

די קענערשאפט פון רומקאווסקין צו יעדן זעלבשטענדיקן געדאנק האט אויך צו דער געזעלשאפט א סוף געמאכט.

עס איז אויך א צייט טעטיק געווען א ווייסנשאפטגעזעלשאפט, ארגאניזירט דורך דאקטוירים און אינזשיניערן. די דאקטוירים האבן איינגעארדנט פארלעזונגען וועגן די אמטמיסטן פארשפרייטע קראנקהייטן אין געטא. ביי די אינזשיניערן האבן מען געלייענט לעקציעס וועגן פיזיק, כעמיע, ביאלאגיע און אנדערע נאטור־ווייסנשאפטן.

פלאַסטישע קונסט

אין געטא זענען אריין א רייע באווסטע מאלער און סקולפטארן ווי מ. טרעמבאטש, י. ברוינער, לייזעראוויטש, פיק, גורעוויטש, בזשעזשינסקי און אנדערע.

די דאזיקע קינסטלער האבן געמאלן און געפארעמט בילדער און טיפן פון געטא־לעבן. עס האבן זיך אפגעפונען א רייע לייוונטן און שניצערייען, וועלכע שפיגלען אף די טראגיק פון יענע צייטן.

אין זומער 1940 איז פארגעקומען זייער בילדער־אויסשטעלונג, באזוכט פון איבער 20.000 פערזאן. די פאלקס־יידן פון באלוט און די אריינגעקומענע האבן געשטראמט אין משך פון 6 וואכן צו דער אויסשטעלונג און געהאט אן עסטעטישן גענוס.

רומקאווסקי האט געוואלט, אז די דאזיקע קינסטלער זאלן זיך אונטערווארפן זיין באפעל און וועלן י. ברוינער האט צוגעשטעלט פאר רומקאווסקין א סקיצע פארן געטא־געלט וואס האט פארגעשטעלט א ייד, געשמידט אין קייטן, וועלכער רייסט זיך צו דער זון, האט דער געטא־קעניג אים געוואלט פון געטא ארויסשיקן, און ברוינער האט זיך געמוזט א לענגערע צייט אויסבאהאלטן.

פילהארמאנישער אָרקעסטער

צוזאמען מיט אלע יידן זענען אין געטא אריינגעקומען א רייַ באקאנטע מוזיקער, ווי: דער דיריגענט פון לאדזשער שטאטישן פילהארמאנישן אָרקעסטער טעאדאר רידער, די שוין דעמאלט בארימטע פידלערין בראניסלאווא ראטשטאדט, דער דיריגענט דאראנזשאנסקי, גרודער קאנטאר, פרוילין, מעלא־דיסט געשוועסטער־ברודער טויך און 26 מיטגלידער פון אמאליקן לאדזשער פילהארמאנישן אָרקעסטער.

צו די דערמאנטע מוזיקער זענען שפעטער צוגעקומען וועלט־בארימטע מוזיקער פון צווישן די אריינגעבראכטע פון מערב, ווי פיאניסט פראפ. קורט בער, דרי קורט, דער פידלער וויינבוים, קראפט, דער זינגער רודאלף בראנדעל, און זיין פרוי לילי בראנדעל, דער פיאניסט ל. בירקענפעלד און נאך אנדערע.

די אלע מוזיקער מיט טעאדאר רידער בראש האבן שפעטער געשאפן דעם פילהארמאנישן אָרקעסטער אין געטא, וואס איז איינע פון די אינטערעסאנטסטע קאפיטלעך פון קולטורלעבן אין געטא.

אין אנהויב זענען די קאנצערטן פארגעקומען זייער אפט — ביז ענדע 1941 ארום 100 קאנצערטן, שפעטער — ביז צו זיין ליקווידאציע — יערן מיטוואך. מען האט געשפילט קלאסישע מוזיק און אויך געגעבן קאנצערטן פון לייכטערע מוזיק, יידישע פאלקס־מוזיק און חסידישע מאטיוון.

אין אנפאנג 1944 האבן די דייטשן קאנפיסקירט אלע מוזיק־אינסטרומענטן אין געטא און דער אָרקעסטער האט אויפגעהערט צו עקזיסטירן.

כאָר

שוין אין ערשטן יאר פון געטא האט אנגעהויבן צו פונקציאנירן דער אמאליקער פאפולערער כאר פון „הזמיר" אונטער דער לייטונג פון דארגאזשאנסקי מיט דער באטייליקונג פון 75 פערזאן. דער כאר האט אנגעהאלטן ביז מערץ 1941 און זיך ליקווידירט ווען א גרויסער טייל איז געווארן דעפארטירט.

עס האָבן אויך עקזיסטירט א גאַנצע רייע קלענערע כאָרן. דאָס ביסל נעזאַנג און מוזיק פלענט הויבן די שטימונג און דערוואַרעמען די געפֿיניקטע געטאָ איינווינער.

ביבליאָטעקן

אין די דעמאָלסטיקע געטאָ־באַדינגונגען איז דאָס לייענען ביכער אָפטמאָל נעווען דאָס איינציקע מיטל צו פֿארטרייבן פון זיך אויף א קורצער צייט די דערדריקנדע שטימונג. מען פלענט לייענען עטלעכע ביכער א וואָך.

די איינציק נעבליבענע ליי־ביבליאָטעק אין געטאָ פון זאָנעבערג האָט פֿארמאָגט 7500 בענדער מיט 4000 סטאַבילע לייענער. די ביבליאָטעק פון אָטעלסבערג האָט נעציילט 2000 ביכער מיט 2000 אַבאָנענטן. אויסער זיי האָבן נאָך עקזיסטירט א רייע קלענערע ביבליאָטעקן. דער הונגער נאָכן נע־דרוקטן וואָרט איז נעווען אזוי גרויס, אז ביי דער זאָנענבערג ביבליאָטעק האָבן זיך געשאָפן לאַנגע רייען.

טעאַטער

אמבולטאַטן האָט זיך אָבער דאָס גייסטיקע לעבן מאַניפעסטירט דורך טעאַטער און ליטעראַטור־שאָפונגען.

דאָס טעאַטער אין געטאָ האָט געטראָגן א קליין־קונסט כאַראַקטער און אויסגעפירט נאָר רעוויעס. א גרויסן טייל פון די דאָזיקע רעוויעס האָבן פֿארנומען סקעטשן אויף געטאָ־טעמעס און סאַטיריש נומערן, וווּ מען האָט אָפּגעלאַכט (אויף וויפיל רומקאָווסקיס צענזור האָט דערלויבט) פון די געטאָ־גדולים און זייערע אויפֿפירונגען. אזוי ארום האָט דאָס דאָזיקע טעאַטער אויך אויסגעפירט א סאַציאַלע און נעזעל־שאַפטלעבע פונקציע. טעקסטן האָבן געשריבן: ש. יאַנאָווסקי, י. זעליקאָוויטש, א. יאַכימאָוויטש און מ. וואָלמאַן.

א חוץ סאַטירע און פֿארדיעס האָט מען אויך אויסגע־פירט אינסצענירונגען פון שלום־עליכם, מאַנגער, ברדערזאָן, לוצקי, נאַדיר, פרץ א"א.

אויף די דאָזיקע פֿארשטעלונגען האָט מען זיך ווידער דערמאָנט, אז מען געהערט צו א גרויס קולטור־פֿאָלק און טראָץ די דייטשע דערנידרונגען און די אַנטמענטשונג שטייט מען פיל העכער פון דעם פֿאָלק פון די מערדער.

צוערשט האָט זיך אָרגאַניזירט דאָס רעוויע טעאַטער „אַוואַנגארד", נעשאָפן דורך דעם אמאָליקן ארטיסט פון „ארט" משה פולאַוווער. ער האָט צונעגרייט א קליין־קונסט־פּראָגראַם און סקעטשן מיט מוזיק פון דוד בייגעלמאַן און הערץ רובין. די ערשטע פֿארשטעלונגען זענען פֿארגעקומען אויף פראַנציסקאַנער גאַס 66.

די ערשטע גרויסע טעאַטער־אימפּרעזע איז שוין פֿאַר־געקומען אין אָקטאָבער 1940 אין דעם גרויסן זאָל אויף קרא־ווינצקא גאַס. א חוץ דער „אַוואַנגארד"־גרופּע האָבן אָנטייל־נענומען דער „הזמיר"־כאָר און דער פילהאַרמאָנישער אָרקעס־טער. די דאָזיקע אימפּרעזע איז דורכן „בונד" פֿארוואַנדלט נעוואָרן אין א פֿאָליטישער דעמאָנסטראַציע און רומקאָווסקי — אויפֿנערענט צוליב דעם, האָט צייטווייליק פֿארבאָטן ווייטערדיקע פֿארשטעלונגען. די דאָזיקע טעאַטער־גרופּע איז באַשטאַנען פון 18 פערזאָן מיט אן אייגענעם כאָר און א טאַנץ־גרופּע. די דעקאָראַציעס האָט געמאָלן פּנחס שוואַרץ. דאָס טעאַטער האָט שפּעטער געשפּילט אין זאָל אויף קראַוויעצקא 3. אויף איינער פון די פֿארשטעלונגען האָט מען געזונגען א טרא־גיש געטאָ־ליד פון ישעיהו שפּיגעל „מאַך צו די איינעלעך". דאָס האָט גוואַלדיק דערצערנט רומקאָווסקין און ער האָט געדראָט שפּיגלען מיט קאָנסעקווענצן. פּארשטייט זיך, אז דאָס ליד האָט מען מער נישט געזונגען.

נאָך די גרויסע דעפֿאָרטאַציעס פון ווינטער 1942 האָט זיך אָפּגעשטעלט יעדע קולטור־טעטיקייט. מענטשן האָבן זיך ארומגעדרייט געשוואָלענע פון הונגער און קעלט און קיינעם איז נישט גלעענן אין קאָפּ צו הערן מוזיק אָדער גיין אין טעאַטער. אמת, ווי נאָר עס איז געוואָרן וואַרעמער און די אויסזידלונגען האָבן זיך אָפּגעשטעלט האָט ווידער אָנגעהויבן שפּראָצן דאָס קולטור־לעבן. עס איז ווידער געווען דער זעלבסט־פארטיידיקונג איסטינקט, וואָס האָט געזומען זיך אדורכרייסן דורך די פֿארשטיינערטע געמיטער.

אזוי האָט זיך אָנגעהויבן ווידער אין מאי 1942 די טע־טיקייט פון פילהאַרמאָנישן אָרקעסטער און אזוי האָט אויך ווידער אָנגעהויבן צו שפּילן דאָס טעאַטער.

ווען דער זאָל אויף קראַוויעצקא איז פֿארוואַנדלט גע־וואָרן אין אַן ארבעט־רעסאָרט, — נאָך דער „שפּערע", — האָבן זיך די טעאַטער פֿארשטעלונגען איבערגעטראָגן אין די ארבעטס־רעסאָרטן.

ארום 70.000 פערזאָן האָבן באזוכט, דורך די אלע יאָרן, די טעאַטער פֿארשטעלונגען און געפונען דאָרט א נעוויסע אָנטשפּאַנונג פון דעם טרויעריקן ארום.

א קורצע צייט האָט דער מאָלער יצחק ברוינער אָנגעפירט מיט א מאָריאָנעטן־טעאַטער מיטן נאָמען „חד־גדיא". דאָס מאָריאָנעטן־טעאַטער האָט נעגעבן פֿארדיעס אויף די געטאָ־אָנפירערס און האָט דעריבער לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. די געטאָ־פּני האָבן שוין נעזאָרגט, אז די פֿארשטעלונגען זאָלן ווערן אָפּגעשטעלט.

ליטעראַרישע שאַפונגען

די וויכטיקסטע קולטור־טעטיקייט האָט זיך מאָניפעסטירט דורך די ליטעראַרישע שאַפונגען. געשריבן האָט מען אין געטאָ א סך: לידער, דערציילונגען, טאָג־ביכער, רעפֿארטאַזשן א חוץ סקעטשן און פֿארדיעס.

עס זענען טעטיק נעווען צווישן 40—30 שרייבער אין יענעם פֿעריאָד. א טייל פון די שאַפונגען האָט זיך אָפּגעפונען נאָך דער מלחמה און א גאַנצע רייע זענען איבערגעזעצט נע־וואָרן אויף אַנדערע שפּראַכן און אינסצענירט נעוואָרן פֿארן טעאַטער און ראַדיאָ, ווי שפּיגעל'ס „א הונט אין געטאָ" און בריקס א „קאַץ אין געטאָ". א גאָר גרויסן קינסטלעריש ווערט האָבן די פּאָעמען פון דעם אומגעקומענעם שרייבער שאיווויטש „לך לך" און „פרילינג תשיך". די אלע שרייבער האָבן געפילט די פֿאראַנטוואָרטלעכקייט וואָס די צייט האָט אויף זיי ארויפ־געלייגט און איבערגעלאָזט פאר די קומענדיקע דורות דאָס

קינסטלעריש אָפּשפּיגלונג פון דעם טאָל פון יאָמער און טרערן.

געשאפן האָבן זיי די ווערק אָפּט הונגעריקע און פּאר־שטייפּטע פון קעלט. זיי אלע האָבן געמוזט שווער ארבעטן און אָפּט אויסגעשטאַנען רדיפות פון די גראָב־הויטיקע אויפ־זעערס. די אממיינסטנס באקאַנטע שרייבער פון יענער צייט זענען: י. שפּיגל, ר. קוויאַטקאָווסקע, י. ברוקס, ח. ראָזענ־פּארב, י. זעליקאָוויטש, מרים אולינאָווער, אלתר שנור־איצינ־גער, האָפּמאַן, יאָאכימאָוויטש א"א.

א גאָר אינטערעסאַנטע פערזענלעכקייט איז געווען דער העברעישער שרייבער ישראל בער איצינגער, וועלכער האָט געשריבן אונטערן פּען־נאָמען אלטער שנור. דער דאָזיקער שרייבער איז געווען א ליטעראַריש אינסטיטוציע פאר זיך אליין. ער האָט רעדאַגירט און אַרויסגעגעבן (געשריבן מיט דער האַנט), א צייטשריפט מיטן נאָמען „המספּר" (דערציילער). די צייטשריפט האָט געטראָגן א פּרומען אָרטאָדאָקסישן כאראקטער. די עטלעכע אָפּגעפּונענע עקזעמפּלאַרן אַנטהאלטן באשרייבונגען פון געטאָ־לעבן, סאַטירישע לידער און רעפּאָר־טאַזשן פון די שווערע ארבעטס־באדינגונגען אין די ארבעטס־רעסאָרטן.

ארום אָט דעם העברעאישן שרייבער האָבן זיך גרופּירט א צאָל בחורים און מיידלעך, וועלכע פלענן זיך פארזאמלען יערן שבת פארנאכט און דער שרייבער האָט געזאָגט פאר זיי תורה.

אין געטאָ האָט עקזיסטירט אזא מין אָרט שרייבער־פאריין. אין דער ווינונג פון דער פיינער דיכטערין מרים אולי־נאָווער — דאָרטן האָבן די שרייבער געלייענט און דיסקו־טירט זייערע שאפונגען.

מרים אולינאָווער איז געווען די עלטסטע דיכטערין מיט א סטאַזש און די צוזאמענקונפטן זענען געווען פאר די שרייב־בער א קוואַל פון דערמוטיקונג און דערהויבונג.

א חוץ די שרייבער, וועלכע האָבן געשאפן אין יידיש, האָט מען אויך געשריבן אין דער פוילישער שפּראַך.

די ערשטע דערציילונגען און לידער זענען געלייענט געווארן פאר די באזוכער אין די געזעלשאפטלעכע פאַרטיי־אישע קיכן. דאָרט האָבן די שרייבער געפונען זייערע ערשטע „לייענער". ס'פלענן דאָרט אָפּט איינגעאָרדנט ווערן ליטערא־רישע אָוונטן מיט רעציטאַציעס דורכגעפלאָכטן מיט א ביסל געזאנג.

ס'דאַרף נאָך צוגעגעבן ווערן, אז אָט די ליטעראַרישע אָוונטן האָבן אויך געדינט ווי א שוץ־וואַנט פאר פאָליטישער טעטי־קייט. דאָרט האָט מען געלייענט ראַדיאָ־באריכטן פון די גע־היימע „קעסטלעך" און קאָמענטירט די געשעענישן אין געטאָ.

אזוי האָבן די יידן אין לאָדזשער געטאָ, ביי הונגער, קעלט, דעפּאָרטאַציעס און דערשיסונגען, געבויט זייער קולטור־לעבן ווי א שוץ־מויער קעגן דער נאַצי־פאָליטיק פון אנטמענטשונג.

אָבער אלץ איז געווען אומזיסט. די פלענער פון אויס־רָאטן די יידן זענען שוין פריער געווען צוגעגרייט.

מ. ביאַלקאָווער

ראַדיאָ-הערער אין געטאָ

אין לאָדזשער געטאָ זענען געווען א סך געהיימע ראַדיאָ-אַפּאַראַטן, אָדער ווי זיי האָבן געהייסן „קעסטלעך".

עס האָבן אויפגענומען ידיעות די משפּחה וועקסלער; באָנע ווינער; לעמל אַלשטיין; ווידאָווסקי; מעשקע און פיל אַנדערע. דער גרעסטער טייל האָט עס געטאָן אין שליחות פון די פּאָליטישע גרופּירונגען, וועלכע האָבן געווירקט אין געטאָ. די אַנדערע — פּאַר פּריוואַטן אינטערעס, אָדער געמאַכט דערפון א מיטל צום לעבן, דורך פּארשפּרייטן די אויפגענומענע ידיעות אין דער פּאָרם פון האַנט-געשריבענע ביולעטינען (קאָפּירט דורך קאַלקע) פּאַר א שטיקל ברויט; א זופּ אָדער א פּאָר געטאָ-מאַרק.

די ראַדיאָ-ידיעות זענען געווען די איינציקע קאָנטאַקטן מיט דער וועלט, איבערהויפּט זינט דער צווייטער העלפט 1940, וואָן רומקאָווסקי האָט פּארבאָטן אַרייַנצופּירן אין געטאָ אפילו די דייטשע צייטונגען.

ס'וועט אפשר שווער זיין צו פּארשטיין איינעם, וואָס איז נישט געווען אין לאָדזשער געטאָ, וואָס די ידיעות פון דער וועלט האָבן באַדייט פּאַר די איינווווינער פון דער הערמעטיש-פּארמאַכטער געטאָ.

אז די ראַדיאָ-צוהערערס האָבן יעדע מינוט געשפּילט מיטן לעבן — איז איבעריק צו דערמאָנען, איבערהויפּט וואָן אין נעטאָ זענען געווען רומקאָווסקים מוסרים און אויך עכט-דייטשע מוסרים. זענען טאָקע אין די געטאָ-יאָרן אַרויסגעקאָפּט און איבערגעגעבן צו דער „נעשטאָפּאָ" איינצלנע ראַדיאָ-הערערס, וועלכע האָבן — ווער וווייסט ביי וועלכע פייניקונגען — פּאַרלוירן דאָס לעבן. איבערגעגעבן זענען זיי געווען צו די נאַציס, דורך דער יידישער פּאָליציי.

אזוי האָט פּארלוירן דאָס לעבן א יונגערמאַן (דער נאָמען איז מיר לייַדער אַרויס פון זכרון) וועלכער האָט געהאַט דאָס „קעסטל" אין זיין ווויינונג אויף דער זגערזשער גאָס נר. 7, און דער זון פון פּאָפּולערן לאָדזשער באַלן-פּאָקער ראָזענצווייג. דער ערשטער איז ארעסטירט געוואָרן מיטן ראַדיאָ-אַפּאַראַט. דער צווייטער — מיט א פּעקל ביולעטינען, באַשטימט פּאַר די פּארטיי-מיטגלידער. (ראָזענצווייג האָט געהערט צום „בונד").

דער אָרגינעלסטער פון די אלע ראַדיאָ-הערערס, איז אָבער געווען משה טאָפּעל, דער אָפּיציעלער געטאָ-חזן.

משה טאָפּעל איז ביז דעם מלחמה-אויסברוך געווען חזן אין דער שול „אוהל יעקב", וועלכע האָט זיך געפונען אויף גדאַנסקע גאָס נר. 18. ער איז געווען באַקאַנט און פּאָפּולער אין די בירגערלעכע קרייזן צוליב זיין שיינער שטימע און שיין דאַוונען.

געשטאַמט האָט ער פון קראָקע און געווען אן אַבסאָלווענט פון א ראַבינער-שול, און דעם ראַבינער ד"ר טהאָנס א תלמיד.

אין אפּריל 1940, איז ער גלייך מיט אלע ענאַנגען אין נעטאָ. זיין פרוי און איינציקע טאָכטער, וועלכע זענען דעמאָלט געווען אין קראָקע, האָבן שוין נישט באַוויזן צו קומען קיין לאָדזש. די נאַנצע צייט, וואָס איך האָב אים געקאָנט אין נעטאָ, האָט ער געלעבט אויפזאָם.

נאָכן אריינקומען אין נעטאָ, ווערט טאָפּעל דער אָפּיציעלער נעטאָ-חזן אין דער שול אויף בזשעזשינער 23, מיט א נעהאַלט פון 50 מארק א חודש.

דעמאָלט — אין ערשטן פּעריאָד פון לאָדזשער נעטאָ זענען געווען פיל שולן און תפילה-הייזער. (אחוץ דער דער-מאַנטער, א גרעסערע אויף זגערזשער 24), ווו די נעטאָ-אייַנווווינער זענען געקומען אויסגיסן אין תפילה זייער ביטער הארץ. די שול אָבער, ווו טאָפּעל איז געוואָרן חזן, איז געווען, אזוי צו זאָגן, די אָפּיציעלע שול. דאָרטן האָבן געדאַוונט די פּני, מיט רומקאָווסקין אין דער שפּיץ.

דאָס חזנות איז אָבער פּאר משה טאָפּעלן געווען נאָר א דעק-מאַנטל פּאר זיין אייגנטלעכער באַשעפטיקונג, וועלכער ער האָט זיך אָפּגענעבן מיט לייב און לעבן — דאָס געהיימע ראַדיאָ הערן.

טאָפּעל איז געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט עטלעכע געזעלשאַפּטלעכע- און פּארטיי-טוער, וועמען ער פלענט רעגולער איבערגעבן די ראַדיאָ-נייעס. פון זיי זענען זיך די נייסן דורך פּארשידענע קאַנאַלן פּארנאַנדערגענאַנגען צו גרויסע טיילן פון דער געטאָ-באַפעלקערונג.

פּארשטייט זיך, אז דאָס אלץ איז נעווען איינגעאָרדנט שטרענג קאָנספּיראַטיוו, אין באַשטימטע שעהן, אויף באַשטימטע ערטער, זיין אָדרעס איז נעווען באַקאַנט נישט מער ווי צו 2 מענטשן.

צוערשט האָט ער אינסטאַלירט זיין „קעסטל" (אויב איך געדענק גוט) אויף באַזאָרנע נר. 13, שפּעטער אויף בזשעזשינער 82, און צום סוף אויף מלינאַרסקע 11 — ווו מען האָט אים ארעסטירט.

די בעסטע דירה איז נעווען אויף בזשעזשינער 82, ווו ער האָט נעווווינט אלס איינציקער לאָקאַטאָר אויפן פּערטן

שטאָק, אויפן בוידעם. אין דער פאָדלאָגע האָט ער געהאַט אן עפענונג, ווו ער האָט געהאַלטן דעם אפּאראט.

איינמאָל, ארום 12 ביינאכט, האָט די דייטשע זשאנדאר־מעריע געמאכט א רעוויזיע אין הויז, זוכנדיק א שניידער, וועל־כער האָט אין וואַרשטאַט געזאָלט האָבן צוגענומען שטאָף. פּלוצלינג, אין מיטן בעסטן הערן לאָנדאָן, מיט די טרייבלעך אויף די אויערן—ווי ער האָט עס אונדז צומאָרגנס דערציילט—קלאַפּט מען אין דער טיר. ער האָט נאָך באַוויזן דעם אפּאראט צוזודעקן מיט א קישן, און געלאָפן אויפעפענען די טיר. אויף דער שוועל זענען געשטאַנען צוויי דייטשע זשאנדארמען. זיין רואיקייט און געלאַסענע האַלטונג האָבן ביי די דייטשן נישט ארויסגערופן קיין פּארדאכט, און נישט אריינגייענדיק אין שטוב — זענען זיי אוועק.

נישט איינער וואָלט נאָך אזא איבערלעבונג, אויפגעגעבן דאָס געהיימע ראדיאָ־הערן. משה טאַפּעל איז אָבער געווען א העלדישע נאַטור. ער איז נישט נתפּעל געווארן אפילו פון די דייטשע זשאנדארמען, און מיטן זעלבן ברען פאָרגעזעצט דאָס ראדיאָ הערן.

וועו עס איז געווארן „היים", וועו מען האָט זיך אָנגע־שטויסן, אז יידישע מוסרים וויסן זיין אדרעס — האָט ער איינגעפאקט דעם „אפּאראט", וואָס איז באשטאַנען נישט מער ווי פון א פּאָר לאָמפּן און א בינטל דראָטן — אין א וואַליזקע. מיטן בינטל גראָטעס און מיט דער הילף פון פרייַנד, האָט ער זיך איבערגעצויגן אויף אן אנדער דירה.

א נידעריקער, עטוואָס איינגעבויגן, שטענדיק א הוסטנ־דיקער — צוליב דעם לייַדנשאפטלעכן רויכערן, מיט רויטע, נישט אויסגעשלאָפענע אויגן (וויל ראדיאָ האָט מען געהערט דאָס רוב ביינאכט), האָט מען אים געקאָנט טרעפן יעדן פרי־מאָרגן שלייכן זיך דורך די געטאָ־גאסן. דאָס איז ער געלאָפן איבערגעבן די פּאַרטיי־פאָרשטייער די לעצטע ידיעות.

טאַפּעל האָט געקענט עטלעכע שפּראכן. דאָס האָט אים דערמעגלעכט, מער ווי אנדערע ראדיאָ־הערער, ענגוי און פּינקט־לעך אויפנעמען די ידיעות. באשאָנקען מיט א זעלטענעם זכרון, האָט ער קיינמאָל נישט געמאכט קיין נאָטיצן און דאָך געקאָנט פּינקטלעך און ענגוי איבערגעבן, צום ביישפּיל: א האַלב־שעדיקע רעדע פון רוזוועלטן, אָדער א קאָמענטאַר פון לינדעל פרעזער (קאָמענטאַטאָר פון דער בי.בי.סי.).

זייענדיק א בן־תורה, האָט ער שטענדיק זיך באַנוצט מיט פּסוקים און גלייכווערטלעך. עס איז געווען א נחת־רוח מיט אים צו פארברענגען. מיט פיל אינטעליגענץ און חכמה האָט ער קאָמענטירט די לעצטע געשעענישן, און תמיד געווען פול מיט האָפענונג און בטחון.

אין טעג פון גוטע ידיעות, וועו ער איז געווען ספּע־ציעל גוט אויפגעלייגט, האָט ער אונדז מהנה געווען, א חוץ מיט חזנישע שטיקלעך, אויך מיט די פיינסטע אָפּערע־אריעס, וועלכע ער האָט געזונגען מיט א פיינער, טיפער שטימע.

פאר די פּאַרטיי־שפּיצן זענען נאָר טאַפּעלס אינפאָרמא־ציעס געווען מאָסגעבנדיק. וועו אנדערע הערער האָבן געבראכט ידיעות, און זיי זענען דורך אים באשטעטיקט געווארן — האָט מען געוווּסט, אז זיי זענען ריכטיק.

אין טעג פון גרויסע געשעענישן (דאָס לאָנדן פון די אלי־אירטע אין נאָרמאַנדיע; דאָס לאָנדן אין סיציליע; דער נעטאָ־אויפשטאַנד אין וואַרשע) פלעגט טאַפּעל ברענגען ידיעות יעדע פּאָר שעה, מאָכנדיק אויפציטערן אונדזערע הערצער. (די ידיעות זענען זיך אין א פּאָר שעה פּארנאַנדערגענאַנגען איבערן נעטאָ).

א דאנק טאַפּעלן און אויך אנדערע, איז די נעטאָ אינ־פאָרמירט געווארן אין געציילטע שעהן וועגן אלץ, וואָס עס פּאַסירט אין דער וועלט.

געווען צייטן וועו די נעטאָ־איינווויינער האָבן פּשוט געפּי־בערט צולויב די ראדיאָ־ידיעות. דאָס לאָנדן אין פּראנקרייך פון די אליאירטע; דער פּאָרויסמאַרש פון די רוסן; אָבער זעלטן וועו האָט געווּסט, מיט וויפל העלדישקייט, ביי באדינ־גונגן פון שטענדיקער טויט־שרעק, די אינפאָרמאַציעס זענען באקומען געווארן.

מיר זענען שוין געהאַט אריין אין די ערשטע חדשים פון 1944. די ידיעות פון די פראָנטן — אין דער ערשטער ריי דאָס פארנעמען דורך די רוסן א ריי מזרח־נעביטן פון פוילן, האָבן אונדז אָנגעהויבן צו געבן האָפענונגען, אז מיר וועלן דאָך וועלן אויסגעלייזט און קאָנען שמועסן מיט משה טאַפּעלן, ווי אזוי מען האָט געהערט ראדיאָ אין נעטאָ.

די ווירקלעכקייט איז אָבער געווען אן אנדערע.

אין א געווּיסן נאָכמיטאָג, אין יוני 1944, האָט זיך בליץ־שנעל פארשפּרייט איבערן נעטאָ די ידיעות, אז די „קריפּאָ"־אָנפירער טראָגן זיך אויף דראָזשקעס צו אלע ראדיאָ־הערערס און ארעסטירן זיי.

צוערשט זענען זיי געקומען צו טאַפּעלן, אין מיטן בעסטן הערן, און מען האָט אים געכאַפּט מיט די טרייבלעך אויף די אויערן. ווי עס האָבן דערציילט די שכנים, האָט טאַפּעל רואיק אָנגעטאָן דעם מאַנטל און מיטן אַפּאראט אראָפּ־געגאַנגען צו דער דראָזשקע.

איינער פון די געזונטע, ווידאָווסקי, האָט זיך באַוויזן

חיים ווידאָווסקי

אויסצובאהאלטן א פּאָר טעג. אָבער נאָכדעם, ווי די „געשטא־פּאָ" האָט געדראָט זיינע נאָענטסטע מיט רעפּרעסיעס, איז ווידאָווסקי באגאַנגען זעלבסטמאָרד.

נאָכדעם ווי מען האָט אלע ראדיאָ־הערער מערדערלעך צעשלאָגן אין דער „קריפּאָ", זענען זיי איבערגעפירט געוואָרן אין דער שטאָטישער תפיסה.

מענטשן, וועלכע זענען געשטאַנען מיט טאפּעלן אין קאָנטאקט, האָבן זיך אויסבאַהאלטן, צוליב מורא — טאָמער וועט טאפּעל ביים פאַרהער זיך איינברעכן און אָנגעבן נעמען.

טאפּעל האָט זיך אָבער נישט איינגעבראָכן.

איבער טאפּעלן און די אנדערע ראדיאָ־הערער איז פאַרגעקומען א משפט, און אלע זענען פאראורטיילט געוואָרן צו טויט־שטראָף, דורך העענגן.

דער אורטייל איז אויסגעפירט געוואָרן אויפן הויף פון דער שטאָטישער תפיסה, אויף שטערלינגא גאס.

דאָס ארעסטירן און אומברענגען די ראדיאָ־הערער, האָט זיך געלייגט ווי א שוואַרצער שאָטן אויפן גענטאָ. מען האָט פאַרויסגעפילט דעם טראגישן סוף, וואָס איז געקומען אין אויגוסט 1944.

אברהם בידערמאן

מען מוז נישט פאַרלירן די מענטשלעכקייט *)

מיינע געדאַנקען טראָגן זיך אריבער אין דער וועלט פון מיין פארגאנגענהייט, הינטער דראָטן פארצוימט, פון אלעמען פארגעסן, ארומגע־רינגלט מיט א שווייגנדיקער, בלינדער און טויבער וועלט. די ווייַ־נעשרייען פון לאַדזשער נעטא, פינף יאָר צייט, וועך האָט דאָס נעהערט?

און וועך קאָן דאָס שילדערן דעם טייוולאָנישן קאראקאָד מיטן טויט, וועך א לעבל ברויט איז מייערער נעווען פון א מענטשלעך לעבן, וווּ א קאַרטאָפל איז נעווען דער חלום פון פארשמאכטע, אויסגעדאַרטע און פארהונגערטע קינדער?

אין דעם טיפן פינצטערן אָפגרונט פון טאָג־טעגלעכן קאמף פארן ביסל לעבן האָבן פונדעסטוועגן זיך ארויסגעהויבן מענטשן, וועלכע האָבן מיט באַשיידנקייט און ווירדע געטראָגן דאָס שיינע און גרויסע, וואָס האָט אין זייער שפראך נעהייסן: נישט פארשעמען דעם נאָמען ייד.

שמעון האָט שווייגנדיק נעטראָגן אויף זיינע נעבויגענע פלייצעס דעם יאָך פון א נעטא־ייד. יעדע טאָג און יעדעם וואָרט האָט ביי אים נעמוזט זיין אמת. ער האָט באַלד אנדערש נישט פארשטאַנען.

זיין זון האָט באַקומען דאָס גרויסע גליק: צו זיין א פּא־ליציאַנט פון דער זאָנדער־קאָמאַנדאָ. עס איז נעווען א גליק און א ברכה נישט בלויז פאר אים, נאָר אויך פאר זיין נאָנ־צער משפחה: זאָל וועך! זיין באשיצט און בלייבן לעבן! זיין אן אויסדערווייַלטער — אזא גליק האָט נעטראָפן נאָך א קליינע גרופע יונגטלעכע, וועלכע האָבן באַקומען די מאָטורע אין נעטא פון די הענט פון נעטא־מלך אליין.

שמעון איז דאָס נעווען דער טאָטע פון דאָזיקן באַגליקטן זון. וועך די גוטע בשורה איז אָנגעקומען אין זיין הויז האָט ער גלייך שטיל־ערהייט נעזאָגט: דו ביסט מיין זון און מיין זון וועט דאָס „גליק" נישט נעמען. דו זאָלסט קיין פּאָליציאַנט נישט ווערן. איך האָב נישט קיין רעכט דיר צו שטערן, אָבער דו דארפסט וויסן, אז דו האָסט אויסצוקלויבן איינס פון די צוויי — אָדער דעם טאָטן, אָדער די זאָנדער־קאָמאַנדע. אויב דו ווערסט א פּאָליציאַנט פון דער זאָנדער־קאָמאַנדאָ, זאָלסטו וויסן, ביסטו מער נישט מיין זון. און אויך די שטוב אין וועל־כער איך ווויין מוזסטו פארלאָזן.

שווער איז נעווען אין די נעטא־באַדינגונגען סיי דאָס שטעלן אזא פראָבלעם צום אויסוואָל, סיי דאָס ענטפערן אויף אים. דאָרט ווו א קאַרטאָפל איז נעווען א חלום—איז א פּאָסטן אין דער זאָנדער־פּאָליציי נעווען די העכסטע מדרגה פון א דערגרייכטן טרוים.

שמעון האָט זיין זון נישט פארלוירן. דער נאָמען פון טאָטן און זון, פון ביידן, איז נישט באַפלעקט געוואָרן. שמעון איז מיט זיין פרוי שטאָלץ און רואיק נענאַנגען צו זייער טויט. דער רויך פון אוישוויץ האָט זייערע נשמות ארויפנע־שיקט צו די הימלען.

אויך זיין זון איז מיט כבוד אוועק. אויפן שים־פלאַץ פון סקאַרזשיסק איז זיין שארבן צעשמעטערט געוואָרן פון דייטשע קוילן, אָבער זיין נשמה איז נעבליבן ריין, ער האָט דעם שטאָלצן און ערלעכן טאָטן און דעם נאָמען מענטש נישט פארשעמט.

געווען זענען שמעונס א סך — און אויך אזעלכע זיין. זיי האָבן דערגרייכט הויכע מדרגות פון מענטשלעכקייט. זייערע נעמען זענען אין ערגעץ נישט אויסגעקריצט, זיי האָבן קיין מעדאַלן און קיין אויסצייכענונגען נישט באַקומען פאר זייערע העלדנטאַטן. „שטיל געלעבט און נאָך שטילער נע־שטאָרבן", וויל די וועלט האָט נעשווויגן און וויל אויך היינט פארגעסן, סיי וועגן דעם מאָרד איבער א פּאָלק, סיי וועגן זייער איינענעם שוויין.

מיר אָבער וועלן קיינמאָל נישט פארגעסן!

---

*) א. ב. האָט אויסגעקליבן א ליסטאריש פּאָרס פאר דער דאָזיקער אמתער פּאָסירונג.

די רעדאקציע.

איזאַק וויינבערג

דער קאַמף פאַרן לעבן

מיין נאָמען איז יצחק וויינבערג, אַדער ווי מען רופט מיך שוין לאַנגע יאָרן — איזאַק. איך בין געבוירן געוואָרן אין פּינטשעוו, א קלייניטשיק שטעטעלע אין קעלצער געגנט. אין לאָדזש פלעגט אומגיין א ווערטל „אין פּינטשעוו טאָגט שוין" — א רמז אויף דער נאָאיווקייט פון מיינע לאַנדסלייט.

געווען זענען מיר 21 קינדער — פון צוויי מאַמעס. איך בין געווען א קינד פון דער ערשטער מאַמען ע"ה. פון דעם גרויסן געזינדל זענען נאָכן חורבן לעבן געבליבן נאָר צוויי: א שוועסטער, וואָס איז שוועק קיין ישׂראל אין 1929, און איך.

אזא גרויסע משפּחה איז שווער געווען צו דערנערן. מען האָט מיך דעריבער נאָך אַלס קינד אַרויסגעשטופט ממש קיין לאָדזש. קיין פלאַץ איז פאַר מיר אין מיין היים נישט געווען. אין לאָדזש האָב איך זיך געוואָלגערט פון איין אָרט אין א צווייטן, פון איין קרוב צום אַנדערן, ביז איך בין געוואָרן א קעלנער ביי יאָקובאָוויטשן אויף זאַוואַדזקא 3.

קעגנאיבער מיין אַרבעטס־פלאַץ האָט געהאָט א רעסטאָראַן שמואל פריימאַן, באַקאַנט אַלס דער „ברודיקער שמואל". אין זיין רעסטאָראַן פלעגן אַרײַנקומען יידישע שרײַבער, קינסטלער, אַקטיאָרן כאַפּן א „שטיקל קישקע". אָט דער „ברודיקער שמואל" האָט געזען מיין פלינקייט און מיך אויסגעכאַפּט, אַריבערגענומען צו זיך. פאַרשטייט זיך שוין אויף בעסערע באַדינגונגען.

א פּאָר יאָר האָב איך דאָרט געאַרבעט, גוט פאַרדינט און געווען בכוח אין 1928 צו עפענען אַן אייגענעם רעסטאָראַן אויף פּיעטריקאָווער 64, און שפּעטער אויך א ווגרשטן־געשעפט. איך האָב חתונה געהאַט און געלעבט א שיין לעבן מיט מיין פרוי און קינד.

אין דער פּוילישׂ־באָלשעוויסטישער מלחמה (1920) בין איך געווען אויפן פראָנט הינטער קיעוו מיטן 4טן פּולק. איך האָב זיך קיינמאָל נישט געפּוילט און באַמיט זיך אויסצוציִיִכענען. אין מיליטער האָב איך באַקומען דריי מעדאַלן און זיך דערדינט צו דער ראַנגע פון א סערושאַנט. פאַר א ייִד, דערצו אַן אָרעם אַרבעטס־קינד, איז דאָס געווען זייער א סך. אין 1927 האָט מען די רעזערוו־סערושאַנטן מיט אויסצייכענונגען געגעבן אַן אָפיצירן־טיטל און דערלויבט אָנצוטאָן אַן אָפיצירן־מונדיר אויפן פּראַד לכבוד דער קאָנסטיטוציע פון 3טן מאי. איך פלעג טאָקע פּאַראַדירן דערין. איך בין אויך געווען א מיטגליד אין קאָמבאַטאַנטן־פאַרבאַנד.

אזוי האָב איך געפירט א רואיק לעבן ביז 1939.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָב איך די פרוי און דאָס קינד אַוועקגעשיקט קיין טשענסטאָכאָוו אין אירן היימשטאָט. איך אַליין בין געבליבן אין לאָדזש, כדי צו פרובירן עפּעס אָפּראָטעווען פון אונדזער פאַרמעגן.

ווי לאַנג די געטאָ איז נישט געווען געשלאָסן, איז קיין הונגער נישט געווען, הגם עס זענען געווען א סך הונגעריקע. מען האָט נאָך דערווייל געווינט אין די אַמאָליקע דירות. אָבער צרות האָבן נישט געפעלט. עס איז געווען א הפקר־וועלט. יעדער דייטש, אָדער א פּאָליאַק וואָס האָט זיך אַנגענעבן אַלס „דויטש־קאַטוילישׂ", האָט געטאָן מיט אייך וואָס עס איז אים נאָר געפעלן.

אָט איז אַריינגעקומען אין מיין רעסטאָראַן א דייטשער זעלנער, געווים דורך א מסירה, און זיך נעפּרעגט אויף איזאַק ווינבערג. איך האָב אים געזאָגט, אז דער ייִד ווינבערג איז אַוועק און דעם רעסטאָראַן פיר איך, א פּאָליאַק, וואָס האָב עס ביי אים צוגענומען.

געזען, אז עס ווערט היים, בין איך אַריבער נעענטער צו דער יידישער געגנט אויף נאָוואָמיעיסקא 4. איך האָב אַלץ נאָך געטראַכט, אז עס וועט מיר געלונגען אָפּצוראָטעווען מיין רעסטאָראַן און דאָס ווגרשטן־געשעפט.

דאָס שאַפן די געטאָ האָט געהאָט צוויי עטאַפּן. איינער איז געווען: דאָס אַריינטרייבן אין געטאָ אַלע יידן, וואָס האָבן געווינט אויסערן געטאָ־תחום. דער צווייטער עטאַפּ: דאָס פאַרמאַכן די געטאָ.

די פּאָלקס־דייטשן האָבן זיך פאַרנומען מיטן אויסזוכן די יידן און זיי טרייבן אין געטאָ אַריין. דערביי פלעגן זיי באַראַבעווען די יידישע ווויונונגען. זיי פלעגן קומען פלוצלינג און אַרויספּירן אַלעמען, און מיט געשרייען, קלעפ און שיסעריין טרייבן אין געטאָ.

אויך איך האָב אַריינגעטראָפן אין אזא אקציע, אין באַקאַנטן בלוטיקן דאָנערשטיק. די פּאָלקס־דייטשן האָבן צענופּגעקליבן א סך יידן, אויסגעשטעלט זיי און געטריבן. די אַלע, וועלכע זענען אָפּגעשטאַנען אין וועג, אַלע וואָס האָבן געוואָגט זיך אומצוקומען צו זייערע חרובע היימען — זענען דערשאָסן געוואָרן. אין געטאָ זענען מיר אָנגעקומען א העלפט פון די צענויפגעטריבענע.

דער מוראַדיקער הונגער האָט זיך אָנגעהויבן נאָכן פולשטענדיקן אָפּשליסן די געטאָ. און מערקווירדיק — נאָר אין א נויט דערקענט מען א מענטש. די בעסטע פריינד זענען

געווארן די גרעסטע מוסרים. מען האָט געמסרט פאַר דער דייטשער „קריפּאָ" (קרימינאַל־פּאָליציי), אז דער אָדער יענער האָט בריליאַנטן. אין דער „קריפּאָ" האָט מען מוראדיק גע־שלאָגן. דער ווייטאָג איז געווען גרויס, אָבער די חרפה, וואָס „אייגענע" האָבן אויסגענעבן איז געווען נאָך גרעסער.

מרדכי חיים רומקאָווסקי, דער יודענעלטסטער, האָט זיך געפירט ווי א קייסער. צו דער צרה מיט די דייטשן האָט מען זיך אויך געמוזט היטן פאַר אים און זיינע משרתים. זונדיק א וועג צו לעבן האָב איך אויף לאַגעווניצקע 4 געפּענט א רעסטאָראַן מיטן קלינגענדיקן נאָמען „אייראָפּע". צו אזא אונטערנעמונג אין אזא צייט האָב איך געמוזט האָבן שותפים. מיינע שותפים זענען געווען: געדולד, לעאָן אָפּאַטאָווסקי, בייגעלמאַן, בערמאַן און אולינאָווער. דער לעצטער איז געווען א מיטגליד אין רומקאָווסקיס בייראַט. אים האָט מען געדארפט האָבן צוליב „כשרות".

אָבער דאָס האָט נישט געהאָלפן. וועז רומקאָווסקי האָט זיך דאָך דערוווסט וועגן דער עקזיסטענץ פון א רעסטאָראַן אָן זיין דערלויבענים, האָט מען מיך ארעסטירט. 2 חדשים האָט עקזיסטירט מיין רעסטאָראַן.

קודם כל האָט מען מיך גוט צעשלאָגן, דער שלעגער איז געווען איינער אייזמאַן, א געוו. טרענער מיט א פּאָר איי־זערנע הענט. דאָן האָט מען מיך אריינגעווארפן אין תפיסה. געזעסן זענען מיר 30 — 40 מאן אין א קליין שטיבל. ארום־געגאַנגען זענען מיר נאָקעט. עסן האָט מען אונדז געגעבן איין מאָל אין מעת לעת. עס איז נישט געווען אויסצוהאַלטן. פּיל בעסער האָב איך זיך געפּילט, וועז מען האָט מיך געשיקט פירן און שלעפּן „פּעקאָליע" (מענטשן־אָפּפאל).

עס איז מיר דאָך געלונגען, נאָך א חודש שלעפּן דאָס „שמעקעדיקע פעסל", צו קריגן ארבעט אויפן גוטן אָרט. איך האָב זיך געמאָלדן צו דער שוידערלעכער ארבעט, ווייל פּאר אזא ארבעט האָט מען געקראָגן א בעסערע זופּ.

אין 1942 איז געווען אן אומדערטרעגלעכער ווינטער. צו הייצן איז נישט געווען מיט וואָס. די הונגעריקע מענטשן זענען מאַסנווייז פּארפרוירן געוואָרן און אזוי טויט־פּארפרוי־רענע האָט מען זיי געבראַכט אויפן גוטן אָרט. מען האָט זיי נישט געקענט אויסגלייכן, נישט טאָן זיי, זייער רעכט. אָט אזוי צעקרימטע, איינגעדרייטע, אָפּטמאָל פּארפרוירענע מא־מעס מיט די עופּעלעך אויף זייערע הענט — האָט מען זיי אריינגעלייגט אין די קברים.

איך בין ארויס פון געפּענגעניש. א געוו. קליענט, א פריינד, זיין נאָמען איז ראָטנער, איז געווען א ריכטער, ער האָט מיינע פּאַפּירן צעריסן, אויסגעמעקט מיך צווישן די לעבעדיקע און פּארעכענט צווישן די טויטע*. אזוי האָב איך וויטער געלעבט אָן א נאָמען, נישט באַקומען גאָרנישט קיין שום צוטיילונג. די צוטיילונג איז געווען דאָס איינציקע, וואָס האָט נאָך אויפגעהאַלטן די נשמה. אָבער איך האָב דאָך גע־מוזט זיך אן עצה געבן. די דערפינדערישקייט אין אזא פאל איז אין לשער.

אין מארישין האָב איך צענויפגעזאַמלט זשאַבעס, אריינ־געלייגט זיי אין א פעסל און יעדן טאָג ארויסגענומען צוויי זשאַבעלעך און זיי געקאָכט. ווי א געניטער קוכער האָב איך זיי צוגעפּראַוועט און זיך דערנערט מיט זיי א געוויסע צייט. וועז דאָס האָט זיך אויסגעלאָזט האָב איך צוגעקלערט א נייע זאַך. איך האָב געווויינט אין מארישין ביי דער וואָנט פון גוטן אָרט. פלעג איך ארויסגיין פארטאָג, אָנשטעלן פּאַסטקעס און כאַפּן האָזן.

אָבער ווי־פל האָזן דרייען זיך דאָס ארום אין א הונגערנ־דיקן געטאָ? אויך דאָס האָט זיך געענדיקט. איך האָב געמוזט אָנקומען צו מיין קוכערישער קענטשאַפט. איך האָב אויסגע־גראָבן וואַרצלען פון קרויט און צוואַמען מיט שאָלעכץ (שאָלן פון קאַרטאָפּל) פון די קיכן זיי געקאָכט אינאיינעם. געגעסן האָב איך דאָס מיט צוגעמאַכטע אויגן.

פון הונגער האָב איך געהאַט שלאָפלאָזע נעכט. דאָס נישט דערעסן, בעסער געזאָגט דאָס נישט עסן, האָט מיך פולשטענדיק אויסגעמאַטערט. איך האָב געזוכט מיט עפּעס צו פארשטופּן דעם מאָגן כדי צו קענען שלאָפן.

איינמאָל האָב איך געפונען א טויטן פויגל, און נישט קיין סך קלערנדיק אים אָפּגעקאָכט און אויפגעגעסן. משמעות, אז ער איז געווען א קראַנקער פויגל. איך בין שיער נישט געשטאָרבן.

אָבער עס איז מיר נישט באשערט געווען צו שטאַרבן. אזא לעבן האָב איך געפירט ביז 1944. דאָן האָט מען מיך געשיקט קיין אוישוויץ און עס האָט זיך אָנגעהויבן א נייער קאַמף פארן לעבן. צו דער סכנה פון א הונגער־טויט איז צוגע־קומען דער דייטש מיט זיין געווער און קרעמאַטאָריע.

איך בין אָנגעקומען קיין בירקענאו אין לאַגער נר. 15. אָנגעקומען בין איך, בעת מען האָט פארענדיקט דאָס אום־ברענגען אין אויוון 100.000 אונגארישע יידן.

אָפּגעווען אויף גרויסע צרות אייניקע וואָכן, האָט מיך דערקענט א געוו. גאַסט פון מיין רעסטאָראַן. משהל „חסיד". ער און זיין פריינד יאַנעק „ציגאַן" זענען געווען צוויי אונ־טערוועלט־מענטשן. דאָ זענען זיי געווען די הויפּט־מחותנים ביי די אוויוונס. כדי זיך צו שאַפן „פּראָטעקציע" ביי די דאָזיקע צוויי „חסידים" האָב איך זיי אוועקגענעבן א טייערע מתנה פון מיין פרוי, א גאָלדענעם זייגער, שאַפהאַוזען.

בייגאַט זענען זיי געקומען און מיטגענומען מיך קיין אוישוויץ און געווזען די „וואַש"־אַנשטאַלטן און די אויוונס. ביי די אויוונס זענען געשטאַנען עמערס, וווּ מען האָט אריינ־געוואָרפן די גאָלדענע ציין, ארויסנעריסענע ביי די טויטע. עס זענען געווען פּולע עמערס מיט מענטשלעכע ציין, אָפּט מיט שטיקער פלייש נאָך.

זיי האָבן מיר געגעבן א ברויט — און דאָס איז געווען א שטיק לעבן — און צוריקגעפירט. זיי האָבן מיר געראַטן צו אַנטלויפן, ווייל קיין לעבעדיקע גייט מען פון דאָנען נישט ארויס. אָבער ווי אזוי אַנטלויפט מען? דאָס האָבן זיי נישט געקענט זאָגן. וואָלטן זיי יאָ געווּסט, וואָלטן זיי זיכער אליין געמאַכט אזא פרווו. יעדנפאַלס האָב איך געמוען זוכן אן אויסוועג ארויסצובאַקומען זיך פון אוישוויץ.

אומגעריכט האָט מיך דערקענט א קוזין פון קראָקע, איטשע העשעס. זיין פונקציע איז געווען צו זיין דער מיסט־פירער פון לאַגער. ער האָט געהערט צום „יחוס", צו דער „קאַנאַדע". ער האָט באמת געוואָלט מיר העלפן. איך האָב

---

* יעדער געטאָ־ייד, וואָס איז וועז נישט איז געזעסן אין דער געטאָ־תפיסה, איז געווען פון די ערשטע אויסגעזידלט צו ווערן — (באַמ. פון רעדאַקציע).

ביי אים געבעטן א ראזיר־מעסער. פאר צוויי בריליאַנטן, וואס ער האָט די נאַנצע צייט אויסבאהאלטן צווישן די פינגער פון די פּים, האָב איך אזא מעסער באקומען און נעווארן א פרי־זירער. דאָס האָט מיר נעגעבן א ביסל א פּריווילינירטע פאַזיציע. אָבער דאָך האָט דער געשפּענסט פון טויט נעשוועבט אין דער לופטן. מען האָט נעמוזט זיך באמיען אוועקצוניין פון אוישוויץ.

אזא נעלענהייט האָט זיך נעמאכט. איך האָב זיך פאר־שריבן צו ניין ארבעטן קיין בעמניץ, אין די אויטא־יוניאַן אמוניציע־פאבריקן. איך האָב זיך אַנגענעבן אלס מעכאניקער און דערביי נעוויזן, אז איך קען דאָס פאך. מיין פּאַסיקייט צוצופאסן זיך און אויפכאפן יעדע ארט ארבעט האָט מיר דאָ ארויסגעהאלפן.

דאָרט, אין כעמניץ בין איך נעווארן איינער פון די וויכ־טיקסטע ארבעטער צווישן די 500 ארויסגעפירטע פון אוישוויץ. איך האָב נעקענט טאָן אלע מלאכות: געווען א קוכער, א פרי־זיער,, א מויערער, א נערטנער און אפילו אן אויטא־שאָפער. קיין זאך איז פאר מיר נישט געווען אוממעגלעך צו אויס־לערנען זיך אין אזעלכע באדינגונגען. די דייטשן האָבן מיך נערופן „דער טויפל פון די יודן".

דאָרט, אין כעמניץ וואָלט איך ווי נישט איז דורכגע־האלטן. האָט זיך אַנגערוקט אויף אונדז א נייע סכנה. מיט די אויסזיכטן פון גיכן פארענדיקן די מלחמה, צוליבן שנעלן פאַרויסמארש פון די אליאירטע האָבן די דייטשן באשלאָסן אונדז אויסענדיקן. זיי האָבן אונדז נעטריבן פון אָרט צו אָרט און אויפן וועג אונדז אויסגעשאָסן. דאָס איז נעווען דער טויטן־מארש...

דעם 10טן אפריל 1945 האָט מען אונדז פון כעמניץ ארויסגעפירט אויפן טויטן־מארש קיין פילזען, טשעכיע. אלע טאָג האָט מען די אָפּגעשטאַנענע דערשאָסן. גיין האָבן ווייניק נעקאָנט. דער לאַנגיאָריקער הונגער און די פיינען האָבן די העפטלינגען אזוי אויסגעמאטערט, אז טייל האָבן נעוואָלט שטארבן, איידער זיך שלעפּן וויטער אָן עסן, אָן טרינקען, אָן אָפּרו, באַגלייט פון קלעפּ און הינט. פון אונדזער צוג איז נעבליבן א העלפט.

איך בין צונעאַנגען צו א זעלנער און נעבעטן ער זאָל מיך דערשיסן. דער זעלנער האָט מיך אַנגעקוקט, דערקענט, אז איך בין דאָס דער פריזיער און זיך אָפּגעזאָגט עס צו טאָן. ער האָט מיר אָבער א „גוטע" עצה נעגעבן. ער האָט מיך גע־שיקט צו עמעריכן. דער עמעריך איז נעגאַנגען דער לעצטער אין צוג און אויסגעענדיקט אלע אָפּגעשטאַנענע אין וועג.

אין דעם מאָמענט, וועו איך האָב נעבעטן דעם זעלנער מיך צו שיסן, זענען אַנגעפלויגן אמעריקאַנער און ענגלישע עראָפּלאַנען און אַנגעהויבן באמבארדירן. דער דייטש האָט זיך אומגעקוקט און שנעל מיר נעזאָגט: „מאכן זי דאָס זי פּאַרטאָמען!"

איך בין שנעל אריין אין די נאַענטסטע קוסטעס. דאָס איז נעווען א הויף פון א גוטבאזיצער. צוערשט האָב איך זיך אויסגעזוכט א חזירים־שטאַל, באלד האָב איך זיך באַרעכנט, אז דאָס איז א נרוים נאַרישקייט. דאָ וועט מען זוכן און מיך נעפינען. בין איך אריין בעסער אין וואסער, קענאיבער איז נעווען א וואלד.

אינצווישן האָב איך נעהערט א נעשריי, דאָס האָט זיין לעצטן נעשריי נעטאָן א חבר, וועלכער איז אויך נעלאָפן. אָבער אים האָט דער זעלנער נאָכנעשאָסן און דערהרנעט. איך בין נעלענן אין דער העלפט אין וואסער און מיט די לעצטע כוחות זיך אָנגענאלטן אין די צווייגעלעך ביים ברעג. דער טויטער קערפער, א שטארק פארבלוטיקטער, פון מיין חבר איז פאר־ביינעשוווגמען. עס האָט מיך אויפגעשוידערט.

איך בין פאַרזיכטיק אריבער אין וואלד. נעבלאַנדזשעט איינער אליין אָן עסן, אָן טרינקען, אין א מוראדיקער קעלט. וואס האָב איך געקענט טאָן? איך בין ארויס אין א גרוב און זיך צוגעדעקט מיט בלעטער און געלענן.

קיין צייט האָב איך מער נישט געקענט מעסטן. צי צוליבן הונגער, צי צוליב אויסגעמאטערטקייט. פלוצלינג האָב איך נעהערט דאָס ביל־ן פון א הונט. דער וואלד איז נעווען א טייל פון דייטשן פראָנט. די ס.ס. האָט נישט געוואָלט אונדז דאָ איבערלאָזן, האָבן זיי אונדז מיט הינט געזוכט. דער הונט האָט נעצויגן צו מיין גרוב און דער דייטש האָט כסדר נעשריען צו אים, ער זאָל נישט זוכן אונטער די בלעטער קיין פיינל, נאָר די העפטלינגען. ער האָט אים פון מיין גרוב אוועקגעצויגן. מיין הארץ האָט געקלאפט. איך האָב מורא נעהאט, אז מיין האַרצקלאפן זאָל מיך נישט אויסגעבן. איך בין פארגליווערט ועוואָרן. ענדלעך זענען זיי אוועק, אָבער די ליידן האָבן זיך נישט געענדיקט.

ארויסגיין פון וואלד האָב איך מורא נעהאט און דאָ האָט מיך נעמוטשעט דער הונגער. איך האָב מער נישט נעקענט אויסהאלטן. פארטאָג בין איך אוועק צום ראַנד און זיך דער־קליבן צו א פעלד און ארויסגענראָבן די איינגעוועטע רויע קארטאָפל און זיי אזוי אויפגעגעסן, אבי אָנצופילן דעם מאָגן.

דאָס האָט נעקענט זיין מיין סוף. איך בין קראַנק נעוואָרן, באקומען א שרעקלעכע דיזענטעריע. די פּים האָבן מיך נישט נעטראָגן מער, און אין א שוידערלעכן מעמד האָב איך זיך אוועקגעלייגט פארלירנדיק נישט בלויז דעם חשבון פון צייט נאָר אויך דעם באַווּסטזיין.

וואַרשיינלעך בין איך אזוי געלענן א פאָר טעג. אויפנע־כאפט האָב איך זיך אין א שפּיטאָל אין פילזען. די אמעריקאַנער האָבן מיך געפונען אין וואלד און לויט דעם „פּאשאָק" דער־קענט, אז איך בין א העפטלינג און מיך אָפּנעראַטעוועט.

* * *

עס האָט לאַנג נעדויערט ביז איך בין נעזונט נעוואָרן. עס האָט מיר שוין נישט געפעלט קיין עסן, קיין מעדיצינישע מיטלען. דער שטארקער וויל־ן צו לעבן, וואס האָט מיך אויפ־נעהאלטן די גאַנצע צייט, האָט צוגעהאלפן. און איך בין פא־מעלעך אריין אין נארמאלן לעבן, אויב מען קען אָנרופן נארמאל א לעבן מיט אזעלכע דערינערונגען, וועלכע עס זילט זיך נישט וועקן פון זכרון.

איך האָב תמיד נעטראַכט וועגן אָנשרייבן די זכרונות. אָבער מיט יאָרן צוריק, וועו איך האָב עס אָנגעהויבן טאָן, האָב איך זיך איינגעבראכן. איך בין נישט נעווען בכוח דאָס אלץ נאָכאמאל איבערלעבן.

אויך דאָ האָב איך זיך באַרעכנט מיט אייניקע עפיזאָדן פון מיין „גליקלעך" לעבן, וואס איך האָב נעזען ביי אַנדערע, ביי די, וועלכע זענען מער נישטא — **דאָס בין איך בשום אופן נישט בכוח צו דערציילן, וויל איך מאָר עס נישט און מען עס נישט צוריק ארויסברענגען אין מיין זכרון.**

פעליע ראָזענבלום־פּערעלמאַן

68 מיידלעך פון לאָדזשער געטאָ

דער ערשטער ווינטער אין געטאָ איז געווען זייער א שווערער. די באַפעלקערונג האָט געליטן פון הונגער און קעלט. א סך עלטערע מענטשן האָבן זיך נעלייגט שלאָפן — און מער נישט אויסגעשטאַנען.

אין זיינע רעדעס האָט רומקאָווסקי נעטרייסט די קינדער:

— ווען אייערע עלטערן וועלן שטאַרבן, וועל איך זיין אייער פּאָטער...

געווויינט האָבן מיר אויף מלינאַרסקע 21. מיינע עלטערן — זייער פרומע מענטשן, זענען אין די געטאָ־טעג געווען אומבאַהאָלפן. איך בין געווען די עלטסטע (מיר זענען געווען צוויי שוועסטער און צוויי ברידער) און געפילט, אז אויף מיר ליגט דער חוב צו פארזאָרגן אונדזער משפּחה. אָנשטאָט שטיין אין דער ריי נאָך א זופּ אָדער ברויט, בין איך געלעגן אין בעט און געווויינט. מיין שטימונג איז געווען א געדריקטע, דאָס נעפיל, אז איך טו נישט מיין חוב לגבי דער משפּחה — האָט ביי מיר אריסגערופן נאָך מער טרערן.

— פארוואָס ביזטו אזוי שטאָלץ? האָט מיין 10 יאָריקע שוועסטערל מיר פאָרגעווואָרפן — אָלע שטייען דאָך אין דער ריי... פאר מיר איז עס געווען — ווי מען וואָלט א נדבה אויסגעטיילט...

סוף ווינטער איז געקומען א נאָכפראָגע אויף פּריי־וויליקע ארבעטער קיין דייטשלאַנד: פרויען פון 18 ביז 30 יאָר אַלט. פון פארטאָג זענען שוין פרויען געשטאַנען אין דער ריי, זיך צו פארשרייבן, כאָטש מען האָט נערפט בלויז 150 פרויען, האָבן זיך צוגעשטעלט עטלעכע טויזנט. פּאָליציי האָט נעמוזט רעגולירן די ריינען. טייל האָבן אפילו נישט נעוואָגט וועגן דעם אינדערהיים. איך האָב געפרענט מיינע עלטערן, צי זאָל איך אוועקפּאָרן אויף ארבעט. מיין מאַמע האָט מיר נעענטפערט:

— פאָר מיין קינד, און ראָטעווע זיך...

פון די אלע רענסטרירטע האָט מען אויסגעקליבן 68 מיידלעך. איך בין געווען די לעצטע, וויל נענומען האָט מען לויט דער ריי פון פאָמיליע־נעמען. איך האָב זיך נישט נעריכט, אז די מעדיצינישע קאָמיסיע וועט מיך אקצעפטירן — אָבער — מען האָט מיך אָנגענומען.

מען האָט אונדז צוזאַמענגענומען אויפן באַלוטער מארק, און פון דאָרטן האָט מען אונדז אוועקגעפירט.

נעבראַכט האָט מען אונדז קיין דייטשלאַנד, אין אַן אָרט, וואָס הייסט אוסטערדיון, ביי לאַנדסבערג. נאָך דער נרויער, ענגער געטאָ, האָט די נאַטור ארום די פּריש־נעבויטע בארַאָקן אונדז באַצויבערט. אזוי פיל נרינס, און פּרייע פעלדער, און פייגל זינגען אויף די ביימער. מיר זענען געווען יונג, און די שטימונג ביי אונדז נאָכן נעטאָ — איז געוואָרן האָפענונגספול. דאָס עסן אין פארגלייך מיטן געטאָ — איז געווען נישט שלעכט. מיר האָבן יעדן אָוונט זיך צוזאַמענגענומען און געזונגען לידער. מיר האָבן געשריבן צו די עלטערן, אז אונדז איז דאָ גוט — און דעריבער האָבן א סך מענטשן זיך פארשריבן אויף ארבעט. מיר האָבן אויך געווויסט, אז א דאָנק אונדזער ארבעט, באַקומען די עלטערן אויסגעצאָלט 9 מאַרק א חודש.

אונדזערע באַראָקן זענען געווען ארומגעצוימט מיט דראָט. ווען מיר האָבן וועגן דעם אָנגעפּערעגט ביי דעם דייטש הער שמידט, וועלכער האָט מיט אונדז פארוואָלטעט, האָט ער אונדז געגעבן א פּשוטן ענטפער:

— איך בין פאָראַנטוואָרטלעך נאָר פאר 68...

געארבעט האָבן מיר אויפן פעלד ביי פלאָקס, פון וועלכן מען האָט שפּעטער געמאַכט לייוונט. די ארבעט איז געווען שווער פאר אונדז, וויל מיר זענען געווען שטאָטישע מיידלעך — נישט געווויינט צו פעלד־ארבעט, די פינגער האָבן געבלו־טיקט, און אלע ביינער האָבן ווי געטאָן נאָך דער ארבעט.

מיט דער צייט איז דאָס עסן געוואָרן ערגער (וואַרשיינ־לעך האָט דער דייטש צוגענומען די פּראָדוקטן באשטימטע פאר אונדז). מיר האָבן אָנגעהויבן הונגערן — און צוליב דעם פארשטרייקט.

דאָס איז געווען אין יאָר 1941. דער דייטש שמידט, וועל־כער האָט אויף אונדז אויפגעפאַסט, האָט זיך שטאַרק אוים־גערעגט, וויל מיר האָבן נישט נענומען דאָס עסן. נאָך צוויי טעג איז געקומען פּאָליציי און געדראָט, אז מען וועט אונדז ארעסטירן. צום סוף האָט מען צוגעזאָגט צו פארבעסערן דאָס עסן און מיר זענען צוריקגענאַנגען צו דער ארבעט.

אזוי איז אדורך דער פרילינג און זומער. אויף ווינטער, האָט אונדז די פירמע צו וועלכער מיר האָבן נעהערט, איבער־נעשיקט קיין ביכל. דאָ זענען נעווען פאבריקן, ווו מען האָט דעם פלאָקס באַארבעט מעכאַניש. מיר האָבן אים אריינגעליינט אין ריים־מאַשינען, נאָכהער אין פּרעסן. צום ווייטערדיקן פּרא־צעס, האָט מען דעם פלאָקס ערנעץ ווו אוועקגעשיקט.

אָנהויב 1942, האָט מען אונדז פון ביכל אריבערנעשיקט קיין לאָכהאָף ביי מינכען. דאָרט זענען מיר ווידער נעווען בא־שעפטיקט ביי דער זעלבער ארבעט ווי פריער.

אויפן בילד פון לינקס אויף רעכטס:
מאַרילע באָרזשיקאָווסקע; העניע באָרקאָווסקאָ; האַנקאָ עלסנער; שפּיגעלבערג (לייטערין פון לאַגער); רעגינע בעסערמאַן; גוטאָ ענגעל; פּעליאָ בינדאָ; פּעליאָ פּערעלמאַן; רוזשקע בערעק; העניע דערפּלער

די פּאַבריק ווו מיר האָבן געאַרבעט, איז געווען א שטראָף־לאַגער. אַהער האָט מען געשיקט דייטשע יידן — פּרויען און מענער — איינווינער פון מינכען, וועלכע האָבן געטראָגן די געלע לאַטע.

ווייזט אויס, אז זיי זענען געווען פאַרמעלעכע מענטשן, ווייל צו דער ארבעט זענען זיי געקומען אין פּעלץ־מאַנטלען, ווייל קיין אַנדער קליידונג האָבן זיי נישט געהאַט. די אינטעלעקטואַלן: דאָקטוירים, אַדוואָקאַטן, דענטיסטן האָט מען באַשטימט צו א ספּעציעלער ארבעט אין א שאָפּע, אויפצופּלאַנטערן שטרויסטריק, מיט וועלכער מען האָט איינגעבונדן די פּעקלעך פּלאַקס. געווויינט האָבן זיי נאָך דאָן אין זייערע אייגענע ווויינונגען אין שטאָט. די דייטשע יידן האָבן אונדז געהאַלפן. וועג אונדזער קליידונג, מיטגעבראַכט פון לאָדזשער געטאָ האָט זיך אָפּגעטראָגן, צעריסן ביי דער ארבעט — האָט די מינכענער קהילה אונדז באַזאָרגט מיט קליידונג און וואַרעמע בעטגעוואַנט אויף ווינטער.

פון אָנהויב האָבן די דייטשע יידן זיך געהאַלטן פונדערווייטנס, פּרעמד, אָבער שפּעטער האָבן זיי געענדערט זייער באַציאונג צו אונדז. מיר האָבן גענעסן אין דער זעלבער קיך, און זיך געפילט ווי איין פאַמיליע. פּרייטיק האָבן זיי אפילו געצונדן ליכט.

צוליב די דייטשע יידן איז אויך דאָס עסן געווען בעסער.

ארום 1942, האָט מען אונדזער גרופּע פון 68 מיידלעך איבערגעשיקט קיין אוגסבורג, אין אן אמוניציע פאַבריק. צוליב דער ארכיטעקטור פון דער פאַבריק — האָט מען זי אָנגערופן: גלאָז־פאַלאַץ. מיר האָבן אויסגעארבעט מיניאַטור־טיילן, אויף וועלכער מען האָט געמוזט קוקן מיט א פארגרעסער־גלאָז, און האַלטן עס מיט א פינצעט.

עס איז געווען די ערשטע פאַבריק, ווו מען האָט זיך צו אונדז באַצויגן ווי צו מענטשן, טראָץ דעם, וואָס ארום אונדז האָבן געארבעט דייטשן. דאָס זענען געווען ציווילע דייטשן, אינזשיניערן, וועלכע מען האָט צוריקגעשיקט פון פראָנט אדער אויסגעבראַקירט פון מיליטער. זיי זענען געווען איידל אין זייער באַנעמונג צו אונדז.

דאָס עסן, וואָס מיר האָבן מיטגעבראכט צו דער ארבעט, איז באַשטאַנען פון צוויי שטיקלעך ברויט, און אפּגעקאָכטע קאַרטאָפל, וועלכע מיר האָבן צעשניטן אין פּליטשן, און אריינגעלייגט צווישן ברויט. די דייטשקעס האָבן זיך נישט געקאָנט אפּווונדערן פון וואָנען מיר האָבן אזוי פיל קעז צום עסן.

צווישן די ארבעטער איז געווען א דייטשער קאָמוניסט, א שלאָסער, וועלכער האָט ריזיקירט זיין לעבן און זיך געשטעלט מיט אונדז אין קאָנטאַקט. יעדן טאָג פּלענט ער נעמען עטלעכע פּאַר שיך פון אונדז און צוגעקלאַפּט זוילן, צוגענייט, כאָטש מיר האָבן אים דערפאַר נישט באַצאָלט. זיין פרוי פלענט אינקויפן פאַר אונדז טואָלעט זאכן, וועלכע זענען אונדז נויטיק געווען, אָבער וועלכע מיר האָבן אליין נישט געקאָנט קויפן. דאָס אלץ איז פאַרגעקומען שטרענג געהיים, בלויז מיט צייכנס. מיר פלעגן ערגעץ אוועקלייגן א פּעקל — און ערגעץ — „גענפינען" — א פּעקל.

וועג די נאַצים האָבן געגומען דורכפירן זייער פאַליטיק פון מאַכן דייטשלאַנד „יודען־ריין", איז אונדזער טראַנספּארט געווען דער לעצטער, וועלכן מען האָט ארויסגעשיקט פון דייטשלאַנד. מען האָט אונדז געזאָגט — אז מיר פאָרן אין אן ארבעטס־לאַגער קיין פוילן. מיר האָבן באַקומען אויפן וועג ברויט און מארמעלאדע. האָבן מיר באשלאָסן צו זיין זייער שפּאָרעוודיק, ווייל פון אונדזער דערפאַרונג האָבן מיר שוין געווּסט, אז נאָכן אָנקומען אין א נייעם לאַגער, נעמט עס צייט ביז אלץ ווערט איינגעאָרדנט, און מען קריגט עפעס פון דער קיך צום עסן.

פון צוגן, וועלכע זענען געפאָרן אין דער פאַרקערטער ריכטונג, האָבן דייטשן צו אונדז געמאַכט סימנים — וועלכע מיר האָבן שפּעטער אויסגעטייטשט — אז מען פירט אונדז צום טויט — אָבער לכתחילה האָבן מיר גארנישט פארשטאַנען און פון גארנישט געווּסט. דאָס לעצטע יאָר זענען מיר געווען אָפּגעשניטן פון אלעם, נישט געהאַט קיין שום קאָנטאַקט מיט יידן, דערביבער האָבן מיר נישט געווּסט וואָס אין פוילן קומט פאָר.

פרילינג 1943 זענען מיר אָנגעקומען קיין אוישוויץ. נישט האָבנדיק קיין אנונג, וואָס פאַראַ לאַגער דאָס איז. דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל, וואָס מיר האָבן אונדזער באַגאַזש געזען.

ביים אריינקומען, האָט יעדער איינער זיך באַמיט אליין אָפּצוהיטן זיין באַגאַזש און פערזענלעך עס אַוועקגעלייגט אויף א ספּעציעלן וואָגן.

פון צוג האָט מען אונדז געפירט איבער א זאמדיקע, שטוביקע וויסטעניש. עס איז געווען היים. עס איז שווער

געווען זיך פאַרשטעלן, אז דאָס קען זיין דער צונעזאַנטער ארבעטס־לאַגער. די באַגענגטע מענטשן־סקעלעטן האָבן אונדז אַנגעקוקט מיט ווילדע אויגן.

אין ערשטן באַראַק, ווו מען האָט אונדז אריינגעפירט, האָט מען אויסטאַטואירט דעם נומער, און צוגענומען יעדע פערזענלעכע קלייניקייט. אין באָד האָט מען אָפּגעשוירן די האָר ביז צום קאָפּ. דאָס האָט דערשיטערט און אָפּגענומען יעדעם געפיל פון זיין א פרוי. ביים אריינגאַנג אין וואַש־זאַל איז געשטאַנען א זעלנער און אויף אונדז אַכטונג געגעבן. איך האָב זיך דערפילט מאַראַליש פאַרשעמט און נידערגעשלאָגן.

נאָכן באָד האָבן מיר פאַרלוירן אונדזערע פערזענלעכע קליידונג און אַנשטאָט דעם באַקומען מענער־קאָמבינעזן, וועלכע רוסישע קריגס־געפאַנגענע האָבן פריער געטראָגן, און טיכלעך, וועלכע האָבן זיך נישט געוואָלט האַלטן אויפן קאָפּ. ביים ארויסגיין האָט א דייטש מיט רויטע פּאַרב אָנגעצייכנט א צלם סיי פּאַרנט און סיי פון הינטן — אויף אונדזער קליידונג.

די אוישוויצער ווירקלעכקייט האָט זיך פאר מיר אנטפלעקט.

פון דאָרט זענען מיר אַוועק אויף 6 וואָכן קאַראַנטין. ביז אַהער — האָבן מיר — די 68 מיידלעך זיך געהאַלטן צוזאַמען. פון קאַראַנטין האָט מען אונדז צעשיקט איבער פאַרשידענע באַראַקן.

מיך האָט מען צוגעטיילט אויף אַרבעט אויפן לאַגער: „אויסנקאָמאַנדע 104". אונדז האָבן באַגלייט ס.ס.־לייט מיט הינט. די ס.ס.־לייט האָבן אויך אויפגעפאַסט אויף אונדזער אַרבעט, וואָס איז באַשטאַנען פון טראָגן שטיינער פון איין אָרט אויפן צווייטן, אָן א ציל, בלויז כדי אונדז צו פיניקן. גייענדיק צו דער אַרבעט, האָבן מיר אויפן וועג געזען די קוי־מענס רויכערן זיך טאָג און נאַכט. מיר האָבן שוין געוווסט וואָס דאָ קומט פאָר.

אין לאַגער איז אויסגעבראָכן א פלעק־טיפוס עפּידעמיע, וועלכע האָט מיך אויך פאַרכאַפּט. איך בין ערשט געווען דרייַ חדשים אין אוישוויץ. קריגנדיק שטאַרקע היץ, האָב איך זיך אליין דערשלעפּט אין רעוויר אריין. קיין מעדיצין צו היילן איז נישט געווען. מען האָט מיך געליגט אין א בעט מיט א מיידל, וואָס איז קראַנק געווען אויף דיזענטעריע. אין דעם רעוויר זענען געלעגן מער ווי 1000 פרויען, פאַרנאַנדערגעליגט אין 4 פאַלאַטן. איך האָב געהאַט איין וווּנטש: צו שטאַרבן...

עס איז פאַרגעקומען א סעלעקציע. איך בין איבערהויפּט נישט אראָפּ פון בעט צו דער סעלעקציע און דאָס האָט באַדייט, אז איך בין פארמשפט צום טויט. ביי דעם אַלעם בין איך געווען ביים פולן באַווּסטזיין, און געווּסט, וואָס אַרום מיר טוט זיך. מען האָט געטיילט ברויט, האָב איך זיך איבערגע־דעקט איבערן קאָפּ, מען זאָל מיך נישט זען, און אויסמיידן. ליגנדיק אין בעט, האָב איך מיין קערפּער נישט געפילט. ער איז געווען לייכט, און מיינע געדאַנקען זענען געווען ווייט פון דאָנען. איך האָב געהערט באַן־רעדער רוישן, און מען רופט מיין נאָמען... איך בין געווען אין אַן אַנדער וועלט...

צו מיין איבעראַשונג האָב איך זיך אויפגעכאַפּט אינדער־פרי און דערזען מיין חברטע פעלע האָמער (היינט הערשבערג — ווויינט אין סידנעי) ווי זי איז געשטאַנען איבער מיר מיט פּאַרווויינטע אויגן:

— דו געפינסט זיך דאָ? דו ביזט דאָך פאַרשריבן אין קרעמאַטאָריום אריין. איך וועל דיך נישט לאָזן שטאַרבן. דו ביזט צו יונג!

— ניין — האָב איך זיך ביי איר געבעטן — לאָז מיך בעסער דאָ שטאַרבן, גיי אַוועק.

דאָס האָבן געהערט אַנדערע פרויען, וואָס זענען געלעגן נעבן מיר. איינע פון זיי, מאַריע קליינערמאַן, פון אונדזער טראַנספּאָרט האָט געזומען שרייען:

— פארוואָס וויליסטו ראַטעווען בלויז פעלען? איך האָב אויך א רעכט צום לעבן. ראַטעווע מיך!

פעלע האָמער איז געווען ווי א מאַמע איבערגענעבן צו די קראַנקע, און זיך נישט געריכט מיט שווערייטן, כאָטש זי אליין איז געווען א יונג מיידל. זי האָט נישט נאָר די לעבע־דיקע, נאָר אפילו די טויטע ארומגעוואַשן, כאָטש דאָס איז נישט געווען פארפליכטעט לויט די פאַרשריפטן. מען האָט די טויטע בלויז געדאַרפט ארויסלייגן אין דרויסן, פארן רעוויר.

פעלע איז געווען די פלעגערין פון רעוויר, א פליסיקע ארבעטערין און געהאַט אַנזען ביי אלעמען. זי איז אַוועק צום לאַגער־קאָמענדאַנט העסלער, און ביי אים געפּועלט ער זאָל איר שוועסטער (מיך האָט זי פאַרגעשטעלט ווי איר שוועסטער) אויסשטרייכן פון דער רשימה.

פון דער סעלעקציע האָט זי מיך געראַטעוועט.

וואָסער אין אוישוויץ — איז געווען א זעלטענע זאַך. מען האָט עס געקראָגן נאָר בייגאַכט, און דאָס אויך נישט גענוג. פעלע האָט מיך ארומגעוואַשן מיט טיי און אָנגעטאָן א פאַסיאַק — דעם מונדיר וועלכן די פלעגערינס האָבן געטראָגן.

מיין חברטע האָט זיך באַמיט איך זאָל קומען צו די כוחות.

ביי נייע סעלעקציעס האָב איך זיך געהאַלטן צווישן די פלעגערינס, וועלכע זענען אונטער די סעלעקציעס נישט ארונ־טערגעפאַלן. אין רעוויר, וועו מען האָט די קראַנקע געליגט אין די וואַגנס, אוועקצופירן — האָבן א טייל פארשטאַנען, אז דאָס איז זייער לעצטער וועג. זיי האָבן ספּאַזמירט, געווויינט, נערופן הילף...

איך בין צוריקגעקומען אין לאַגער, ווייל אין שפּיטאָל האָב איך נישט געקאָנט בלייבן לענגער, עס איז דאָרט אָן מיר געווען גענוג פערסאָנאַל. די מיידלעך פון אונדזער טראַנספּאָרט האָבן מיך אויפגענומען ווי כ'וואָלט צוריקגעקומען פון יענער וועלט. זיי האָבן זיך באַמיט מיר צו העלפן, מיט וואָס נאָר מענלעך. ביסלעכווייז בין איך געזונט געוואָרן.

אין דייטשלאַנד, אין א לאַגער נישט וויט פון ראַווענסברוס בין איך באַפרייט געוואָרן אין מאי 1945 דורך די רוסן.

אין יוני בין איך שוין געווען צוריק אין לאָדזש. אָבער קיינעם פון מיינע נאָענטסטע מער נישט געטראָפן.

פון די 68 מיידלעך פון אונדזער טראַנספּאָרט זענען ארום 9 מיידלעך געבליבן לעבן.

ח. בערמיץ

אַ ייִד אין לאַדזשער געטאָ...

געווינט האָב איך אין לאַדזש, צוזאמען מיט מיין פרוי און קינד אויף נאַרוטאָוויטשע 56. (מיין פרוי האָט געשטאָמט פון דער משפּחה שטראָוך). אויפן זעלבן הויף האָט אויך געווינט אַדוו. מנשה מיט זיין פאַמיליע. געשטאָמט האָט ער פון גאַליציש שטעטל: יאַסלאָ.

ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן איז אַדוו. מנשה אריינ־געקומען צו מיר כדי זיך צו באַראַטן וועגן דעם אופן פון פאַרזאָרגן אונדזערע משפּחות מיט שפּייז. איך האָב פאַרגע־לייגט מיר זאָלן קויפן שטאָף, איך — ווי א שניידער וועל פון דעם שטאָף אויפנייַען הויזן, מאַרינאַרקעס און מירן עס שפּעטער אויסטוישן ביי פויערים אויף פּראָדוקטן.

אזוי ארום האָבן מיר זיך נענטער באַפריינדעט.

נאָך דעם, ווי די דייטשן האָבן צעשאָסן דעם קהילה־ראַט, האָט א גרופּע פון אָנגעזעענע געזעלשאַפטלעכע טוער באשלאָסן צו גיין מיט א דעלעגאַציע צום קריגס־גובערנאַטאָר פון לאָדזש, כדי קלאָר צו מאַכן די לאָגע פון די יידן. צווישן דער דעלע־גאַציע איז אויך געווען אַדוו. מנשה, און פון אים האָב איך געוווּסט וועגן די אַלע באַראַטונגען און באשלוסן. די דעלע־גאַציע האָט אויך באשטימט מיטצונעמען רומקאָווסקין, וועל־כער האָט אויסגעזען בכבודיק מיט זיינע לאַנגע, גרויע האָר. זיי האָבן מיט אים אָפּגערעדט, אז ער וועט זיצן רואיק בשעת די געשפּרעכן. די דעלעגאַציע איז באשטאַנען פון א מאַן 20. דער שטאָט־גובערנאַטאָר, וועלכע האָט געהאַט אייגענע פּלע־נער בנוגע די יידן, האָט דערזעענדיק די דעלעגאַציע, אויסגערופן:

— ווער איז דאָ דער עלטעסטער?

וואַרשיינלעך האָט זיך קיינער נישט געכאַפּט, וועגן וואָס עס האַנדלט זיך, און אָנגעוויזן אויף רומקאָווסקין, ווי דעם עלטסטן צווישן די דעלעגאַטן.

דער גובערנאַטאָר האָט דאַן אלעמען באַפוילן צו גיין אהיים, און צו רומקאָווסקין האָט ער געזאָגט:

— דו וועסט זיין דער עלטעסטער דער יודען!

ווען אַדוו. מנשה איז צוריקגעקומען אהיים, האָט ער זיך געמוסען רייסן די האָר פון קאָפּ, אַזש בלוט איז גערונען:

— מיר האָבן זיך אומגליקלעך געמאַכט, מיט דעם וואָס מיר האָבן ארויסגעשטעלט דעם אידיאָט רומקאָווסקי. וואָס וועט אַצינד זיין?

נישט קיינעדיק שלום מאַכן מיט דעם וואָס איז געשען, האָט אַדוואָקאַט מנשה צוזאמען מיט זיין פאַמיליע פאַרלאָזט לאָדזש, און זיך אומגעקערט קיין יאַסלאָ.

א צייט שפּעטער, אויף א באַראַטונג אין געטאָ, האָט רומקאָווסקי צו אונדז געזאָגט:

— יידן, זאָרגט אייך נישט. איך וועל אייך ארויספירן פון געטאָ, ווי משה רבינו האָט ארויסגעפירט די יידן פון מצרים.

*

די ערשטע צוויי שניידער־רעסאָרטן אין געטאָ זענען פאַר־לייגט געוואָרן אויף יאקובא 16 (ווו עס איז פריער געווען א קאַשע־מיל) און יאקובא 14. ווי א באַקאַנטער פאַכמאַן, בין איך באַשטימט געוואָרן אלס מייסטער. איך האָב דאַן צוגע־צויגן אלס אינסטרוקטאָר דעם שניידער וויינגאַרטן, פון נאַרו־טאָוויטשע 7. די פּרעסערס אין די וואַרשטאַטן האָבן געהערט צו די לינקע פאַרטייען. איין טאָג האָבן זיי זיך אָרגאַניזירט און ארויסגעשטעלט די פאָדערונג פון אַן עקסטרא זופּ, צוליב דעם וואָס די פּרעס־אייזנס וועלן אָנגעגליט מיט קוילן און פאַר־שפּרייטן א טשאַד, איז שוועך צו ארבעטן. פאַליציי־קאָמיסאַר (פון דער יידישער פאַליציי) איז דאָרט געווען א געוויסער ביאַלע, א קליין מענטשל (אומגעפער א 5 פּום הויך). ער איז שטאַרק אויפגעבראַכט געוואָרן פון דער דאָזיקער פאָדערונג און זי גלייך אָפּגעוואָרפן. ווי דער מייסטער, האָב איך זיך דאַן צו אים געוואָנדן, און אויפגעקלערט די שוועכע לאָגע פון די פּרעסער. ער האָט מיר געזומען דראָען מיט ארעסט, אפילו מיט שלאָגן. הערנדיק די דראָונגען פון פאַליציי־קאָמיסאַר, האָבן די רעסאָרטן פאַרשטרייקט. אָנגעפירט מיטן שטרייק האָט א יונגערמאַן, וועלכן אלע האָבן געפון: חבר פייוול.

באַלד איז אין די רעסאָרטן (יאקובא 14־16) אראָפּגעקומען חיים פּאַקין, יאקובאָוויטש און רומקאָווסקי.

נאָך עטלעכע שעה איז דער שטרייק פארענדיקט געוואָרן לטובת די פּרעסער.

דעם פאַליציי־קאָמיסאַר ביאַלע האָט מען איבערגעפירט אויף א צווייטן אָרט.

*

ווען עס זענען קלאָר געוואָרן די פלענער פון די דייטשן לגבי קינדער (נאָכן ליקווידירן דעם שפּיטאָל אויף לאַנעוו־ניצקע 36), האָבן זיך עלטערן געריסן ממש צום מעלדונגס־אמט אויף קאַשטשעלנע, און ס'איז א טייל געלונגען איבער־צומאַכן דעם עלטער פון זייערע קינדער פון 8 אויף 10 יאָריקע. די דאָזיקע קינדער זענען אריינגעקומען ווי ארבעטער אין אונדזער רעסאָרט. עס איז אויך באשטימט געוואָרן אלס אדמי־

שוסטער־רעסאָרט אין געטאָ

ניסטראַטאָר קאוזשימיערסקי, ווייל זיין פרוי איז דערצויגן געוואָרן אין קינדערהיים — ווו רומקאָווסקי איז געווען פּאַרוואַלטער.

איך האָב שוין דאָן געאַרבעט אויף לאַגעווניצקע 36. אין געהיים האָב איך איינגעאָרדנט א קליינעם וואַרשטאַט אויפן דריטן שטאָק, מיט צווייי מאַשינען, א טיש און א פּרעסער. דאָ האָבן עטלעכע שניידער געהאַט די מעגלעכקייט צו מאַכן פּריוואַט־אַרבעט. זיי האָבן איבערגעאַרבעט ווינטער מאַנטלען פאר די אָנגעשטעלטע פון רעסאָרט. איינע פון די וועלכע מען האָט געמאַכט א מאַנטל איז געווען דזשאַלאַשינסקים טאָכטער פון פּיעטריקאָווער 54. כאָטש איך האָב געהאָלפן צו־שניידן און פּאַסן, האָב איך פאר מיין אַרבעט נאָרנישט געגומען. די לאַגע האָט זיך פּאַרגערט, ווען עס איז אָנגעקומען א פּאַר־אַרדענונג, אז מען טאָר נישט נייען קיין ציווילע קלייַדער מיט פּאָדעם, וועלכן עס שטעלט צו דאָס מיליטער.

איינעם א יידן האָב איך אין יענער צייט אַרייַנגענומען אָלס אינספּעקטאָר, פּשוט צוליב רחמנות (ער האָט זיך באַקלאָגט, אז זיין פרוי ליידט פון טובערקולאָז און זי האָט נישט וואָס צו עסן), אַרויסגעווויזן אָבער האָט זיך, אז ער איז געווען ציטרינאָוויטשעס א צוטראָגער, און ער האָט דעם אומלעגאַלן וואַרשטאַט אַרויסגעגעבן. מען האָט זיך דערווּסט אין רעסאָרטן אמט, אז מיר ארבעטן פּריוואַט. אָלס שטראָף דערפאר האָט מען מיר אָפּגעזאָגט פון פּאָסטן, צוגענומען די לעבנסמיטלקאַרטן און אויך די „רזיאָלקע" ערד. מען האָט מיך צוריקגעשיקט אויף יאקובא 16 אלס געווויינלעכן מאשינער.

כאָטש איך מיט מיין פאמיליע האָבן דערפון שטאַרק געליטן מאַטעריעל, האָט זיך אָבער שפּעטער אַרויסגעוויזן, אז ס'איז געווען לטובה. דאָס איז געווען אָנהויב 1944. עס איז אָנגעקומען א באָפעל, אז די מיסטערס דאָרפן אויפשטעלן רשימות פון די, וועלכע מען דארף אַרויסשיקן. בין איך געווען פּטור דערפון.

נאָך אן אינטערוועניע ביי רומקאָווסקין פון קאָמיסאַר אינזלשטיין (א שוואָגער פון ד"ר מאָשקאָוויטש), וועלכער איז געווען א פיינער, איידעלער מענטש, האָט מיך רומקאָווסקי צוריקגעשטעלט אויפן פּאָסטן אלס אינספּטרוקטאָר.

*

איין טאָג — ערב פּסח, זאָגט מיר מיין אמאָליקער געזעלן מאָטל חייעט פון לוקאָוו, אז איך האָב א צעטל זיך צוצושטעלן אין „קריפּאָ". פון דער דאָזיקער בשורה איז מיר געווארן קאַלט און וואַרעם. וויייל פון א באַזוך אין „קריפּאָ" קומט שוין זעלטן ווער צוריק. קומענדיק אין דער „קריפּאָ" אויף קאָשטשעלנע, האָט מיר א לאָדזשער דייטש — ניומאן — באַלד מכבד געווען און געפרעגט:

— ווו האָסטו די לאָקשן? (געמיינט דאָלאַרן).

איך האָב אָבער גאָרנישט געהאַט וואָס זיי צו געבן. מען האָט מיך אריינגעווארפן אין א פינצטערן צימער. איך האָב אָנגעטאָפּט א קרעצנדיקן מענטשן, וועלכער האָט קוים ארויסגערעדט: וואָסער...

מיר זענען געלעגן אויפן ערשטן שטאָק א מאַן 10 אויף פּריטשן. אונטן האָט מען געשלאָגן, און מיר האָבן געהערט יעדעם געשריי, און זענען פּאַרגליווערט געוואָרן. די, וועלכע מען האָט געלאָזט הערן די געשרייען, האָט מען געוואָלט איינברענן פּסיכיש. געשלאָגן האָט מען מיט דינע באַמבוס־שטעקנס. נאָך אזא פּאַרציע שמיץ, איז דער מענטשלעכער קערפּער געוואָרן א הויפן צעבלוטיקט פלייש, גרייט אָפּגעשיקט צו ווערן אויפן בית־עולם.

נאָך 7 טעג האָט מען מיך באַפרייט. איך האָב אזוי אויסגעזען, אז קיינער פון מיינע נאָענטע האָבן מיך נישט דערקענט, כאָטש פּאַרהעלטנישמעסיק האָט מען מיך וויניק געשלאָגן.

ביי דער ליקווידאַציע פון געטאָ, האָט מען מיך, צוזאמען מיט אלע לאָדזשער יידן אוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. דאָרט האָב איך זיך צעשיידט מיט מיין פאמיליע.

געניע באַרנשטיין

פאַרצייכענונגען

א געשלעג מיט א וואַלינער דייטש

1940. — די נאצים האָבן אראָפגעבראכט קיין לאָדזש וואַלינער דייטשן, ארונטערגעלאָפן זיי. שוין דריי טעג, אז זיי זענען דאָ אין לאָדזש. דערוויי׳ל איז דאָס געטאָ נישט אָפּגעשלאָסן.

די לעצטע רעשטלעך פון דער פוילישער באַפעלקערונג פאַרלאָזן די געגנט, וואָס איז באַשטימט געווארן פאַרן געטאָ.

ווייזט אויס, אז אונדזער שכנה האָט געהאַט א פאַרגעפּיל, ווייל זי האָט מיך געבעטן, איך זאָל אכטונג געבן אויפן צווייריקן קינד, וועלכעם שלאָפט. זי אליין ווי׳ל גיין קויפן עפּעס צו עסן, און האָט מורא עס צו לאָזן אליין.

בין איך ארויף מיט דער פרוי אויפן צווייטן שטאָק, קעגן איבער אונדזער ווינונג. די פרוי האָט מיך געהייסן פארשליסן די טיר און נישט אויפעפענען פאר קיינעם — ביז זי וועט מיר געבן א צייכן, אז דאָס איז זי. זי קומט צוריק בערך אין א האַלבע שעה. איך האָב געווּסט וויפל׳ שרעק די פרוי האָט איבערגעלעבט אין איר פריערדיקער געגנט אויף ראַקאָטשינסקע גאס, ביי שייבלערן. איך האָב זי פארשטאַנען און דעריבער באַרואיקט און צוגעזאָגט זיך אויפּצּירן ענעוי ווי זי פאַרלאָנגט עס. עס האָט געדויערט נישט מער ווי א מינוט 15 — און די פרוי קלאָפּט אין דער טיר: געניע, שנעל! איך האָב אויפגעמאכט די טיר און דערזען די בלאַסע דערשראָקענע פרוי. זי זאָגט צו מיר: דייטשן זענען ביי אייך אין שטוב, מען שלאָגט זיך דאָרט. איך האָב מיך אראָפּגענלויטשט מיט די פּאַרענטשן פון צווייטן שטאָק, און ארויס אין טויער. נעבן מיר שטייט א וואַלינער דייטש. דער וואַלינער דייטש האָט געווּאָלט אריין צו אונדז אין שטוב. דערזעענדיק מיך אָנקומען פון דער צווייטער זייט — איז ער צוגעקומען און דערלאָנגט מיר א זעק אין פּנים, אז איך בין געפאַלן צום צווייטן זייט מויער, נאָנט פון טויער מיט אנדערהאַלבן אויסגעהאַקטע ציין. דער קאָפּ צעבלוטיקט, די הענט און פּים צעקלאַפּט. דער דייטש איז ארוים אויף דער גאס. איך האָב דערזען א לאַסט־אויטא און א שאַפער. מיט די לעצטע כוחות האָב איך זיך אויפגעשטעלט און פאַריגלט דעם טויער. דער דייטש איז צוריקגעקומען און זעצט אין טויער. מיין שוועסטער בעלא איז ארויסגעקומען. דערזעענדיק, ווי פון מיר רינט בלוט, איז זי צוריק אריין אין שטוב, געכאַפט א מעסער, איז צו צום טויער און געווּאָלט אים אויפמאכן. נאָר איך האָב איר געגעבן א צייכן מיטן האַנט אויף ניין.

— איך וועל דעם פאַרברעכער דערהרגענען — האָט מיין שוועסטער געשריגן. — זע, וואָס ער האָט פון דיר געמאכט!!! טרערן האָבן זיך געגאָסן פון אירע אויגן. איך האָב איר אָנגעווּזן, זי זאָל גיין אויף דער צווייטער זייט, דער דייטש זאָל איר נישט זען. זי האָט מיך געפאַלגט.

דעם טויער האָט מען נישט געעפנט און די דייטשן זענען אוועק.

איך האָב מיך קוים אריינגעשלעפּט אין שטוב אריין. דאָן האָב איך מיך דערווּסט, וואָס דאָ האָט פאַסירט.

א לאַסט־אויטא האָט זיך געשטעלט ביי אונדזער טויער — זאָוויישע 29 — מיט 2 דייטשן, ציווי׳ל אָנגעטאָן. איינער איז געבליבן זיצן אין אויטא. דער צווייטער האָט געאַפּט יידן אויף ארבעט. דאָן איז ער אריין אין אונדזער הויז, צו א שכנה. אין בעט איז געלעגן איר זון, א שוועך לונגען קראַנקער זייט יאָרן. דער דייטש האָט אים באַפוילן שנעל זיך אָנטאָן, און גיין אויף ארבעט. עס האָט נישט געהאָלפן דער מוטערס אויפקלערונג, אז ער איז קראַנק, און לויגט שוין אזוי עטלעכע יאָר. דער דייטש האָט מערדערלעך צעשלאָגן דעם קראַנקן און אויך דער מוטער. מיינע עלטערן האָבן דערהערט די געשרייען. זענען זיי ארויסגעקומען כדי צו זען, וואָס עס האָט פאַסירט. האָט דער דייטש אויך זיי געצומען שלאָגן. אז די געוואָלדן האָבן זיך נישט איינגעשטילט, איז מיין שוועסטער בעלא אויך ארויסגעקומען. דערזעענדיק דעם פאָטער א צעבלוטיקטן, האָט זי צוגעמאכט די קאָרידאָר טיר, און געזומען שלאָגן דעם וואַלינער דייטש מיט אלע כוחות.

די געכאַפּטע יידן זענען דערווּסט פון לאַסט־אויטא אנטלאָפן. איינער פון די יידן האָט געווּוינט ביי אונדז. ער האָט געעפנט די טיר, איז דער דייטש ארוים, געריסן מיטן שאָפער און זיך צוריקגעקערט אין דער ריכטונג פון אונדזער ווּוינונג. גראָד דעמאָלט בין איך אים אנטקעגן געקומען. האָט ער אויסגעלאַזט זיין כעס צו מיר. דערוויסנדיק זיך וואָס עס איז דאָ פאַרגעקומען, בין איך געווּען צופרידן וואָס איך האָב זיך נישט פארלוירן און צוגעריגלט דעם טויער.

די שכנים פון הויז האָבן מורא געהאַט, אז די דייטשן וועלן צוריקקומען. זיי האָבן דעריבער פארלאָזט דאָס הויז, און געגאַנגען איבערנעכטיקן צו באַקאַנטע. דורכן פראַנט־פענצטער האָט מיין פאָטער געזען ווי די יידן פארלאָזן ס׳הויז, און זיי געגעבן געראַטן.

— די דייטשן — האָט ער געזאָגט — וועלן צוריקקומען און אַלעמען אויסשיסן. מיר דאַרפן אויך פארלאָזן ס'הויז. פאַר דיר מיין קינד — האָט ער געזאָגט צו מיין שוועסטער — האָב זייער מורא. דו וועסט פאַלן א קרבן. דו גייסט דעם טייוול אין די אויגן אריין. געלע לאָטעם טוסט ניט אָן. פאַר קיין דייטש, זאָגסטו, וועסטו נישט אראָפגיין פון טראָטואר. די ביזט אַרויס פון שטוב אָן לאָטעם אין א געגנט פון אזוי פיל דייטשן און פאַליאָקן, ווו יעדער שטיין קען דיך. דו האָסט געהאט גרויס מזל. און איצט האָסטו צעשלאָגן א דייטש אָן מורא ווען אויף אַלעמען ציטערט די הויט, מיר אַלע קענען אומקומען!

— גייט איר אַלע אַרויס — זאָגט מיין שוועסטער — איך וועל נישט גיין. איך בלייב דאָ. אויב עס וועט זיין טויט, וועט זיין א טויט פאר א טויט. איך וועל פאר די דייטשן נישט שטיין אויף די קני. א ייד איז א מענטש און נישט קיין וואַרעם. פארשטייסטו עס טאַטעשי?

מיר אַלע זענען געבליבן שלאָפן אין הויז. זיך נישט אויסגעטאָן, בלויז צוגעלייגט...

די דייטשן זענען נישט צוריקגעקומען.

בעלא איז אַוועק פון לאָדזשער געטאָ. זי וועט זיך נישט איינשלייפן אין א תפיסה. זי מוז עפעס טאָן, ארויסצונעמען איר משפחה פון געטאָ.

די געטאָ איז הערמעטיש אָפגעשלאָסן געוואָרן, און פון איר פלאַן איז נאָרנישט געוואָרן. מיר זענען געבליבן אין געטאָ ביז דער ליקווידאַציע. איך פלעג באַקומען בריוו פון דער שוועסטער אָן א צוריק־אַדרעס. זי האָט געוואַנדערט פון שטאָט צו שטאָט. לויט דעם פאַסט־שטעמפל האָט איך געוואוסט, ווו זי געפינט זיך. אומעטום איז געווען דאָס זעלבע: געטאָ; שיסעריי־ען; מאַרד און ליקווידאַציע.

בעלא האָט געלעבט אויף „אַרישע פאַפירן". מיטגעארבעט אין דער אונטערגרונד־באַוועגונג. נאָך ווייניק וואָס זי איז געווען א יידישע — האָט מען זי איינגעזעצט אין תפיסה און באשולדיקט, אז זי איז א שפּיאָן. זי האָט נישט געקאָנט מער אויסהאַלטן אין דייטשלאַנד. נאָך אָן אָפּעראַציע, ווען די געשטאַפּאָ איז געקומען איר ארעסטירן, איז זי געשפּרונגען פון דריטן שטאָק.

זי האָט איבערגעלעבט און ווויינט הייַנט אין מעלבורן.

*

א בילד אויף דער וואַנט

אין א גרויען רעגנדיקן טאָג, ווי דאָס לעבן אין געטאָ, בין איך נאָך דער ארבעט אָנגעקומען אהיים אויף זאוויישע. האָב איך דערזען ווי ביים נומער 28 שטייט א קרענצל מענטשן. איך האָב דערזען אויך די יידישע פאַליציאַנטן ארויסלויפן פון טויער און אריינלויפן. דאָס קרענצל איז אריינגעשטופט געוואָרן אין טויער, וואָס איז גלייך פארשלאָסן געוואָרן.

מיט אייליקע טריט בין איך אריין אין אונדזער שטוב, אין הויז נומער 29. איך בין ארויף אויף דעם בוידעם און אראָפגעקוקט דורכן פענצטער. איך האָב דערזען ווי א פאַליציאַנט גייט ארויס שלעפנדיק א 5 יעריק מיידעלע. די מוטער איז נאָכגעלאָפן און גערופן זיך מיטן פאַליציאַנט. ער שטופט זי ברוטאַל אַוועק און ווארפט דאָס מיידעלע אריין אין א וואַגן, וואָס שטייט דערנעבן. די פרוי האָט ער צוריק אריינגעשטופט אין טויער. שפּעטער האָבן צוויי פאַליציאַנטן ארויסגעשלעפט א מאן. די זעלבע פרוי איז נאָכגעלאָפן און ווידער זיך געאמפּערט מיטן פאַליציאַנט.

עס איז געוואָרן א גרויס גערודער. באַלד גייט א פאַליציאַנט צוריק אין הויז אריין און קומט מיט א קליין קינד און ווארפט עס אויפן וואַגן. דער מאַן און די פרוי שלאָגן זיך מיט די פאַליציאַנטן, רייסן ארויס די קינדער אָבער עס העלפט זיי נאָרנישט. די פאַליציי פירט אַוועק די קינדער. די געשרייען פון דער מאַמען ציטערן אויף די גאַס.

די געשיכטע דערפון איז אזא: 2 פאַליציאַנטן האָבן גענומען דאָס מעלדונג־בוך און פארלאַנגט די פרוי זאָל ארויסגעבן די קינדער. די מאַמע האָט דאָס גרעסערע קינד באַהאַלטן איינגעבעט אין א בעט. די פאַליציי האָט דעם עלטערן באַלד געפונען, אָבער דעם קליענרן נישט. האָבן זיי גענומען דעם מאַן אלס „זאקלאַדניק". דעמאָלט האָט זי אויסגעזאָגט וווּ דאָס קינד איז. אויפן וואַגן, אויף צוויי אייזערנע האָקן, איז געהאַנגען א גרויס בילד. די עלטערן האָבן הינטערן בילד אריינגעבויט א ברעטל, און דאָס קינד איז דערויף געזעסן, איינגעגורעט. מען האָט עס נישט געקאָנט באמערקן.

פון גרויס פארדרוס האָט זי נישט געגעסן, נישט ארויס פון בעט און נאָך 8 טעג געשטאָרבן.

הגם איך האָב געוווּסט, אז די יידישע פאַליציי איז א ווערקצייג פון די דייטשן, דאָך קען איך די צוויי פאַליציאַנטן נישט מוחל זיין, און דאָס געשריי פון דער פארצווייפלטער און צעמישטער מאַמען קלינגט מיר נאָך היינט אין די אויערן.

*

אין וואַלדעסלוסט־לאַגער

איך האָב אדורכגעמאַכט דאָס לאָדזשער געטאָ אין אלע עטאַפּן ביז דער ליקווידאַציע. איך בין געווען אלט קוים עטלעכע און צוואַנציק יאָר. די צוטיילונגען זענען כסדר קלענער געוואָרן, און די צאָל קברים האָבן זיך געמערט. אין אוונט, ביי די פארמאַכטע טויערן, שפּערע, האָט נאָר דער טויט געהאט די פרייהייט זיך צו באַווענגן.

די לעבעדיקע „קלעפּסידרעס" זענען געווען גייסטיק אטראָפירט. די געטאָ איז כסדר קלענער געוואָרן. און דאָס כאַפן מענטשן לייכטער. טויט־שטראָף האָט מען באַקומען פאר געפּינען זיך אויף די שטחים, וואָס ערשט נעכטן האָט מען געמעגט דאַרט ווויינען. זאוויישע גאָס איז געווען א גרענעץ. יונה פיל־צערם פלאַץ איז געווען דער צענטער.

דאָרט טאָקע האָט אין אויגוסט 1944 ביבאָוו זיך באַהאַלטן (אויף פּעפּער גאס) און צוגעקוקט זיך ווי די יידישע פּאָליציי באַפּאַלט די לאַנגע ריינען פון מענטשן, וואָס ווערטן אויף עפּענען דעם פּלאַץ. די יידישע פּאָליציי האָט פּרובירט ארויפּשטופּן אויף וועגענער מענטשן אוועקצופּירן זיי אויף „ארבעט". די מענטשן האָבן געשטעלט א ווידערשטאַנד. עס איז אויסגעבראָכן א געשלעג. ביבאָוו האָט באַפּוילן אלעמען אָפּלאָזן און זיך געוועגדעט צו די יידן, זיי זאָלן אליין זיך צושטעלן. דאָס איז געווען א פּרווו צו זען וויאַזוי די ליקווידאציע וועט אויסזען. צי די יידן וועלן נאָך שטעלן א ווידערשטאַנד.

אין צווויי וואָכן שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאציע, אָבער שוין מיט אַנדערע מעטאָדן.

ביבאָוו, בראָטפּיש און פּוקס, די דריי מושלים פון געטא, זענען געקומען אין אונדזער שניידער־רעסאָרט אויף לאַגעוניצקא 36. דאָרט האָבן געאַרבעט 3.000 מאַן. ביבאָוו האָט געהאַלטן א שיינע דרשה, אז דער רעסאָרט ווערט אריבערגעפירט טיפער אין דייטשלאַנד צוליבן דערנענטערן זיך פון פראָנט און מען דארף זען אויך מיטנעמען די שניידער־טישן און די פּרעס־אייזנס. עסן האָט מען נעגעבן בעסער אין די רעסאָרטן. ביבאָוו האָט געהייסן דעם קאָמיסאַר פון רעסאָרט — לאַגעוניצקא 36, גראָסמאַן, זאָל אין העלן טאָג שטופּן דאָס וועגעלע מיט זאכן דורך די גאסן פון געטא, אלע זאָלן זען און נאָכטאָן זיין ביישפּיל. אָבער נאָר 18 פּערזאָן האָבן זיך פּריוויליק צוגעשטעלט.

דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן דאָס געזעג פון די דייטשן מיט דער פּאָליציי צוזאמען. דער רינג איז כסדר קלענער געוואָרן און די שטריק ענגער. מיר האָבן געמוזט גיין צום טראַנספּאָרט. מיר זענען אוועק אויף מאָרישינער צו דער באַן.

רומקאָווסקי איז געקומען און געהאַלטן א רעדע. דערביי האָט ער געהייסן טיילן א ברויט און א ¼ קילא צוקער יעדן. זיין רעדע האָט ער אָנגעהויבן: „איר, שניידער, דורך אייך איז געקומען א ביטערער גורל אויף דער געטא". עמיצער פון עולם האָט נישט אויסגעהאַלטן און אויסגעשריען צו אים, אז ער האָט געדארפט אומקומען דער ערשטער. דער קעניג האָט זיך צעיאַכמערט: „פּאָליציי, מיין פּאָליציי" און געהייסן אויפּהערן טיילן די פּראָדוקטן.

אין די וואַגאָנען איז געווען שוידערלעך ענג. מען האָט זיי אָנגעשטאָפּט, וויפל ס'זענען נאָר אריין. אויף די וועגט פון וואַגאָן האָט מען געזען נעמען פון די פריער ארויסגעפירטע. הגם מיר זענען געפּאָרן גאַנצע צווויי טעג האָט מען דאָס ברויט נישט אָנגערירט. אין א ווינקל איז געזעסן א ייד און זיך אפּילו נישט גערירט. איך האָב אים געוואָלט געבן וואָסער האָט ער געזאָגט, אז ער איז נישט דורשטיק. מיין מוטער האָט פּאַרגעפילט דאָס שרעקלעכע און צו מיר געזאָגט איך זאָל אכטונג געבן אויף מיין יונג שוועסטערל. זי איז געווען אלט 17 יאָר. זי איז שפּעטער געשטאָרבן אין שווערן.

די פענצטערלעך זענען געווען פארקראָטעט. איך האָב אויפּגעהאָנגען א קאָץ, צו מאכן א מחיצה צווישן פרויען און מענער, מען זאָל קענען דערלויבּיקן דאָס מענטשלעכע נעברויך.

אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט צוגן מיט מענטשן. די פּאָליאַקן האָבן אונדז נישט מיטגענעפילט. זיי האָבן נאָר געפרעגט: וווהין מען פירט אונדז? דער צוג אונדזערער איז געגאַנגען הין און צוריק, דעריבער האָבן מיר נישט געווסט וווּ מיר זענען און וואָהין מיר פאָרן.

וען מיר זענען אָנגעקומען אויף אן אָרט האָבן מיר נישט געווסט, וווּ מיר געפינען זיך. מיר האָבן דערזען א מענטשן אין א „פּאשאק" האָבן מיר אים געפרעגט וווּ מיר זענען. ער האָט אונדז געזאָגט, אז אין אוישוויץ. אויף אונדזער פראָגע: וואָס איז אוישוויץ? האָט ער געענטפערט: „אן אָרט פון מילך און האָניק". „און וואר זענען די פרויען דאָרט?" האָבן מיר געפרעגט. אויף דעם האָט ער פשוט געענטפערט: „משוגעים פון אלע לענדער".

„איבערלאָזן דעם באַגאַזש! שנעל ראוס" — האָבן זיך געהערט ווילדע געשריען. „די יינגע גייען אויף ארבעט. זונטיק איז א רו־טאָג, וועט איר זען אייערע קינדער. שנעל גיט אוועק די קינדער!" — אזוי האָט געלאַזערמט די „קאָנאָדע", וועלנדיק כאָטש אפּראָטעווען די מאַמעס. זיי האָבן גוט געווסט די „גענזעץ" פון אוישוויץ.

אלץ איז פאַרגעקומען מיט אזא שנעלקייט, אז מען האָט נישט באַמערקט ווי משפּחות זענען צעריסן געוואָרן. די עלטערע פרויען האָבן גענומען די קינדער און אוועק באַזונדער. די גזעזגענונג איז געווען א שוידערלעך ביל־לעצטע בליקן. צעטומלטע מענטשן. קיינער האָט נישט רעאַגירט, נישט געווסט וואָס צו טאָן.

מיר האָבן זיך געמוזט פאַרמירן אין ריינען צו 5. צוגעקומען אזוי צו די דייטשן. מיר, מיין שוועסטער לאה'לע, מיין שוועגערין לובע, קוזינע בעלא מאַרקאָוויטש, מיין מומע סאָלאזש (היינט אין אמעריקע), האָט מען געהייסן גיין רעכטס. מיין מוטער און די איבעריקע פון מיין משפּחה — לינקס.

איך האָב אויסגעדרייט דעם קאָפּ און געזען ווי מיין מוטער שטייט אין מיטן וועג און קוקט אונדז נאָך. דער לעצטער בליק. איך האָב אויפּגעהויבן די הענט צו געבן א צייכן, נאָר דער דייטש האָט מיך נישט געלאָזן.

אויף ביידע זייטן שאָסיי זענען געווען בארַאקן מיטן זעלבן אויסזען. עס האָט אויסגעזען ווי זיי ציען זיך אָן א סוף. די מוזיק האָט געשפּילט. אויף דראָטן זענען געהאָנגען אייניקע טויטע מענטשן. זיי האָבן אויסגעזען ווי וואקסענע פּיגורן. יונגע פרויען אָפּגעשוירן ווי מענער, שטייען ביי די בארַאקן. ביי טיל בארַאקן לויפן נאקעטע פרויען און די דייטשן שמייסן זיי מיט די שפּיצרוטן. אנדערע פרויען קניען און האַלטן ציגל אין זייערע אויפּגעהויבענע הענט, וואָס באַווגן זיך הין און צוריק.

אין פארלויף פון קוים אייניקע שעה זענען מיר איינגעשמאָלצן געוואָרן אין דער פּנימלאָזער מאסע. גייענדיק אין באַד האָבן מיר אין אָנהויב מורא געהאַט פאר גאז, ווייל קיין וואָסער איז נישט געגאַנגען פון די שפּריצן, קוים א פּאָר טראָפּן. צום גליק זענען מיר אָפּגעקומען מיט בלויז שרעק. אונדזער באשטימונג איז געווען בירקענאו. דורך באַקאַנטע געוואָר

געוואָרן דעם טראָגישן אמת. אין דעם מאָמענט אוודאי ברענען דאָרט אין די רויכערנדיקע קוימענס מיין מוטער און מיין נאנצע משפּחה.

אונדזער בארא־ק איז נר. 29. מיר זענען 800 פרויען אין איין בארא־ק. מיר מוזן זיצן מיט פארנאנדערגענומענע פּיס, כדי צו קענען נעפּינען אן אָרט פאר אלעמען. אין טואלעט גייען מיר גרופּנווייז צו 20־30. אויך ביי די טואלעטן באפאלן די דייטשן און שלאָגן מערדערלעך. פּלוצלינג לויפט אָן א בלאָקאוו, שלאָגט אלעמען און שרייט: „מיינע עלטערן זענען פארברענט געוואָרן. מעגט איר אויך ברענען. עטלעכע מאָל איז זיי שוין אנטלאָפן, ביים פירן זי אין קרעמאטאריע. זי איז אריין אין א קאנאל, אבער הינט האָבן זי דערשמעקט. זי איז געווען נישט נאָרמאל, זי לאָכט און ווייניט און רעדט נאָר וועגן קרעמאטאריע. די דייטשן האָבן זי נאָכן דריטן מאָל כאפּן, געמאכט פאר א „בלאָקאוו".

איך זיץ אין מיינע צרות. אבער מען קען נישט בלייבן גלייכגילטיק צו דעם אלעם, וואָס עס קומט פאָר ארום. פּלוצלינג דערהער איך א געשריי פון א נאצי. ער רעדט צו א יינגעלע פון 12 יאָר, גלעט אים און פאָדערט ער זאָל גיין מיט אים. דאָס יינגל שמייכלט, גייט אים נאָך, אבער אין מיטן וועג פּרוּבירט ער אנטלויפן. א קויל אין קאָפּ פארענדיקט דאָס לעבן פון קינד. די מוטער האָט אריינגעשמוגלט דאָס קינד און די „בלאָקאוו" האָט דאָס געמאָלדן די דייטשן. ביינאכט האָט די מאָמע אוממענטשלעך געשריען. די „בלאָקאוו", א טשעכישיידישע פרוי, האָט געשלאָגן די מאָמע מיט א ברעט, שרייענדיק רעבי: „האָט נישט קיין זאָרג, איר וועט אלע גיין צו גאָט דורכן קוימען!"

שוין דריי וואָכן אין אוישוויץ. מען סארטירט אונדז אוועקצופאָרן אויף ארבעט. א פרוי פון סאסנאוויץ פירט אונדז צוריק פון ארבעטס־אמט. זי האָט געגעבן דעם ריטם צו צייכן. זי ווייל וואָס שנעלער זיין וועט פון די נאצים. זי זאָגט, אז מיר זענען גליקלעכע, וואָס מיר פאָרן אוועק. זי בעט אונדז, אז אויב מיר וועלן בלייבן לעבן זאָלן מיר דערציילן וועגן דן פיינען און לויידן, ווי אויך וועגן אויפשטאנד, וועגן דער געהיימער ראדיא־סטאציע, וועגן דעם, אז דייטשן זענען פארברענט געוואָרן אין אויוון, וויל די קאצעטלער האָבן זיי אריינגעשטופט. זי האָט דאָס געזאָגט אין איין אָטעם און ווידער אָנגעהויבן צייכן דעם ריטם.

מיר זענען געשטאנען אין צוויי רייען ביי א געמויערטער געביידע, וואָס האָט אויסגעזען אנדערש ווי די בארא־קן. דאָס איז געווען א קרעמאטאריע. צו די עלעקטרישע דראָטן זענען פאָרזיכטיק צוגעקומען לאָדזשער פרויען און געזוכט באקאנטע, ווי אויך זיך געטיילט מיטן לעצטן ביסן.

וועג מיר האָבן זיך דערוווסט, אז דאָס איז א קרעמאטאריע האָט דער גדאנק אויפגעהערט ארבעטן. מיר האָבן פארלוירן דעם אָטעם. איך האָבן נעכאפּט מיין שוועסטער און אוועק אין אן אנדערער ריי. פון יענער זייט ווידער איז מען געלאָפן צו אונדזער ריי. ענדלעך האָבן מיר איינגעזען דעם אומזין און געבליבן יעדערע אויף זיין פלאָץ. א נאנצע נאכט זענען מיר געשטאנען און געשוויגן. וועגן אנטלויפן איז קיין רייד נישט געוואָרן דעם טראָגישן אמת. אין דעם מאָמענט אוודאי ברענען דאָרט אין די רויכערנדיקע קוימענס מיין מוטער און מיין נאנצע משפּחה.

אונדזער בארא־ק איז נר. 29. מיר זענען 800 פרויען אין איין בארא־ק. מיר מוזן זיצן מיט פארנאנדערגענומענע פּיס, כדי צו קענען נעפּינען אן אָרט פאר אלעמען. אין טואלעט גייען מיר גרופּנווייז צו 20־30. אויך ביי די טואלעטן באפאלן די דייטשן און שלאָגן מערדערלעך. פּלוצלינג לויפט אָן א בלאָקאוו, שלאָגט אלעמען און שרייט: „מיינע עלטערן זענען פארברענט געוואָרן. מעגט איר אויך ברענען. עטלעכע מאָל איז זיי שוין אנטלאָפן, ביים פירן זי אין קרעמאטאריע. זי איז אריין אין א קאנאל, אבער הינט האָבן זי דערשמעקט. זי איז געווען נישט נאָרמאל, זי לאָכט און ווייניט און רעדט נאָר וועגן קרעמאטאריע. די דייטשן האָבן זי נאָכן דריטן מאָל כאפּן, געמאכט פאר א „בלאָקאוו".

איך זיץ אין מיינע צרות. אבער מען קען נישט בלייבן גלייכגילטיק צו דעם אלעם, וואָס עס קומט פאָר ארום. פּלוצלינג דערהער איך א געשריי פון א נאצי. ער רעדט צו א יינגעלע פון 12 יאָר, גלעט אים און פאָדערט ער זאָל גיין מיט אים. דאָס יינגל שמייכלט, גייט אים נאָך, אבער אין מיטן וועג פּרובירט ער אנטלויפן. א קויל אין קאָפּ פארענדיקט דאָס לעבן פון קינד. די מוטער האָט אריינגעשמוגלט דאָס קינד און די „בלאָקאוו" האָט דאָס געמאָלדן די דייטשן. ביינאכט האָט די מאָמע אוממענטשלעך געשריען. די „בלאָקאוו", א טשעכישיידישע פרוי, האָט געשלאָגן די מאָמע מיט א ברעט, שרייענדיק רעבי: „האָט נישט קיין זאָרג, איר וועט אלע גיין צו גאָט דורכן קוימען!"

שוין דריי וואָכן אין אוישוויץ. מען סארטירט אונדז אוועקצופאָרן אויף ארבעט. א פרוי פון סאסנאוויץ פירט אונדז צוריק פון ארבעטס־אמט. זי האָט געגעבן דעם ריטם צו צייכן. זי ווייל וואָס שנעלער זיין וועט פון די נאצים. זי זאָגט, אז מיר זענען גליקלעכע, וואָס מיר פאָרן אוועק. זי בעט אונדז, אז אויב מיר וועלן בלייבן לעבן זאָלן מיר דערציילן וועגן דן פיינען און לויידן, ווי אויך וועגן אויפשטאנד, וועגן דער געהיימער ראדיא־סטאציע, וועגן דעם, אז דייטשן זענען פארברענט געוואָרן אין אויוון, וויל די קאצעטלער האָבן זיי אריינגעשטופט. זי האָט דאָס געזאָגט אין איין אָטעם און ווידער אָנגעהויבן צייכן דעם ריטם.

מיר זענען געשטאנען אין צוויי רייען ביי א געמויערטער געביידע, וואָס האָט אויסגעזען אנדערש ווי די בארא־קן. דאָס איז געווען א קרעמאטאריע. צו די עלעקטרישע דראָטן זענען פאָרזיכטיק צוגעקומען לאָדזשער פרויען און געזוכט באקאנטע, ווי אויך זיך געטיילט מיטן לעצטן ביסן.

וועג מיר האָבן זיך דערוווסט, אז דאָס איז א קרעמאטאריע האָט דער גדאנק אויפגעהערט ארבעטן. מיר האָבן פארלוירן דעם אָטעם. איך האָבן נעכאפּט מיין שוועסטער און אוועק אין אן אנדערער ריי. פון יענער זייט ווידער איז מען געלאָפן צו אונדזער ריי. ענדלעך האָבן מיר איינגעזען דעם אומזין און געבליבן יעדערע אויף זיין פלאָץ. א נאנצע נאכט זענען מיר געשטאנען און געשוויגן. וועגן אנטלויפן איז קיין רייד נישט געוואָרן. עס איז כאָטש גוט געווען, וואָס מיר זענען געווען ווי אונטער א נארקאָז. אלע טרערן זענען אויסגעטריקנט געוואָרן. די קאלטע נאכט האָט אונדז געמאכט נאָך מער גליווערן. יערע מינוט איז געווען אן אייביקייט. די ווינדן פון יענער נאכט דאָבן זיך ביי מיר ביז היינט נישט אויסגעהיילט.

אין דער פרי קלויבט מען אָפּ א טיל. וועהין ווייסט מען נישט. מען גיט אונדז מיט אויפן וועג עפּעס עסן. ביים טיילן די פּארציעס דערזע איך פלוצלינג די מערדערין אירמע גרעזער. דאָס עסן פאלט מיר ארויס פון די הענט. זי באמערקט דאָס און קריצט מיט די ציין: „א שאָד, וואָס דו פארסט פון דאנען אוועק!". מיין גליק איז געווען, וואָס איך בין שוין געווען צווישן די געציילטע. דער וואגאן וואָרט אויף אונדז. דער וואכמאן שמייכלט: „אירמא האָט דיך דערשראָקן. אבער ניכטס. די ביסט באשטימט צו ארבעט".

אנגעקומען אין קאנצענטראציע־לאגער „וואלדערלוסט" ביי האנאָווער. דער קויפער פון די לאָדזשער שקלאפן וואָרט אונדז אָפּ. ער זאָגט אונדז צו לייכטע ארבעט און גוט צו עסן. דער ארום זעט אוים ווי א קור־אָרט — שיינע וועלדער ארום. די דאָזיקע שיינע וועלדער דארפן מיר קארטשען, גראבן ערד אויף פונדאמענטן. מיר בויען שווים־באסיינען, מיר טוען אויך די שאסיי־ארבעט און מיר שלעפּן מיט די לעצטע כוחות די מאטעריאלן צו דער בוי־ארבעט. מיט איין וואָרט: אמתע שקלאפן־ארבעט.

דאָרט איז נעווען א זאלצגרוב, אין וועלכער ס'איז נעווען א פארמאסקירטע אמוניציע־פאבריק. מיט אווינדע האָט מען נעדארפט אראָפּפאָרן א 27 מינוט. דאָרט האָבן נעארבעט מער נער. אלע האָבן נעהאָט נעלע פנימער, הויט און ביין. דאָס אָרט, וווּ די פאבריק איז נעווען, האָט נעהייסן „האָך און טיף". צו דער ארבעט איז מען נענאנגען 5 קילאָמעטער און צוריק דעם זעלבן וועג.

דער לאגער־פירער רעדעהאוזער רעדט נישט, נאָר ער שלאָגט. ער רופט אָן זיין שפּיצרוט — דאָלמעטשער. מיר הייסן ביי אים רעבעקא אדער מיסטבין. ביי אים שטארבט מען נישט, וויל ער טוישט יערע צוויי וואָכן מענטשן פון בעלזען־לאגער. זיין בעסט פארגענוגן איז טרעטן מיט די שטיוול א פרוי און מאכן זי פאר א קריפל. נענץ קאלעכמאן פון לאָדזש איז נעלעגן אין דער קראנקען שטובע מיט מיר נאנצע דריי טעג אָן באוווסטזיין. דער מערדער איז נעקומען און איר נעווייזן אויף וועלכן בוים ער וועט זי הענגען. זי איז קראנקערהייט ארויס צו דער ארבעט.

ביי דער ארבעט האָב איך צעקוועטשט דריי פינגער פון דער רעכטער האנט. די אויפזעערין האָט מיך צוריקגעפירט אין לאגער. דאָס האָט דערזען דער לאגער־פירער דורכן פענצטער. ער איז ארויס מיט א שפּיצרוט אין האנט מיך אָפּווארטן. די נאציכע האָט נעמאָלדן וואָס עס איז געשען. ער האָט נענומען שריייען: „סאבאטאזש! פרעסן און ניכט ארבעטן!" און ער האָט באפוילן: „אפשניידן די פינגער!" די וואך האָט מיך נענומען פארטיידיקן און נעקלונגען נאָך אן אויטא מיך אוועקצופירן. קיין אויטאָם זענען נישט נעווען, וויל מען האָט אלע רעקווויזירט צו דער פארטיידיקונג פון בערלין. א נאצי

האָט מיט א שמוציקער שער שוואַר געאַרבעט ביים דורכ־שערן דעם פינגער. א מיידל האָט געהאַלטן די האַנט מיינע. איר איז שלעכט געוואָרן. איך האָב אָבער קיין פּיפּס נישט געגעבן. איך האָב גאַרנישט געפילט. איך האָב נאָר געטראַכט וועגן דעם, אז ביי בערלין קומען פּאָר קאַמפּן און זייער מפּלה איז נאָענט. איך האָב נאָר געשטרעבט צו דערלעבן זייער סוף. דאָס האָט מיך געשטאַרקט. שוין יאָרן לאַנג ווי איך האָב אזא געפיל נישט געהאַט. פּאַראַן שאַנסן אין קאַמף פּאַרן לעבן.

אלע האָבן זיך דערווייטערט אוים מורא, אז איך וועל שרייען. אָבער איך בין שטיל געווען. מיין האַנט איז געוואָרן שוואַרץ און די פינגער וועלן געשוואָלן. א רויטער פּאַס באַווייזט זיך, א סימן פון א בלוט־פאַרגיפטונג. ביינאַכט האָב איך ארויסגעשלעפּט די צעשפּליטערטע טיילן פון פינגער און מיט אורין זיי ארומגעוואַשן. נאָך צווויי, דריי טעג איז דער רויטער פּאַס פּארשוווּנדן. די פּרייד איז געווען א גרויסע.

אין דער „קראַנקענשטובע" איז נעקומען אויף אן אינ־ספּעקציע קראַמער, דער סעלעקציע־לייטער, וואָס האָט געאַרבעט מיט מענגעלען אין אויישוויץ. צום גליק איז אלץ אדורך בשלום.

מיר הערן דאָס זשומען פון די ערשפּלאַנען און דעם אָפּ־הילף פון די באַמבאַרדירונגען. עס איז א שמחה. מיר שרעקן זיך נישט, אפילו נישט פאר אונדזער לעבן, אבי עס זאָל טרעפן די נאַצים. די „וואַכע" איז צעטומלט. אייניקע פירן זיך אויף נאָך ברוטאַלער, ווי זיי וואָלטן געוואָלט אָפּנעמען זיך דאָס וואָס גליטשט זיך ארויס פון זייערע לאָפּעס, אנדערע פרוון זיך פּארטיידיקן: „מיין הויז איז באַמבאַרדירט און איך וויים נישט וווּ עס איז מיין פאַמיליע". אנדערע קאַנסטאַנטירן מיט רעזיג־נאַציע: „עס קומט צו ענדע" און זיי מאַכן א לאַגישן אויס־פיר, ווי עס פאַסט פאר נאַצים: „איצט וועט איר פירן אונדזערע פרויען אזוי ווי מיר פירן אייך".

דאָס לעבן איז געוואָרן וואָס אמאָל טייערער. „וואַלדעם־לוסט איז געוואָרן ליקווידירט און אונדזער לאגער־פירער רעדע־האוזער וועלט קאַמענדאַנט פון בערגען־בעלזען. דעם 5טן יא־נואר 1945 טראַנספּאַרטירט מען אונדז איבער קיין בערגען־בעלזען. אלע באַראַקן זענען געווען איבערפולט און עס איז נישט געווען וווּ אריינצולאַזן. טאָג און נאַכט שטראָמען נייע גרופּן קאַצעטלער. אלע זענען הויט און ביין. מען האַלט זיך אונטער כדי זיך צו דערשלעפּן צו אן אָרט און נישט וועלן דערשאַסן אויפן וועג.

מיר ליגן אין בלאָטע. נאָך דריי טעג וואַרטן קריגן מיר דעם באַראַק 199 אָדער 198. דער באַראַק איז שמוציק, אָן פרישטשעס. פּלאַץ איז פּראַן בלויז צו שטיין. ביינאַכט פרו־בירט מען זיך זעצן אָדער לייגן. מען לייגט זיך אין פאַכן. איך האָב זיך אנידערגעלייגט. מיין קאָפּ איז געווען אויף א מיידלס פיס. אויף מיר זענען געלעגן אַנדערע. מיר טוישן די ערטער און דרייען זיך איבער גרופּנווייז.

דאָס האָט אזוי אָנגעהאַלטן ביז דעם 15טן אפריל 1945, ווען מיר זענען באַפרייט געוואָרן. דערווייל, ביז דער באַפרייאונג האָבן מיר זיך שטאַרק אָנגעלייטן נישט בלויז פון נישט עסן ווי פון אומריינקייט און פון אויגן־וווייטיק, באַזונדערס וועו די זון האָט געשיינט האָט עס געבריט ווי הייסער זאמד אין די אויגן.

א טייל האָט נישט אויסגעהאַלטן דאָס זיין אין באַראַק און ארויס אין דרויסן אויפן שניי. זיי זענען דאָרט איינגע־שלאָפן אויף אייביק. אויך מיך האָבן זיי געשלעפּט אָבער מיר איז געלונגען א טייל אָפּצורעדן דערפון.

די אומריינקייט ברענגט צו גרויסע שטערבלעכקייט. די שטרויען באַווענגן זיך אליין. דער גאַנצער קערפּער איז רויט־צעבייסן. טיפוס און דיזענטעריע זענען א טאָג־טעגלעכע זאַך. די ארויסגעוואָרפענע טויטע מאַכן אָבער נישט גרויסער דעם פּלאַץ, ווייל כסדר קומען אָן נייע טראַנספּארטן.

אין בערגען־בעלזען באַהאַלטן נישט די נאַצים זייערע גרויזאַמקייטן. אלץ קומט דאָ פּאָר אָפּן. עס איז געווען א בית עולם, וווּ לעבעדיקע און טויטע הויזן צוזאַמען. די מערהייט, פּארשטייט זיך זענען געווען די טויטע. זיי ליגן אין אָפּענע גריבער ביי די באַראַקן, אין קופּעס. אין די אליין.

וויאזוי האָבן מיר געלעבט אָן עסן, אָן שלאָפן און אין שמוץ — דאָס איז געווען א רעטעניש.

מיר זענען ארויס אויף ארבעט און אדורכגעגאַנגען די מענער־באַראַקן. צענדליקער טויטע ביי יעדן באַראַק, נאָר פון איין נאַכט. מיר האָבן געדארפט איבערטראָגן וועש. אָפּגעטאָן די אַרבעט וואַרטן מיר צוריקצוגיין. דערווייל דוכט זיך מיר, אז איך זע מיין ברודער. איך האָב געגומען אים רופן. עס איז צוגעקומען איינער, א ווילנער. ער האָט זיך קוים געהאַלטן אויף די פיס. גראָד איז אָנגעקומען א ביסל עסן. אלע האָבן זיך געשטופּט צום קעסל, אָבער 95 פּראָצענט האָבן נישט קיין פּושקע צומאָל צו נעמען דאָס עסן. זיי האַלטן אָפּן די הענט מען זאָל זיי גיבן עסן. די בלאַק־עלטסטע שלאָגן. נעמען צו דעם קעסל און פירן אריבער איבער די דראָטן. איצט קען מען בלויז אריבערקוקן צום עסן. דער ווילנער זאָגט מיר, אז די דאָזיקע שפּיל האַלט אזוי שוין אן ערך 10 טעג. מיר האָבן אָנגע־הויבן צו שרייען: „נישט שלאָגן, אייער מפּלה איז נאָענט!". דאָס האָט געווירקט.

אונדזער בלאַק איז באשטימט געוואָרן צו גיין ארבעטן אין א וועבעריי. מיר מאַכן קנויל־עכלעך פון אלטע וואָל און שמאַטעס. אויך די מענער טוען דאָ אומנוצלעכע ארבעט. אהיימ־גייענדיק פון דער ארבעט איבער דער גרויער ערד יאָגט אָן דער ווינט זייער געדיכט אָש. איצט פּארשטייען מיר, פּאַרוואָס די ערד איז גרוי. מיר אָטעמען איין דאָס אָש. אויך דעם וואַכמאַן האָט דאָס נישט אויסגעמיטן. ער האָט נעהאַלטן אין איין שעלטן די יידן.

איצט איז אונדז אויך קלאָר געוואָרן, וואָס דער הויקער פירט אויף זיין וואָגן מיטן פערד. דער וואָגן איז אלעמאָל בא־דעקט מיט א פּלאַנדעקע. איך מיט מיין שוועסטער לאהלע האָבן געזען אמאָל ארויסשטעקן פון אונטער דעם וואָגן פיס. איינער האָט געוואָלט אזויערנאָך אָנטלויפן.

די שטערבלעכקייט איז אזוי גרויס, אז עס איז נערוים געוואָרן אין באַראַק. די יידישע מיידלעך וואַרענען אונדז מיר זאָלן נאָרנישט עסן און טרינקען, ווייל אלץ איז פארסמט פון די קרענק. די דיסציפּלין איז געפאַלן. מען ציילט שוין דעם „אפּיל" אין באַראַק. דו שעה איז נאָענט. פון צווייטן באַראַק האָט מען שוין ארויסגעהאָנגען א ווייסע פּאָן.

אין דערוואַרטונג פון דער אויסגעחלומטער שעה איז אָבער דער צושטאַנד אלץ א זייער טראַגישער. די שטערבלעכקייט איז אומגעהויער. מיר זיצן ביינאכט, ווייל לייגן זיך הייסט שטאַרבן. מיין שוועגערין לובע שטאַרבט. קעגנאיבער מיר זיצט מאלא פון שניידער־רעסאָרט. זי זאָגט: „ווער ווייסט ווער עס וועט מאָרגן עפענען די אויגן"? די שטאַרבנדיקע בעטן אוים־זוכן זייער משפחה, זיי גיבן אָן נעמען און אדרעסן.

אינדערפרי אָנטלויפן די אויפזעערינס מיט זייערע וואַלי־זעס. זיי קומען אָבער באלד צוריק, ווייל די באַנען ווערן באַמ־באַרדירט. דעם 15טן אפריל 1945 זענען אָנגעקומען לאסט־אויטאָס מיט ענגליש מיליטער. זיי האָבן געהאט לאכנדיקע אויגן. מיר זענען קוים ארויסגעקראָכן פון באַראָק און מיט שוואכע שטימען געבאָרכלט: הורא! הורא!

איך בין געבליבן אין באַראָק און זיך צוגעשלעפט צום פענצטער. איך האָב זיך דערפילט שוואַך און אראָפגעלאָזן זיך אויפן דיל. איך האָב נישט געקענט לאכן, נישט ווייגען. עס איז מיר אָבער לייכטער געוואָרן.

די ענגלענדער זענען געקומען מיט 3 טעג פריער, ווייל א דייטש, ווען זיי האָבן באגעגנט, האָט זיי געוואָרנט, אז בערגען־בעלזען איז גרייט אויפגעריסן צו ווערן. ער האָט זיי געגעבן די נענויע דאטע. דעריבער זענען די ענגלענדער אריין פריער ווי עס איז געווען אין פלאַן פון מיליטערישן מאַרשרוט.

איך בין געווען מאכטלאָז און הילפלאָז. די נאַנצע ענערגיע האָט זיך אויסגעשעפט. איך האָב נאָך געהאט פאר מיר א שווערן וועג זיך אייגצוגלידערן אין נאָרמאַלן לעבן.

יצחק איינהאָרן

צוליב כבוד אב ואם

יצחק איינהאָרן איז געווען איינער פון די גרינדער פון לאָדזשער צענטער אין מעלבורן, און דער פאָרזיצער ביז זיין טויט (12.5.1971).

מיט אַלע זיינע חושים איז ער געווען אַרייגעטאָן אין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט אויף פאַרשידענע געביטן, ווי הילפס־פאָנד, לאָדזשער צענטער — איבערהויפט אָבער — פאר מדינת ישראל. קורץ פאר זיין טויט, איז יצחק איינהאָרן אויסגעוויילט געווָארן פון קרן־היסוד ווי דער עסקן פאַרן יאָר.

צום דערשיינען פון דעם בוך, האָט י. איינהאָרן צוגעטראָגן אַ גרויסן חלק. ער איז געווען אַ מוסטער פון אַרבעטסזאַמקייט און איבערגעגעבנקייט ווי אַ געזעלשאַפטלעכער טוער.

דער פאַרשטאָרבענער איז אַלט געווען 72 יאָר.

אין די ערשטע טעג פון סעפטעמבער 1939, ווען א סך יידן האָבן פאַרלאָזן לאָדזש און זיך געלאָזן צופוס קיין ווארשע, בין איך נישט געלאָפן. נישט דערפאר ווָאס איך האָב פאַרויסגעזען די זינלאָזיקייט פון וועלן איבעריאָגן דעם דייטש, נאָר פשוט איך האָב נישט געוואָלט איבערלאָזן עלטערן און משפחה. איך האָב געוואָלט זיין צוזאמען.

נאָכן אריינמאַרש פון די דייטשן האָט זיך געשאַפן א מהומה. מען האָט נישט געווּסט ווָאס עס וועט זיין, און ווּ עס וועט זיין בעסער. ווָאס שייך לאָדזש האָט מען צוליב דער גרויסער צאָל דייטשן באַלד זיך נישט גוט געפילט. איך האָב דעריבער אַוועקגעשיקט די עלטערן און דעם קראַנקן ברודער קיין ווארשע. געדונגען אן אויטאָ און זיי אלעמען טראַנספאָרטירט. די פרוי און שוויגער זענען אַוועק קיין טשענסטאָכאָוו, וויל מיר האָבן געהאַט, ד. ה. אלע בריידער, געמיינזאם חוץ א טעקסטיל־פאבריק אין לאָדזש אין גייערס ראיאָן, — אויך א פאבריק פון בלוי געשיר אין פּאַראַי ביי טשענסטאָכאָוו. איך פלעג פאר דער מלחמה זיין איין טאָג אין דער ווָאך אין פּאַראַי צו דערלייזיקן די ענינים פון דער פאבריק.

אין לאָדזש בין איך געבליבן איינער אליין. די דייטשן האָבן צו מיר נישט אריינגעזעצט קיין „טרויהענדער", ווייל דער גרעסטער חוב מיינער איז געווען צו פאָזנאַנסקין און דער דאָרטיקער דירעקטאָר האָט געטרויט און נישט פאַרלאָזט קיין „טרויהענדער". די פאבריק איז געגאַנגען אין צוויי שיכטן ביזן 4טן אַפּריל 1940. אין דעם טאָג איז אַראָפגעקומען פון פוילן דער הויפּט־טרויהענדער און מיר דערלויבט נאָר צו נעמען דעם פּאַלטן און גיין.

איך בין נישט געגאַנגען אין געטאָ אַריין.

איך האָב אויסגעזוכט מיינם א פוילישן קונה פון קראָקע און ער האָט מיך אויף זיין לאַסט־אויטאָ אַרויפגענומען און געשמוגלט אַזש צווּיי גרענעצן ביז קראָקע. מען האָט אַלץ נישט געקענט אַריינטירן זיך ווּ עס וועט זיין דערטרעגלעכער אויסצוהאַלטן די דייטשע אָקופּאַציע.

אין קראָקע בין איך געווען 4 חדשים, ביז עס איז אַרויס א פאַראָדנונג, אז אלע צוגעריייזטע מוזן פאַרלאָזן די שטאָט. בין איך אוועק קיין ווארשע. דאָרט בין איך געווען 3 חדשים. איך האָב געזען, אז אין ווארשע קען מען נישט לענגער — נאָר שטאַרבן — האָב איך געדונגען אַן אויטאָבוס און געמען די גאַנצע משפּחה אַריין קיין טשענסטאָכאָוו.

אין טשענסטאָכאָוו איז שוין געווען אן אָרגאַניזירטע געטאָ. איך האָב באַקומען א צימער. אויך מיינע עלטערן האָבן אזא צימער באַקומען. דער „יודענראַט" אין געטאָ האָט טייל־ווייז, אין די ראַמען פון די מעגלעכקייטן געזאָרגט פאר די יידן. טשענסטאָכאָוו האָט געהאַט אליין 28 טויזנט יידן. לאָדזשער זענען געקומען א 12 טויזנט. צוזאמען 40 טויזנט.

די יידישע פּאָליציי איז דאָ נישט באַשטאַנען פון אונטערוועלט. דער „יודענראַט" האָט זיי ווערבירט פון אינטעליגענץ, און באַלעבאַטישע יוגנט, דער קאָמענדאַנט גאַלסטער איז געווען א באַלעבאַטישער ייד, א געווּזענער עקספעדיטאָר. צווישן די לאָדזשער, ווָאס האָבן געדינט אין דער פּאָליציי זענען געווען 2 קעסטענבערגס, 2 יאַראָטשינסקים. דער רעזולטאַט, אז עס זענען כמעט נישט געווען קיין יידישע מוסרים.

מיט סחורה האָט מען נישט געטאָרט האַנדלען. די פאבריק „טשענסטאָכאָוויאַנקא" האָט פראָדוצירט א מין סחורה פון פאפיר. מיט דעם האָבן יידן יאָ געמעגט האַנדלען. פון דער „סחורה" האָט מען אפילו געגייט אָנצוגן. מיין שכן מאַנהייט האָט געהאַט א געוועלב, האָבן מיר געמאַכט שותפות און אויסגעאַרבעט דאַמען־טאַרבעם איינצוקויפן. מיר האָבן געמאַכט שיינע העמדלעך און יידישע האַנט־מאַלער האָבן געמאַלן בלומען אויף זיי. די פראָדוקציע האָט זיך אָנגענומען און עס

זענען אפילו געקומען פוילישע קונים פון קראקע. א גוטער מסחר און דער עיקר — א כשרער.

דאָס האָט אָבגעהאלטן ביי מיר אזוי ביז יום כיפור 1942. פון דער דאטע הייבט זיך אָן די מאסן־ליקווידאציע פון די יידן אין טשענסטאכאָוו. יערן טאָג האָט מען ארויסגעפירט 5.000 מענטשן. אָן ערך פון 33.000 יידן זענען אין דער אקציע אומ־געקומען. נאָכן ערשטן טאָג פון דער אקציע האָבן די דייטשן געמאכט אָן איבערריים אין דער שפערע. איך בין ארויס אין גאָס אָ קוק טאָן ווי עס זעט אויס. איך האָב באמערקט ווי דריי יונגעלייט שטופן אָ וועגעלע מיט זאכן. זיי האָבן מיר דערקלערט, אז זיי רוימען אויס די הייזער און פירן אלץ איבער אין דער אייזן־פאבריק :מעטאַלורגיע". איך האָב זיך פאראייניקט מיט די דריי און צוזאמען מיט זיי זיך אריינ־באקומען אין דער פאבריק.

דאָרט האָב איך דורך געלט און ביי דער מיטהילף פון דער ייד. פאָליציי אריבערגענומען מיין פרוי און משפחה.

די ערשטע גרויסע טראָגעדיע האָבן מיר געהאט מיט אונדזערע עלטערן. זיי זענען געווען אין הויכן עלטער, זייער הילפלאָז און זיי האָבן געגלויבט אין מיר, אז איך וועל קענען זיי אויפהאלטן ביים לעבן. וועו איך בין געווען אין לאָדזש, איז ארויס א פאראָדענונג, אז די אלע וואָס ווילן פארלענגערן זייערע אויסלענדישע פעסער און באקומען ארויספאָר־דערלויי־בענישן מוזן זיך מעלדן אויף קילינסקענ 152, אין דער פאָליציי. דאָס איז געווען דעם 3טן נאָוועמבער 1939. דאָרט האָב איך געטראָפן אשר קאָן, ד"ר ברוידע און אנדערע חשובע לייט, באַצאָלט צו 8 מארק פאר פארלענגערן די גילטיקייט פון פאָס און צו 8 מארק פאר א דערלויבעניש ארויסצופאָרן, בין איך מיט ביידע פעסער (מיינער און מיין פרויס) אוועק זוכן א וויזע.

אויף פיעטריקאָווער 279 איז געווען א גריכישער קאָנ־סול, וואָס האָט פאר 5.000 מארק געגעבן א וויזע. איך בין אוועק צו אים, געבראכט צו אים פאטאָגראפיעס און מיט מזל די וויזעס באקומען. דעם אויסלענדישן פאָס האָב איך בעתן אויסברוך פון דער מלחמה געהאט, ווייל איך פלעג יעדעס יאָר פאָרן קיין אויסלאנד.

זייענדיק אין טשענסטאָכאָוו האָבן מיר, איך און מיין פרוי, באשלאָסן אוועקצופאָרן מיט דער הילף פון די וויזעס. מיר זענען שוין געווען גרייט און אוועק זיך געזעגענען מיט די עלטערן. צוערשט זענען מיר ארויף צו מיינע עלטערן. מיין מוטער האָט באלד ספאזמירט. זי האָט געגלויבט, אז איך וועל איר פארשאפן שוץ אין דער שווערער צייט און געזען אין מיין אוועקפאָרן, אז איך שטעל זיי אויס אויף הפקר. די זעלבע סצענע האָט זיך איבערגעחזרט וועו מיר זענען ארויף צו מיין שוויגער, די אלמנה, זיך געזעגענען. אין געטאָ איז געווען א שמועס און אן איבערצייגונג, אז די דייטשן וועלן שאנעווען די מענטשן צווישן 16 און 35 יאָר, די ארבעטס־פעאיקע. קינ־דער און עלטערע זענען פארמשפט אויף טויט. מיר האָבן געוואָלט איבערלאָזן זייער א סך געלט די עלטערן, אָבער זיי האָבן דווקא געוואָלט אונדז.

געזען אזוי, האָבן מיר ביידע באשלאָסן צו רעזיגנירן פון פאָרן, הגם מיר האָבן נישט געזען די מענלעכקייט עפעס וויכ־טיקס צו טאָן פאר די עלטערן. אָבער כיבוד אב ואם איז פארט שטארקער פון אלע אויסרעכענונגען.

נאָך דער גרויסער אקציע האָבן מיר באשלאָסן באהאלטן טאָטע־מאמע. מיין ברודער האָט אויסגעריניקט א מיסטקאסטן און אונטער דעם איינגעאָרדנט א בונקער אין וועלכן עס זענען געלעגן מיינע עלטערן און די באלעבאטים פון זייער ווינונג. דער ברודער האָט אויך זיי באזארגט עסן און וואסער. שפע־טער האָט דער ברודער נישט געהאט אזוי אפט קיין צוטריט און דאָס לעבן אין בונקער איז דאן געוואָרן גאָר שוואר. חוץ דעם האָט די מאמע געטענהעט, אז אויב יצחק (איך) קומט זי נישט באזוכן, וויל זי נישט לעבן. זי איז ארויס אויפן גאס מיטן טאטן אינאיינעם און א זשאנדארם, שלאָסער איז זיין נאָמען, האָט זיי דערשאָסן. זיי זענען באגראָבן געוואָרן צווא־מען מיט נאָך 1.400 יידן אויף דער קאוויע גאָס. דאָס האָט מיר שפעטער דערציילט דער קברן.

דערנאָך איז געקומען פאר מיר דער צווייטער גרויסער קלאפ. פון „מעטאַלורגיע", וווּ די איבערגעבליבענע יידן האָבן זיך פארזאמלט, האָט מען צעשיקט ארבעטער אין די שטאָ־טישע גערטנער. איך מיט מיין פרוי האָבן געארבעט אין א גאָרטן נישט ווייט פון יאסנעגורער קלויסטער.

דער דייטש האָט ליב געהאט די מסירה, אָבער ער האָט פיינט געהאט די מוסרים. ער פלענט ביים אויסענדיקן א מסור אויך ליקווידירן די גאנצע משפחה. אין טשענסטאָכאָווער געטאָ איז געווען א דאנציקער יד קאלענברענער, א מסור, אזוי ווי אלע האָבן זיך דערקענט אויף אים און ער האָט אויפגע־הערט צו זיין נוצלעך די דייטשן האָבן זיי אים ליקווידירט. זיין פרוי האָט זיך באהאלטן און די דייטשן האָבן זי געזוכט.

אין גאָרטן, וווּ מיר האָבן — א 200 יידן — געארבעט, איז געקומען דער וויצע־קאָמענדאנט ראהן מיט זשאנדארמען און געהיסן אונדז אלעמען אויסשטעלן זיך מענער באזונדער און פרויען באזונדער. מיין פרוי איז געשטאנען אין דער דריטער ריי. ראהן האָט זיך גוט איינגעקוקט אין איר און זי געהייסן ארויסגיין. ער האָט זי געפרענט דעם נאָמען און על־טער. מיין פרוי איז געווען 43 יאָר. צוליב די קלאָנגען אין געטאָ, אז מענטשן איבער 36 יאָר וועלן די דייטשן אומברענ־גען, האָט זי געזאָגט, אז זי איז 35 יאָר. ער האָט איר געהיסן ווייזן דעם פאס. זי ווידער האָט מורא געהאט, וויל זי האָט אפגענארט. מען האָט זי צוגענומען. דאָס האָט געדויערט בסך הכל עטלעכע סעקונדן. איך האָב גלייך מאָבילויזירט איינפלום־רייבע מענטשן, אָבער איך האָב גארנישט געקענט אויפטאָן די דייטשן האָבן זי אָנגענומען אלס פרוי קאלענברענער צוליב ענלעכקייט מיט א פאטאָגראפיע פון יענער. די רוצחים האָבן זי גלייך דערשאָסן.

אין קלייגעם געטאָ איז געווארן אלץ ערגער. אין די פאָר גאָסן האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס לעבן פון די איבערגעבליבענע יידן. עס איז געווען קלאָר, אז פון דאָ איז נאָר איין וועג — צום טויט. איך האָב זיך באמיט, און אריין ארבעטן אין „האסאג".

די סיטואציע אין קלייגעם געטאָ האָט אויסגעזען אזוי: דער האר פון לעבן און טויט איז געווען דעגענהארדט. ער האָט גוט פארשטאנען וויאזוי פסיכאָלאָגיש אָנטוואָפענען און אָפנארן די יידן. למשל: ער האָט ארויסגענעבן א פארארדע־נונג, אז ווער עס האָט קרובים אין פאלעסטינע זאָל זיך רע־גיסטרירן, וויל עס איז נעשלאָסן נעוואָרן אן אָפמאך וועגן אויסטויש פון הינע יידן מיט פאלעסטינער דייטשן, וועלכע זענען

דאָרט אינטערנירט. דערביי האָט ער געהייסן זייער שטאַרק פאַרנאַנדערטיילן דריי קאַטעגאָריעס: צו דער ערשטער די, וועלכע האָבן זייער נאָענטע משפּחה, צו דער צווייטער — וווייטערע משפּחה און ערשט צו דער דריטער צו סתם באַקאַנטע, וועלכע וואָלטן נערן אויפגענומען מענטשן. דאָס פאַרנאַנדערטיילן די קאַטעגאָריעס האָט געמאַכט גלויבן אין דער גאַנצע בבא־מעשה. די יחסנים, דער יודענראַט, די אינטעליגענץ האָבן זיך פאַרשריבן אין דער ערשטער קאַטעגאָריע. דאָן האָט פלוצלינג דער־נענהאַרדט באַפוילן, אז אין פאַרלויף פון איין שעה זאָלן זיך די אלע זאמלען אויפן מאַרק. אלע זענען מיט שמחה געקומען מיט באַגאַוש. מען האָט זיי אלעמען אויפגעלאָדנט און עטלעכע פופציק פאַמיליעס זענען אוועקגעפירט געוואָרן אויפן בית־עולם און דערשאָסן געוואָרן. די קליידער האָט מען געבראכט צוריק אין קליינעם געטאָ. צוויישן די אומגעקומענע זענען געווען א 12 לאָדזשער משפּחות. איך געדענק גוט איינעם ד"ר ראָזען, א סטאַמאַטאָלאָג.

די דייטשע האָס־פּראָפאַגאַנדע איז געווען אזוי אינפלום־רייך, אז געוויסע דייטשן האָבן אליין געגלויבט אין דעם. איך געדענק אזא פאל. איך בין געגאַנגען מיט א פריינד אין געטאָ. איז פונקט אַנגעפאָרן אן אויטאָ און אונדז געכאַפט און אוועק־געפירט אויפלאָדענען וואַגאַנען קוילן־שרוט. דער דייטש האָט אונדז געפרעגט וואָס מיר זענען, האָבן מיר געזאָגט, אז ארבע־טער. ער האָט באַטראכט אונדזערע שוואַרצע העמד און אונדז באפרייט, צוגעבנדיק אונדז נאָך עסן. מיטן זעלבן אויטאָ האָט ער אונדז צוריקגעפירט און געגאַנגען כאַפן יידן, „וואָס וויל־ן נישט ארבעטן". ער האָט טאַקע געגלויבט אין דער היטלער־פּראָפאַגאַנדע וועגן דעם פאַראַזיטיזם פון די יידן.

וען איך האָב זיך פארשריבן אין „האַסאַג" בין איך דאָרט אוועק מיט מיין טאַכטער פון 17 יאָר. יעדן טאָג זענען מיר געגאַנגען פון קליינעם געטאָ צום „האַסאַג" און צוריק. מיין טאַכטער האָט שוין דאָרטן געארבעט אין גאָרטן, האָב איך זיך באמיט צו זיין מיט איר צוזאמען.

דער גאָרטן האָט געהערט צו פעלצערס קאמגאָרן־שפּי־נעריי. איצט איז די טעקסטיל־פאבריק געוואָרן אן אמוניציע־פאבריק. אין פאלאץ האָט געווויינט דער דירעקטאָר ליט, א בער־לינער דייטש. ער האָט געמוזט האָבן גוטע זכות אבות, אז ער האָט געהאַט אזא גרויסע מאַכט. ער איז געווען זייער העפ־לעך, נישט געדוצט קיינעם.

מיין גורל איז געווען צו זיין נעענטער באקאַנט מיט ליטן. איך בין געוואָרן אן איבערזעצער צווישן ראבאקן, דעם פוי־לישן געטנער און ליטן, וועלכער איז געווען א פארליבטער אין זיין גאָרטן, אין גאָרטן האָט מען אנשטאָט בלומען געזעצט גרינצייג. אבער אין „טשעפלארניץ" (אראַנזשערייע) האָט ליט עקספּערימענטירט. אזוי בין איך געקומען אין נאָענטן קאָנ־טאקט מיט ליטן, בעת מען האָט מיך אוועקגערופן פון דער ארבעט צו זיין דער איבערזעצער.

צווויי וואָכן שפּעטער איז אַנגעקומען א יידישער נערטנער, פאַסטערנאק פון פוזשיטיק. דער יידישער ליטער זילבערשאץ האָט אים געשיקט אהער ארבעטן. ליט האָט נערן געהאַט פאַס־טערנאקן. אבער איך בין געבליבן דער איבערזעצער, וויל פאַסטערנאק האָט נישט געקענט קיין דייטש. פאַסטערנאק זענ־דיק, אז איך רער אפט מיט ליטן, האָט מיך געבעטן א טובה: ער זאל דערלויבן אהערצוברענגען פאַסטערנאקס 11 יאָריקן ברודערל, וועלכן דער עלטערער ברודער האָט בעת דער סעלעק־ציע אריינגעלייגט אין א זעקל און געטראָגן מיט זיך אויף דער אויסזידלונג. דער ענין איז געווען שווערער. די מורא פארן דייטש איז געווען גרויס און די קאַנסעקווענצן קענען זיין שלעכטע.

איך האָב זיך אַנגענומען מיט מוט אן געבעטן ליטן די טובה. ער האָט נערווועז גערויכערט איין ציגאַר נאָכן צווייטן און נאָך א לענגערן ישוב הדעת מיט זיך געהיימען אים ברענ־גען. דער 21 יאָריקער פאַסטערנאק איז געווען גלויקלעך. דרויי וואָכן האָט ער אים אזוי געטראָגן אויף די פלייצעס צום קליי־נעם געטאָ און צוריק.

איינמאָל, פארן אהיימגיין מעלדעט מען אונדז, אז אזוי ווי די יידן אין קליינעם געטאָ האָבן געווואָלט מאַכן א רע־וואָלט, ווערט די געטאָ ליקווידירט און מיר בלייבן דאָ. דאָרט וו־ו מען האָט געפונען די באַמבעס, אין די צווויי הייזער, וועט מען אלע אויסשיסן.

פאַסטערנאק איז נעקומען צו מיר מיט א צעבראָכן הארץ. זיין ברודערל איז גראָד געווען קראַנק און נעבליבן אין געטאָ. זיי ווויינען גראָד אין איינעם פון די צווויי הייזער. וואָס האָב איך געקענט טאָן? איך האָב זיך איינגעשטעלט און צומאָרגנס דערציילט ליטן די נאַנצע מעשה. ער האָט ווידער נערווועז געוריכערט און מיר קיין ענטפער נישט געגעבן. 4 נ. מ. איז געקומען א לאַסט־אויטאָ מיט 17 יינגלעך אונטער 17 יאָר, צוויישן זיי דער קליינער פאַסטערנאק. מיר האָט ליט באפוילן צו מאַכן פאר זיי א ווויינונג און גאבן זיי א טאָפּלטע ראַציע. ער האָט קענן ווילן פון דענענהאַרדטן זיי צוגענומען, וויל ער דאַרף זיי האָבן. וואר האָט געהאַט מער דעה און איינפלום און צוליב וואָס האָט דאָס ליט געטאָן? קאַנקורענץ? צי נאָר אביסל מענטשלעכקייט? מיר וועלן דאָס קיינמאָל נישט געווואָר ווערן. ליט איז בעתן אריינמאַרש פון די רוסן פארשווונדן אָן א שפור.

הגם ליט האָט זיך באַצויגן גוט צו די ארבעטער איז אבער דאָס לאבן אין אונדזער „האַסאַג" (נעווען נאָך א האַ־סאַג־לאַגער) נישט געווען אזוי פריילעך. אונדזער לאבן איז געווען הונגער און שווערע ארבעט. חוץ דעם איז אונדזער לאבן געווען הפקר. למשל, דער עלטערער פאַסטערנאק איז אָן א פארוואָס דערשאָסן געוואָרן פון א „ווערקשוץ" בעת ער איז אריין אין א טואַלעט.

באפרייט זענען מיר געוואָרן דורך די רוסן. ערב דעם אָנקומען זייערן האָבן די דייטשן באשלאָסן אונדז עוואקואירן און מיט צוגן אונדז ארויסגעפירט יערן טאָג צו 1.000 מאן. די לעצטע 800 הונדערט זענען שוין געווען פארלאָדנט ווען א רוסישער פּראָפאָסטן האָט פארבלאָנדושעט און אזוי איבער־געשראָקן די דייטשן, אז זיי זענען פריער אנטלאָפן און מיר זענען גערעטעוועט געוואָרן.

ווי א קאשמאר זענען אוים יענע טעג. דאָס קען פארשטיין נאָר דער, וואָס האָט עס אליין איבערגעלעבט.

אַנדזשע ווישניעווסקאַ

מיינע זכרונות

איך בין געבוירן געוואָרן אין לאָדזש. געהייראָט אין יאָר 1936. געהאָט

א גוטן מאן און געפירט א באשיידן און רואיק לעבן. אין 1937 געבוירן א זון.

אין ספעטעמבער 1939, זייענדיק אויף זומער־וווינונג, דערהערט די שרעקלעכע נייעס. אין לאָדזש איז געווען א מהומה. די מענער זענען געלאָפן קיין וואַרשע. איך האָב מיין מאן אָפּגערעדט דערפון האַלטנדיק, אז דער דייטש וועט שנעלער לויפן פון אונדז. די וואָס זענען געלאָפן האָבן זיך פיל אָנגעלייטן. א טייל זענען געהרגעט געוואָרן.

מיט א געדריקט הארץ האָב איך זיך צוגעקוקט ווי די דייטשן מארשירן אריין. באלד האָבן אָנגעהויבן אויספעלן פּראָדוקטן. נאָך אלץ איז מען געשטאַנען אין רייען און יידן האָט מען ארויסגעטריבן. דאן האָט מען אָנגעהויבן כאפן אויף ארבעט. מען האָט געזאָגט, אז די מענער וועלן האָבן שלעכט, נאָר די פרויען וועט מען נישט טשעפּן. פיל מענער האָבן באַשלאָסן צו פאָרן קיין רוסלאנד, אויך מיין ברודער יאקל וויינ־בלום האָט אזוי באשלאָסן. מיין מאן איז מיט אים מיט־געפאָרן. איך מיט מיין זון און מיין שוועגערין מיט 2 קינדער בלייבן.

די צווייטע וואָך קומט צו מיר מיין שוועסטער און שוואָגער רבקה און לייבל עלענבערג און דערציילן, אז זיי האָבן געהערט, אז לאָדזש מוז ווערן יידן־ריין, וויל דאָס געהערט צום רייך. זיי האָבן דעריבער פארשריבן זיך צו פאָרן אין גענעראל־גובערניע. זיי האָבן אויך פארשריבן מיינע עלטערן, העניעק און גיטל וויינבלום, מיך, מיין שוועגערין האָדעם און אירע עלטערן ליבערמאן. איך האָב נישט געוואָלט פאָרן וואָרטנדיק אויף א בריוו פון מיין מאָן, אָבער עס איז קיין בריה נישט געווען.

ווי ציגיינער האָבן מיר זיך פארפאקט און געלאָזן מיטן בזשעזשינער וועג קיין סקערניעוויץ. אָנגעקומען מיט צרות אהין, האָב איך געטראַכט וויאזוי צו קאָנטאקטירן מיין מאָן. געווסט האָב איך, אז ער וועט שרייבן צו זיין שוועסטער קיין אמעריקע. האָב איך אויך צו איר געשריבן אָנגעבנדיק מיין נייע אדרעס. אזוי ארום האָב איך באקומען א בריוו פון מיין מאָן. דאָס איז געווען דער איינציקער גרוס, וויל באלד האָט מען אים פארשיקט.

דערווייל האָט מען גענומען שמועסן, אז אין לאָדזש איז בעסער, מען ארבעט. דער גורל איז געפאלן אויף מיר אריבערצוכאפן זיך און זען — וואָס עס קומט פאר. איך האָב אויסגעקליבן קריסטמעס־צייט, ווייל די וואָך שיכורט און מען וועט קענען שמוגלען די גרעניץ פון „רייך". יידן איז אויך נישט דערלויבט געווען צו פאָרן מיט דער באן. נאָענט פון לאָדזש בין איך מיט נאָך אנדערע ווי איך געשפרונגען פון וואגאָן, מורא האָבנדיק פאר א רעוויזיע. די וואָך האָט אונדז נאָכגעשאָסן. אריין קיין לאָדזש, האָב איך זיך באהאלטן אין א הויף און געווארט ביז עס וועט טאָגן. ביינאכט איז נישט געווען דערלויבט צו גיין. פארטאָג האָב איך זיך ביסלעכווייז צוגעשאַרט צו קאמיסנע גאס, וווּ מיין שוועסטער האָט פריער געווינט און איך האָב געהאָט דעם שליסל.

ארומגעקוקט זיך, האָב איך באשלאָסן צוריקפאָרן קיין לאָדזש. איך האָב מיטגענומען אייניקע זאכן און, מיט א גרופּע געפאָרן צוריק. די גרופּע איז געפאָרן ביז גלאָווונע. איך האָב איינע אליין געדארפט אָנקומען קיין סקערניעוויץ. געפאָרן בין איך מיט א פור. דער פורמאן איז געווען א פאלאק אין מיטעלע יאָרן מיט א זון פון 20 יאָר. מיין סיטואציע איז געווען א שווערע. ווינטער. א פראָסטיקע נאכט. וועלדער און פעלדער. איך האָב זיי אָנגעהויבן צו דערציילן ווי שלעכט מיר איז און אז איך האָב קיין געלט נישט. באצאָלן וועל איך זיי וועלן איך וועל זיין אויפן אָרט. איך בין בשלום אָנגע־קומען קיין סקיערניעוויץ.

אין אייניקע וואכן שפעטער האָט אונדזער פריינד מאקס, אונדז געשריבן מיר זאָלן קומען קיין לאָדזש. געפאָרן זענען מיר גרופּנווייז. יעדע משפחה באזונדער. מיר האָבן באצאָלט א גרויסע סומע די שמוגלערס און זיך צוריק באזעצט אין לאָדזש. דאָס איז געווען סוף מערץ. באלד איז געקומען א פאר־אָרדענונג, אז מיר מוזן אריין אין געטא. פון קאמיסנע האָבן מיר זיך איבערגעצויגן אויף לימאָנאָווסקעגאָ.

איך האָב אָנגעהויבן ארבעטן אין א רעסטאָרט, וואָס האָט אויסגעארבעט גומע - מאנטלען. מיר האָבן געהונגערט. מיין קינד איז קראנק געווארן אויף סוכאָטעס און געשטאָרבן, כאָטש איך האָב אים אוועקגענעבן מיין צוטיילונג. אויך מיינע עלטערן זענען געשטאָרבן פון הונגער. דאָס אלץ אין פאר־לויף פון א האלב יאָר. איך האָב זיך איבערגעצויגן צו מיין שוועסטער.

ביי מיינע מיטארבעטער בין איך געווען זייער באליבט. זיי האָבן מיך אויסגעוויילט אין א קראנקן־קאָמיטעט. די אויפ־גאבע איז געווען צוזאמענזאמלען פון יעדערנס ראָציע א ביסל און דאָס אָפּגעשפּאָרטע געבן דעם קראנקן.

אויב עמיצער האָט נישט געקענט קומען צו דער ארבעט פלעג איך אָפּנעמען זיין מיטאָג און דאָס אים אוועקפירן. אויב מען האָט עמיצן געהאלטן ביים אוועקשיקן און ער האָט זיך אויסבאהאלטן, פלעגט מען דער גאנצער משפחה צונעמען די צוטיילונג. דא, האָב איך זיך אוועקגעשטעלט ביים קעסל מיט א טאָפּ און יעדער פלעגט אריינגיסן א לעפל און איך האָב עם אוועקגעטראָגן.

די אויסזידלונגען זענען געגאנגען סיסטעמאטיש. צוערשט די קראנקע פון די שפיטעלער, דאן די עלטערע מענטשן,

נאָכדעם די נישט־ארבעטנדיקע. אלע זענען געלאָפן אין די רעסטָרַנט צו קריגן אן ארבעטס־קאַרטע. אפילו קינדער פון 9 - 10 האָבן זיך אויפגענעבן אלס עלטער.

דאָס שוידערלעכסטע איז געווען די גזירה אוועקצוגעבן די קינדער. רומקאָווסקי האָט גענאַרט און צוגעהאָלפן די דייטשן. א סך מוטערס זענען מיטגענאַנגן.

די דייטשן האָבן אזוי קונציק אונדז אָפּגענאַרט, אז מיר האָבן נישט געווּוסט וואָס עס געשעט. אין מיין רעסטָרַנט, ווו מען האָט אלטע זאכן איבערגענייט האָבן מיר געפונען א צעטלע אין דייטש: „עלטערן פון קינד משה, האָט קיין אַנגסט, זייט רואיק. דאָס קינד לעבט און האָט זיך גוט". ביבאוו האָט געהאָלטן דרשות און שפּעטער אויך פּאַרנאַנדערגעקלעפּט באַקאַנטמאַכונגען, אז דער שונא דערנענטערט זיך און דערי־בער מוז דאָס געטאָ איבערגעטראָגן ווערן. מען האָט געמענט מיטנעמען 20 קילָ און אפילו צושרייבן די פרויען.

עס איז געקומען די ריי אויפן רעסטָרַנט, ווו מיין שווּעס־טער האָט געאַרבעט. זי איז גענאַנגען מיטן מאַן און קינדער. זיי האָבן געוואָלט מיך מיטנעמען, אָבער איך האָבן געוואָלט אלץ אָפּשלעפּן, אפשר? . . .

אויך מיין ריי איז געקומען. אייגנטלעך, ווי אן איינצל־פערזאָן, האָב איך געדארפט זיין פון די פּריערדיקע, נאָר מען האָט מיך זייער ליב געהאָט און געהאָלפן. אויך איצט האָט מען מיך צוגערעדט איך זאָל מאַכן באַמיאונגען. אָבער עס האָט נישט געהאָלפן, ווייל מיר זענען שוין געווען פון כּמעט די לעצטע. איך בין ארויסגעשיקט געוואָרן אין אויגוסט 1944, גאַנץ קורץ פאר דער ליקווידאַציע.

אוישוויץ. אַנגעקומען און אריינגעפאלן אין א געיעג, וואָס האָט אָפּגענומען יעדן ווילן. מיט געשריייען האָט מען אונדז באַפּוילן איבערלאָזן די פּעק, געטריבן צו א סעלעקציע, אין באָד, אָפּגעשוירן. אין באָד האָבן מיר איבערגעלעבט שרעק, מיינענדיק, אז עס גייט גאָז. אָנצוטאָן האָט מען אונדז געגעבן נאָר איין קלייד, אָן וועש. מען האָט אונדז אוועקגעפירט קיין בירקענאָו.

די בלאָקן האָבן געהאָט פּריטשעס. יעדע פּריטשע איז באַשטאַנען פון 2 טיילן. אויבן און אונטן זענען מיר געלעגן צו 5 אין א ריי מיט איין (דעקע) פאר אלע 5. וועו איינע האָט זיך געוואָלט אויסדרייען האָבן אלע דאָס געמוזט טאָן. דאָס ערגסטע זענען געווען די „אָפּעלן". אויפגעוועקט אונדז פארטאָג און אויסגעשטעלט צו 5 אין א ריי האָבן מיר געמוזט וואַרטן ביז די צאָל העפטלינגען פון גאַנץ אוישוויץ האָט געשטימט. אויב עמיצער האָט געפעלט זענען מיר באַשטראָפט געוואָרן מיט קניען. מאַנכע האָבן געהאַלטן.

צו ראַטעווען די געהאַלטענע איז געווען איין מיטל: ארונטערבייגן דעם קאָפּ אזוי, אז דאָס בלוט זאָל צוריק אין קאָפּ אריין. וועו עמיצער האָט געהאַלטן האָבן מיר זיך אַנגעהויבן טוישן מיט די ערטער אומבאמערקט ביז איך בין אַנגעקומען צום אָרט פון דער געהאַלטענער און געגעבן איר די הילף. בלייבן געהאַלטן האָט געהיסן: טויט. 6 וואָכן האָבן מיר אזוי געטאָן, די אויפזעערין זאָל דאָס נישט באמערקן.

אין צווישן זענען פאַרגעקומען סעלעקציעס, לרוב אין בלאָק. איך פלעג דעריבער מער זיין אין דרויסן. דאָך בין איך אויך אריינגעפאלן. מען האָט מיך אריינגעשטעלט צווישן „ברוך" צוליב מיין גרויסן בויך (מיר זענען ביי דער סעלעק־ציע געווען נאַקעט). מען האָט אונדז אוועקגעפירט אויף אן אויטאָ צו אן אנדער אָרט. דאָרט האָט אונדז די בלאָק־עלטסטע, א יידישע, זייער באדויערט. זי האָט זיך אַנגעפרעגט וואָס מיט אונדז צו טאָן. די צייט איז געווען 5 מינוט צו 5. צוליב דעם וואָס מיר זענען נאָר 15, א צו קלייַנע גרופע לוינט זיך נישט מיט אונדז צו באַשעפטיקן. זי האָט א צופרידענע, נאָכן ג־שפּרעך געגעבן אונדז עפּעס צו עסן און צוריק געשיקט קיין בירקענאו.

אין צווויי וואָכן ארום — ווידער א סעלעקציע. איך האָב זיך באַמיט און איינגעצויגן דעם בויך און אדורך בשלום. מען האָט אונדז, די ארבעטספעאיקע אוועקגעשיקט אין סודעטן־לאַנד, אין האלבשטאט, אין אן אמוניציע־פאבריק.

דערנעבן איז געווען א פראַנצויזישער לאַגער. זיי האָבן צוזאמען מיט אונדז געאַרבעט. זיי האָבן זיך פריי באַוועגט. איך האָב געאַרבעט שנעל און נאָך געהאָט צייט צו העלפן אנדערע. איך האָב זיך געוואָלט פארגעסן אין דער ארבעט. דעם מיסטער פון באנד איז דאָס זייער געפעלן און ער האָט מיר געוואָלט טוישן די ארבעט, ווייל די מאַשין, א בויערער, האָט שוין אייניקע ארבעטערינס אָפּגעהאַקט די פינגער. עס האָט זיך איינגעגעבן דער טריק מיט זיין עצה צו זאָגן, אז איך זע נישט גוט.

דער זעלבער מיסטער האָט מיר שטיל דערציילט, אַנ־זאָגנדיק, אז איך טאָר עס פאר קיינעם נישט איבערחזרן, אז לאַדזש איז שוין באפרייט. איך האָב אָבער אזא סוד נישט געקענט האַלטן בייַ זיך און דערציילט אויך מיט דעם אַנזאָג — אַנדערע. אזוי האָט דער דייטש אריינגערעדט כלומרשט אין דער מאַשין און איך האָב יעדן טאָג געהאָט וואָס צו דערציילן.

דעם 8טן מאי האָבן מיר נאָך געאַרבעט. ערשט ביינאַכט האָבן מיר באמערקט, אז מיר זענען אָן אויפזיכט. פאַרטאָג איז אַנגעקומען דאָס רוסישע מיליטער. זיי האָבן אונדז באַ־זאָרגט מיט עסן. אויך די פראַנצויזן זענען צו אונדז געקומען מיט עסן. זיי האָבן מיטגעברענגט אָפּאַרדיאָנען און מיר האָבן ווילד זיך געווויילט.

דאָס צוכאַפּן זיך צום עסן האָט פיל פארשאַדט. עס זענען צו אונדז אויך געקומען העפטלינגען פון פרידלאנד. ערשט איצט זענען מיר, אז עס איז זיך נישטאָ וואָס צו פרייען. אלע נאַענטסטע זענען אומגעקומען.

מיר איילן זיך דאָך אהיים — קיין לאַדזש. אפשר...? די צייטווייליקע מאַכט ווייל אונדז דווקא פארהאַלטן, זאָגן צו גאָלדענע גליקן. אָבער מיר ווילן נישט, נאָר אהיים.

איך פאָר צוזאמען מיט א חברטע, וועמען איך האָב א סך געהאָלפן. מיר באַשליסן זיך האַלטן צוזאמען. מיר האָבן קיי־נעם פון איר פאמיליע נישט געטראָפן, פון מיינער אויך נישט. אויף דער וסכאַדניע גאָם טרעפן מיר א מיידל, וואָס וויזט מיר אָן ווּ עס געפינט זיך מיינס א קוזין. מיר ציען זיך איבער צו אים.

איך פרעג כסדר אלע געקומענע פון רוסלאנד וועגן מיין מאַן און ברודער. איך האָב זיך דערוווּסט, אז מיין מאַנס א ברודער איז געקומען. ער האָט מיר איבערגעגעבן, אז מיין מאַן איז געשטאַרבן אין א שפּיטאָל.

מיר האָבן מער נישט וואָס צו טאָן אין לאַדזש. איך פארשרייב זיך אוועקצופאָרן פון פוילן.

יעקב ראָזענבערג

און אויך די חורבה איז אין פלאַמען אַוועק...

די זון איז ווי א ברענענדיקע שיף
געזונקען אויפן ווייטן האָריזאָנט,
און האָט מיט אירע לעצטע שטראָלן, ווי מיט פייערדיקע אָנגע־
גליטע צוואָנגען ארומגענומען דעם שוין פאַרגייענדיקן טאָג,
וועלכער האָט זיך לאַנגזאַם ארויסגעגליטשט פון איר היים
צעפלאַמטן אָנגריף.

שאָטנס, ווי טונקעלע דורכזיכטיקע פאַרהאַנגען האָבן זיך
אראָפגעלאָזט, און איינגעהילט דעם ברוק אין א שלייער פון
דינעם פראָסט, וואָס האָט גלייך ווי א נייגעריקער שד אויף
וויסע פליגלען פארגלאָזט די פענצטער פון הויכע שטומע
הייזער, וועמענס שויבן האָבן מיט בלינדקייט, שטאַר געקוקט
צו דער לוידיק געוואָרענער גאַס.

און באַלד האָט די נאַכט, ווי א פארצווייפלטע מאַמע
צעעפנט איר שוואַרצע אומענדלעך גרויסע פאַטשיילע, און
איינגעטוליעט די מידע, הונגעריקע, שוין כמעט אויסגעליי־
דיקטע געטאָ.

נאָר בלויז די חורבה שלאָפט נאָך נישט. דאָרטן, צווישן
די צעבראָכענע וועגט אויף וועלכע דער קאָלטער דעצעמבער
וויגט האָט שוין באַוויזן אויסצומאַלן וווייסע, קרישטאַל גע־
בליכלטע טאַפעטן, לויפט ארום מיט גרויע בריית צעפענטע
אויגן, וועלכע גלאַנצן מיט א שיין פון טעמפּ געוואָרענע
מעסערס דער האַלב משוגענער איטשע מאיר. פון צווישן די
געלע פלעקן פון זיין וווייסער באָרד רויטלעט זיך אויס
א פּאָר קראַנקע, נאַסע, ביז בלוט צעפאַדעטע ליפּן,
וועמענס אומאויפהערלעך מורמלען און זינלאָזע מאַנען פילן
אָן די חורבה מיט אַן אומהיימלעכן און צודרינגלעכן פליס־
טער: אוי וויי איז מיר, אוי וויי איז מיר, אוי וויי איז מיר!!!
איבערגעלאָזט האָבן זיי מיך די רשעים, נאָר מיך, נאָר מיך,
אן אלטן, פון צרות צעבראָכענעם זקן, א הילפלאָזן בן־אדם,
וועמענס לעבן האָט שוין איצט אזוי פיל וועדט, ווי אויסגע־
הוילטע זרע וואָס וואַלגערט זיך אויפן האָרטן שטיין פון
ברוק. איבערגעלאָזט מיך, ווי אן איינזאמען בוים אין אוים־
נעהאַקטן וואַלד, וועמען דער העקער האָט נאָר נעשוינט, צוליבן
טעמפּן חוזק פון זיין שטומפּיק געוואָרענער האַק... אָ!
רבונו־של־עולם, זאָג מיר פאר וואָס און פאר וועו, פאר וועלכע
זינד האָבטו מיך אין די הענט פונעם רשע איבערגעוענטפערט,
זאָג מיר פארוואָס!?

אָ, זע ווי ער האָט מיין פון הונגער אויסגעדארטן קערפער,
ווי צו דערשטיקן מיט שטעכלדיקע דראָטן פארוויקלט,
און אויף די ווונדן פון מיין צעריסענעם לייב, קאָכיקן שלאַנ־
גען־סם געגאָסן, און זע, ווי דער פראָסטיקער ווינט איז פאר
מיר א וואָכעדיק בנד, און איז אויך מיין טלית געוואָרן, פון אונ־
טער אים טראָגן זיך צו דיר ווי מידע פייגל מיינע טענות,
מיינע תפילות. זיי פליען און פליען, אָבער וועלן שוין נישט
דערפליען... ווי א הויז פון בלינדע וועגט איז די וועלט
מיר געוואָרן, א הויז, וועמענס טירן האָבן זיך אויף אייביק
פארהאקט, אויף אייביק! זעסטו, אויף אזא סדום, האָב איך
זיך קיינמאָל נישט געריכט, קיינמאָל נישט! אָבער וואַרט נאָר,
וואַרט נאָר! האָסטו דאָך רבונו־של־עולם אפילו סדום, די
נעסט פון גרעסטן זינד אויך אן אויסוועג געגעבן, וואָלט נאָר
אברהם אין זיין פליים באַוויזן צו געפינען די נישטיקע צאָל
פון צען צדיקים, רבונו־של־עולם! טאָטע פאָטער! נאָר צען
צדיקים וואָלטן דיר געגוג געווען?! נאָר צען צדיקים האָטסו
געזוכט? אָ! זיי מיר מוחל מיינע רייד, איך דער אלטער
איטשע מאיר דארף דיר נאָרנישט דערציילן, דו וווייסט דאָך
גוט, אז אָט אין די הייזער, וואָס זענען דאָ אמאָל אין דער
ארימער אויסגעקרומטער גאַס געשטאַנען, האָבן געלעבט מער
ווי צען מאָל צען צדיקים, און אין אלע נאסן פון אָט דער גרוי
פארהאַרעוועטער שטאָט, מער ווי הונדערט מאָל צען, און
אפשר מער ווי טויזנט מאָל צען, ווער ווייסט? ווער ווייסט?...
דעם חשבון קענסטו דאָך טאָטע־פאָטער א סך בעסער פאר מיר,
א סך בעסער... נאָר איך, זעסטו ווי א פשוטער אומגליק־
לעבער בן־אדם פארשטיי, אז לעבן ווי א צדיק, קען נאָר אזא
איינער וואָס קען ווי א צדיק שטאַרבן... און דאָ אין מיין
שטאָט האָבן אמאָל געלעבט מער ווי צוויי הונדערט טויזנט
יידן... און דער גרעסטער טייל, יאָ, כ'קען דרייסט זאָגן —
דער גרעסטער טייל איז אומגעקומען אויף קדוש־השם, טאָקע
נאָר אזוי ווי עס שטאַרבן צדיקים, נאָר צדיקים, אָ! זאָל זיין,
אז איך לעסטער, אָבער איך האָף דאָך, אז דו פארשטייסט
מיין טענה, און גלויב מיר, אז מיין טענה איז נישט בלויז צוליב
מיר, ניין — נישט בלויז וועגן מיר גייט עס, נאָר טאָקע אויך
וועגן דיר, יאָ, וועגן דיר. אדרבא, קוק זיך צו און זע ווי עלנד,
ווי פאריתומט מיר ביידע זענען דאָ געוואָרן; נישט דאָ שוין
מער קיין פרייד, קיין יום־טוב ביי יידן, ווי בלינדע זקנים קוקן
דאָ הייַנט די יידישע פענצטער צום אויסגעלאָשענעם שבת,
פארשעמט דורך די גויים, איז זאָג זשע מיר טאָטע פאָטער,
זאָג זשע מיר! ווער מיינסטו וועט הייַנט דאָ דיין ליבטיקן
נאָמען דערמאָנען, דיין הייליקע תורה לערנען, וו ע ר!?
אז טויט ליגן שוין אלע יעקבס קינדער, טויט! האָ? און אפשר
רעכנסט דו נאָר אויף דעם בייזן גוויישן עם־רע וואָס דרייט
זיך נאָך דאָ ארום, אויף זיי, וועלכע האָבן א נאָנץ לעבן נאָר

אוים גזלנישער ליבע צום פלאָם פון שייטער, דיין ליכטיקן שטראָל נישט דערזעען, אפשר מיינסט דו זיי, הא?...

אָ! האָבן זיי זיך אין טאָג פון מיין גרויסער מפלה פריי־לעך געמאכט, אָ! ווי פריילעך, און גלויב מיר, אז דאָס קען איך שוין טאקע אינגאנצן נישט פארשטיין, ווי אזוי האָסט דו געקענט צוריקהאלטן דיין אייזערנע האנט, וואָס איר קלענ־סטער ריר איז מסוגל געווען צו צעשמעטערן נישט נאָר די רשעים, נאָר אויך די טרפהנע פיקעס, וועמענס אויסגלאָסענע ליפן האָבן דורך די פענצטער פון דורכפאָרנדיקע טראָמווייען געלאכט פון מיין בראָך, פון מיין אומגליקלעכער געפאַלנקייט, ווי אזוי האָסט דו דאָס געקענט!? ווי אזוי!? ניין, דאָס זעסט דו וועל איך שוין קיינמאָל נישט פארשטיין, קיינ־מאָל נישט!

און אפילו מיינע אייגענע, כ'מיין די, וועלכע האָבן נאָר פאר א בידנעם כזית ברויט, ווי לעפער צום רשע זיך פאר־קויפט, אויך זיי האָבן זיך דאָ געלאָזט ווילגיין, אָ! האָבן זיי מיט אויגן, ווי צונגען פון שמוציקע הינט ביים פאַרטריקנטן קויט, די רשעים געשמעקט און געלעקט, אוי ווי געלעקט...

און וועו אין דער נאכט, אין דער קאלטער נאכט פון פארשיקונג, האָט מיין גאלדע, מיין אָרימע פארווויינטע גאלדע, די צום טויט דערשראָקענע קינדער מיט שאליקעס די העלדזער פארוויקלען געוואלט, האָט זיך זייער רעדלפירער, דער מיטן וואנצן געל־קאלירטן אָרעמבאנד, ווי א הייזעריקער אייזל צע־ריטשעט: „יוגץ ענק, יוגץ ענק, וועט ענק נישט קאלט זאן", שוין וואָרט אויף ענק א גרויסער פיעקעליק, דאָרט וועט עץ ענק שוין גיט אויסשוויצן... וועט עץ ענק".

און אזוי האָט מען זיי אלע פון מיר צוגענומען, אלע, — מיין גאלדע, מיין טאכטער חוה, איר קליינעם דודל, די שכנים, אלע, א ל ע, נאָר מיך זעסט דו און טאקע נאָר צוליבן גרויסן „גליק" וואָס כ'בין פון הונגער געליימט געוואָרן, האָבן די רוצחים פריוויליגירט צו שטארבן ביחידות, הא, וואָס זאגסט די עפעס צו אזא „גליק", נאָר כ'וועל גאָר נישט זינדיקן, כ'וויים א נישט יעדער ייד איז היינט זוכה צו שטארבן אויף זיין אייגן בעט...

לייג איך דאָ טאקע איינער אליין, צווישן די אזוי אמאל באליבטע וועגן, וואָס זענען איצט פאר מיר ווי ברעטער פון א קרקע געוואָרן, און וואָרט, וואָרט אויפן סוף וואָס ווי דווקא נישט קומען...

היינט, ווי נאָר דער אָוונט איז צוגעפאלן, און ס'האָט נאכט ווי א שטילער גנב, ווי אויף שפיץ פינגער גענומען שלייכן זיך דורך די שפּאָרעס פון מיין לויז געוואָרענער טיר, בין איך וויזט אוים פון הונגער איינגעדרימלט...

ערשט באמערק איך ווי אויף די פאליצעס וואָס אויף דער מערבדיקער וואנט, פון מיין אמאל געוועזענער פאפיר־נאלאנטעריע, טאקע פון דאָרט ווו עס זענען שטענדיק געלענן אנגעוואָרפענע שטויסן פון פארשידענע קריסטלעכע חגאות־דיקע באפוצונגען, גאלדענע און זילבערנע שטערן, ווייסע דורכגעפלאכטענע מיט בריליאנטענע פעדעם שניי אימיטאציע, און אויך א גאנצע חברותא פאפירענע גוזשע מלאכים מיט פריש פריזירטע קעפ, און ראָזא קאלירטע באקן, טאקע ווי ערשט צוריקגעקומענע פון דאטשע.

פלוצלינג, דערזע איך ווי פון א לאָך, וואָס טאקע אויף דער זעלבער מערבדיקער וואנט, ווו א שווארצע שפין האָט שוין יאָרן א נעץ פון פעדעם געווענט, קריכט זיך לאנגזאם ארויס איינער פון אָט דער פאפירענער חברותא, באלד פאלגט אים נאָך א צווייטער און א דריטער, שוין ווערן זיי צען, הונדערט, א טויזנט, און מער און מער, און זיי האלט זיך אין איין כפלען, ביז די שטוב, די גאס, די גאנצע וועלט ווערט פול מיט זיי, און ווי א קוואטשן פון זשאבעם איז זייער נערע־דעכץ, האלטן זיי אין איין איבערחזרן: יאא, יאא, יאא, אזוי ווי זיי וואלטן צו אלעם וואָס דאָ קומט פאָר מסכים געווען און ס'גלאנצן דערביי זייערע וואסערדיקע גלעזערנע אויגן, מיט קעלבערנע התלהבות ווי ביי נארישע לאלקעס.

נאָר וואָרט נאָר, וואָרט! זע נאָר וואָס דאָ פאסירט, זע נאָר מיט וואָס פאר א כניפה די כאלאסטרע האָט דאָ איינעם פון זייערע אויפגענומען, אָ! ווי זיי האלטן זיך דאָ אין איין בייגן און נייגן פאר אים, און ער, דער ליכטיק אויסדער־וויילטער איז שוין נאָרנישט אליין; ביי אים אויפן אָרעם הענגט אין א לאנגער שוואַרצער טאָגע ווי צונגווואקסן א צווויי־טער, און ביידע זענען זיי אזוי פארקערפערט צוזאמען, אז ס'איז ממש נישט מעגלעך צו זאָגן אויף זיכער: זענען זיי איינס, אָדער נאָר צוויי? צוויי, אָדער נאָר איינס? און דער ערשטער וועָרט פון אלע מיט דרך־ארץ גערופן: געערטער הער וואָלפגאנג געטע, און זיין טרייער שוואַרץ געקליידעטער מכשף־משרות: מעפיסטאָפעלעס, און טאקע גלייך הינטער זיי שפאנט א מאן, וועמענס כבוד איז אויך זייער, זייער גרויס, און ווי נאָר די חברותא האָט זיך אויף אים דערקענט, אזוי האָבן זיך אלע מיט די פנימער ווי פאר א הייליקן צו דער הויליער ערד זיך געוואָרפן; ערשט דאָ האָט זיך דער כיטערער מעפיסטאָפ־לעס קונציק א קער געטאָן, און ווי א געשיקטער אָבער אומ־פארשעמטער קעשענע־גנב ארויסגעצויגן דעם הער בעטהאָווען זיין דין פארשניצטן צויבער־שטעקעלע מיט וועלכן ער האָט זיין אייגענעם באלעבאָס, ווי אויך דעם גרויסן מאן אין א בארג פארוואנדלט. פון אָט דעם כישוף איז די נאנצע כאליאסטרע פאר פרייד פשוט משוגע געוואָרן, און טאקע גלייך האָבן זיך זייערע ראָז־קאלירטע, רונדיקע פנימער באדעקט מיט געריכטע קלעפיקע האָר, ווי ביי מאלפעס, פון וועלכע ס'האָבן ארויס־געקוקט ווילדע אויגן, וואָס האָבן אומרואיק געפינטלט. ס'האָט זיך געדוכט, אז דאָס זענען לויערנדיקע חיות וואָס האָבן נאָך יאָרן פארשפאָרט זיין אין שטיינן, ווידער דערפילט דעם טעם פון פארלאָרענעם דזשונגל...

און אָט האָבן זיי זיך א שפאר געטאָן פאָרויס, און וועו א צעפלאָמטער וואלקן, ווי א וואלד אנגעצונדענע שטורקאָצן, האָט א שוועבנדיקער שייטער א וויג געטאָן זיך אין דער הויך, ערשט דערזע איך ווי צווישן דער אויסגלאָסענער חברותא, שטייט געפאנגען א נאקעטע, מיט אפגענאָלטן קאפ מיין יונג פארשעמטע חוה, צו וועמענס דינע אראפגעלאָזטע האנט, עס קלאמערט זיך א בלייכער פון שרעק, איר קליינער דודל. גלייך האָרט נעבן חוהן, איז ווי אויסגעוואקסן מיט א האלב־צעשניטענער באק, א מוראדיקע מיאוסע מאלפע, וועלכע האָט אין א שניי־וויסן כאלאָט, און נאלדענע בא־רילטע אויגן כמעט אויסגעזוען ווי א פעלרשער, האלב פעלר־שער, האלב מאלפע... און ער האָט זיך נאָך געהאלטן אין איין סודלען און חנדלען צו א נקבהדיק פארזעענישׂ, וועלכער כ'וואלט טאקע צוליב איר אויסגלאָסענעם אויפפירן זיך, נענומען פאר א פראסטע נאסן־זונה, און וועו זי, אָט די,

וועלכער דער פעלדשער האָט אזוי מיט דרך־ארץ גערופן: מאַדאַם אילזאַ, האָט פונקט ווי אן אייפערזיכטיק־קרעציקע, קנאהדיק גענומען דורכשפּיזן מיין חוהס ווייסע נישט באַ־פלעקטע הויט, האָט א געדיכטער, געלער נעפּל־וואָלקן גענומען נידערן און נידערן, און ווי נאָר ר׳האָט דערגרייכט מינע קינדער, אזוי האָט דער קליינער דודל סכנהדיק גענומען שרייען, שרייען און בעטן: מ אַ מ ע ! מאַמעלע ראַטעווע מיך! מאַמע, העלף מיר! איך שטיק זיך, איך שטיק! איך ש — —

ווי א באַנומענער האָב איך זיך א הויב געטאָן, און ווי נישט מיט מיין קול האָב איך זיך מוראדיק צעשריגן: רוצחים! וואלד גזלנים! וואָס האָט איר מיט מינע קינדער געטאָן! וואָס האָט איר געטאָן? וויי איז מיר, וואָס האָט איר געטאָן? ערשט דאָ איז מיר די פעלדשער־מאַלפּע אין פּנים געשפּרונגען, און ווען זיין שטאַרק באַוואַקסענער אָרעם האָט זיך מיט גרינע זייף אויסגעשטרעקט, האָט ער זיך קראַנק, ציניש צעלאַכט, האַ־האַ־האַ, „זעסט דו יודע, זאַובער מוס מאַ זיין, אימער זאַובער״...

מיט דעם לעצטן ביסל לעבן וואָס איז נאָך אין מיר געבליבן, האָב איך א כאַפּ געטאָן אן אייזערנעם שטעקן, און טאַטע פּאָטער, אין הימל, כ׳וואָלט דאָך אליין נישט געגלויבט, ווי נאָר כ׳האָב גענומען דערלאַנגען, אזוי האָבן די מוראדיקע, פּירער מעכטיקע מאַלפּעס, ווי צעשראָקענע שטשורעס זיך צעלאָפן אין די לעכער. אויך האָב איך די שטשורעס געיאָגט און געפּלאָגט, אוי ווי געיאָגט, און ווען דערטאַפּט — ביז בלוט געממיתט, און ווי געממיתט האָב איך זיי די קרעציקע שטשורעס, אוי ווי געממיתט, נאָר אזוי פיל זענען זיי געווען, אזוי פיל, — און איך איינער אליין... איינער אליין, אָן א ביסל הילף, אָן א הילף. און דאָ האָבן מיך די כוחות גע־נומען פאַרלאָזן, און געפאַלן בין איך — געפאַלן, און ליגנדיק אזוי אליין, פון אלעמען א פאַרלאָזענער, האָט זיך פּלוצלינג א שטילקייט, א צאַרטע אין מיר אַנטפּלעקט, אזוי, אז כ׳האָב ממש דערהערט דעם שטילסטן פלאַטער פון מיין אייגענער נשמה וואָס האָט זיך א פאַרקלעמטע געגרייט צו יצא...

און מאָדנע, וואָס איצט האָט איך מער קיין ביטערקייט נישט געפילט, נאָר א פּאַסיווע אַנטוישונג האָט מיך ארומגענומען, אַן אַנטוישונג אין מיין גאָט׳ס וועלט, און אין דעם מענטשן, וועלכן ר׳האָט באַשאַפן... —

✶

גענוי ווען איטשע מאיר האָט זיין נשמה אויסגעהויכט, ווייסט מען נישט, ווייל געשטאָרבן איז ער אין א צייט, ווען דער טויט פון א ייד איז געווען דער וועלטס אמוזירנדיקער שפּאַס, נאָר א סברא איז, אז אין איינעם א גרויען ווינטער פרימאָרגן, ווען א שאַרפער פראָסט איז ווי א בלאַנקע שווערד פאַרעקשנט געלעגן אויפן דינעם האַלדז פון נאָך א יונגן בלייכן באַגינען, האָבן די גויים דורך די פענצטער פון דורכ־פאָרנדיקע טראַמווייען דעם טויטן יידן דערזען, באַלד האָבן זיי זיך מיט פאַרגעניגן גענומען איבערווינקען, און ווען אַ לוסטיקע הייטערקייט האָט דאָס גוי̇שע פעבל ארומגענומען ווי א פיבער, האָבן זיי זיך מיט אימפּעט א וואָרף געטאָן צו די האַלב פאַרפרוירענע שויבן, יעדער איינער האָט נאָר געוואָלט זען וואָס מער, וואָס מער. די קליינע, מיט גאָר שוואַכע עלנ־בויגנס, האָבן זיך פּשוט מיט טרערן אין די אויגן געבעטן ביי די פליישיקע, איבערגעפרעסענע גוי̇ם: ברידערלעך, טייע־רינקע, לאָזט אונדז, לאָזט אונדז, ווי קריסטוס איז אייך ליב, לאָזט אונדז זען דעם טויטן זשידעק, אָך! ווי קאָמיש ער ליגט, אָך, ווי אומגעלומפּערט קאָמיש, זיכער זיך אָנגעשיכורט פאַרן טויט, אָ! זיכער זיך אָנגעשיכורט, זיכער...

א גאַנצן טאָג איז דער טויטער איטשע מאיר געלעגן אויף דער שוועל פון דער חורבה, נישט געווען אפילו ווער ס׳זאָל אים צו קבורה ברענגען.

נאָר ערשט דעמאָלט ווען די זון איז א רויטע פון בושה, אוועק וווייט הינטער די בערג, און נאַכט איז ווי איידעלער סאַמעט פון הימל געפאַלן, האָבן זיך אירע שוואַרצע ווייכע פאַלדן מיט רחמנות צעעפנט, דורך וועלכע איטשע מאיר איז אריין אין דער וועלט פון אייביקן נישט זיין...

א סך יאָרן זענען שוין אוועק פון יענער צייט, און די וועלט האָט שוין לאַנג פאַרגעסן, אז ס׳האָט אמאָל געלעבט אַן איטשע מאיר, און כדי עס זאָל אפילו קיין זכר פון אים נישט בלייבן, האָבן די גוי̇ם, אויך די חורבה א מתנה פאַר־שענקט צו זייער, זייער באַליבטן שייטער...

נאָר א לעגענדע דערציילט:

אז טאַקע דעמאָלט, ווען אלץ ארום איז שוין אין רויטן מאַנטל פון פלאַמען געשטאַנען, האָבן דאָך די פייער־צונגען נסימדיק אָפּגעשוינט דער חורבות לויז געוואָרענע טיר, און אין נעכט פון אומהיימלעכן שטורעם, דעמאָלט, ווען דער ווינט אין זיין סטיכיע פליט ווי א משוגענער פון די ווייטע, וויסטע, פוילישע פעלדער און וועלדער, בלאָזט ער און די לויזע טיר, וואָס הענגט קוים, קוים, און די רויטע, פון רעגן פאַראָסטע זאַוויאַסעס, נעמען סקריפּען ווי איטשע מאירס לעצטע פאַרצווייפלטע רופן: אוי וויי איז מיר, אויך וויי איז מיר, אוי וויי...

יעקב ראָזענבערג

צוויי לידער

ווידער באַגעגנט מיין מאַמע

מיין מאַמע —
איר ליכטיקן אָנדענק.

ווי אָרוים כ'בין אויף אייגזאַמע וועגן,
וואָס ליגן צווישן גראָזן באַהאַלטן —
איז מיר מיין מאַמע געקומען אַנטקעגן,
מיט אַ פּנים אַ ליכטיק צעשטראַלטן.

אַ גוט מאָרגן דיר זון, דו מיין ליבער —
שעפּטשעט מיין מאַמע, מיין שטילע.
אַ גוט מאָרגן דיר — חזרט זי איבער,
אַזוי צאַרט ווי געזאַגט זי וואַלט תּפילה.

איך קוק אין אירע אויגן, די ברוינע —
וואָס שמייכלען מיט באַהאַלטענע זאָרגן,
און שיינען ווי פֿאַרנעפּלטע טרוימען;
וועמענס גליק אַ טרער האָט פֿאַרדאָרבן.

נאָר פֿאַר מיר זענען די אויגן ווי שטערן,
וואָס לויכטן אויף מיין טונקעלן הימל,
זייער ליכט ווייל מיין חושך צעשטערן —
די בייזע חלומות אין דרימל.

און ווען אָרומנעמען געוואָלט, כ'האָבן מיין מאַמען,
אַזוי איז זי נעלם געוואָרן —
אויף דעם אָרט, וווּ מיר זענען געשטאַנען,
איז פון אַלעם אַ וואַלקן געוואָרן.

אַן זון מיינער — הער איך אַלץ נאָך איר שטימע —
דו וויסט דאָך אַז כ'לעב שוין נישט יאָרן,
נאָר גלויב מיר, נישט טויט איז די מאַמע,
וואָס לעבט אין איר קינדס זכרון...

— — — — — — — — — — — —

דער טאָג איז אינעם אַוונט אַנטרונען,
צוזאַמען מיט מיין מאַמע די שטילע,
נאָר דאָרט וווּ איך האָב זי געפּונען —
זינגען די גראָזן איר תּפילה...

נישטאָ קיין פּרילינג

ליפּעקן, דעם יונגן סרוימער
אָנשטאָט בלומען אויף זיין
אומבאַקאַנטן קבר...

נישטאָ קיין פּרילינג אין געטאָ.
נישט קיין גרעזל, און נישט קיין בוים,
גרוי, פֿארטריקנט ליגט דאָס טייכל —
מיט א בלאַטיק שוואַרצן זוים.

און דער זומער איז א הייסער —
ווי א שרפה ברענט דער טאָג,
וואָס גייט אוים אין קילן אַוונט
מיט א ליד פון שוואַרצן קלאָג.

נאָר וען ס'קומט דער האַרבסט, דער קאַלטער,
פייפט אין קוימען נאַסער ווינט.
דאָס איז דער ניגון אין דעם געטאָ
וואָס וויגט צום שלאָף א יידיש קינד.

א קינד, וואָס חלומט דורך דעם ווינטער
דורך דער נאַכט פון פראָסט און שניי,
פון א פרילינג וואָס דארף קומען
מיט א זוניק גרינעם מאי...

נאָר די זון איז ווי פארשוווּנדן...
אין א כמאַרע גרוי ווי בליי,
איז דער חלום אָפּגעשטאָרבן,
ווינד איז מיר און ווויי.

היינט, אין טעג פון טריבן טרויער
וען מיין האַרץ פון צער ווערט שטום,
גיי איך צוריק צום אָרט פון געטאָ —
פלאָנץ אין שניי א רויטע בלום...

דאָרט וווּ ס'ליגט מיין יונגער חבר
פון דער שולע נאָך א פרייַנד,
וועלכער שפּאַנט מיט מיר געאָרעמט
דורך מיין אומעטיקן היינט...

מעלבורן, 1971, יאַנואַר.

וואַלף הערש אבן (חולון)

באלוט, מיין חרובע היים

— א —

באַלוט, מיין חרובע היים
אַן ליכט אין די שויבן,
מיין יידישע נעסט
פון דערוואַרגענע טויבן.

א חרובע היים,
מיט נעסטן פון שפינען,
וואָס זוך איך אויף חורבות,
וואָס וועל איך געפינען?

— ב —

אין חרובן גענטא,
צווישן ציגל און שטיינער
בלאַנקע איך עלנט,
בלאַנקע איך איינער.

ביי דעם טאָג פרוּוו איך בעטן,
ביי דער נאַכט פרוּוו איך פרעגן —
וווּ זוכט מען די שפורן,
און אויף וועלכע וועגן.

וווּ זוכט מען די גריבער,
וווּ עס רוען די ביינער?
עס ענטפערט נישט קיינער...
עס ענטפערט נישט קיינער...

— ג —

וויי לייִדיק דער טיש איז
פאַריתומט די וועגט,
דער טאַטע געקוילעט,
די מאַמע פאַרברענט.

אונטער אַלע הימלען
אונטער אַלע זונען,
וועל איך מיינע נאַענטסטע
אומעטום געפונען.

וווּ רוען זיי איצטער
מיט צעאַשטע גלידער?
זאָל צו זיי דערגרייכן
ס'טרויער פון מיינע לידער.

— ד —

וואָס זוך איך אין מדבר
פון חורבות און שטיינער?
די ערד און דער הימל —
העלפט מיר באַווייַנען.

דו זאָגסט, אַז ס'איז קיינער נישטאָ —
לאָז מיך ארומגיין מיטן חלום, איך בעט דיך:
אויב ס'איז אמת, וועל איך פאַרשעלטן די שעה,
וואָס איך האָב געגלויבט דעם זאָק אויף די פלייצעס.

ביי דער נאַכט פרוּוו איך פרעגן —
וווּ זוכט מען די שפורן,
און אויף וועלכע וועגן.

און געלאָזט מיינע נאַענטסטע אינם לאַנד
ווען ס'האָבן געריסן צו זיי זיך די פלאַמען.
נאָר כ'וועל אויף אייביק שוין טראָגן די שאַנד.
וואָס מיט זיי, כ'בין נישט געבליבן צוזאַמען.

וווּ זוכט מען די גריבער,
וווּ עס רוען די ביינער?
עס ענטפערט נישט קיינער...
עס ענטפערט נישט קיינער...

מיין אומרו כ'וועל פראָגן איבער וועלט,
מיין וויטיק כ'וועל קיינמאָל פאַרהוילן.
און וווּ כ'וועל נאָר אויפשלאָגן מיין געצעלט,
וועט מיר נאַכלויפן ס'געיאָמער פון פוילן.

ישעיהו שפיגל

גורלות פון צווי לאָדזשער געטאָ-שרייבער

(פֿרץ אָפּאָטשינסקי און יוסף זעלקאָוויטש)

ס׳טרעפט

זעלטן אין אונדזער ליטעראַטור, אז צווי שרייבער זאָלן האָבן אזוי ענלעכע, כמעט אידענטישע, גורלות אין זייער שאַפֿערישער ביאָגראַפֿיע — און אזוי ביז צו די לעצטע ערדישע רגעס. אויב דאָס געשעט זעלטן איז עס, אפֿשר, דערפֿאר וואָס יעטוועדע שאַפֿערישע נאַטור פֿלאַסטערט־אויס אין איר מענטשלעכער פֿרייהייט די שטיינער פון איר אייגענעם לעבנס־טראַקט, שטעלט־אויף באַווּסטזיניק, אָדער אפֿשר נאָר אומ־באַווּסטזיניק, איר אייגענעם שאַפֿערישן גורל. יעדער שרייבער שאַפֿט פֿאר זיך אין דער ליטעראַטור זיין אייגענעם קלימאַט, האָט זיין אייגענע קרייזנדיקע זון, לופט און טעמפּעראַטור, וואָס זענען א נויטווענדיקער יש פֿאר זיין יצירה. וואָס טיפער די מקורותדיקייט פון א שרייבער — און מקורותדיקייט איז דאָ געמיינט נישט עפּעס אַנדערש ווי: זענען, הערן, דערקענען און צוריקאויפֿשטעלן די סביבה, די וועלט אַנדערש ווי דאָס האָבן געטאָן אַנדערע — אלץ פֿארשידנארטיקער איז זיין ביאָגראַפֿיע סיי אין לעבן, סיי אין דער ליטעראַטור.

אויב די אויביקע ווערטער קאָנען, בדרך כלל, דינען ווי א מאָס פֿאר „נאָרמאַלע צייטן", ד. ה. פֿאר יאָרן פון פּעלקער־שלום און „נאָרמאַלער" סטאַביליטעט, אָן תהומיקער פֿארענדערונג אין דער מענטשלעכער נאַטור, — זענען זיי אָבער נישט גילטיק פֿאר אזא תקופה, ווי די אומקום־תקופה, ווו יעדע מאָס פון מקורותדיקייט פון א פּריי־מענטשלעכער שאַפֿערישקייט, ווערט בלויז א טויטער עכאָ און האָט לחלוטין נישט צו טאָן מיט דער נייער רעאַליטעט פון אכזריות און גיהנום. וואָרעם די אומקום־תקופה, אין איר פּסיכאָלאָגישער אויסווירקונג, האָט נישט בלויז אכזריותדיק פֿארנדערשט יעדע פּרייַ, אינדיווידועלע שרייבער־דאָליע, געשענדט דעם שאַפֿערישן אינדיווידועלן חלום — נאָר זי האָט קודם־כל אָפּ־געטייט די יחידישע פּרייקייט, ארויפצווינגענדיק די מיטלאַל־טערלעכע קייטן פון טעראָר, דעספּאָטיזם און פּחד. זי האָט צע־ריסן און אויסגעוואָרצלט יעדע פּרייַ מחשבה, וואָס נאָר זי איז אַן אומבאַדינגטער תנאי פֿארן שאַפֿנדיקן גייסט. אָבער נישט בלויז דאָס. די געטאָ־דראָטן און געטאָ־מויערן האָבן, אַוועקגענומען פונעם שאַפֿערישן מענטשן זיין פֿערזענלעכע פּרייקייט, אויף אים גלייכצייטיק ארויפגעצוווּנגען דעם קאָלעקטיוון פֿאָלקס־גורל, די קאָלעקטיווע מחשבה אינעם הילפֿ־לאָזן גראַנגל. באַלד ביי דער שוועל פונעם געטאָ האָט דער גורל צעריסן זיין יחידיש לעבן, וואָס האָט שוין מער נישט געהאַט נישט די ראָס, נישט די קאָנטורן און נישט די עמאָציאָ־נעלע כוחות פון זיין אמאָליקער פריי־אינדיווידועלער, שאַפֿע־רישער רעאַליטעט.

די מקוננים אונדזערע זענען געווען די לעצטע מיט א פּריין גייסט באַפֿאַנצערטע מענטשן, וואָס האָבן זייער יחידיש וואָרט און געוואָלד נאָך אריינגעשריבן אין די טרויער־מגילות פון פֿאָלקס־געוויין. פֿארן רוב שרייבער און גייסט־מענטשן האָבן די אכזריותדיקע רעפֿרעסיעס, אויסהונגערונג און די פֿרעציז־וויסנשאַפֿטלעכע מעטאָדן פון טאָטאַליטאַרישער יידן־פֿארטילקונג, ארויסגערופן א גאָר נייע ווידערשטאַנד־רעאַקציע ווי די פון פּרייַ מענטשן — (א חוץ, פֿארשטייט זיך, דעם הערישן פּיזשן ווידערשטאַנד אין די געטאָס) — און דאָס איז: דער כראָניקאַלישער אָפּקלויב, דאָס אויפֿזאַמלען און פֿאר־צייכענען לדורות די אלע ברעקלעך פון געטאָ־„לעבן".

דער דאָזיקער אנב־אורחהדיקער אַנאַליז וועגן פּרייער שאַפֿערישקייט מיט אירע אמתן, אָדער האַלבע אמתן, האָט באין אופן נישט די מינדסטע כוונה אויסצושעפֿן דאָס פֿראַבלעם אין זיין פּולער פֿארטיפונג. אויב די אויביקע מחשבות זענען דאָ געבראכט געוואָרן, זענען זיי בלויז אויסן צו באַלייכטן דעם מאַרטירער־וועג פון צווי יידיש־שרייבער אין געטאָ, צו ווייזן צווי שרייבער־גורלות, וואָס זענען נעוואָרן צו אייַן גורל אין יענע יאָרן, בעת יעדער מין שאַפֿערישקייט איז בכלל געווען אן אקט פון איבערמענטשלעכער גבורה און אמונה.

די צווי לאָדזשער שרייבער: פֿרץ אָפּאָטשינסקי און יוסף זעלקאָוויטש, וועמען ס׳זענען נעווירמעט לזכרון די ווייטער־דיקע שורות, האָבן זיך באַווּזן, ווי שרייבער אין די פּריע צוואַנציקער יאָרן. ביידע האָבן זיי פֿארמאָגט אין זייער שאַפֿע־רישן אָטעם וואָגיקע אינדיווידועלע פֿאָטענצן, געבויט אויף אַלט־יידישע טראַדיציאָנעלע יסודות. ביידע זענען געשטאַנען אין דער השפּעה־ספּערע פון דער פֿרץ־תקופה מיט איר לויכטנ־דיקן רוף פֿאר באַנייונג, דערוואַכונג און חשיבות פון מאָדער־נער יידישער גייסטיקייט. ביידע שרייבער וואָלטן אין דער ליטעראַטור זיכער אריינגעטראָגן ערנסטע ווערק — וועז נישט דער חורבן פון יידיש־פוילן. נאָך איידער זיי האָבן פֿארנאָנדער־געשפֿרייט זייערע שאַפֿערישע פּלינל — האָבן זיי זיך שוין געפֿונען, גראָד ווי פּיל אנדערע שאַפֿערס, פּנים אל פּנים מיט אזא תהום, ווו ס׳וועט בישלעכווייז פֿארלאָשן דער זין פון נאָרמאַלער, רעאַלער שאַפֿערישקייט.

ס'איז כדאי זיך אפצושטעלן אויף דער אויסטערלישקייט פון זייער גורל־אידענטיטעט, וואָס בייידע יונגע שרייבער האָבן געהאט — ביז צו זייער טראגישן טויט. זייער פריע שרייבערישע ביאָגראפיע ווייזט, אז בייידע זענען זיי געקומען פון דער אָרעמער יידישער נויט־פראָווינץ אין פוילן, דורכגעמאכט דעם זעלביקן אנטוויקלונגס־וועג ביזן אריינקומען אין דער ליטעראטור. בייידע — געבוירענע ערב דעם צוואנציקסטן יאָרהונדערט: אפאטשינסקי — 1895, זעלקאָוויטש — 1897. ביזן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן בייידע גע־לערנט אין ישיבות. בעת יוסף זעלקאָוויטש האָט שוין געהאט סמיכות אויף רבנות — האָט פרץ אפאטשינסקי אויך זיך געגרייט אין דער ישיבה פון קאָסאָוו צו ווערן א רב... אין די יאָרן צווישן בייידע וועלט־מלחמות זענען בייידע אריבער צו יידיש־וועלטלעכער שאפעריישקייט, ווי דאָס איז געשען אויך מיט א סך פון עלטערן דור שרייבער. אפאטשינסקי האָט זיין ליטעראריש דעביוט אנגעהויבן אין לאָדזש מיט סקיצן און דערציילונגען, וווּ דער צענטראל־מאָטיוו איז געווען די אידייע פון חסידיזם, געזען דורך דער פילאָזאפיע פון א יונגן פאר־צווייפלטן דור נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. ער האָט אין זיינע ערשטע שאָפונגען נישט געקאָנט בייקומען דעם כאָאָס און תוהו ובוהו, וואָס ער האָט אליין אויסגעטראָגן יענע יאָרן. זענען דערפאר זיינע שאפונגען געווען אן אויסדרוק פון אן עפאָכע וואָס האָט געבראכט ביטערע אנטוישונג דעם יונגן שרייבער־דור אין פוילן.

אויך יוסף זעלקאָוויטש האָט אנגעהויבן זיינע ליטעראַ־רישע שריט אין לאָדזש מיט חסידישע מעשיות. ער האָט גלייך־צייטיק זיך אפגעגעבן מיט געשיכטע־פאָרשונג און פאָלקלאָר־זאמלונג. זעלקאָוויטשעס חסידישע סקיצן און דערציילונגען געדרוקטע אין דער טאָג־פרעסע, האָבן געהאט א מער האָר־מאָנישן טאָן און נוסח, ווי דאָס איז געווען ביי אפאטשינסקין. מען דאַרף אנגענעמען, אז זעלקאָוויטשעס מער רואיקער סטיל און מחשבה זענען צו אים געקומען פון זיין שרייבערישער געשיכטע־פאָרשונג און נטיה צו פאָלקלאָר־זאמלונג. אבער איצט קומט דאָס מערקווירדיקסטע ביי בייידע שרייבער. אין דער נעטא־תקופה האָבן בייידע געארבעט אין נעטא־ארכיוון: אפא־טשינסקי ווי אן אקטיווער מיטארבעטער פון וואַרשעווער אונ־טערערדישן נעטא־ארכיוו פון ד"ר עמנואל רינגעלבלום („עונג שבת"); און זעלקאָוויטש — אין לאָדזשער אפיציעלן לענאָלן נעטא־ארכיוו. בייידע שרייבער זענען פארשניטן געווארן אין עלטער פון 47 יאָר — און לסוף: בייידנס ליטעראַרישע שאפונגען האָבן זיך אפגעפונען נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה: זעלקאָוויטשעס — צווישן די אויסגעראָבענע ארכיוו־מאטעריאלן אין די לאָדזשער נעטא־חורבות, און אפאטשינ־סקים — אינעם אפגעפונענעם רינגעלבלום־ארכיוו אונטער די חורבות פון וואַרשעווער נעטא.

איך האָב בכיוון אויפגעשטעלט פרטימדיק די ביאָגרא־פיע פון בייידע טראגיש־אומגעקומענע שרייבער, כדי צו ווייזן ווי אויסטערליש־אידענטיש פירט טיילמאָל דער שר פון יצירה די גורלות פון שאפערישן מענטשן. שרייבער, וואָס האָבן בנם דורכגעלעבט די אומקום־תקופה, וויסן צו דערציילן ווי אזוי די אמאָליקע, פארמלחמהדיקע רעאליטעט האָט אין נעטא פאר־לוירן יערן שימער פון א פארגאנגענהייט, וואָס האָט באמת עק־זיסטירט. דער איבערגאנג פון אָטאָל צום נעטא־גיהנום איז נעווען פון אזא משופעקייט, אז יעטוועדע פארטיטשונג פונעם מצב מיט די אמאָליקע מכשירים פון לאָגיק און שכל הישר, האָט אין נעטא קנאפ נעקאָנט אנגעוונדעט ווערן, בלויז דער אירראציאָנעלער כוח פון דער שרייבערישער נאטור האָט נייטראָליזירט און געלינדערט דעם גרויל פון דער נעטא־ווירקלעכקייט.

די זעלביקע שרייבער־פונקציע, וואָס אפאטשינסקי האָט געהאט אין וואַרשעווער נעטא, האָט זעלקאָוויטש דורכגעפירט (אמת מיט א מער־אויספירלעכער ראָם פון מעטאָדיק) אויך אין לאָדזשער נעטא. אויף די יסודות פון זיערע ביידנס רע־פארטאָזשן און פארצייכענונגען, וווּ זיי האָבן אויפגעשטעלט מיט פאָטאָגראָפישער גענויקייט די ווירטשאפטלעכע, געזעל־שאפטלעכע און אויך קולטור־טעטיקייט פון די נעטאָס, זענען שפעטער אויפגעבויט געווארן טיילווייז די ראָמען פאר פארשן און געשיכטלעך באארבעטן די פראָבלעמאטיק פון בייידע גרעסטע יידן־נעטאָס אין פוילן, בעת דער אומקום־צייט.

*

אויב דער פאָראלעליזם פון זייערע ביידנס גורלות איז געלעגן אין די חורבות פון זייערע שרייבערישע חלומות — צי האָבן זיי אויך אין נעטא געפונען פאר זיך דעם פארלוירענעם וועג פאר יצירה־פרייקייט, פאר זייער אייגענער שאפערישער אינטים־מענטשלעכער טאָט?

שווער איז צו ענטפערן אויף דער דאָזיקער שאלה. ווי מיר ווייסן ביז איצט, איז א חוץ די שוין דערמאָנטע נעטא־רעפאָר־טאָזשן און פארצייכנונגען, נאָרנישט געפונען געווארן פון בייידע שרייבער, וואָס זאָל אויף דעם מרמז זיין. פון מיינע פערזענלעכע קאָנטאָקטן מיט יוסף זעלקאָוויטש אין לאָדזשער נעטא איז מיר נאָרנישט געבליבן אין זכרון, וואָס זאָל וואַרפן א ליכט אויף דעם פראָבלעם. זייער מענלעך, אז בסוד־סודות האָט ער זיינע כראָניקעס אויך אויסגענוצט פאר „ריינער לי־טעראטור", לויט די פארמלחמהדיקע באגריפן. ס'איז אָבער זייער אָנגענעמבאר, אז סיי ער (אין לאָדזשער נעטא), סיי אפא־טשינסקי (אין וואַרשעווער נעטא), האָבן בייידע דערקענט דעם ביטערן אמת פון אנדערסענס מעשהלע, ווי א מאמע־פויגל קלערט אויף אירע פיצעלעך, אז „שיינקייט איז אָזאָ וואָרט, וואָס מיינט גאָרנישט". די פרייע מענטשלעכע קינסטלערישע שיינקייט, — יענע שרייבערישע באגייסטערונג — איז אויס־גענאנגען באלד ביי דער שוועל פון נעטא. מען איז געבליבן שטיין אנטקעגן אזא רעאליטעט, וווּ עס גוססט יעדער שימער פון האָפענונג און גלויבן. דאָס האָט נאָוואָלים שוין לאנג געזאָגט וועגן קינסטלערישער מאטעריע: אלע זאכן אויף דער ערד זענען צו עפעמעריש און דעליקאט, מען זאָל וועגן זיי טראכטן. א פשיטא — געבן זיי אן אויסדרוק. דער נעטא־תהום האָט באשטעטיקט די דאָזיקע פאָרמול אין פארקערטן זין: די נעטא־געשעענישן זענען געווען פון אזא נאטור, אז בלויז לעבן אין זיי און טראכטן וועגן זיי איז שוין געווען איבערמענטשלעכע גבורה, ווער רעדט נאָך וועגן איבערגעבן עס מיטן שיינעם וואָרט.

בייידע שרייבער האָבן נישט פיל אריינגעטראָגן אין דער ליטעראטור ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־

מלחמה. פרץ אָפּאָטשינסקים אוינציק פארעפנטלעכט בוך „נע־ונד" (דערשינען 1933), האָט געהאָט אין זיך שפורן פון י. ל. פרצעס אידעישער אטמאָספער. די צימצומדיקע פּראָזע־שילדערונג איז דורכגעזאָפּט מיט א הייסער לאָרונג פון חסי־דישן מיטאָם און חלום. זיין עפּישער זאַץ איז דרייסט, נע־שפּאַנט און מיט ערלעכן דיכטערישן שוווּנג. דער הויפּט־העלד פון „נע־ונד", יוחנן המבקש, ווערט געפירט צווישן סתירות, בלאָנדזשונג, זוכענישן נאָך אן עטישן, ריינעם אינהאלט פון יידישן לעבן. זיין מחבר, פרץ אָפּאָטשינסקי, האָט שפּעטער, אין וואַרשעווער געטאָ, אין די מלבושים פון א נעטאָ־בריוו־טרעגער, זיך אליין פאַרוואַנדלט אין א יוחנן־המבקש. ער האָט אין דער מארטיראָלאָגיע פון צאנקענדיקע מענטשן געפונען די שמאָלע סטעזשקע פון ליכט און אמונה, די קליינע טראָפּנס טרייסט אין דער גרעסטער פינצטערניש.

יוסף זעלקאָוויטש האָט נישט באַווייזן ביזן אריינגיין אין געטאָ אויפצוואמלען זיינע ליטעראַרישע ארבעטן אין א בוך. ער האָט, ווי ס'איז שוין דערמאָנט נעווארן, פארעפנטלעכט סקיצן, רעפּאָרטאַזשן און דערציילונגען אין דער יידישע פרעסע. מיר איז געבליבן אין זכרון זיינס א גאָר אָריגינעלע פּאָרש־ארבעט, פארעפנטלעכט אין א וויסנשאפטלעכער שריפט. די ארבעט האָט געטראָגן דעם נאָמען: „דער טויט און זיינע באַגלייט־מאַמענטן אין דער יידישער עטנאָגראָפיע און פאָלקלאָר". ווי מוראדיק־העלזערישׂ, ממש נביאיש, קלינגען די דאָזיקע ווערטער איצט אין אונדזערע אויערן. דער היטלער־טויט האָט שוין נעהאָט געשאָרפט די קאָסעס פאַרן פוילישן יידנטום — און דאָ האָט א יידישער שרייבער גאָר זיך נע־לאָזט אויספּארשן די באַגלייט־מאַמענטן פונעם פּרידלעכן טויט ביי די יידישע מאסן אין אמאָליקן פוילן. צי האָט ער געקאָנט פאָרויסזען, אז ס'וועלן אָנקומען די יאָרן פון א נעטאָ־תקופה און זיי וועלן עס אים צוטראָגן אזא גיהנומדיקן קאָ־לייד־אסקאָפּ פון יידישע גסיסה מיט אירע באַגלייט־מאַמענטן נישט ווי פּאָרש־מאַטעריאל, נאָר ווי א טראַגישע יידישע רעאַליטעט?

מען דאַרף זיך משער זיין, אז פאר ביידע יידישע לאָדזשער שרייבער איז זייער ארכיוו־ארבעט אין די געטאָס נישט נעווען א ציל פאר זיך. אויב פון ביידע זענען פארבליבן וועדטפולע געטאָ־רעפּאָרטאַזשן און אויפצייכענונגען נישט בלויז פון געשיכטלעכן באַטייט — (זיי שטייגן איבער יעטוועדע ליטעראַ־ריש־קריטישע פּאָרמול), איז עס דערפאר, וואָס זיי האָבן אין דער ארכיוו־ארבעט אריינגעהויבט זייערע פארלוירענע, שאָפּע־רישע כוחות. אין זייער טאָג־טעגלעכער יסורימדיקער אָבסער־וואַציע, אינעם זאמלען פאַרן ארכיוו די אויסגעלאָשענע ברעק־לעך פון אן אויסצאַנקענדיק יידיש לעבן — האָבן זיי געפונען דאָס כישופדיקע טויער פון אילוזיע. אין פאַרצוויפט געטאָ־תחום זענען אָבער געבליבן אומפאַרצוימט די אָנאָנימע האָרי־זאָנטן פון שאָפּערישקייט. דאָס זאמלען געטאָ־פאָלקלאָר, דאָס פאַרפיקסירן די יידישע נסיונות פון דער מבול־צייט, האָט טיילווייז געשטילט אין זיי דעם אָ אָנאָנימען יצירהדיקן הונ־גער. זיי זענען ביידע געווען ווי ים־טויכער, וואָס לאָזן זיך אין די פינצטערע גרונטן ארויסברענגען אויף דער אויבער־פלאַך די סימנים פון אונטערגעאָנגענע לעבנס. ביידע שריי־בער האָבן פארמאָגט א וויטאָלן, שאָפּערישן זויער־שטאָף בעת זייער דנאָ־בלאָנדזשעניש אין דער פינצטער פון יענע טויטע יאָרן. דער האָריזאָנט פון שטאָף־אויסוואָל איז טאָקע נעווארן פארשמעלערט און פול מיט מאָקאָברישן תוכן, אָבער דער האָריזאָנט פון היסטאָרישער חשיבות, דאָס שאָפּערישע פרייע פייער, דער הייליקער ציל פונעם אומאָפּהענגיקן וואָרט־אויסדרוק, איז אין דער פארצוימטקייט ביי זיי נישט פאר־לוירן נענאָנגען.

שוין פיל יאָרן ערב נעטאָ האָט פּרץ אָפּאָטשינסקי פסי־כאָלאָגיש־טיף און מיט א בליק אין דער נרויליקער צוקונפט אויסגעדריקט די דאָזיקע אידייע פון שאָפּערישער אומאָפּהענ־גיקייט. שרייבנדיק וועגן די לייוונטן פון א יידישן מאָלער, זעט ער אין די געשטאָלטן פון יענעם מאָלער צוו. אנד. „...דעם ערנסט און האַרמאָניע פון מענטשן, וואָס נעמען דאָס לעבן זייער ערנסט און וואָס וויסן, אז זייער שייכות צום קאָסמאָס שטעלט זיי אין א גרויסער עטישער אָפּהענגיקייט" (ציטירט פון „געזאמלטע שריפטן" פון פ. אָפּאָטשינסקי, ארויסגענעבן פון זיין שויעסטער רינה אָפּער־אָפּאָטשינסקי, ניו־יאָרק, 1951).

ביידע לאָדזשער שרייבער, סיי אָפּאָטשינסקי און סיי זעלקאָוויטש, האָבן אין געטאָ אויף א רגע נישט פארגעסן וועגן דעם אָנאָנימען שייכות צום פריען, אייביקן קאָסמאָס. זיי האָבן ביידע אין זייערע געטאָ־שריפטן אריינגעהויבט די הארמאָניע פון שרייבערישער אומאָפּהענגיקייט — אויף וויפל דאָס איז געווען מעגלעך אין יענע אומגלייקלעכע טעג. ווי טראָגיש זייער פערזענלעך לעבן זאָל נישט האָבן געווען — האָבן זיי דאָך זייער חלום אויפגעהאַלטן, אים פארמויערט ווי אן איבערצייט־לעכן נאציאָנאַלן חוב אין זייער טענלעך־נעשריבענער כראָניק פון גיהנום. דערפאר איז זייער כראָניק — זייערע ביידנס גורלות — נישט בלויז די כראָניק פון זייער איינענער פאר־שעמטער און געשענדטער שאָפּערישקייט. פון זייער כראָניק רעדט צו אונדז א שרייבערישע צוואה, וואָס גילט פאר אלע צייטן. דאָס איז דער רוף פון יעדער יידישער פארצוויפלטער שאָפּערישקייט, פון נעשלאָגענעם גייסט אין פארצווייפלונג און פון יעדער פאַרקנעכטונג. דער פארשניטענער שרייבער־דור מיט זיינע ביטערע נסיונות שיקט זיין גרויסע מאָנונג אויך צום דור, וואָס איז געקומען נאָכן חורבן. דאָס איז אויך א מא־נענדיקער רוף צו די קומענדיקע דורות פאר אן אומאָפּהענ־גיק, מענטשלעך־פריי, יידיש, שאָפּעריש לעבן.

ישעיהו שפיגל

צוויי לידער

צו די יידישע הענט פון יוליאַן טווים

דיינע הענט פארצווייגטע ביים יידישן קין —
זיי זענען נישט טויט.
דיינע פינגער גליען
מיט אלט־יידישע ווערטער,
מיט טראפן און דערנער.
צווישן זיי —
א וואלקן געשטאַרבן אין שניי,
וווּ ס'ברענט דער סנה פון איר —
פון דיין יידישער מאמען.
זי שטייט נאָך געבויגן אין דרייען
איבער די לייכטער פון שבת —
ווי דו —
איבער דיינע שיינע טראכייען.

דיינע קנאכיקע יידישע הענט
האבן געהאט דעם ליכטיקן זכות
צו טראגן איר קליינעם יידישן גוף
צו קבורה —
אין דער ערד פון יידישע אבות.

איצט זענען דיינע יידישע פינגער —
צעקרישלטע דערנער אין פייער.
דו זינגסט פאר די טויטע מחנות יידן
און פאר אלע פארברענטע קלויזן.
ווי, ווי ס'ווייגען צו אונדז די קברנישע רידלען
צווישן דיינע פרעמדע ניגונים־טראכייען.
סייווי הער איך ביינאכט —
פון דיינע יידישע הענט —
די קינות פון אלטע יידישע פידלען.

ברושים־ביימער און טראפן

טריט פליסטערן ביינאכט. ווער ביסטו איצט?
— צעבראכענע טראפן פון יידישן לשון.
זיי קומען און מאנען: זיי אונדז א בליץ,
א ליכטיקער זכות פאר טויטע ברושים.

ווי קען איך אייך ווערן א שימער פון בליץ,
אז דאס ליכט איז אין מיר אויך פארלאשן?
אפילו דאס גרין, וואס בליט אויפן דעמב
באווייגען די טויטע ברושים.

דער שטערן־וואגן — ווער ווייס ווּ ער פירט,
מסתמא אוודאי צום גוטן.
ווען איך וואלט פארמאגט א טראפעלע ליכט
וואלט איך אייער צוואה געהיטן.

נאָר איך בין ווי איר — מיט נאכט פארלאשן,
א מדבר, וואס וועט מיינע טראפן נישט שיצן.
א פויגל, וואס זינגט מיט טראפן צו ברושים
פון כרת, פון כרת און געשטאַרבענע בליצן.

אויסצוגן פון טאָג-ביכער

קינדער פארטיידיקן זייער רעכט

באָנאָ ווינער

מיטוואָך, דעם 24טן נאָוועמבער 1943

היינט איז אין פּאָפּיר־רעסאָרט פארלאָפן פּאָלנדע געשעניש: א קינד וואָס גייט אין דער „שקולקע" האָט פארשפּעטיקט, אָנגעבנדיק אלס תירוץ: איר מוטער איז קראַנק, און אָפּליפערנדיק דער מוטערס „כאָלופּניצטוואָ" האָט זי גמוזט וואַרטן, ביז זי וועט באָקומען די זוף, און צוליב דעם פארשפּעטיקט. אין קעגנפּאל, וואָלט זי געצווונגען געווען צו פארליזן די זוף פון דער מוטער. אלס שטראָף האָט די „פּעדאַגאָגין", די לערערין סמאָלענסקא באשטראָפט דאָס מיידעלע מיט צונעמען איר דעם מיטאָג. די קינדער האָבן געפּאָדערט מען זאָל איר צוריקגעבן דעם מיטאָג. די „פּעדאַגאָגין" האָט אָפּגעזאָגט. די קינדער האָבן באשלאָסן צו פּראָטעסטירן קעגן דעם. זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט אָנצונעמען דעם מיטאָג.

י. פּאָזנאנסקי

יאקוב פּאָזנאנסקי, א מיטארבעטער פון פּאָפּיר־רעסאָרט, פּאראַייכנט וועגן זעלבן ענין:

29 נאָוועמבער 1943

פּארגאַנגענע וואָך האָט פּאסירט ביי אונדז אין רעסאָרט אן אינצידענט, וועלכן ס'איז ווערט צו פּארצייכענען, וויל ער איז כאראקטעריסטיש פאר די פּארהעלטענישן אין געטא.

ביי אונדזער אונטערנעמונג, ווי ביי פיל אנדערע האָט מען די לעצטע מאָנאַטן אָרגאַניזירט א שולע פאר קינדער. די קינדער לערנען — צוזאמען מיט א פאך, אויך עטלעכע אלגעמיינע קענגשטאנדן אין דער יידישער שפּראַך. די פארוואלטערין פון אונדזער שולע איז א געוויסע פרוי סמאָלענסקא. כאָטש זי פּארוועגדט א סך ענערגיע, פּאסט זי זיך נישט — לויט מיין מיינונג — אויף דעם פּאָסטן. די קינדער האָבן נישט פאר איר קיין צופיל סימפּאטיע. זי באציט זיך צו זיי צו שטרענג, און אין א סך פאלן — אומגערעכט. זינט איר פּארבינדט א „נענטערע פריינדשאפט" מיטן פּארוואלטער פון רעסאָרט בייגעלמאן, איז איר פּאריסנקיט און וויל אומבאגרענעצט.

אָנהויב פון פּארגאַנגענע וואָך האָט איינע פון די קינדער זיך פארשפּעטיקט אויף עטלעכע מינוט אין שול. די פּארוואלטערין האָט איר נישט צוגעלאָזן צו דער ארבעט, און אויך איר אָפּגעזאָגט די זוף.

וועגן מען האָט מיטאָג־צייט אריינגעטראָגן אויפן זאָל די וואָזע מיט דער הייסער קאַרטאָל־זופ, האָבן די קינדער — אלס צייכן פון פּראָטעסט — זיך אָפּגעזאָגט די זופ צו נעמען. די פרוי סמאָלענסקא — געירט ביזן בוין — איז געלאָפן באקלאָגן זיך צו בייגעלמאנען.

בייגעלמאן — באַקאַנט מיט זיין היציקייט — האָט אָנשטאָט צו פארגלעטן דעם גאַנצן ענין אָנטקעגן דער פארעקשנטער פּאָזיציע פון די קינדער — האָט ער פארהאָנגען די טעטיקייט פון שול אויף דריי טעג. צומאָרגנס האָט מען פון די שילערינס פארלאַנגט, זיי זאָלן איבערבעטן דער פארוואלטערין. זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט עס צו טאָן. דעם זעלבן טאָג האָבן די אנדערע מינדעריאָריקע ארבעטער פון רעסאָרט, וועלכע באַזוכן נישט די שול, באשלאָסן צוזושטיין צו דער הונגער־מאניפעסטאַציע, און נישט אָנגענומען דעם מיטאָג. דער ענין האָט אָנגענומען א דראַמאַטישן פארנעם. דערליידיקט האָט מען אים א דאנק דאָס אריינמישן זיך פון אָנדערן רעסאָרט־פארוואלטער אייבושיץ — וועלכער האָט אין דעם פאל ארויסגעוויזן געזונג באַרעכנטקייט און טאקט.

מען האָט אָבער אויך נעדאַרפט געבן א סאָטיספאקציע דער פארוואלטערין סמאָלענסקא. צו דעם צווועק האָט מען אָרגאַניזירט א ספּעציעלע פארזאמלונג פון אינסטרוקטאָרן, גרופן־פירער און דעלענאטן פון באַזונדערע אָפּטיילונגען. אויף דער פארזאמלונג איז בייגעלמאן ארויסגעטראָטן מיט פּרעטענזיעס אויפן אָדערס פון דער מאנשאפט: „פארוואָס זיי האָבן נישט אויסגענוצט זייער איינפלוס אויף די קינדער".

געהערן אזוינע פראַגן צו דער קאָמפּעטענץ פון די ארבעטער אין רעסאָרט? אָבער סמאָלענסקא האָט פאר יעדן פּרייז פארלאַנגט א סאָטיספאקציע — דעריבער האָט מען געדאַרפט אינסצענירן אָט די קאָמעדיע.

ב. ווינער

8 מאי 1944

היינט — עטלעכע ווערטער וועגן שטרייק פון די קינדער אין שניידער־רעסאָרט, וועלכער געפינט זיך אויף לאַנגוויציקע נומער 36.

די ליטערין פון דעם רעסאָרט איז העלענע רומפּאָווסקי — די שוועגערין פון פרעזעס. דער פאַכמאַן־מייסטער איז א יונגער מענטש, וועלכער הייסט: ראָטענבערג.

האָט פאסירט, אז ראָטענבערג האָט צוליב עפעס א סיבה אויסגעפאטשט פיר יינגלעך, און זיי ארויסגעווארפן פון דער ארבעט. אלס ענטפער דערויף האָבן פאַרשטרייקט די רעסאָרטן. די יינגלעך האָבן נישט געווארפן די ארבעט. זיי האָבן זיך אָבער אָפגעזאָגט אָנצונעמען די זופ, וועלכע נעהערט זיי. זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט אויף אזא אופן: די פלאָנירטע ארבעט אויפן לויפנדיקן טאָג, האָבן זיי אויסגעפירט אין משך פון 4-3 שעה. (קינדער ביז 17 יאָר ארבעטן נאָר 5 שעה) און דאָן זענען זיי געזעסן, אָדער געשטאַנען און גאָרנישט געטאָן. קינדער פון אנדערע רעסאָרטן, דערוויסנדיק זיך וועגן דעם שטרייק, האָבן באשלאָסן צו קומען צו הילף דער מאנשאפט אויף לאָגעוויניצקע, איבערגעבנדיק זיי — די אייגענע זופן.

צומאָרגנס האָט זיך איבערגעחזרט די זעלבע געשיכטע. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום דראָונגען. די קינדער האָבן פאַרלאָנגט דאָס צוריקקערן צו דער ארבעט די פיר דערווייטערטע יינגלעך, אלס פרייז פון איבערריסן דעם שטרייק.

צוליב דער פאַרשארפונג פון דעם ענין איז אין רעסאָרט געקומען דוד ווארשאווסקי, דער לייטער פון דער שניידער־צענטראַלע. ער האָט פארנומצ נישט ווייניק צייט אויף דראָונגען, אויף איבערערדן. אָבער ערשט דאָן, ווען ער האָט געגעבן זיין ערלויבט, אז אין משך פון דריי טעג וועט דער ענין דערלידיקט ווערן — האָבן די יינגלעך מסכים געווען אָנצונעמען די זופ.

נאָך דעם זעלבן טאָג, האָבן די ארויסגעווארפענע זיך צוריקגעקערט צו דער ארבעט.

סאָלידאַריטעט־אַקציע אין געטאָ

ב. ווינער

דינסטיק, דעם 23טן נאָוועמבער 1943

נעכטן איז אויסגעבראָכן אין דער נעגל־פאבריק אויף פוצקע א שטרייק. די סיבה איז פאלגנדע: דער לייטער באמיט זיך שוין זייט א לענגערע צייט צו באזייטיקן א טייל פון די אקטיוע ארבעטער מיט דעם תירוץ: זיי דעמאָראליזירן די פאבריק. מיט א פאָר טעג צוריק האָט ער געטראָפן דריי ארבעטער לייענען א ביכל ביי דער ארבעט. אויסנוצנדיק דאָס, האָט ער זיי פון דער ארבעט באזייטיקט. די אקטיוע ארבעטער האָבן באלד געווארנט ארויסרופן אן אקציע. צוליב דעם גרויסן הונגער וואָס הערשט אין געטאָ, און עס איז פאר ראציע־אויסטיילונג, האָבן זיי דאָס געמוזט אפלייגן אויפן קומענדיקן מאָנטיק.

מאָנטיק (דאָס הייסט: נעכטן פרי) נאָכדעם ווי ראָזינער האָט זיך אָפגעזאָגט צוריקצונעמען די ארבעטער צו דער ארבעט — האָבן די ארבעטער נישט געגומען די מיטאָגער. אלע ארבעטער, ארום 90 פערזאָן — א חוץ 9 — האָבן די מיטאָגער נישט געגומען.

מורא האָבנדיק, אז א טייל קען זיך ברעכן, האָבן די ארבעטער באשלאָסן דורכצופירן אן אקציע אין אנדערע רעסאָרטן פון זאמלען מיטאָגער פאר די שטרייקנדיקע. אין לויף פון היינטיקן טאָג איז געלונגען צענויפזאמלען 90 מיטאָגער. און מיט דעם אָנצוהאלטן די אקציע.

ראָזינער, דערוויסנדיק זיך וועגן דעם, איז געווארן שרעקלעך אויפגעבראכט, און געדראָט די ארבעטער מיט קאָנסעקווענצן. ער האָט אויך דערקלערט, אז מאָרגן דארף קומען א דייטשער מייסטער, און דעריבער זאָלן זיי זיך מאָרגן אָנשטעלן אויפֿרן.

אין אָוונט — נאָך דער אינטערוועניע פון מייסטער און גרופן־פירער, איז געווארן אָנגענומען פאָלגנדער קאָמפּראָמיס:

צוויי ארבעטער וועלן פארהאָנדלען אויף צוויי חדשים — איינער קומט צוריק צו דער ארבעט. די צוויי פארהאָנדלענע ארבעטער מוזן אין משך פון צוויי וואָכן קומען נעמען עסונגס־שיינען. לויט דערגאָנגענע ידיעות זענען א טייל זופן געווארן צוריקגעשיקט. אָנדערע רעסאָרטן האָבן זיך געוואָלט באשטייערן די נאָענטסטע טעג. אָנגעפירט מיטן שטרייק האָט ראָזינערס זון.

האָט פאסירט, אז ראָטענבערג האָט צוליב עפעס א סיבה אויסגעפאטשט פיר יינגלעך, און זיי ארויסגעווארפן פון דער ארבעט. אלס ענטפער דערויף האָבן פאַרשטרייקט די רעסאָרטן. די יינגלעך האָבן נישט געווארפן די ארבעט. זיי האָבן זיך אָבער אָפגעזאָגט אָנצונעמען די זופ, וועלכע נעהערט זיי. זיי האָבן זיך איינגעאָרדנט אויף אזא אופן: די פלאָנירטע ארבעט אויפן לויפנדיקן טאָג, האָבן זיי אויסגעפירט אין משך פון 4-3 שעה. (קינדער ביז 17 יאָר ארבעטן נאָר 5 שעה) און דאָן זענען זיי געזעסן, אָדער געשטאַנען און גאָרנישט געטאָן. קינדער פון אנדערע רעסאָרטן, דערוויסנדיק זיך וועגן דעם שטרייק, האָבן באשלאָסן צו קומען צו הילף דער מאנשאפט אויף לאָגעוויניצקע, איבערגעבנדיק זיי — די אייגענע זופן.

צומאָרגנס האָט זיך איבערגעחזרט די זעלבע געשיכטע. עס האָבן נישט געהאָלפן קיין שום דראָונגען. די קינדער האָבן פאַרלאָנגט דאָס צוריקקערן צו דער ארבעט די פיר דערווייטערטע יינגלעך, אלס פרייז פון איבערריסן דעם שטרייק.

צוליב דער פאַרשארפונג פון דעם ענין איז אין רעסאָרט געקומען דוד ווארשאווסקי, דער לייטער פון דער שניידער־צענטראַלע. ער האָט פארנומצ נישט ווייניק צייט אויף דראָונגען, אויף איבערערדן. אָבער ערשט דאָן, ווען ער האָט געגעבן זיין ערלויבט, אז אין משך פון דריי טעג וועט דער ענין דערלידיקט ווערן — האָבן די יינגלעך מסכים געווען אָנצונעמען די זופ.

נאָך דעם זעלבן טאָג, האָבן די ארויסגעווארפענע זיך צוריקגעקערט צו דער ארבעט.

י. פּאָנאַנסקי*

וויִדערשטאַנד אין געטאָ

2 סעפּטעמבער 1944

פון מויל פון אייבישיצן און בליאכאָווסקין האָבן מיר זיך דערוווּסט וועגן דער דערשיטערנדיקער געשעעניש, ווָאס האָט פּאָסירט אין לאָגער, ווָאס געפינט זיך אויף לאָגעווניצקע 36. דאָרטן האָט זיך געפונען צווישן אנדערע דאָקטאָר סימע מאַנדעלסם — א קינדער־דאָקטערין מיטן מאַן — אַן אינזשיניער, און צווּיי קינדער.

דער אומגליק האָט געווּאָלט, אז די זייער שיינע 16־יאָריקע טאָכטער פון די מאַנדעלסם זאָל אריינפאַלן האַנס ביבאָווּן אין אויג. אין א געווּיסן אָוונט, אין א בגילופּנדיקן צושטאַנד, איז ער צו איר צוגעפאַלן אין קאָרידאָר, אריינגעצווּינגן אין זיין קאָבינעט און געווּאָלט פארגוואַלדיקן. דאָס מיידל האָט זיך פאַרטיידיקט. זי האָט אָנגעהויבן צו שרייען. דאָן האָט דער באַלעבאָס „איבער אונדזער לעבן און טויט" איר דורכגעשאָסן אַן אויג און שווער פארווּוּנדעט. די מאַמע האָט געמוּמען פאַרצווייפלט וויינען. ביבאָוו, כדי איר צו „טרייסטן" האָט באַפוילן גלייך ארויסצושיקן די גאנצע פאַמיליע. דעם זעלבן גורל האָט געטיילט דער הויפּט־דאָקטאָר, ד"ר מיליער, וועלכער האָט זיך אָנגענומען פאר די מאַנדעלסם. ער איז געווּאָרן ארויסגעשיקט צוזאַמען מיט זיין פרוי און קינד.

19 נאָוועמבער 1944

זונטיק. אין משך פון 10 טעג האָב איך נישט אריינגעקוקט אין דעם דאָזיקן העפט. שוין 10 טעג אז מיר זענען איינגעקווּאַרטירט אין לאָגער, וועלכער געפינט זיך אויף דער יאקובא גאס, נר. 16.

כ'וואָלט פונדעסטוועגן געווּאָלט באַשרייבן די געשעעניש לויט דער ריי: דאָנערשטיק, דעם 9טן נאָוועמבער, ארום 6 פאַרנאַכט האָט זיך דערהערט אין אונדזער נאָרע דער אָפּגערעדטער סיגנאַל: דריי שטאַרקע קלעפּ אין לאָדן, ווָאס האָבן פאַרויסגעזאָגט א דירעקטע געפאָר. אונדזערע צוויי אויסגעפרוווטע אינפאַרמאַטאָרן פון באַלוטער מאַרק ** האָבן ווירקלעך איבערגעגעבן א שוידערלעכע זאך:

מען האָט דענונצירט אונדזער באַהעלטעניש, און דער קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי, ברודער האָט בדעה אונדז מאָרגן צו באַזוכן, אין דער באַגלייטונג פון „קריפּאָ"־אַגענטן. מען האָט אונדז אויך דערטראָגן, אז דאָס איז נישט דער ערשטער פאַל פון אויסנעפינען א באַהעלטעניש. די וואָך, האָט מען שוין ליקווידירט 5 אזעלכע „לאָקאַלן" אין קעלערן. אין איינעם פון זיי האָט זיך אָפּגעשפּילט א דראַמאַטישער קאַמף, אלס קרבן פון וועלכן ס'איז געפאַלן דער דאָקטאָר דניאל וויסקאָפּ. זיין שוואָגער און פּלימעניק זענען געכאַפּט געוואָרן, און מ'האָט זיי אריבערגעפירט אויף יאקובא 16, פון וואַנען עס איז זיי געלונגען צו אַנטלויפן.

דערוויסנדיק זיך וועגן דעם, איז האַנס ביבאָוו אריינגעפאַלן אין רציחה. ער האָט גענומען צו הילף שווינדן, ברודערן און א געוויסן קראינע, און זאַלבעפערט האָבן זיי זיך אוועקגעלאָזט צו דער באַהעלטעניש פון דאָקטאָר מיט זיין פאַמיליע, וועלכע מען האָט פאַראַטן.

ד"ר וויסקאָפּ, נישט קוקנדיק אויף זיין צעבראָכענעם פוס, איז זיי ארוים אַנטקעגן, און העלדיש פארטיידיקט דעם אריינגאַנג צום קעלער. צו הילף זענען אים געקומען די פּליימיעקעס און שוועסטער. אין רעזולטאַט זענען ביבאָוו, שווינד, ברודער און קראַין גוט צעשלאָגן געוואָרן. ס'איז אָבער קלאָר, אז געזיגט האָבן צום סוף דאָס „העלדישע פערטל", דייטשן און יודאַשעס. עס איז זיי געלונגען צו פארנעמען דעם ד"ר וויסקאָפּ, וועמענס פארצווייפלטע פארטיידיקונג האָט דערמעגלעכט דאָס אַנטלויפן פון אייניקע משפּחה־מיטגלידער.

ביבאָוו און שווינד, וועלכע האָבן ביי זיך נישט געהאַט קיין געווער, זענען געלאָפן צום באַלוטער מאַרק, און צוריק־געקומען מיט געווער. מיט פיר שאָסן האָבן זיי אוועקגעלייגט א טויטן, דעם ווּוּנדערבאַרן מענטש — וועלכער האָט זיך דערלויבט אויפצוהויבן א האַנט אויפן פּאַרשטייער פון „הערן פּאָלק".

דער אינצידענט איז געווען דער אָנהויב פון ליקווידירן א ריי באַהעלטענישן אין געטאָ.

---

* אינזש. יאַקוב פּאָזנאַנסקי, צוזאַמען מיט זיין פרוי און טאָכטער האָבן זיך באַהאַלטן בשעת דער ענטגילטיקער ליקווידאַציע פון געטאָ. קנאַפּע 10 וואָכן האָבן זיי זיך געפונען אין א באַהעלטעניש, אין פאַפיר־פאַבריק. מיר ברענגען דאָ עטלעכע אויסצוגן פון טאָג־בוך, פאַרצייכנט אין דער באַהעלטעניש.

** נאָכן ליקווידירן דאָס געטאָ, האָט זיך די געטאָ־פּאָליצייַ, אריבערגעטראָגן אויפן באַלוטער מאַרק.

איך קער זיך אום צו אונדזער ענין.

די „פּאַרבינדלעך" האָבן נאָך נישט באַווּיזן אוועקצוגיין, ווי ביים שוועל איז שטיין געבליבן אן אַנדער פּאַרשטייער פון באַלוטער מאַרק, און אין נאָמען פון ברודערן אונדז נעפּרעגט, צי מיר ווילן פּרייוויליק זיך מעלדן אין לאַגער. אויב יאָ, וועט ער קומען מאָרגן נאָך אונדז, מיט אַנענטן פון „קריפּאָ". עס דראָט אונדז גאָרנישט. נלייך פון דער באַהעלטעניש וועט מען אונדז אָפּפירן אין „קריפּאָ", ווו מען וועט אונדז נישט מער ווי פּאַרמעלן פּאַרהערן, און פּארשרייבן. נאָך דעם דערוואַרט אונדז א דיזענפעקציע, א באָד, און דער לאַגער.

מיר האָבן געבעטן א שעה זיך צו באַקלערן.

נאָך א לעננערער באַראַטונג, זענען מיר — אין הסכמה — נעקומען צום אויספּיר (צוזאמען מיט די פּאָזנאַנסקים, האָט זיך אויך באַהאַלטן בייגעלמאַן מיט זיין פאמיליע—רעד.) אז אויב אונדזער נאַרע איז געוואָרן דעקאַנספּירירט, וועט מען אונדז סיי ווי צונעמען. דאָס קאָן געשען שוין, אָדער אין א פּאָר טעג ארום. אין אזא סיטואַציע, וועלן מיר נישט האָבן קיין איין רגע רו. נעמענדיק דאָס אלץ אין אַכט, מיט א שוועך האַרץ, האָבן מיר אָנגענומען ברודערס פּאַרשלאָג.

ערשט ארום 21 אזייגער האָבן מיר איבערגענעבן די ידיעה — אויסדריקנדיק אונדזער איינפּארשטענדעניש צו דעם שליח פון באַלוטער מאַרק.

און דאן איז איינגעטראָפן די לעצטע נאכט אין באַהעלטענישׂ. פּרייטיק אינדערפרי האָבן מיר פּארפּאקט אונדזערע זאכן. מיר האָבן נאָך נישט באַווּיזן זיך ארומצונעמען, ווי אויפן הויף האָבן זיך פּאַנאַנדערגעטראָגן קולות: בייגעלמאַן! בייגעלמאַן! מיר האָבן ארויסגעקוקט אויפן הויף. עס האָט זיך ארויסגעוויזן, אז עס דערוואַרטן אונדז שוין צוויי אַגענטן פון „קריפּאָ", אין דער באַגלייטונג פון ברודערן און קראינען. דערנעבן איז נעשטאַנען א וואָגן, באַשטימט צו אָפּפירן אונדזערע זאכן. מען האָט אונדז געהייסן זיך אָנטאָן, און צוואמען מיטן גענפּעק, ארויסטראָגן אויך דאָס „מעבל" פון דער נאַרע. דאָס האָט געדויערט איבער א שעה.

פון רעסאָרט זענען מיר אוועק צום הויז פון דער „קריפּאָ", אויף קאָשטשעלנע גאס. דאָרט האָט מען אויפגענומען אונדזערע פערסאָנאַליען, און מען האָט אונדז געפרעגט עטלעכע סקאַרבאָווע פראגן, וועגן ווערט־זאכן. דאן האָט מען אונדז אָפּגעשיקט אין באָד אויף דיזענפעקציע (אויף באַלוטער מאַרק), פון וואָנען מיר זענען מיטן טראַמווייַ אָנגעקומען אויף יאקובא 16.

טעקסט: חוה ראָזענפאַרב
געשריבן האַרבסט 1943

מוזיק: ברוך קאַלושינער

רעגן... רעגן... רעגן...

רעגן, רעגן, רעגן
קאַפּעט טראָפּ נאָך טראָפּ
שלינגען מיינע שויבן
טרערן שטיל אַראָפּ.

רעגן... רעגן...רעגן.
וואָס וועט מאָרגן זיין?
אויף וועלכע וויסטע וועגן
וועט רינען מיין געוויין?

לעבן... לעבן... לעבן...
ציטערסט אין מיין שויב,
כ'וויל שפּייען דיר אַ קללה,
און כ'פּליסטער נאָר אַ לויב.

כ'קען אין נעכט אין וויסטע
בליען גרין און צאַרט,
ס'קען מיין גרעסטע סעודה
זיין — אַ שטיק ברויט פּאַרדאָרט.

און קיינמאָל וועט קיין שאָטן
נישט אויפגיין אין מיין אויג.
דו וועסט מיך גענאָרן —
און איך וועל זאָגן: כ'גלויב!

לעבן... לעבן... לעבן...
טריף נאָך, טריף אַ טראָפּ.
שמויים מיך מיט דיין רעגן,
נאָר טרעט פון מיר נישט אָפּ.

לעבן... לעבן... לעבן...
ציטערסט אין מיין שויב,
כ'וויל שפּייען דיר אַ קללה
און כ'פּליסטער נאָר אַ לויב.
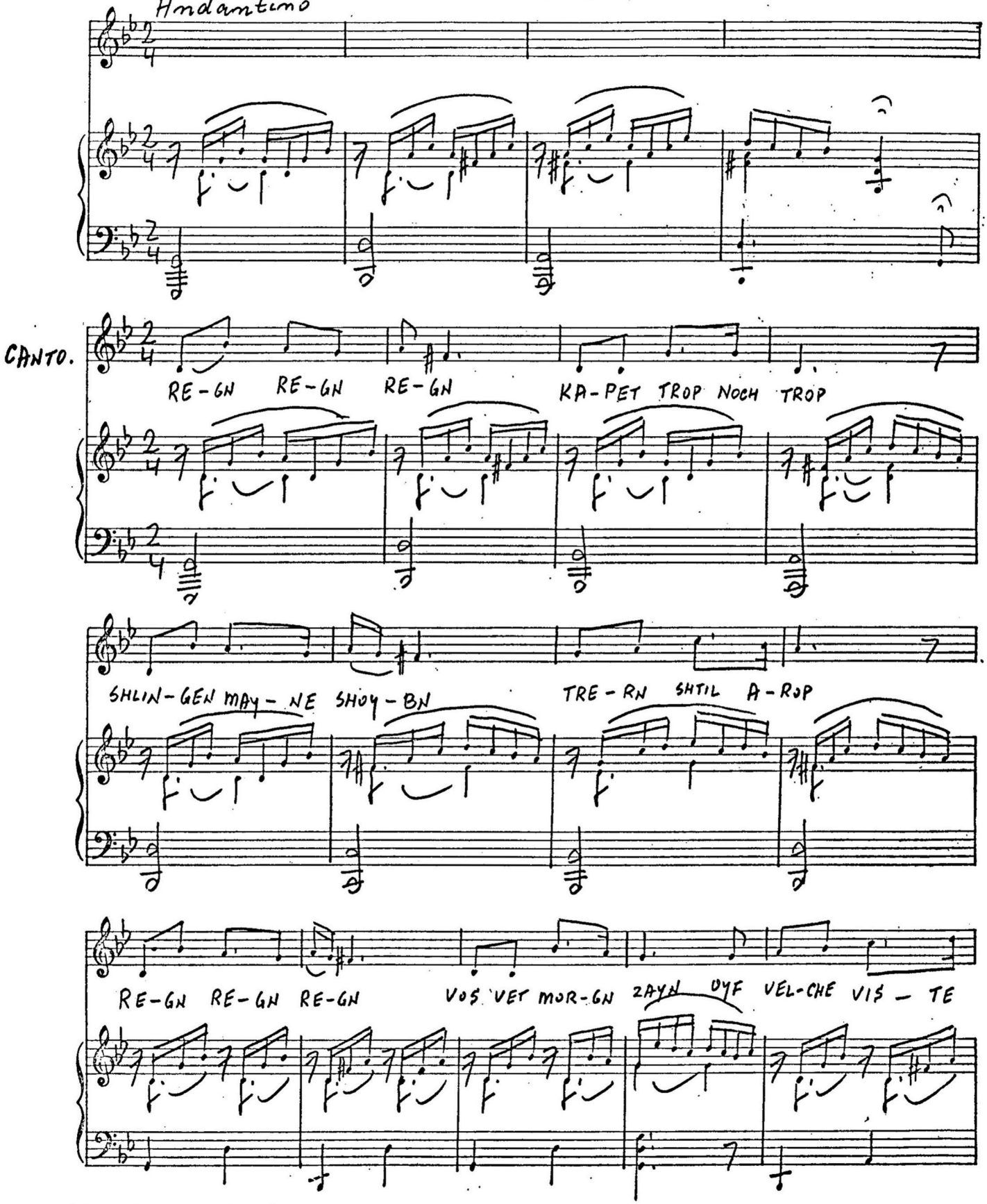
לעבן... לעבן... לעבן...
טרעט פון מיר נישט אָפּ!
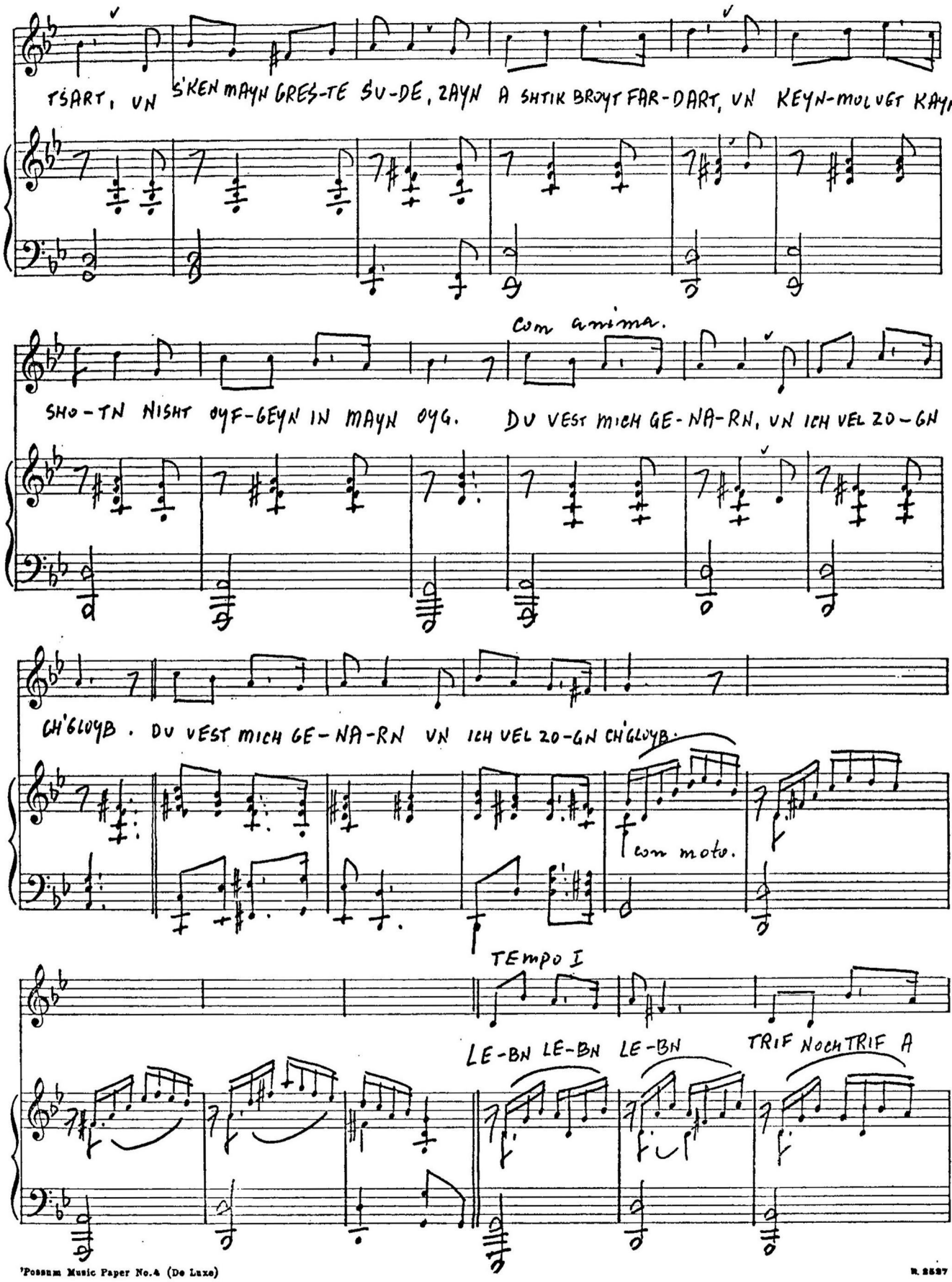
WORDS BY:
CH. ROSENFARB
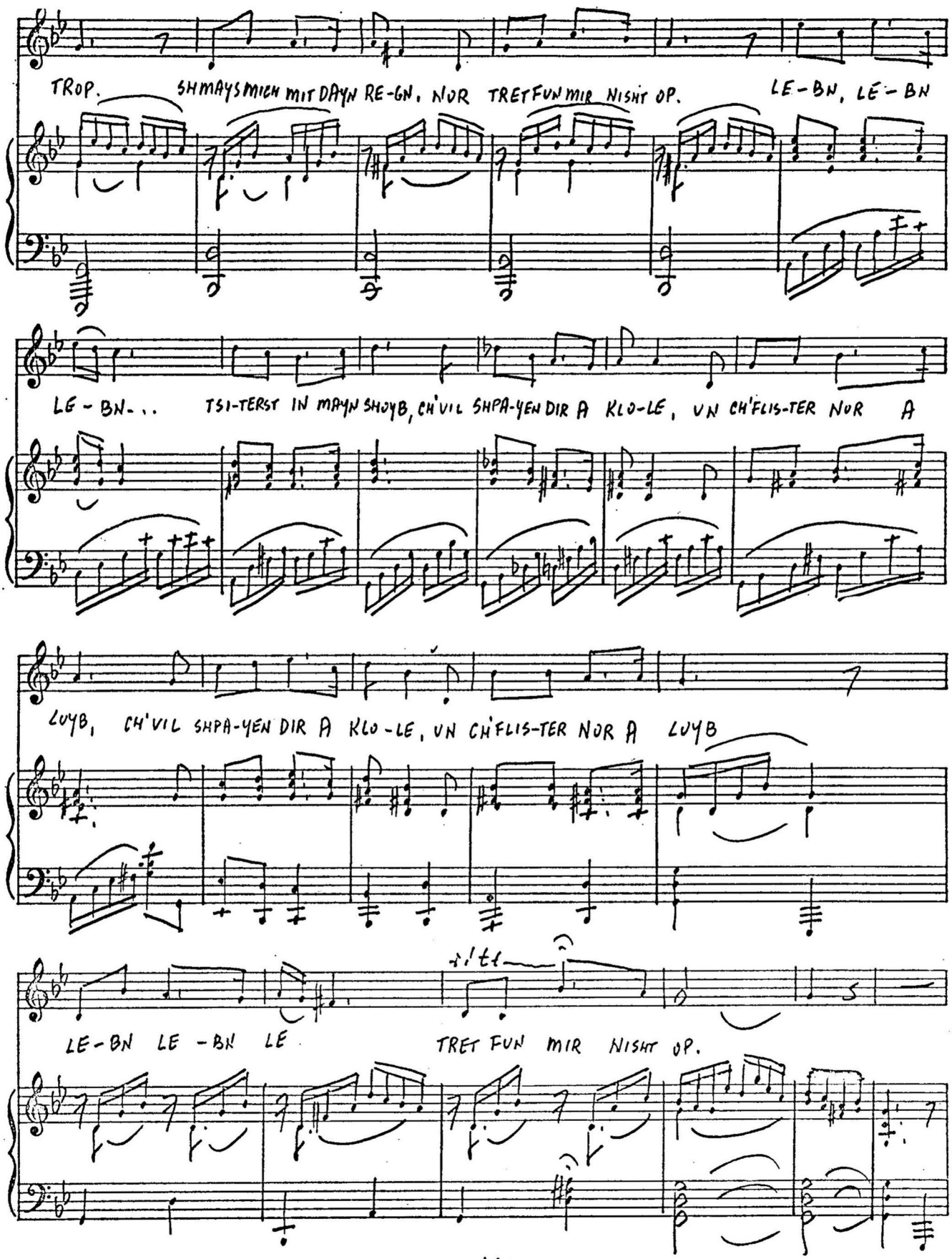
REGN... REGN... REGN... רעגן ... רעגן ... רעגן

MUSIC BY:
B. KALUSHINER

Andantino

TSART, UN S'KEN MAYN GRES-TE SU-DE, ZAYN A SHTIK BROYT FAR-DART, UN KEYN-MOL UGT KAYN
Con anima.
SHO-TN NISHT OYF-GEYN IN MAYN OYG. DU VEST MICH GE-NA-RN, UN ICH VEL ZO-GN
CH'GLOYB. DU VEST MICH GE-NA-RN UN ICH VEL ZO-GN CH'GLOYB.
con moto.
TEmpo I
LE-BN LE-BN LE-BN TRIF NOCH TRIF A

TROP. SHMAYS MICH MIT DAYN RE-GN, NUR TRET FUN MIR NISHT OP. LE-BN, LE-BN
LE-BN... TSI-TERST IN MAYN SHOYB, CH'VIL SHPA-YEN DIR A KLO-LE, UN CH'FLIS-TER NUR A
LUYB, CH'VIL SHPA-YEN DIR A KLO-LE, UN CH'FLIS-TER NUR A LUYB
LE-BN LE-BN LE TRET FUN MIR NISHT OP.

דוד כאַלאדענקא (נטע איסעראוו)

מיר ברענגען דאָ א ליד אוו אַ קורצע באַשרייבונג וועגן אַן אייגנאַרטיקע פערזענלעכקייט נטע איסעראוו (געבוירן 1889 אין בערדיטשעוו) וואָס איז אין זיין יוגנט געווען אַ רעוואָלוציאָנערע טויער. געזוכט פון דער צאַרישער אָכראַנע אין בערדיטשעוו, איז ער אַוועק קיין קיעוו, אָנגענומען דעם נאָמען פון זיין קונין: דוד כאַלאַדענקא, אוו אוונטער דעם נאָמען אָנגעקומען קיין לאָדזש אין יאָר 1908.

דוד כאַלאַדענקא איז פון דער נאַטור געווען באַשאַנקען מיט פיל מעלות. א גלענצנדער משורר ביים אָנגעזעענסטן חזן; געשמט פאר א גוטן בעל־קורא; דערביי מיט זיין אויסערלעכן אויסזען, וואָס האָט שוין ביים ערשטן קוק אויף אים ארויסגערופן אויפמערקזאַמקייט, מיטן גרויסן למדנישן שטערן, קלאָרן קוק פון די בריים צעעפנטע אויגן. גאָר יונג האָט ער שון ארויסגעוויזן א גרויסן באַגער צו וויסן און איז טאַקע אריינגעדרונגען אין די סודות פון יידישן און אַלגעמיינעם וויסן, מיט דער הילף פון פֿריוואַטע לערער.

אָנגעקומען קיין לאָדזש, איז ער געוואָרן בוכהאַלטער ביי דער, אין יענער צייט (1908) באַקאַנטער פירמע א. י. גראָס־לייט און אין א קורצער צייט האָט ער שוין פאנומען דעם אמט פון בוכהאַלטער־בילאַנסיסט. א גוטער פאַרדינער — שיקט ער זיינע עלטערן, וועלכע האָבן שוין זינט 1906 געווויינט אין ארץ־ישראל — אויף א בכבודיקן לעבן.

אין יאָר 1911 פאָרט ער זיך זען מיט די עלטערן און שוועסטער אין ארץ ישראל (אגב איז מיט אים מיטגעפאָרן דער באַקאַנטער העברעיש־יידישער דיכטער און פּעדאַגאָג, דער קדוש יצחק קאַצענעלסאָן, מיט וועלכן ער איז געווען נאָנט באַפרייַנדעט). ער קויפט דאָרט פאר די עלטערן א דירה צום וווינען, און נאָך צוויי חדשים זיין אין לאַנד — פאָרט ער צוריק, אָפּטרעטנדיק אין א גאַנצע ריי שטעט און לענדער און באַקענט זיך מיט די לעבנס־באַדינגונגען פון די מערב־אייראָפּעאישע לענדער. ער דערזעט וויי גרוים ס'איז דער אונטערשיד צווישן מערב־אייראָפּע און צארישן רוסלאַנד, צו וועלכער ס'האָט אויך נעהערט פוילן.

זינט דאַן הויבט ער זיך אָן צו אינטערעסירן מיט נעזעלשאַפטלעכע פראַבלעמען. אין די יאָרן וועו די שווארצע מאַה צוזאַמען מיט דער צארישער אָכראַנע האָבן נעגרייט דעם מענדל ביילים בלוט־בילבול פראַצעס, נעמט כאַלאַדענקא אָן אקטיוון אַנטייל אין קאַמף קעגן דעם בילבול. ער ארגאַניזירט פראַטעסט־מיטינגען, שרייבט אויפרופן, וועלכע ער גיט ארויס און טיילט פאַרנאַנדער, אין בתי־מדרשים און אנדערע אינסטיטוציעס.

ווען דער פאריין פון יידישע האַנדלס, פאַבריק און ביורא־אָנגעשטעלטע (קאַמי פאריין) איז אַנטשטאַנען איז כאַלאַדענקא געווען צווישן די ארגאַניזאַטאָרן און פיל מאָל אין שטורמישע דעבאַטן, געפירט דעם פאָרזיץ. אין פאריין האָט ער אָנגעפירט דעם קאַמף קעגן די אַסימילאַטאָרן, פאר יידישע נאַציאָנאַלע פאַסטולאַטן.

אין 1914 ברעכט אויס די ערשטע וועלט־מלחמה. כאַלאַדענקא פאָרט צוריק קיין קיעוו, און קומט ערשט צוריק מיט זיין משפחה אין יאָר 1919. ער טרעט דאָ אריין אין דער בונדישער ארגאַניזאַציע. א גוטער רעדנער און ארגאַניזאַטאָר, וואַרפט ער זיך אריין אין אקטיוון געזעלשאַפטלעכן לעבן. אין 1920 ווערט ער געוויילט ווי א דעלעגאַט אויפן קראָקעווער צוזאַמענפאָר פון „בונד". עפעס א שוואַרצע קאַץ איז דורכגעלאָפן צווישן דעם לינקן כאַלאַדענקא און דעם גרויסן וולאַדימיר מעדעם — זינט דאַן, האָט ער פאָרמעל נישט געהערט צום „בונד".

ער האָט זיין טאַלאַנט אויסגענוצט אין מסחר און אינדוסטריי, און האָט אויסגעבויט פארשידענע אונטערנעמונגען.

ווען ס'איז אַנטשטאַנען די געזעלשאַפט: „קולטור ליגע" איז דוד כאַלאַדענקא געוויילט געוואָרן אלם וויצע־פאָרזיצער, אָבער פאקטיש איז ער געווען דער קאָפּ און דאָס געויסן פון דער דאָזיקער בריי־פאַרצווייגטער אינסטיטוציע, מיט אַלע אירע סעקציעס, ווי: 1) דראַמאַטישע סעקציע „באַגינען"; 2) כאָר; 3) באַרימטע גראַסער ביבליאָטעק; 4) אַרקעסטער.

דוד כאַלאַדענקא איז אויך געווען א באַאַבטער רעזשיסאר און אונטער א פּסעוודאָנים רעזשיסירט מיט דער „באַגינען" גרופּע.

אַנהויב 1940 קומט כאַלאַדענקא מיט זיין פרוי קיין וואַרשע. דאָרט ווערט דער שוין נישט יונגער מענטש אריינגעצווינגן אין דער אונטערערדישער אַנטי־נאַצי טעטיקייט. ער איז איינער פון די נעצייכנטע קאַסירער געלט־שאַפער פאר דער קאַמף־אַרגאַניזאַציע, און שאַפט פינאַנסן איינצוקויפן געווער.

דעם 18טן יאַנואַר 1943, ווען נאָך אַן הפסקה זענען די היטלעריסטן צוגעטראַטן ארויסצופירן די פאַרבליבענע יידן, האָבן אָפּטיילונגען פון דער קאַמף־ארגאַניזאַציע געשטעלט א ווידערשטאַנד. דעמאָלט איז אויפן הויף פון די בערשטער־וואַרשטאַטן געפאַלן פון א נאַצי־קויל דער קדוש דוד כאַלאַדענקא. זיין פרוי יהודית (פון דער היים מאַרגאַליס) איז אין האַרבסט 1943 אומגעקומען אין פאַניאַטאָווער לאַגער.

ברוך ראַכעלסאָן

מרדכי יאָלים

נר־תמיד

דעם אָנדענק פון מײַן חבר נאָטע אײַסערמאַן
(דוד כאָלאָדענקאָ) געפאַלן אין וואַרשעווער
געטאָ אין יאָנואַר 1943.

איך האָב פאַר דיר
און טויזנטער ווי דו
געפאַלענע אין קאַמף
צווישן שאָטנס
פון רואינען,

פארקוילט און שוואַרץ —
אָנגעצונדן א נר־תמיד
ביי מיר אין הארץ.
אים אויסלעשן וועט נאָר
מיין לעצטער אָטעם.

ס'ציטערט מיר די האַנט
וען כ'וואַרף די ווערטער אַן.
כ'זע דיין גוף
דעם פארבלוטיקטן
שטאַר געשטרעקט,
דיין פנים מיטן
טרויעריקן שמייכל
וואָס האָט דיך אומעטום
באַגלייט.

דיין לעבנסוועג
זאָגט אויס,
דערצוילט
פון עקשנותדיקן ווילן
נאָך נקמה
און אויסרוף צו דער וועלט
וואָס האָט זיך צוגעקוקט
צום בלוטיקן ספעקטאַקל
גלייכגילטיק און קאַלט.
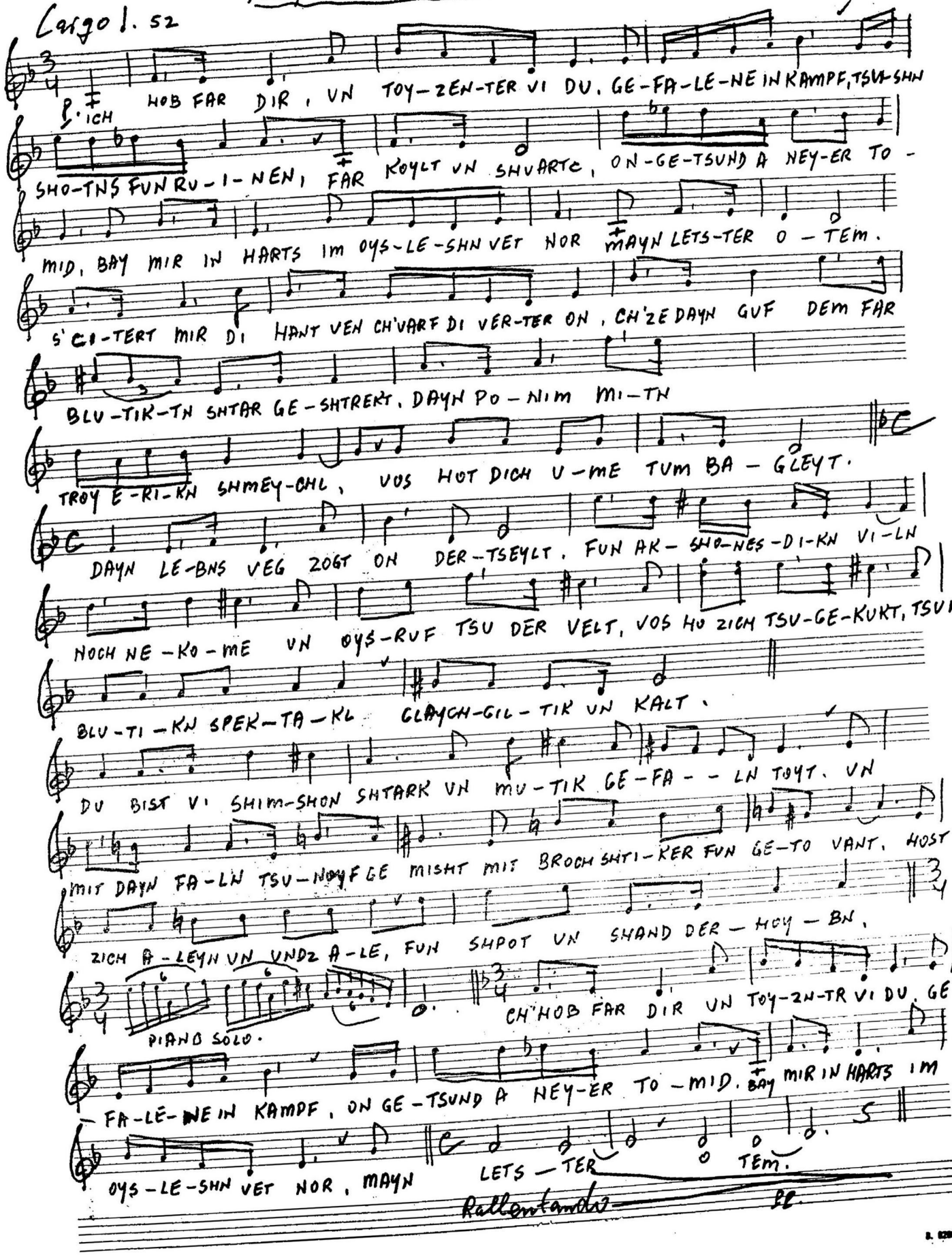
דו ביסט ווי שמשון —
שטאַלץ און מוטיק —
געפאַלן טויט
און מיט דיין פאַלן,
צונויפגעמישט
מיט בראַכשטיקער
פון געטאַוואַנט —
האָסט זיך אַליין
און אונדז אַלע
פון שפּאָט און שאַנד
דערהויבן.
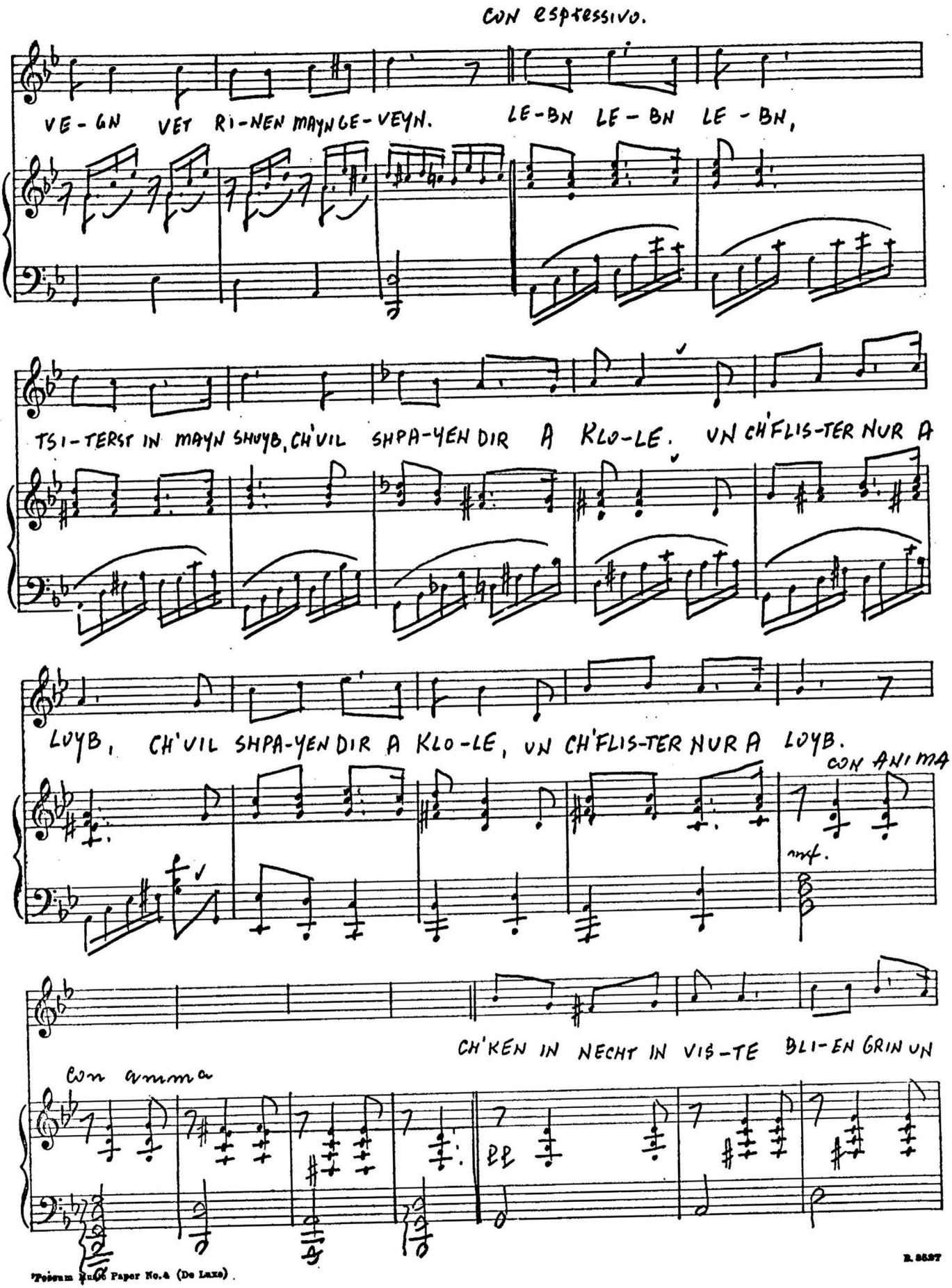
כ'האָב פאַר דיר
און טויזנטער ווי דו,
געפאַלענע אין קאַמף
אָנגעצונדן א נר־תמיד
ביי מיר אין הארץ,
אים אויסלעשן וועט נאָר
מיין לעצטער אָטעם.

NEYER TUMID – זינגט נייער

WORD BY: M. YOCIS
MUSIC BY: B. KALUSZYNER.

Largo 1. 52

con espressivo.
VE-GN VET RI-NEN MAYNGE-VEYN. LE-BN LE-BN LE-BN,
TSI-TERST IN MAYN SHUYB, CH'VIL SHPA-YEN DIR A KLO-LE. UN CH'FLIS-TER NUR A
LUYB, CH'VIL SHPA-YEN DIR A KLO-LE, UN CH'FLIS-TER NUR A LUYB.
con anima
mf.
CH'KEN IN NECHT IN VIS-TE BLI-EN GRIN UN
con anima
pp

לזכר הנוער בלודז

אין יאָר 1965 האָט די שטאָטישע מיטלשול פאַר מיידלעך אין תל־אביב נר. 11, ארויסגעגעבן א בוך, געווידמעט דאָס יידישע לאָדזש. דאָס בוך האָבן באַאַר־בעט די שילערינס פון 10טן און 11טן קלאַס, אונטער דער אויפזיכט פון צווייַ לערערינס, דינה שטיבל און דליה הורוויץ.

פון דעם דאָזיקן בוך, אין וועלכן עס געפינט זיך א סך מאַטעריאַלן וועגן קולטור און שול־לעבן אין לאָדזש צווישן ביידע וועלט־מלחמות וויי אויך פון געטאָ־פעריאָד — דרוקן מיר איבער עטלעכע אַרטיקלען, וועלכע אילוס־טרירן דאָס לעבן אין לאָדזשער געטאָ.

בתי־ספר תיכוניים בגיטו לודז'

גורלם של בתי־ספר התיכוניים לא היה טוב יותר מגורלם של בתי־הספר העממיים. עם כניסת הגרמנים ללודז' הוחרמו רב הבניינים. הבניין החדש של הגימנסיות ע"י הגסטפו, מסיבה זו למדו שתי הגימנסיות העבריות בבניין של הגימנסיה על שם שונסקה, בשעות אחר הצהרים. תלמידי הגימנסיה, כמו מוריהם, היו לעיתים קרובות קרבן לחטיפות רחוב פתאומיות ע"י הגרמנים. קרו גם מקרים, שהגרמנים נכנסו לתוך בית־ספר והוציאו תלמידים לעבודה. עם סגירת היהודים בגיטו הוקמו שני בתי־ספר תיכוניים: אחד — לבנות ואחד — לבנים. במרוצת הזמן נפתח גם בית־ספר תיכון מקצועי. בתי־ספר אלה שוכנו בבניינים של בתי־הספר העממיים לשעבר, באותו איזור ובמרישין. לא זמן רב שהו הילדים בבניינים אלה, שהיו נאותים ללימוד. קרו מקרים, שהגרמנים דרשו לנצל את הבניינים המתאימים לעבודה „פרודוקטיבית", ולכן נפתחו בבתים אלה בתי חרושת וכל בתי־הספר התיכוניים העברו למרישין. על יד כל בית־ספר תיכון הופעל מטבח, שבו קיבל הנער תבשיל חם ופרוסת לחם. בית־ספר אלה התקיימו עד סתו 1941, עד התקופה, שבה הגיעו לגיטו היהודים מאוסטריה ומצ'כיה. הלימודים במרישין התנהלו גם לפני הצהרים וגם אחרי הצהרים, בששעות הלימודים של בנים ושל בנות מתחלפות לסירוגין מדי חודש בחודשו. המנהלת של הגימנסיה לבנות היתה גב' ריין. מנהל הגימנסיה לבנים — מר זילברבוגן. זקן היהודים, רומקובסקי, מינה בשנת 1940-41 מנהל מאנשי שלומו. זה מסביר לנו את ההתימה הכפולה של שני המנהלים על כל תעודה ותעודה.

כמו לפני המלחמה, התכונן הנוער מהגימנסיות העבריות לשתי בחינות בגרות: במקצועות העבריים לחוד, ובמקצועות הכלליים לחוד. בשנת 1940-41, מתוך 43 תלמידים שניגשו לבגרות, עמדו שתים־עשרה גם בבחינות במדעי היהדות ובשפה העברית וגם בבחינות הכלליות.

היה גם נסיון, של הקמת בית־ספר תיכון מוסיקלי. צוות

תמונה מתוך הצגה „בבית־התרבות" בגיטו

א סצענע פון א טעאַטער־פּאַרשטעלונג אין קולטור־הויז פון געטאָ

המורים אורגן והתקיימו בחינות כניסה, ובתכנית היו כיתות לכינור, לפסנתר ולשירה. בית־ספר זה נתקיים תקופה קצרה מאד. הנהירה הגדולה ביותר היתה לבתי־הספר העממיים ולבתי־ספר תיכוניים, עד כיתה י' (שישית). הורי הילדים וגם הילדים יצאו מההנחה, שפעם המלחמה תיגמר, יחזרו זמנים טובים, ייפתחו בתי־ספר, וילד (נער או נערה), שלמד שש כיתות, יוכל להמשיך בלימודיו. לליצאום — שנתיים אחרונות של הגימנסיה — לא היתה נהירה, כי כל אחד הבין, שהאוניברסיטאות לא יעריכו ביותר תעודת בגרות שקיבלו בגימנסיה בגיטו. הסיבה לכך היתה, שהעיקר בעיני אוכלוסיית הגיטו היתה עבודה לשם פרנסה. גישתם היתה תועלתית. החיים בגיטו היו מלחמה תמידית, קשה ואכזרית לקיום. האנשים חיו בתנאים כה קשים ועבדו כה קשה כדי להרוויח את לחמם, שקשה היה להקדיש מהזמן הפנוי ללימוד תורה לשמה. הנער שאף לרכוש מקצוע, ואנו מוצאים בין המקורות מכתבים של נערים ונערות, בהם הם מבקשים את משרד החינוך לפתוח בתי־ספר ערב מקצועיים.

בתי־ספר במחתרת

בשנת הלימודים 42־1941 לא נפתחו בתי־ספר בגיטו. אמנם כל ההכנות נעשו. הילדים מנו לפי בתי־ספר. הכיתות הוכנו. באוקטובר 1941 הובאו ע"י הגרמנים רבבות יהודים מגרמניה וצ'כיה. השיכון היחיד, שהתאים לקבלת אנשים אלה, היה בנייני בתי־הספר. הכול השלו את עצמם, שאחרי שיימצא שיכון לבאים, יופעלו בחזרה בתי־הספר. בינואר 1942 אורגנו במרישין חמישה בתי־ספר קטנים, שקשה לקראם בתי־ספר. באמצע הכיתה עמד שולחן גדול, סביבו הספסלים, בפינה לוח, ובתנאים אלה לימדה המורה עשרים עד שלושים ילדים. הנסיון הזה היה קצר ולא מוצלח, כי זה לא פתר את בעיית רוב ילדי הגיטו.

בשנת 1942 הפך גיטו לודז' למחנה עבודה גדול. לאנשים בלתי כשרים לעבודה לא היה עוד מקום בו.

בספטמבר 1942 החל הגירוש הגדול של זקנים וטף. אם הגרמנים החליטו, שבגיטו יש קיום רק לאיש עובד, מובן שעל משרד החינוך להיהפך לוועדת הכוונה למקצוע. „אומשיכטונגס קומיסיון".

תפקידה של ועדה זו היה לכוון ולהכין את הנער למקצוע. הועדה הזאת היתה בקשר הדוק עם כל בתי החרושת והמשרדים, הנוגעים בדבר, תוך שיתוף פעולה עם משרד הסעד. הועדה היא שהחליטה על עזרה מהירה לילדים ממשפחות מחוסרות עבודה, היא גם שאירגנה מפעל של אימוץ ילדים, שהוריהם גורשו, ע"י משפחות עובדות.

אחד התפקידים העיקריים של ועדת ההכוונה היה סיפוח ילדים בין גיל 17—10 לבתי חרושת מתאימים. הורים, שהצליחו להציל את ילדיהם מהגירוש הגדול, סילפו את תעודות הלידה, ולעיתים ילדים בני 8—7 הופיעו כבני 10 ונשלחו לבתי חרושת.

הכריזו על הרשמת ילדים בועדת ההכוונה. השאלון היה בשפה הגרמנית, וחתמו עליו הילד וההורה. בחוזר נשאל הילד לשמו, לשם משפחתו, לכתובתו, לגילו, להשכלתו ולאיזה מקצוע יש לו נטייה; לשמות ההורים ולהרכב המשפחה. ועדת ההכוונה בדקה את כל הנתונים, והילד נשלח לבדיקה רפואית וכתוצאה מזה קיבל הכוונה למקום עבודה. הילדים היותר בריאים נשלחו למסגריות, החלשים יותר לנגריות, לכריכיות או למתפרות.

מתוך דאגה לילדים אלה, כיוונה ועדת ההכוונה לכל בית חרושת מספר מורים. תפקידו של המורה היה לבדוק את נוכחות הילדים, להשגיח בזמן חלוקת התבשיל החם, שקיבל כל עובד ועובד, לדאוג ליחס הוגן של הממונים עליהם. המורה היה גם נוכח בזמן התשלום, כדי שהילדים לא יקופחו בשכרם, וברגעים חופשיים מעבודה היה מעסיק אותם בקריאה ובמשחקים. מורה אחד היה אחראי על חמישים ילד בממוצע. בבתי חרושת אלה היה נמצא נוער, כביכול, מגיל 17—10. לאמיתו של דבר מגיל 17—7. ילד בגיל 7, ככוח עבודה, הרי זה פרדוכס. לכן, היה על המורה לדאוג, שהילדים הקטנים יותר ישובצו בעבודה הקלה ביותר, לדוגמא: בבית חרושת לשקיות נייר. ילדים אלה הדביקו שקיות, ולמרבה הפלא — ביצעו את העבודה על הצד הטוב ביותר, אולי גם טוב יותר מהמבוגרים. היות וגם בית החרושת היה זקוק לכוחות עבודה מעולים, למומחים, החליטו לארגן ליד כל בית חרושת קורסים מקצועיים. לכך הקציבו חדר מיוחד, אותו ציידו בציוד מתאים. לכאורה, עשתה העבודה בו רושם של מקום עבודה שוקק, שמטרתו להשיג בעתיד ייצור גדול יותר, אבל לאמיתו של דבר נוצר בצורה זו בית־ספר במחתרת.

הילדים באו לקורסים אלה באותה שעה ככל הפועלים, כאילו הלכו לעבודה, וקיבלו את התבשיל החם בעמדם יחד עם כל הפועלים בתור, יצאו לחצר בית החרושת רק בשעות של הפסקת העבודה. הפיקוח על הקורסים היה בידי ועדת ההכוונה (משרד החינוך לשעבר). בראש הקורס עמד המורה הממונה על ועדת ההכוונה. הקורס התקיים בשני חדרים: חדר אחד על ציודו ללימוד המקצוע, וחדר שני ללימוד עיוני. באותו חדר היו ספסלים ולוח, כמו בבית ספר תיכון. הלימודים התקיימו בשתי משמרות מ־7.00 עד 2.00 ומ־10.00 עד 5.00. בכל קורס היו בממוצע כ־40 ילד. מובן, שהעבודה בכיתה היתה קשה מאד, ושרר שם מתח מתמיד. ברגע שהיתה מופיעה בשטח בית החרושת ועדה גרמנית, היו הילדים הופכים את החדר כהרף־עין למקום עבודה, בהסתירם את הספרים וה־מחברות בחבילות, שנשלחו למחסן הסחורות. הודות לאירגון מוצלח, התקיימו הקורסים האלה עד לחיסולו של הגיטו. לדוגמא: בית חרושת לתפירה העסיק אלפיים ילדים. בבתי ספר אלה למדו הילדים באופן יסודי את המקצוע, למשל: תפירה, גזירה, ציור ותפירה במכונה.

מהמקצועות העיוניים למדו: חשבון, אידיש, מכונאות הקשורה במכונת כתיבה, עיבוד בדים וכו'. מובן שחוץ מהמורה לימדו בקורס מדריכים מקצועיים. תעסוקתו של המורה כללה, כאמור, גם השגחה על ילדים עובדים ועל הנהלת הקורס.

היות ושפת ההוראה היתה אידיש, היה על המורה לדעת אידיש; אבל לא תמיד היתה אפשרות של הקפדה על תנאי זה. מורים מעטים ידעו אידיש, וגם הרופאים, שלימדו את הילדים היגיינה, לא שלטו בשפה זו. קושי מיוחד היה בלימוד חשבון בשפת האידיש, ולכן הקפידה ועדת ההכוונה יותר על הכנה פדגוגית של המורים והמדריכים מאשר על תנאי זה. גם הילדים לא ברצון למדו אידיש. באירגון הקורסים השתדלו, שהילדים ילמדו בקבוצות של אותו גיל ושל אותה רמה שכלית. המפתח

לכך היו הידיעות בחשבון. בשנת 1943 היו כמעט בכל בתי החרושת קורסים לילדים.

בתי החרושת שלידם היו קורסים לילדים:

בית חרושת	למוצרי	חשמל
"	למעילי	גומי
"	לגרבים	וכפפות
"	למוצרי	צמר
"	לנעליים	
"	לכובעים	
"	לצורפות	
"	לנגרות	
"	לפרוות	
"	למוצרי	נייר
"	לשמיכות	
"	לעבודות	יד
שני בתי חרושת	לבורסקאות	
ארבעה בתי חרושת	לתפירה	
בית חרושת	לשטיחים	
"	לטויה	
"	למסמרים	

הילדים ביקרו בקורסים ברצון רב, וידעו על כך שהתנאי לקבלתם לקורס היא התנהגות טובה. כדאי לציין שהילדים בגיטו רוב רובם התחנכו ללא השגחה בבית (לפעמים עמדו ההורים בתנאים כלכליים קשים). זכות גדולה לילד היתה להתקבל לקורס. הילדים היו מאושרים בחברת בני גילם. הבית היה בשבילם „עמק הבכא", בו שמעו רק תלונות ואנחות, והילד לא רצה להיות תמיד עצוב. רק פה, בבית הספר, יכול היה לשכוח את המציאות המרה, וברצון באו, גם חופשיים מעבודה, לבית הספר, שיחקו, התבדרו ושרו.

היו מקרים שהילדים בגיל 17—15 אירגנו, מחוץ לקורסים אלו, חוגים לספרות, לשירה, התכוננו לויכוח וקראו ספרים. קורס על יד בית חרושת נמשך שישה חודשים. במרוצת הזמן החליטה ועדת ההכוונה, שבראשה עמד טבקסבלט, לפתוח קורסים בדרג גבוה. קבעו תכנית לימודים אחידה, שמטרתה היתה להרחיב את השכלת הילדים ולהעמיק את ידיעותיהם. עם גמר קורסים אלה ניגשו הילדים לבחינות בכתב ובע"פ. הבחינות היו במקצועות עיוניים ובשטח המקצועי. בזמן הבחינות ישבו אנשי ועדת ההכוונה, אנשי בתי־החרושת, מנהלים ומורים. תוצאות הבחינות היו מפתיעות. את התעודות קיבלו הילדים בטקס שלווה בתערוכת עבודות הילדים.

קיבוצי המפלגות הציוניות במאריישין

כתוצאה מיוזמה חברתית ומשאיפות האדמיניסטרציה של רומקובסקי הוקמו בתחילת מאי 1940 משקים קיבוציים וקולקטיבי־נוער. הקיבוצים הוקמו במריישין בסביבה חקלאית למחצה. בשטח זה אורגנו קבוצות של התנועות: גורדוניה, השומר הצעיר, מזרחי, החלוץ, כלל ציונים, התחיה, פועלי ציון שמאל, אגודה, בית"ר וכו'.

הקבוצות קיבלו חלקות אדמה לעבוד לפי ההסדר הבא:

ציונים כלליים	4	קיבוצים	180 איש
פועלי ציון ימין	3	"	120 "
גורדוניה	2	"	130 "
השומר הצעיר	1	"	40 "
רביזיוניסטים	6	"	300 "
מפלגת יהודית	1	"	40 "
פועלי ציון שמאל	1	"	40 "
מזרחי	3	"	100 "
בונד	1	"	60 "
פועלי אמוני ישראל	1	"	30 "
	23	"	1040 "

מתוך מסמכי ארכיון יד־ושם בירושלים

חניכים בבית חרושת לשטיחים

לערן־ייגלעך אין א טעפיכער פאבריק

מבחינה ארגונית היו הקיבוצים כפופים למחלקה „לגננות ונטיעות" ומאוחר יותר למחלקה החקלאית. הקיבוצים קיבלו שטחי עיבוד, בהם גידלו תפו"א וירקות. היבול התחלק בין הקיבוצים עצמם לבין בתי יתומים וילדים בתי ספר שונים. לאחר שבקיץ 1940 הוקמה יחידת שוטרים מיוחדת — החמישית — המיועדת למארישין, נעשה מפקד יחידת השוטרים המיוחדת אחראי מטעם מינהל הגיטו על הקיבוצים. זו היתה אחת הסיבות, שגרמה לחיכוכים וכתוצאה מכך לפירוק הקיבוצים.

הקיבוצים נבנו על בסיס מפלגתי והשתייכות מפלגתית ברורה. מהמפלגות הציוניות היו קיבוצי גורדוניה והשוה"צ, השומר הדתי, מזרחי ורביזיוניסטים וכו'. למרות השייכות המפלגתית לא נקראו הקיבוצים בשם מפלגתם, אלא סומנו באותיות האלפאביתה הלטינית. מלבדם היו אז קיבוצים לבונד (הלא ציוני) ולבנות פועלי אגודת ישראל.

כל הקיבוצים הציוניים, פרט לפוע"צ שמאל, אורגנו במזכירות „הועד המשותף לקיבוצי הכשרה חקלאית". (או בקיצור „ועד הקיבוצים"). במזכירות היו 7-6 נציגים, וטבעי, שכל ב"כ ייצג את קיבוצו המפלגתי. בסה"כ קוימו 21 קיבוצים ציוניים, שמנו 950 חברים. קיבוצים אלה נקראו „קיבוצי האותיות" — להבדילם מקבוצה אחרת של קיבוצים, שסומנו בספרות רומיות ונקראו רשמית „קבוצות חקלאיות". באוקטובר 1940 נתקיימו 12 קבוצות כאלה, שאורגנו „במזכירות הקבוצות החקלאיות". בהתכתבויותיהם התנהגו כציונים לכל דבר, אולם השלום והאחווה לא שררו בין שני המחנות (קבוצות האותיות והספרות). מהתעודות שנשתמרו ניתן להבחין בסיבות המחלוקת.

בפנית „ועד הספרות" אל וועד הקיבוצים מתאוננים הראשונים על שפניותיהם נשארו ללא תגובה מצד האחרונים. באחת הפניות מ־23.9.40 מודים אנשי „קבוצות הספרות", שהם פעלו יחד עם אלמנטים אנטי־ציוניים ועל־כן הוכתם שמם י. טבקסבלט, חבר האקסקוטיבה הציונית בגיטו, מספר, שרומקובסקי, בעת הכוונות המסויימות בנוגע לקיבוצים, הקים ליד הקיבוצים הציוניים קיבוצים בלתי־מפלגתיים, שנקראו ה„פראים". הללו היו ללא כל ביקורת ומשמעת פנימית וע"כ הגיעו ל„דמורליזציה והפקרות". בחוגי הגיטו של מרישין סופר על אלמנטים גרועים, שחדרו אל תוך הקיבוצים, או אל קבוצות, שנתקראו קיבוצים ולא היו יותר מאשר אוסף ספסרים, נושכי נשך ומלשינים. מובן, שעובדות אלה לא הביאו כבוד לועד הקיבוצים והוא נאלץ להקים מיליציה מיוחדת בשביל לדכא אלמנטים אלה. מובן, שהדבר היה מלווה בתקריות. חלק מ„קבוצות הספרות" הסתייג מאלמנטים אלה, וועד הקיבוצים אף לא אבה לנהל מו"מ אתם.

במקביל לחקלאות הועסקו חברי הקיבוצים בבתי מלאכה, שהוקמו במרישין ע"י רומקובסקי. היו בתי מלאכה לייצור נעלי־בד (המפעל הראשון בגיטו), מתפרות, נגריות ומסגריות. מלבד זאת עסקו בעבודות „המחלקה לחקלאות", כמו עישוב בתי העלמין, וכן במחלקות אחרות של מנהל הגיטו.

מתוך רצון להשתחרר מאוירת הגיטו הקשה ומהרעב — נהר הנוער לקיבוצים, אשר שרתה בהם אווירה חפשית ורעננה,

קבוצת בני נוער במרישין

קבוצה „בני נוער" אין מאַרישין

שהיה בם מזון טוב יותר. (זה היה לפני שהונהג הקיצוב). הנוער היה פונה בבקשה להתקבל לקיבוצים ביחידות ובקבוצות, באמצעות „ועד הקיבוצים" או באמצעות „ברית הקיבוצים" (כנראה ארגון רביזיוניסטי). באחת הבקשות הקיבוציות הודגשה הכוונה היחודית שבהצטרפות לקיבוץ ולא הצורך ב„הזנה". בבקשה אחרת מבקשת קבוצת נוער מהעיר אלכסנדר, אשר תושביה גורשו כולם ללודז' בקיץ 1940, להצטרף לקיבוץ.

גם בני הנוער של הבונד וארגוני הנוער „צוקונפט" ו„סקיף" יסדו במרישין קולקטיב חקלאי בשם „התלמידים לשעבר של ביה"ס מדם" התארגנו שם 40 בני נוער וילדים. בתחילה פורנסו ע"י ה„בונד" ואח"כ קיבלם רומקובסקי תחת חסותו.

הקיבוצים הציוניים והקולקטיביים של הבונד ניהלו פעולה פוליטית ענפה וכן פעולה חינוכית תרבותית. למעשה, הם היוו את המרכז החינוכי של מארישין. הקולקטיבים החקלאיים היו מסוגלים ליהפך ליסוד דינמי בריא ולהשפיע השפעה חיובית על מהלך החיים ועל האווירה בגיטו, אבל רומקובסקי לא השלים עם קיומו של כח בלתי תלוי בו. הוא רצה ע"כ לארגן את הקיבוצים ביחידות עבודה תחת השגחה המשטרה, וכשלא ניתן לו הדבר, חיסל רומקובסקי את הקיבוצים.

ההכנה לחיסול הקיבוצים באה לידי ביטוי בהתכתבות, שנשמרה בין מפקד היחידה החמישית של המשטרה המיוחדת (כימוביץ) לבין ועד הקיבוצים. ב־1.11.40 שולח מפקד המשטרה אזהרה חמורה ליו"ר ועד הקיבוצים שלועד אין כל סמכות בעניני העבודה השונים, אלא מתפקידם לשלוח „חלוצים" למקומות העבודה, ואם לא יופיעו החלוצים לעבודה — יגורשו ממרישין (דוקו' מס' 128). המפקד בא בתלונות תכופות וקבועות נגד החלוצים, ששימשו כשוטרים במיליציה המיוחדת, על שאינם ממלאים חובתם ומתחמקים ממלוי תפקידם, אף האשים את החלוצים בגניבת עצים במרישין, וכך הלאה...

היחסים נתחדרו יותר ויותר. בתחילת מרץ 1941 התחיל רומקובסקי בפירוק הקיבוצים (את קולקטיב הנוער של הבונד — פירק כבר בחודש ינואר) וב־9.3.41 החליט רומקובסקי לחסל את נקודות ההכשרה, שמנו 360 חברים, נשים וגברים. כפי שמופיע בעתון הגיטו, טען רומקובסקי, שלנקודות ההכשרה נכנסו אלמנטים בלתי מתאימים וע"כ נתן פקודה להוציאם מיד ממארישין. את הנותרים ציווה לארגן מחדש לפי טעמו. לא נותרה לכן ברירה לקיבוצים אלא להתפרק וכתגובה על הפירוק „מרצון" של „הקיבוצים הסוררים" „דאג" רומקובסקי, שחברי הקיבוצים לא יקבלו עבודה, וממילה ננזר עליהם רעב...

לאדוש –
נאך דער
מלחמה

שמעון ראַגאָזשינסקי

נאָכן קריג...

יאנואר 1945. די מלחמה נייט אָן מיטן גאַנצן אימפעט. אָבער פאר גאָר א סך, פאר צענדליקער טויזנטער, האָט זי זיך שוין נעענדיקט.

קריגס־ערפֿאָלגען באהערשן נאָך די הימלען: די פענצטער זענען נאָך זאָרגפעלטיק פארטונקלט, אָבער באדייטנדע טיילן פון דער פּוילישער טעריטאָריע, זענען שוין באפריים פון דייטשן מיליטער.

ווארשע און לאָדזש, די צוויי גרעסטע שטעט אין פוילן פאַרן קריג, די שטעט, ווו יידן האָבן זיך אממערסטן קאָנצענטרירט — זענען שוין פריי.

א גרופּע יידן, וועלכע האָבן זיך באהאלטן אין קעלערן און בונקערס נאָכן אלגעמיינעם ווארשעווער אויפשטאַנד פון יאָר 1944, אין משך פון 4 חדשים — קומען ארויס פון דער אונטערערד. און איך בין צווישן זיי. צום ערשטן מאָל אויפסניי, אין מיטן טאָג, אין מיטן העלן טאָג נעמט דאָס מענטשלעכע אויך זיך צוגעווויינען צום טאָג־ליכט.

איך בין אָנגעטאָן אין א לייכטן דרילין־אוניפֿאָרם, וועלכן מען האָט מיר צוגעטיילט זומער, אין דער צייט פון אויפשטאַנד, אָבער איך פיל נישט די קעלט.

דער נאָטירלעכער אימפולס פון לעבן צינדט אָן א פונק אין מוח: „איך לעב — איך בין פריי! אָבער א וויילע שפּעטער קומט דער רעפלעקס: „און וואָס איז מיט די נאָנטסע? מיר דעצידירן — מיר גייען קיין פֿראָגע. די בריקן זענען צעשטערט, אָבער די וויסל איז איינגעפרוירן און שאפט א נאָטירלעכע בריק. מיט שווריקייטן באַווע איך זיך איבער דער אייזיקער וויסל און נאָך עטלעכע שעה פון מארש קום איך אָן קיין פֿראָגע. איך זוך אויס באָקאַנטע אדרעסן. איינער עקזיסטירט שוין נישט — פארניכטעט פון א באָמבע. נישטאָ קיין אילוזיע וועגן גורל פון די איינווויינער. א צווייטער האָט זיך אויפגעהאלטן. אָבער דאָס הויז איז פוסט, קאַלט, פרעמד, אויף דער טיר א קוויטל: „איך וועל באלד צוריקקומען" און א פרעמדע אונטערשריפט.

איך טרעף דעם ערשטן באָקאַנטן. איך וויר געווויער, אז עס איז דאָ א יידישער קאָמיטעט אין פֿראָגע. עס איז שוין כמעט פינצטער, וועז איך דערניי אהין. איך רעניסטריר זיך און לאָז וויסן דורכן ראַדיאָ, אז איך לעב. דער לאָקאל פון קאָמיטעט איז איבערפולט מיט מענטשן, צוריקגעקומענע פון וועלדער און באהעלטענישן. די פאַליציי־שעה איז נאָך אלץ פארפליכטעט. עס קען קיין רייד נישט זיין וועגן צוריקקערן זיך קיין ווארשע, דעם זעלבן טאָג.

די ערשטע נאכט פון פרייהייט פארברענגען מיר אויף דער הארטער פּאדלאָגע פון יידישן קאָמיטעט אויף פֿראָגע.

צומאָרגנס — צוריקקער קיין ווארשע, א „היים". אונדזער „היים" איז דער בונקער אין געווענענעם „קלייניעם געטאָ".

א סך טעג זענען פארגאַנגען, ביז מיר האָבן זיך דעצידירט צו פארלאָזן אונדזער באהעלטענים, כדי צו פארנעמען איינע פון די וויניקע גאנץ געבליבענע הייזער אויף דער קאשטאָווער גאס. פארשטענדלעך — שויבן זענען אין דער ווויינונג נישטאָ — דערפאר אָבער דיקטן און ברעטער.

מיט לאָדזש האָב איך נאָך אלץ נישט קיין פארבינדונג. אָבער אומעטיקע גרוסן געפינען זייער וועג צו אונדז—איך וויים שוין, אז די סאָוויעטישע אָפענסיווע אין יאנואר — איז געקומען צו שפּעט. טעג פון וואקלענישן: פון וואָס אָנצוהויבן? אומקערן זיך אין דער פרעמדער לאָדזש, אָדער בלייבן אין ווארשע?

די צוגעבונדנקייט צו לאָדזש וועגט אריבער, און אין מערץ 1945 קער איך זיך ווידער אום קיין לאָדזש. עס הויבט זיך אָן א ניי, שווער שטורמיש צוועלפּיאָריק קאפּיטל אין מיין לעבן...

*

לאָדזש איז באפרייט געוואָרן איין טאָג שפּעטער פון ווארשע. אויך דאָ, איז צום באדויערן די פרייהייט פאר דער יידישער באפעלקערונג געקומען עטלעכע חדשים צו שפּעט. אין יולי 1944 זענען נאָך אין לאָדזשער געטאָ געווען 73.217 יידן. אָבער אין די ערשטע טעג פון אויגוסט דעם זעלבן יאָר, מער ווי א יאָר שפּעטער ווי אין ווארשע — האָט זיך אָנגעהויבן די פולשטענדיקע ליקווידאציע פון לאָדזשער געטאָ.

נאָך דער אלגעמיינער ליקווידאציע פון געטאָ, האָט מען א קליינע גרופּע איינגעקוואַרטירט אין ווויינונגען אויף יאקובא 16 און לאַנגווויניצקא 36. געווען אויך א צאָל מענטשן, וועלכע

באַמ. פון רעדאַקציע: אַדוו. ראַגאָזשינסקי איז געווען מיטגליד פון צענטראל־קאָמיטעט פון די פוילישע יידן; מיטגליד פון צ.ק. פון „איחוד" אין פוילן, און פאָרזיצער פון דער „איחוד"־אַרגאַניזאציע אין לאָדזש, וויצע־פאָרזיצער פון יידישן וואָעוואָדישן קאָמיטעט אין לאָדזש און פאָרזיצער פון קק"ל אין פוילן, אין די יאָרן 1949-1945. ער איז אויך געווען ראַטמאַן פון לאָדזשער שטאָט־ראַט, און וויצע־פאָרזיצער פון קולטור־געזעלשאַפטלעכן פאַרבאַנד אין לאָדזש, ביזן יאָר 1957.

האבן זיך באהאלטן אין קעלערן און אין אנדערע באהעלטענישן.

אין אקטאבער 1944, האט מען ליקווידירט דעם לאגער אויף לאגעווניצקע גאס; מען האט אויך אויפגעדעקט א ריי באהעלטענישן. צווישן אנדערע: דאס ארט, וווּ ס'האט זיך באהאלטן ד"ר ווייסקאפ. נישט געקוקט אויף זיין צעבראכענעם פוס, האט ער זיך קענגעשטעלט דעם קאמענדאנט פון גטאָ האנס ביבאָוו, און איז דערשאסן געוואָרן אויפן ארט.

דעם 11טן יאנואר 1945, האבן די דייטשע מאכט־ארגאנען באפוילן די יידן אויסצוגראבן אויפן יידישן בית־עולם 9 גרויסע קברים. עטלעכע טעג שפעטער האט מען פאראדנט אן אלגעמיינעם אפעל פון אלע פארבליבענע אין לאגער אויף יאקובא 16. דאס צושטעלן זיך איז אבליגאטאריש. צומארגנס זענען אין לאגער אנגעקומען לאסט־אויטאס, כדי די רעשטלעך יידן ארויסצופירן אויפן בית־עולם. אבער אין לאגער איז קיינער נישט געווען. די יידן האבן שוין מער נישט געהאט קיין צוטרוי צו די דייטשן. די ניין קברים אויפן בית־עולם זענען געבליבן ליידיק.

19 יאנואר 1945 — לאדזש איז פריי. די איבערגעבליבענע גטאָ־רעשטלעך קומען ארויס אויף דער אויבערפלאך.

און — ווי מיר — די ניצול־געווארענע פון ווארשעווער גטאָ — ווערן זיי פארבלענט פון טאג־ליכט. עס עלעקטריזירט זיי דער געדאנק:

מיר לעבן — און מיר זענען פריי!

*

דעם 22טן יולי 1942, האט זיך אויף די גאסן פון ווארשעווער גטאָ באווייזן א פארדרענונג וועגן „איבערזידלען" דער יידישער באפעלקערונג אויף „אנדערע געביטן". ארויסגעווייזן האט זיך, אז די געביטן זענען די פאבריקן פון טויט: מאידאנעק; פּאניאטאָוו; טרעבלינקע און אנדערע ארטשאפטן. דאס יידישע וואָלק האט גצעאנקט. א גרויסע צאָל מענטשן איז געלונגען אריבערצוקומען און זיך באהאלטן אויף דער אריש ער זייט; אנדערע האבן זיך דערקליבן צו די וועלדער. אין איינגעשרומפענעם גטאָ האט די יידישע קאמפס־ארגאניזאציע געגרייט זיך צום באוואפנטן ווידערשטאנד. אין יאנואר 1943 זענען געפאלן די ערשטע דייטשע טויטע. אין אפריל האט זיך אויסגעשפילט דער לעצטער אקט פון דער טראגעדיע: דער באפעל פולשטענדיק צו ליקווידירן דאס גטאָ, און די העלדישע פארטיידיקונג פון די יידישע אויפשטענדלער.

*

צוויי יאר שפעטער, דעם 22טן יולי 1944, ווערט פארעפנטלעכט דער מאניפעסט פון דעם פוילישן קאמיטעט פון נאציאנאלער באפרייאונג, וווּ עס ווערט צוגעזאגט פרייהייט און גלייכהייט אלע בירגער פון דער פוילישער פאלקס־רעפובליק, אן אונטערשיד פון זייער אפשטאמונג, רעליגיע און נאציאנאליטעט. אין דער נייער רעגירונג איז צום ערשטן מאל אין דער געשיכטע פון פוילן, געווען פארטרעטן א ייד — א פאר־שטייער פון דער יידישער באפעלקערונג, געווי. דעפוטאט פון פוילישן סיים, דער ציוניסט ד"ר עמיל זאמערשטיין.

דאס לאנד איז געווען אנגעשטעקט מיט אנטיסעמיטישן סם, אבער די נייע מאכט האט געטאן א סך, כדי די דאזיקע פעסט צו באזייטיקן. אפענע אנטיסעמיטישע ארויסטרעטונגען זענען באשטראפט געוואָרן, זענען די אנטיסעמיטן ארעסטירט אונטערגרונט. דאָ און דארט זענען פארגעקומען באהאלטענע אנפאלן, איבערהויפט אויף די וועגן. אפילו דער וועג פון לאדזש קיין ווארשע איז נישט געווען זיכער. כאטש די רעגירונג איז געווען צוזאמענגעשטעלט פון פארשטייער פון פארשידענע פאליטישע פארטייען, ווי: פוילישע סאציאליסטישע פארטי. פאלקס־פארטי, דעמאקראטישע פארטי, און פארשטענדלעך פון דער פוילישער ארבעטער־פארטי (קאמוניסטן), האבן נישט אלע פוילישע בירגער געשטיצט דער רעגירונג.

אויפן האריזאנט האט זיך באווייזן א נייער פאליטישער פענאמען: די יידישע קאמיטעטן. זיי זענען אנטשטאנען אין דעם פארנעם, ווי נאר נייע געביטן זענען באפרייט געוואָרן. יידן האבן זיך געפרייט מיט דער צוריקבאקומענער פרייהייט.

מיטן סוף פון היטלעריזם, האט עס אויסגעזען ווערט געבוירן א נייע עפאכע, — אן עפאכע וואס וועט פריי זיין פון ראסישע פארפאלגונגען, פון פאליטישן און עקאנאמישן דרוק.

אין עטלעכע יאר ארום האט זיך ארויסגעוויזן, אז די פארשטעלונג וועגן פרייהייט איז נישט מקויים געוואָרן.

*

ווען איך האב זיך באוויזן אין לאדזש, אין מערץ 1945, איז דאס לעבן שוין מער־ווי־ניקער געווען ארגאניזירט. די שטאט איז אין גרונט גענומען געווען נישט באשעדיקט. דער איינציקער קוואַרטאל וואס איז פארניכטעט געוואָרן, איז געווען באלוט, דאס איז געווען דער אויפטו פון די דייטשן. (דאס זעלבע איז אויך געשען אין וואַרשע. נאכן ארויספירן דער יידישער באפעלקערונג פון גטאָ, האבן זיי ארויסגעפירט דאס גאנצע יידישע פארמעגן קיין דייטשלאנד און די פוסטע ווינונגען חרוב געמאכט).

די שטאט־פארוואלטונג און אירע אפטיילונגען האבן פונקציאָנירט. די עלעקטראוניע און גאזוניע זענען געבליבן גאנץ. די טראמווייען האבן גהאט א געענדערטן קאליר און מאר־שרוט, אבער האבן קורסירט איבער דער גאנצער שטאט. די געשעפטן, כאטש קנאפ פארזארגט — זענען אין זייער מער־הייט געווען אפן און צוטריטלעך פאר דער באפעלקערונג. איין זאך האט אבער געפעלט באלד פון אנהויב: ווינונגען.

ווען דאס דייטשע מיליטער האט פארלאזן לאדזש, האבן צענדליקער טויזנטער דייטשן, איינווינער פון לאדזש אויך פארלאזן די שטאט. אבער זייערע ווינונגען (אמאליקע יידישע ווינונגען) זענען באלד פארנומען געוואָרן פון דער פוילישער באפעלקערונג. יידן, וועלכע האבן זיך צוריקגעקערט אין זייער געבוירן־שטאט, האבן געטראפן אין זייערע אמאליקע ווינונגען פרעמדע מענטשן, וועלכע האבן אויף זיי געקוקט, ווי אויף שונאים.

דאס, וואס עס האט געצויגן מיין אויפמערקזאמקייט איז געווען דער פאקט, וואס דאס יידישע געזעלשאפטלעבן לעבן איז שוין געווען טיילוויז ארגאניזירט.

אויף דער שרודמיעסקע גאס (שפעטער נעענדערט אויפן נאמען פון וויענצקאווסקי) האט שוין פוקציאָנירט א יידישער

קאָמיטעט, וועלכער האָט געפירט א לעבעדיקע טעטיקייט. דער קאָמיטעט האָט אויף זיינע אָפּסלָען געטראָגן אַן אויסערגעווייניקלעכע פּראָפּאַגאַנדיסטישע צוליב דעם, וואָס די הויפּט־שטאָט וואַרשע איז געווען כּמעט ווי פּאַרניכטעט. לאָדזש, דאָס שלום־פּערל צווישן די פּאָרמלאָמהדיקע פּוילישע שטעט — האָט מיט אמת׳ל אוואַנסירט צו דער מדרגה פון דער פּאָקטישער הויפּט־שטאָט. לאָדזש האָט געהאַט די מעלה, וואָס זי איז געלעגן אין צענטער און נאָנט פון וואַרשע. אין לאָדזש האָט מען אָנגעהויבן אויפּמאַכן פּאָרשידענע צענטראַלע אינסטיטוציעס, נישט נאָר מלוכהשע, נאָר אויך יידישע. דאָ האָט זיך געפינען די צענטראַלע יידישע פּרעסע; די צענטראַלע היסטאָרישע קאָמיסיע; קאָמיטעטן פון פּאָליטישע פּאַרטייען און אנדערע צענטראַלע אינסטיטוציעס וויי קרן קימת לישראל און קרן היסוד.

קיין לאָדזש האָבן זיך אויך געצויגן די יידן — לאָדזשער און נישט־לאָדזשער, געראָטעוועטע פון וועלדער און בונקערס; צוריקגעקומענע פון דייטשע לאָגערן און שפּעטער — טויזנטער צוריקקערער פון רוסלאַנד.

די גרעסטע טייל צוריקגעקומענע האָבן כּמעט נאָרנית פּאַרמאָגט. דער יידישער קאָמיטעט האָט די דאָזיקע מענטשן גע־דאַרפט פּאַרזאָרגן. מען האָט אינטערוועניִרט ביי דער שטאָטישער מאַכט וועגן צוטיילן וווינונגען און מעבל. אויף שנעל האָט מען אָרגאַניזירט מאָגאַזינען אויף נאָרוטאָווויטש גאַס 32, פון דאָנען האָט מען אַרויסגענעבן קליידונג און לעבנס־מיטלען פּאַר די נויטבאַדערפטיקע.

פון אויסלענדישע אָרגאַניזאַציעס, ווי „דזשאָינט" און ענלעכע, האָבן אָנגעהויבן קומען עסנווּאָרג און קליידונג. א קורצע צייט נאָך דער באַפרייאונג איז קיין פוילן געקומען א פּאָר שטייער פון „דזשאָינט" און עס איז איינגעשטעלט געוואָרן א סיסטעמאַטישע הילף פון געלט, קליידער און עסנווּאָרג.

*

איינע פון די וויכטיקע אויפגאַבעס פון קאָמיטעט איז געווען דערמעגלעכן דאָס אָפּזוכן און פּאַרבינדן משפּחה־מיטגלידער, וועלכע זענען צעשפּרייט איבער דער וועלט.

יעדער אָנגעקומענער איז געוואָרן רעגיסטרירט. די נעץ פון די יידישע קאָמיטעטן האָט ארומגענומען דאָס גאַנצע לאַנד, וויייל וווּ עס האָט זיך געפונען א גרופּע יידן, האָט זיך באַלד געשאַפן א קאָמיטעט. די קאָמיטעטן האָבן אויסגעטוישט צווישן זיך די רשימות מיט נעמען און אַדרעסן פון די, וועלכע האָבן זיך אָפּגעפונען און אויך פון די — וועלכע מען זוכט.

דער יידישער קאָמיטעט פון לאָדזש האָט באַקומען מאַסן־אָנפראָגן פון אויסלאַנד, וועגן דעם גורל פון געוועזענע לאָדזשער איינווינער.

דער באַלאָנס פון די עטלעכע יאָר וואָס די נאַציס האָבן באַהערשט פוילן, איז ליידער געווען א טראַגישער. דאָס יידישע לאָדזש, דער קרוב פערטלמיליאָניקער יידישער ישוב, וועלכער האָט זיך גערימט מיט זיין אַרבעטסזאַמקייט און געשיקטקייט אין האַנדל און מלאכה, מוסטערהאַפטע שולן, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין גלייכן אין פוילן, די אינטעליגענץ און דער אָרגאַניזירטער אַרבעטער־קלאַס — דאָס אַלץ האָט — מער נישט עקזיסטירט. דאָס וואָס איז איבערגעבליבן, דאָס זענען געווען די גערַאטעוועטע, וועלכע האָבן זיך צוריקגעפּערט קיין לאָדזש. טייל זענען געקומען זוכן זייערע משפּחות, טייל זיך אָפּצורוען, און אָננעמען כּוחות פּאַרן ווייטערדיקן וועג. אָנדערע צו בלייבן אין פוילן און אָנהויבן דאָס לעבן אויפסניי. די אלע קאָטעגאָריעס מענטשן האָבן זיך געוויטיקט אין באַדייטנדיקער הילף.

פּאַר די, — וועלכע האָבן באַשלאָסן צו בלייבן אין פוילן, האָט מען אָרגאַניזירט א גאַנצע רייַ פון פּאָרשידנאַרטיקע אָרגאַניזאַציעס, צום מערסטן פּאַר שנידער און שוסטער. ביים יידישן קאָמיטעט אין לאָדזש איז אָנטשטאַנען א ספּעציעלע אָפּטיילונג פּאַר פּראָדוקטיוויזאַציע, וועלכע האָט זיך פֿאַרנומען מיט אָרגאַניזירן די קאָאָפּעראַטיוון. דאָס איז נישט אָנגעקומען לייכט. מען האָט געדאַרפט שאַפן די אָנטשפּרעכּדיקע לאָקאַלן און אויך באַזאָרגן די קאָאָפּעראַטיוון מיט רוי־שטאָפן. א סך האָט מען געהאַט צו פּאַראַנקען דעם „דזשאָינט", וועמענס פּאָנדן זענען אין א גרויסער מאָס אויסגענוצט געוואָרן אויף פּראָדוקטיוויזירן די יידן. די קאָאָפּעראַטיוון האָבן אויך געפירט א פּאַרצווייגטע קולטור־געזעלשאַפּטלעכע ארבעט. זיי האָבן מיט זיך פֿאָרגעשטעלט דעם מענטשן־רעזערווּאָר, פון וועלכן מען האָט געשעפט די טאַלאַנטפולע כוחות פּאַר דעם דראַמאַטישן קרייז און כּאָר, וועלכע מען האָט אָרגאַניזירט ביים יידישן קאָמיטעט.

א וויכטיקע ראָל ביים פּראָדוקטיוויזירן די יידן, האָט געשפּילט די באַנק, וועלכע מען האָט געשאַפן ביים יידישן קאָמיטעט. די באַנק האָט אויסגעבאָרגט געלט די איינצלנע בעלי־מלאכות, און אנדערע מענטשן — דערמעגלעכנדיק מיט דעם אויפצומאַכן פּריוואָטע וואַרשטאַטן. דער דערעקטאָר פון דער באַנק איז געווען פּר׳ מאַרק ביאַלקאָווער (וווינט היינט אין מעלבורן, איינער פון די גרינדער פון לאָדזשער צענטער).

אין די קאָאָפּעראַטיוון האָבן באַקומען זייער פּאַך־אויס־בילדונג א סך פון די, וועלכע האָבן שפּעטער פּאַרלאָזן פוילן. פּאַרשטענדלעך, אז נאָך דער מאַסן־אויסוואַנדערונג פון יידן אין די יאָרן 49-1948 און 58-1957 ווי אויך שפּעטער — האָבן די קאָאָפּעראַטיוון פֿאַרלוירן זייער ספּעציפּיש־יידישן כאַראַקטער. די קאָאָפּעראַטיוון האָבן געטראָגן די נעמען פון יידישע קאָמוניסטישע טוער אין פּאַרמלאָמהדיקן פוילן, אָבער נאָך דער 6־טאָגיקער מלחמה, זענען אפילו די יידישע נעמען נעווּאָרן אומבאַקוועם.

*

א גאַנץ באַזונדערע אויפזיכט און הילף האָט זיך געוויטיקט פּאַר די צוריקגעקומענע פון לאָגערן. זייער געזונט־צושטאַנד האָט פּאַרלאַנגט מעדיצינישע הילף. געווען אויך א סך, וועמען די לאָגערן און פּאַרפאָלגונגען אין דער צייט פון דער מלחמה, האָבן פריצייטיק פּאַרעלטערט. די מענטשן זענען געווען אומבאַהאָלפן, אינוואַלידן.

דאָס פּאַרמלאָמהדיק לאָדזש איז באַקאַנט געווען מיט אירע פונדאַציעס און הילפס־אינסטיטוציעס, וועלכע האָבן זיך פּאַרנומען מיט געזונטהייטס־פּראָגן און געזעלשאַפטלעכער הילף. געווען שפּיטאָלן און מושב־זקנים־הייזער, געגרינדעט דורך פּאָזנאַנסקין און קראָנשטאַט. געווען וווילטעטיקע אינסטיטוציעס, ווי ביקור־חולים, לינת הצדק, געווען „טאָז" (פּוילישׂ: געזעלשאַפט צו פּאַרהיטן דאָס געזונט פון דער יידישער באַפעל־

קערונג פון פוילן) מיט זייערע אמבולאַטאָריעס און בארא־טונגס־שטעלן.

צוריקבאַקומען די אלע אינסטיטוציעס פאר יידן, וועלן דעם האַט קיין רייד נישט געקאַנט זיין.

פאַנאַנסקים שפיטאַל האַט איבערגענומען די שטאַט־פארוואַלטונג און האַט באַדינט די באַפעלקערונג פון לאַדזש. די איינציקע סאַטיספאַקציע פאר יידן איז געווען, וואָס דעם דאָזיקן שפיטאַל האַט מען אַנגעשטעלט אויפן נאָמען פון א פארמלחמהדיקן לאַדזשער יידישן דאָקטער: שפיטאַל אויפן נאָמען ד"ר שטערלינג.

די ווילטעטיקע אינסטיטוציעס ווי ביקור־חולים און לינת הצדק האָבן נישט געהאט קיין אָרט אין דער נייער פאַליטיש געזעלשאפטלעכער ווירקלעכקייט. דאָקטער „טאָז", האָט באלד באנייט זיין טעטיקייט.

אלע באַקאַנטע לאַדזשער דאָקטוירים האָבן זיך געשטעלט צו הילף דער אינסטיטוציע. ד"ר קרינסקי, א וועלט־באַרימטער נאָמען אין פעלד פון הויט־קראַנקהייטן (שפעטער אויסגעוואַנ־דערט קיין אמעריקע), ד"ר אייזנער און ד"ר עליאסבערג, ביידע אָנערקענטע כירורגן, ד"ר שיקער, ד"ר ליבא און ד"ר דינע־סאָן, דאָס זענען עטלעכע נעמען פון די, וועלכע האָבן זיך נעווידמעט די ארבעט פון „טאָז".

דער נוצן פון דער אינסטיטוציע פאר צוריקגעקומענע פון לאַגערן און וועלדער, איז געווען פון וויכטיקער באדייטונג.

אלטע לייט און ארבעטס־אומפעאיקע האָבן נעפונען א היים אין הויז אויף יאקובא 16. אין דעם דאָזיקן הויז האָבן זיך געפונען די לעצטע איבערגעבליבענע יידן פון לאַדזשער נעטא. מיטן כוח פון אינערציע איז געלונגען דאָס הויז אייג־האלטן אין יידישע הענט, און אייליק האָט מען עס פאר־וואַנדלט אין א מושב־זקנים.

די צאָל יידישע איינווווינער פון נאָך מלחמהדיקן לאַדזש האָט מען קיינמאָל נישט פעסטגעשטעלט גענוי. די דאָזיקע צאָל האָט זיך תמיד געענדערט. א סך האָבן אויסגעמיטן זיך צו רעגיסטרירן אין יידישן קאָמיטעט, אפילו פאַרן פרייז פון נישט באקומען די הילף, צו וועלכער יעדער רעגיסטרירטער איז געווען בארעכטיקט. א סך האָבן זיך נאָך נישט באפרייט פון דעם אקופאַציע־פסיכאָז, און האָבן אויסבאהאלטן זייער יידישקייט, באמיינדיק זיך צו פארשווינדן אין דער פוילישער געזעלשאפט, הינטער זייערע „אַרישע" נעמען. א טייל זענען נעקומען קיין לאַדזש אויף א קורצער צייט, כדי צו זוכן זייערע משפחה אדער אַפּנעמען פארמענן. די לעצטע האָבן, ווי א כלל, זיך רעגיסטרירט אין קאָמיטעט, אָבער זענען שנעל פאר־שווונדן. טייל מאָל האָבן געבוירענע לאַדזשער, נישט קאָנע־דיק צוריקקריגן זייערע פריערדיקע ווווינונגען, זיך באזעצט אין אנדערע טיילן פון לאַנד. אפילו די, וועלכע האָבן זיך צוריק־געקערט מיטן געדאַנק צו בלייבן אין לאַדזש, האָבן נאָך א געווויסער צייט, אונטערן איינפלוס פון די געשעענישן אין לאַנד, געענדערט זייערע פלענער און פארלאָזן פוילן.

דעמאָגראַפיש האָט די לאַדזשער יידישע באַפעלקערונג פארגעשטעלט מיט זיך א טרויעריק בילד. עס האָט זיך שטארק נעמערקט דאָס פעלן פון קינדער און יוגנטלעכע.

פון ערשטן מאָמענט אָן איז אלץ געטאָן געווארן, כדי אַפּצוגעפינען יידישע קינדער, וועלכע מען האָט אריינגענעבן אין פוילישע פאמיליעס אין ציים פון דער אָקופאַציע. א סך פון די קינדער האָבן פארבלאַנדזשעט אין מאָנאַסטירן און קריסטלעכע יתומים־הייזער. קיינער פון די קינדער האָט נישט געוווסט פון זייער אַפשטאַמונג, און נישט געדענקט זייערע עלטערן. א סך פון די לאַיאלע „צייטווויליקע" עלטערן האָבן די קינדער צוריקגעקערט אונטערן אויפזיכט פון די יידישע קאָמיטעטן. אַנדערע האָט מען אַפּגעפונען נאָך אַנגעשטרענגטן זוכן. דער יידישער קאָמיטעט האָט דיספאַנירט מיט א ספעציעלן פאַנד צו באַלוינען די „צייטווויליקע" עלטערן. געווען אויך פאַלן, וווּ מען האָט פארלאַנגט אויסקויף־נעלט פאר אַפּגעבן א יידיש קינד.

די היים פון יידישן קינד אין העלענוווע איז געווען באַקאַנט פאַרן קריג. דאָס איז געווען די רעזידענץ פון טרויע־ריק באַקאַנטן חיים רומקאָווסקי, דעם הערשער פון לאַדזשער געטא. דאָס קינדער־היים אין העלענוווע האָט אויפגעמאַכט אירע טירן פאר די פון מלחמה־פייער גערעטעוועטע יידישע יתומים. די קינדער האָבן דארטן נעפונען א ווארעמע אט־מאָספער און אויפזיכט. א סך פון די קינדער זענען אדאַפּ־טירט געווארן פון קינדערלאָזע יידישע פארפעלקער. אַנדערע האָבן אין קינדער־היים באקומען פולע בילדונג אין רעזולטאט פון וועלכער זיי האָבן זיך געקאָנט שטעלן אויף די איינענע פיס. א סך פון די קינדער האָבן פארלאָזן פוילן מיט דער יוגנט־עליה, איינגעאָרדנט דורך ציוניסטישע גרופּן.

א וויכטיקע ראָל ביים צוריקקערן די געפונענע קינדער צום יידישן פאָלק, האָט נעשפילט די יידישע שול, וועלכע דער יידישער קאָמיטעט האָט אויסגעהאלטן.

אין די באַדינגונגען פון נאָך־מלחמהדיקן פוילן האָט דאָס שיקן יידישע קינדער אין דער מלוכה־שול נישט פארגעשטעלט מיט זיך קיין באַזונדער פראָבלעם. ס'איז אָבער פארשטענד־לעך, אז די מלוכה־שול האָט דעם יידישן קינד נישט געקאָנט געבן קיין יידישע דערציאונג. ביים יידישן קאָמיטעט איז ג־ווען א בילדונגס־אָפטיילונג, אָנגעפירט דורכן לינקן פועלי־ציוניסטישן טוער אברהם קאגאן (היינט אין ישראל). די אויפ־**גאבע פון דער אָפטיילונג איז געווען צו פלענן די יידישע** שפראַך און יידישע קולטור. צו דער קולטור־אָפטיילונג האָט אויך געהערט די יידישע שול און קינדערגאָרטן, ווו די אונ־טערריכטס־שפראַך איז געווען יידיש.

די שול האָט נעהאט שווערקייטן צו געפינען פּעדאַג־גישע כוחות, אָנטשפּרעכנדיקע לערן־ביכער און אַנדערע נוי־טיקע שול־מאַטעריאַלן. יעדעסמאָליקע כוואַליע פון מאַסן־אויסוואַנדערונג האָט, פארשטענדלעך, פארקלענערט די צאָל שילער. דאָך האָט די שול עקזיסטירט — טראָץ דעם וואָס אייניקע אָפּטיילונגען האָבן נישט פארמאָגט גענוג שילער, וועדלינג דער פעסטגעשטעלטער נאָרמע פון בילדונגס־מיניסטעריום.

אין די ראַמען פון בילדונג־ און קולטור־טעטיקייט פון יידישן קאָמיטעט, האָט מען אָרגאַניזירט א כאָר און דראַמא־טישן קרייז. דער כאָר האָט נעהאט א זייער גוטן דיריגענט, דעם באַקאַנטן קאָמפּאָזיטאָר שאול בערעזוווסקי. דער דראַמא־טישער קרייז האָט נעגעבן פון צייט צו צייט פאָרשטעלונגען. צוליב דער עקזיסטענץ פון א פארמאַנענטן, פראָפעסיאָנעלן יידישן טעאַטער, האָט דער דראַמאַטישער קרייז נישט נעהאט קיין נרויסע באדייטונג.

דער נאָך מלחמהדיקער יידישער טעאַטער האָט געשפּילט אַ באַדייטנדיקע ראָל אין לעבן פון יידישן ישוב אין פוילן בכלל, און אין לאָדזש בפרט. קורץ נאָכן פאַרענדיקן די מלחמה האָט דער יידישער טעאַטער, אונטער דער אָנפירונג פון ליפּמאַנען, געמאַכט אויפפירן פּאַרשטעלונגען אין אַמאָליקן קינאָ „טשארי", אויף צענעלניאַנע גאַס (שפּעטער האָט מען דעם טייל פון צענעלניאַנע גאַס אָנגערופן: „יאַראַטשא").

אין דעצעמבער 1946, ווען אידא קאַמינסקאַ און איר מאַן מעלמאַן זענען צוריקגעקומען פון רוסלאַנד, האָט זיך אָנגעהויבן דער אויפבלי פון יידישן טעאַטער. זיין הויפּט־קוואַרטיר איז געווען לאָדזש. די פּיליאַרן זענען געווען: אידא קאַמינסקאַ — רעזשיסאָר און אַרטיסטין; מאיר מעלמאַן — דירעקטאָר און אַרטיסט; חבֿל בוזגאַן — רעזשיסאָר און אַקטיאָר. דער טעאַטער האָט אויך גענאָסן פון דער הילף פון רעזשיסאָר און סצענאָגראַף יעקב ראָטבוים. דער טעאַטער האָט אויפגעפירט ערשטקלאַסיקע פּאַרשטעלונגען, און מען האָט אים באַטראַכט ווי איינעם פון די פירנדע טעאַטערס אין פוילן.

די קינאָ־נעבויידע האָט נישט אָנטשפּראָכן די באַדערפענישן פון אַ טעאַטער. זענען אייניקע געזעלשאַפטלעכע טוער אַרויסגעקומען מיטן נעדאַנק, אַז מיט דער הילף פון דער יידישער באַפעלקערונג צוזאַמען מיט דער רעגירונג — זאָל מען פינאַנסירן דאָס אויפבויען פון אַ נייער נעבויידע, אין וועלכער — צווישן אַנדערע — וועט האָבן אַן אָרט דאָס יידישע טעאַטער. עס האָט זיך אָרגאַניזירט אַ ספּעציעלער קאָמיטעט פּאַר בויען אַ יידישן טעאַטער אין לאָדזש, וועלכער האָט זיך געשטעלט פּאַר אַן אויפגאַבע צו זאַמלען אַ באַדייטנדיקע סומע געלט, ווי אַ טייל פון די אויסגאַבן פּאַרן טעאַטער־בנין. עס זענען אויך געווען אַ סך קעגנער פון אָט דעם פּראָיעקט. עס זענען געווען אַזעלכע, וועלכע באַשטייערן זיך נישט נערן פּאַר גענעלשאַפטלעכע צוועקן בכלל. עס זענען אָבער אויך געווען אַזעלכע, וועלכע האָבן זיך קעגנגעשטעלט דעם פּראָיעקט צוליב דעם, ווייל זיי האָבן נישט געגלויבט אין דער צוקונפט פון יידישן נאַציאָנאַלן לעבן אין פוילן, און יעדער גראָשן, וואָס מען גיט אוים אויף בויען אַ בנין פּאַרן יידישן טעאַטער, איז לויט זיי, געווען אַרויסגעוואָרפן געלט.

די טעאַטער־נעבויידע האָט מען אויסגעבויט, און דער יידישער טעאַטער האָט דערגרייכט דאָרט דעם הויך־פונקט פון זיין פּאַרנאַנדערבלי.

די יידישע בינע האָט זיך באַרייכערט ווען דושינאַן און שומאַכער האָבן זיך צוריקגעקערט קיין פוילן. זיי האָבן באַלד אָרגאַניזירט א סאַטירישן רעווי־טעאַטער, וועלכער האָט געהאָט זיין זיץ־אָרט אין לאָדזש, און האָט געהאָט גרויס דערפאָלג.

אָבער די מורא פון די, וועלכע האָבן זיך אַרויסגעזאָגט קעגן די געלט־זאַמלונגען, האָט זיך אַרויסגעוויזן טיילווייז פּאַר באַרעכטיקט. די פּרעכטיקע, נייע נעבויידע אויף צענעלניאַנע (וויענצקאָווסקיענאַ) איז פון אָנהויב געווען דאָס געמיינזאַמע זיץ־אָרט פון יידישן טעאַטער און דער יונגער פּוילישער טעאַטער־טרופּע „נייער טעאַטער". אין א צייט ארום האָט מען דעם יידישן טעאַטער אריבערגעפירט קיין וואַרשע, און קיין לאָדזש פלענט ער קומען בלויז אויף גאַסטראָלן. באַלעבאָס איבער דער נעבויידע אויף צענעלניאַנע איז געווען דאָס פּוילישע טעאַטער.

דאָך קאָן מען נישט נענירן די באַדייטונג פון יידישן טעאַטער אין פוילן. ער האָט נישט נאָר בייגעטראָגן צו פּאַרטיפן דעם אַלגעמיינעם און יידישן קולטור־לעבן, נאָר אויך צו פּאַרשטאַרקן דעם יידישן באַווּסטזיין.

*

עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז אין לאָדזש — נאָך דער מלחמה — האָט מען נישט אָפּגעצייכנט דעם יאָרצייט פון דער ליקווידאַציע פון נעטא. איז עס געווען דערפּאַר, ווייל קיין נענויע דאָטע פון דער ליקווידאַציע איז נישט געווען, און אפשר דערפּאַר, ווייל מען האָט אָנגענומען, אַז דאָס יידישע לאָדזש האָט נישט אויפגעהערט צו עקזיסטירן און וועט ווייטער אָנהאַלטן אירע טראַדיציעס — אפילו מיט א קליינער גרופּע אָפּגעראַטעוועטע. אייניקע משפּחות האָבן אָפּגעהיט זייערע אינדיווידועלע יאָרצייטן; געצונדן יאָרצייט־ליכט; געשטעלט מצבות אויפן בית־עולם; אַדער אויף וועלכן ס'איז אַנדערן אופן מאַניפעסטירט זייער טרויער. דער יידישער בית־עולם וואָס איז, ווי באַקאַנט, געווען א טייל פון נעטא, איז געבליבן גאַנץ. א טייל מצבות האָבן וואַנדאַלן פּאַרניכטעט; פּרעכטיקע מצבות זענען פּאַרוואָקסן געוואָרן מיט ווילד־גראָז — אָבער דער בית־עולם ווי אזעלכער — איז געבליבן אומבאַרירט. די יידישע באַפעלקערונג האָט מאַסנוויז באַזוכט דעם אייניקן אָנדענק פון דער יידישער פּאַרגאַנגענהייט. יעדן זונטיק איז דער יידישער בית־עולם געווען „פול מיט לעבן".

דער בית־עולם איז געבליבן אונטער דער אויפזיכט פון דער יידישער רעליגיעזער געמיינדע, אָבער דער יידישער קאָמיטעט האָט געהאַט א ספּעציעלן פּאָנד, באַשטימט צו אויפהאַלטן דעם בית־עולם אין אָרדענונג.

די יידישע רעליגיעזע געמיינדע איז געווען אַן אינסטיטוציע, וועלכע האָט אין באַגריף פון א סך מענטשן, פּאַרטראַטן די יידישע גמינע. אָבער דער פּאַרגלייך איז געווען לחלוטין נישט בארעכטיקט. די פּאַרמלחמהדיקע גמינע פון לאָדזש, וועלכע ס'זאָלן נישט האָבן געווען אירע מעלות און חסרונות — איז אין א געוויסער פּאָרם געווען א רעליגיעזע פּאָלקישע זעלבסט־פּאַרוואַלטונג. די יידישע רעליגיעזע געמיינדע האָט זיך פּאַרנומען אויסשליסלעך מיט רעליגיעזע פראַגן, דער־ביי בלויז אין די ראָמען פון עקזיסטירנדיקן געזעץ. דאָס זיץ־אָרט פון דער געמיינדע האָט זיך געפונען אויף זאַכאָדניע 66, און דאָרט איז אויך געווען די שול צום דאַוונען.

די פּרעכטיקע סינאַגאָגעס אויף די גאַסן קאָשטשושקאָ און וואָלבאָרסקע, ווי אויך די שולן אויף ווילקער און וואָלינער זענען פּאַרברענט געוואָרן דורך די דייטשן אין די ערשטע טעג נאָך זייער אַריינמאַרש קיין לאָדזש, האָבן זיך נישט דערוואָרט אפילו צו אָן אָנדענק־טאָוול. די באַמיאונגען פון לאָדזשער יידישן קאָמיטעט, צו אויפשטעלן אזא טאָוול אויפן איבערגעבליבענעם פּלאַץ נאָך דער סינאַגאָגע אויף דער קאָשטשושקאָ גאַס — האָט נישט געבראַכט קיין פּאָזיטיוון רעזולטאַט.

אין 1946 איז אויפגעקומען א פּראָיעקט וועגן אויפשטעלן א דענקמאָל, געווידמעט דעם אָנדענק פון די לאָדזשער יידן, אומגעבראַכטע אין צייט פון קריג. נישט לאַנג האָט געדויערט און ס'איז פּאַרגעקומען די אָנטהילונג פון פונדאַמענט פּאַרן דאָזיקן דענקמאָל. צוליב דער אָפּאָזיציע פון דער רעלי־

ניעזער געמיינדע, איז דער דענקמאָל אויפגעשטעלט געוואָרן ערשט יאָרן שפּעטער.

ווי איך האָב שוין אָנגעוויזן, האָט יידיש לאָדזש נישט אָפּגעצייכנט עפּנטלעך און געמיינזאם די ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטא. א געלעגנהייט צו מאַניפעסטירן דעם טרויער נאָכן מאָרד איבערן יידישן פון לאָדזש, איז געווען דער יאָרצייט פון וואַרשעווער געטא־אויפשטאַנד. דעם יאָרצייט האָט מען דורכגעפירט פייערלעך יעדן יאָר אין די גרעסטע זאַלן פון שטאָט, מיט דער באַטייליקונג פון פֿאַרשטייער פון דער שטאָטישער און מלוכהשער מאַכט.

*

דער יידישער קאָמיטעט פון לאָדזש, ווי דער צענטראַל־קאָמיטעט פון די יידן אין פוילן, ווי די לאָקאַלע יידישע קאָמיטעטן — זענען צונויפגעשטעלט געוואָרן פון פֿאַרשטייער פון פֿאַרמלחמהדיקע פּאָליטישע פֿאַרטייען. די איניציקע פֿאַרטיי וועלכע האָט איר פֿאַרשטייערשאַפט נישט געהאַט אין דעם לאָדזשער קאָמיטעט, איז געווען די גרופּע פון אַמאָליקע „פּאָל־קיסטן". די דאָזיקע גרופּע איז געווען אן אומבאַרייטנדיקע. אויסער דעם, וואָס אין איר שפּיץ איז געשטאַנען מענדל באַל־בארישסקי (געזעלשאַפטלעכער טוער, געשטאַרבן מיט עטלעכע יאָר צוריק אין מעלבורן), האָבן זיי מיט זיך נישט פֿאַרגעשטעלט קיין געזעלשאַפטלעכן כוח.

דער קאָמיטעט האָט זיך צונויפגעשטעלט פון פֿאָלגנדיקע פּאָליטישע גרופּן: ציוניסטן פון פֿאַרשידענע שאַטירונגען (אי־חוד, רעכטע און לינקע פּועלי־ציון, השומר הצעיר), „בונד" און קאָמוניסטן, וועלכע זענען געגאַנגען אונטערן נאָמען פון פ.פּ.ר. (פּוילישע ארבעטער פּארטיי). אונטערן נאָמען „איחוד" האָט זיך גרופּירט די אַמאָליקע ארגאַניזאַציע פון די אלגעמיינע ציוניסטן. עס זענען אויך געווען אומפּארטייאישע מיטגלידער אין דעם קאָמיטעט.

נישט געקוקט אויף דער טיפער אידעאָלאָגישער דיפערענצירונג פון די אלע פֿארטייען, האָבן די יידישע קאָמיטעטן געפונען א געמיינזאמע פּלאַטפֿאָרם פון ארבעט. די פּלאַטפֿאָרם האָט אָנערקענט די יידישע פּאָלקס־אַספּיראַציעס אויפן געביט פון קולטור און בילדונג, און זיך געשטיצט אויף דער צוזאַמענארבעט פון באַפרידיקן די סאָציאל־עקאָנאָמישע באַדערפענישן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין פוילן. ווי א סימבאָל קען דינען דער פּאָקט, וואָס דער ערשטער פֿאַרזיצער פון דעם צענטראַלן קאָמיטעט פון די יידן אין פוילן איז געווען דער ציוניסט זאָמערשטיין, דער געווען־זעגער דעפּוטאַט פון פּוילישן סיים, וועלכער איז גלייכצייטיק געווען א מיניסטער פון דער פּוילישער רעגירונג.

די געמיינזאמע פּלאַטפֿאָרם, און אין א געוויסן זין — די געמיינזאמע טאָלעראַנץ, האָט דערלויבט די יידישע קאָמיטעטן אין פוילן, דאָס מיינט אויך אין לאָדזש, צו פירן א ענוג אינטענסיוון און פֿראָדוקטיוון טעטיקייט אויף פֿארשידענע געביטן פון געזעלשאַפטלעכן לעבן.

וועגן דער ערשטער הילף, אויסגעטיילט דורכן קאָמיטעט די צוריקגעקומענע פון לאַגערן און וועלדער — האָבן מיר שוין דערציילט. פֿאר די, וועלכע האָבן באשלאָסן צו פֿארבינדן זייער גורל מיט פוילן, האָט מען געשאַפֿן ארבעט־מעגלעכקייטן און פֿארזיכערט די מעגלעכקייט פון קולטורעל אויסלעבן זיך.

די, וועלכע האָבן באשלאָסן צו בויען זייער צוקונפטיק לעבן אין דער יידישער מדינה — האָבן זיך מאַסנווייז אָנגעשלאָסן אין די ציוניסטישע פֿארטייען און זענען אריינגעטראָטן אין קיבוצים — דורך וועלכע זיי האָבן זיך נעגריט ארויסצופֿאָרן. כאָטש דאָס פֿארזאָרגן די קיבוצים איז נישט אריינגעגאַנגען אין פֿארנעם פון דער טעטיקייט פון די יידישע קאָמיטעטן, אפילו זיי האָבן געגאָסן פון א געוויסער אונטערשטיצונג פון די קאָמיטעטן, אַדאַנק דעם אויסגעאיבטן דרוק פון די ציוניסטן אין די קאָמיטעטן.

אלע פּאָליטישע פֿארטייען האָבן ארויסגעוויזן א לעבעדיקע פּאָליטישע און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט. מען האָט ארויסגעגעבן צייטונגען, געדרוקט בראָשורן, אייננעאָרדנט פּאָליטישע מיטינגען; געשאפן יוגנט־גרופּן; קולטור־ און זעלבסט־בילדונגס־קרייזן — די טעטיקייט איז וויט אויסגעשטיגן דער פֿראָפּאָרץ פון דער יידישער באפעלקערונג אין לאָדזש.

אין לאָדזש איז דערשינען די צייטונג פון צענטראַלן קאָמיטעט פון די יידן אין פוילן (איידער מען האָט די צייטונג איבערגעטראָגן קיין וואַרשע) „דאָס נייע לעבן".

די יידישע סעקציע פון פ.פּ.ר. האָט ארויסגעגעבן די צייטונג „פּאָלקס־שטימע". דער „בונד" — די „פּאָלקסצייטונג". די צייטונג פון „השומר הצעיר" (אין פויליש) האָט געהייסן „מאַסטי". דער „איחוד" האָט ארויסגעגעבן (אין פויליש) „אפּיניא", אויך די פּועלי־ציונסטן האָבן ארויסגעגעבן א צייטונג אין פויליש „נאשע סלאָווא". כאָטש די אלע צייטונגען האָבן געטראָגן א צענטראַלן כאַראַקטער, זענען זיי געדרוקט געוואָרן אין לאָדזש, און זייערע רעדאַקטאָרן און די הויפּט־מיטאַרבעטער זענען געווען לאָדזשער, אָדער געווויינט אין לאָדזש.

און לאָדזש האָט געהאַט זיין אָנהויב דער פֿארלאָג פון צענטראַלן יידישן קאָמיטעט „יידיש־בוך", וועלכער האָט ארויסגעגעבן צענדליקער ביכער אין יידיש. א טייל פון די ביכער זענען געווען קאָמוניסטישע ליטעראַטור, אָבער דער גרעסטער טייל איז אָפּגעגעבן געוואָרן פאר די קלאַסיקער פון דער יידישער ליטעראַטור, ווי שלום עליכם, פרץ. מען האָט אויך פאר־עפנטלעכט א ריי ארבעטן פון היינטצייטיקע יידישע ליטעראַטן.

אין לאָדזש האָבן געווויינט און זענען טעטיק געווען א גרופּע יידישע שרייבער, צווישן זיי: אפרים קאָגאַנאָווסקי, י. שפּיגעל, מענדל מאַן, ב. מאַרק, א. זאָק, קייטלמאַן. אין לאָדזש איז געגרינדעט געוואָרן דער ערשטער שרייבער־, זשורנאַליסטן־ און ארטיסטן־פאַריין אין פוילן.

אין לאָדזש איז אויך געווען דער זיץ־אָרט פון דער צענטראַלער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע, וועמענס הויפּט־אויפגאַבע איז געווען דאָס צונויפזאַמלען ווי אַמענוויסטע מאַטעריאַלן, וועלכע האָבן א שייכות צו די מאָרדן, דורכגעפירט איבער דער יידישער באַפעלקערונג אין פוילן. איינע פון די ערשטע אויסגאָבן פון דער קאָמיסיע, געדרוקט אין לאָדזש, איז געווען דער בילדער־אַלבאָם: „דאָס אומקום פון פוילישן יידנטום". די קאָמיסיע איז שפּעטער אריבערגעפירט געוואָרן קיין וואַרשע.

אינטערעסאַנט וועט געווויס זיין איבערצוגעבן, אז די ביורא פון קרן קימת לישראל האָט אין יאָר 1946 פֿארעפנט־

לעבט א בוך אין פוילישׂ א"נ: „ארץ ישׂראל" אין וועלכן ס'איז פארצייכנט די געאָגראָפּיע און א קורצע געשיכטע פון דער יידישער קאָלאָניזאציע אין דער דעמאָלטיקער פאָלעסטינע.

דער צעטראל־קאָמיטעט פון „איחוד" האָט ארויסגעגעבן כמעט אין דער זעלבער צייט „די געשיכטע פון ציוניזם", באַארבעט פון יעקב צינעמאן.

קרן־קיימת און קרן־היסוד האָבן באַנייט זייער טעטיקייט כמעט אזוי פרי, ווי נאָר ס'האָבן אויפגעהערט די קריגס־אָפּעראַציעס. ביידע אָרגאַניזאציעס האָבן געהאט זייער זיך־אָרט אין לאָדזש ביז די לעצטע טעג פון זייער עקזיסטענץ אין פוילן. דער סעקרעטאַר פון צענטראלן ביורא פון קרן־קיימת איז געווען דער טויער פון השומר הצעיר ר. צעדערבוים (אַרצי — הייַנט א מיטגליד פון כנסת). כאָטש די יידישע באַפעלקערונג אין פוילן איז געווען פאַראַרעמט, דאָך האָבן ביידע אינסטיטוציעס באַווייז אויפצוואַמלען א באַדייטנדע סומע אין משך פון זייער עקזיסטענץ.

נישט קיין סך מענטשן וווייסן און געדענקען, אז אין לאָדזש, לויט דער איניציאַטיוו פון ד"ר משה מאַזור (מיט א צייט צוריק געשטאָרבן אין ישׂראל, ווו ער איז געווען א באַקאַנטער דאָקטאָר־פסיכיאַטאָר) האָט זיך געגרינדעט אן אָפּטיילונג: פרייַנד פון העברעישן אוניווערסיטעט אין ירושלים. צום קאָמיטעט האָבן געהערט אָנערקענטע פּאָרשטייער פון דער קונסט און ווייסנשאַפט, ווי יוליאן טובים און פּראָפּ. שאַפּ. דער קאָמיטעט האָט צוזאַמענגענומען א צאָל ביכער, וועלכע מען האָט אויבערגעשיקט צום ירושלימער אוניווערסיטעט.

„וויזא" — האָט אויך באַנייט איר טעטיקייט נאָכן קריג, אין די ראַמען פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאציע „איחוד".

✶

אין משך פון די ערשטע נאָך־מלחמה יאָרן האָבן לאָדזש באַזוכט א ריי אָנגעזעענע פּאָליטישע פערזענלעכקייטן ווי יצחק גרינבוים, ד"ר מאַרגאָשעס, יעקב פּאָט, יעקב זרובבל און חיים וואַסער.

די באַזוכן האָבן אויך געגעבן א געלעגנהייט אייַנצוואַרטענען פּאָליטישע מיטינגען. די מיטינגען זענען מערסטנטייל פאַרגעקומען אין קינאָ „וולוקניאַוש" אויף זאוואדזקע גאס.

כאָטש די צאָל יידן אין לאָדזש איז געווען א מיקראָסקאָפּישע קלייניקע, אין פאַרגלייך מיט דער באַפעלקערונג פון פאַרן קריג, פונדעסטוועגן איז דער גרויסער זאָל פון קינאָ תמיד געווען פול.

איינע פון די וויכטיקסטע פּאָליטישע געשעענישן אין לאָדזש נאָכן קריג, איז געווען דער באַזוך פון דער ענגליש־אַמעריקאַנער קאָמיסיע.

דער סוף פון דער מלחמה האָט געטראָפן צענדליקער טויזנטער יידן אין דייטשע לאָגערן. די מערהייט פון זיי האָט זיך נישט געוואָלט צוריקקערן אין די לענדער פון זייער אָפּשטאַם, און די טוערן פון פּאָלעסטינע זענען געווען פאַרמאַכט.

אין די שפּעטערדיקע יאָרן, נישט געקוקט אויף דער אומלעגאַלער עליה קיין פּאָלעסטינע, האָט זיך דער פּראָבלעם פארשארפט.

די לאָגערן אין דייטשלאַנד אָנשטאָט זיך אויסלייזיקן האָבן זיך פארגרעסערט. טויזנטער יידן פון פוילן און אַנדערע לענדער האָבן זיך נעריסן קיין ארץ־ישׂראל איבער דייטשלאַנד.

אין סעפּטעמבער 1945 האָט פּרעזידענט טרומאַן באַקומען א ראַפּאָרט פון אייזענהאָווער:

„הונדערט טויזנט מלוכהלאָזע יידן געפינען זיך נאָך אלץ הינטער די דראָטן אין נישט סאַניטאַרע און איבערגעפולטע לאָגערן".

פּרעזידענט טרומאַן האָט אויסגעאיבט א דרוק אויפן דעמאָלטדיקן ענגלישן פּרעמיער עטלי, אז מען זאָל זיי ווי אמשנעלסטן עוואקואירן קיין פּאָלעסטינע. די ענגלישע רעגירונג האָט זיך קעגנגעשטעלט, אָבער — וועלנדיק פארציען דעם ענין איז זי מסכים געווען צונויפרופן א קאָמיסיע אין צוזאמענשטעל פון 6 ענגלענדער און 6 אמעריקאַנער. דער אויסערן־מיניסטער בעווין האָט נעגעבן א פייערלעכן צוזאָג, אז די פּראָפּאָזיציע פון דער קאָמיסיע, אויב זיי וועלן זיין איינשטימיק — וועלן זיי וועלן אָנגענומען דורך דער ענגלישער רעגירונג.

די קאָמיסיע — באַקאַנט אונטערן פּאָפּולערן נאָמען, „די ענגליש־אמעריקאַנער קאָמיסיע", האָט נעפּאָרשט די באַדינגונגען אין פּאָלעסטינע און אין די דייטשע לאָגערן. זי איז אויך געקומען קיין פוילן, און פּאַרשטענדלעך — קיין לאָדזש, ווו דער גרעסטער יידישער ישוב אין פוילן האָט זיך געפונען.

די נייס, אז מען דערוואַרט די קאָמיסיע אין לאָדזש, איז דורכגעלאָפן איבער לאָדזש ווי א בליץ. דאָס איז געווען א פרילינגדיקער טאָג פון יאָר 1946. דער לאָדזשער יידישער קאָמיטעט האָט געפירט אייַנע פון זייַנע פּלענאַרע זיצונגען, כדי צו דעציידירן וועגן דעם צוזאמענשטעל פון דער דעלעגאַציע, וועלכע די „ענגליש־אמעריקאַנער קאָמיסיע" וועט אויפנעמען.

אין דער צייט, וועו אויפן דריטן שטאָק זענען פאָרגעקומען פאַרהאַנדלונגען וועגן צוזאמענשטעל פון דער דעלעגאַציע און די רעדנער, האָבן זיך אויפן הויף פון קאָמיטעט געמולען זאמלען מאסן, און זיך פאַרמירן אין רייען. דאָ און דאָרט האָבן זיך באַווייזן וויים־בלויע פענדלעך און אויף שנעל צונויפגעקלאַפּטע טראַנספּאָראַנטן. אָפּקלאַנגען וועגן די צוגרייטונגען פון א דעמאָנסטראַציע, זענען דערגאַנגען אין צימער, ווו דער קאָמיטעט האָט זיך באַראַטן. דער פּאָרזיצער פון קאָמיטעט (א מיטגליד פון פ.פ.ר.), האָט אין אָנבליק פון די מאסן, זיך געוואָלט פארשטענדיקן מיט דער מילין. אָבער אונטערן דרוק פון די ציוניסטן אין קאָמיטעט, האָט ער פון דעם רעזיגנירט. ענדלעך איז געקומען צו א הסכם וועגן צוזאמענשטעל פון דער דעלעגאַציע און די רעדנער, וועלכע וועלן רעדן אין נאָמען פון דער דעלעגאַציע. דער קאָמפּראָמיס איז באשטאָנען אין דעם, אז דעם אריינפיר־וואָרט אין נאָמען פון דער דעלעגאַציע וועט האָבן דער פאָריזיצער פון קאָמיטעט (פ.פ.ר.) און אויף די פראָגן פון דער קאָמיסיע וועט ענטפערן דער וויצע־פּאָרזיצער (א ציוניסט פון „איחוד").

אין דער צייט, וועו די דעלעגאַציע פון קאָמיטעט איז מיט א טאַקסי פאַרפאָרן צום האָטעל „גראַנד" כדי צו טרעפן זיך מיט די קאָמיסיע, האָט זיך די יידישע דעמאָנסטראַציע געפונען נעבן האָטעל. די גאַנצע בריט פון דער פּיאַצטרקאַווער גאס איז געווען פאַרפולט מיט טויזנטער יידן. דער פּאַרקער אין גאס האָט זיך פולשטענדיק אָפּגעשטעלט. מען האָט געוואָרפן לאָזונגען און מ'האָט געזונגען די „התקוה" און „תחזקנה".

די איבעראשטע מילין האָט נישט רעאַגירט.

די דעלעגאציע פון קאָמיטעט איז אויפגענומען געוואָרן דורך דער קאָמיסיע. די רעדע, די פראָגן און ענטפערס זענען איבערזעצט געוואָרן פון פויליש אין ענגליש — און פארקערט. די מיטגלידער פון דער דעלעגאציע האָבן נערעדט וועגן דער שטימונג פון דער יידישער באָפעלקערונג, אָבער די שפראַך פון די דעמאָנסטראַנטן איז געווען מער איבערצייגנדיק, און מ'האָט זי נישט געדארפט איבערזעצן. מען האָט דייטלעך געקאָנט זען, אז די מיטגלידער פון דער קאָמיסיע זענען אונטערן איינדרוק פון דער דעמאָנסטראַציע, און די רעדעם ווי אויך די פראָגן און ענטפערס האָבן פאר זיי א צווייטראַנגיק באדייטונג.

אין א קורצער צייט ארום, האָט די „ענגליש־אמעריקאַנער קאָמיסיע" פארעפנטלעכט אירע איינשטימיקע פאַרשלאָגן. זי האָט זיך ארויסגעזאָגט קעגן שאָפן א יידישע מדינה אין א טייל פון פאַלעסטינע, אָבער זי האָט רעקאָמענדירט מען זאָל גלייך אריינלאָזן קיין פאַלעסטינע הונדערט טויזנט יידישע פליטים, וועלכע געפינען זיך אין די דייטשע לאַגערן. די פאַרשלאָגן פון דער קאָמיסיע זענען נישט אויסגעפירט געוואָרן. אָבער א יידישע מדינה איז טראָץ דעם אָנטשטאַנען.

די דאָזיקע געשעעניש איז געווי באשריבן געוואָרן דערפאר, ווייל גאָסן־דעמאָנסטראַציעס פון אזא כאראקטער זענען נישט פארגעקומען נאָכן קריג — נישט פריער — און נישט שפעטער.

און נאָך אלעמען האָט זי ערלעך אפגעשפיגלט די שטימונג פון דעם גרעסטן טייל פון דער יידישער באפעלקערונג אין לאָדזש.

★

מיר האָבן שוין דערמאָנט וועגן מאניפעסט פון פוילישן קאָמיטעט פאר נאציאָנאלער באפרייאונג, און דער דעמאָלטיקער פאָליטישער סיטואציע. כאטש דער וויצע־פרעמיער פון דער ערשטער רעגירונג איז געווען א טויר פון דער פוילישער פאָליטישער עמיגראציע סטאניסלאַוו מיקאָלאיטשיק — פונדעסטוועגן האָט נישט די גאנצע פוילישע באפעלקערונג געשטיצט די רעגירונג. א טייל פון דער געזעלשאפט אין לאנד האָט נאָך אלץ אנערקענט די עמיגראציע־רעגירונג, וואָס איז געזעסן אין לאָנדאָן. די „ארמיא קראיאווא" (לאָנדאָן־ארמיי), וועלכע האָט אין צייט פון דער אקופאציע געקעמפט מיט די דייטשן און האָט ארגאניזירט דעם וואַרשעווער אויפשטאנד אין אויגוסט 1944 — איז אראפ אין אונטערגרונד. אייניקע באוואָפנטע גרופן, באקאנט מיט זייער אנטיסעמיטישן כאראקטער, און מיט דעם נאָמען „נאַראָדאָווע שילי זבראיני" (באוואָפנטע פאָלקס־כוחות) נ.ס.ז., וועלכע האָבן אין צייט פון די נאצים געהרגט יידן, האָבן זייער טעטיקייט נישט אויפגענעבן. דאָ און דאָרט זענען פארגעקומען אנפאלן אויף יידן, איבערהויפט אויף די וועגן.

יידן, געראטעוועט פון מלחמה־בראנד האָבן זיך געוויקט אין ווארג און הילף. זיי האָבן גארנישט פארמאָגט: נישט קיין דאך איבערן קאָפ, קליידונג, עסנווארג, נישט קיין ארבעט.

די יידן האָבן געזען אין דער סאָוויעטישער און פוילישער ארמי זייערע רעטער. אין ביידע ארמייען איז געווען א באדייטנדער פראָצענט יידן, וועלכע האָבן זיך אויסגעטיילט מיט זייער העלדישקייט און אפילו זיך דערדינט צו הויכע ראַנגעס.

אנדערש איז געווען די באציאונג פון דער פוילישער באפעלקערונג. א באדייטנדער טייל פון פאָלאָקן האָבן אויפגענומען דער סאָוויעטישער ארמיי און דער א"ג קאשטשושקא־דעוויזיע, וועלכע האָט געקעמפט צוזאמען מיט דער רויטער ארמיי — מיט געמישטע געפילן. פון איין זייט האָט מען באגריסט די באפרייער פון פוילן פון דער דייטשער אקופאציע און טעראָר. פון דער צווייטער זייט, האָט מען נישט געהאט קיין צוטרוי צום ראטנפארבאנד, צוליב דעם אונטערשיד פון פאָליטישע סיסטעמען, ווי אויך צוליב די טעריטאריאלע פאַרכאפונגען, דורכגעפירט פון ראטנפארבאנד אין סעפטעמבער 1939. דעמאָלט איז די גאנצע מזרחדיקע געגנט פון פוילן, צוזאמען מיט לעמבערג און ווילנע, באזעצט געוואָרן דורכן ראטנפארבאנד.

די פוילישע אינטעליגענץ האָט אין א גרויסער מאָס זיך ארויסגעדרייט פון מיטצוארבעטן מיט דער רעגירונג. די יידישע אינטעליגענץ האָט געזוכט די דאָזיקע מיטאַרבעט. די מלוכישע און שטאָטישע אדמיניסטראציע האָט זיך זייער שנעל אנטוויקלט, און יידן האָבן אין איר פארנומען אן אנגעזעענעם ארט. אין רעזולטאט דערפון האָט זיך אין באווּסטזיין פון א טייל באפעלקערונג באקומען דער איינדרוק, אז די יידן רעגירן מיט פוילן. וועגן פון איין זייט, האָבן די פארגעשריטענע טיילן פון דער פוילישער געזעלשאפט באגריסט די פריינדלעכע באציאונג פון דער פוילישער מלוכה־מאכט צו די יידן, אלס א נאטירלעכע, מענטשלעכע האַנדלונג — האָט פון דער אנדערער זייט נישט געפעלט אזעלכע, וועלכע האָבן אנגעהויבן בורטשען. „א שאד וואָס היטלער האָט נישט פארענדיקט זיין ווערק". געווען אפילו אזעלכע, וואָס האָבן באדויערט די הילף, וועלכע זיי האָבן געגעבן יידן, אין דער צייט פון קריג.

אין דער באציאונג פון קאטוילישן קלער צו דער יידישער באפעלקערונג, טראַדיציאָנעל — א פיינטלעכע, איז נישט פארגעקומען קיין באדייטנדע ענדערונג. אין צייט פון קריג האָבן א סך גלחים און ערלעך־גלויביקע פאָליאקן געראטעוועט יידן, אָן שום אייגן־נוצן — איבערהויפט יידישע קינדער.

נאָכן קריג, זענען די דאָזיקע איידעלע מענטשן געבליבן שטיל, נישט פארורטיילנדיק די טעראָר־אקטן, וועלכע די באנדיטן פון נ.ס.ז. האָבן דורכגעפירט איבער דער יידישער באפעלקערונג. וועגן פארשטייער פון יידישן קאָמיטעט האָבן אינטערוענירט ביים דעמאָלטיקן לאָדזשער ביסקופ, ער זאָל עפנטלעך פאראורטיילן די מערדן דורכגעפירט איבער יידן — האָט זיך דער בישאף ארויסגעדרייט מיטן תירוץ, אז דער מערד איז באנאנגען געווארן אויסער די גרענעצן פון זיין „דיעצעזיע".

אין אזעלכע באדינגונגען איז געקומען צו ערנסטע אנטיידישע עקסצעסן. געווען „אומרועון" אין קראָקע, וווּ די קרבנות זענען געווען יידן. עס איז אויך פארגעקומען דער פאַגראָם אין קעלץ, מיט א צאָל פאראוונדעטע און דערהרגעטע יידן.

לאָדזש איז געווען די שטאָט, וווּאהין מען האָט געבראכט די קרבנות פון דעם פאַגראָם.

עס איז געווען שפעט ביינאכט, וועו איך בין אלארמירט געוואָרן וועגן דעם פאַגראָם. טראָגיש זענען געווען די שעהן

פון וואַרטן אויפן קאָלישער באַן־הויף אויפן צוג, וואָס דאַרף אָנקומען פון קעלץ מיט די פּאַרווונדעטע. טראָגיש איז אויך נעוועז דאָס געפיל פון הילפלאָזיקייט.

דער קעלצער פּאָגראָם האָט אויף די יידן געמאַכט אַן אויפטרייסלענדיקן און נישט פּאַרווויישטן איינדרוק. די עמיגראַציע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דעם נאָך־מלחמה פּעריאָד איז נעגאַנגען פון פוילן אָן אויפהער. זי איז שווער כער נעווואָרן אָדער שטאַרקער, אָפּהענגיק פון די נעשעענישן אין פוילן. נישט אַלע מאָל איז די עמיגראַציע געווען א לעגאַלע. נאָכן קעלצער פּאָגראָם האָט זיך די עמיגראַציע באַרייטנדיק פּאַרשטאַרקט. עס האָט זיך אזוי געמאַכט, אז די פוילישע מאַכט־אָרגאַנען האָבן אין א נעוויסן פּעריאָד נישט געמאַכט קיין שווערישקייטן צו פּאַרלאָזן דאָס לאַנד.

די עמיגראַציע האָט געטראָגן א טאָפּלטן כאַראַקטער. זי איז נעווען אַן אינדיווידועלע, און אויך — אַן אָרגאַניזירטע דורך ציוניסטישע גרופּן, וועלכע האָבן געבראַכט די אַרויספּאָרנדיקע אין די דורכגאַנגס־לאָגערן, מיטן ענטוזיאַזמוס ציל צו אריבערקריגן זיי קיין ארץ ישראל.

*

אין פעברואר 1947 האָט דער אויסערן־מיניסטער פון ענגלאַנד בעווין, געפינענדיק זיך אין א לאַגע אָן אַן אויסוועג — זיך נעווענדן צו דער אָרגאַניזאַציע פון די פּאַראַיניקטע פעלקער, זי זאָל לייזן דאָס פּאָלעסטינע־פּראָבלעם. דעם 29טן נאָוועמבער 1947 איז אָנגענומען געוואָרן א באַשלוס וועגן דער צעטיילונג פון פּאָלעסטינע, אויף צוויי לענדער: א יידיש לאַנד און אַראַביש לאַנד.

דעם 15־14 מאי 1948 איז פּראָקלאָמירט געוואָרן דאָס געבורט פון מדינת ישראל.

דאָס זענען געווען הייסע, היסטאָרישע טעג. אין לאָדזש, וווּ עס האָט זיך קאָצענטרירט די פּאָליטישע און געזעלשאַפּטלעכע אָרבעט פון פוילן, איז די אָטמאָספער געווען אָנגעגליט.

די פוילישע מאַכט האָט אין יענער צייט זיך באַצויגן מיט א נעוויסער סימפּאַטיע צו די נאַציאָנאַלע אַספּיראַציעס פון די יידן. פוילן האָט אָפּגענעבן איר שטים בשעת דער היסטאָרישער אָפּשטימונג פון די פּאַראַייניקטע פעלקער לטובת די יידן, און איז געווען פון די ערשטע צו אָנערקענען ישראל. אין וואַרשע, וווּ עס האָבן זיך שוין פריער געפינען פּאָרשטייער פון דער יידישער אָנגעזן, איז אָנגענעקומען דער ערשטער פּאָרשטייער פון ישראל — ברזילי. טראָנספּאָרטן מיט עמיגראַנטן זענען אָפּגעפּאָרן קיין ישראל. א פוילישע שיף, אָנגעלאָדן מיט ווייץ, איינגעקויפט פּאָרן געלט פון די נאַציאָנאַלע פּאָנדן, האָט זיך באַווייזן אין חיפה.

די דאָזיקע אידיליע האָט לאַנג נישט געדויערט.

אין 1949 האָט מען נעגעבן צו פּאַרשטיין די ציוניסטישע טויער, אז די עקזיסטענץ פון דער אָרגאַניזאַציע אין פוילן, וועט אין דער צוקונפט נישט טאָלערירט ווערן. אין רעזולטאַט פון פּאַראַנדלונגען, איז דערגאַנגען צו א „פּרייוויליקער" ליקווידאַציע פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס. איינער פון די פונקטן פון אָפּמאַך איז געווען דער שטילער הסכם פון דער פוילישער רעגירונג, אז די מיטגלידער פון די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס וועט נעגעבן ווערן די 'מעגלעכקייט אַרויסצופּאָרן פון פוילן.

אויב עס גייט וועגן „בונד", איז די פּאַרטיי ליקווידירט געוואָרן נאָך פריער, אין אויגוסט 1948. דאָן איז פּאָרגעקומען די „פּאַראַיניקונג" צווישן פ.פ.ס. און פ.פ.ר. אין איין פּאַרטיי, אונטערן נאָמען: „פּאַראַיניקטע פוילישע אַרבעטער פּאַרטיי" (פ.ז.פ.ר.). די מיטגלידער פון „בונד" זענען דאָן נעשטאַנען פּאַר דער אַלטערנאַטיוו: פּאַראַיניקן זיך מיט פ.ז.פ.ר. — אָדער אויסוואַנדערן פון פוילן.

עס האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון נאָנצן יידיש־פּאָליטישן לעבן אין פוילן, און א נייע אויסוואַנדערונג כוואַליע פּאַר יידן.

דעם 29טן דעצעמבער 1949 איז פּאָרגעקומען די געזעגענונגס־פּאַרזאַמלונג פון דער „איחוד" אָרגאַניזאַציע אין

די לעצטע זיצונג פון יחוד־קאָמיטעט. עס רעדט ש. ראָגאָשינסקי

לאָדזש. ענלעכע פּאַרזאַמלונגען פון אַנדערע ציוניסטישע גרופּן זענען פּאַרגעקומען מער ווייניקער אין דער זעלבער צייט. די ביוראָען פון קרן קימת לישראל און קרן־היסוד זענען פּאַר־מאַכט געוואָרן און דאָס גאַנצע — בלאָקירט. די ציי־טונג: „דאָס נייע לעבן" האָט אויפגענהערט צו דערשיינען, און איר אָרט האָט פּאַרנומען דער אַרגאַן פון דער יידישער גרופּע פון פ.ז.פּ.ר. (קאָמוניסטן) — „פּאָלקס שטימע". די יידישע קאָמיטעטן האָבן אויפגענהערט צו עקזיסטירן, און אויף זייער אָרט האָט מען געשאַפן קולטור־געזעלשאַפטלעכע פּאַרבאַנדן, אונטערן זעלבן נאָמען. אין דער פּאַרוואַלטונג פון די געזעל־שאַפטן, זענען שוין נישט געווען קיין פּאַרשטייער פון פּאַר־טייען. דאָרט זענען געווען מיטגלידער פון דער פ.ז.פּ.ר. און אומפּאַרטייישע.

דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן איז געוואָרן אָרעמער. דער יידישער קולטור־געזעלשאַפטלעכער פּאַרבאַנד האָט זיך געדאַרפט צופּאַסן צו דער נייער סיטואַציע. דאָס פּאָליטישע לעבן איז געוואָרן אייניזייטיק און קאָלירלאָז. די באציאונג צו ישראל און ציוניזם — פּיינטלעך. די „פּאָלקס שטימע" האָט פּאַרעפּנטלעכט ידיעות נאָר ווען ארבעטסלאָזיקייט און הונ־גער אין ישראל און ווען רדיפות אויף אַראַבער. נייס פון ישראל איז געוואָרן צוטריטלעך בלויז פון איין צייטונג: דעם קאָמוניסטישן: „קול העם", ארויסגענעבן אין ישראל און פאר־קויפט בלויז אין אזוי גערופענעם „קלוב פון אינטערנאַציא־נאַלער פרעסע", פאר א נענוג טיערן פרייז. די ארבעט פון „פּאַרבאַנד" האָט זיך קאָנצענטרירט אויף העלפן דאָס יידישע טעאַטער (וועלכער איז געוואָרן א מלוכה טעאַטער) אויפצו־האַלטן אן אייגענעם דראַמאַטישן קרייז, דעם כאָר און די יידישע שול. אויפן געזעלשאַפטלעכן געביט איז דער דרוק געגאַנגען אין דער ריכטונג פון אויפמאַכן נייע ארבעטס־קאָא־פּעראַטיוון און אויפצוהאַלטן דאָס קינדערהיים אין העלע־נוועק, וווּ עס האָבן זיך געפינען די יתומים, וועלכע זענען געבליבן אין פוילן.

א געוויסע צייט נאָכן ליקווידירן די יידישע פּאָליטישע פּאַרטייען האָט מען אויך ליקווידירט די טעטיקייט פון „דזשאָינט" אין וואַרשע. דעם סעקרעטאַר פון „דזשאָינט" (אייגנטלעך א מיטגליד פון פ.ז.פּ.ר.) האָט מען פּאַרשפּאַרט אין תפיסה.

די פּאָליטישע אטמאָספער איז געוואָרן וואָס אמאָל שוווערער. דעם איינפלוס פון סטאַליניסטישן טעראָר האָט מען געקאָנט באַמערקן וואָס אמאָל מערער. די פוילישע גרענעצן זענען געוואָרן הערמעטיש פאַרמאַכט. דאָס לעבן איז געוואָרן אומדערטרעגלעך.

*

אין מערץ 1953 איז געשטאָרבן סטאַלין. כאָטש דעם טויט האָט מען באַערט מיט דער גרעהריקער פייערלעכקייט און טרויער — האָט זיך נאָר אינגיכן באווּזן סימנים, אז דאָס פּאָליטישע איז נעמט פּלאַצן.

פוילן איז געוואָרן אן אָרט פון פּאָליטישע אויפּברויזן. אין 1956 דערגייט עס צו אומרועז אין פויזן; אַנטי־סאָוויע־טישע שטימונגען פּאַרשטאַרקן זיך. אין דער סיטואַציע קומט צו דער מאַכט, דער נאָר־וואָס באַפרייטער פון תפיסה וולא־דיסלאַוו גאָמולקא — דער געוועזענער סעקרעטאַר פון פּ.פּ.ר.

פוילן נעמט פרייער אָפּעטעמען. צום ערשטן מאָל נאָך פיל יאָרן, האָט מען ווידער אויפגעמאַכט די פוילישע גרע־נעצן פאר יידן. א היפּשע צאָל יידן געניסן פון דער געלעגנהייט. די מערהייט פון זיי וועגדט זייערע טריט קיין ישראל. א טייל — קיין אויסטראַליע און אַנדערע לענדער. אין דער זעלבער צייט קומען אָן טראַנספּאָרטן מיט פוילישע יידן פון סאָוויעט־רוסלאַנד. די מערהייט פון זיי באַציט זיך צו פוילן, ווי צו א טראַנזיט־סטאַציע. א טייל בלייבט דאָך אין פוילן און ווערן אריינגענעצוויגן אין דער יידישער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט.

אָבער נישט לאַנג געדויערט די „אָפּפרירונג". נאָך א קור־צער צייט ווערן די פוילישע גרענעצן ווידער פּאַרמאַכט. אין יוני 1967 קומט פּאָר די 6־טאָגיקע מלחמה. פוילן, אין די פוס־טריט פון ראַטנפאַרבאַנד — רייסט איבער די דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען מיט ישראל.

אין פוילן בושעווטע א נישט־געצוימטער אַנטיסע־מיטיזם, דאָס מאָל — אינספּירירט פון די רעגירונגס־סספערן. יידן ווערן דערנידעריקט און אָן צערעמאָניעס באזייטיקט פון די פּאָסטנס, וואָס האָבן א וועלכע נישט איז באַדייטונג. נישט פיל קענען שלום מאַכן מיט דער כסדרדיקער אַנטיסעמיטישער העצע אין די צייטונגען, ראַדיאָ און טעלעוויזיע.

עס הויבט זיך ווידער אָן אן עקזאָדוס... קיין ישראל... דענעמאַרק... שוועדן. ביי אַלע ארויספּארנדיקע נעמט מען צו זייער פוילישע בירגערשאפט.

*

זאָל דאָס היסן, אז די איבער הונדערטאָריקע געשיכטע פון לאָדזשער יידן (אזוי לאַנג, איז אויך די געשיכטע פון דער שטאָט לאָדזש) איז פארענדיקט?

יידיש: מ. אייזענבוד.

פייערלעכע קבורה פון געשענדעטע כלי־קודש

עס רעדט דער וויצע־פרעזעס פון לאָדזשער יידישן קאָמיטעט, ב. וויסקאָפּ

בן־ישראל

די געשיכטע פון דענקמאָל אין לאָדזש

„קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה" (בראשית ד. י.)

דאס איז געווען אין פוילן, אין יאָר 1956. אין דעם יאָר איז פאָרגעקומען די בלוטלאָזע פּוילישע „אקטאָבער־רעוואָלוציע", וואָס האָט א סוף געמאכט צו דער סטאָליניסטישער הערשאפט און אין רעזולטאט דערפון איז געקומען צו דער מאכט דער „גוטער" וולאדיסלאוו גאָמולקא.

דאָס לאָנד האָט זיך געראָנגלט מיט פראָבלעמען. די יידן אין פוילן האָבן, אויסער די אלגעמיינע, אויך געהאט זייערע אייגענע פראָבלעמען.

די לאָדזשער יידן מאָטערט א פראָגע, אויף וועלכער זיי האָבן נאָך נישט געגעבן קיין תשובה.

עס האָט זיך געהאָנדלט וועגן רעאָליזירן דעם געדאָנק וועגן אויפשטעלן א באשיידענעם דענקמאָל לזכר די אומגעקומענע לאָדזשער יידן.

*

יאָרן לאָנג האָבן מיר לאָדזשער יידן, זיך געהאלטן אין איין פרעגן: היתכן? צי איז דאָס מעגלעך, אז מיר זאָלן ארײַנגיין בשתיקה און נישט איבערלאָזן אין דער שטאָט, ווו עס האָט געשפּרודלט אמאָל מיט יידיש לעבן, א באשיידענע מצבה לזכר אונדזערע קדושים? איז דאָך אונדז שטאָט לאָדזש געווען די צווייט גרעסטע שטאָט אין פוילן. האָבן דאָך אין אונדזער היימשטאָט געלעבט און געשאפן כמעט א פערטל מיליאָן יידן. און וואָר פון אונדז איז אימשטאָנד אויסצורעכענען די אלע אמאָל עקזיסטירנדיקע יידישע אינסטיטוציעס? אָבער סיי פאָליטיש, ווי אויך פינאַנסיעל, זענען מיר ביזן יאָר 1956 געווען אבסאָלוט מאכטלאָז און נאָר נישט געקענט עפעס וואָס קאָנקרעטעס אויפטאָן.

אָבער דאָס געווינען האָט געהאלטן אין איין מאָנען און פאָדערן ביי אונדז: „יידן רעזיגנירט נישט פון עצם געדאָנק". די צייט איז געקומען און עס איז רייף געוואָרן דער מאָמענט פון צוטרעטן רעאָליזירן דעם חלום פון אויפשטעלן א דענקמאָל לזכר די קרבנות.

דער דענקמאָל אויפן לאָדזשער בית־עולם

פאקטיש האָבן די לאָדשזער יידן אין יענע טעג רעאַליזירט צוויי הויפּטיקע זאַכן:

א. דאָס אויפשטעלן דעם באשיידענעם מאָנומענט;

ב. דאָס ברענגען צו קבורה, דריי קאַסטנס מיט ביינער פון פיר און אַכציק יידישע פרויען פון לאָדזש, וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין מערשין, נישט וויט פון דעם טרויעריק באַרימטן היטלעריסטישן לאָגער אין שטוטהאָף.

למען האמת דאַרף מען זאָגן, אז דאָס ברענגען צו קבורה די ביינער פון די אומגעבראַכטע יידישע פרויען, האָט צווישן אַנדערע א סך מיטגעהאָלפן צו רעאַליזירן דעם הויפּט־געדאַנק פון אויפשטעלן דעם מאָנומענט לזכר אונדזערע לאָדזשער קדושים, וועלן מיר דערציילן כראַנאָלאָגיש ווי אזוי דאָס אַלץ איז פאָרגעקומען:

געווינט האָט אין לאָדזש א ייד, פון פאַך א היטלמאַכער (לייַדער האָבן מיר פארגעסן זיין נאָמען), — צו וועלכן פויערים פון לאַנד, פלעגן קומען קויפן זיין סחורה. טאַקע פון די פויערים האָט דער היטלמאַכער זיך דערוווּסט, אז אויף די פעלדער פון מערשין—ווייהעראָוו, זענען צעזייט און צעשפרייט ביינער פון דערמאָרדעטע יידישע פרויען, וואָס זענען אין די מלחמה־יאָרן געווען אין דעם לאָגער. דורך פארשידענע וועגן איז דעם ייד אויך געלונגען זיך צו דערוויסן, אז אויך זיין פרוי איז אומגעבראַכט געוואָרן אין דעם זעלבן לאָגער.

פון דעמאָלט אָן האָט דער היטלמאַכער נישט געקענט מער געפונען קיין רו. עס האָט אים אָן אויפהער געפייניקט דער געדאַנק: ווי אזוי קען מען ברענגען צו קבורה די ביינער פון זיין פרוי צוזאמען מיט די אַנדערע קרבנות, וועלכע וואַלגערן זיך אַרום. קבורת חמור?! — דאָס נישט!

דער ייד האָט בפועל ממש נישט געוווּסט. ער האָט אַנגעהויבן אַלאַרמירן, וועקן און מאָנען ביי די אַלע, וואָס אים האָט זיך אויסגעדוכטן, אז זיי קענען מיט עפעס וואָס מיטהעלפן רעאַליזירן די הייליקע אויפגאַבע. טאָג איין, טאָג אויס האָט מען דעם ייד באַגעגנט אין לאָקאַל פון קולטור־נעזעלשאַפטלעכן פאַרבאַנד פון די יידן אין לאָדזש. ער פלענט אויסגיסן זיין צעווייטיקט האַרץ, מאָנען, בעטן און פאָדערן, אז מען זאָל טאָן די הייליקע זאַך. און אזוי ווי די צייט איז דאָן געווען רייף און אַקטועל, איז דער פּלאַן פון ברענגען צו קבורה די ביינער פון די פרויען־קרבנות פון היטלעריזם רעאַליזירט געוואָרן מיט כבוד.

דעם 13טן אַפּריל 1958 זענען געבראַכט געוואָרן צו קבורה די ביינער פון די יידישע פרויען אויף דעם לאָדזשער בית־עולם.

די מחבר פון די שורות, וועלכער האָט דעמאָלט אויף דעם בית־עולם געעדט צו די פארזאַמלטע לאָדזשער יידן, האָט צווישן אַנדערן דערמאָנט די וועכטער פון אונדזער נביא יחזקאל „התחיינה העצמאות האלה"? (יחזקאל ל"ז, ג.). יאָ, איז געווען די תשובה. ווייל ווי א דערמאָנונג און וויזיע וועלן פאר אונדז שטענדיק אויפלעבן די אויסגעטרוקנטע ביינער, וועלכע מיר האָבן נאָר־וואָס געבראַכט צו קבורה.

פון יענעם מאָמענט אָן איז שוין געווען לייכטער פאר אונדז צוטרעטן צו רעאַליזירן דאָס אויפשטעלן פון א דענקמאָל, בכדי וויי געהעריק צו פאראייביקן אונדזער קהילה־לאָדזש און אָפּצאָלן דעם חוב, וואָס מיר זענען שולדיק געווען לגבי די אומגעקומענע נאָענטע און אייגענע.

צו דעם האָט זיך געפאָדערט אומגעהויערע מי, ענערגיע און אויך, פארשטייט זיך, א סך פינאַנסיעלע מיטלען כדי דעם פּראָיעקט צו רעאַליזירן.

ווילן מיר טאָקע אונטערשטרייכן, אז מען דאַרף נישט פאַרגלייכן אונדזער אַקציע, מיטן אויפשטעלן דעם דענקמאָל אין וואַרשע אינעם חודש אַפּריל 1948, צו דער פינפטער יאָרצייט פון העלדישן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטא.

די אַוטהילונג פון דענקמאָל

אין וואַרשע. איז די אקציע פאַרגעקומען גלייך נאָכן סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. דער חורבן און דער בראָך איז נאָך געווען פריש אין אלעמענס זכרון. קיין פינאַנסיעלע שוועריקייטן זענען בכלל נישט געווען. וועגן דעקן די אויסגאַבן האָבן געזאָרגט די יידן פון אויסלאַנד. אויך די פּאָליטישע לאָגע איז אין פוילן דאַן נאָך געווען אן אנדערע. די סאָוויעטן־מאַכט האָט נאָך נישט געהאַט אריפּגעלייגט די לאַפּע אויף אַלץ און אלעמען. מען האָט זיך נאָך געמוזט אביסל רעכענען מיט דער דרויסנדיקער וועלט, וועלכע איז געווען פול מיטן רוש פון דעם חורבן, וואָס איז פאַרגעקומען אין די יאָרן פון דער היטלער־אָקופּאַציע. גאַנץ אַנדערש און ביי נאָר אַנדערע באַדינגונגען איז אונדז אויסגעקומען זיך צו באשעפטיקן מיט דעם ענין פון אויפשטעלן דעם דענקמאָל אין לאָדזש.

דער עצם גרעאַנק איז אויך ביי אונדז צייטיק געווארן שפּעט. ערשט אין די יאָרן 1956—1957, כאָטש אין 1947 איז געלייגט געווארן דער גרונטשטיין פאר אזא דענקמאָל. אָבער מיטן פאַנאַנדערלאָזן די יידישע פּאַרטייען, איז ארום דעם ענין שטיל געווארן. אין דער צייט איז די אינסטיטוציע „דושאָינט" שוין געווען כשר. האָט טאָקע דער „דזשאָינט" צוגעזאָגט זיך צו באשטייערן מיט א גרויסער סומע געלט כדי צו רעאַליזירן דעם פּלאַן. עס זענען אָבער אויפגעקומען אַנדערע שווערישקייטן פון טעכנישען כאַראַקטער. עס האָט זיך געהאַנדלט וועגן באַשטימען דאָס געהעריקע אָרט, דעם פּראָיעקט פון דענקמאָל, די פּאָרם, — און אפילו די שפּראַך פון אויפשריפט. (יידיש, פויליש איז מען מסכים געווען, אָבער פאר העברעיש האָט מען געמוזט קעמפן...). עס האָבן זיך אָנגעהויבן אויפאויפּהערלעכע זיצונגען, קאָנפערענצן. מיר האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף שטרויכלונגען פון אלע זייטן און דאָך זענען מיר זיי אַלע בייגעקומען. דאָס איינציקע וואָס איז געשטאַנען פאר אונדזערע אויגן איז געווען: רעאַליזירן די הייליקע זאַך בשלימות. דעם 27טן סעפּטעמבער 1959 איז דער מאָנומענט לזכר די קדושים פון לאָדזש אָנטהילט געווארן אויף דעם פאָדערפּלאַץ האַרט ביים אַרייננאַנג צום לאָדזשער יידישן בית־עולם.

יידן פון גאַנץ פוילן זענען געקומען אָפּגעבן כבוד אונדזערע נאָענטע און אייגענע.

*

דער גרעאַנק אָבער רוט נישט און עס מאַטערט די פראָגע: ווער וועט אָפּהיטן, גיין אמאָל אויף קבר־אבות, קומען צום מצבה־שטיין, נאָך דעם ווי מיר ווייסן, אז פוילן איז שוין כמעט יידן־ריין?

דער קדוש פראָפעסאָר שמעון דובנאָוו, אויך א קרבן פון היטלערן, דערציילט, אז וועו די יידן זענען 1492 ארויס־געטריבן געווארן פון שפּאניע, האָבן זיי זייער לעצטן בליק געווארפן אויף דימצבות פון זייערע עלטערן. זיי האָבן באַצאָלט און געבעטן זייערע שכנים די שפּאניער, אז זיי זאָלן ווי וויט מעגלעך אָפּהיטן די קברים.

וואָר וועט היינט אָפּהיטן די אלע הייליקע ערטער? די פּאָר קראַנקע, זקנים און אינוואַלידן, וועלכע האָבן שוין ליידער נישט דעם פיזישן כוח צו פאַרלאָזן דאָם לאַנד?

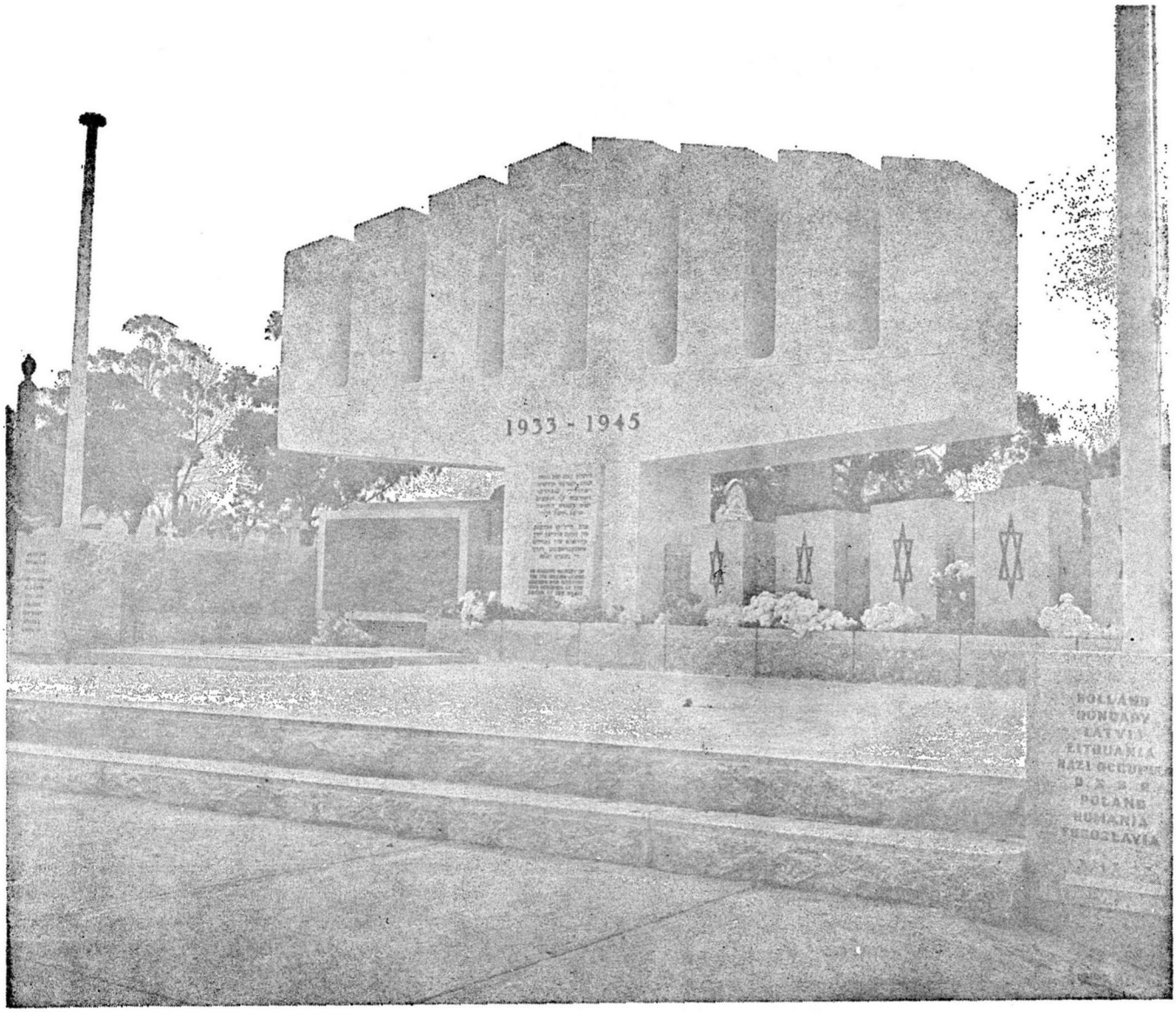
די פּאָלאַקן וועלן שוין באשטימט אויף דעם קיין אכט נישט לייגן. אוי ווי — דער גרעאַנק מאַטערט כסדר!

ס'קלינגען נאָך אלץ די וועלטער פון גאָט צו קינען: „דאָם קול פון דיין ברודערס בלוט שרייט ארויס צו מיר פון דער ערד".

פּ. ס.:

אין די „פּאָלקס־שטימע" נומ. 9 פון 26טן פעברואר 1972, איז פּראָפ א באריכט פון א וואל־פּארזאַמלונג אין לאָדזשער „קולטור־געזעלשאפטלעכן־פּארבאַנד" און עס איז ארויסגעשווומען די פראָגע וועגן אומדערלאָזבארן צושטאַנד פון לאָדזשער יידישן בית־עולם. די רעדנער האָבן אננעוויזן, אז די מצבות זענען פאַרוואָרלאָזט, באַוואָקסן מיט ווילדגראָז. דער מאַסן־קבר פון אכציק יידישע פרויען־קרבנות פון היטלעריזם, ווערט לחלוטין נישט אָפּגעהיט, דאָס זעלבע מיט די מצבות פון אונדזערע לאָדזשער תושבים.

דענקמאל צום אנדענק פון די זעקס מיליאן קדושים

אין מעלבורן, אויפן פארלטאָנער בית־עולם שטייט דער דענקמאָל אויף א סימבאָלישן קבר.

דעם 3טן מערץ 1963 איז פאָרגעקומען די לוויה פון א קעסטל אש פון טרעבלינקער טויטן־לאָגער, ווי אויך פון ביינער פון כעלמנא פארניכטונגס־לאָגער.

אין פונדאמענט פון דענקמאָל איז אריינגעלייגט געוואָרן א פארמעט מגילה, אויף וועלכער עס זענען פארשריבן 7000 נעמען פון אומגעבראכטע משפחה־מיטגלידער פון מעלבורנער יידן, צווישן זיי א סך לאָדזשער.

די אנטהילונג פון דענקמאָל איז פאָרגעקומען דעם 21טן אפריל 1963.

מתתיהו (מאקס) האבער ז"ל

מאקס האבער איז געבוירן געוואָרן דעם 15טן אָקטאָבער 1943 אין לאָדזש, פונקט אינמיטן דער צווייטער וועלט־מלחמה.

אין יאָר 1952 קומט מתים אָן מיט זיינע עלטערן — וואָלף און געניע — און יינגערן ברודער קיין אויסטראַליע און ווערט א חבר אין דער „בני־עקיבא" באַוועגונג, אָבער שפעטער שליסט ער זיך אָן אין די „הבונים". ער לערנט אין א מעלבורנער מיטל־שול און ספּעציאַליזירט זיך אין אַגראָר־מאַשינען. אין דער פרייער צייט העלפט ער אָרוים די עלטערן אין זייער ווירטשאַפט.

נאָך זייענדיק יונג, האָט זיך מתים געגרייט צו אַרבעטן אין ישראל און האָבן די מעגלעכקייט צו העלפן פּאַרטיידיקן די מדינה אין פּאַל פון א מלחמה.

אַזוי האָט אים באַאיינפלוסט דאָס לעבן פון זיינע עלטערן אין נעטאָ. ער האָט נישט געוואָלט, אז זיין פּאָלק זאָל דאַרפן נאָך אמאָל דורכגיין דעם טרויעריקן וועג פון אוממענטשלעכע ליידן, וואָס עס האָט מיטגעמאַכט בעת דער נאַצישער הערשאַפט אין דער צווייטער וועלט־מלחמה.

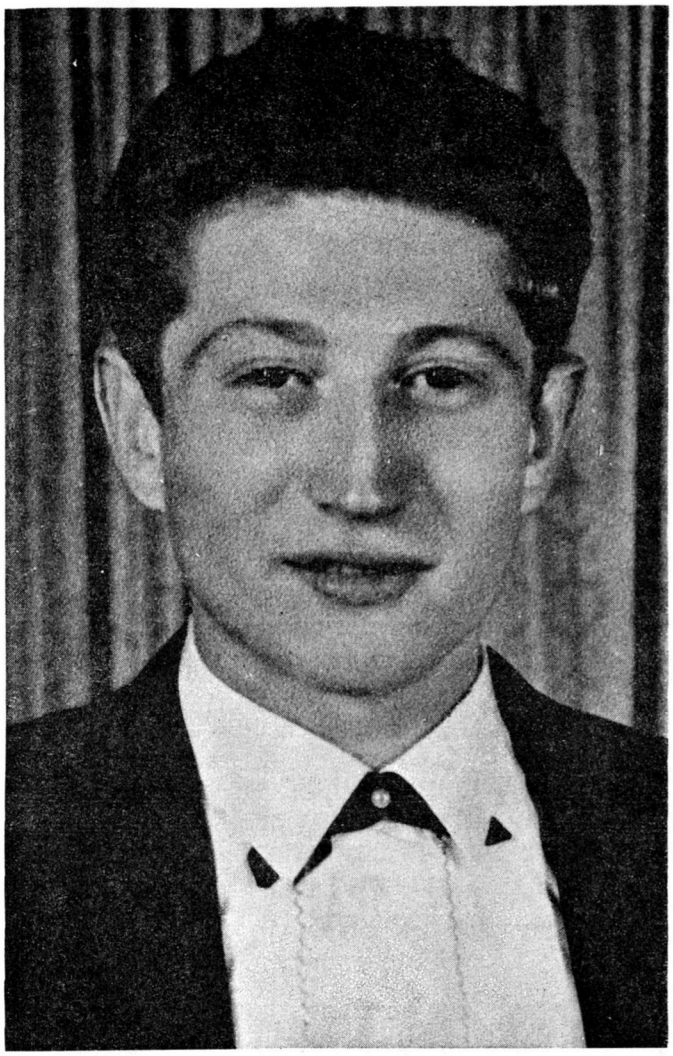
אין אויסטראַליע גיט זיך מתים אָפּ מיט ציוניסטישער אַרבעט און פראָפּאַגאַנדירט פאַר דעם צוועק די אַרטיקע יוגנט.

ביים אויסברוך פון דער 6־טאָגיקער מלחמה אין ישראל אין יוני 1967, וואָלונטירט מתים באַלד צו פאָרן קיין ישראל אָנטיילצונעמען אין דער מלחמה. ער ווערט אָבגעוומען אָלס וואָלונטיר און איז עולה קיין ישראל צו העלפן זיין פּאָלק און זיין לאַנד.

אין יעדן בריוו וואָס ער שרייבט צו זיינע עלטערן, דריקט ער אויס זיין שטאָלץ צו האָבן די מעגלעכקייט בייהילפיק צו זיין זיין פּאָלק.

ווי טויזנטער אַנדערע פרייוויליקע, פילט מתים אז ישראלס מלחמה איז זיין פּערזענלעכע מלחמה און ער ווערט אָבגענומען ווי א פרייוויליקער בירגער צו אַרבעטן אויף זיין געביט אין מיליטער.

דעם 2טן אויגוסט 1967, ווען ער איז אַרוים

אין אל־עריש צו דערפילן זיינע מיליטערישע פליכטן, איז ער שוואר פאַרוווּנדעט געוואָרן און דערפון געשטאָרבן.

מתים האָבער איז געבראַכט געוואָרן צו זיין אייביקער רו אויפן מיליטערישן בית־הקברות אין קרית שאול.

ר׳ שלמה (ברוך) הירש ע״ה

ר׳ משה (ברוך) הירש ע״ה איז געקומען מיט זיין משפּחה קיין אויסטראַליע אין יאָר 1926. ער איז געווען אַקטיוו אין דער תלמוד תורה אין קאַרלטאָן. זינט דער גרינדונג פון דער עלווי־דער שול געווען אַן אַקטיווער פאָרוואַלטונגס־מיטגליד.

געווען אַקטיוו אין מגן דוד אדום סיי אַלס זאַמלער און סיי אַלס באַשטייערער.

געווען איינער פון די גרינדער פון לאָדזשער צענטער, אַקטיוו זיך באַטייליקט אין איר אַרבעט, און דער ערשטער זיך באַשטייערט — און מיטגעאַרבעט, אַז דאָס „יזכור בוך״ זאָל קענען דערשיינען.

ליידער איז זיין טרוים עולה זיין קיין ישראל נישט פאַר־ווירקלעכט געוואָרן.

פאַרנדיק קיין ישראל איז ער קראַנק געוואָרן און געשטאָרבן דעם 30.6.1968 (ד׳ תמוז, תשכ״ח).

כבוד זיין אַנדענק!

לזכר
קדושי לודז
קרבנות השואה
ת'נ'צ'ב'ה'
נצח
מזכרת

יזכור

„ארץ אל תכסי דמי (איוב ט"ז, פסוק י"ח).

אין דער צייט פון צורר היהודים, אונדזער דם שונא היטלער ימח שמו וזכרו, ווען אין דייטשלאַנד אוך אין די לענדער אונטער זיין ממשלה וואָס זענען פאַרכאַפט געוואָרן דורך אים אוך זיינע נאַצישע ווילדע חיות אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען פאַרפיניקט אוך פארברענט געוואָרן אויף שייטער־הויפנס אוך אין גאַז־קאַמערן, אוך עס זענען געפאַלן אין העלדישע קאַמפן אין די בונקערס אוך געטאָס — אין די שנות השואה והזעם — אין די יאָרן פון שוידער אוך גרויזאַמקייט — זעקס מיליאָן פון אונדזערע ברידער אוך שוועסטער, א דריטל פון אונדזער פאָלק.

על אלה אני בוכה — אויף דעם ווייגען מיר. מיר — די לעבנגעבליבענע פארשרייבן דאָ די נעמען פון אונדזערע טאַטעס אוך מאַמעס, פון אונדזערע ברידער אוך שוועסטער, פון אונדזערע נאָענטסטע אוך טייערסטע.

איינגעקריצט זאָלן בליבן זייערע נעמען אין אונדזערע הערצער אוך אין די הערצער פון אונדזערע קינדער אוך קינדס־קינדער — עד דור אחרון לעולם ועד!

אל מלא רחמים

— א. ציקערט —

א גאָט דערבאַרמדיקער, פאַרבאַהאַלט ביי דער שוועל פון דיין כסא הכבוד דעם אָנדענק פון אונדזער חורבן פאר אלע די וואָס וועלן קומען נאָך אונדז.

היט אָפּ, אז ס'זאָל נישט פאַרשניטן ווערן פון די קומענדיקע דורות די ירושה פון טויזנט יאָר וואָס דיין פאָלק האָט מיט גייסטיק-גילדענע פעדעם געוועבט אין די לענדער פון איראָפּע ביז צום טאָג וועו דיין גזר האָט פאַרשניטן די טויזנטער קהילות און אָפּגעהאַקט זייער קיום.

זיי זיך מרחם איבער דעם אָנדענק פון חורבן. מיט דעם געדענעניש פון מלכות בית דוד, תלמוד ירושלמי, מנהג בבל, גלות רוים, נוסח ספרד, פאַרפלעכט דאָס געדענקעניש פון שטייגער יידיש פוילן, די צונג פון ירושלים-ד'ליטא און די בריטע רוחניות'דיקייט וואָס האָט געלעבט אינמיטן פון דער יידישער אָרעמקייט אין די שטעט און שטעטלעך פון מדינת פוילן, די גייסטיקע שפּיז-קאַמער פון דיין פאָלק איבער גאָר דער וועלט אין יענער צייט וועו ס'איז געהתמ'עט געוואָרן איבער זיי דיין פסק דין פון אלערליי מיתות משי-נות מיט וועלכע זיי זענען געוואָרן אָפּגעמעקט.

נעם אריין אונטער די פליגלען פון דער שכינה, דעם ליכטיקן אָנדענק פון דיינע קינדער פון אונדזער היים-שטאָט לאָדזש און די סביבה ארום איר אין איין קלאַמער, ווי דו האָסט זיי צוזאַמענגעקלאַמערט אין דער שעה פון דער גרויסער שחיטה. הער זיך צו און פאַרלעש נישט דעם אָפּהילף פון דעם וויגעשריי וואָס איז געקומען אין יענער צייט פון די אלע, וואָס זענען פאַרטריבן געוואָרן אין אונדזער געטאָ אריין, קהילה ליצמאַנשטאָט, ווי ס'וערן געטריבן שאָף צום פאַדערהויז פון שחיטה אָרט.

וען ס'וועלן דערמאָנט ווערן די אדירי העם און די גדולי התורה, וען ס'וועלן ווערן אָנגערופן די נעמען פון די וואָס האָבן געפירט אונדזערע קהילות, דערבאַרם זיך א גאָט, אז ס'זאָלן נישט פארגעסן ווערן אלע די וואָס האָבן געלעבט אין אָרעמקייט און אומבאַקאַנט, און זענען פארשניטן געוואָרן נאָמענלאָז; די שניי-דער, טישלער, וועבער, שמידער, שוסטער און אָנדערע. די מארק-הענדלער און די וואָס האָבן פארגעסן די היצן פון זומער און די ווינטער-פרעסט כדי צו שפּייזן זיך און זייערע משפחות, אָבער זיי האָבן נישט פארגעסן זייער אָפּשטאַם און האָבן געטיילט דאָס ברויט פון זייער מי מיט דער גייסטיקער רייכקייט וואָס האָט געברויכט דערנערן זייערע קינדער אין די חדרים, שולעס, תלמוד תורה'ס, ישיבות, יוגענט-באַוועגונגען, בתי מדרשים, ספאָרט-קלובן און אנדערע אָנשטאַלטן, פון אונדז אפשר שוין פארגעסענע, אָבער ביי דיין כסא הכבוד פארגעדענקטע אויף אייביק.

פארגעדענק פאר אלע דורות מיט א באזונדער געדענקעניש די קינדער וואָס זענען געבוירן געוואָרן, נאָר כדי אָנצופילן די גרויליקע צאָל אויף וועלכע ס'איז געפאַלן די האַק פון דיין עקידה. זאָל קיינמאָל נישט צוגעדעקט ווערן דער תהום פון צער פון די הונדערטער און טויזנטער קינדער, וואָס — אָנשטאָט צו זיין תינוקות של בית רבן, האָבן זיי אויסגעברענט ווי פארדאָרטע ליכטעלעך זייערע צוגעציילטע טעג אין די שמידעריין פון לאָגעוויצקע גאַס, אין דער נעגל-פאַבריק פון פוצקא, אין „שוואַכשטראָם" רעסאָרט בייס ווינקל פון גאָטאָ אויף דער גרענעץ פראַנצישקאַנער און סמאָגאָווע. די קינדערלעך פון גלאָזערס רעסאָרט, וואָס זענען געקומען מיד און הונגעריק כדי צו לערנען דעם יידישן אות און דאָס יידישע וואָרט איבער וועלכן דו האָסט שוין פריעראויס געהאָט גענאָגט, אז ס'זאָל זיי מיטבאַגליטן צו די טויטן-וועגענער פון כעלמנאָ און די טויערן פון די בירקענאָוער גאַז-קאַמערן. מיט זיי צוזאמען פארטילק נישט דעם אָנדענק פון אלע אנדערע קינדער פון אונדזער היים-שטאָט וואָס זענען געבוירן געוואָרן, געגאַנגען מיט אונדז אין דעם גרויסן שאָטן-טאָל פון ליצמאַנשטאָט-גאָטאָ און פון דאָרט מיט אונדז ניט ארויסגעקומען. פאר זיי, א גאָט גיב דיין חתימה פאר אלע קומענדיקע דורות, ווייל זיי האָבן נישט באַוויזן צו לאָזן זייער חתימה אין בוך פון לעבן פאר די וואָס וועלן נאָכקומען.

היט אָפּ באַשעפער דעם טעם פון אונדזער צער, ביז ס'וועט קומען דער יידישער דור וואָס וועט לעבן פריי פון יסורים און אויסגעלייזט פון בלוט-פרייז. פאר יענעם דור עפן אויף דעם ספר פון אונדזער חורבן. זאָל זייער קלאָרער באַגעם פון אונדזער צער זיין דער יסוד פון תיקון פאר אלע די וואָס האָבן מיט זייער קיום און המשך באַצאָלט פאר דעם קיום און המשך פון יענעם קומענדיקן, גליקלעכן דור.

וואָרף נישט אַוועק גאָט אונדזער ירושה ווי דו האָסט אונדז אַוועקגעוואָרפן אין דער שעה פון אונ-דזער פארשניטן ווערן, וועו דו האָסט נישט געענטפערט כאָטש מיר האָבן געופן דיין נאָמען.

זאָל אונדזער קרבן נישט פארשעמט ווערן מיט דער חרפה פון ווערן פארגעסן. פארקנופ דעם זכר פון אונדזער גאַנג דורך די טויערן פון טויט מיט דעם לעבעדיקן מאָרגן פון אונדזער פאָלק,

א מ ן.

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פּאַראיבּיקטע	פּאַראיבּיקער
Adamowicz, Abraham-Noah and Chana-Gitl (nee Gepner) Gawenda, Regina (nee Gepner) Melbourne, Aust.	Adamowicz, Josef-Ber (father) Adamowicz, Chana (nee Lubinski), (mother) Adamowicz, Shloma (brother) and family Warszawiak, Tzirl and Chana Klain, Itzchak (uncle), Sarah and family Lubinski, Hershl (uncle) and family Lubinski, Shloma (uncle) and family Lubinski, Josl (uncle) and family Gepner, Aron (brother), Jadzia and Jurek Gepner, Edzia (sister), Chil, Abramek and Mendele Bril, Machys (aunty), Luzer and family Brzezinski, Wigdor, Ryvka (sister) and family Bresler, Julek, Dora and Miriam	אַדאַמאָוויטש יוסף-בער (פאָטער) אַדאַמאָוויטש חנה געב. לובינסקי (מוטער) אַדאַמאָוויטש שלמה (ברודער) און פאַמיליע וואַרשאַוויאַק צירל און חנה קליין יצחק (פעטער) שרה און פאַמיליע לובינסקי הערשל (פעטער) און פאַמיליע לובינסקי שלמה (פעטער) און פאַמיליע לובינסקי יאָסל (פעטער) און פאַמיליע געפּנער אהרן (ברודער) יאַדזשא און יורעק געפּנער עדזשא (שוועסטער), כיל, אַבראַמעק און מענדעלע בריל מאכיש (מומע), לוזער און פאַמיליע בזשעזשינסקי וויגדור, רבקה'לע (שוועסטער) און פאַמיליע ברעסלער יולעק, דאַרא און מרים	אַדאַמאָוויטש אברהם-נח און חנה-גיטל (געב. געפּנער) גאָוועַנדאַ רעגינאַ (געב. געפּנער) מעלבורן, אויסטראַליע
Ajzenbud, Leah (nee Grundman) Melbourne, Aust.	Grundman, David father) Grundman, Rachel (mother) Grundman, Kisl (brother) Grundman, Sarah (sister) Woler (nee Grundman), Bela (sister) Woler, Jacob (brother-in-law) Woler, David (nephew)	גרונדמאַן דוד (פאָטער) גרונדמאַן רחל (מוטער) גרונדמאַן קיסל (ברודער) גרונדמאַן שרה'לע (שוועסטער) וואָלער בעלא (געב. גרונדמאַן) — שוועסטער וואָלער יאַקוב (שוואַגער) וואָלער דודל (שוועסטערנקינד)	אייזענבוד לאה (געב. גרונדמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע
Ajzenszmidt, Abraham-Hersh Melbourne, Aust.	Ajzenszmidt, Jacob-Shloma (father) Ajzenszmidt (nee Zilberman), Mindl (mother) Ajzenszmidt, David (brother) Ajzenszmidt, Deborah (sister)	אייזענשמידט יעקב-שלמה בן מנחם-מענדל (פאָטער) אייזענשמידט מינדל (געב. זילבערמאַן) — מוטער אייזענשמידט מיכאל-דוד בן יעקב שלמה (ברודער) אייזענשמידט דבורה בת יעקב שלמה (שוועסטער)	אייזענשמידט אברהם-הערש מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פֿאַראיבּיקטע	פֿאַראיבּיקער
Bornstein, Chaim and Genia (nee Badower)	Bornstein, Aron (father)	**בּאָרנשטיין** אהרן (פֿאָטער)	בּאָרנשטיין חיים און געניע (געב. באַדאָווער)
Taft, Bela (nee Badower)	Bornstein, Sarah-Bajla (mother)	באָרנשטיין שרה־ביילע (מוטער)	טאַפֿט בעלאַ (געב. באַדאָווער)
Badower, Fred and Zenek	Bornstein, Shloma (brother) and family	בראָנשטיין שלמה (ברודער) און פֿאַמיליע	באַדאָווער פֿרעד (אמעריקע)
Melbourne, Aust.	Bornstein, David (brother) and family	באָרנשטיין דוד (ברודער) און פֿאַמיליע	און זענעק באַדאָווער
	Bornstein, Wolf (brother) and family	באָרנשטיין וואָלף (ברודער) און פֿאַמיליע	מעלבורן, אויסטראַליע
	Bornstein, Shmul-Jacob (brother) and family	באָרנשטיין שמואל־יעקב (ברודער) און פֿאַמיליע	
	Bornstein, Elaezer (brother) and family	באָרנשטיין אליעזר (ברודער) און פֿאַמיליע	
	Opatowski, Bayla (sister), Moshe-David and family	**אָפּאַטאָווסקי** ביילע (שוועסטער) און משה־דוד און פֿאַמיליע	
	Fuks, Rayzl (sister), Abraham, Moshe, Toba	**פֿוקס** רייזל (שוועסטער), אברהם, משה און טאָבע	
	Erlich, Josef (brother), Dina and Moshe	**ערליך** יוסף (ברודער), דינה און משה	
	The familys: Urbach, Abramowicz, Kuperwasser, Erlich, Chernolewski	**די פֿאַמיליעס:** אורבאַך, אַבראַמאָוויטש, קופֿערוואַסער, ערליך און טשערנאָלעווסקי.	
	Badower, Wolf-Mayer (father)	**באַדאָווער** וואָלף־מאיר (פֿאָטער)	
	Badower, Chaya (mother)	באַדאָווער חיה (מוטער)	
	Badower, Gedalia-Riwen and Manes (brothers)	באַדאָווער גדליה־ראובן און מאַנעס (ברידער)	
	Badower, Lodzia (sister)	באַדאָווער לאה'לע (שוועסטער)	
	Badower, Sala, Luba and Godele (sisters-in-law)	באַדאָווער סאַלאַ, לובּאַ און גאָדעלע (שוועגערינס)	
	Michowski, Chana-Blima (sister), Moshe-Yosl, Lilka	**מיכאָווסקי** חנה־בלימע (שוועסטער), משה־יאָסל און לילקאַ	
	Rausz, Rozia (sister) Abraham, Beniek	**ראָוש** רוזשע (שוועסטער), אברהם און בעניעק, פֿעטערס, מומעס און קוזינען	
	Badower family	**באַדאָווער** פֿאַמיליע	
	Sztyferman family	**שטיפֿערמאַן** פֿאַמיליע	
	Solarz family	**סאָלאָש** פֿאַמיליע	
	Yankowerner family	**יאַנקאָווערנער** פֿאַמיליע	
	Rausz family	**ראָוש** פֿאַמיליע	
	Michowski family	**מיכאָווסקי** פֿאַמיליע	
	Frydman family	**פֿרידמאַן** פֿאַמיליע	
	Man family	**מאַן** פֿאַמיליע	
	Markowicz family	**מאַרקאָוויטש** פֿאַמיליע	

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פֿאַראייבּיקער	פֿאַראייבּיקטע
Eichenbaum, Abraham Melbourne, Aust.	Eichenbaum, Moshe-Yochnen (father) Eichenbaum (nee Polanski), Miriam Eichenbaum, Hersh-Meir (son) Eichenbaum, Eliezer-Pinchus (son)	אייכענבוים אברהם מעלבורן, אויסטראליע	**אייכענבוים** משה־יוחנן (פֿאָטער) אייכענבוים מרים (געב. פּאָלאָנסקי) אייכענבוים צבי־מאיר (זון) אייכענבוים אלעזר פּנחס (זון)
Alexander, Leibl Melbourne, Aust.	Alexander, Moshe-Berysz (father) Alexander, Blima (mother)	אלעקסאַנדער לייבל מעלבורן, אויסטראליע	**אלעקסאַנדער** משה־בריש (פֿאָטער) אלעקסאַנדער בלומא (מוטער)
Opolion, Morris Melbourne, Aust.	Opolion, Jacob-Mayer (father) Opolion, Sarah-Szayndl (mother) Opolion, Malka-Leah (sister) Opolion, Abraham-Itzchok (brother) Opolion, Miriam-Deborah	אָפּאָליאָן מאָרים מעלבורן, אויסטראליע	**אָפּאָליאָן** יעקב־מאיר (פֿאָטער) אָפּאָליאָן שרה־שיינדל (מוטער) אָפּאָליאָן מלכה־לאה (שוועסטער) אָפּאָליאָן אברהם־יצחק (ברודער) אָפּאָליאָן מרים־דבורה
Boruszek, Rose Melbourne, Aust.	Boruszek, Laja (mother) Boruszek, Icek Boruszek, Maniek Boruszek, Heniek Boruszek, Szmulek (brothers)	בּאָרושעק ראָזע מעלבורן, אויסטראליע	**בּאָרושעק לאה** בּאָרושעק יצחק בּאָרושעק מאיר בּאָרושעק חיים בּאָרושעק שמואל־יוסף
Buchwajc, Aron-David Melbourne, Aust.	Buchwajc, Josef (father) Chaskelewicz (nee Buchwajc), Mindl-Yente (sister) Chaskelewicz, Chaskiel (uncle, brother-in-law) Chaskelewicz, Szamszo and Abraham-Moshe (their children)	בוכווייץ אהרן־דוד מעלבורן, אויסטראליע	**בוכווייץ** יוסף (פֿאָטער) **כאַסקעלעוויטש** (געב. בוכווייץ) מינדל־יענטע (שוועסטער) כאַסקעלעוויטש יחזקאל (פעטער, שוואָגער) כאַסקעלעוויטש שמשון און אברהם־משה (זייערע קינדער)

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Bornstein, Israel Melbourne, Aust.	Bornstein, Hirsz-David (son of Fiszel) and Brandla (nee Liberman), (parents) Borstein, Chaya (nee Horowicz), (wife) Bornstein, Chana (daughter) Bornstein, Fiszel (son) Bornstein, Abraham-Meir (brother) Bornstein, Saul brother) Bornstein, Manel (brother) Bornstein, Leah, Fajga and Ruda-Pesa (sisters)	**באָרנשטיין** הירש-דוד (בן ר׳ פישל) און בריינדל (געב. ליבערמאַן) — עלטערן באָרנשטיין חיה (געב. האָראָוויטש) באָרנשטיין חנה (טאָכטער) באָרנשטיין פישל (זון) באָרנשטיין אברהם-מאיר (ברודער) באָרנשטיין שאול (ברודער) באָרנשטיין מאַנעל (ברודער) באָרנשטיין לאה, פייגע און רודאַ-פּעסאַ (שוועסטערן)	באָרנשטיין ישראל מעלבורן, אויסטראַליע
Borenstein, Leon and Malka (nee Szwartz) Melbourne, Aust.	Borensztajn, Josef (father) Borensztajn, Frymet (mother) Borensztajn, Malka (sister) Borensztajn, Itzchok (brother) Borensztajn, Helen (sister) Borensztajn, Frieda (sister) Szwartz, Laibisz (father) Szwarts, Hena (mother) Swartz, Sarah (sister) Szwartz, Josef-Hirsh (brother) Szwartz, Izaak (brother)	**באָרענשטיין** יוסף (פאָטער) באָרענשטיין פרימעט (מוטער) באָרענשטיין מלכה (שוועסטער) באָרענשטיין יצחק (ברודער) באָרענשטיין העלען (שוועסטער) באָרענשטיין פרידא (שוועסטער) **שוואַרץ** לייביש (פאָטער) שוואַרץ הענא (מוטער) שוואַרץ שרה (שוועסטער) שוואַרץ יוסף-הערש (ברודער) שוואַרץ אייזיק (ברודער)	באָרענשטיין לעאָן מעלבורן, אויסטראַליע באָרענשטיין מלכה (געב. שוואַרץ) רומעניע
Bialkower, Mr. and Mrs. M. Melbourne, Aust.	Infeld, Berek Infeld, Frymet (nee Fiszlewicz) Bialkower, Lajzer Bialkower, Frajdla Bialkower, Jacob Chmielnicka, Roza (nee Bialkower) Bialkower, Pola Chmielnicka, Halina	**אינפעלד** בערעק אינפעלד פרימעט (געב. פישלעוויטש) **ביאַלקאָווער** לייזער ביאַלקאָווער פריידל ביאַלקאָווער יאַקוב **כמיעלניצקאַ** רוזשא (געב. ביאַלקאָווער) ביאַלקאָווער פּאָלא **כמיעלניצקאַ** האַלינא	ביאַלקאָווער משה און פרוי מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Blady, Abraham and Esther (nee Szmaragd) Melbourne, Aust.	Szmaragd, Wolf and Chana (parents) Szmaragd, Josef and Izak (brothers) Szmaragd, Dora and Fred (sister-in-law and son) Blady, Levek and Frymet (parents)	שמאַראַגד וואָלף און חנה (עלטערן) שמאַראַגד יוסף און איזאק (ברודערס) שמאַראַגד דאָרא און פרעד (שוועגערין און זון) בלאַדי לעווק און פרימעט (עלטערן)	בלאַדי אברהם און אסתר (געב. שמאַראַגד) מעלבורן, אויסטראַליע
Blusztajn, Jacob Melbourne, Aust.	Blusztajn, Moshe (father) Blusztajn, Fajga (mother)	בלושטיין משה (פאַטער) בלושטיין פייגע (מוטער)	בלושטיין יעקב מעלבורן, אויסטראַליע
Blicblau, Mendel Lipman, Rozka and Tobcia Melbourne, Aust.	Blicblau, David-Lajb and Chaya-Frymet (parents) Blicblau, Shloma (brother)	בליצבלאו דוד-לייב און חיה-פרימעט (עלטערן) בליצבלאו שלמה (ברודער)	בליצבלאו מענדל, רוזשא, ליפמאן און טאַבע מעלבורן, אויסטראַליע
Bender, Szmul Lipo-Abraham Bender-Herckowicz, Anna Tabacznik-Herckowicz, Zosia Melbourne, Aust.	Bender, Fiszel and Nacha-Leah (parents) Bender, Laibisz (brother) and family Herckowicz, Shloma and Zysla (parents) Herckowicz, Berek, Moshe (brothers) and their families	בענדער פישל און נאכא-לאה (עלטערן) בענדער לייביש (בריידער) און פאַמיליע הערצקאָוויטש שלמה און זיסל (עלטערן) הערצקאָוויטש בערעק, משה (בריידער) און פאַמיליע	בענדער שמואל ליפע-אברהם בענדער אננא (געב. הערצקאָוויטש) טאַבאַטשניק זאַשא (געב. הערצקאָוויטש) מעלבורן, אויסטראַליע
Bermic, (Chaim) Henry Melbourne, Aust.	Bermic, Izaak (father) Bermic (nee Kaminski), Luba-Eleonora (mother) Bermic (nee Sztrauch), Mindl (wife) Bermic, Gershon (Gustaw) — son Bermic, Mordechai, David, Mendl (brothers) Bermic, Fela (sister) Pion, Berel (brother-in-law) Pion, Zipporah (their daughter)	בערמיץ איזאק (פאַטער) בערמיץ לובא-לעאַנאָרא (פון דער היים קאַמינסקי) — מוטער בערמיץ (געב. שטראַוך), מינדל (פרוי) בערמיץ גרשון (גוסטאַוו) — זון בערמיץ מרדכי, דוד, מענדל (בריידער) בערמיץ פעלא (שוועסטער) פיאָן בערל (שוואָגער) פיאָן צפורה (זייער מאַכטער)	בערמיץ (חיים) העניר מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבערקעט	פאַראיבערקער
Goldblum, Leibl and Rozka (nee Lasman) Melbourne, Aust.	Goldblum, Yankl and Cyrla (nee Giwerc) (parents) Goldblum, Rozka (sister) all from Piotrkow-Trybunalski)	גאָלדבלום יאַנקל און צירל געב. גיווערץ (עלטערן) גאָלדבלום רוזשקא (שוועסטער) — אלע פון פּיאָטרקוב־טריבונאַלסקי	גאָלדבלום לייבל און רוזשקע (געב. לאַסמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע
Lasman, Baruch Paris, France	Lasman, Max (father) Lasman, Chaya (mother) Lasman, Mania (sister) Lasman, Bina (sister)	לאַסמאַן מאַקס (פאָטער) לאַסמאַן חיה (מוטער) לאַסמאַן מאַניע (שוועסטער) לאַסמאַן בינע (שוועסטער)	לאַסמאַן ברוך פּאַריז, פראַנקרייך
Goldberg, Abraham and Cesia (nee Amatersztajn) Brajtberg, Hela (Amatersztajn) Amatersztajn, Abraham Zelmanowicz, Maryla (nee Goldberg) Melbourne, Aust.	Amatersztajn, Chaim (father) Amatersztajn, Cirla-Liba (mother) Goldberg, Herszl (father) Goldberg, Chaya-Yachet (mother) Goldberg, Esther (sister) Goldberg, Frajda (sister)	אַמאַטערשטיין חיים (פאָטער) אַמאַטערשטיין צירל־ליבע (מוטער) גאָלדבערג הערשל (פאָטער) גאָלדבערג חיה־יאַכעט (מוטער) גאָלדבערג אסתר (שוועסטער) גאָלדבערג פרייידא (שוועסטער)	גאָלדבערג אברהם און צעשע (געב. אַמאַטערשטיין) בריסבערג העלא (געב. אַמאַטערשטיין) אַמאַטערשטיין אברהם זעלמאַנאָוויטש מאַרילא (געב. גאָלדבערג) מעלבורן, אויסטראַליע
Goldenfein, Chaim Melbourne, Aust.	Goldenfein, Victor and Rifkah-Etel (parents) Goldenfein, Chava (sister) Goldenfein, Shmul and Berek (brothers) Tragsbetreger, Sheva	גאָלדענפיין וויקטאָר און רבקה־עטל (עלטערן) גאָלדענפיין חוה (שוועסטער) גאָלדענפיין שמול און בערעק (בריידער) טראַגסבעטרעגער שבע	גאָלדענפיין חיים מעלבורן, אויסטראַליע
Gombinski, David and Cesia (nee Weisman) Melbourne, Aust.	Gombinski, Nachman and Sarah (nee Pines) (parents) Weisman, Henoch and Rachela (nee Hamer) (parents)	גאָמבינסקי נחמן און שרה (געב. פּינעס) — עלטערן וויסמאַן העניך און רחל (געב. האַמער)	גאָמבינסקי דוד און צעשע (געב. וויסמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Gomplewicz, Szymon-Gecel Melbourne, Aust. Gomplewicz, Nachum France Gomplewicz, Hershl Argentina Gomplewicz, Chaja-Fajga (nee Wajsman) Melbourne, Aust. Wajsman, Shabsi-Gershon Sweden Wajsman, Mordechai-Mendl Israel Wajsman, Israel-Melech Sweden	Gomplewicz, Icek-David (father) Gomplewicz, Minie (mother) Gomplewicz, Toba (sister) and family Gomplewicz, Wolf (brother) and family Gomplewicz, Chana-Rifkah (sister) and family Gomplewicz, Esther-Zisl (sister) Wajsman, Jacob-David (father) Wajsman, Hinda-Rifka (mother)	**גאַמפּלעוויטש** יצחק-דוד (פאַטער) גאַמגלעוויטש מיניע (מוטער) גאַמפּלעוויטש טאַבע (שוועסטער) און פאַמיליע גאַמפּלעוויטש וואָלף (ברודער) און פאַמיליע גאַמפּלעוויטש חנה-רבקה (שוועסטער) און פאַמיליע גאַמפּלעוויטש אסתר-זיסל (שוועסטער) **וויסמאַן** יעקב-דוד (פאַטער) וויסמאַן הינדה-רבקה (מוטער)	גאַמפּלעוויטש שמעון-געצל מעלבורן, אויסטראַליע גאַמפּלעוויטש נחום פראַנקרייך גאַמפּלעוויטש הערשל ארגענטינע גאַמפּלעוויטש חיה-פייגע (געב. וויסמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע וויסמאַן שבתי-גרשון שוועדן וויסמאַן מרדכי-מענדל ישראל וויסמאַן ישראל-מלך שוועדן
Glanc, Cyrla Melbourne, Aust.	Zylberberg, Berisz Zylberberg, Leah Zylberberg, Itzchak Zylberberg, Josef Zylberberg, Sarah Zylberberg, Rifkah Zylberberg, Shlomo	**זילבערבערג** בעריש זילבערבערג לאה זילבערבערג יצחק זילבערבערג יוסף זילבערבערג שרה זילבערבערג רבקה זילבערבערג שלמה	גלאַנץ צירל (געב. זילבערבערג) מעלבורן, אויסטראַליע
Glass, Chaim-Szmul and Rozka Melbourne, Aust.	Glass, Israel (child) Glass, Chaya-Rajzel (mother) Glass, Mayer (brother) and family Glass, Yeruchim (brother) and family Glass, Shloma (brother) and son Glass, Itzchak (brother) and family Glass, Yoshua (brother) Zilberszpic, Hendl-Basia (sister) and family Gutman, Yehudith (sister) and family Rozenblum, Motel-Shulim and Esther (parents) Rozenblum, Isaac (brother) and family Rozenblum, Symcha and Josef (brothers)	**גלאַס** ישראל (קינד) גלאַס חנה-רייזל (מוטער) גלאַס מאיר (ברודער) און פאַמיליע גלאַס ירוחם (ברודער) און פאַמיליע גלאַס שלמה (ברודער) און זון גלאַס יצחק (ברודער) און פאַמיליע גלאַס יהושע (ברודער) **זילבערשפּיץ** הענדל-באשע (שוועסטער) און פאַמיליע **גוטמאַן** יהודית (שוועסטער) און פאַמיליע **ראָזענבלום** מאַטל-שלום (עלטערן) און אסתר ראָזענבלום אייזיק (ברודער) און פאַמיליע ראָזענבלום שמחה און יוסף (בריידער)	גלאַס חיים-שמואל און רוזשקע (געב. ראָזענבלום) מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Gnieslaw, Shloma Melbourne, Aust.	Gnieslaw, Itzchak (father) Gnieslaw, Perl (mother)	**גניעסלאַוו** יצחק (פאַטער) גניעסלאַוו פערל (מוטער)	גניעסלאַוו שלמה מעלבורן, אויסטראַליע
Granek, Israel-Moshe Melbourne, Aust.	Granek, Hershel and Fajga (parents) Granek, Bela, Rachel and Yenta (sisters)	**גראַנעק** הערשל און פייגע (עלטערן) גראַנעק בעלאַ, רחל און יענטע (שוועסטערן)	גראַנעק ישראל-משה מעלבורן, אויסטראַליע
Grundmann, A. (nee Guncburg) Melbourne, Aust.	Guncburg, Mozes (father) Guncburg, Rachel (nee Mazo) (mother) Guncburg, Fryda (sister) Guncburg, Joziek (brother) Mazo, Ilia and Naum (uncles)	**גינצבורג** משה (פאַטער) גינצבורג רחל (געב. מאַזע) — מוטער גינצבורג פרידא (שוועסטער) גינצבורג יוסף (ברודער) **מאַזע** איליע און נאַום (פעטערס)	גרונדמאַן א. (געב. גינצבורג) מעלבורן, אויסטראַליע
Grynbaum, Israel-Zelman Melbourne, Aust.	Grynbaum, Josef and Ruchla (parents) Grynbaum, Esther (sister)	גרינבוים יוסף און רחל (עלטערן) גרינבוים אסתר (שוועסטער)	גרינבוים ישראל-זלמן מעלבורן, אויסטראַליע
Grynbaum, Michal and Esther-Fajga (nee Hochman) Melbourne, Aust.	Grynbaum, Nathan and Bluma (parents) Hochman, Lezer and Ita (parents)	**גרינבוים** נאַטאַן און בלומע (עלטערן) **האָכמאַן** אליעזר און איטא (עלטערן)	גרינבוים מיכאל און אסתר-פייגע (געב. האָכמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע
Grynbaum, Mendel Melbourne, Aust.	Grynbaum, Itzchok and Ruda (parents) Grynbaum, Roza (sister)	**גרינבוים** יצחק און רודא (עלטערן) גרינבאום ראַזא (שוועסטער)	גרינבוים מענדל מעלבורן, אויסטראַליע
Grynberg, David Melbourne, Aust.	Grynberg, Josef and Rifkah (parents) Grynberg, Chaim-Moshe, Fajwl, Israel-Icchok, Herszl (brothers) and their families Grynberg, Brano and Deborah (sisters)	**גרינבערג** יוסף און רבקה (עלטערן) גרינבערג חיים-משה, פייוול, ישראל-יצחק, הערשל (בריידערס) און זייערע פאַמיליעס גרינבערג בראַנאַ און דבורה (שוועסטער)	גרינבערג דוד מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Ginter, Tobele Melbourne, Aust.	Grinberg, Noima and David and family Ginter, Menil and Gitl	גרינבערג נעמי און דוד און זייער משפּחה גינטער עמנואל און גיטל	גינטער טאַבעלע מעלבורן, אויסטראַליע
Greenberg, Lucy Melbourne, Aust.	Urbach, Moshe (father) Urbach, Roza (mother) Urbach, Joel (brother) Urbach, A. L. (grandparents) Cohn, I. M. (grandparents)	אורבאַך משה (פאַטער) אורבאַך ראָזא (מוטער) אורבאַך יואל (ברודער) אורבאַך א. ל. (זיידע־באָבע) קאָהן י. מ. (זיידע־באָבע)	גרינבערג לוסי מעלבורן, אויסטראַליע
Gelerman, Alexander Melbourne, Aust.	Gelerman, Binem Gelerman, Esther Gelerman, Sarah Gelerman, Baruch Gelerman, Miriam Gelerman, Chaya Gelerman, Mendel	געלערמאַן בינעם געלערמאַן אסתר געלערמאַן שרה געלערמאַן ברוך געלערמאַן מרים געלערמאַן חנה געלערמאַן מענדל	געלערמאַן אַלעקסאַנדער מעלבורן, אויסטראַליע
Dolinko, Luba (nee Lipski) and Lisman, Esther (nee Lipski) Melbourne, Aust.	Blanket, Chaya (grandmother) Lipski, Lajbysz (father) Lipski, Rajzl (mother) Lipski, Yechazkiel (brother) and family Lipski, Fiszel (brother) and family Blusztajn, Chana (nee Lipski) and family Lipski, Golda (sister) Lipski, Chaim-Itzchak (brother) Lipski, Moshe-Michael (brother)	בלאַנקעט חיה (באָבע) ליפסקי לייביש (פאַטער) ליפסקי רייזל (מוטער) ליפסקי יחזקאל (ברודער) ליפסקי פישל (ברודער) און פאַמיליע בלושטיין חנה (געב. ליפסקי) און פאַמיליע ליפסקי גאָלדע (שוועסטער) ליפסקי חיים־יצחק (ברודער) ליפסקי משה־מיכאל (ברודער)	דאָלינקא ליובא (געב. ליפסקי) ליסמאַן אסתר (געב. ליפסקי) מעלבורן, אויסטראַליע
Dziganski, H. and L. (nee Milrad) Melbourne, Aust.	Dziganski, Michael-Icek and Sarah (parents) Dziganski, Jacob (brother) and family Milrad, Shlomo and Esther (parents) Milrad, Zysman (brother) Milrad, Leon (brother) and family	דזשיגאַנסקי מיכאל־יצחק (פאַטער) דזשיגאַנסקי יעקב (ברודער) און פאַמיליע מילראַד שלמה און אסתר (עלטערן) מילראַד זיסמאַן (ברודער) מילראַד לעאָן (ברודער) און פאַמיליע	דזשיגאַנסקי ה. און ז. (געב. מילראַד) מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Deane, Wolf Melbourne, Aust.	Fabiszewicz, Jacob (father) Fabiszewicz, Sara-Leah (mother)	**פאַבישעוויטש** יעקב (פאַטער) פאַבישעוויטש שרה-לאה (מוטער)	דין וואלף מעלבורן, אויסטראליע
Dembinski, Marek Melbourne, Aust.	Dembinski, Chil-Shmul (father) Dembinski, Regina (nee Widerszal) (mother) Dembinski, Rutka (sister)	**דעמבינסקי** יחיאל-שמואל (פאַטער) דעמבינסקי רעגינא (געב. ווידערשאהל) — מוטער דעמבינסקי רוטקא (שוועסטער)	דעמבינסקי מאַרעק מעלבורן, אויסטראליע
Haber, Wolf and Genia (nee Yakubowicz) Pelman, Lala (nee Yakubowicz) Yakubowicz, Jacob Melbourne, Aust.	Yakubowicz, Ele-Fajwl and Brandl (parents) Yakubowicz, Blima, Hinda, Fajgele, Rutka (sisters) Yakubowicz, Lejzer-David (brother) Yakubowicz, Yankiel and Esther (grandparents) Yakubowicz, Shloma, Sarah and children Kaplan, Israel-David and Moshe-Yankl (sons) Przytycki, Hinda (aunty), Benjamin and family Bekerman, Roza (aunt), Chil and family Berman, Symcha-Lajb and Chaya (grandparents) Berman, Chemia and Sarah (uncle and aunt) Berman, Pinchas (uncle), Esther (aunty) and family Berman, Hershl (uncle), his wife and family	**יאַקובאָוויטש** עלע-פייוול און בריינדל (עלטערן) יאַקובאָוויטש בלימאַ, **הינדה**, פייגעלע, רוטקע (שוועסטערן) יאַקוואָוויטש אליעזר-דוד (ברודער) יאַקובאָוויטש יעקב און אסתר (אור-עלטערן) יאַקובאָוויטש שלמה, שרה און קינדער **קאַפלאַן** ישראל-דוד און משה-יאַנקעלע (זין) **פשיטיצקי** הינדע (מומע) בנימין און פאַמיליע **בעקערמאַן** רוזשע (מומע) יחיאל און פאַמיליע **בערמאַן** שמחה-לייב און חיה (אור-עלטערן) בערמאַן יחמיה און שרה (באַבע און זיידע) בערמאַן פנחס (פעטער), אסתר און פאַמיליע בערמאַן הערשל (פעטער), פרוי און פאַמיליע	האַבער וואלף און געניע (געב. יאַקובאָוויטש) פעלמאַן לאַלאַ (געב. יאַקובאָוויטש) יאַקובאָוויטש יעקב מעלבורן, אויסטראליע
Haberfield, Lusia (nee Hasman) Melbourne, Aust.	Hasman, Adam (father) Hasman, Rysio (brother)	**האַסמאַן** אדאם (פאַטער) האַסמאַן רישא (ברודער)	האַבערפעלד לושא (געב. האַסמאַן) מעלבורן, אויסטראליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Horowicz, Israel and Chana (nee Grynberg) Melbourne, Aust.	Horowicz, Jacob-Fajwel and Fajga (parents) Horowicz, Benjamin-Icek (brother), Pesa (sister-in-law) and children Horowicz, Shalom-Baruch (brother) Horowicz, Chaya (sister) Horowicz, Minia (sister) Grynberg, Lajbish and Cywia (parents) Grynberg, Pola (sister)	האָראָוויטש יעקב-פייוול און פייגע (עלטערן) האָראָוויטש בנימין-יצחק (ברודער), פּעסאַ (שוועגערין) און קינדער האָראָוויטש שלום-ברוך (ברודער) האָראָוויטש חיה (שוועסטער) האָראָוויטש מיניא (שוועסטער) גרינבערג לייביש און צביה (עלטערן) גרינבערג פּאָלאַ (שוועסטער)	האָראָוויטש ישראל און חנה (געב. גרינבערג) מעלבורן, אויסטראַליע
Herzberg, I. and T. Melbourne, Aust.	Herzberg, Abraham-Aba Herzberg, Toba Herzberg, Chemia Wajngarten (nee Herzberg), Hinda Shpaizer (nee Herzberg), Markulus Goldblit (nee Herzberg), Perl Herzberg, Chaim Wroblewski (nee Herzberg), Chana	הערצבערג אברהם-אבא הערצבערג טאָבע הערצבערג נחמיה ווינגאָרטען הינדא (געב. הערצבערג) שפּייזער מאַרקולוס (געב. הערצבערג) גאָלדבליט פּערל (געב. הערצבערג) הערצבערג חיים וואָרבלעווסקי חנה (געב. הערצבערג)	הערצבערג י. און ט. מעלבורן, אויסטראַליע
Widawski, Wigdor (son of Shmul and Fradl) Widawski, Jacob (son of Wigdor and Shajndl) Melbourne, Aust.	Widawski, Esther-Shaindel (wife of Wigdor and mother of Jacob) Widawski, Felicia (daughter of Wigdor and sister of Jacob) Widawski, Fradel (other of Wigdor and wife of Shmul Widawski) Widawski, Mordechai-Zelig (brother of Wigdor) and family Widawski, Leah (sister of Wigdor) and family Widawski, Esther (sister of Wigdor) and family Widawski, Chava (sister of Wigdor) and family	ווידאָווסקי אסתר-שיינדל (וויגדאָרם פרוי און יעקבם מוטער) ווידאָווסקי פעליציא (וויגדאָרם טאָכטער און יעקבם שוועסטער) ווידאָווסקי פּראָדל (וויגדאָרם מוטער און שמואל ווידאָווסקים פרוי) ווידאָווסקי מדרכי-זעליג (וויגדורם ברודער) און פאַמיליע ווידאָווסקי לאה (וויגדאָרם שוועסטער) און פאַמיליע ווידאָווסקי אסתר (וויגדאָם שוועסטער) און פאַמיליע ווידאָווסקי חוה (וויגדאָרם שוועסטער) און פאַמיליע	ווידאָווסקי וויגדאָר זון פון שמואל און פרוידל ווידאָווסקי יעקב זון פון וויגדאָר און שיינדל מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Wajser, Bluma (nee Gozdzik) Silberbach, Fela (nee Gozdzik) Melbourne, Aust.	Gozdzik, Ziskind and Riva (parents) Gozdzik, Hela and Guta (sisters) Gozdzik, Aron (brother)	גאָזדזשיק זיסקינד און ריווא (עלטערן) גאָזדזשיק העלא און גוטא (שוועסטערן) גאָזדזשיק אהרן (ברודער)	וויסער בלומא (געב. גאָזדזשיק) סילבערבאַך פעלא (געב. גאָזדזשיק) מעלבורן, אויסטראַליע
Weinberg, Izaak Melbourne, Aust.	Weinberg, Lajbisz (father) and family (from Pintchev)	ווינבערג לייביש (פאָטער) און פאַמיליע (פון פּינטשעוו)	ווינבערג איזאק מעלבורן, אויסטראַליע
Weizman, Sam and Jacob Melbourne, Aust.	Weizman, Moshe and Sarah (parents) Weizman, Miriam, Malka, Chava and Rose (sisters) Weizman, Myer (brother)	וויצמאַן משה און שרה (עלטערן) וויצמאַן מרים, מלכה, חוה און רוזשקע (שוועסטערן) וויצמאַן מאיר (ברודער)	וויצמאַן סעם און יעקב מעלבורן, אויסטראַליע
Wroblewski, Godl Melbourne, Aust.	Wroblewski, Moshe-Zalman and Pola (parents) Wroblewski, Pincus (brother) Wroblewski, Sarah-Leah	ווראָבלעווסקי משה-זלמן און פּאָלא (עלטערן) ווראָבלעווסקי פּנחס (ברודער) ווראָבלעווסקי שרה-לאה	ווראָבי (ווראָבלעווסקי) גודל מעלבורן, אויסטראַליע
Wisniewski, Chana (nee Wajnblum) Melbourne, Aust.	Wajnblum, Henech and Gitl (parents) Minz, Abraham (husband) Minz, Chaiml (son) Elenberg (nee Wajnblum), Rifkah (sister) Wajnblum, Yankiel (brother)	ווינבלום הענעך און גיטל (עלטערן) מינץ אברהם (מאַן) מינץ חיים'ל (זון) עלענבערג רבקה (געב. ווינבלום) — שוועסטער ווינבלום יעקב (ברודער)	ווישניעווסקי חנה (געב. ווינבלום) מעלבורן, אויסטראַליע
Zandberg, Baruch Melbourne, Aust.	Zandberg, Israel and family	זאַנדבערג ישראל און פאַמיליע	זאַנדבערג ברוך מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Zajac, Szmul and Dorka (nee Rajzbaum) Melbourne, Aust.	Zajac, Shymon and Basia (parents) Zajac, Nusen (brother) and family Zajac, Rajzl (sister), Symcha and children Zajac, Benjamin (brother) Zajac, Cirl (sister) Rechtman, Dora Grincwajg, Rifkah (sister) and family Rajzbaum, Arisz-Ber and Chana (parents) Rajzbaum, Pesa, Szajndla, Esther, Tobcia (sisters) Rajzbaum, Lajb (brother)	זאיאַנץ שמעון און באשע (עלטערן) זאיאַנץ נתן (ברודער) און פאַמיליע זאיאַנץ רייזל (שוועסטער), שמחה און קינדער זאיאַנץ בנימין (ברודער) זאיאַנץ צירל (שוועסטער) רעכטמאַן דאָרא גרינצוויג רבקה (שוועסטער) און פאַמיליע רייזבאום אריש-בער און חנה (עלטערן) רייזבאום פּעסא, שיינדל, אסתר, טאַבטשע (שוועסטערן) רייזבאום לייב (ברודער)	זאיאַנץ שמואל און דאָרקא (געב. רייזבוים) מעלבורן, אויסטראַליע
Zalcberg, Leibusz-Baruch Zalbe, Leon Melbourne, Aust.	Zalcberg, Jacob-David and Chaya-Bluma (parents) Zalcberg (nee Konsker), Sarah-Szaindl (wife) Zalcberg, Chaim (son) Zalcberg, Minka (daughter) Zalcberg, Bina (sister) Zalcberg, Etel (sister) Zalcberg, Iczko (brother) Zalcberg, Simone (niece) Sztal (nee Zalcberg), Miriam-Hinda (sister) Sztal, Yehiel (brother-in-law) Sztal, Chaya-Malka and Sarah-Leah (nieces) Lipski (nee Zalcberg), Faige Laia (sister) Lipski, Lezer (brother-in-law) Lipski, Bluma and Yochvet (neices) Konsker, Yudel-Leib and Raizla (in-laws) Konsker, Leah sister-in-law) Yakubowicz, Moshe-Wolf (uncle) and Balcia (aunty) and children	זאַלצבערג יעקב-דוד און חיה-בלומע (עלטערן) זאַלצבערג שרה-שיינדל (געב. קאַנסקער) — פרוי זאַלצבערג חיים (זון) זאַלצבערג מינקא (טאָכטער) זאַלצבערג בינא (שוועסטער) זאַלצבערג עטל (שוועסטער) זאַלצבערג איטשקא (ברודער) זאַלצבערג שימאַנע (ברידערן-טאָכטער) שטאַל מרים-הינדא (געב. זאַלצבערג) - שוועסטער שטאַל יחיאל (שוויאַגער) שטאַל חיה-מלכה און שרה-לאה (שוועסטערן-קינדער) ליפסקי פייגע לאה (געבוירן זאַלצבערג) — שוועסטער ליפסקי אליעזר (שוויאַגער) ליפסקי בלומא און יוכבד (שוועסטערן-קינדער) קאַנסקער יידל-לייב און רייזל (שוויגער) קאַנסקער לאה (שוועגערין) יאַקובאַוויטש משה-וואָלף (פעטער) און בילה (מומע) און קינדער	זאַלצבערג לייביש-ברוך זאַלבע לעאָן מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Zybersztajn, Kuba and Sura Melbourne, Aust.	Zylbersztajn, David and Sarah (parents)	זילבערשטיין דוד און שרה (עלטערן)	זילבערשטיין קובא און שרה מעלבורן, אויסטראליע
Zelwer, Yechazkiel and Malka (nee Smorodlna) Melb., Aust.	Smorodina, Abraham and Chana (parents) Kozlowski (nee Smorodina), brother-in-law, and Chana Smorodina, Reuben, Mendel and Chaskiel-Kohn (brothers) elwer, Gitl-Rivka (mother) Zelwer, Reuben-Leon (brother) Zelwer, Bela (sister)	סמאַראַדינאַ אברהם און חנה (עלטערן) קאַזלאַווסקי רבקה (געב. סמאַראַדינאַ), שוואַגער און חנה סמאַראַדינאַ ראובן, מענדל און יחזקאל קאַהן (ברידער) זעלווער גיטל-רבקה (מוטער) זעלווער ראובן-לייב (ברודער) זעלווער ביילע (שוועסטער)	זעלווער יחזקאל און מלכה (געב. סמאַראַדינאַ) מעלבורן, אויסטראליע
Zelcer, Chaim, Melb., Aust.	Zelcer, Jacob and Rivka, their children: Symcha, Tauba, Shulem, Malka, Hershl and families	זעלצער יעקב און רבקה, זייערע קינדער שמחה, טאַבע, שלום. מלכה, הערשל און משפּחה	זעלצער חיים מעלבורן, אויסטראליע
Rzulicki, Moshe Melbourne, Aust.	Rzulicki, Jacob-David and Zelda (parents) Rzulicki, Lajbl (brother) Rzulicki, Esther (sister) Silverberg, Leon (brother-in-law)	זשוליצקי יעקב-דוד און זעלדע (עלטערן) זשוליצקי לייבל (ברודער) זשוליצקי אסתר (שוועסטער) זילבערבערג לעאָן (שוואַגער)	זשוליצקי משה מעלבורן, אויסטראליע
Tabacznik, Josef Melbourne, Aust.	Tabacznik, Ita-Cirla (mother) Tabacznik, Moshe-David (brother) Tabacznik, Rifkah-Rachel (sister) Polanski, Fajwel (brother)	טאַבאַטשניק איטא-צירל (מוטער) טאַבאַטשניק משה-דוד (ברודער) טאַבאַטשניק רבקה-רחל (שוועסטער) פּאָלאַנסקי פייוול (ברודער)	טאַבאַטשניק יוסף מעלבורן, אויסטראליע
Chmura, Chaim Melbourne, Aust.	Chmura, Abraham-Mordechai (father) (lived in Pabianice)	כמורא אברהם-מרדכי (פאַטער) — געלעבט אין פּאַביאַניץ	כמורא חיים מעלבורן, אויסטראליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Light, Bronka (nee Eisman) Melbourne, Aust.	Eisman, Menachem-Mendl Eisman, Chava-Mariem (nee Lidzbarski) Eisman, Moshe-Shulem Eisman, Abraham-Naftali-Israel Eisman, Nachman Eisman, Szymon-Rachmiel Eisman, Idus-Mayer Eisman (nee Stahl), Hinda-Rachel Eisman, Faige-Nechamele Eisman, Ryvka Eisman (nee Dabek), Sarah Eisman, Roysele Eisman, Freydele	**אייסמאַן** מנחם מענדל אייסמאַן חוה-מרים (געב. לידזבאַרסקי) אייסמאַן משה-שלום אייסמאַן אברהם-נפתלי-ישראל אייסמאַן נחמן אייסמאַן שמעון-ירחמיאל אייסמאַן יידל-מאיר אייסמאַן הינדא-רחל (געב. סטאַהל) אייסמאַן פייגע-נחמה'לע אייסמאַן רבקה אייסמאַן שרה (געב. דאַמבעק) אייסמאַן רויזעלע אייסמאַן פרידעלע	לייט בראָנקא (געב. אייסמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע
	Lidzbarski, Shlomo-Zalman Lidzbarski (Yelinowicz), Bayla Lidzbarski (Kasriel), Hinda Lidzbarski, Szyja Lidzbarski, Josef Lidzbarski, Abraham Lidzbarski, Moshe	**לידזבאַרסקי** שלמה-זלמן לידזבאַרסקי ביילע (געב. יעלינאָוויטש) לידזבאַרסקי הינדא (געב. קאַסריעל) לידזבאַרסקי שיע לידזבאַרסקי יוסף לידזבאַרסקי אברהם לידזבאַרסקי משה	
	Kasriel, Moshe Kasriel, Abraham Kasriel, Rachelka	**קאַסריעל** משה קאַסריעל אברהם קאַסריעל רחל'ע	
	Lidzbarski (Dawidowicz), Hinia Lidzbarski, Beniek Lidzbarski, Jerzyk	**לידזבאַרסקי** העניע (געב. דאַווידאָוויטש) לידזבאַרסקי בענישק לידזבאַרסקי יעזשיק	
	Prywes, Moniek Prywes (Lidzbarski), Eda Prywes, Adash Prywes, Rachelka	**פריוועס** מאַניעק פריוועס עדא (געב. לידזבאַרסקי) פריוועס אַדאַש פריוועס רחל'ע	
	Israelowicz (Lidzbarski), Ryvka Israelowicz, Adam	**איזראַעלאָוויטש** רבקה (געב. לידזבאַרסקי) איזאַעלאָוויטש אַדאַם	

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Light, Meyer and Lichtenstein, Yerachmiel Melbourne, Aust.	Lichtenstein, Itzchak Lichtenstein (nee Zoland), Esther-Rajzl Lichtenstein (nee Portnoy), Sarah Lichtenstein, Bronia-Bracha Lichtenstein, Fajwel-Szraga Lichtenstein, Josef	ליכטענשטיין יצחק ליכטענשטיין אסתר-רייזל (געב. זאַלאַנד) ליכטענשטיין שרה (געב. פּאַרטנוי) ליכטענשטיין בראַניאַ-ברכה ליכטענשטיין פייוול-שרגא ליכטענשטיין יוסף	לייט מאיר ליכטענשטיין ירחמיאל מעלבורן, אויסטראַליע
Lichtenstein, Sarah (nee Gendlish) Melbourne, Aust.	Gendlish, Meir Gendlish (nee Chmielewski), Chana Gendlish, Esther Kosowski (nee Gendlish), Chaya-Bluma Kosowski, Chaim Kosowski, Chaim (baby son of Chaya)	גענדליש מאיר גענדליש חנה (געב. כמיעלעווסקי) קאַסאַווסקאַ חיה-בלומע (געב. גענדליש) קאַסאַווסקי חיים קאַסאַווסקי חיים (זונעלע פון חיה)	ליכטענשטיין שרה (געב. גענדליש)
J. Landsberg Melbourne, Aust.	Landsberg familys Goldfarb familys	לאַנדסבערג - משפּחה גאָלדפאַרב - משפּחה	י. לאַנדסבערג מעלבורן, אויסטראַליע
Lipp, Karol Melbourne, Aust.	Lipszyc, Chana-Fajga (mother) — wife of Noach Lipszyc, Szmulek (brother) — son of Noach	ליפשיץ חנה-פייגע (מוטער) — נח'ס פרוי ליפשיץ שמואל (ברודער) — נח'ס זון	ליפ קאַראָל מעלבורן, אויסטראַליע
Lipski, Icek and Chaim Brisbane, Australia Lipski, Itka (nee Bacharzyna) Brisbane, Australia	Lipski, Benjamin-Leizer (father) Lipski (nee Zalcberg), Fajge-Leah (mother) Lipski, Bluma and Yochvet (sisters) Bacharzyna, Iser (father) Bacharzyna, Chana (mother), sisters and family	ליפסקי בנימין-לייזער (פאַטער) ליפסקי פייגע - לאה (געב. זאַלצבערג) — מוטער ליפסקי בלימע און יוכבד (שוועסטער) באַכאַזשינאַ איסר (פאַטער) באַכאַזשינאַ חנה (מוטער) שוועסטערס און פאַמיליע	ליפסקי יצחק און חיים בריזביין, אויסטראַליע ליפסקי יטקע (געב. באַכאַזשינאַ) בריזביין, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Lipszyc Melbourne, Aust.	Lipszyc, Jacob and Malka (parents) Lipszyc, Carola (sister)	**ליפשיץ** יעקב און מלכה (עלטערן) ליפשיץ קאַראַלאַ (שוועסטער)	ליפשיץ מעלבורן, אויסטראַליע
Lewit, Julian Melbourne, Aust.	Lewit, Josef-Hilel Lewit, Cecilia-Mary	**לעוויט** יוסף-הלל לעוויט צעציליע-מערי	לעוויט יוליאַן מעלבורן, אויסטראַליע
Manowicz, Leon and Basia (nee Szlezynger) Melbourne, Aust.	Manowicz, Wolf and Regina (parents) Manowicz, Icek (brother) Szlezynger, Shmul and Tauba (parents) Szlezynger, Leon and Bernard (brothers) Szlezynger, Sarah (sister)	**מאַנאַוויטש** וואַלף און רעגינאַ (עלטערן) מאַנאַוויטש יצחק (ברודער) **שלעזינגער** שמואל און טאַבע (עלטערן) שלעזינגער לעאָן, בערנאַרד (בריידער) שלעזינגער שרה (שוועסטער)	מאַנאַוויטש לעאָן און באַשע (געב. שלעזינגער) מעלבורן, אויסטראַליע
Mariampolski, I. Melbourne, Aust.	Mariampolski, Aaron and Chava-Ryvka (parents) Mariampolski, Shmul (brother)	**מאַריאַמפּאָלסקי** אהרן און חוה-רבקה (עלטערן) מאַריאַמפּאָלסקי שמואל (ברודער)	מאַריאַמפּאָלסקי י. מעלבורן, אויסטראַליע
Mydlarz, G. Melbourne, Aust.	Mydlarz (nee Kersz), Szajndla (wife) Mydlarz, Jacob-Josef (son) Mydlarz, Chaya-Ita (daughter) Mydlarz, Chaim-Hilel (son) Zajanczkowski (nee Mydlarz), Renia (sister) and her three children Mydlarz, Chanania (brother)	**מידלאַזש** שיינדל (געב. קערש) — פרוי מידלאַזש יעקב-יוסף (זון) מידלאַזש חיה-איטע (טאָכטער) מידלאַזש חיים-הלל (זון) **זאַיאַנטשקאָווסקי** רעניע (געב. מידלאַזש)—שוועסטער און אירע דריי קינדער מידלאַזש חנניה (ברודער)	מידלאַזש ג. מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Michowski, Mietek and Gita Melbourne, Aust.	Michowski, Majlech and Prywa (parents) Michowski, Moshe (brother), Sarah and family Michowski, Zalmo (brother), Roza and children Michowski, Itzio, Benek, Abramek (brothers)	**מיכאַווסקי** מלך און פריווע (עלטערן) מיכאַווסקי משה (ברודער) שרה און פאַמיליע מיכאַווסקי זלמן (ברודער), רוזשא און קינדער מיכאַווסקי איטשע, בענעק, אַבראַמעק (בריידערן)	מיכאַווסקי מיעטעק און גיטא מעלבורן, אויסטראַליע
Mills, H. Melbourne, Aust.	Milsztajn, Jacob-David and Czarna-Deborah (parents) Milsztajn, Rachcia (sister) Milsztajn, Hanka (sister) Milsztajn, Itka (sister)	**מילשטיין** יעקב-דוד און טשאַרנאַ-דבורה (עלטערן) מילשטיין רחל מילשטיין האַנקאַ מילשטיין איטקאַ	מיללס (מילשטיין) הערש-לייב מעלבורן, אויסטראַליע
Mer, Shmuel Melbourne, Aust.	Mer, Awigdor Mer, Sarah Mer, Chava	**מער** אביגדור מער שרה מער חוה	מער שמואל מעלבורן, אויסטראַליע
Najman, Levi-Itzchak and Dobe (nee Feldman) Bellevue Hill, N.S.W.	Najman, Jankel and Szajndel (parents) Brothers and Sisters: Josif, Lajzer-Chill, Channa, Haja, Nacha, Udel, Bina, Raca, David-Zis, Szmul, Rywka-Miriam Feldman, Mojshe and Chaja (parents) Berl, Tojwio, Szmul, Icek (brothers) Rywka-Laja, Zysla, Frymet, Cypa, Genia, Ruchla (sisters)	**נײמאַן** יעקב און שיינדל (עלטערן) בריידער און שוועסטער: יוסף, לייזער-יחיאל, חנה. חיה, נאַבע, אַדיל, בינע, ראַצע, דוד-זיס, שמואל, רבקה-מרים **פעלדמאַן** משה און חיה (עלטערן) בערל, טוביה, שמואל, איציק (בריידער) רבקה-לאה, זיסל, פרימעט, טשיפּע, געניע, רחל (שוועסטער)	נײמאַן לוי-יצחק און דאַבע (געב. פעלדמאַן) בעלוויו היל, נ.ס.וו.
Silman, Israel and Esther Melbourne, Aust.	Sylman, Jonathan (father) Sylman, Yohevet (mother) Sylman, Cyrl (sister) Sylman, Nachama (aunt) and family Fogel, Cyrl (aunt) and family	**סילמאַן** יהונתן (פאַטער) סילמאַן יוכבד (מוטער) סילמאַן צירל (שוועסטער) סילמאַן נחמה (מומע) און פאַמיליע **פאָגעל** צירל (מומע) און פאַמיליע	סילמאַן ישראל און אסתר מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Nusbaum, Boruch Melbourne, Aust.	Nusbaum, Rachel (mother) Nusbaum, Golda-Eugenia (wife) Nusbaum, Josef (son) (grandfather) Nusbaum, Eliezer-Wolf Caruk, Szymon (grandfather) Nusbaum, Pinkus, Moshe (uncles) and their children Najszatan, Israel (uncle), Tzipora (aunt) and their children Klajnman, Wolf (brother-in-law), Szajne and their five sons Zylberberg, Hersz-Mayer Zylberberg, Leah Zylberberg, Mendel (baby boy — first victim in Lodz) Jochlewicz, Mordechai (brother-in-law), his wife Fajga and their fourteen children Jawerbaum, Szmul-Mayer (uncle), Esther (aunt) and their eight children Zalcberg, Yechezkiel (brother-in-law) Zalcberg (nee Kleinman), Toba (sister-in-law) Zalcberg, Chava (their daughter)	נוסבוים רחל (מוטער) נוסבוים גאַלדע-עוגעניא (פרוי) נוסבוים יוסף (זון) נוסבוים אליעזר וואָלף (זיידע) צאַרוק שמעון (זיידע) נוסבוים פנחס, משה (פעטערס) און זייערע קינדער ניישאַטאַן ישראל (פעטער) צפורה (מומע) און זייערע קינדער קליינמאַן וואָלף (שוואָגער), שיינע און זייערע 5 זין זילבערבערג הערש-מאיר זילבערבערג לאה זילבערבערג מענדל (א קינד פון דער משפחה) — ערשטער קרבן אין לאַדזש יאַכלעוויטש מרדכי (שוואָגער), זיין פרוי פייגע און זייערע 14 קינדער יאַוערבוים שמואל-מאיר (פעטער), אסתר (מומע) און זייערע 8 קינדער זאַלצבערג יחזקאל (שוואָגער) זאַלצבערג טויבע (שוועגערין) זאַלצבערג חוה (זייערע קינדער)	נוסבוים ברוך (מאַטעלע) מעלבורן, אויסטראַליע
Steel, Max (Sztal) Widawski, Sonia Melbourne, Aust.	Widawski (nee Landau), Chevet (mother) Sztal, Lajbish, Wolf, (brothers) Sztal, Chana (sister) Sztal, Esther-Bino (niece) Zalcberg, Brucha (sister) Zalcberg, Jacob and Chaskiel (nephew) Sztal, Andzia (nee Fajner) (sister-in-law) Sztal, David (brother-in-law)	וויראַווסקי יוכבד (געב. לאנדאו) — מוטער שטאַל לייביש, וואָלף (ברידער) שטאַל חנה (שוועסטער) שטאַל אסתר-בינע (שוועסטערן-קינדער) זאַלצבערג ברכה (שוועסטער) זאַלצבערג יעקב און יחזקאל (שוועסטערן-קינדער) שטאַל חוה (געב. פיינער) — שוועגערין שטאַל דוד (שוואָגער)	סטיל (שטאַל) מאַקס און סאַניא (געב. ווידאַווסקי) מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Sosnowski, Abraham Melbourne, Aust.	Sosnowski, Brajndl (wife) Sosnowski, Israel (son) Sosnowski, Moshele (son) Sosnowski, Lajzer (brother) Sosnowski, Ryvka (sister-in-law) Sosnowski, Berl Sosnowski, Israel Sosnowski, Shaya Sosnowski, Shajndel Skrobocki (nee Sosnowski), Hinda-Golda (sister)	סאָסנאָווסקי בריינדל (פרוי) סאָסנאָווסקי ישראל (זון) סאָסנאָווסקי משה'לע (זון) סאָסנאָווסקי לייזער (ברודער) סאָסנאָווסקי רבקה (שוועגערין) סאָסנאָווסקי בערל סאָסנאָווסקי ישראל סאָסנאָווסקי שאיע סאָסנאָווסיקי שיינדל סקראָבאָצקי הינדע-גאָלדע (געב. סאָסנאָווסקי) — שוועסטער	סאָסנאָווסקי אברהם מעלבורן, אויסטראַליע
Rojzman, Henry Melbourne, Aust.	Rojzman, Symcha (father) Rojzman, Berta (mother) Rojzman, Rega (sister) Rojzman, Leon (brother) Rojzman, Mietek (brother)	רויזמאַן שמחה (פאָטער) רויזמאַן בערטאַ (מוטער) רויזמאַן רעגאַ (שוועסטער) רויזמאַן לעאָן (ברודער) רויזמאַן מיעטעק (ברודער)	רויזמאַן הענרי מעלבורן, אויסטראַליע
Erdynast, Isaac and Dosia (nee Erster) Melbourne, Aust.	Erdynast, Aron-Aba and Rachel (parents) Erdynast, Hersh-Leizor, Moshe and David (brothers) Erster, Moshe-Yechezkiel and Frymet (parents) Erster, Itzchak-Mordechai (brother)	ערדינאַסט אהרן-אבא און רחל (עלטערן) ערדינאַסט הערש-לייזער, משה און דוד (בריידער) ערסטער משה-יחזקאל און פרימעט (עלטערן) ערסטער יצחק-מרדכי (ברודער)	ערדינאַסט יצחק און דאָשא (געב. ערסטער) מעלבורן, אויסטראַליע
Ehrenberg, Genia (nee Lipski) Melbourne, Aust.	Lipski, Hersz (father) Lipski (nee Zychlinski), Esther (mother) Skornik (nee Lipski), Sala (sister) Gutgold (nee Lipski), Gucia (sister) Lipski, Zygmunt, Jacob, Daniel (brothers)	ליפסקי הערש (פאָטער) ליפסקי אסתר (געב. זשיכלינסקי) — מוטער סקורניק סאַלאַ (געב. ליפסקי) — שוועסטער גוטגאָלד גוטשע (געב. ליפסקי) — שוועסטער ליפסקי זיגמונט, יעקב, דניאל, (בריידער)	ערענבערג געניא (געב. ליפסקי) מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Fidler, B. Melbourne, Aust.	Fidler, Itzchak and Dinah (parents) Kojlnbrener (nee Fidler), Sarah (sister) Kojlnbrener, Chaim (brother-in-law) Kojlnbrener, Chayele (niece)	פידלער יצחק און דינה (עלטערן) קוילנבּרענער שרה (געב. פידלער) — שוועסטער קוילנבּרענער חיים (שוואַגער) קוילנבּרענער חיה'לע (פּלימעניצע)	פידלער ברוך מעלבורן, אויסטראַליע
Fine, John Melbourne, Aust.	Fajn, Mechel (father) Fajn, Miriam (mother) Fajn, Moniek (brother) Fajn, Ida (sister)	פיין מיכאל (פאַטער) פיין מרים (מוטער) פיין מאַניעק (ברודער) פיין אידא (שוועסטער)	פיין דושאַן מעלבורן, אויסטראַליע
Fajnkind, Chaskiel and Sala (nee Bugerman) Melbourne, Aust.	Fajnkind, Berl and Fajga (parents) Burgerman, Abraham and Leah (parents) Fajnkind (brothers and sisters): Wanda, Itzchok, Abraham, Blima, Isoscher, Raizl, Fraidl, Gitl, Esther, Moshe	פיינקינד בערל און פייגע (עלטערן) בורגערמאַן אברהם און לאה (עלטערן) פיינקינד (בריידער און שוועסטער: וואַנדא, יצחק, אברהם, בלומע, יששכר, רייזל, פריידל, גיטל, אסתר, משה	פיינקינד יחזקאל און שפּרינצע (סאַלע) (געב. בורגערמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע
Friede, M. Melbourne, Aust.	Friede, Faywel (father) Friede, Perel (mother) Friede, Abe (brother)	פרידע פייוול (פאַטער) פרידע פערל (מוטער) פרידע אבא (ברודער)	פריד משה מעלבורן, אויסטראַליע
Fryde, Leon Melbourne, Aust.	Fryde, Nuchem (father) Fryde, Anna (mother)	פרידע נחום (פאַטער) פרידע אַנא (מוטער)	פרייד לעאָן מעלבורן, אויסטראַליע
Freitag, Szaja Melbourne, Aust.	Freitag familys	פרייטאַג פאַמיליעס	פרייטאַג ישעיה מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Felman, Moshe and Esther Melbourne, Aust.	Felman, Fishl and Hinda (parents) Felman, Shmul, Yosl and Machl (brothers) Felman, Esther (sister) Zalcman (nee Felman), Rajzl (sister) and children Felman family	**פעלמאַן** פישל און הינדא (עלטערן) פעלמאַן שמואל, יסוף און מיכאל (ברידער) פעלמאַן אסתר (שוועסטער) **זאַלצמאַן** רייזל (געב. פעלמאַן) — (שוועסטער) און קינדער. **פעלמאַן־משפּחה**	פעלמאַן משה און אסתר מעלבורן, אויסטראַליע
Paw, Aron and Gisha (nee Konwizor) Melbourne, Aust.	Paw, Hersz and Etl (parents) and family Konwizor, Abraham and Mary (parents) sisters and brothers: Yospa-Leah, Shlomo, Chaya, Josef, Gitl, Hershl, Nachman, Gitele, Vily, Josef, Michael, Lajbl, Zurech, Chaya	**פאַו** הערש און עטל (עלטערן) און אַלע מיינע אומגעקומענע קרובים **קאַנוויזאַר** אברהם און מערי (עלטערן) שוועסטער און ברידער: יאַספּאַ־לאה, שלמה, חיה, יוסף, גיטל, הערשל, נחמן, גיטעלע, ווילי, יוסף, מיכאל, לייבל, זרח און חיה	פאַו אהרן און גישע (געב. קאַנוויזאַר) מעלבורן, אויסטראַליע
Patt, Abraham Melbourne, Aust.	Patt, Alte-Priwe (mother) Patt, Masha (sister)	**פאַט** אַלטע־פריווע (מוטער) פאַט מאַשע (שוועסטער)	פאַט אברהם מעלבורן, אויסטראַליע
Parker, Solomon Melbourne, Aust.	Pokrzywa, David (father) Pokrzywa, Bluma (mother) Pokrzywa, Hersh-Leib (brother) Pokrzywa, Hela (sister) Cwajg, Fela (sister, perished in France)	**פאַקשיווא** דוד (פאַטער) פאַקשיווא בלומא (מוטער) פאַקשיווא הערש־לייב (ברודער) פאַקשיווא העלא (שוועסטער) **צוויג** פעלא (שוועסטער, אומ־געקומען אין פראַנקרייך)	פאַרקער (פאַקשיווא) שלמה מעלבורן, אויסטראַליע
Zucker, Chuma (Sieradzki) (nee Gingold) Sydney, N.S.W., Australia	Gingold, Aron-Naftali Gingold (nee Lidzbarski), Sarah Gingold, Abraham-Moshe Gingold, Luzer Gingold, Masha-Rochele Sieradzki, David Sieradzki, Shulamith	**גינגאַלד** אהרן נפתלי גינגאַלד שרה (געב. לידזבאַרסקי) גינגאַלד אברהם־משה גינגאַלד לוזער גינגאַלד מאַשא־רחל'ע **שעראַדזקי** דוד שעראַדזקי שולמית	צוקער־שעראַדזקי נחמה (געב. גינגאַלד) דאַוער הייטס, נ.ס.וו. אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Cytrynowski, Itzchak and Ruth (nee Kusher) Mydlarz, Raizl (nee Kushner) Melbourne, Aust. Cytrynowski, Israel Buenos-Aires, Argentina	Cytrynowski, Abraham-Chaim and Chava-Nechama (parents) and family Kusher, Fishel and Pesa (parents) and family Brothers and Sisters and family	**ציטרינאַווסקי** אברהם־חיים און חוה־נחמה (עלטערן) און משפּחה **קושער** פישל און פּעסע (עלטערן) און משפּחה ברידערס און שוועסטערס און זייערע פאַמיליעס	ציטרינאַווסקי יצחק און רות (געב. קושער) מידלאַזש רייזל (געב. קושער) מעלבורן, אויסטראַליע
Kozlowski, Uszer Melbourne, Aust.	Kozlowski, Yoshua (father) Kozlowski (nee Zajac), Rachel (mother) Kozlowski, Abraham and Fishel (brothers) Kozlowski, Anka (sister) Hochszpigel, Regina	**קאַזלאַווסקי** יהושע (פאַטער) קאַזלאַווסקי רחל (געב. זאיאַנץ) — מוטער קאַזלאַווסקי אברהם און פישל (ברידער) קאַזלאַווסקי אַנקאַ (שוועסטער) **האָכשפּיגעל** (רעגינאַ)	קאַזלאַווסקי אשר מעלבורן, אויסטראַליע
Kamieniecki, Beno and Regina (nee Sztrauch) Sztrauch, Szlamek Melbourne, Aust.	Sztrauch, David-Layzer Sztrauch, Hinda-Gela Sztrauch, Noah Sztrauch, Moshe Sztrauch, Shymon Fridman, Israel-Itche Fridman (nee Sztrauch), Henia Kamieniecki, Hersh Kamieniecki, Royza Kamieniecki, Abraham Drajhorn, Hinda-Mindl Drajhorn, Abraham Drajhorn, Chil Pakula, Zajnwl Pakula, Sarah	**שטראָוך** דוד־לייזער שטראָוך הינדע־געלע שטראָוך נח שטראָוך משה שטראָוך שמעון **פרידמאַן** ישראל־איטשע פרידמאַן הענע (געב. שטראָוך) **קאַמיניעצקי** הערש קאַמיניעצקי רויזע קאַמיניעצקי אברהם **דרייהאָרן** הינדע־מינדל דרייהאָרן אברהם דרייהאָרן יחיאל **פּאַקולאַ** זיינוול פּאַקולאַ שרה	קאַמיניעצקי בענאַ און רעגינאַ (געב. שטראָוך) שטראָוך שלמה מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Kalus (Kaluszyner), Stefan Melbourne, Aust.	Kaluszyner, Abraham-Mendel (father) Kaluszyner, Ruchla (mother) Kaluszyner, Jacob (brother) Kaluszyner, Nathan (brother) Kaluszyner, Leon (brother) Kaluszyner, Guta (sister)	קאַלושינער אברהם-מענדל (פאַטער) קאַלושינער רחל (מוטער) קאַלושינער יעקב (ברודער) קאַלושינער נתן (ברודער) קאַלושינער לעאָן (ברודער) קאַלושינער גוטא (שוועסטער)	קאַלום (קאַלושינער) סטעפאַן מעלבורן, אויסטראַליע
Kaluszyner, Baruch and Ita Melbourne, Aust.	Waks, Israel-David and Rifkah (parents) Lichtensztajn and family (uncles) Kaluszyner, Zajnwl and Sarah-Brajndl (parents) Kaluszyner, Frimet (sister) Goldsztajn, Frajda (nee Kaluszyner) (sister) and family Kuszmierski and families (lucles)	וואַקס ישראל-דוד און רבקה (עלטערן) ליכטענשטיין און פאַמיליע (פעטערם) קאַלושינער זיינוול און שרה-ברײַנדל (עלטערן) קאַלושינער פרימעט (שוועסטער) גאָלדשטיין פריידע (געבוירן קאַלושינער) — שוועסטער און פאַמיליע קושמיערסקי און פאַמיליע (פעטערם)	קאַנעווקא בראַניא (געב. לאַסמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע
Konewka, Bronia (nee Lasman) Melbourne, Aust.	Lasman, Jacob and Fela (parents) Lasman, Abraham (brother) Lasman, Leon (brother) Lasman, Frania (sister)	לאַסמאַן יעקב און פעלא (עלטערן) לאַסמאַן אברהם (ברודער) לאַסמאַן פראַניא (שוועסטער) לאַסמאַן לעאָן (ברודער)	
Klocman, Fajwel-Shraga Melbourne, Aust.	Klocman, Mayer-Benjamin and Frajda (parents) sisters: Golda, Rachel, Rywka, Sarah, Chana and their families brothers. Abraham, Aaron, David and their families Klocman (nee Shainfarber), Malka (wife) Klocman, Jacob (son) Shainfarber, Moshe and his wife (parents)	קלאַצמאַן מאיר-בנימין און פריידע (עלטערן) שוועסטערן: גאָלדע, רחל, רבקה, שרה, חנה און זייערע פאַמיליעס בריידער: אברהם, אהרן, דוד און זייערע פאַמיליעס קלאַצמאַן מלכה (געב. שיינפאַרבער) — פרוי קלאַצמאַן יעקב (זון) שיינפאַרבער משה און פרוי (עלטערן)	קלאַצמאַן פייוול שראַגא מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Kleczewski, Majlech Kleczewski, Chava (nee Szwarc) Melbourne, Aust.	Kleczewski, Ryvka (sister) Kleczewski, Sima (sister) and family Kleczewski, Malka (sister) Szwarc, Iser-Hersh and Faye (parents) Szwarc, Tovia (brother) and family Szwarc, Faywel (brother) and family Szwarc, Josef (brother) and family Wajnacht (nee Szwarc), Miriam (sister) and family Makower (nee Szwarc), Malka (sister) and family Kohn (nee Szwarc), Tauba (sister) and family	קלעטשעווסקי רבקה (שוועסטער) קלעטשעווסקי סימאַ (שוועסטער) און פאַמיליע קלעטשעווסקי מלכה (שוועסטער) שוואַרץ איסר־הערש און פיי (עלטערן) שוואַרץ טוביה (ברודער) און פאַמיליע שוואַרץ פייוול (ברודער) און פאַמיליע שוואַרץ יוסף (ברודער) און פאַמיליע ווינאַכט מרים (געב. שוואַרץ) — שוועסטער און פאַמיליע מאַקאַוער מלכה (געב. שוואַרץ) — שוועסטער און פאַמיליע קאַן טאַבע (געב. שוואַרץ) — שוועסטער און פאַמיליע	קלעטשעווסקי מלך און חוה (געב. שוואַרץ) מעלבורן, אויסטראַליע
Kreuzer, Andzia (nee Gersztynowicz) Kreuzer, Josef Melbourne, Aust.	Gersztynowicz, Abraham Gersztynowicz, Sarah-Perla (nee Pigula) Krauzer, Eliahu-Itzchak (father) Krauzer, Malka (mother) Krauzer, Dora-Rosa (sister) Krauzer, Moshe (brother)	גערשטינאַוויטש אברהם גערשטינאַוויטש שרה־פערל (געב. פיגולאַ) קרויצער אליהו־יצחק (פאַטער) קרויצער מלכה (מוטער) קרויצער דאַרא־רוושא (שוועסטער) קרויצער משה (ברודער)	קרויצער אַנדזשא (געב. גערשטינאַוויטש) קרויצער יוסף מעלבורן, אויסטראַליע
Rabinowicz, Sheva (nee Wajngarten) Wajngarten, Szymon Melbourne, Aust. Saporznik, Chaja (nee Wajngarten) U.S.S.R.	Wajngarten, Itzchak-Jacob and Yehudith (parents) Wajngarten, Ita-Cirl and Frajdka (sisters)	ווינגאַרטן יצחק־יעקב און יהודית (עלטערן) ווינגאַרטן איטאַ־צירל און פריידקע (שוועסטערן)	ראַבינאַוויטש שבע (געב. ווינגאַרטן) ווינגאַרטן שמעון מעלבורן, אויסטראַליע סאַפאַזשניק חיה (געב. ווינגאַרטן) רוסלאַנד

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראייבּיקטע	פאַראייבּיקער
Rogozinski, Szymon Melbourne, Aust.	Rogozinski, Michael Rogozinski, Markus Rogozinski, Fabian Rogozinski, Esther Rogozinski, Fania Rogozinski, Maks Karpowski, Helena Karpowski, Stefania Lent, Chana Lent, Jacob Lent, Adam	רוגוזינסקי מיכאל רוגוזינסקי מרקוס רוגוזינסקי פייוול רוגוזינסקי אסתר רוגוזינסקי פניה רוגוזינסקי מקס קאַרפאָווסקי העלענא קאַרפאָווסקי סטעפאניע לנט חנה לנט יעקב לנט אדם	רוגוזינסקי שמעון מעלבורן, אויסטראַליע
Rozinski, Sula (nee Zlotogorska) Melbourne, Aust.	Zlotogorski, Chaim and Esther (parents) Zlotogorski, Pinchas (brother) Zlotogorski, Josef and Rywka (grandparents) Friends: Frohman, David Frohman, Lotka Frohman, Marysia	זלאָטאָגורסקי חיים און אסתר (עלטערן) זלאָטאָגורסקי פנחס (ברודער) זלאָטאָגורסקי יוסף און רבקה (אור־עלטערן) פריינד: פרוימאַן דוד פרוימאַן לאָטקא פרוימאַן מאַרישא	ראָזינסקי סולא (געב. זלאָטאָגורסקי) מעלבורן, אויסטראַליע
Rosen, Gucia (nee Gumplewicz) Melbourne, Aust.	Gumplewicz, Yankiel (father) Gumplewicz (nee Szczebakowski, Ita (mother) Gumplewicz, Shymon-Joel (brother) Gumplewicz, Wolf (brother)	גומפלעוויטש יעקב (פאַטער) גומפלעוויטש איטא (געב. סטשעבאַקאָווסקי) — מוטער גומפלעוויטש שמעון־יואל (ברודער) גומפלעוויטש וואָלף (ברודער)	ראָזען גוטשא (געב. גומפלעוויטש) מעלבורן, אויסטראַליע
Rozenblum, Fishel and Fajgele (nee Perelman) Melbourne, Aust.	Rozenblum, Abraham-Yonas (father) Rozenblum, Miriam (mother) Perelman, Yechiel (father) Perelman, Chaya (mother) Perelman, David (brother) Perelman, Zelik (brother) Perelman, Bela (sister)	ראָזענבלום אברהם־יונה (פאַטער) ראָזענבלום מרים (מוטער) פערעלמאַן יחיאל (פאַטער) פערעלמאַן חיה (מוטער) פערעלמאַן דוד (ברודער) פערעלמאַן זעליג (ברודער) פערעלמאַן בעלא (שוועסטער)	ראָזענבלום פישל און פייגעלע (געב. פערעלמאַן) מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Rinde, Esther (nee Cudkowicz) Melbourne, Aust.	Cudkowicz, Chana Cudkowicz, Chana-Gitl Cudkowicz, Pinchas Krzywie, Fradl Rachim Krzywie, Itzchok-Hersz Holz, Goldele Holz, Mordechai Gelbart, Brandl Ajchel, Mayer Ajchel, Leah	צודקאָוויטש חנה צודקאָוויטש חנה-גיטל צודקאָוויטש פּנחס קשיוויע פּראָדל ראָכים קשיוויע יצחק-הערש האָלץ גאָלדעלע האָלץ מרדכי געלבאַרט בריינדל אייכעל מאיר אייכעל לאה	רינדע אסתר (געב. צודקאָוויטש) מעלבורן, אויסטראַליע
Ray, J. Brisbane, Australia	Rajczyk, Lazar-Josef (father) Rajczyk, Esther (mother) Rajczyk, Golda (wife) Rajczyk, Miriam (grandmother)	רייטשיק אליעזר-יוסף (פאָטער) רייטשיק אסתר (מוטער) רייטשיק גאָלדע (פרוי) רייטשיק מרים (באָבע)	ריי (רייטשיק) י. בריזביין, אויסטראַליע
Reich, Lola (nee Kac) Rajch, Jacob Melbourne, Aust.	Kac, Abraham-Moshe Kac, Rajzla Kac, Josef Kac, Fajga Rajch, Josef and Miriam (parents) Rajch, Chaim (brother) Rajch, Abraham-Lajb (brother) Rajch, Mayer (brother) Rajch, Gitl (sister) Oberbaum, Fajwisz (uncle, Rabbi from Zelew) and children Alter, Chaim-Mayer (uncle) and family Jerozolimski, Hersh (uncle) wife and child	קאַץ אברהם-משה קאַץ רייזל קאַץ יוסף קאַץ פייגע רייך יוסף און מרים (עלטערן) רייך חיים (ברודער) רייך אברהם-לייב (ברודער) רייך מאיר (ברודער) רייך גיטל (שוועסטער) אָבערבאָום פייוויש (פעטער, מ"ר הרב פון זעלעוו און קינדער אַלטער חיים-מאיר (פעטער) און פאַמיליע יעראָוזאָלימסקי הערש (פעטער), פרוי און קינד	רייך לאָלא (געב. קאַץ) רייך יעקב מעלבורן, אויסטראַליע
Rajchman, Bolek and Irka Melbourne, Aust.	Rajchman, Abraham and Golda (parents) Rajchman, Shmerl (brother) and Tola Rajchman, David-Majlech (brother) and Rachel Rajchman, Kalman (brother) and Bela Rozenkranc, Edzia (sister), Jacob and family	רייכמאַן אברהם און גאָלדע (עלטערן) רייכמאַן שמערל (ברודער) און טאָלא רייכמאַן דוד-מלך (ברודער) און רחל רייכמאַן קלמן (ברודער) און בעלא ראָזענקראַנץ עדזיא (שוועסטער), יעקב און פאַמיליע	רייכמאַן באָלעק און אירקא מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Hambour, Zosia (nee Szulc) Melbourne, Aust.	Szulc, Mordechai and Mindla (parents) Szulc, Abraham (brother), Szulc, Cyvia (sister-in-law) Szajniak (nee Szulc), Esther (sister) Szajniak, Eliahu (brother-in-law) Szulc, Golde (sister) Szulc, Chananie-Eliezer (brother)	שולץ מרדכי און מינדל (עלטערן) שולץ אברהם (ברודער) שולץ צביה (שוועגערין) שיניאַק אסתר (געב. שולץ) — שוועסטער שיניאַק אליהו (שוואַגער) שולץ גאַלדע (שוועסטער) שולץ חנניה-אליעזר (ברודער)	האַמבור זאַשע (געב. שולץ) מעלבורן, אויסטראַליע
Szwarc, Tovya Melbourne, Aust.	Szwarc, Moshe and Chaya (parents) Szwarz, Herman (brother) Szwarz, Fayga (sister)	שוואַרץ משה און חיה (עלטערן) שוואַרץ הערמאַן (ברודער) שוואַרץ פייגע (שוועסטער)	שוואַרץ טביה מעלבורן, אויסטראַליע
Swiatowy, S. Melbourne, Aust.	Swiatowy, Jacob Swiatowy, Rachama Swiatowy, Wolf Swiatowy, Zlatka Zonenberg, Tauba	שוויאַטאַווי יעקב שוויאַטאַווי רחמה שוויאַטאַווי וואָלף שוויאַטאַווי זלאַטקאַ זאָנענבערג טאַבע	שוויאַטאַווי שמואל מעלבורן, אויסטראַליע
Swiderski, A. and wife Moskovitz, I. Freidkin, L. Melbourne, Aust.	Kliger, Golde-Nache (Mother) Swiderski, Jacob and Sarah (parents)	קליגער גאָלדע-נאַכע (מוטער) שווידערסקי יעקב און שרה (עלטערן)	שווידערסקי א. און פרוי מאַשקאָוויטש י. פרייִדקין ל. מעלבורן, אויסטראַליע
Sztern, Nuchim and Family Stern, Usher and Family Rozia Lewkovitz Sydney, Australia Sawicka, Pola and Family Israel Berkowitz, Zosia and Family Zaid, Moshe and Family U.S.A.	Stern, Hena (mother) Stern, Isak (brother) and family Stern, Zosia (sister) and family Stern, Mordechai-Lajb (uncle) and family Wloski, Mordechai (grand-father) and family Zaid, Doba (aunty) and daughters Regina and Fela (cousins)	שטערן העניא (מוטער) שטערן איזאַק (ברודער) און פאַמיליע שטערן זאַשא (שוועסטער) און פאַמיליע שטערן מרדכי-לייב (פעטער) און פאַמיליע וואַסקי מרדכי (זיידע) און פאַמיליע זייד דאָבא (מומע) און טעכטער רעגינא און פעלא (קוזינקעס)	שטערן נחום און פאַמיליע שטערן אשר און פאַמיליע לעווקאָוויטש רוזשא און פאַמיליע סידנעי, אויסטראַליע סאַוויצקא פּאַלא און פאַמיליע ישראל בערקאָוויטש זאַשיא און פאַמיליע זייד משה און פאַמיליע פאר. שטאַטן

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Sztal, Mordechai (Motek) Melbourne, Aust.	Sztal, Itzchak-Mayer (father) Sztal (nee Horowicz), Rachel (stepmother) Sztal, Rachel-Reila (sister) and Esther-Malka (her daughter) Sztal, David (brother), Chana (sister-in-law), Esther and Bina (their children) Sztal, Chil (brother), Miriam-Hinda (nee Zalcberg—sister-in-law), Chaya-Malka and Sara-Leah (their daughters) Sztal, Pinchas (brother), Chaya (nee Leszczynski—sister-in-law), Jacob (their son) Kohn (nee Sztal), Gela (aunt) Kohn, Fiszel, Abraham, David, Leah, Rachel-Reila (cousins) Yozefowicz (nee Sztal), Frymet (aunt), Josef (uncle), Abraham, David, Wolf (cousins) Waldman, Noah (uncle) Waldman (nee Bauman), Rivkah (aunt) Waldman, David (cousin) Bauman, Fiszel (uncle) Bauman, Chevet (aunt) Bauman, Lajbel and David (cousins)	**שטאַל** יצחק־מאיר (פאַטער) שטאַל רחל (געב. האַראָוויטש — שטיפמוטער שטאַל רחל־רעלע (שוועסטער) און אסתר־מלכה (איר טאָכטער) שטאַל דוד (ברודער), חנה (שוועגערין), אסתר און בינע (זייערע קינדער) שטאַל יחיאל (ברודער), מרים־הינדע (געב. זאַלצבערג, שוועגערין), חיה־מלכה און שרה־לאה (זייערע טעכטער) שטאַל פנחס (ברודער), חיה (געב. לעשטשינסקי)—שוועגערין, יעקב (זייער זון) **קאַהן** געלא (געב. שטאַל) — מומע קאַהן פישל, אברהם, דוד, לאה, רחל־רעלע (קוזינען) **יוזעפאָוויטש** פרימעט (געב. שטאַל) — מומע, יוסף (פעטער), אברהם, דוד, וואָלף (קוזינען) **וואַלדמאַן** נח (פעטער) וואַלדמאַן רבקה (געב. באָומאַן) — מומע וואַלדמאַן דוד (קוזין) **באָומאַן** פישל (פעטער) באָומאַן כעווטע (מומע) באָומאַן לייבל (קוזין) באָומאַן דוד (קוזין)	שטאַל מרדכי (מאָטעק) מעלבורן, אויסטראַליע
Sierakowski, Szymon Melbourne, Aust.	Sierakowski, Josef and Tauba (parents) Sierakowski, Zelig-Abe Sierakowski, Mayer and David (brothers) Nysenbaum (nee Sierakowski), Rivka (sister) and Moshe (brother-in-law) Eksztein (nee Sierakowski), Sala (sister) and Abraham (brother-in-law)	**שעראַקאָווסקי** יוסף און טאָבע (עלטערן) שעראַקאָווסקי זעליג־אבא שעראַקאָווסקי מאיר און דוד (בריידער) **ניסענבאָום** רבקה (געב. שעראַקאָווסקי) — שוועסטער און משה (שוואָגער) **עקשטיין** סאלא (געב. שעראַקאָווסקי) — שוועסטער און אברהם (שוואָגער)	שעראַקאָווסקי שמעון מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Szyper, Moshe-Hersz Melbourne, Aust.	Szyper, Itzchok (father) Szyper, Fajga-Ryvka (mother)	**שיפער** יצחק (פאַטער) שיפער פייגע־רבקה (מוטער)	שיפער משה־הערש מעלבורן, אויסטראַליע
Szmulewicz, Ksiel and Rachel (nee Markowicz) Ptasznik, Masza Szmulewicz, Yoel Melbourne, Aust.	Szmulewicz, Josef and Rivka-Czarna (parents) Szmulewicz, Jacob-Wolf (brother), Bronia and Rivka Szmulewicz, Kayla-Rasia and Perl-Leah (sisters) The families: Szmulewicz and Grynbaum Markowicz, Lejb and Layka (parents) Markowicz, Gitl and Mania (sisters) Markowicz, Israel-Moshe (brother) The families: Abramowicz, Lisoprawski, Heler, Chenczynski and Markowicz	**שמולעוויטש** יוסף און רבקה־טשאַרנע (עלטערן) שמולעוויטש יעקב־וואלף (ברודער), בראַניא און רבקה שמולעוויטש קיילע־ראשע און פּערל־לאה (שוועסטערן) די פאַמיליעס שמולעוויטש און גרינבאַום **מאַרקאַוויטש** לייב און לאה (עלטערן) מאַרקאַוויטש גיטל און מאַניא (שוועסטערן) מאַרקאַוויטש ישראל־משה (ברודער) די פאַמיליעס: אַבראַמאַוויטש, ליסאַפּאַווסקי, העלער, כענטשינסקי און מאַרקאַוויטש	שמולעוויטש קסיל און רחל (געב. מאַרקאַוויטש) פּטאַשניק מאשא שמולעוויטש יואל מעלבורן, אויסטראַליע
Szlezynger, M. Melbourne, Aust.	The familys: Szlezyngier, Nadzia (nee (Goldberg) Szlezyngier, Mendel Szlezyngier, Itzchak-Mayer Szlezyngier, Frania, Eliezar, David and Chaya Goldberg, Mordechai, David, Chaim-Mayer, their wifes and children Weiskopf, Reuben, Berta and their children Members of the Jewish Theatres Studio at the "Hazomir"	משפּחות: **שלעזינגער** נאַדזיא (געב. גאָלדבערג) שלעזינגער מענדעלע שלעזינגער יצחק־מאיר שלעזינגער פראַניא, אליעזר, דוד און חיה'לע **גאָלדבערג** מרדכי, דוד חיים־מאיר מיט זייערע פּרויען און קינדער **וויסקאָפּף** ראובן, בערטא מיט זייערע קינדער מיטגלידער פון דער **יידישער טעאַטער־סטודיע** ביים „הזמיר" אין לאַדזש	מ. שלעזינגער מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Taft, Lutek Melbourne, Aust.	Taflowicz, Herman and Rosa (parents) Taflowicz, Jacob, Yachet, Ignatz, Julian (uncle and cousins) Taflowicz, Bernard (uncle) and family Taflowicz, Majlech (uncle) and family Majerowicz, David (uncle), Helena (aunty) Weintraub, Icchok-Mendel, Lemek, Elek Szmechel, Reuben	טאַפלאָוויטש הערמאַן און ראָזא (עלטערן) טאַפלאָוויטש יאקוב, יאכעט, איגנאַץ, יוליאַן (פעטער און קוזינס) טאַוולאָוויטש בערנאַרד (פעטער) און פאַמיליע טאַפלאָוויטש מלך (פעטער) און פאַמיליע מאַיעראָוויטש דוד (פעטער), העלענא (מומע) ווינטרויב יצחק-מענדל, לעמעק און עלעק שמעכעל ראובן	טאַפט לוטעק מעלבורן, אויסטראַליע
Blady, Esther (nee Szmaragd) Melbourne, Aust.	Igielnik, Wolf (uncle) Igielnik, Golda (step-mother) Igielnik, Gucia (wife) Igielnik, Anna and Pinkus (children) Igielnik, Sarah (sister) Koplik, Esthera and Jakub (sister and brother-in-law) Bankier, Lifcia, Mendel and Jeremiasz (sister and her children) Igielnik, Tamara (sister) Igielnik, Jeremiasz (brother)	איגעלניק (איגעל) — פעטער איגעלניק גאַלדע (שטיף-מוטער) איגעלניק גיטל (פרוי) איגעלניק חנה און פּנחס (קינדער) איגעלניק שרה (שוועסטער) קאַפליק אסתר און יעקב (שוועסטער און שוואָגער) באַנקער ליפּטשע, מענדל און ירמיהו (שוועסטער און קינדער) איגעלניק טאַמאַרע (שוועסטער) איגעלניק ירמיהו (ברודער)	בלאדי אסתר (געב. שמאַראַגד) מעלבורן, אויסטראַליע
Bruh, Malka (nee Zalcberg) Melbourne, Anst.	Zalcberg, Nathan-David (father) Zalcberg, Ryfka-Rajzl (mother) Zalcberg, Gitel (sister) Zalcberg, Shlome-Jecheskel (brother) Zalcberg, Ruchel (sister) Aptaker, Fryda (grandmother)	זאַלצבערג נתן-דוד (פאָטער) זאַלצבערג רבקה-רייזל (מוטער) זאַלצבערג גיטל (שוועסטער) זאַלצבערג שלמה-יחזקאל (ברודער) זאַלצבערג רחל (שוועסטער) אַפטאַקער פרידל (באָבע)	ברוה מלכה (געב. זאַלצבערג) מעלבורן, אויסטראַליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פאַראיבּיקטע	פאַראיבּיקער
Eichenbaum, Ada (nee Leizerowicz) Melbourne, Aust.	Leizerowicz, Elezer (father)	לייזעראָוויטש אליעזר (פאָטער)	אייכענבוים אדא (געב. לייזעראָוויטש) מעלבורן, אויסטראליע
Hambur, Rela (nee Zymerfogel) Melbourne, Aust.	Zymerfogel, Shymon-Iser and Miriam-Gitl (parents) Zymerfogel, Frajdele (sister) Kruch, Hershl (uncle) Kruch, Rela and Lajbele (cousins) Zymerfogel, Josef (uncle), Dina (aunt) Grynbaum, Jacob (uncle) and wife	זימערפאָגעל שמעון-איסר און מירים-גיטל (עלטערן) זימערפאָגעל פרויידעלע (שוועסטער) קרוך רעלא און לייבעלע (קוזינען) זימערפאָגעל יוסף (פעטער) דינה (מומע) גרינבוים יעקב (פעטער) און פרוי	האמבור רעלא (געב. זימערפאָגעל) מעלבורן, אויסטראליע
Tenen (Tenenbaum) Abram Melbourne, Anst.	Tenenbaum, Jacob (father) Tenenbaum, Golda (mother) Tenenbaum, Rachela (sister) Tenenbaum, Eliasz (brother)	טענענבאום יעקב (פאָטער) טענענבאום גאָלדא (מוטער) טענענבאום רחל (שוועסטער) טענענבאום אליהו (ברודער)	טענען (טענענבאום) אברהם מעלבורן, אויסטראליע
Landau, Moshe Melbourne, Anst.	Landau, David (father) Landau, Jehudis (mother) Frenkel (nee Lanrau) Sonia (sister) and children Frenkel, Eliash (brother-in-law) Landau, Abram (brother)	לאַנדאַו דוד (פאָטער) לאַנדאַו יהודית (מוטער) פרענקעל שיינע-שרה (געב. לאַנדאַו) — שוועסטער פרענקעל אלי'-יעקב (שוואָגער) און זייערע קינדער לאַנדאַו אברהם-פנחס (ברודער)	לאַנדאַו משה מעלבורן, אויסטראליע
Szwarcok, Zysman Melbourne, Anst.	Szwarcok, Miriam, Hersh, Zanwel, Esther-Rywka, Chana, Esther, Leah, Srulek	שוואַרצאַק מרים, הערש, זיינוול, אסתר-רבקה, חנה, חנה. אסתר, לאה, ישראל	שוואַרצאַק זיסמאַן מעלבורן, אויסטראליע

Inserted by—	To perpetuate the memory of	פּאַראַיבּיקטע	פּאַראַיבּיקער
Eisenbruch, Pola (nee Lipszyc) Melbourne, Anst.	Lipszyc, Mordechai father) Lipszyc, Mirla (mother) Lipszyc, Maks (brother) Lipszyc, Frania (sister) Lipszyc, Lutek (brother) Lipszyc, Chaimek (nephew) Lipszyc, Jochevet (nee Michorowski) sister-in-law	ליפשיץ מרדכי (פאַטער) ליפשיץ מירל (מוטער) ליפשיץ מאַקס (ברודער) ליפשיץ פראַניאַ (שוועסטער) ליפשיץ לוטעק (ברודער) ליפשיץ חיים (קוזין) ליפשיץ יוכבד (פון דער היים מיכראַווסקי) — שוועגערין	אייזענברוך פּאָלאַ מעלבורן, אויסטראַליע

in a car between Lodz and Warsaw. There were excesses in Krakow. Then there was a pogrom in Kielce. This was the event which shattered the hopes of those who believed that they could rebuild their lives in the new Poland. After the pogrom in Kielce, thousands of Jews decided to leave Poland legally or illegally, and the Polish Government turned a blind eye to this trend. No passports or visas were necessary. One had only to cross the border at a certain point. The direction was mostly the refugee camps in West Germany as a transit to aliya to Eretz Israel.

The Jewish population in Poland began to diminish considerably and so did the Jewish community in Lodz.

The political events in the world had, of course, their bearing on the situation in Poland. In November, 1947 the United Nations Assembly passed its resolution about the partition of Palestine into two states, the Jewish and Arab. On the 14th May, 1948 the State of Israel was proclaimed. The Polish Government was one of those who voted for the resolution. For the Jews in Lodz, these were memorable moments. The activities of the Zionist groups gained strength. The Polish Government not only tolerated this activity, but even showed some sympathy. A Polish ship loaded with wheat purchased by the money of the K.K.L. and K.H. went on its way to Israel.

However, this idyll did not last long. In 1949, under the influence of the trends in the Soviet Union, a decision was taken by the Polish rulers to liquidate all Zionist parties. The Bund was liquidated, even earlier by a forced fusion with P.P.R. The Jewish committees were dissolved, and in their place a new association was formed under the name of the Jewish Cultural and Social Society which consisted of members of P.Z.P.R. (this was the name of the Polish Communist Party after the fusion of P.P.R. with the Polish Socialist Party) and a number of non-party members. The activity of the Jewish Committee in Lodz, in the cultural and social fields continued to some degree by the new association. The Jewish school in Lodz still existed, but the number of students fell down to a minimum. The Jewish Theatre still gave splendid performances, but the Jewish audiences were dwindling. The rich and colourful political life ceased to exist. The Jewish weekly "Dos Naje Leben" was no longer published. It was replaced by the political organ of the P.Z.P.R. "The Folkstimme". The publishing of the Zionist periodicals was prohibited.

Later, the political horizon became clouded, and a period of Stalinist terror followed. There were political arrests and the Jewish community faced a bleak future. Fortunately, Stalin died in 1953. Again a short period of relative freedom followed. The Polish border was re-opened, and thousands of Jews seized this opportunity to leave Poland.

Despite this new exodus, the Jewish Society continued its activity enjoying the support of the Polish Government. The 'Six Days War' changed the situation, Wladyslaw Gomulka, the then Secretary of the P.Z.P.R., accused the Jews of being the "fifth column" in Poland. A new and painful period commenced for the Jewish remnants. An incessant anti-Jewish propaganda in the television, radio and the press, masked as anti-Zionist movement, created an intolerable atmosphere.

Many Jews were removed from their positions without any justification. Ironically, some of them have never identified themselves with the Jews. Again, many (this time hundreds only) left Poland. They were deprived of Polish citizenship and were forced to declare that they were leaving Poland for Israel, irrespective of where they intended to go.

In Lodz, there remained only a handful of Jews, and so ended the history of the Jewish community in Lodz.

S. R.

of the new political situation, all buildings were being managed by the local authorities, and there were no landlords from whom one could rent an apartment. Any dwelling together with furniture, had to be allocated to particular people. Therefore, the Jewish Committee had to fight for allocation of flats and furniture to the "newcomers."

The Jewish population in Lodz fluctuated. Some Jews would not stay very long after arrival. Their main aim was to seek out their families and perhaps to recover part of their property left in 1939. These Jews left after a short stay and moved further west.

However, there was a substantial number of others who decided to stay in Poland for good. They believed in the new order which promised to everybody equal rights, irrespective of creed, class or nationality. It was necessary to create for them a means of livelihood. As the majority had no qualifications, which would fit the existing economic system, this was not an easy task.

With the help of the "Joint" and the Polish Government, the Committee created a number of co-operatives where hundreds of Jews found employment. To assist those who could and wished to start a small business of their own, a credit bank was established.

Very soon, a Jewish School was organized. The renowned Orphanage House in Helenowek was re-activated. The Jewish Theatre started to give performances in the previous cinema "Czary". When Ida Kaminska and Meir Melman returned from the Soviet Union, the theatre under their management had become one of the best theatres in Poland. The Jewish community, proud of the theatre, donated large sums of money for the erection of a special building in Lodz to house it. The theatre was later, as all other institutions, transferred to Warsaw.

The political system was not very conducive to the revival of the Jewish religious life. The religious Jews had a very slim chance to survive the war. Most of the Jews who survived were rather indifferent to religion. However, despite the unfavourable conditions, religious life was reawakening. A small religious congregation was formed at 66 Zachodnia Street where were situated the administrative offices and the Synagogue.

In contrast, the Jewish political life thrived. The diminutive Jewish community displayed unprecedented political and social vigour. Of course, some parties, like Aguda and other religious groups disappeared completely from the scene. Some others, like a small group of the so-called Revisionists (followers of Zabotynski) were forced to go underground. Others had to modify their programmes.

The Zionist parties and to some degree the Bund, were only tolerated and therefore, limited in their political activities. The new Zionist Organization assumed after the war the name "Ichud". To carry on the Zionist activity was rather like performing on a tightrope. On the other hand, for various political reasons, it suited the Polish Government to present to the outside world a harmoniously working Jewish community, and therefore some political compromise was achieved.

The Jewish Committee in Lodz, like the Central Committee in Warsaw, was composed of representatives of the Communist P.P.R. (the Polish Workers' Party), the Bund, the already-mentioned "Ichud", 'Poaleizion Left' and 'Right' and 'Hashomer Hatzair'. There were also a number of non-party members on the Committee.

Due to the political climate, the P.P.R. group had the upper hand. The Zionists, however, acting in unison provided some kind of balance of power.

The P.P.R. and Bund devoted their activities to creating a new economical and social structure for the Jewish people. Zionist groups were rather lukewarm co-operators in this field. Their real aim was an aliya to Erez Israel. There was in fact an incessant migration from Poland, partly spontaneous, but mostly organized by the Zionist groups. There were "Kibutzim" and "Hachsharas." The perennial question at the meetings of the Jewish Committee was always whether the Committee should support the Kibutzim, even though they were independently supported by the "Joint". Even in this matter, a compromise was usually achieved. This was to change shortly.

While the attitude of the Polish Government was to some degree sympathetic to the post-war Jewish problems (a remarkable departure from the pre-war climate), the disposition of the Polish population did not alter very much. Part of the Polish community was infected by the Nazi anti-Semitism. Some of the Poles resented the Jews trying to recover their property. Others did not reconcile themselves with the new system, and as the new Government was friendly towards the Jews, they identified the Government with the Jews and hated both.

The war hostilities ceased but the lives of the Jewish citizens were still in danger. There were attacks on the Jews, particularly on the roads. For some time, it was dangerous for the Jews to travel

created where thousands of workers were employed. On the first day of September, 1941, two years after the outbreak of war, 40,288 workers were employed in 107 'resorts'. But they had no land to till. Food had to be 'imported' into the ghetto, with the Germans' permission. As a result, the ghetto hungered and thousands of people died of starvation.

Even though the ghetto was grossly overcrowded, thousands of Jews from little townships like Zgierz, Strykow, Ozorkow, Brzeziny, and Wielun managed to find their way there or were forced there. As the population in the ghetto increased, the greater was the hunger. The natural death toll reached frightful dimensions. It became evident that within the next few years, the whole Jewish population would perish. However, as the events proved, this process of perishing was too slow for the Germans. Already in the beginning of 1942 the Germans started to realize their devilish plan to liquidate the entire Jewish population.

The first death camp was created in the township. Chelmno some 60 kilometres from Lodz. Apparently the process of extermination was then in the experimental stage. The liquidation of the Jews was being done by means of constructed motor vehicles turned into gas chambers especially designed for this purpose. To entice the Jews into these vehicles, the Germans assured them this was only a re-settlement programme for their own benefit, in order to give them better conditions of work. In this way, the Germans killed 44,000 Jews in Chelmno.

The final liquidation commenced in August 1944. By this time, there were still in the ghetto 68,615 Jews, a quarter of the number of the Jews who were in the ghetto at its creation. The East front was moving closer and closer to the city of Lodz, and the Germans decided to speed up the process of liquidation of the Jews. However, it was much harder now to deceive them.

It was announced that the entire Jewish population of the ghetto would be 'evacuated' from the 'war theatre', so that it would not fall into the 'enemies' hands.

The evacuation was to embrace also the machines, raw materials and manufactured goods. Hans Bibow personally tried to persuade the Jews to co-operate in the evacuation. However, the Jews did not believe him any more, and many of them exercised passive resistance. Some of them were fortunate to find a hideout, but the majority was forcibly 'evacuated'. The Germans left only a small number of Jews in the ghetto whose task it was to 'clean' the ghetto.

In January 1945 the Germans decided to liquidate even them. On the 11th January the Jews were ordered to dig large graves in the Jewish cemetery. A few days later German trucks arrived in the ghetto in order to take the remaining Jews to the cemetery and to liquidate them. However, they could not find a single soul.

The 'cleaners' had joined the other Jews who were already hiding in various places.

In another few days the city of Lodz was liberated. The ghetto was freed but there were no Jews in it except for the survivors scattered in various hideouts.

AFTER THE WAR

The City of Lodz was liberated on the 19th January, 1945. Almost immediately, the survivors began to organize Jewish life in Lodz. Very soon Jews started to arrive from forests, camps, bunkers and areas which had been liberated earlier.

A Jewish Committee consisting of representatives of various groups was founded and commenced its activities in various spheres of life.

Due to the fact that Warsaw was almost completely destroyed, and also due to Lodz's central position and relative proximity to Warsaw, Lodz became for a while the actual capital of Poland. For the same reason a number of central Jewish organizations and institutions were concentrated here.

In Lodz, at Narutowicz Street, No. 25, was the first seat of the Central Jewish Historical Commission. Here was established the Central Jewish Press as well as the central committees of all Jewish parties.

Meanwhile Warsaw was rebuilt, and gradually all these central institutions transferred back to the capital. However, some of them, like the headquarters of Keren Kajemet, Keren Hajesod, the Society of the Friends of Hebrew University and some of the central periodicals published by various Jewish political parties, remained in Lodz.

The Jewish Committee in Lodz or strictly speaking, the Jewish Committee for the province of Lodz, was, of course, a local institution.

The Jews returned to their home city to find that their homes were already occupied by the Poles who, being on the spot, quickly seized the dwellings left by the fleeing Germans. As a result

The Jewish population was subjected to all kinds of humiliations.

They were attacked and assaulted, rounded up in the streets and forced to carry out various manual work, very often unproductive.

There were many instances of armed robberies. Under pretence of searching for hidden arms, Jewish dwellings were searched and various goods taken away.

In order to strike terror, the Germans murdered a number of Jewish leaders and individuals. Others were taken away to camps, from where they never came back.

In October 1939 the Germans appointed Chaim Mordechai Rumkowski, as the Chairman of a Jewish Council called "Judenrat".

In November of the same year, all Jews were ordered to wear a yellow armband so that they could easily be recognised and thus discriminated against. This yellow armband was shortly thereafter replaced by a yellow Star of David pinned to both the front and back of any clothing worn by the Jews.

The two great Synagogues which were the pride of the Jewish community in Lodz, were burnt down, as were all others.

The name of the city was changed to Litzmanstat to commemorate an obscure German General who happened to conquer Lodz in the first World War. The change of the name was not merely symbolic. From now on the City of Lodz was to be a German city. It was incorporated into the Third Reich and every effort was made to force the Jewish population out of the town even before they were pushed into the Ghetto.

In February 1940, the Germans announced the creation of a ghetto in the most neglected part of the town, the 'Baluty'.

To 'facilitate' the transfer from the inner city to the ghetto the Jews were deprived of almost all of their belongings. Attacks on the Jews in the main streets of the city increased so that panic set in. Many Jews left the inner city for the ghetto voluntarily, hoping to recover some of their property.

On the first day of May, 1940 the ghetto was hermetically closed. Every 50 metres a German policeman was placed on guard. Hans Bibow, a merchant of Bremen, was appointed the head of the ghetto, which was converted into a little state with its own police, money, prison, post and various other departments. Of course it was only a caricature of a state. The only official representative of the population was Chaim Rumkowski. The Jews called him "der Kaiser fon Ghetto."

What was the purpose of creating the ghetto? Was the Germans' initial intention only to exploit the Jewish manpower for the war-machine or did they see the ghetto as a means of liquidation of the Jewish population, as a step to the "final solution?"

Chaim Rumkowski believed that by co-operating with the Germans and by sacrificing part of the population, he would be able to save the remaining part. He regarded himself as saviour of the Jews. After all, in August 1944, when the fate of the Germans was actually sealed, there were still over 68,000 Jews in the Ghetto.

The Jewish population clung to Rumkowski's belief and therefore, the main aim was to fight for survival. This fight for survival was carried out with Jewish stubborness, optimism and spirit.

Despite the appalling conditions in the ghetto, the Jewish population managed to organize some kind of cultural life. Concerts were given by an orchestra. There were two choirs, a review theatre "Die Avangarde" ("The Vanguard") was created, there was a puppet theatre and a lending library.

At Krawiecka Street, a Cultural Centre was opened where many different functions took place. There were also some sporting events. The cultural activities gave the population some sense of stability and strengthened the will to survive.

It was the Germans' intention to isolate the Jews completely from the outside world, and therefore no radio was allowed in the ghetto. The "crime" of possessing a radio, listening to the news or distributing the news was punishable by death. In spite of that, a group of Jewish activists operated an illegal radio, and distributed the news amongst the population to boost up the morale of the inhabitants.

It took the Germans four years to discover the illegal radio. All the "offenders" were arrested and put to death. Chaim Widawski was the only one to escape, but gave himself up, so preventing the Germans from taking hostages.

The ghetto was cut off from the whole world. It had its own money, the so-called 'Rumkes' but the inhabitants could buy nothing for this money. They had their post, but this could not work without the Germans. Their houses, businesses and belongings had been confiscated even before they entered the ghetto. The only thing they could sell was their intelligence, enterprise and labour. Thus, various factories, called 'resorts' were

its inhabitants, a number of famous personalities. In Lodz was born and here wrote his first poems, one of the greatest Polish poets, Julian Tuwim. Julian Tuwim's poems were written in Polish, but he was proud of his Jewish origin.

Lodz was also the home of those creative poets and writers such as Izchak Kacenelson, Moshe Broderson, David Fryszman, Zusman Segalowicz, H. D. Nomberg and a galaxy of others.

In the field of music, Lodz has given the world Artur Rubinstein.

In the field of art and painting, the Jewish Lodz had Artur Szyk, Maurycy Hirszenberg, Leopold Pulichowski, Ichok Brauner and Yankel Adler.

The city of Lodz was treated by the Central Government of Poland as a Cinderella, possibly because of its Jewishness and also because it was a city of workers. However, despite all difficulties, including a natural deficiency (lack of natural supply of water), the city kept growing and so did the Jewish community.

The oncoming storm was first heralded by the Polish Jews who were deported from Hitler's Germany in 1933. They were forcibly expelled as 'Ost Juden' to a Polish frontier township, Zbaszyn. Some of them arrived in Lodz. The Polish Government was unwilling to admit them, but as the Jews were Polish citizens, the Government had no option. It was painful to see the uprooted 'Ost Juden' (as the Germans called them), trying to re-build their lives in 'Motherland' Poland. The anti-Semitism in Poland grew stronger and stronger. After the death of Jozef Pilsudski (the first head of the Polish State after the First World War), his successors in their endeavour to retain power, did not hesitate to use the old proven weapon of anti-Semitism in order to compete with the other anti-Semitic political parties in the fight for the support of the anti-Semitic Polish population.

The Polish Government imposed the prohibition of the 'Shechita'. The Prime Minister Skladkowski, officially proclaimed an economic boycott. In the universities, where there was already in existence "numerous clausus", a rule was introduced which made the acceptance of Jewish students even more difficult.

The Polish students attempted to herd the Jewish students into the so-called "ghetto benches." By force of legislation introduced in a summary way, young Jewish lawyers were prevented from becoming advocates. They were never given the chance to be judges. Here and there the Jews were molested in the streets and in some cities pogroms took place.

The situation of the Jews in Lodz was worse than in other cities. The German population opted quite manifestly for Hitler. The Polish population, even the working class, was anti-Semitic. There were more and more excesses against the Jews.

The stability of the Jewish population in Poland started to crumble. More and more Jews were leaving Poland, and more and more Jewish inhabitants of Lodz were leaving the city. Jewish students left the city to study in France, Belgium and Italy, never to return.

The number of candidates to go to Eretz Israel was growing, but the Aliya was limited by the number of available certificates issued by the English Government.

The writing was on the wall, but nobody could foresee the extent of the looming catastrophe. No-one could find any solution to the situation.

It took some time before the Polish Government realised that its flirtation with the Nazis was suicidal. In the last months before the 1939 war, the Polish Government called for national unity. Even the Jews were included in this call to unity.

The Jews demonstrated their patriotism by generous donations to the Air Force, by volunteering for the Army and taking part in the preparation of civil defence. However, it was too late. On the first day of September, 1939 the Germans invaded Poland. The struggle was brief. On the 8th day of September, 1939 the German Army entered Lodz, and this was the beginning of the German occupation and of the most tragic period in the Jewish history of Lodz.

GHETTO

The persecution of the Jews commenced almost immediately after the German Army entered Lodz.

All Jewish bank accounts were frozen and later confiscated. The Jews were ordered to give up jewellery and gold. It was prohibited to hold more than $2.000 Zloty. The Jews were not permitted to use public transport, and despite the fact that a large number of Jews lived in Piotrkowska Street (the main street of the city), they were not allowed to enter this street. There was a curfew for the Jews and after 5.00 p.m. no Jew was allowed to leave his residence.

Co-operation between the minorities proved to be the best form of defence against the Polish nationalism, and consequently there ensued a long period of collaboration between the Jews and the Germans at the time of elections to the Polish Parliament and the Municipal Authorities.

Later, in the 1930's, under the influence of Nazism, most of the Germans became anti-Semitic once again.

As regards the Polish population, it has been permeated with anti-Jewish feelings from time immemorial. Their anti-Semitism sometimes weakening, sometimes gaining strength, never completely faded away.

There was an organisation called "Rozwoj" the purpose of which was to induce an economic boycott of the Jews. The Poles were urged to avoid Jewish shops, Jewish professionals etc.

Anti-Semitism was very often inspired by the central Government. To make the economic oppression more effective, legislation was passed forcing the Jews to keep their shops and factories closed on a Sunday. Thus, the religious Jews had to observe two days of rest, which, very often, was ruinous for them.

One of the forms of the economic oppression was the system of taxation from which the Jews suffered most.

All governmental offices were occupied by Poles and so were the municipal offices. Only at times when the Polish Socialist Labour Party was successful in winning the municipal elections were a token number of Jews employed in some second-rate official positions, and some of the Jewish institutions received subsidies from the Municipal Authority.

The Jewish political, cultural and social life in Lodz was very rich and versatile. There existed all possible Jewish parties, groups and organizations, Zionist and non-Zionist. There was the Zionist Organization whose leaders Dr. J. Rosenblat and Dr. M. Braude were members of the Polish Parliament for several terms. Around this Organization, concentrated the 'Keren Kajemeth Leisrael', 'Keren Hajesod', the women's organization 'WIZO' and various other groups. There was the 'Aguda'—a religious party, whose leader, Leib Mincberg was also a member of the Polish parliament. There were the 'Mizrachi', 'Poalei Zion Right', 'Poalei Zion Left, and the Bund'. All these parties had their representatives in the Municipal Council.

There were all kinds of Youth Organizations, the Zionist Jardenia (later Hanoar Hazyoni), Gordonia, Hashomer Hatzair, Freiheit and Betar, Jugend, Hashomer Hadati, the Bund youth Cukunft, the sports clubs, Bar-Kochba, Hakoah, Kadimah, Hasmonea and others.

There were Jewish theatres (the famous Ararat here took its origin), 'Hazomir' a society for music, the Choir 'Shir', the Borochov's and the Grosser's People's Libraries.

The Jewish community in Lodz distinguished itself in the field of social and charitable work. The Jewish magnates were very generous donors. The names of Israel Poznanski, the founder of one of the greatest hospitals in Lodz (known as the Poznanski's Hospital), Zygmunt Jarocinski, the founder of a very good technical school and Herman Konsztat, the founder of orphanages, homes for elderly people and many other institutions, were well known to the Jewish population in Poland. There were hundreds of others who devoted their lives to creating and conducting a great number of social, health and charitable institutions like loan societies, clinics or provident funds. Many other personalities could be mentioned like the big industrialists, Osher Kon, the owner of Widzewska Manufactura, Naum Eitingon and Kestenberg. Their genius created employment opportunities for thousands of workers.

The Jews of Lodz were those who invented the "Vicugna" cloth; a mixture made of all kinds of textile waste. Due to the cheap price of the Vicugna cloth, the products of Lodz could compete on the world market.

Some of the best High Schools in Poland were the First and the Second Jewish High School for Boys and the Jewish High School for Girls. These schools were founded and maintained by the Jewish Society for High Schools in Poland, whose headquarters were in Lodz. There was, of course, a number of other Jewish High Schools (one of them was founded and managed by the poet, Izchak Kacenelson), primary schools of Cisho and Shulkult (organizations who cared for the Jewish secular education), Hebrew High School 'Jabne' and a variety of all kinds of religious schools.

We have already mentioned that two Polish daily papers, namely Glos Foranny (The Morning Voice) and Republika (The Republic), were widely read by the Jewish population. There were also published various dailies in Yiddish. Two of them, the Lodzer Tageblat and Lodzer Folksblat survived until the beginning of the Second World War.

Jewish Lodz was proud to have had among

S. R.

JEWISH LODZ

The Jewish City of Lodz existed a little longer than a century.

The City of Lodz came into being only in the first half of the 19th Century and within a relatively short period of time, had grown from a small village into the second (after the capital, Warsaw) biggest city in Poland, with over 650,000 inhabitants. The Jewish community in Lodz grew as fast as the city itself and in September, 1939 when the Second World War broke out, was about a quarter of a million people strong.

Besides Warsaw and Lodz, there were other big cities in Poland like Krakow, Poznan, Lwow or Wilno and in some of them, the Jewish population represented a strong minority. However, nowhere (except perhaps Wilno), did the Jewish population exert so strong an influence as in the City of Lodz.

Lodz was heavily industrialized, a working class city. At the same time, it was a Jewish city perhaps more Jewish than any other city in Poland.

Jewish Lodz took its beginning from a little ghetto, comprising three humble and small streets. However, as soon as the legal prohibitions had been removed, the Jewish population spread over a vast area, and at the end of the 19th Century, occupied a large part of the town and especially its central section. The main street of the City, Piotrkowska Street was, for the better part of it, a Jewish Street.

Lodz was not like other Polish cities. It was the youngest city, without history, and consequently, without tradition. Its history and culture were in the making and the Jews, due to their initiative, energy, industry and intelligence, were taking an active part in it.

Lodz was an industrial and commercial city and the Jews almost from the beginning, took a leading role as industrialists, merchants and businessmen generally.

The Polish population of the city consisted mostly of workers. The Polish middle class occupied mainly governmental and communal offices, leaving the field open for Jews to become professionals, lawyers, medical practitioners, engineers etc.

An illustrative example is the fact that two out of the three existing Polish daily papers belonged to Jews, were published by Jews and were read mostly by Jews.

Lodz also differed from other cities from a demographic point of view. It was a city where 40 per cent of the population were national minorities, the Jews and the Germans. Lodz was a city which could exist and prosper, only due to the co-operation of all its national groups and classes. The national groups were the Poles, the Jews and the Germans. This co-operation was not always feasible, and from time to time the city was the scene of political and economical convulsions. Here, the hostilities between the nationalities and the classes were much stronger than in other cities. From time to time, there would erupt large, mostly economic but sometimes also political strikes.

The loyalties of the population were swinging from right to left and vice versa, from extreme nationalism to extreme leftist radicalism. Lodz was one of the few places where the communist party (though illegal), managed to have one of its candidates elected as a member of the Polish Parliament. There is no doubt that among the voters were many Jews, protesting against national and/or class oppression.

Nationalist antagonism took various forms. Anti-Semitism actually accompanied the birth of the city. The first settlers, the Germans, invited by the Government, agreed to settle in Lodz only on the condition that the Jews would not be allowed to live among them. This antagonism disappeared later, after Poland regained her independence in 1918, when the Germans themselves felt endangered by the Polish nationalism.

PREFACE

The Lodzer Centre in Melbourne has been in existence for over 20 years. During this period of time, the Centre was active in various fields. However, particular attention has been given to the commemoration of the City of Lodz and its Jewish inhabitants, the martyrs of the Second World War.

The publication of this book is one of the forms of fulfilling this aim.

"Jewish Lodz" comprises original works, memoires, poems, documents, photographs, all of them depicting the life of this Jewish City as it was before the war, in the Ghetto and after the war.

A special part of the book commemorates the names of our dearest who perished during the war.

Due to financial difficulties the book is in Yiddish only. However, it includes a small section in Hebrew and an article in English which gives a short history of the Jewish Lodz.

The book is mainly the work of the members of the Lodzer Centre in Melbourne and does not pretend to be the Yiskor book of the Jewish Lodz. It is a modest contribution of the "Lodzer" who reside in Melbourne to the sacred work of commemorating our city and its inhabitants.

It should also serve as a memento for the young generation lest they forget.

THE EDITORIAL BOARD.

YIDDISH LODZ

A YISKOR BOOK

Published by Lodzer Centre in Melbourne (Australia)

Melbourne 1974 Australia

Printed by YORK PRESS LTD.,
1-19 Hoddle St., Abbotsford, 3067,
Melbourne, Australia

YIDDISH LODZ

Dedicated to the Memory
of the Jews of Lodz – the
Martyrs of Nazi Holocaust
1939 – 1945